

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

**ІСТОРІЯ**

Випуск 3

ТЕРНОПІЛЬ  
2008

**УДК 93**  
**ББК 63**  
**Н 34**

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – 264 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 26 листопада 2008 р. (протокол № 11).

### **Головний редактор**

*Іван Зуляк* - доктор історичних наук, професор

### **Редакційна колегія:**

*Микола Алексівець* - доктор історичних наук, професор  
*Микола Бармак* - доктор історичних наук, доцент  
*Лев Баженов* - доктор історичних наук, професор  
*Петро Брицький* - доктор історичних наук, професор  
*Олександр Добржанський* - доктор історичних наук, професор  
*Степан Качараба* - доктор історичних наук, професор  
*Павло Коріненко* - доктор історичних наук, професор  
*Микола Литвин* - доктор історичних наук, професор  
*Віктор Савенко* - кандидат історичних наук, доцент  
*Борис Савчук* - доктор історичних наук, професор  
*Олексій Сухий* - доктор історичних наук, професор

### **Рецензенти:**

*Галина Стародубець* - доктор історичних наук, професор  
*Оксана Гомотюк* - доктор історичних наук, доцент

### **Літературний редактор:**

*Богдан Мельничук* - член Національної спілки письменників України

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

---

**РОЗДІЛ 1**  
**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

УДК 94 (477)

Олександр Гуржій

## КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ПРИ ВИСВІТЛЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

*У статті подано концептуальні підходи при висвітленні соціально-економічного розвитку України в другій половині XVII–XVIII ст.*

Зрушення, які сталися в народному господарстві на території українських земель протягом зазначеного періоду і пов'язана з ними еволюція соціальних відносин були обумовлені неодноразовими суспільно-політичними умовами. З одного боку, об'єднання в 1654 р. новоствореної Української держави на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким (1648–1657) з Російською державою об'єктивно сприяло активізації продуктивних сил у сільському господарстві, ремеслі й промислах, піднесенню мануфактурного виробництва та зростанню міст як великих адміністративних і культурних осередків. Із іншого боку, на історичній долі українців, які почали належати до єдиної Російської держави, особливо нег'ативно позначалася внутрішня політика царського уряду. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. самодержавство поступово посилювало тут національно-колоніальну політику. Фактично відразу ж після акта 1654 р. розпочалося підпорядкування української економіки й гетьмансько-старшинської влади царському уряду, що завершилося згодом цілковитою ліквідацією самобутнього суспільно-політичного устрою в краї, монополізацією окремих галузей виробництва. У XVIII ст. податки з української людності в російську державну казну зросли в десятки разів. Катерина II законодавчо запровадила на Лівобережжі й Слобожанщині (1783), а Павло I у Південній Україні (1796) кріпацтво. Десятки тисяч козаків, селян та міщан, особливо за часи правління Петра I (1682–1725), загинули від жахливих умов життя й праці на будівництві каналів, фортець та інших оборонних споруд, у військових походах за нерідко чужі їм великодержавницькі інтереси. Останні, на думку Костянтина Кононенка, поширювалися тоді на всі процеси й аспекти економічного життя українців, перетворювали Україну, як "національно-державний економічний організм" в область, котра мала обслуговувати державу-метрополію [1, с. 196].

Проте, незважаючи на ті обставини, не можна, на нашу думку, заперечувати того факту, що й за тих умов відбувався об'єктивний процес формування та зміцнення економічної спільності українців. Розглянемо конкретніше окремі аспекти цієї важливої проблеми.

У другій половині XVII–XVIII ст. у надрах народного господарства дедалі чіткіше визрівали ознаки буржуазного суспільства. Національна революція не тільки визначила, а й створила необхідні можливості для утворення буржуазно-демократичної держави, показала шлях, по якому міг би піти "козацький народ" (так часто-густо середньовічні автори називали корінне населення по обидва боки Дніпра). Проте колонізаторська, антинародна політика царського уряду перекреслила такого роду спрямування. Бо, насамперед, економічно міцні, особисто вільні виробники (головним чином десятки тисяч козаків) при оформленні їх в окремі великі станові групи з потенційно буржуазними вимогами (орендування, недоторканність земельних володінь, самостійність і незалежність при господарській та торговельній діяльності тощо) абсолютно не вкладалися в те "прокрустове ложе", яке готували їм вінценосні особи – підпорядкування кріпосницькій системі в єдиному державному утворенні.

Особливо виразно окреслені фактори проявились у сільському господарстві – основі середньовічної економіки країни. Разом із тим, слід зазначити: в окремих регіонах воно розвивалося нерівномірно й мало ту чи іншу специфіку. Спочатку у цьому аспекті домінували Лівобережжя й Слобожанщина, а згодом за ними "потягнувся" (а дедалі навіть деякою мірою випереджав) Південь, де значно розширилися посівні площі, що було обумовлено постійним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію. В цьому питанні, думається, варто дотримувати

тися положень тих істориків, які встановили, що вже зі середини XVII ст. у Лівобережній та Слобідській Україні прискореними темпами розвивали землеробство і тваринництво. До того ж, перше було тут переважно зерновим (М. Ткаченко, В. Дядиченко, А. Слюсарський, В. Борисенко, О. Путро та ін.). Американський дослідник М. Чировський назвав кілька причин панування в Україні сільського господарства. Зокрема, його економічній вигідності сприяли, насамперед, порівняно висока родючість землі й добрий клімат, величезний промисловий потенціал мінералів, "енергії" та праці. Заважали, на думку вченого, "зовнішнє" втручання у внутрішню політику та військові фактори. При цьому "російський царизм, – наголосив він, – який сто п'ятдесят років правив Україною (йдеться саме про другу половину XVII–XVIII ст.), послідовно дотримувався політики збереження сільськогосподарської країни як джерела сировини для всеросійського ринку" [2, с. 15].

Такі оціночні характеристики сільського господарства в Україні й ставлення до його розвитку Москви в іноземній літературі неабияк контрастували із радянською історіографією, в якій схожі підходи годі й шукати.

Дещо інакше розвивалося виробництво сільськогосподарських продуктів на Правобережжі й західноукраїнських землях. Його темпи тут особливо помітно сповільнювали влада польських, турецьких, угорських та молдавських загарбників, розгортання військових подій, міжусобна боротьба, набіги татарських орд і т. д. Вони призводили до розорення місцевого населення, а сільське господарство – до занепаду (О. Баранович, М. Герасименко, В. Маркіна, Т. Чухліб та ін.).

При характеристиці соціально-економічного становища Запорізької Січі доби пізнього середньовіччя і раннього модерного часу найприйнятливішим є, на нашу думку, висновок про те, що в регіоні головною формою ведення господарства був зимівник (тобто фактично хутір). Заможні козаки, а також старшини володіли великими зимівниками, де провадили порівняно складне господарство. Найважливішими галузями в них стали тваринництво (передусім скотарство та конярство), землеробство, підсобні промисли: мисливство, рибальство, бджільництво тощо (В. Голобуцький, О. Олійник, В. Нечитило та ін.).

У Південній Україні в другій половині XVIII ст., незважаючи на все більше заселення й освоєння краю, у заняттях переважної частини переселенців тваринництво помітно переважало землеробство. Така обставина пояснюється тим, що розведення худоби в межах регіону потребувало менше зусиль, витрат часу і застосування технічних засобів, швидше та легше забезпечувало насущні потреби людинності в їжі, одязі й т. д. (О. Дружиніна, І. Гуржій, О. Бачинська, Н. Темірова).

Характерною рисою для другої половини XVII ст., а надто в XVIII ст. стало поглиблення спеціалізації окремих сільськогосподарських районів. Зокрема, населення Лівобережжя та Слобожанщини більше уваги почало приділяти вирощуванню жита, на Півдні – пшениці, особливо арнаутки, попит на яку за кордоном зростав із кожним роком. Наприкінці XVIII ст. в окремих фільварках пшениця займала вже 30 % клину. Цьому значною мірою сприяло зростання цін на зерно. У фільварковому господарстві спостерігалось й розширення асортименту посівних культур (І. Гуржій, В. Грабовецький, О. Компан, К. Стецюк, І. Слабеев, Б. Кругляк, О. Гордуновський, О. Донік).

У період, що ми характеризуємо, спостерігалися також зрушення в системах обробітку ґрунту. Зростала площа угноюваних ланів. Окремі можновладці, зацікавлені в збільшенні прибутків від землеробства, поступово руйнували стару двопільну сівозміну, що вже відживала свій вік, і освоювали багатопільну систему, закладаючи тим основу для раціонального ведення сільського господарства. Нововведення, хоча й дуже рідко, проникали і в селянські господарства. В них, наприклад, трипільна система панувала на Правобережжі, значного поширення вона набула в Галичині. На Півдні України найбільші прибутки при порівняно незначних затратах праці давала перелогова система. У Карпатах орної землі не вистачало, тому тут займалися головним чином городництвом.

Із питанням про обробіток ґрунту тісно пов'язаний аспект рівня народної землеробської техніки українців. Такі автори, як В. Горленко, І. Бойко, О. Куницький її еволюцію ставили в пряму залежність від природних географічних факторів, освоєння нових земель, умов життя та праці народних мас, систем обробітку ґрунту і землеробських культур. На підставі конкретного

фактичного матеріалу зроблено висновок: обробіток землі потребував неабияких витрат сили, а праця в сільському господарстві загалом була недостатньо продуктивною.

Отже, зрушення в сільському господарстві переконують нас у тому, що в Україні у другій половині XVII–XVIII ст. тривав процес формування якісно нових відносин в економічній спільності українського населення: у надрах старої феодальної системи поступово, але невпинно визрівали паростки буржуазного укладу.

Це не могло не позначитися на аграрних стосунках між землевласниками (державцями), з одного боку, і посполитими та рядовими козаками – з іншого. Особливу роль при цьому відіграла Національна революція середини XVII ст. У ході її народні "низи" значно послабили, "розхитали" на українських землях, звільнених від польсько-шляхетського панування, кріпосницькі підвалини. Фактично необмеженими стали переходи з одного стану до іншого, з місця на місце. Була знищена велика земельна власність польської магнатерії, заможної шляхти і католицьких монастирів. Їхні землі де-юре й де-факто передали в розпорядження новоствореної старшинської адміністрації на чолі з керманичем Української держави. Разом із тим збереглася земельна власність православних монастирів, старшин, української середньої та дрібної шляхти. Незначна кількість маєтків залишилася за католицькими шляхтичами, переважно за тими з них, хто безпосередньо підтримував політику гетьмана Б. Хмельницького (В. Мякотін, В. Барвінський, І. Крип'якевич, В. Веселаго, В. Степанков та ін.).

Освоєння земель у Слобідській Україні розпочалося ще в XVI ст., але масового характеру воно набуло під час і особливо в перші десятиліття після Національної революції. Наприкінці XVII ст. у регіоні мешкало до 100 тис. українців і 20 тис. росіян. Ці дані спростовують заяви деяких сучасних політичних діячів про Слобожанщину як нібито "споконвічну" російську землю. На Лівобережжі тоді проживало понад 1,5 млн. осіб. І на Слобожанщині, і на Лівобережжі протягом досліджуваного періоду відбувався інтенсивний процес зростання великої земельної власності, який наприкінці XVIII ст. (після секуляризації монастирських земель) призвів до домінування двох основних її форм: державної і особистої на правах спадковості (майбутня приватна власність).

Важливо зазначити, що нестабільність політичного становища, практично систематичні воєнні дії на українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст. спонукали місцевих жителів до періодичних міграцій як у республіці, так і за її межами. В Україні тоді проживали представники понад 20 народностей, але найчисленнішими серед них, були, безперечно, українці, росіяни й білоруси. Спочатку найактивніше заселяли неосвоєні райони Ніжинщини, Стародубщини, Чернігівщини, дещо згодом – Слобожанщини. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. спостерігалось кілька хвиль масового переселення українців. Поряд з ними активну участь брали вихідці з Росії, а також Білорусі, Литви, Молдови, Грузії і т. д. Певну частину населення Правобережжя в означений період становили польські селяни й міщани, а на західно-українських землях – німецькі та угорські колоністи. Приєднання Правобережжя до Російської імперії (1793 р.) об'єктивно сприяло формуванню етнічної території українського народу. Наприкінці XVIII ст., зі звільненням Північного Причорномор'я від турецьких і татарських поневолювачів, а також заселенням його українським етносом, у цілому завершилося формування національної території України.

Докорінних змін (особливо після визволення Північного Причорномор'я та Приазов'я від турецько-татарського панування й приєднання Криму до Російської імперії) зазнали аграрні відносини в південних районах України. Якщо наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. освоєння земель тут було порівняно довільним, і його здійснювали головним чином шляхом займанщини, то вже зі середини XVIII ст. розподіл земель тривав під пильним наглядом і керівництвом царського уряду та місцевої адміністрації.

Особливістю другої половини XVIII ст. стало й те, що самодержавство, проводячи в загальноімперських масштабах політику, спрямовану на підпорядкування духовної влади світській, у 1786–1788 рр. секуляризувало монастирські маєтки в Лівобережній, Слобідській та Південній Україні. Більшість церковних угідь перейшли у власність держави та деяких світських можновладців.

Відновлення згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Росією та Річчю Посполитою влади польської магнатерії в Правобережній Україні надовго загальмувало тут формування національних господарств і розвиток економіки. Після укладення Прутського трактату 1711 р.

польські магнати і шляхта посилили наступ на ще незаняті масиви українських земель. У першій половині XVIII ст. на Правобережжі повсюдно утвердилася велика земельна власність.

Розвиток власності на землю на західноукраїнських землях, як і на Правобережжі, був обумовлений іноземним поневоленням корінного населення (до 1772 р. – з боку Польщі, потім – Австрії). Із загарбанням цих районів Габсбурзькою монархією соціально-економічне становище їх не зазнало істотних змін. Як і перед цим, продовжувала домінувати кріпосницька система з відсталими формами виробництва.

Формування великої феодальної власності на землю призводило до обезземелення безпосередніх виробників і сприяло консолідації в соціальній структурі тогочасного суспільства могутньої, хоча порівняно малочисельної групи державців.

Існування в Україні особистого, сяринного та общинного (громадського) землеволодіння було зумовлене всім попереднім соціально-економічним розвитком. Проте приблизно зі середини XVIII ст. у зв'язку зі складанням буржуазних відносин, передусім приватної власності на землю, землеволодіння сяринних і общинних союзів поступово занепадало. Особиста форма власності козаків і селян на землю ставала пануючою. Така тенденція особливо чітко простежувалася на Лівобережжі та Слобожанщині (І. Луцицький, Д. Багалій).

Питання про характер земельної власності та землеволодіння – основного засобу виробництва за середньовіччя і нової доби має не тільки важливе конкретно-історичне, а й теоретичне значення. Воно і сьогодні викликає чимало дискусій та суперечок серед учених. Проаналізувавши відповідні документальні матеріали і спеціальну літературу (насамперед, праці М. Колганова, Б. Поршнева, С. Сказкіна, Л. Черепніна, С. Каштанова, В. Буганова, О. Преображенського та деяких інших) ми прийшли до висновку: земельна власність за середньовіччя була становою, умовною та ієрархічною і – привілеєм представників пануючої верхівки: старшини, шляхти, вищого духовенства, міської адміністрації. В епоху натурального господарства дійсність не давала справжнього права землеробів на землю, окремо й незалежно існуючу. Зокрема, в Україні у другій половині XVII–XVIII ст. перебування землі у безпосередніх виробників можна бачити в різноманітних формах: від короткочасного держання до спадкового володіння. Вони, як правило, прагнули розширити і зміцнити свої володільницькі права й енергійно (бувало, й зі зброєю в руках) відстоювати вже раз досягнутий рівень таких прав. Проте в цих виробниках можна вбачати не земельних власників, а лише володільців. Якими б широкими та міцними не виявлялись інколи їх права на володіння землею (купівля–продаж, обмін, наслідування тощо), селяни, міщани, рядові козаки, а також різні проміжні групи: підсусідки, городники, захребетники, бобилі й т. п., як правило, були платниками ренти, а не її отримувачами. З передачею ними частини чи всієї повноти прав на володіння (користування) землею іншій особі, передавали й обов'язок виконання повинностей або на користь окремого державця, або держави в цілому.

Зміни в аграрних відносинах зумовлювали й відповідні зрушення в структурі ренти. Коротко охарактеризувати їх можна було б так. У Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. вона ще не стала чітко фіксованою, проте вже на початку XVIII ст. у ряді старшинських і монастирських маєтків запроваджували регулярну (обов'язкову) дводенну панщину. В 1740-х роках її розмір сягав двох-трьох днів на тиждень. А в окремих маєтках під час польових робіт була й щоденна панщина, яку дедалі частіше поєднували з натуральними і грошовими оброками. В другій половині століття панщина в окремих категоріях маєтностей досягала вже п'яти і навіть більше днів на тиждень. Поряд із посиленням відробіткової ренти простежувався процес заміни натуральних оброків грошовими (особливо це явище поширилося на півночі регіону).

На Правобережжі та Слобожанщині у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. панщина становила 4–5 днів на тиждень проти 1–2, рідше – 3 днів Велика відробіткова рента співіснувала тут із значними грошовими оброками. В Прикарпатті наприкінці XVII–у першій половині XVIII ст. посполиті працювали на пана пересічно 2–4 дні щотижня (залежно від розмірів земельного наділу та кількості робочої худоби), до того ж у більшості випадків переважала дводенна відробіткова рента. Протягом другої половини XVIII ст. вона досягла вже 4–6 днів. До того ж, селян та міщан нерідко примушували працювати в суботи та неділі, особливо під час польових робіт. Окрім виконання ренти на власних можновладців, посполиті, а також рядові козаки виконували ще обтяжливі державні повинності, що у XVIII ст. мали тенденцію до заміни їх різного роду грошовими «окладами».

Указом від 3 травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила на українських землях, що належали до імперії переходити селян із місця на місце і закріпила їх у тому стані, в якому вони перебували згідно з останньою (1782 р.) ревізією. Крім формального боку, встановлення кріпосного права, як це доводять окремі дослідники (наприклад, В. Кабузан), негативно вплинуло на природній приріст місцевого населення, спонукало значний контингент людності залишати обжиті райони й у пошуках кращої долі вирушати в "чужі" краї. А це певною мірою підірвало регіональну економіку. Часто-густо, втративши можливість самостійно господарювати (за різних обставин), посполиті змушені були поповнювати ряди наймитів.

Зміни в господарському житті особливо виразно проявилися в мануфактурному виробництві, яке розвинулося на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Поширення мануфактур у різних регіонах України (та й Європи в цілому) – характерне явище доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу (на зламі двох епох). Проте не всі вони відразу ж набували буржуазних рис. В умовах панування натурального господарства діяли чимало мануфактур і кустарно-кооперативних підприємств, де всі виробничі процеси здійснювали тільки на основі примусової праці. Так, на відміну від Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня, всі мануфактури в Галичині були кріпосницькими, зі застосуванням у них праці здебільшого "підданих" державців, і лише кваліфікованих майстрів наймали для виробничого процесу. Це значною мірою обмежувало зростання продуктивності мануфактур у регіоні, обумовлювало їх консервативність. Лише окремі з галицьких мануфактур згодом перетворилися на фабрики. У країні діяла також певна кількість промислових підприємств із одночасним використанням кріпосницької та вільнонайманої праці. Тобто, ці заклади були змішаними і свідчили про перехідний стан від "часто" феодального виробництва до капіталістичного. Отже, якісно нову, буржуазну форму в промисловості України, як і Росії, становила мануфактура зі системою експлуатації праці найманих працівників, що виникла в результаті розкладу дрібнотоварного виробництва й підпорядкування його капіталом. Саме така мануфактура "революційно" впливала на процес зламу віджилих соціально-економічних відносин їх новими (О. Нестеренко, Я. Кісь, О. Пономарьов, Т. Дерев'янкін, Т. Лазанська та ін.).

Виникнення і зростання великих мануфактур, зокрема винокурень та текстильних заводів, вкладання в їхнє будівництво й розвиток значних коштів свідчили про формування нового типу підприємств. Окрім того, виділення таких заводів із маси дрібних означало і зростання на них продуктивних сил. Зокрема, на винокурнях Лівобережжя та Слобожанщини наприкінці XVIII ст. було зайнято близько 10 тис. осіб.

Виникненню мануфактур також сприяло вдосконалення техніки. Зокрема Н. Федоренко в праці "Рудни Лівобережної України в XVII і XVIII вв." (М., 1960) довів, що цей фактор, конкретно – широке застосування водяного колеса у виробництві стало вихідним пунктом великої капіталістичної мануфактури в руднях (с. 155–156).

Нез'ясованим у вітчизняній історіографії є питання про час виникнення мануфактур. Переважна більшість дослідників витоки цього явища хронологічно відносить до другої половини XVII ст., а безпосереднє утвердження мануфактурного виробництва – до XVIII ст. Проте В. Голобуцький і О. Компан визначали ці процеси ранішим періодом – XVI ст. Очевидно, мають слушність представники першої точки зору, що базована на глибшому вивченні джерел і спеціальної літератури.

Питому вагу в народному господарстві українців займали промисли, що були розташовані головним чином у сільській місцевості, а продукція яких надходила переважно на міські ринки. П. Лященко вважав промисли заняттям здебільшого селян, а О. Компан, навпаки, зазначала, що вони тяготіли до міст. Ймовірно, промисли (як це роблять деякі фахівці) слід відносити до виробничої діяльності як сільського, так і міського населення.

У період що ми характеризуємо, спостерігалось поглиблення спеціалізації за окремими галузями промисловості, виникали нові самостійні професії. Так, продукція рудень задовольняла потреби здебільшого жителів села. Прискорено тривав поділ праці на селітряних заводах. Селітряні варниці поступово виходили за рамки дрібного виробництва. Окремі міста і навіть містечка почали особливо виразно виділятися на фоні інших населених пунктів із домінують одного або небагатьох видів ремесла. Одночасно зі спеціалізацією в промисловості відбувалася подальша товаризація виробництва (все більше видів та кількості продукції окремих виробників надходило на ринок). Виникали промислові села та містечка, з прямим підпорядку-



ванням господарського життя в них товарно-грошовим відносинам не тільки в якійсь місцевості, а в усій країні.

Одним із результатів економічного розвитку України стало дальше відокремлення промисловості від землеробства. Джерела другої половини XVIII ст. особливо яскраво засвідчують: значна частина міських, містечкових і навіть сільських ремісників та промисловців жила частково, а то й тільки за рахунок прибутків із власного ремесла чи промислу [3]. Розрив зв'язків із землеробством, праця в наймах на підприємстві, підробітки "в людях" перетворювали найбіднішу частину населення на пролетаризовану масу. Розвиток промисловості на українських землях призвів не тільки до кількісного зростання передпролетаріату, а й до значної його концентрації в містах, містечках і, що важливо, в селах, де розташовувалися великі підприємства. Це явище, на нашу думку, можна розглядати як одну з ознак початкового етапу зародження робітничого класу. Хронологічно це припадає приблизно на середину XVIII ст., а, можливо, й дещо раніше, або на кінець століття і аж ніяк не на першу половину XIX ст. [4]. До того ж, деякі автори взагалі не бачили ніякої специфіки цього процесу в Україні, розглядали національний пролетаріат тільки в аспекті "составной и неотъемлемой части всероссийского рабочего класса" – "самого передового" (Ф. Лось – С. 322), інші ж приписували йому найвідсталіші риси "в усій Російській державі" (М. Порш).

У другій половині XVII, тим паче у XVIII ст. економічний розвиток усіх українських регіонів, зокрема в різних галузях промисловості, призводив до дедалі ширшого застосування праці наймитів. У містах, містечках, а також селах унаслідок розшарування селянства, козацтва та міщанства виникли значні групи найманих робітників, для певної частини яких заробітки ставали єдиним засобом існування. Наймані робітники особливо активно концентрувалися на Лівобережжі й Слобожанщині, де поступово склався ринок робочої сили, котра мала задовольнити зростаючі потреби промисловості. Найману працю застосовували вже у багатьох промислових галузях, а в деяких, наприклад у скляній, селітряній, залізобудівній, переважала над працею поземельно чи особисто залежних груп населення. Найбільше поширилася наймана праця в купецьких мануфактурах (Є. Дракохруст).

На Правобережжі магнати й шляхта широко вдавалися до примусового і напівкабального найму селян та вільних ремісників, що чітко простежувалось у винокурному виробництві. Там більшість робітників наймали з міських жителів. Основним контингентом найму серед селян ставали такі їх групи, як "піші", "халупники", "коморники" і т. д. В окремих районах краю (Брацлавщина, Поділля) наймитували також бурлаки. Їх працю використовували у фільварках, на різних промислах тощо. Характер платні їм багато в чому нагадував оплату вільнонайманців.

Глибоке проникнення в господарство України найманої праці свідчило про розклад традиційних форм його ведення й формування у його надрах принципово нових відносин – буржуазних. Водночас утворювалася система експлуатації найманих робітників. Багато в чому тим процесам сприяло первісне нагромадження капіталу. Найбільші капітали в другій половині XVII–XVIII ст. зосередили в своїх руках шляхетські й старшинські родини Апостолів, Галаганів, Марковичів, Миклашевських, Скоропадських, Ханенків (Лівобережжя), Кондратьєвих, Голуховичів, Квіток, Ковалевських, Данилевських (Слобожанщина), Браницьких, Жевуських, Любомирських, Понятовських, Потоцьких, Чарторийських (Правобережжя) [5]. Більшість із них стали справжніми промисловими підприємцями.

Однією з найдискусійніших і недостатньо досліджених слід вважати проблему формування українського національного ринку. Чи діяв він узагалі на зламі двох епох? В історіографії на це питання нема однозначної відповіді. Одні історики писали взагалі про його відсутність за феодальної доби (мовляв, він не зміг утворитись і функціонувати тоді, коли українські землі перебували в стані політичної розчленованості й належали до різних державних утворень). Другі визначали його початковий етап приблизно серединою XVII–XVIII ст. Треті, такі, наприклад, як М. Василенко ("Очерки по истории Западной Руси и Украины". – К., 1916), доводили: загальноукраїнський ринок склався вже в XVI ст. Остання думка має наштовхувати дослідників, які її, зрозуміло, приймають, на кілька відповідних сентенцій. По-перше, національний ринок України утворився, значить, за Речі Посполитої, а не в Російській державі. По-друге, виник він дещо раніше, ніж так званий всеросійський.

Із приводу цього висловимо деякі узагальнені власні міркування та спостереження [6].

Розвиток внутрішньої торгівлі й товарно-грошових відносин помітно впливав на всі галузі господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб викликало розширення посівів пшениці. Щоби задовольнити потреби ринку, заможні господарі створювали кінські та великої рогатої худоби "заводи", збільшували отари звичайних і тонкорунних порід овець. Процес товаризації особливо позначився на розвитку тваринництва в південних районах країни. Володіючи особливо великими просторами земель та відчуваючи гостру потребу в робочих руках, місцеві поміщики охоче займалися розведенням худоби на продаж. Проникнення товарно-грошових відносин у господарства селян зумовило виникнення товарного городництва, сконцентрованого в основному здебільшого великих міст та містечок.

Зрушення в торгівлі поступово змінювали зовнішній вигляд середньовічних населених пунктів. У них швидко зростала кількість крамниць, торговельних складів, шинків тощо. Одночасно еволюціонувала й соціальна структура корінного населення. Дедалі більше втягнення людей в товарно-грошові відносини позначалось і на етносоціальних процесах. Оформлявся купецький стан, серед представників якого протягом другої половини XVII–XVIII ст. збільшується відсоток власне українців. Уже тоді в ряді міст (Чернігів, Городин, Остер, Борзна і т. д.) в їхніх руках було зародження в Україні національної буржуазії. Поширення і поглиблення такого явища відбувалися не без загострення соціальних конфліктів. Між купцями, з одного боку, та міщанами, селянами, козаками, які займалися торгівлею, з іншого, нерідко розгорталася справжня боротьба за ринки збуту. Перші неодноразово зверталися безпосередньо до царського уряду, а також місцевої влади з проханням заборонити посполитим і козацтву торгувати "самостійно". Нерідко гострі суперечки спалахували й між купцями, особливо українськими і польськими на Правобережжі. Змагалися й за вигідні місця розташування окремих ярмарків, торгів, базарів тощо.

Високі прибутки при занятті торгівлею обумовили існування різних категорій скупників, баришників, перекупників і т. д. Часто вони виступали посередниками між селянами і купцями, використовуючи при цьому будь-яку нагоду для особистого збагачення. У визначений період майже всі верстви населення охопило лихварство, і воно стало досить типовим явищем.

Однак особливо важливим було те, що дальше поглиблення поділу праці між містом і селом, елементи спеціалізації в промисловості й частково землеробства сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами України. Фактично утворився своєрідний торговельний ланцюг, що з'єднував Лівобережжя, Слобожанщину, Правобережжя та західний регіон. Через досить розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходилися по всій території українських земель, незважаючи на різноманітні перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі, митниці тощо. Торгівля не визнавала політичної розчленованості України, а це свідчило про економічну спільність усіх її корінних жителів.

Вплив розвитку торгівлі й місцевих ринків на формування цієї спільності відчувався в різних регіонах неоднаково і мав ті чи інші особливості. У вигіднішому становищі перебували Лівобережжя та Слобожанщина, торгівлю в яких протягом певного часу практично не обмежували. А приблизно з кінця XVIII ст. товарне виробництво активізувалося на Півдні й Правобережжі. Значно повільніше розвивалися товарно-грошові відносини в Західній Україні. Це можна пояснити рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин (іноземне панування, високий рівень натурального господарства та кріпосницьких відносин, віддаленість від центральних районів тощо). У Правобережній Україні головною перешкодою на шляху формування загального внутрішнього ринку стали поширення відробіткової ренти і великі привілеї феодалів у торгівлі (зокрема, право державців обмежувати, а то й цілком заборонити селянам вести торговельну діяльність). Продаж товарів у маєтках обмежували також монополієм правом магнатів на збирання мита. На відміну від Правобережжя, на Лівобережжі згідно з указом від 8 квітня 1755 р. запорожцям дозволяли безмитну торгівлю, а також вільне вивезення товарів на Запоріжжя. На розвиток внутрішньої торгівлі негативно впливало свавілля польських можновладців, які нерідко грабували купців із Російської держави. Не кращі умови для формування місцевого ринку були й на західноукраїнських землях. Ще з другої половини XVII ст. цьому тут заважали монополія на експорт зерна, худоби тощо, державна митна політика, необмежене право землевласників на продаж-купівлю продукції сільського господарства, збільшення торговельних податків та ін. Проте, незважаючи на всі труднощі, торговельні зв'язки між окремими економічними

районами західноукраїнських земель із Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям, Південною Україною поступово зміцнювалися. Кожний із цих регіонів відіграв особливу роль у формуванні національного ринку – важливої складової частини всеросійського ринку.

Активізація товарно-грошових відносин викликала виникнення нових і зростання старих центрів торгівлі. Цілком природно, що "серцем" її були міста. Саме в них, як правило, спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на економічне та господарське життя міст, робила їх велелюднішими.

Поступове введення різних регіонів України у систему всеросійського ринку, який також формувався, мало як прогресивне значення, так і деякі нег'ативні наслідки (останні були обумовлені головним чином імперською політикою самодержавства щодо населення країни). Але незаперечним є той факт, що воно помітно вплинуло на господарське життя обох народностей, певною мірою сприяло зміцненню економічних зв'язків між ними, зумовило деякі етнічні процеси і структурні зміни в тогочасному суспільстві.

Разом із тим, ще раз хочемо наголосити: вже з кінця XVII ст. стали особливо помітними деякі обмеження царського уряду в сфері економіки України. Зокрема, відбувалося певне підпорядкування окремих галузей національної торгівлі потребам Москви. Наприклад, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям забороняли займатися закордонною торгівлею. Широко застосовували необхідність перекуповувати різноманітні товари лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральна влада наперед визначала торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. За Петра I особливою гостротою набуло питання торгівлі зі Запорожжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі заборонили її. А якщо хтось порушував такого роду укази, то міг зазнати "жестокотого наказания" і бути засланим до Сибіру. Крім того, незважаючи на те, що імператор, як правило, позитивно ставився до будь-якої промислової діяльності, він значно обмежив українців, які їздили на південь країни за сіллю, рибкою та звіром.

Аналіз фактичного матеріалу незаперечно свідчить: Петро I фактично скасував вільну українську торгівлю. А указ Єлизавети Петрівни від 15 липня 1754 р., який, до речі, в радянській історіографії розцінювали тільки як позитивний акт, скасував митниці між Україною і Росією, тобто формально знищив ще одну ознаку державності першої.

Як одну з негативних економічних санкцій слід розглядати прагнення московського уряду збувати на території українських земель "лихи" мідні гроші, щоби срібні й золоті залишалися при можливості в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній казні (1721 р.).

У 1771 р. було видано спеціальний царський указ із дозволом російським купцям вільно оселятися в Україні, купувати будинки та інше нерухоме майно в Києві та Ніжині. Маніфест 1734 р. затвердив за російськими та іноземними торговцями право на необмежену торгівлю в містах Південної України й Криму.

Доречно навести оцінку економічному становищу України XVIII ст., яку дав К. Кононенко в одній зі своїх праць, спеціально присвяченій російсько-українським зв'язкам із 1654 до 1917 р. На його думку, цей період виявився цілком негативним переломним етапом. Якщо раніше Україна "була вже багатою", і перебувала "на шляху до всебічного розвитку індустріальної бази", мала "активну позицію" в міжнародній торгівлі, то в XVIII ст. вона поступово "відступає" з цього шляху "під тиском чужої (іноземної) сили", у зв'язку з "підкоренням" "колоніальної російській політиці".

Таким чином, у другій половині XVII–XVIII ст. на Україні відбулися помітні зрушення в сільському господарстві й аграрних відносинах, у промисловому виробництві та торгівлі. На всіх них позначилися реалії, що впливали з акта входження Лівобережжя (з Києвом), Слобожанщини і Запорожжя, а згодом Півдня України з Кримом до Російської держави. Одним із найголовніших наслідків соціально-економічних процесів визначеного періоду було формування економічної спільності всього українського народу, чому не змогли завадити ні державі кордони між Правобережною та Лівобережною Україною, ні відмінності в державно-політичному устрої всіх названих регіонів.

#### *Список використаних джерел*

1. Kononenko Konstantyn. Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917)/ Milwaukee–Wisconsin, 1958. – P. 196.
2. Chirovsky Nicholas.

Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781. – Madison (New Jersey), 1963. – P. 15.

3. Див.: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим описанием Малья России... – К., 1851; Опис Новгород–Сіверського намісництва. – К., 1991; Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. 4. Див.: Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С. 6 і далі; Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба (конец XIX ст. – 1904 г.) – К., 1955. – С. 13 и далее. 5. Див.: Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально–економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964; Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978; Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. – К., 1961 та ін. 6. Детальніше про це, з викладом конкретного фактичного матеріалу, див. О. І. Гуржій: Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // Укр. істор. журнал. – 1986. – № 8. – С. 17–28; О. М. Гордуновський, О. І. Гуржій. Хлібна торгівля в Україні у XIX ст.: висвітлення деяких аспектів проблеми в історіографії 30–х років XIX – середини 80–х років XX ст. // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С. 517–527.

**Olexandr Hurzhiy**

#### CONCEPTUAL APPROACHES ARE AT ILLUMINATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XVII–XVIII OF ITEM

In the article conceptual approaches are given at lighted up socio-economic development of Ukraine in the second half of XVII–XVIII of item.

**УДК 94 (477) 04**

**Людмила Скрипник**

#### ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ 1709 Р. ДЛЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

*Автор аналізує вплив підсумку Полтавської битви 1709 р. на зміни в політиці Петра I, що стосуються української економіки, та їх значення для України.*

Полтавська битва 1709 р. привертала увагу багатьох істориків – російських, українських, шведських та інших. Цій події в історії трьох держав присвячена велика кількість наукових праць. Дослідники зосереджували увагу передусім на військових аспектах цієї проблеми, вивчаючи стратегію сторін, тактику, чисельність армій, їх втрат тощо. Поряд із цим, проблема наслідків цієї битви для Гетьманщини вивчена порівняно мало, оскільки автори наукових праць підкреслюють передусім результати цієї битви, тобто поразку Карла XII та його союзника гетьмана І. Мазепи. Разом із тим, необхідно визначити далекосяжні наслідки цієї битви для того, щоби з'ясувати її історичне значення для України.

Нині окремої наукової праці, присвяченої наслідкам Полтавської битви для України, поки що нема. Це питання висвітлене в історичних дослідженнях побіжно, кількома рядками. Проте окремі українські історики вивчали економічний розвиток Гетьманщини у першій половині XVIII ст. Серед таких дослідників можна назвати І. Джиджору. У праці "Україна у першій половині XVIII ст." він підкреслив значення економічного розвитку для України, визначив, які заходи

Петро I здійснював для централізації держави, а також, як ці заходи позначилися на українському суспільстві: "Гетьманщина, заатакована російським урядом в своїх правах у ділянці економічній, тратила силу і престиж у своїх політичних правах; престиж серед українського суспільства, не будучи спроможним відповісти всім його вимогам, не маючи за собою повного морального і матеріального підпертя у своїй суспільності, тратила тим самим силу і відпорність супроти централістичних заходів російського уряду" [1, с. 94]. Проте І. Джиджора не пов'язував заходи російського царя в економічній сфері з наслідками Полтавської битви 1709 р.

Р. Млиновецький визначив ряд негативних наслідків Полтавської битви для України. Зокрема, в економічній галузі це наступні: ліквідація української закордонної торгівлі, українського промислу, поступове усування з внутрішньої торгівлі, значне збільшення податків [2].

Економічний розвиток Гетьманщини у період правління гетьмана І. Скоропадського вивчав О. Гуржій. Здійснивши деякі порівняння з рівнем економічного розвитку за часів І. Мазепи, він визначив основні централізаторські заходи Петра I в період правління І. Скоропадського та їх наслідки для економіки Гетьманщини. На думку О. Гуржія, гетьман боровся з петровськими обмеженнями: "він усіляко зволював з їхнім виконаннями, по кілька разів звертався до сюзерена з проханням переглянути невідгідні для Козацької держави рішення, а то й просто втручався у розвиток подій" [3, с. 178–179].

Проблемою наступу Петра I на економічну незалежність Козацької держави також займалися В. Горобець [4, с. 64–67], В. Руднів [5], Л. Мельник [6, с. 246] та інші. Проте ці дослідники розглядали розвиток економіки у взаємозв'язку з політичним розвитком, залишаючи поза увагою його зв'язок із іншими сферами суспільного життя, зокрема з наслідками перемоги Петра I в Полтавській битві. Саме тому авторка цієї статті має на меті проаналізувати, як ця подія позначилася на економічному розвитку Гетьманщини.

Після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Петро I мав забезпечити собі підтримку населення, відклавши на деякий час свої централізаторські задуми. Протягом кінця 1708–першої половини 1709 р. уряд Петра I активно поширював заяви щодо збереження козацьких прав і вольностей, ліквідовував оренди та деякі інші вкрай непопулярні в Україні статті оподаткування, зобов'язував російських офіцерів поводитися з козацькою старшиною "скільки можливо, ласкаво" тощо. Проте здобута під Полтавою перемога дала змогу Москві, відкинувши щойно декларовану турботу про козацькі права, рішуче перевести стосунки з гетьманом у зовсім іншу тональність.

Звичайно, економіка Козацької держави не могла не зазнати втрат у ході війни. В цих умовах припинилась українська торгівля через балтійські порти. Як зазначав Б. Крупницький, "натерпілися лиха од війни міста й купці, бо звичайні торговельні зв'язки із зарубіжжям вкрай ускладнилися або й узагалі порозривалися. Найбільше постраждав товарообмін із прибалтійським регіоном – Данцигом, Кенігсбергом та Рігою" [7, с. 136]. Торгівля з північними і західними країнами була зумовлена не лише історичною традицією. Як підкреслив В. Пришляк, вона була зумовлена розумінням із боку гетьмана та козацької старшини "важності статусу економічної незалежності рядом с неуклонными и все большими потерями политического суверенитета" [8, с. 44].

Російські можновладці свідомо не опікувалися правами українських купців у Польщі, бажаючи повернути напрям української торгівлі у російські порти в Прибалтиці. Ці мотиви очевидні в листі канцлера Головіна до гетьмана Скоропадського, в якому він прямо вказав на це: "однакож лучше впредь жители и купцы малороссийские волов пригоняли ради продажи в Ригу, нежели в Гданск, и могут безопасно пригонять; к тому же может из того прибыль быть в пошлинах и казне его Ц [арского] В [еличества]" [9, с. 202].

Проте найбільшого удару економіці Гетьманщини завдали не воєнні дії, а заходи, які Петро I розпочав із метою підпорядкування української економіки центру. Необхідно підкреслити, що російський цар здійснював ці заходи не відразу після Полтавської битви, а трохи згодом. Л. Мельник зауважив, що "розвиток торгівлі за правління Скоропадського йшов особливо успішно в 1709–1715 рр. – доти, поки царський уряд не почав здійснювати широкий наступ на цю сферу української економіки" [10, с. 188]. Отже, виступ І. Мазепи не був марним, він відтермінував посилення централізаторської політики Петра I. Проте поразка гетьмана та шведського короля неминуче призводили до обмеження політичної автономії та економічної незалежності Гетьманщини, оскільки перемога Петра I значно посилити його становище.

Петро I скасував вільну торгівлю. Указами царського уряду було заборонено вивозити з України будь-куди, крім Росії, селітру – сировину для виготовлення пороху. В 1713 р. Петро I заборонив реалізувати селітру на власний розсуд – цей стратегічний товар можна було продавати тільки на артилерійські склади у Москві чи Санкт-Петербурзі. "Такий захід значно ускладнив реалізацію селітри, унеможливив будь-яку конкуренцію" [11, с. 179]. Вугілля з Донеччини дозволяла вивозити лише на російські заводи. Саме в інтересах російських купців і заводчиків заборонялося ввозити в Україну з-за кордону ряд промислових виробів. Україна могла торгувати лише через віддалені та невивідні для українського купецтва порти.

Російська влада з певним побоюванням ставилася до перспективи брутального втручання у справи українського купецтва – вельми свіжими були ще спогади про виступ гетьмана Івана Мазепи [12, с. 65]. Та Петро I не мав сумнівів із цього приводу. Як аргументацію він прецедент, котрий створив раніше: "...ибо когда Рига была за Шведами, тогда из черкасских городов, а именно из Стародуба и из других знатных, как пеньку, так и прочие товары в Ригу возить было заказано, а велено возить к городу Архангельску, того для и ныне заказать мочно" [13, № 2678].

На основі цього розпорядження царя 6 квітня 1714 р. сенат видав указ, яким законодавчо закріпив заборону вивозити з України, крім сала, пеньки та юхту, також поташ, смольчуг, віск, конопляну олію, насіння льону, щетину, клей, ревінь, смолу, кав'яр [14, № 2796]. Іншими словами, було заборонено возити переважну кількість товарів – предметів експорту з Гетьманщини.

Згідно з цим самим указом, також не дозволяли ввозити в Україну російські срібні гроші. Якщо до 1709 р. в Україні в грошовому обігу домінували "старі" монети: литовські готові гроші "в копах", талари, українські золоті тощо, то після Полтавської битви Петро I всі ці гроші вивів із обігу, а замість них запровадив свої мідну і срібну монети. Це негативно позначилося на українських купцях, які змушені були брати в тривалу дорогу гроші на харчі, на сплату податків, постоїв, тощо. Указ забороняв ввозити в Україну срібні гроші, а отже, і вивозити їх за кордон. Мідні монети, поширені в Гетьманщині, за кордоном приймати чи обмінювати не хотіли. Коли ж купці брали у дорогу срібні копійки, їх відбирали митники [15, с. 188].

У 1715 р. було видано указ, згідно з яким українські купці, котрі вирушали з товарами до Риги, повинні були спочатку їхати до Глухова, щоби подати в гетьманську канцелярію список своїх товарів, і лише після перевірки відповідності списку наявним товарам та його підписання купці могли вирушати в дорогу. Це значно гальмувало та ускладнювало торговельний рух купців, збільшувало їх матеріальні витрати [16, с. 197].

Л. Мельник наголосив, що дрібні та середні українські купці були задавлені жорсткою регламентацією і високим митом, терпіли зловживання з боку орендарів митниць і тому вдавалися до контрабанди [17, с. 198]. Російський уряд боровся з цим явищем, що, в свою чергу, викликало деморалізацію купців та всього населення, і звичайним явищем стали доноси купців один на одного, а також підкупи урядовців.

Суть петровських реформ у сфері торгівлі зводилася, безсумнівно, до того, щоби поставити українську торгівлю в рамки законодавства щодо регламентації загальноросійської торгівлі. Українська національна торгівля була втягнута у всеросійський ринок, що посилювало податковий тиск на неї з боку митних чиновників з Московії. Як зазначив О. Гуржій, за гетьманування І. Мазепи "місцеві купці сплачували чітко становлені податки за вільну торгівлю як на території країни, так і за її межами – так звані "евекту" й "індукту" [18, с. 176]. Ці податки становили здебільшого 2 % від вартості товару. Індукту – імпортне мито, тариф із привізних товарів запровадив ще Б. Хмельницький у 1654 р. В часи гетьманування І. Мазепи з індукти щорічно йшло в гетьманський скарб понад 50 тис. золотих [19, с. 163]. Евекта була вивізним митом, яке стягували з купців, котрі ввозили з України товари на продаж. Наприклад, у Чернігівському полку її збирали по 2 коп. з воза купців, які везли за кордон тютюн, сіль, рибу [20, с. 152]. У період гетьманування І. Мазепи Гетьманщина була самостійною митною територією зі своєю митною системою. Чотири види мит, а саме: імпортні, експортні, транзитні та внутрішні поповнювали гетьманський скарб [21, с. 42].

Та ситуація з податками радикально змінилася внаслідок подій 1708–1709 рр. Після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведів і його поразки Петро I самовільно вирішив ці питання. Він віддавав індукту з лівобережних полків "на відкуп" Саві Рагузинському. Ця людина сама керувала збиранням у Гетьманщині коштів за вивезення товарів за кордон. Звичайно, він клав

до своєї кишені чималі суми. Певну ж частину зібраних податків Рагузинського зобов'язали щорічно сплачувати у скарбницю держави. Офіційно його вважали підпорядкованим гетьманату [22, с. 177]. Цей факт промовляє сам за себе, оскільки по-перше, такою важливою справою, як збирання податків, займалася чужа інтересам України людина, а по-друге, не було чітко встановлено розміри податку, що й викликало можливість збагачення Рагузинського.

Крім того, старшину зобов'язали платити податки, чого вона раніше не робила, а на решту населення податки лягли колосальним тягарем, оскільки вони були значно збільшені. Р. Млиновецький зазначив, що "у 1724 р. податки вже в 6 разів є більшими від тих, які платилися до Полтави, а крім того, видатки на утримання 10 московських драгунських полків коштували річно в 5 разів більше за всі видатки на гетьманський уряд та інші українські потреби" [23, с. 130].

У російській політиці щодо економіки Гетьманщини явно проглядалися наміри ліквідувати її як самостійну господарську одиницю, знищити її ринок, внутрішню та зовнішню торгівлю, змити будь-які відмінності від Росії. Дозволимо собі не погодитися з думкою Н. Яковенко, яка вважає, що "Економіка Гетьманської України поволі руйнувалась ніби сама собою, зсередини, натомість корекція політичного устрою, яку провадив Санкт-Петербург, була цілком спрямованою" [24, с. 504]. Автор статті вважає, що російська політика в галузі економіки була такою ж цілеспрямованою, як і в сфері обмежень політичної автономії. І. Джиджора звернув увагу на те, що ця політика Петра I була спрямована на те, "щоб підірвати Гетьманщину не тільки як окрему політично-автономну одиницю, але разом з тим, а може власне головно для того, знищити її як окремий господарсько-економічний терен, з його особливими економічними інтересами, а тим самим окремими торговельними дорогами, ринками збуту продуктів і т. д., які далеко не завсіди йшли згідно з такими ж російськими інтересами" [25, с. 26].

Поширення на Лівобережжя дії царських указів 1714–1718 рр. про "заповідні товари", що забороняли вивезення певних товарів на західні ринки збуту, сприяли примусовій інтеграції господарського комплексу Гетьманщини до російського ринку.

Отже, можемо зробити висновок, що перемога Петра I в Полтавській битві дала йому змогу здійснити імперський наступ на українську економіку, хоча виступ І. Мазепи та його прибічників дещо відклав у часі цю можливість, адже обмежуючі царські укази видані не безпосередньо після Полтавської битви, а в 1714–1718 рр. Економічні обмеження були тісно пов'язані з обмеженням політичної автономії і взаємодоповнювали один одного.

#### *Список використаних джерел*

1. Джиджора І. Україна у першій половині XVIII в. – К., 1930. – С. 94.
2. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі "історій". 3-є видання. – Торонто, 1976. – С. 130.
3. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2004. – С. 178–179.
4. Горобець В. Заборона Петра I на вивіз сала з України //Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 64–67.
5. Руднів В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I //Наук. зб. за р. 1925: Записки УНТ у Києві /Іст. секція ВУАН. – Т. XX. – Київ, 1926.
6. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1998. – С. 246.
7. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 136.
8. Пришляк В. Торговля в Гетманщине периода Ивана Мазепы // І. Мазепа та його доба. – Ужгород, 2001. – С. 44.
9. Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – В 2-х т. – К., 1855. – Т. 2. – С. 202.
10. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1998. – С. 188.
11. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2004. – С. 179.
12. Горобець В. Заборона Петра I на вивіз сала з України //Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 65.
13. Полное собрание законов Российской империи /Изд. 2-е. – М., 1830. – Т. V. – № 2678.
14. Полное собрание законов Российской империи / Изд. 2-е. – М., 1830. – Т. V. – № 2796.
15. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2004. – С. 188.
16. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1998 – С. 197.
17. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – С. 198.
18. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2004. – С. 176.
19. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. Ч. I. – Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1923. – С. 163.
20. Руднів В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I // Наук. зб. за р. 1925: Записки УНТ у Києві / Іст. Секції ВУАН. – Т. XX. – Київ, 1926. – С. 152.
21. Пришляк В. Торговля в Гетманщине периода Ивана Ма-

зепи // І. Мазепа та його доба. – Ужгород, 2001. – С. 42. 22. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2004. – С. 177. 23. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі "історій". 3-є видання. – Торонто, 1976. – С. 130. 24. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2006. – С. 504. 25. Джиджора І. Україна у першій половині XVIII в. – К., 1930 – С. 26.

**Liudmyla Skrypnyk**

#### **ECONOMIC CONSEQUENCES OF POLTAVA BATTLE 1709 Y. FOR GET'MAN UKRAINE**

The article analyses the influence of Poltava battle on changes in Peter's policy in Ukrainian economy and their importance for Ukraine.

**УДК 94 (447)**

**Микола Бармак**

#### **ТРАНСФОРМАЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.**

*Розглянуто питання впровадження російської системи судочинства та судоустрою на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст., описано найхарактерніші риси судової системи Речі Посполитої, розкрито політику Катерини II та Павла I у цій галузі.*

Російська імперія, приєднавши у XVIII ст. землі Правобережної України, отримала у спадок складну систему судоустрою і судочинства, яка увібрала в себе елементи різних історичних епох та тих держав, у складі яких були ці території. Дуже часто судові органи дублювали функції, юрисдикція різних судів поширювалася на одні й ті ж справи, нерідко апеляційні та касаційні функції реалізовували ті ж суди, які винесли рішення у справі, чітко не окреслювався порядок виконання постанов та рішень суду, відсутнім було і розмежування повноважень між судовою і адміністративною владою.

Проблеми становлення та еволюції судової системи Російської імперії, не зважаючи на важливість теми, досліджувалися в історіографії не настільки активно, як, наприклад, соціально-економічні питання, питання земельних відносин чи розвитку національного руху. Розвитку судочинства на Правобережжі з кінця XVIII ст. до 1870 р. присвячена монографія М. М. Калмакова. Вчений вважав, що запровадження російської системи судочинства стала важливим кроком у справі успішної русифікації "ополяченого населення" [29].

В роботах Н. Н. Єфремової [10] на основі матеріалів законодавства, діловодної документації установ та інших офіційних джерел досліджуються механізми становлення і розвитку системи судоустрою та судочинства в XVIII-XIX ст. як у Російській системі, так і на землях Правобережжя України. Дослідниця з'ясовує також особливості розвитку російської судової системи на українських землях.

Розвиток права, законності, правосуддя впродовж XVIII-XIX ст. в Російській імперії розглядає в своїй книзі "Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России" Р. Уортман [29]. Нововведення в інститутах юстиції вчений показує в загальному контексті формування правової культури, системи офіційних і особистих цінностей чиновників, які служили в цій сфері. На думку автора, виникнення незалежних судів і професії юриста є результатом



тривалого процесу, який одночасно і відповідав, і суперечив цілям самодержавної влади в Російській імперії.

Найхарактернішими рисами судової системи Речі Посполитої були злиття суду з адміністративною владою і становість. Судочинство в основному здійснювалося на основі норм Литовських статутів та Польських Конституцій (польського законодавства), які визначали також систему судоустрою. Існували окремі судові органи для магнатів, для шляхти, для міського населення, для духівництва і для селян. На магнатів поширювалася юрисдикція королівського суду. Для шляхти були створені гродські, земські і підкоморські суди [26, с. 227]. Земський суд – шляхетський виборний суд, який складався із судді, підсудка, писаря і коморників. До його компетенції належали всі справи, які стосувалися шляхти, за винятком межових та важливих карних справ [6, с. 793]. Земський суд поширював свою юрисдикцію на цивільні справи, де у першу чергу розглядалися питання власності майна, спадкоємства або заборгованості [11, с. 64]. Гродський Суд провадив кримінальні справи про вбивства, зґвалтування та крадіжки, як наприклад, справи про заволодіння чужою власністю і взагалі порушення права спокійного володіння [6, с. 793]. Підкоморський суд – межовий суд, єдиною функцією якого був розгляд суперечок про межі між маєтками. На початках він складався з представників сторін, пізніше став одноособовим. Суддю (підкоморія) на повіті призначав король. Підкоморій мав право добирати собі помічника-коморника [6, с. 793; 9, с. 2082-2083]. Підкоморій особисто оглядав межі і, вивчивши докази кожної із сторін, виносив своє рішення.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України з 1578 р. розглядав Трибунал Луцький (1589 р. приєднаний до Трибуналу Коронного), з 1764 р. – Трибунал Люблінський, що був найвищим апеляційним судом для південної частини Речі Посполитої і Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств.

Судові функції щодо міського населення здійснювали магістрати та ратуші. У містах, що користувалися магдебурзьким правом, діяли лавні суди, а в інших – ратушні суди [26, с. 227-228; 8, с. 1250,1429]. Копні суди сільської громади існували поряд із домініальними (вотчинними) судами світських і духовних феодалів над кріпосними селянами та ін. підвладними їм людьми [6, с. 562; 7, с. 1131; 23, с. 366; 24, с. 471; 25, с. 227].

На Правобережжі до XVIII ст. зберігалися елементи третейського суду, який виник при гетьманському правлінні і якому передавали для розв'язання миролюбним шляхом цивільні справи. Судові функції здійснювали також козацькі отамани і сільські в'їти [26, с. 227-228].

Під час "приєднання на вічні часи до імперії" земель Правобережжя імператриця Катерина II пообіцяла зберегти "попередні їх права і привілеї", серед яких було і здійснення судочинства на основі права Речі Посполитої [16]. Імператриця критикувала громіздку судову систему з її безконечними позовами, яка існувала в Речі Посполитій. Водночас вона розуміла, що оптимальний варіант, який варто застосувати при запровадженні на цих територіях російської судової системи – багаторівневе та поетапне введення принципів імперського судоустрою та судочинства, бо надто вже очевидними були відмінності в соціально-економічному, релігійному, освітньому рівні новоприєднаних регіонів і центральних російських губерній.

Також і російський імператор Павло I 12 грудня 1796 р. [15] одним із перших своїх указів підтвердив "надання вищезазначеним губерніям попередніх їх прав і привілеїв". Але реально виконати ці обіцянки було неможливо. Змінилися історичні реалії, а паралельне існування двох правових систем неминуче приводило до конфліктних ситуацій. Зберегти без змін систему судоустрою та судочинства Речі Посполитої, чужу за суттю російській системі, було неможливо, недоцільно та й цього ніхто не збирався робити. Просто її правовий демонтаж розтягнувся у часі, що пов'язувалося із значними проблемами, які мали формально-юридичний, економічний, кадровий, морально-етичний характер. Ніхто із самодержців не міг навіть допустити, щоб українські землі належали імперії тільки "номінально", а їх мешканці користувалися б спеціальними правами і привілеями.

Вже на початку 80-х рр. XVIII ст. на територію України, підконтрольну імперії, було поширено чинність "Установлення для управління губерніями" 1775 р., що однозначно означало початок запровадження тут російської системи судоустрою, хоча заміна колишніх судових інституцій на нові відбувалася досить тривалий час – майже до середини XIX ст. Оскільки норми "Установлення для управління губерніями" одні раніше, інші пізніше були впроваджені на пра-

вобережні території України, то пропонуємо розглянути більш детально структуру та принципи судоустрою, межі підсудності судів різних інстанцій, які вводилися в Російській імперії.

Положення "Установлення про управління губерніями" передбачали створення у кожній губернії таких судових органів: палата кримінального суду та палата цивільного суду, верхній земський суд, губернський магістрат, совісний суд (всі вони засідали і перебували в губернському місті). У кожному повіті передбачалося заснувати нижній земський та повітовий суди, нижню розправу. Всі ці судові органи засідали і перебували в повітовому місті, де також розміщувалися міський магістрат або ратуша, міський сирітський суд [17, ст. 2–4, 412]. Нижні розправи створювалися або не створювалися залежно від кількості державних селян, і остаточно на українських землях були ліквідовані у 1782–1796 рр.

За загальним правилом, у губернії були встановлені дві судові інстанції: нижча – в повіті, вища – в губернському місці, що повинно було приблизити суд до населення. У зв'язку з прийнятим законодавцем становим принципом організації суду для дворян були створені повітовий та верхній земський суд.

Повітовий суд був судом нижчої інстанції. Він складався із повітового судді та двох засідателів, які вибиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором. У його компетенцію входили цивільні та кримінальні справи, що трапилися в повіті [2; 4; 28]. У відання повітового суду входили також обов'язки не пов'язані із здійсненням правосуддя. Наприклад, зберігання межових книг, оформлення різних угод, які уклалися на території повіту. Разом із поліцією повітовий суд "вводив у маєток" його законного власника. Межі компетенції повітового суду обмежувалися його округом, який, як правило, співпадав із територією повіту. Підсудність повітового суду на початках поширювалася на дворян і селян під їхньою юрисдикцією.

Апеляційною та ревізійною інстанціями стосовно повітового суду був верхній земський суд. У губернії залежно від її розмірів могло бути кілька таких судів. Повний склад губернського суду нараховував два голови, кожний із яких призначався імператором з двох кандидатур, запропонованих Сенатом, а також 10 засідателів, які вибиралися кожних три роки дворянством губернії. Цей суд поділявся на два департаменти, у кожний із яких входила половина членів загального складу. Першому департаменту доручалося ведення кримінальних справ, другому – цивільних. Поділ не був жорстким, і в тих випадках, коли один департамент був перевантажений справами, частину із них для провадження передавали в інший.

Повітові суди, дворянські опіки, земські суди були підпорядковані верхньому земському суду, який розглядав в апеляційному порядку рішення перерахованих органів. Верхній земський суд провадив всі справи по скаргах та позовах дворян і на дворян, цивільні та кримінальні, а також ті, що стосувалися вотчин, привілеїв, заповітів, права спадкування. В його компетенції були також справи, які стосувалися різночинців, і ті, які могли бути направлені з повітових та нижніх судів на апеляції у верхній земський суд. У випадках невдоволення сторін щодо інших розгляд спірних питань міг переноситися у вищестоящу інстанцію – палату цивільного суду. Кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії палати кримінального суду.

Відповідно до "Установлення для управління губерніями" для міщан створювалися також дві судові інстанції – міський магістрат та губернський магістрат, які також мали статус станових органів. "У містах повинні були залишитися міські магістрати...". Міський магістрат, або ратуша, був нижчою судовою інстанцією для міських мешканців і засновувався в кожному місті. Персональний склад міського магістрату обирався раз у три роки міськими купцями і міщанами. Правосуддя у ньому відправляли два бургомістри і 4 ратмани. Вони могли засідати в половинному складі по чергово. У штат кожного міського магістрату та кожної ратуші обов'язково входили секретар та необхідна кількість канцелярських службовців [14]. Межі підсудності міських магістратів обмежувалися територією міст, у яких вони розміщувалися. Об'єктами підсудності могли виступати тільки регулярні мешканці, тобто приписані до міста, а не все населення [3]. Ці органи поділялися на три департаменти, один із яких провадив кримінальні справи, а два інші – цивільні [13]. Міські магістрати не мали права ініціативи самостійного порушення справи. Проведення справи розпочиналося після отримання скарги чи позову від приватних осіб, а також за вказівкою вищих присутствених місць.

Сирітський суд створювався при кожному міському магістраті "для купецьких і міщанських вдов і малолітніх сиріт". У склад сирітського суду входили голова – міський голова, два члени міського магістрату і міський староста. Міському сирітському суду доручалося опіка над мало-

літніми сиротами, маєтками, які залишилися після смерті власників, вдовами та їхніми справами.

Апеляційною та ревізійною інстанціями для міських судів був губернський магістрат. До складу губернського магістрату входили два голови і 6 засідателів. Голови призначалися Сенатом за представленням губернського правління. Засідателі вибиралися мешканцями губернського міста один раз на три роки із купців та міщан міста шляхом балотування. Вибраних кандидатів повинен був затвердити губернатор. При губернському магістраті функціонували прокурор, стряпчий цивільних та стряпчий кримінальних справ. Губернський магістрат розподілявся на два департаменти: цивільних та кримінальних справ. Обидва департаменти у випадку нагромадження у великій кількості цивільних справ мали однакове право розглядати їх. Губернському магістрату підпорядковувалися міські магістрати, сирітські суди і ратуші, з яких надходили справи в порядку апеляцій. Йому були підвідомчі справи, які стосувалися привілеїв, спірних володінь або "цілого міста", або порушені стряпчими. Кримінальні справи, розглянуті губернським магістратом, підлягали ревізії палатою кримінального суду. По цивільних справах незадоволені рішенням губернського магістрату могли апелювати в палату цивільного суду.

Як станові суди для вільних селян у повітах та губерніях засновувалися дві судові інстанції: нижня розправа та верхня розправа.

"Установлення для управління губерніями" в кожній губернії передбачало створити по дві судові інстанції (повітову та губернську) для кожного із трьох станів. Третьою інстанцією, загальною для всіх станів, були палата кримінального та палата цивільного судів. Палати створювалися як органи, тісно пов'язані з найвищим органом галузевого судового управління, і як місцевий відділ цього відомства [17, ст. 106, 115]. Судочинство у палаті кримінального і палаті цивільного судів здійснювали голова, два радники і два асесори. Всі вони призначалися Сенатом, голову на посаді затверджував імператор.

Палати були колегіальними судовими органами, але не стали судами присяжних західного зразка. Як судові органи, вони займали особливе становище в російській судовій системі. Це пояснюється перш за все тим, що фактично вони замінили собою центральні адміністративні і судові інстанції – колегії, ставши на чолі місцевої судової організації. Вищестоящою інстанцією стосовно них був орган вищого суду в імперії – Сенат. Межі підсудності палат визначалися територією губерній, у яких вони були створені. Від вищестоящих державних органів (імператора, Сенату) ці судові органи отримували повеління у формі указів. Їм же підпорядковані установи подавали рапорти і донесення [5; 27].

Окрім станових і всестанових загальних органів, судова система Російської імперії була доповнена особливими судами. До них у першу чергу зараховувався совісний суд, принципи діяльності якого певною мірою відображали співвідношення категорій права і моралі, закону та справедливості і який перебував поза загальною судовою системою. За статусом совісний суд вважався інстанцією, рівною палатам, верхнім судам, губернським магістратам [17, ст. 63, 396-403, 430]. Вищестоящим стосовно нього були лише імператор та Сенат.

Хоча в "Установленні для управління губерніями" простежується порівняно чітка структура судоустрою, в губерніях українського Правобережжя ця нова система накладалася на стару, яка продовжувала існувати та діяти. Одночасної заміни не відбулося, а обидві структури судоустрою функціонували тривалий час паралельно, навіть можна говорити про асиміляцію деяких елементів. "Установлення про управління губерніями" хоч і стало основним законодавчим актом, який визначав структуру і організацію судових установ, проте чітко не окреслював межі їх повноважень та компетенції. Ці обставини стали однією із причин того, що розгляд справ у судах сильно затягувався. Вони могли пройти до 14 інстанцій, у той час як оптимальним варіантом вважалися три.

Отже, судова система Правобережжя України наприкінці XVIII ст. не була однорідною. Вона включала загальностанові, станові, відомчі, особливі і спеціальні суди. Відповідно до "Установлення про управління губерніями" на українських землях наприкінці XVIII ст. почали функціонувати станові суди: повітовий і верхній земський суд – для дворян, міський і губернський магістрати – для міських жителів, нижня розправа і верхня розправа – для державних селян. Кріпаків судили поміщики. "Установлення про управління губерніями" розмежувало справи кримінальної та цивільної підсудності. Суд кримінальний відділявся від суду цивільного на рівні всіх інстанцій, за винятком нижчих. Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про

злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг у кожній губернії було створено совісні суди. Крім того, в кожній губернії створювалося дві палати – цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для всіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджував губернатор, а у найважливіших справах – Сенат. Згідно із положеннями "Установлення про управління губерніями" при створенні нових судових органів використовувався принцип територіальності, формально на місцевому рівні влада виконавча була відділена від судової. До 1796 р. загальна судова система Російської імперії складалася з чотирьох інстанцій (див. таблицю).

Багато судових інстанцій, створених відповідно до "Установлення для управління губерніями", були ліквідовані за часів правління Павла I. Його уряд не безпідставно вважав, що ця система є громіздкою. В діяльності судових органів виявилися недоліки, викликані їх багатоступеневою організацією, при якій нижчі суди виявились зайвими, оскільки мали незначну компетенцію. Колегіальний порядок розгляду і вирішення справ до нескінченності міг затягувати їх провадження. Тому верховна влада провела в 1796 – 1797 рр. заходи, спрямовані на скорочення кількості судових інстанцій, були внесені також зміни в структуру і порядок діяльності судових органів.

*Таблиця.*

**Загальна судова система Російської імперії (до 1796 р.)**

<i>Інстанція</i>	<i>Для односторонніх та державних селян</i>	<i>Для міських жителів</i>	<i>Для дворян</i>
<i>перша</i>	Нижня розправа	Магістрат або ратуша	Суд повітовий
<i>друга</i>	Верхня розправа	Губернський магістрат	Верхній земський суд
<i>третья</i>	Палати кримінального та цивільного судів		
<i>четверта</i>	Сенат		

При складанні та затвердженні нових штатів губерній палати кримінального та цивільного суду були скасовані, а замість них у кожній губернії були створені палата суду та розправа, розділена на два департаменти [19]. Апеляції на рішення цих департаментів можна було подавати в Сенат [20]. Були ліквідовані верхня та нижня розправи [18], совісні суди [19], функції губернських магістратів перейняли новостворені в 1800 р. раттаузи, які склалися як із виборних, так і з призначуваних членів і за своїм складом були змішаними установами. Нижчестоящими стосовно них стали повітові магістрати і ратуші, а вищестоящою апеляційною інстанцією – Сенат.

Поряд із згортанням місцевої судової системи Павло I вжив заходів щодо зміцнення ролі центральної, відновивши діяльність деяких колегій, що були уповноважені приймати остаточні рішення по цивільних справах, позов по яких не перевищував 1000 руб., при чому без права апеляції [21]. Реформи торкнулися і Сенату. Його адміністративні департаменти були реформовані в судові, що свідчило про перетворення його суто в судовий орган. Було змінено і порядок провадження справ у Сенаті, що значно прискорило їх розгляд.

Зміни в судовій системі під час правління Павла I проводилися в руслі реорганізації всього державного апарату з метою посилити його централізацію та бюрократизацію [10, с. 151]. Проте, скорочення кількості судових інстанцій не покращило функціонування судочинства в імперії, оскільки нові органи було відкрито не всюди, а відкриті виявилися нежиттєздатними. Заходи Павла I виявилися несвоєчасними, бо вони послаблювали діяльність російського місцевого апарату влади [10, с. 151–152]. І, якщо для центральних російських губерній це створювало не так багато проблем, то, наприклад, у правобережних українських землях, які ввійшли до складу Російської імперії всього два десятиліття тому, це могло обернутися катастрофою і поставити під загрозу увесь процес формування на цих територіях місцевих органів російської влади, особливо при існуванні паралельно діючих, повністю неліквідованих інституцій колишньої Речі Посполитої.

Указ Павла I від 19 жовтня 1798 р. у трьох повітах (Васильківському, Черкаському та Уманському) Київської губернії: ліквідував повітові та підкоморські суди, об'єднавши їх із відповідними судовими органами суміжних повітів: Васильківського з Богуславським, Черкаського з

Чигиринським, Уманського із Звенигородським. Це було зроблено у зв'язку з малочисельністю дворян, які формували шляхом виборів особовий склад цих судових установ [12, с. 31].

А. Д. Градовський, говорячи про скасування Павлом I елементів місцевих, в тому числі і виборних судових посад, зазначав: *«Повна диктатура держави... може бути тимчасовим, перехідним фактом, але не може стати постійним явищем. Як наслідок цього, місцеві особливості набули значення знову, а місцеві елементи – організації»* [1, с. 84]. Під місцевими особливостями розуміються органи влади, які діяли в неросійських губерніях і, зокрема, на Правобережжі України.

Отже, аналіз виданих верховною владою нормативних актів і судової практики свідчить, що у XVIII ст. мова йшла про скасування політичної автономії українських земель і здійснювалися спроби пристосувати місцеве право до російської системи, скасування ж автономії права та судоустрою відбулося лише в першій половині XIX ст., коли на територію правобережних українських губерній було поширено дію більшості основних російських нормативно-правових актів. Судова система, яка запроваджувалася на українських землях, була найслабшою ланкою всієї системи російського управління на цих територіях, вона не справлялася із своїми обов'язками. У цьому, очевидно, зіграли роль і паралельне існування російського законодавства, яке неможливо було застосовувати у повну силу, і старого польського права, базованого на Литовських Статутах, яке вже не могло самостійно регулювати суспільні відносини в нових умовах, і тривале одночасне функціонування судів Речі Посполитої та Російської імперії.

#### *Список використаних джерел*

1. Градовський А. Д. Собрание сочинений. – СПб., 1899. – Т. 2. 2. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО). – Ф. 363. Ковельський повітовий земський суд; Ф. 361. Луцький повітовий земський суд; Ф. 359. Володимир-Волинський повітовий земський суд. 1797–1831. 3. ДАВО. – Ф. 368. Володимирський міський магістрат. 4. Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО). – Ф. 2. Житомирський повітовий суд. 5. ДАЖО. – Ф. 17. Волинська палата цивільного суду; Ф. 18. Волинська палата кримінального суду. 6. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Т. 2. – Львів, 1993. 7. Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів, 1993. 8. Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів, 1993. 9. Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів, 1993. 10. Ефремова Н. Н. Судопроизводство в России в XVII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). – М., 1993. 11. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996. 12. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – Умань, 1997. 13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1–е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830 (далі – ПСЗ-1). – Т. XXVII. – № 20143. 14. ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20314, 20608. 15. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18147. 16. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17108, 17198. 17. ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14392. 18. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17594. 19. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17702. 20. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18177. 21. ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18333. 22. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 4. – С. 227. 23. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 1971. 24. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 1971. 25. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 1971. 26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАК України). – Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 1. – Спр. 2980. 27. ЦДАК України. – Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора. – Оп. 1а. 28. Калмаков М. М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. – К., 1872. 29. Уортман Р. С. Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России // Серия Historia Rossica. – М., 2004.

Mykola Barmak

## TRANSFORMATION IN SYSTEM OF COURT MODE ON RIGHT-BANK UKRAINE IN THE END XVIII CENTURY

The question of introduction of the Russian system of the legal proceeding and Court mode is considered on earths of Right-bank Ukraine in the end XVIII century, the characteristic lines of the judicial system of Rich Pospolita are described, the policy of Kateryna II and Pavlo I in this industry.

УДК 94 (477)

**Богдан Луговий, Микола Бармак**

## ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕХОДУ КОНФІСКОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ У ДЕПАРТАМЕНТ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ

*Висвітлено причини та процес переходу конфіскованих маєтків у склад поселенської системи. Показано особливості запровадження даного інституту в Київській і Подільській губерніях.*

Із здобуттям незалежності нашої держави триває пошук шляхів утримання української армії. Неодноразовими стали факти переведення військових частин на певне самозабезпечення. Замість займатися своїм головним обов'язком захищати нашу державу, працювали, наприклад, у сільському господарстві. В сучасному світі це вважають принизливим для даної професії, а також і для самої держави. А в першій половині XIX ст. Російська імперія такими самими діями прагнула зменшити витрати на утримання армії і збільшити кількість військових. Дана стаття є спробою детальніше висвітлити обрану проблему.

В українській історіографії й досі нема ґрунтовного дослідження, що стосується даної тематики. При написанні статті використано матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [27; 28], Державного архіву Хмельницької області [9], Державного архіву Черкаської області [10; 11] та документи з фондів Уманського краєзнавчого музею [24]. Фрагментарні відомості з досліджуваної теми містять праці М. В. Бармака [1], Д. Бовуа [2; 3], Т. Д. Липовської [12] та К. М. Ячменіхіна [29].

Історія створення військових поселень у Правобережній Україні була логічним продовженням колоніальної політики царизму, яку здійснювали на всіх теренах держави. Російське дворянство, котре проживало в Україні, у першій половині XIX ст. отримало чимало привілеїв, яких не мала місцева шляхта. Польська шляхта чисельно переважала (приблизно в 4,5 раза) порівняно з російським дворянством. На Правобережжі землі, конфісковані в їхніх власників за участь у повстанні, також частково роздавали дворянам. Однак це явище не було систематичним. Так, у 1833 р. дворяни російського походження володіли  $\frac{1}{4}$  орної землі на цій території [2, с. 21–22].

Для полегшення утримання військ, які постійно перебували у Київській і Подільській губерніях, було прийнято рішення організувати тут військові поселення. Ще одним завданням, яке прагнула реалізувати тогочасна влада, стало спрощення управління конфіскованими маєтками учасників польського повстання 1830–1831 рр. Отже, створюючи військові поселення у Київських і Подільських губерніях, царський уряд намагався вирішити кілька гострих проблем.

Основним ресурсом для створення військових поселень на території Київської і Подільської губерній стали конфісковані маєтки польської шляхти, яка підтримала польське повстання 1830–1831 рр. Ці події були ще одним додатковим приводом для підготовки законодавчої бази

майбутньої конфіскації маєтків у польської шляхти. Наказ від 21 грудня 1830 р. роз'яснив, які саме маєтки підлягають конфіскації [15, с. 64]. Згодом Микола I підписав указ від 22 березня 1831 р., згідно з яким все нерухоме майно повсталих передали в державну казну [27, с. 8]. Передбачали, що ці маєтки належатимуть інвалідному фондові, котрий виплачував пенсії військовослужбовцям, які під час служби втратили працездатність. Однак це не було здійснено внаслідок боргів, що мали за маєтками. На початковому етапі конфіскації маєтків на факт наявності боргових зобов'язань не звертали уваги. Згодом стало зрозумілим, що при подальшому дотриманні такої політики значна частина підданого дворянства Російській імперії розориться. Цей факт змусив переглянути позицію імперської влади та перебрати зобов'язання щодо повернення боргів.

Тогочасна влада намагалася розв'язати цю конфліктну ситуацію з найменшою втратою для казни. Тому всі претензії скеровували до місцевих судів. Однак згадані органи судочинства не могли впоратися з надзвичайно великими обсягами боргових претензій та позовів. Це спричинило утворення спеціального владного органу для врегулювання окресленої проблеми – ліквідаційних комісій [1, с. 381–382]. Метою їх діяльності було вивчити всі претензії та усунути ті, що ґрунтувалися на незаконних підставах. Така комісія діяла у кожній губернії. При підтвердженні претензії цей орган визначав порядок виплати компенсації згідно з борговими зобов'язаннями колишніх власників [1, с. 383–384].

У 1836 р. борги конфіскованих маєтків становили 12.438.828 руб. асигнаціями, 1.311.774 руб. сріблом, 2.630 руб. золотом, 160.000 талерів, 19.362 франки і 255.000 злотих [29, с. 201]. Кошти за борговими зобов'язаннями виплачували відповідно до цінності маєтків та їх власних прибутків. Так, наприклад, через борги маєтку Радзішевського прийняли указ сенату, що державна казна може відповідати за ту частину боргу, яка прирівнюється до цінності даного маєтку. Більше від оціненої суми платежів не здійснювали [20, с. 856]. Держава не поспішала повертати гроші кредиторам. Виплата цих коштів стала ще одним тягарем для військових поселення. Попри важку працю на користь військового відомства, поселення змушений був власною працею сплачувати борги своїх колишніх поміщиків. 10 травня 1832 р. дану політику продовжили наказом "Про розпорядження доходами з конфіскованих маєтків польських повстанців" [19, с. 258]. Він передбачав передачу будинків та інших приватних будівель у містах, містечках і селах, що виявляться непотрібними для господарського управління конфіскованих маєтків, в управління місцевим Казенним палатам [26, с. 11–12]. Прибутки від господарства маєтків використовували здебільшого для погашення боргів [4, 71]. І лише 5 % від загальної суми скеровували в інвалідний фонд [24, с. 1].

Після остаточного придушення повстання польську шляхту продовжували переслідувати. Підтвердження цього – накази імператора за 1834–1836 рр., що передбачали розшук усіх заголотників і конфіскацію їхніх маєтків [9, с. 111–118]. Спадкоємців позбавляли прав на володіння маєтками чи їх частинами, своїх батьків та інших родичів, якщо вони брали участь у повстанні [15, с. 80]. А їхні родичі могли володіти цими маєтками до кінця життя без права продажу і дарування [7, с. 295–296]. 27 вересня 1838 р. указом імператора на майно учасників польського повстання наклали секвестр. Усі ці маєтки передавали під державний нагляд [10, с. 1]. Конфіскацію маєтків пояснювали як вимушений крок через збитки, завдані внаслідок повстання 1830–1831 рр. Це в свою чергу призвело до збільшення державних боргів.

У ході конфіскації маєтків у розряд державних селян у Правобережній Україні потрапили 132068 осіб [8, с. 98]. 14 % селян на Правобережжі були державними [13, с. 8]. Так, у Київській губернії в 1836–1837 рр. державних селян нараховувалося 64645, а у Подільській – 38775 осіб [8, с. 98]. Як засвідчує рапорт директора Департаменту військових поселень інспекторові всієї поселеної кавалерії від 4 квітня 1836 р. про те, конфісковані маєтки польської шляхти в Київській і Подільській губерніях передали з Міністерства фінансів у відомство Військового міністерства [27, с. 31]. Йому також доручили обов'язок облаштування цих маєтків під військові поселення та створення надійної військово-господарської системи.

Конфісковані маєтки у 1836 р., тільки у Київській і Подільській губерніях, передавали у військове відомство, а у інших губерніях залишали під управлінням Міністерства фінансів [17, с. 583–584]. Передача ускладнювалася тим, що повстанці володіли майном у різних губерніях. До таких володінь, які потрапили під військові поселення, належали землі графів Олександра Володимирова, Германа та Осипа Потоцьких, Олександра Сабанського, графа Вацлава Ржевув-

ського, князя Чарторийського та інших [16, с. 531]. Конфісковували маєтки і дрібних власників. Зокрема, у с. Маньківці конфіскували володіння К. Мархоцького – за підготовку повстання в Уманському повіті. Більшу частину маєтку передали у військове відомство, а іншу частину – його сусідам Стадницьким згідно зі судовим вироком [14, с. 17]. У законі від 6 грудня 1838 р. відзначено, що процес конфіскації маєтків ще не завершено [18, с. 11]. Це означало, насамперед, що російська влада не припиняє боротьби за зміцнення впливу в Правобережній Україні.

Визначальною рисою процесу створення військових поселень на території Київської і Подільської губерній було прагнення імператора остаточно підірвати міць польських шляхтичів, забрати їхні землі, помістя, селян і т. д., а також зробити все, щоби ще такого одного повстання, як у 1831 р., в Російській імперії не відбулося. Дослідник А. Є. Пресняков висловився, що імператор Микола I "прагнув знищити польську націю" [22, с. 66].

Від 1835 р. розпочалася конфіскація маєтків у польських шляхтичів за жорстоке поводження з кріпаками [3, с. 78]. Цей самий час за аналогічне ставлення до селян російські дворяни підпадали під нагляд опікунського дворянського комітету. Конфісковані володіння ставали власністю держави, господарство яких вели економи. Здебільшого ці люди працювали в згаданих маєтках ще при попередніх власниках. Методи їх роботи залишилися незмінними. В таких умовах деякі економи зловживали своїм новим становищем та жорстоко поводитись із селянами. Останні почали ж нарікати на свавілля. Для вивчення реального стану справи тогочасна влада організувала перевірки на місцях, в результаті яких було встановлено, що життя селян поліпшилося. Проте це полегшення було короткочасним і погіршилося з утворенням військових поселень [3, с. 79].

Усі конфісковані маєтки в Київській і Подільській губерніях зі всім майном та боргами передали у відання Військового міністерства згідно зі наказом Миколи I від 4 квітня 1836 р. [17, с. 383]. Тоді ж у військово-відомство перевели 80543 душ [12, с. 37]. Конфісковані маєтки відповідно положення від 27 квітня 1837 р. в Київській та Подільській губерніях отримали назву "маєтки Військового відомства" з центром у місті Умань, яке передали під управління Департаменту військових поселень в 1838 р. [21, с. 334]. Територія була поділена на 5 округів, які називались округами маєтків військового відомства. Їм присвоювали порядкові номери 1, 2, 3, 4 та 5. До кожного округу належало три волості. Вони теж отримали порядкові номери. Волость складалася зі сусідніх сіл, населення яких сягало від 3 до 4 тис. душ [5, с. 262]. При округах були створені дві відокремлені ділянки. Відповідно до адміністративного поділу сформували апарат управління. Військові поселення склалися з двох частин: діючої і поселеної. До діючої належала військова сила поселення, яка була поділена на округи, волості. До поселеної частини належало все населення з усією землею, угіддями і господарськими будівлями [23, с. 152].

У грудні 1837 р. був виданий наказ про перетворення сіл військового відомства на "військові поселення Київської та Подільської губерній" [29, с. 77]. Адміністративний розподіл залишався незмінним. Однак відокремлені ділянки 3-го (Ладизинського) і 4-го (Меджибіжського) округів приєднали до них. Головну господарську контору перейменували на Штаб п'яти округів військових поселень Київської та Подільської губерній, а округні контори кожного округу – на округні комітети. Посаду головного начальника маєтків військового відомства скасовували. Головне управління округами військових поселень Київської та Подільської губерній передали Інспекторові всієї поселеної кавалерії. Безпосередньо округами керував командир зведеного кавалерійського корпусу. Тогочасний голова Головної господарської контори ставав начальником 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення [25, с. 1]. Селян, згідно з цим наказом, перейменовували у військові поселяни [18, с. 11].

Лише через три роки, 9 березня 1840-го було затверджено "Припущення щодо облаштування військового поселення Київської і Подільської губерній". Цей документ продовжував попередній наказ, передбачав виділення землі військам, скерованим в округи [5, с. 119]. Останнього документу готували довго, оскільки необхідно було остаточно вирішити земельне питання. Конфісковані маєтки не становили єдиного цілого і були розкидані у двох губерніях. Для створення єдиного масиву поселень деякі землі викупили чи обміняли. Зокрема, в Уманському повіті держава придбала села Чернокам'янка, Юрпіль і Папужинці, що належали генералу графові Вітту [28, с. 1]. Згідно з наказом 21 квітня 1842 р. маєток графині С. Кісельової та Торговецький маєток в Уманському повіті було викуплено за 117 тис. руб. сріблом [29, с. 217]. Бу-



ла проблема і з визначенням кордонів Шаулинського маєтку, тобто не знали точно, які землі, відійшли до військових поселень [11, с. 2].

Процес створення військових поселень на території Київської та Подільської губерній – складова частина внутрішньої політики російського уряду. Нововведення запроваджували відповідно до напрацьованого в інших регіонах імперії досвіду. Однак формування військових поселень у Правобережній Україні мало ряд особливостей. Вони були створені на основі конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1830–1831 рр. Сама Ці структури організували не відразу, а у два етапи: на першому створили маєтки військового відомства, а на другому – власне поселення. Поселян зобов'язали повертати борги попередніх власників за рахунок своєї праці. 5 % відсотків від загальних прибутків маєтків перераховували в інвалідний фонд.

#### *Список використаних джерел*

1. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII–перша половина XIX ст.). Дис.... докт. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2008. – 485 с. 2. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914. – К., 1998. – 334 с. 3. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з франц. З. Борисюк. – К.: Інтел, 1996. – 416 с. 4. Брославський В. Л. Аграрна політика Російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861: зміни у землеволодінні і землекористуванні. Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2007. – 223 с. 5. Высочайше утвержденное положение об управлении именными военным ведомства в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 10178. – С. 262–279. 6. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13244. – С. 119–129. 7. Высочайше утвержденные общие правила конфискации имений владельцев, которых наследники лишены прав своих за участия в мятеже 1830–1831 годах // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 10208. – С. 295–296. 8. Гуржий І. О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с. 9. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 196. Подільська палата цивільного суду, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 29. Укази Подольського губернского правителя и переписки с ним о представлении сведений об имуществе и конфискации его у разных лиц участвовавших в польском восстании 1831 г. и списки лиц. – Арк. 400. 10. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 833. Уманський уездний суд. – Оп. 1. – Спр. 256. Указы и циркуляры губернского правления о конфискации имуществ участников польского восстания та участников штатных обществ по подготовке польского восстания. Списки членов штатных обществ. 5 октября 1839 г. – декабря 1839 г. – Арк. 18. 11. ДАЧО. – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 9. Указ об отмежевании спорного Шаулинского имени Уманского уезда. Записки о произведенном межевании Шаулинского имени. 22 ноября 1842 г. по 21 декабря 1843 г. – Арк. 123. 12. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселенцев на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с. 13. Лозанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодално-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с. 14. Миньківці на Ушиці. Краєзнавчий збірник 600-річчя села. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 32 с. 15. Никотин И. А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). – Т. 1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 16. О ликвидации дел по конфискованным именным Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9191. – С. 530–531. 17. О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях в ведение Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9053. – С. 583–584. 18. О переименовании имений военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях в округи военного поселения // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1838. – № 10775а. – С. 10–12. 19. О распоряжении доходами с конфис-

скованих іменій польських мятежників // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1833. – Отделение первое. – 1832. – № 5344. – С. 258–260. 20. Об удовлетворении долгов, лежащих на конфискованных имениях, сообразно ценности сих имений, по пропорции правил экздивизии // ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9454. – С. 856. 21. Полиевктов М. Николай I. Биография и обзор царствования. – М., 1918. – 392 с. 22. Пресняков А.Е. Апогей самодержавия Николая I. – Ленинград, 1925. – 97 с. 23. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. – С.-Пб., 1838. – 408 с. 24. Уманський краєзнавчий музей (далі УКМ). – Про передачу Уманщини в відання Військового міністерства. – № 5793. – Копія. – Арк. 3. 25. УКМ. – Наказ царя Миколи I від 5. 12. 1837 р. про утворення в Умані управління військового поселення Київської і Подільської губернії. – № 5818. – Копія. – Арк. 5. 26. Хаеш А. Несостоявшееся выселение евреев из Меджибожа (1843–1852 гг.) // Еврейская старина. – 2004. – № 17. – С. 10–19. 27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДАУК). – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 2. Ведомости о конфискованных помещичьих имений в Киевской и Подольской губернии переданных в военное ведомство. – 1836 г. – 620 арк. 28. ЦДАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 73. – Спр. 25. Дело по отношению министра финансов об указе царя о покупке у генерала графа Витта имения из сел: Чернокаменки, Папужинец, Юрполя для устройства военных поселений. – 1840. – Арк. 13. 29. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

**Bogdan Lugovyı, Mykola Barmak**

#### THE HISTORICAL ASPECTS OF THE TRANSITION OF SAME CONFISCATED LAND AREAS INTO THE DEPARTMENT OF MILITARY SETTLEMENTS

The article highlights the reasons and the process of the transition of the confiscated lots of land into the part of settlement system. It describes the peculiarities of the given institute in Kyiv and Podillya provinces.

**УДК 94 (477)**

**Валерія Цубенко**

#### ДИНАМІКА СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1837–1857)

*На основі архівних документів розглянуто питання про чисельний, соціальний, національний та релігійний склад населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії, проаналізовано демографічні процеси в обраному військовому поселенні.*

Після набуття Україною незалежності активізувався процес вивчення історії військових поселень. Незважаючи на це, в сучасній вітчизняній історичній науці залишається практично недослідженим склад населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1837–1857). Важливим є встановлення соціального складу населення, визначення його соціальних груп, змін у них, аналіз факторів, що обумовлювали такі зміни, а також демографічних процесів. Науковий інтерес до обраної теми зумовлений тим, що ґрунтовне дослідження її певною

мірою висвітлює регіональні, національні, релігійні аспекти демографічної ситуації на території Київської і Подільської губерній у першій половині XIX ст., дає змогу отримати більш повніше і точніше уявлення про шляхи розв'язання складної демографічної проблеми в Україні загалом. Дослідники неодноразово зверталися до вивчення історії військових поселень в Україні у першій половині XIX ст. Проте ознайомлення з відповідною історіографічною літературою засвідчує наявність у цій царині "білих плям". Предмет нашого дослідження становлять динаміка кількісної та якісних характеристик складу населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії, вивчення факторів, що їх обумовлювали. Об'єктом дослідження є різні категорії населення. Мета дослідження полягає в тому, щоби на основі комплексного аналізу й узагальнення всіх опублікованих праць й архівних матеріалів розкрити зміни складу населення, проаналізувати демографічні процеси в обраному військовому поселенні.

Початковий етап вивчення обраної теми – ще 1917 р. Важливе місце в історіографії дослідження займають праці, що вийшли протягом досліджуваного періоду. Здебільшого це військово-статистичні описи Київської та Подільської губерній 1840-х рр., що містять окремі підрозділи "Військові поселення", де висвітлено різні аспекти життя, різноманітні відомості про чисельність населення військового поселення, військових, кантоністів, стан населених пунктів тощо [2; 3]. Суттєве значення для вивчення розроблюваної теми мають також статистичні описи кавалерійських округів [11; 12; 13].

Увага до проблем військових поселень зберігалась і в радянські часи. Так, окремі аспекти соціально-економічної історії дослідили С. Ковбасюк [5], Т. Липовська [6] та Л. Богданов [1]. Серед сучасних істориків, які видали розвідки з означеної теми, слід відзначити, насамперед, працю українського вченого К. Ячменіхіна, що вийшла друком у 2006 р. Автор звернув увагу на необхідність подальшого наукового розроблення теми, розглянув чисельність населення та демографічні процеси на території кавалерійських округів [18]. Окремі факти соціально-економічного становища військових поселень кавалерії висвітлені в публікації російської дослідниці Т. Кандаурової, яка вперше опрацювала матеріали масової статистики, подані в атласах, за допомогою програмного пакета "STATISTICA", що дало змогу одержати середньостатистичні показники, з використанням даних чисельності населення [4]. Джерельну базу становлять опубліковані та неопубліковані матеріали. У процесі роботи над темою були використані матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві з фонду колекції мікрофільмів (12 КМФ), де зберігають статистичні дані 5 кавалерійських округів Києво-Подільського військового поселення, насамперед, про чисельний, соціальний, національний та релігійний склад населення. У роботі використані опубліковані джерела. Особливо інформативними виявилися законодавчі документи, опубліковані як окремі видання [10], так і вміщені у "Повному зібранні законів Російської імперії". Таким чином, аналіз літератури і джерел дає змогу зробити висновок, що дослідники провели велику роботу з вивчення історії військових поселень. Проте поза увагою дослідників залишилися проблеми складу населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Ці обставини обумовили звернення автора до запропонованої теми.

У 1836 р. територія військових поселень кавалерії в Україні збільшилася за рахунок конфіскованих маєтків польських власників у Київській і Подільській губерніях. 4 квітня 1836 р. наказано маєтки повстанців, конфісковані у Київській і Подільській губерніях, із чисельністю населення 80543 особи [5, с. 257; 6, с. 37], з усім майном і справами, дольовими обов'язками передати у відомство військового міністерства та утворити 5 округів і 2 ділянки (окремі волості), площею 207000 дес. орних земель. Чисельність населення становила 76777 осіб: у 1-у окрузі – 8668,, або 11,3 %, у 2-у – 9153,, або 11,9 %, у 3-у – 20090, або 26,2 % (з них в окремій волості 3-го округу – 11530 осіб,, або 15 %), у 4-у – 21893, або 28,5 % (з них в окремій волості 4-го округу – 13332 осіб,, або 17,4 %), у 5-у – 16973,, або 22,1 % [10, с. 364–368].

27 квітня 1837 р. було затверджено положення "Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній". За цим Положенням майно військового відомства у Київській і Подільській губерніях іменували військовим поселенням Київської і Подільської губерній із населенням 86000 осіб [19, с. 24]. У 1840 р. чисельність населення у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії становила 83533 особи, у т. ч. в 5 округах – 56517 осіб,, або 67,7 %: 1-й округ – 8980, або 10,7 %, 2-й – 8489, або 10,2 %, 3-й – 7679,, або 9,2 %, 4-й – 8831,, або 10,6 %, 5-й – 16845,, або 20,2 %, окрема волость 3-го округу – 3802,,

або 4,5 %, окрема волость 4-го округу – 1891,, або 2,3 % [9, с. 119], у маєтках, що вважалися у довічному володінні, – 27016,, або 32,3 %, з них у військовому управлінні – 4036,, або 4,8 %, у маєтках, що перебували в управлінні довічних власників, – 21301,, або 25,5 %, у заставних володіннях – 1679,, або 2 % [9, с. 120].

Києво-Подільське військове поселення організували не так, як Українське (Харківське) і Новоросійське (Херсонське) військові поселення кавалерії. На території Києво-Подільського військового поселення мали поселити чотири полки легкої кавалерійської дивізії та одну кінно-артилерійську бригаду. Для поліпшення базування військових частин було змінено райони їхнього розміщення в округах військового поселення, враховуючи чисельність населення округів, розміщення округів із окремими волостями на великій території, що ускладнювало адміністративне управління, а також співвідношення кількості землі та чисельності населення. На підставі попередніх розрахунків з урахуванням чисельності населення та кількості землі визначали адміністративно-територіальний устрій округів. Ураховуючи це, військове керівництво, по-перше, обирало територію поселених округів із суміжних населених пунктів, по-друге, проводило розподіл на землі: для військових поселенців і для громадських полів, з метою забезпечення війська провіантом та фуражем згідно з нормами, встановленими для Новоросійського військового поселення кавалерії. Округи були влаштовані за спеціальним розкладом, із чисельністю населення 52464 особи, з них 1-й округ – 9490, або 18,1 %, 2-й – 10142, або 19,3 %, 3-й – 12389, або 23,6 %, 4-й – 13445, або 25,6 %, 5-й (1-а волость) – 1285 осіб, або 2,4 % [9, с. 120]. Адміністративно-територіальний устрій влаштування округів охоплював у військове відомство 4036 довічних селян після закінчення довічного права і 1769 селян – у заставному володінні різних власників після закінчення їх права. У 1840 р. до 2-го округу приєднали маєток генерала від кавалерії графа І. О. Вітта з населенням 1200 осіб [9, с. 120]. У розпорядженні військового керівництва у Київській і Подільській губерніях перебували 83533 особи й 293485 дес. землі. З цієї території потрібно було розподілити 195719 дес. землі з чисельністю населення 48749 осіб на ділянки: військово-поселенські (137495 дес.) і громадські (58224 дес.). Оскільки територія кавалерійських округів поселення була густо населена, після розподілу землі на кожного військового поселенця припало по 2–3 дес., що не могло забезпечувати їхній прожитковий мінімум, тим паче утримання постояльців. Надмірну чисельність населення (13974 особи) переселили поза межі кавалерійських округів: із 1-го округу – 1913 осіб, або 13,7 %, з 2-го – 2127, або 15,2 %, з 3-го – 4103, або 29,4 %, з 4-го 5831, або 41,7 %. З цієї кількості переселенців 1000 осіб, які працювали прислугами при маєтках колишніх власників і не вміли займатися землеробством, зарахували у групу негосподарів (військові поселенці, які не мали робочої худоби) і сформували строкові робочі роти. Решту населення переселили у райони, де був надлишок землі: 2000 осіб у 1-у волость 5-го округу Києво-Подільського військового поселення, 1974 особи – у поселення Чорну і Тисколунгу, призначені для зарахування у відомство міністерства державного майна, 9000 осіб – у Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії, з них у 1–8-і округи – 3000, у 9–12-і округи – 6000 осіб [9, с. 121]. Після проведеної реорганізації чисельність населення становила 34777 осіб: у 1-у окрузі – 7577, або 21,8 %, в 2-у – 8015, або 23,1 %, 3-у – 8286, або 23,7 %, 4-у – 7614, або 21,9 %, в 5-у окрузі 1-ї волості – 3285, або 9,5 % [9, с. 121]. Були встановлені спеціальні правила, що визначали механізм переселення військових поселенців з території Києво-Подільського військового поселення. Згідно з ними, переселявали в уже існуючі поселення, за винятком 1550 осіб, які утворили у 9-у окрузі Новоросійського (Херсонського) військового поселення окреме поселення біля річки Суха Висунь близько 17000 дес. придатної землі. Перепідпорядкуванню зазначеної земельної ділянки з цивільного у військове відомство передувало листування з міністерством державного майна. Крім цієї землі, з цивільного у військове відомство перевели ще три наділи: в 11-у окрузі при поселенні Врадівка – 1504 дес. і п. Возсіятському № 155 – 1592 дес., під № 156 – 1448 дес. землі [9, с. 124]. У 1839 р. в 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії чисельність населення становила 111622 особи [6, с. 40]. Формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії було закінчили тільки у 1843 р. У 1845 р. чисельність населення у 1-у, 2-у округах і окремій волості становила 18995 чоловіків, або 48,5 % і 20126, або 51,5 % жінок, усього 39124, з них: у 1-у окрузі – 16150 (з них чоловіків – 7932 і жінок – 8218), у 2-у окрузі – 17951 (із них чоловіків – 8836 та жінок – 9112), в окремій волості 5023 (з них чоловіків – 2227 та жінок – 2796) [12, с. 64], у м. Умані – 4078, або 49,3 % чоловіки і 4189,

або 50,7 % жінки, всього 8267 осіб [11, с. 446]. Окрім того, в округах квартирували 4 генерали, 15 штаб-офіцерів, 60 обер-офіцерів, 1367 нижчих чинів [11, с. 447]. Відомо, що з 1839 до 1847 р. чисельність населення у 1-у і 2-у округах збільшилася на 2547, або 62,3 % чоловіків і 1541, або 37,7 % жінок, усього 4088 осіб [14, арк. 112; 2, с. 241]. У 1846 р. чисельність населення у 3-у, 4-у і 5-у округах становила 35095, або 50,6 % чоловіків і 32243, або 49,4 % жінок, усього 69338, із них: у 3-у окрузі – 27338 (із них чоловіків – 13332 та жінок – 14006) [15, арк. 444], в 4-у окрузі – 22455 (із них чоловіків – 11853 та жінок – 10602), в 5-у окрузі – 19545 (із них чоловіків – 9910 та жінок – 9635) [3, с. 59].

Аналіз статичних матеріалів дає змогу розглянути демографічні процеси. На жаль, збереглися матеріали лише за окремі роки. Таблиця 2 засвідчує зростання населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Від 1845 до 1856 р. чисельність населення 5 округів збільшилася з 91693 до 99721, тобто на 8028 осіб, або 8 %. Демографічна ситуація у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії свідчить, що природний приріст населення становив, зокрема, у 1845 р. – 0,9 %, у 1856 р. – 0,8 % [18, с. 371–372]. Приріст населення відбувався протягом усього досліджуваного періоду, за винятком років, коли панували епідемії холери, віспи (1843), цинги, тифу, скарлатини, коклюшу [3, с. 83]. Відомо, що у 1846 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення становила 10396 осіб, зареєстровано смерть 529 осіб, коефіцієнт смертності – 5,4 % [6, с. 59]. У 1848 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення дорівнювала 11010 осіб, зареєстровано смерть 928 осіб, коефіцієнт смертності – 9 % [6, с. 59]. У 1850 р. в м. Умані проживали 7735 осіб [18, с. 360]. У 1853 р. чисельність населення у 5 округах Києво-Подільського військового поселення становила 117528 (із них чоловіків – 61323, або 52,2 % та жінок – 56205, або 47,8 %) [13, с. 5]. У 1856 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії дорівнювала 124176 осіб, із них: 61779, або 49,8 % чоловіків і 62397, або 50,2 % жінок [17, арк. 6]. Таким чином, наведені дані свідчать про ізростання чисельності населення у Києво-Подільському військовому поселенні на 456 чоловіків і 6192 жінок, усього 6648 осіб, або 10,8 %.

Соціальна структура Києво-Подільського військового поселення була строкатою. За соціальним складом населення військового поселення мало такі категорії: господарі (1-го розряду) та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужили й служили інваліди, непоселені нижчі чини діючих військ; кантоністи, приватні особи, які не належали військовому поселенню [2, с. 241]. Одиницями визначення категорій військових поселенців були робоча худоба (оскільки саме вона забезпечувала всі основні господарські процеси) та земельні ділянки. Господарі 1-го розряду мали у господарстві не менше двох пар волів або четверо коней, а господарі 2-го розряду – одну пару волів або двос коней. Негосподарі не мали необхідної тягової сили, реманенту і власного господарства. Військові поселенці-господарі мали переваги порівняно з негосподарями, що полягали у землекористуванні: господарі 1-го розряду отримували наділи по 15 дес. орної землі [4, с. 278] і по 5 дес. сінокісної землі на кожного, господарі 2-го розряду – по 7 ½ дес. орної землі та по 5 дес. сінокісної землі на кожного, негосподарі – по 1 дес. орної землі на кожного [17, арк. 6]. Військові поселенці-господарі віком від 18 до 60 років сплачували податок, що надходив у доходи позиченого грошового капіталу, утримували постояльців, які перебували у них на квартирах, працювали на користь держави і виконували обов'язкові громадські роботи: на будівництві, оранці, транспортуванні різноманітних матеріалів – по три дні на тиждень, усього 156 днів на рік. Решту часу військові поселенці працювали у власному господарстві [17, арк. 7]. Непоселені нижчі чини складалися з представників діючих військ, строкових робочих рот, рот служилих інвалідів і нестройових. Динаміка чисельності соціальних груп військових поселенців Києво-Подільського військового поселення показана в 1845 р. і 1856 р. (див. табл. 1). У 1856 р. в Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 20,6 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 19,9 %, негосподарів – 59,5 %. Переважна кількість поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів проживали у 4-у окрузі (20,6 %), господарів 2-го розряду – в 5-у (22,7 %), негосподарів – у 4-у (21,5 %), неслужилих інвалідів – у 4-у (27 %), кантоністів – у 3-у (21,8 %). Найменша кількість військових поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів становила 17,3 % (в окремій волості – 5,3 %), негосподарів – 16,2 % (в окремій волості – 5 %), кантоністів – 16 % (в окремій волості – 4,5 %) у 1-у окрузі, неслужилих інвалідів – 12 % (в окремій волості – 6,5 %) у

5-у окрузі [17, арк. 7]. Кантоністи були окремою групою у соціальній структурі військового поселення. Так, у 5 округах Києво-Подільського військового поселення у кантоністських ескадронах у 1853 і 1856 рр. чисельність кантоністів дорівнювала в кожному 1080 [13, арк. 14; 16, арк. 37]. Із статистичного опису Подільської губернії 1849 р. відомо, що у 3-у окрузі чисельність військових поселенців становила 23640 (із них чоловіків – 10586 і жінок 13054), у 4-у окрузі – 18415 (із них чоловіків – 8931 та жінок – 9484), у 5-у окрузі – 17423 (із них чоловіків – 8119 та жінок – 9304), непоселених нижчих чинів у 5-у окрузі – 39; служилих нестройових у 3-у окрузі – 40 чоловіків, у 4-у окрузі – 46 (із них чоловіків – 22 та жінок – 24), у 5-у окрузі – 17 чоловіків; солдаток у 4-у окрузі 354; служилих інвалідів у 3-у окрузі – 432 (із них чоловіків – 221 та жінок – 211), у 4-у окрузі – 395 (із них чоловіків – 226 та жінок – 169), у 5-у окрузі – 299 (із них чоловіків – 204 та жінок – 95); неслужилих інвалідів у 3-у окрузі – 220 (із них чоловіків – 132 та жінок – 88), у 4-у окрузі – 275 (із них чоловіків – 123 та жінок – 152), у 5-у окрузі – 60 чоловіків; нижчих чинів у 4-у окрузі – 38, кантоністів у 3-у окрузі – 33, у 4-у окрузі – 255, у 5-у окрузі – 45; терміново-робочої роти у 3-у окрузі – 445 (із них чоловіків – 244 та жінок – 201), у 4-у окрузі – 430 (із них чоловіків – 228 та жінок – 202), у 5-у окрузі – 483 (із них чоловіків – 247 та жінок – 236); приватних осіб у 3-у окрузі – 39 (із них чоловіків – 15 і жінок – 24), у 4-у окрузі – 4050 (із них чоловіків – 1934 та жінок – 2116); квартируючих військ у 3-у окрузі – 1793 чоловіки, у 4-у окрузі – 1376, у 5-у окрузі – 1035 чоловіків [3, с. 60].

У 1853 р. в 5 округах Києво-Подільського військового поселення було: 99402 військових поселенців (із них чоловіків – 48663, або 48,9 % та жінок – 50739, або 51,1 %), 222 різночинці (із них чоловіків – 110 та жінок – 112), 750 безтерміново-відпускних (із них чоловіків – 204 та жінок – 546), 11778 представників квартируючих військ і різноманітних команд (із них чоловіків – 9796, або 83,2 % та жінок – 1982, або 16,8 %) [13, с. 5]. Ці показники свідчать про неоднорідний і нерівномірний соціальний склад населення округів Києво-Подільського військового поселення кавалерії.

Поселені війська розміщувались у будинках військових поселенців-господарів на постійному утриманні й становили два кавалерійських полки (кожний по 8 ескадронів) і дві кінно-артилерійські батареї. Один полк розміщувався на території одного округу, а дві батареї – на території окремої волості. Крім військ, в округах перебував дивізіон кантоністів (вони приходили з 18 років у діючі полки). Чисельний склад поселених діючих військ і дивізіонів розподілявся так: у діючих кавалерійських полках нижчих чинів було: в 1-у окрузі – 1521, в 2-у окрузі – 1573, в артилерійських батареях в окремій волості – 427, у дивізіонах кантоністів у 1-у окрузі – 305, у 2-у окрузі – 300 осіб [12, с. 506]. Сторонніх мешканців у військовому поселенні у 1845 р. нараховувалося: ремісників у 1-у окрузі – 30, у 2-у – 27, в окремій волості – 4; міщан (християн): у 1-у окрузі – 30, в окремій волості – 2, міщан (євреїв): у 2-у окрузі – 214, в окремій волості – 567, безстроково-відпускних у 1-у окрузі – 44, у 2-у окрузі – 234, в окремій волості – 587 осіб [12, с. 506]. У 1847 р. в 1-у окрузі було 180 відставних нижчих чинів і 78 осіб різного звання [2, с. 241]. У 1853 р. в 5 округах Києво-Подільського військового поселення значилося духовенства 964 особи (з них чоловіків – 484 і жінок – 480), міщан (християн) – 950 (із них чоловіків – 476 та жінок – 474), євреїв – 3462, з них: купців – 196 (чоловіків – 89 та жінок – 107), міщан – 3266 (чоловіків – 1501 та жінок – 1765) [13, с. 5].

Національний склад населення Києво-Подільського військового поселення був характерний значною перевагою основної нації – українців. Поряд із українцями на території військового поселення проживали люди інших національностей. Друге місце за чисельністю займали поляки, решта – німці, євреї [7, с. 2; 8, с. 81]. Зважаючи на однорідність національного складу населення, Києво-Подільське військове поселення було монорелігійним поселенням із багатоконфесійною структурою населення. Більшість населення сповідували християнство, прихильниками інших релігійних напрямків були переважно іудеї, які проживали у містах. Так, у 1845 р. в м. Умані чисельність євреїв становила 6684 особи, або 80,9 % (з них чоловіків – 3260 та жінок – 3424), православних – 802 особи, або 9,7 % (з них чоловіків – 447 та жінок – 355), римокатоликів – 772, або 9,3 % (з них чоловіків – 368 та жінок – 404), розкольників – 4 (з них чоловіків – 1 та жінок – 3), лютеран – 5 (із них чоловіків – 2 та жінок – 3), або 0,09 % [11, с. 447]. Українці сповідували переважно православ'я, але серед них були і розкольники. Так, у 1837 р. під час заснування Києво-Подільського військового поселення до розкольників відносили 1 жінку, 8 військових поселенців (5 чоловіків і 3 жінки), з них за даними на 1856 р. прийняла право-

слав'я лише 1 жінка. Поляки сповідували католицизм, німці – лютеранство, євреї – іудаїзм [17, арк. 5]. У 1848 р. нараховувалося духовенства у 3-у окрузі – 154 особи (з них чоловіків – 88 та жінок – 66), у 4-у окрузі – 197 (із них чоловіків – 96 та жінок – 101), у 5-у окрузі – 110 (із них чоловіків – 52 та жінок – 58); євреїв у 3-у окрузі – 369 (із них чоловіків – 180 та жінок – 189) [3, с. 60]. Релігійний склад населення Києво-Подільського військового поселення у 1856 р. становив: духовенства – 25,6 % (з них чоловіків – 51 % та жінок – 49 %), християн – 48,4 % (з них чоловіків – 48,1 % та жінок – 51,9 %), різночинців – 26 % (із них чоловіків – 46 % та жінок – 54 %) (див. табл. 3.) [17, арк. 6].

Проведене дослідження дає змогу сформулювати низку висновків. По-перше, дані, що зберегли свідчення про чисельність населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії, фрагментарні та розрізнені. Вони свідчать про зростання чисельності населення у Києво-Подільському військовому поселенні. Зміни, що відбувались у чисельності населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії, були обумовлені природним (різниця між народжуваністю та смертністю) і механічним рухами населення. Показники народжуваності падали через недостатнє медичне обслуговування та епідемії. По-друге, соціальна структура Києво-Подільського військового поселення була строкатою. Соціальний склад населення військового поселення становили категорії: господарі (1-го і 2-го розрядів), негосподарі (постояльці), неслужилі та служилі інваліди, непоселені нижчі чини діючих військ; кантоністи, приватні особи, які не належали військовому поселенню [2, с. 241]. По-третє, національний склад населення Києво-Подільського військового поселення характерний значною перевагою основної нації – українців. Поряд із українцями на території військового поселення проживали поляки, німці, євреї. По-четверте, релігійний склад населення Новоросійського військового поселення кавалерії був переважно моно релігійним, із багатоконфесійною структурою населення. Більшість населення сповідували християнство, прихильниками інших релігійних напрямків були переважно іудеї. Також була незначна група людей інших віросповідань: римо-католики, лютерани, розкольники. Особливості релігійного життя були зумовлені значною мірою історичним минулим краю, національним складом його населення, традиціями, зокрема, сімейними, способом господарювання, культурним рівнем населення. Релігійні організації розміщувалися на території Києво-Подільського військового поселення кавалерії нерівномірно.

Таблиця 1

**Демографічна ситуація у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії**

Рік	Чисельність населення	Народилися			Померли			Різниця	% приросту
		Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього		
1845	91693	2329	1385	3714	1415	1432	2847	867	0,9
1846	10396	*	*	*	*	*	529	*	*
1848	11010	*	*	*	*	*	928	*	*
1856	99721	1986	1653	3639	1532	1263	2795	844	0,8

Таблицю складено за даними: Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселенцев на Украине (1817–1857). – Днепропетровск, 1982. – 83 с.; Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО "Принт", 1992. – С. 59; Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – С. 371–372.

Таблиця 2

**Соціальні групи військових поселенців Києво-Подільського військового поселення кавалерії у 1856 р.**

Округ	Господарі			Негосподарі	Неслужилі інваліди	Діти військових поселенців
	1-го розряду	2-го розряду	Всього			
1	779	938	1717	2358	79	3936

2	936	936	1872	2604	97	4767
3	936	936	1872	3037	92	5359
4	1195	712	1907	2727	133	4626
5	936	1112	2048	3141	59	4812
Окрема волость	269	260	529	721	32	1100
Всього	5051	4894	9945	14588	492	24600

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 7.

Таблиця 3

**Релігійний склад населення Києво-Подільського  
військового поселення кавалерії в 1856 р.**

Округ	Духовенство			Християни			Різночинці			Загальна чисельність		
	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
1	165	148	313	532	566	1098	482	588	1070	1179	1302	2481
2	81	89	170	*	*	*	7	4	11	88	93	181
3	74	73	147	18	12	30	9	6	15	101	91	192
4	136	115	251	493	547	1040	40	33	73	669	695	1364
5	122	126	248	*	*	*	*	*	*	122	126	248
Окр. вол.	10	15	25	8	5	13	1	1	2	19	21	40
Разом	588	566	1154	1051	1130	2181	539	632	1171	2178	2328	4506

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Спр. – 111. – Арк. 6.

*Список використаних джерел*

1. Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО "Принт", 1992. – 89 с. 2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба. – Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – С.-Пб., 1848. – 253 с. + 11 табл. 3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба. – Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – С.-Пб., 1849. – 159 с. + сведения специальные 93 с. + 16 табл. 4. Кандаурова Т. Н. Социально-экономические характеристики и модель хозяйственной организации округов военных поселений кавалерии на последнем этапе развития (по материалам массовых статистических источников) // Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики. Труды VIII конференции Ассоциации "История и компьютер" / Ред. Л. И. Бородкин и В. Н. Владимиров. – М., 2003. – С. 271–288. 5. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02 / Одеський держ. ун-т. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с. 6. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 83 с. 7. Подолия, краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении. Составил Д. Г. Онацкий. – К., 1913. – 48 с. 8. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский. – 1889. – 414 с. + прилож. 9. Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. – С.-Пб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. I. – № 13244. – С. 119–129. 10. Приложение СХVI // Свод военных постановлений. – С.-Пб., 1838. – Ч. 1. – Кн. 4. – С. 327–397. 11. Статистическое описание Киевской губер-



нии. Изданное тайным советником сенатором И. Фундуклеем. – С.-Пб., 1852. – Ч. 1. – 549 с. + 18 прилож. 12. Статистическое описание Киевской губернии. Изданное тайным советником сенатором И. Фундуклеем. – С.-Пб., 1852. – Ч. 2. – 534 с. 13. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – 38 с. 14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 94. 15. ЦДА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 95. 16. ЦДА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 108. 17. ЦДА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. 18. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с. 19. Ячменихин К. М. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях у 30–40-х рр. XIX ст. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії (Чернігівський педінститут ім. Т. Г. Шевченка; Редколегія: О. Б. Коваленко (відп. редактор) та ін. – Чернігів, 1991. – С. 23–25.

**Valeriya Tsubenko**

#### THE DYNAMICS OF KIEV-PODOLSK'S POPULATION IN THE STRUCTURE OF MILITARY SETTLEMENT OF CAVALRY (1837–1857)

On the basis of the archive documents the question on numerical, social, national and religious structure of the population of Kiev-Podolsk military settlement of a cavalry is considered, demographic processes in the elected military settlement are analysed.

**УДК 94 (477.4): 262,2 "18"**

**Віталій Левицький**

#### СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНА РЕФОРМА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ XIX СТ.

*Розглянуто причини, хід і наслідки проведення секуляризації церковного землеволодіння на Правобережній Україні в середині XIX ст.*

Характерною рисою аграрного ладу Правобережної України першої половини XIX ст. було тривале збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. Церковне землеволодіння залишалося найстабільнішим, порівняно з поміщицьким і селянським. А церковне господарство, хоча й поступаючись масштабами поміщицькому, відігравало важливу роль в аграрному, промисловому та торгово-лихварському розвитку краю. І лише з політичних міркувань піддавали репресіям католицькі кляштори й костели, уніатські монастирі та церкви. Багато їх влада ліквідувала, а ті, що залишалися, позбавляла земельних угідь.

Секуляризація (від середньолатинського *saecularis* – світський, мирський) церковних маєтків, тобто перетворення церковної і монастирської власності на світську, державну власність – важлива сторінка в історії аграрних і економічних відносин Правобережжя. Разом із тим, питання, пов'язані з історією церковного землеволодіння, Крім властиво соціального та економічного аспектів, неминуче виводять на з'ясування актуальної проблеми міжцерковних відносин та відносин церкви й держави, а, отже, набувають політичного характеру. Зрештою, саме конфесійна політика самодержавства була одним із вирішальних чинників, що зумовив остаточну секуляризацію маєтків духовенства і визначив спосіб її здійснення. Очевидним є й те, що ця проблематика торкається важливих аспектів історії церкви, висвітлює місце духовенства різних конфесій в економічному розвитку суспільства.

У статистико-економічних дослідженнях аграрного розвитку Правобережної України Т. Осадчого [8] та І. Рудченка [13] містяться дані про зміни в землеволодінні духовенства, які відбулися в XIX ст. під час секуляризаційної реформи. В праці В. Шульгіна [18] описана діяльність київського генерал-губернатора Д. Бібікова, зосереджена на зміцненні позицій російського уряду та боротьбі зі сепаратизмом польського дворянства. Тому секуляризація церковного землеволодіння розглянута в цьому контексті як засіб послаблення політичного впливу католицького духовенства. Важливе значення для дослідження даної теми має монографія М. Дружиніна, що на широкому фактичному матеріалі розкриває особливості становища державного села, зміни у складі державних селян протягом першої половини XIX ст., розширення меж цього соціального стану за рахунок селян, які належали до маєтків духовенства, секуляризованих указами 1841–1843 рр. [1; 2]. Праця О. Крижанівського [7] висвітлює масштаби й характер господарської діяльності церкви у Правобережній Україні першої половини XIX ст. – періоду поступового взяття церкви під державний контроль, з'ясовує головні засади політики Росії щодо церковного землеволодіння. А. Зінченко розглянув реформу державного села й поетапну секуляризацію церковного землеволодіння в Російській імперії у XVIII–XIX ст. та їхні соціально-економічні наслідки для селян подуховних маєтків [3; 4; 5], а також простежив хід і наслідки секуляризації церковних маєтків та її значення для прискорення переходу від феодально-кріпосницької системи до капіталістичних відносин.

Конфлікти між церковними конфесіями та російським урядом, прагнення царизму остаточно підпорядкувати церкву своєму контролю і поставити на службу державі церковні багатства спонукали уряд провести секуляризацію церковного землеволодіння в 1764 р. у Росії та в 1786 р. – у Лівобережній Україні. На Правобережжі ліквідація церковної земельної власності у зв'язку з політичною, економічною та конфесійною ситуаціями в регіоні була здійснена на початку 1840-х рр.

Російське самодержавство зволікало зі секуляризацією правобережної церкви тому, що не бажало загострювати конфлікт із шляхтою, яка була в тісному політичному та економічному союзі з католицьким духовенством. Проте до середини XIX ст. стосунки між шляхтою та церковнослужителями погіршилися через майнові розбіжності. Тому шляхта почала вимагати продажу чи передачі їй в орендне володіння церковних земель. Відхилення пропозицій про вилучення в казну маєтків духовенства, що виходили від губернських адміністрацій та світських феодалів на початку 1830-х рр., зовсім не означало, що самодержавство надовго відмовилося від цього задуму. Однак проведення секуляризації, яка б значно впливала на економічні, соціальні, національні та конфесійні відносини в Правобережній Україні, потребувало ґрунтовної підготовки її юридичного виправдання. Лише в другій половині 1830-х рр. у зв'язку з проведенням реформи в державному селі виникла реальна можливість для вирішення питання про церковне землеволодіння. В процесі здійснення цієї реформи була ліквідована найконсервативніша форма феодального землеволодіння – землеволодіння духовенства.

Імперська потреба уніфікувати земельний устрій церкви змусила Миколу I розпочати реформу системи матеріального забезпечення правобережного духовенства. Слід зазначити, що, здійснюючи секуляризацію церковного землеволодіння, царський уряд мав на меті перетворити церкву на специфічне державне відомство, а священників – на його чиновників.

Церква була не лише власником землі, а й мала у розпорядженні фабрики й заводи, володіла великою кількістю селян. Отримуючи значні прибутки, священнослужителі, як і світські феодалі, прагнули поліпшення свого добробуту, посилювали економічний визиск селян. Тому однією з причин проведення секуляризації було побоювання російської влади щодо злиття антикріпосницької боротьби селян із польським національно-визвольним рухом на Волині, Київщині та Поділлі.

Напередодні реформування державного села в Правобережній Україні провели ревізію державного майна. Ревізія мала ближчі практичні й ширші політичні завдання, що впливали зі загальної мети реформи. Крім "усунення безладдя й зловживань на місцях", вона, на думку ініціатора реформи, міністра державних маєтностей П. Кисельова, зрештою, мала дати "повні матеріали" про становище державного села, визначити його специфіку і намітити основи для приведення всіх казенних маєтків трьох правобережних губерній "під одні головні правила" [5, с. 117–118].

У процесі ревізії державного майна за указом від 18 січня 1837 р. в системі заходів, передбачених для всіх казенних маєтків, були такі, що стосувалися й маєтків духовенства. 28 червня 1837 р. Микола I звелів здійснити ревізію церковних маєтків і розробити конкретний план ліквідації церковного землеволодіння на Правобережжі. В ході ревізії, яку з травня 1836 р. очолив П. Кисельов, отримано відомості, що охоплювали церковні маєтки в системі загальної інформації, спільної для всіх державних маєтків Правобережної України. Пізніші документи свідчать, що вже тоді були складені докладні записки про походження, характер і юридичний статус земельної власності духовенства, тобто здійснювали підготовчу роботу до секуляризації церковних маєтків [3, с. 105].

Ревізія викрила факти свавілля орендарів та важке становище помонастирських селян і тих селян, які залишилися у володінні духовенства. Вона показала, що вилучення маєтків із власності духовних осіб не привело до поліпшення становища селян, які залишились, як і раніше, під гнітом традиційних форм експлуатації. І навіть після переходу в казенне відомство в помонастирських маєтках зберігалось "господарське становище", тобто фільварково-панщинна система [1, 305–344].

28 березня 1839 р. київський генерал-губернатор Д. Бібіков доповів цареві Миколі I про необхідність усунення римо-католицького духовенства від управління маєтками. Таку потребу генерал-губернатор пояснював необхідністю "...підпорядкування католицького духовенства повній залежності від державних законів, знищення шкідливої переваги його в православному краю; знищення його впливу на православних селян, 5000 з яких воно вже встигло повернути в католицизм..." [6, с. 105].

Окрім того, офіційна влада з лютого 1839 р. почала фіксувати дані про всі маєтки католицького, уніатського, православного духовенства, про доходи та умови фондушевих записів. Збір необхідних документів закінчили 1840 р. В Подільській губернії сума сукупного доходу з цих маєтків становила 284722 крб. сріблом на рік. Майно, яким володіла католицька церква, оцінювалося 146114 крб. сріблом [14, арк. 3–95].

19 січня 1840 р. російський імператор Микола I прийняв рішення про утворення спеціального Негласного комітету з міністрів державних маєтностей, внутрішніх справ і обер-прокурора Синоду. Завданням комітету було вирішення питань про церковні маєтки відповідно до політики самодержавства.

За даними, що надійшли у розпорядження Комітету, в маєтках духовенства західних губерній налічувалося 141044 ревізькі душі кріпаків, що становило 3,55 % від загальної кількості селян регіону. За конфесійною приналежністю більшість маєтків була в руках католицького духовенства (115447 ревізьких душ, 81,9 % церковних селян регіону). Кількість кріпаків у маєтках духовенства інших віросповідань, порівняно з католицьким, залишалася набагато меншою. Тому секуляризація церковного землеволодіння зачепила економічні позиції насамперед католицького духовенства [3, с. 111–112].

У результаті роботи Комітет визначив основні заходи, які необхідно було здійснити в ході секуляризації церковного землеволодіння: 1) передати у відомство державних маєтностей власність православного, католицького та іншого духовенства, "за винятком маєтків, якими володіє парафіяльне духовенство, яке особисто виконує в парафіях свої обов'язки", 2) передбачалося в маєтках, які залишилися в руках парафіяльного духовенства, "визначити відносини й обов'язки селян до землі й до власників на особливих підставах"; 3) розробити штатний розпис для духовенства, яке втратило маєтки; 4) для послаблення негативної реакції духовенства на вилучення церковної земельної власності передбачали видати "головним сановникам грошову пенсію"; 5) капітали духовенства зосередити у віданні Головного управління духовних справ закордонних віровизнань; 6) Міністерству державних маєтностей запропонували подати розрахунок доходів конфіскованих маєтків, призначених для утримання духовенства [3, с. 114–115].

25 грудня 1841 р. на підставі рішень Негласного комітету видано два імператорських укази про передачу в казну маєтків єпископату та монастирів із наступним переведенням їхніх селян у безпосереднє відання держави. Першим прийнятий указ "Про передачу у відання й управління Міністерства державних маєтностей усіх населених маєтків православного духовенства західних губерній" [9, с. 345], а за ним – "Про передачу у відання й управління Міністерства державних маєтностей усіх населених маєтків іновірного духовенства західних губерній" [10, с.

357]. Такий порядок указів давав законодавцеві змогу використати як прецедент для першого акту відповідний йому указ 1764 р., за яким проводилася секуляризація церковного землеволодіння в Росії, а для другого – перший із згаданих указів 1841 р.

Згадані укази уряд готував у глибокій таємниці, не ознайомлюючи з документами навіть генерал-губернаторів. Київський генерал-губернатор Д. Бібіков, наприклад, дізнався про них лише 3 січня 1842 р. зі сторінок "Северной пчелы." 13 січня він повідомив міністра внутрішніх справ Л. Перовського, що досі не отримав жодних вказівок щодо передачі державі церковних маєтків і не знає, як йому діяти. Проте духовенство, від якого так ретельно приховували підготовку церковної реформи, завчасно довідалося про неї й до опублікування указів розпродавало зерно, худобу, лісові ділянки, про що уряд інформували генерал-губернатори [7, с. 97–98].

В указах було зазначено, що все населення західних губерній, яке за фундушевими записами й іншими актами було зобов'язане утримувати православне та інше духовенство, лаври і монастирі, а також містечка та юридики, що перебували при них, заселені фундушевими селянами, разом із угіддями та господарськими закладами за посередництва земської поліції та депутатами з боку духовних відомств підлягали описові й щорічно мали подавати звіти про стан своїх маєтків та угідь [9, с. 345; 10, с. 357].

Згідно з указами монастирі поділялися на штатні й нештатні, а штатні, в свою чергу, – ще на 3 розряди, монахів переводили на державний оклад. Від розряду залежали штат монастиря та розміри платні монахам.

Російська держава залишила Подільській дієцезії 2324,7 десятини орної землі, 350 десятин – сінокосної, 120 десятин – під хуторами [15, арк. 302–332]. Такі костели, як Могилівський, Ворошилівський, Тивровський, Лучинецький, Китайгородський, Ялтушковський, Городоцький, Чорнокозинський, Жванецький, Черчеський, Кутковецький, Смотрицький зовсім не мали земельних володінь. Замість землі їм призначали плату 75 крб. сріблом щорічно [16, арк. 21–22]. Процес конфіскації земель у католицького духовенства на Поділлі в основному завершили до 1844 р. В інших губерніях Правобережної України він тривав до 1861 р.

Проти проведення секуляризаційної реформи на Правобережній Україні католицька церква виступала без особливого ентузіазму. Це було зумовлено тим, що, по-перше, церковних діячів католицького віросповідання шокував масштаб здійснених заходів. По-друге, у Кам'янецькій дієцезії наступив період безладдя. Після смерті в 1842 р. єпископа Мацкевича офіційна влада не поспішала призначити нового керівника єпископії. Поодинокі протести духовенства не могли зашкодити діям виконавчої влади. Ксьондзи практикували свавільне зайняття конфіскованих земель, а не вели цілеспрямовану боротьбу проти заходів самодержавства. Так, у 1846 р. наставник Зіньковецького костелу Яровицький самочинно вигнав селян із землі, що раніше належала до його парафії. У відповідь ксьондза заарештували та відправили до віддаленої парафії [17, арк. 15–17].

Унаслідок секуляризаційної реформи католицьке духовенство отримало значні оклади та одноразові виплати. Відповідно до встановлених класів церковних установ на утримання єпископів виділяли від 4480 до 6610 крб. сріблом щорічно, кафедральні собори – 4120 – 5390, духовні консисторії – 2500 – 5300, монастирі – 1455–3185, парафіяльні причети – 230–600, начальників чернечих орденів – по 400, інфуплатів – 574. Крім того, вищому католицькому духовенству, склад якого уряд добирав особливо ретельно, надавали пожиттєву допомогу від 100 до 1000 крб. сріблом на рік. Таких осіб на Правобережжі налічувалося 30 [5, с. 131].

За 1842 р. у губерніях Правобережної України в розпорядження держави перевели 54 маєтки. Всі вони належали монастирям, кафедрам і вищому єпархіальному духовенству. Якийсь час після цього ще 94 маєтки залишалися в управлінні парафіяльного духовенства [6, с. 106]. Зберігши на деякий час володільчі права нижчого ешелону духовенства, царський уряд розраховував таким чином відділити його від духовенства вищого й монастирського, ослабивши тим самим опозиційність католицького кліру.

10 травня 1843 р. були видані імператорські укази "Про передачу в управління Міністерства державних маєтностей населених маєтків парафіяльних церков" [11, с. 304] та "Про передачу в управління Міністерства державних маєтностей населених маєтків, що перебувають у володінні іновірного парафіяльного духовенства" [12, с. 305].

Згідно з рішеннями Комітету в казну повністю передали тільки маєтки парафіяльного католицького духовенства. Щодо маєтків парафіяльного православного духовенства, то за

окремим указом Синоду від 7 липня 1843 р. передавати в казенне відомство належало лише маєтки у вакантних парафіях і передані в оренду. Новопризначені священики не зберігали за собою прав на маєтки. Парафіяльні церкви були поділені на 7 розрядів, залежно від кількості парафіян у церковній окрузі, для кожного розряду складено штатний список, а священиків переведено на державний оклад [7, с. 98].

У казенне управління приймали господарські будівлі й інвентар, землі, ліси та інші угіддя, зерно для сіви на фільваркових полях і необхідні запаси для утримання фільваркової прислуги до нового врожаю. Під час приймання церковних маєтків вище духовенство й монастирі належало наділити орними, лісовими та іншими угіддями.

Збереження відробітково-панщинного режиму в подуховних маєтках і передача їх тимчасовим власникам свідчили про консервативність реформи. Адже нова ситуація, що склалася в колишніх церковних володіннях після передачі їх до державних маєтків, створювала можливість для ліквідації панщини та орендної системи. Реальне значення передачі церковних маєтків державі визначила практика соціально-економічних відносин.

Уряд запланував завершити секуляризацію правобережної церкви ще до 1843 р. Але через опір духовенства та повільність бюрократичного механізму вона затяглася аж до 1861 р. Хоча II-й департамент Міністерства державних маєтностей ще на початку 1843 р. відрпортував про передачу в казну останніх маєтків "іновірного" (вірмено-католицького та протестантського) духовенства, насправді півтори сотні правобережних католицьких причетів ще на початку 1850-х рр. користувалися своїми землями. Щодо маєтків православних парафіяльних церков, то частину їх було передано у казну в ході селянської реформи 1861 р. Так, згідно з указами 18 січня й 14 березня 1861 р. про передачу державі останніх маєтків православного духовенства, на Волині було секуляризовано 11 таких маєтків. Унаслідок втілення імператорських указів від 25 грудня 1841 р. та 10 травня 1843 р. в Правобережній Україні перевели у державні близько 40 тисяч церковних селян [7, с. 98]. Маєтки, що вони населяли, як і інші державні маєтки, в 1840-х рр. віддавалися у шестирічну оренду приватним особам.

На завершальному етапі секуляризації тривав процес закриття монастирів. Так, у липні 1850 р. згідно з указом Миколи I було закрито домініканський, тринітарський і кармелітський монастирі в Луцьку та домініканські – у Володимирі, Яловичах і Мурафах. Наступного року уряд закрив нештатні католицькі монастирі, в яких налічувалося менше ніж по 8 монахів і послушників. Паралельно зі закриттям монастирів відбувалася передача їхніх земельних володінь державі. Підтримка частиною духовенства польського визвольного повстання 1863 р. прирєкла на закриття решту католицьких монастирів. 1 травня 1864 р. імператор Олександр II наказав закрити в західних губерніях решту нештатних католицьких монастирів, а штатним категорично заборонив тримати позаштатних монахів. Унаслідок цього на Правобережній Україні залишилося тільки два католицькі монастирі – Вінницький і Ходорківський [7, с. 99].

Проведення царським урядом секуляризації, закриття католицьких монастирів і костелів, перетворення їх на православні, усунення римо-католицького духовенства від управління маєтками, регулювання прибутків духовенства – усі ці заходи нег'ативно позначилися на його матеріальному становищі.

Секуляризація церковного землеволодіння була зумовлена всім ходом соціально-економічного та політичного розвитку регіону в ситуації занепаду феодально-кріпосницької системи. Питання про вилучення маєтків духовенства виникло ще в кінці XVIII ст. у зв'язку з передачею Правобережної України до Російської імперії. Проведення остаточної секуляризації церковного землеволодіння хронологічно й організаційно було пов'язано з реформою державного села. Ліквідація такої консервативної форми земельної власності, якою було землеволодіння духовенства, об'єктивно відповідала поступальному економічному розвитку Правобережжя.

Таким чином, здійснюючи секуляризаційну реформу, царизм отримував певні здобутки не лише в політичному впливі на Правобережжя, він також одержував у розпорядження цілком конкретні грошові й матеріальні ресурси. Йдеться, насамперед, про важелі контролю за католицьким духовенством, яке стало певною мірою залежним від казенної платні. Уряд імперії міг оперувати певними грошовими засобами, мотивуючи це з міркуваннями державного інтересу, а факт виділення коштів для забезпечення духовенства, ремонту і утримання церковних установ подавати як благодіяння.

Отже, на початку 1840-х рр. царський уряд здійснив остаточну секуляризацію правобережної церкви, до того ж, зробив це зі суттєвим відхиленням від загальноросійського шаблону. Сподіваючись за допомогою парафіяльного духовенства запобігти злиттю антикріпосницької боротьби селян із польським національно-визвольним рухом, основну масу правобережного духовенства – сільських православних священиків – уряд перетворив на дрібних поміщиків, зобов'язавши місцевих селян виконувати в їх інтересах панщинні повинності. Невелика частина маєтків залишалася в руках парафіяльного духовенства, яке перейшло з унії в православ'я. Ці маєтки передали в казенне відомство у ході селянської реформи 1861 р. Загалом, церковне землеволодіння ліквідували в руслі потреб поступального розвитку Правобережної України. Адже господарство церкви, засноване на кріпацькій праці, переживало таку ж кризу, як і поміщицьке.

#### *Список використаних джерел*

1. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – М. – Л., изд. и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Моск., 1946. – Т. 1. – 635 с. 2. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – М., Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – Т. 2. – 617 с. 3. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи. // Исторические записки. – М.: Наука, 1985. – № 112. – С. 98–125. 4. Зинченко А. Л. Секуляризация церковного землевладения на Правобережной Украине (конец XVIII – 40-е гг. XIX века). – М.: Наука, 1983. – 137 с. 5. Зинченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с. 6. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 188 с. 7. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с. 8. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. Опыт статистико-экономического исследования. – К., 1899. – 126 с. 9. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 2-е): В 55 т. – СПб., 1842. – Т. 16 (отд. 2). – № 15152. – 894 с. 10. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 2-е): В 55 т. – СПб., 1842. – Т. 16 (отд. 2). – № 15163. – 894 с. 11. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 2-е): В 55 т. – СПб., 1843. – Т. 18 (отд. 1). – № 16828. – 984 с. 12. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 2-е): В 55 т. – СПб., 1843. – Т. 18 (отд. 1). – № 16829. – 984 с. 13. Рудченко И. По вопросу о землевладении в Юго-Западном крае. Киевский, Подольский и Волынский генерал-губернатор – господину министру внутренних дел... № 320. – К., 1882. – 67 с. 14. Хмельницький обласний державний архів (далі – ХОДА). – Ф. 685. – Оп. 2. – Спр. 8. 15. ХОДА. – Ф. 685. – Оп. 2. – Спр. 71. 16. ХОДА. – Ф. 685. – Оп. 2. – Спр. 195. 17. ХОДА. – Ф. 685. – Оп. 2. – Спр. 219. 18. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5–6. – С. 5–131.

**Vitaliy Levytskyi**

#### **THE SECULARISATION REFORM ON THE RIGHTBANK OF UKRAINE IN THE MIDDLE OF THE 19-TH CENTURY**

**This article carries materials about reasons, course events and result of the secularisation of the church landowning on the Rightbank of Ukraine in the middle of the 19-th century.**

---

УДК 94 (477.83/.86) "1870-1876"

Любомир Ілін

## УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЙМОВОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ВИРІШЕННІ БЮДЖЕТНИХ ТА ПОДАТКОВИХ ПИТАНЬ ПРОТЯГОМ ТРЕТЬОЇ КАДЕНЦІЇ КРАЙОВОГО СЕЙМУ 1870–1876 РР.

*Висвітлена діяльність українського сеймового представництва в економічній сфері. Проаналізовано позицію економістів, якої дотримувалися українські послы при формуванні крайового бюджету і встановленні податкової мережі, визначенні розмірів митних та дорожніх зборів.*

Політичний розвиток Галичини другої половини ХІХ ст. безпосередньо пов'язаний із діяльністю Галицького крайового сейму. Як вищий представницький орган краю сейм став центром українсько-польських взаємовідносин, які визначали внутрішньополітичний розвиток. Вплив сейму поширювався тією чи іншою мірою на всі сфери внутрішнього життя. Аналіз діяльності Сейму дає змогу не лише простежити еволюцію господарського розвитку краю, а й розкрити основні аспекти економічного та соціального становища.

Мета дослідження полягає у висвітленні діяльності українського сеймового представництва протягом третьої каденції (1870–1876 рр.) в економічній сфері, а саме при вирішенні бюджетних та податкових питань.

Зі здобуттям Україною незалежності активізувалося вивчення її політичної історії. Безпосереднім об'єктом наукових досліджень став Галицький сейм – уособлення конституційної системи. Ряд істориків зосереджують увагу на характеристиці політико-правового становища Галичини, особливостей роботи Крайового сейму, виборчому процесі й характеристиці українсько-польських взаємовідносин. Разом із тим, діяльність українського сеймового представництва в соціально-економічній та господарській сферах, протягом третьої каденції 1870–1876 рр., не стала об'єктом окремого наукового дослідження.

Перші наукові розвідки, що стосувалися роботи Галицького Крайового сейму, опубліковані на межі ХІХ–ХХ ст., і їх авторами були відомі громадсько-політичні діячі того часу, безпосередні учасники описуваних подій: С. Качала, М. Антоневич, І. Левицький та ін. Першою працею з історії парламентаризму в Галичині можна вважати дослідження К. Левицького "Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914" опубліковане в 1926 р. Автор уперше висвітлив роботу Сейму протягом усього періоду його функціонування, акцентуючи увагу на основних аспектах роботи української сеймової репрезентації, в т. ч. обговоренні економічних питань.

У радянський період Галицький сейм із ідеологічних міркувань не став об'єктом наукових досліджень, за винятком монографії В. Кульчицького, який зосередив увагу на правових аспектах роботи вищого представницького органу краю. Разом із тим, протягом 60–80-х рр. ХХ ст. опубліковано низку праць, що відображали соціально-економічний розвиток Галичини в імперії Габсбургів. Варто відзначити дослідження М. Кравця [13] та Г. Ковальчака [12]. Попри багатий та цікавий фактологічний матеріал, соціально-економічний розвиток краю розглянутий як окрема проблема і виведений із контексту діяльності Крайового сейму.

У сучасній українській історіографії проблема практичної діяльності українського сеймового представництва дедалі більше стає об'єктом наукових зацікавлень істориків. Закономірно, що основним центром вивчення роботи Галицького сейму є Львів. Насамперед варто відзначити дослідження О. Аркуші, М. Мудрого та І. Чорновола, які визначили основні аспекти діяльності української сеймової репрезентації, зосередивши увагу на національній проблематиці, вирішенні культурно-освітніх питань та розкритті особливостей розвитку ідей парламентаризму в Галичині.

Багатою на дослідження з історії парламентаризму в Галичині є польська історіографія, яка свою наукову традицію з даної проблематики веде з ХІХ ст. Провідними польськими дослі-

дниками Галицького сейму є С. Гродзіцький, Є. Здрада, Я. Моклак. Їх праці закономірно наголошують на польському політичному проводі, разом із тим, діяльність українських послів висвітлена крізь призму боротьби за розширення національно-культурних прав.

Конституційні перетворення 1860–1870-х рр. в імперії Габсбургів відіграли вирішальну роль у політичному житті Галичини. До Крайових сеймів, які були найвищими представницькими органами на місцях, передані повноваження у сфері внутрішнього соціально-економічного і культурного розвитку. Незважаючи на обмеженість повноважень Сеймів і законодавчої ініціативи, їх вплив на внутрішнє життя був значним. Так, 19 стаття Крайового статуту надавала право законодавчої ініціативи в усіх питаннях, пов'язаних із потребами краю [14, с. 130]. У галузі місцевого самоуправління Сейм наділила повноваженнями щодо нагляду за органами повітів, міст та сіл, рішення яких потребували затвердження Сейму. В бюджетній сфері повноваження законодавчого органу Галичини були суттєво обмеженими й стосувалися тільки можливості формування крайового бюджету, його прибуткової та видаткової частин і встановлення додатків до безпосередніх державних податків, що були єдиним способом наповнення місцевих бюджетів.

Формування бюджету завжди відзначалося напруженими дебатами. Обмежений бюджет не давав змоги ефективно розподіляти кошти між різними сферами господарювання та культури. Поляки були набагато активнішими при вирішенні соціально-економічних питань. Причина цього полягає, насамперед, у тому, що серед польського представництва переважали представники світської інтелігенції, на відміну від українців, більшість серед яких і надалі становило духовенство (54 %).

Основним завданням кожної сеймової сесії було формування крайового бюджету та погашення індемнізаційних розрахунків за попередні роки. Бюджетні комітети у Сеймі формувалися першочергово, до них обирали провідних польських політиків і землевласників, українське представництво було незначним – один або два члени, а в окремих випадках – жодного представника. На першій сесії 1870 р. бюджетну комісію сформували під час третього засідання 22 серпня. Комісію склали ввійшли семеро поляків та двоє українців – В. Ковальський і Й. Красицький [4, с. 31]. Протягом наступних сесій ситуація виглядала так: 1871 р. – два члени (С. Качала, І. Левицький), 1872–1874 рр. – жодного, 1875 р. до комітету ввійшло троє українців – С. Качала, Г. Шашкевич та М. Кашевко. Така ситуація була закономірною, оскільки українське сеймове представництво протягом третьої каденції становило 24 %.

Формування крайового бюджету мало кілька особливостей. Насамперед, члени бюджетного комітету здійснювали розрахунки і формували кошторис прибутків та витрат протягом усієї сесії, а обговорення відбувалося на останніх засіданнях. Проти такої практики виступали українські та деякі польські послы. Зокрема, М. Антоневич на 24-у засіданні шостої сесії 1876 р., під час якого обговорювали бюджет на 1877 р., висловив протест проти того, що бюджет завжди розглядають на останніх засіданнях, а це унеможливорює внесення змін і поправок. У відповідь поляки М. Зиблікевич та К. Грохольський відповіли, що це має суто практичне значення, оскільки новий бюджет варто формувати наприкінці поточного року, а те, що питання розглядають на останніх засіданнях, для уникнення поправок, не має підтвердження [10, с. 3].

Активну участь у бюджетних дебатах брали українські послы В. Ковальський та М. Антоневич. Проте польська більшість ігнорувала ініціативи українських депутатів, які виступали за економію витрат. Варто зауважити постійне зростання дефіциту бюджету, що безпосередньо відображалося на податках. У проєкті бюджету на 1871 р. податок становив 20 гульденів від злотого [7, с. 3–4], а 1877 р. – 34. Таким чином, протягом п'яти років пряме податкове навантаження зросло на 14 %. Для прикладу, видаткова частина бюджету на 1871 р. становила 1484495 гульденів, а прибуткова – 330264. Дефіцит погашували за рахунок непрямих податків [9, с. 3–4]. Основна сфера витрат – утримання місцевої адміністрації і забезпечення роботи Сейму, соціальні та культурні витрати були незначними. Для утримання Сейму на 1871 р. виділяли 89600 зл., із яких 4000 – на проживання послів, 6000 – на відпочинок у міжсесійний період, 20000 – на дієти; друк законів – 2000, прислуга – 3000; маршалок отримував у рік 4200 зл., а його заступники – по 3200 [7, с. 3–4]. На той час це були надзвичайно великі суми, для прикладу, наведемо вартість окремих продуктів харчування в 1871 р.: 100 кг. пшениці – 8,50–10 зл., жита – 6,60–7 зл., ячменю – 6,50–8,50 зл., вівса – 4,60–4,90 зл., кукурудзи – 5,50–6,50



зл., гороху – 7,85–9,50 зл. [11, с. 3]. Наведені ціни стосуються ринків м. Львова, в інших населених пунктах Галичини вони були дещо нижчими.

Проти надмірних витрат на адміністрацію виступав один із лідерів української сеймової репрезентації М. Антоневич. У ході 25-го засідання шостої сесії 26 квітня 1876 р. він висловив думку, що 30000 зл. для роботи Крайового Відділу забагато, оскільки його щорічні витрати не перевищують 17000 зл. [8, с. 718]. У відповідь референт бюджетного комітету А. Голієвський заявив, що прагнення українського посла до економії витрат не відповідають крайовому законодавству, оскільки 1866 р. Сейм прийняв інструкції щодо Крайового Відділу, в яких чітко визначена сума асигнувань на роботу даної установи. Тому необхідно виносити постанову про зміну чи ліквідацію згаданої інструкції [8, с. 718]. Подібно до цього кожна ініціатива українців нашоувалася на протести з боку польської більшості.

Причиною економності в українських послів у бюджетній сфері було те, що дефіцит бюджету, який виникав щорічно, погашували, встановлюючи додатки до податків і збільшуючи митні та дорожні збори. Подібна форма погашення дефіциту погіршувала і без того складне становище селян. В Австрійській імперії сплачували чотири види державних податків: земельний, майновий, домово-чиншовий (плата за майно) і податок від прибутку [4, с. 3]. Окрім державних податків, був ряд дрібних податків, як, наприклад, податок від посмертного заповіту, так званий "посмертний податок" [4, с. 12]. Цей та інші непрямі податки визначали міністерськими постановами і Крайовий сейм не мав повноважень їх ліквідувати, міг тільки вносити зміни до них і впорядковувати ці податки. Основною формою зміни податку було встановлення додатків до прямих і непрямих податків. Рішення, що стосувалися встановлення додаткових податків, були завжди характерні напруженими дебатами, а їхній аналіз дає змогу вивчення соціально-економічного розвитку Галичини. Розмір додаткового податку визначали відповідно до петиції, що подала громада села чи містечка.

Прикладом може слугувати рішення, котре депутати прийняли щодо накладання додатку до податку для м. Калуша та сіл Калушського повіту на 1871 р. Так, для одинадцяти населених пунктів розмір податку коливався від 26 % (с. Тужилів) до 55 % (с. Баня), а середній розмір становив близько 33–35 % від суми державних податків [3, с. 13]. Подібне питання виносили на розгляд Сейму і на дев'ятому засіданні, коли задовольнили внесок 29 населених пунктів Східної Галичини про нарахування додаткових податків для погашення дефіциту бюджету на 1871 р. [5, с. 6]. Варто зауважити, що дискусії які виникали в ході обговорення, були радше практичними, ніж політичними. Українські послы не брали активної участі при обговоренні питання щодо накладання додаткових податків, за винятком окремих діячів – Ю. Лаврівського, В. Ковальського, М. Антоневича. Останні під час дебатів демонстрували, зокрема, високу ерудованість.

Окрім накладання додаткових податків, вагомим джерелом наповнення бюджету та ліквідації дефіциту стало розроблення митних тарифів та дорожніх зборів. Надходження від даної сфери були вагомими – близько 8–10 % річного бюджету краю. Так, у 1872 р. сума, отримана з дорожніх мит, дорівнювала 123998 зл. ринських [1, арк. 68]. Відповідно до урядової постанови від 5 березня 1862 р. зазначили, що у випадку дефіциту річного бюджету ті могли встановлювати додаткові податки і мита, для чого слід було отримати сеймову резолюцію [2, арк. 173].

Разом із тим, внески, що стосувалися дорожньої інфраструктури, таї рішення, які щодо них приймали, надзвичайно цінні для дослідників, оскільки незважаючи на політичний чи економічний статус питання, в них подані детальні статистичні дані, що засвідчують рівень соціально-економічного розвитку міст та містечок у Галичині другої половини XIX ст. Показовим щодо цього є розгляд подання повітового відділу м. Коломиї щодо збільшення "копиткового збору" (податок за перегін худоби – Л. І). Причиною підвищення була необхідність ремонту шляхів сполучення. У поданні зазначено, що у Коломиї в 1870 р. проживало 18000 жителів, площа міста 7042 морґи 1214 сажнів. Довжина вулиць, які ведуть до міста, складає 4 милі 642 сажні<sup>1</sup>, довжина 30-х вулиць, що не вимощені бруківкою, становила 6 миль 2406 сажнів, вулиці з бруківки разом складають 13995 миль, ширина вулиць – 4 милі, тротуари – 5560 миль, у міському розпорядженні знаходиться 35 мостів. Зрештою, сума утримання всієї інфраструктури міста – 25914 злотих 70 сантимів [6, с. 9–10].

<sup>1</sup> 1 миля дорівнює 1,61 км.; 1 м дорівнює 0,5279916 сажні.

Згідно з бюджетом дохід Коломиї на 1871 р. мав скласти 43214 зл. 84 ст., (найбільшим джерелом прибутку була пропінация – 28577 зл. 14 ст.). Видатки міста цього ж року дорівнювали 58678 зл. 14 ст. Видатки покривали завдяки встановленню додатків до консумаційного (податок від торгівлі – *Л. І.*) податку: 50 % від м'яса та вина, по 75 % від горілки і пива [6, с. 10]. У бюджеті на дорожні витрати було передбачено 5430 зл. (утримання складає 25914 зл.), тобто тільки п'ята частина від необхідного. Враховуючи це, повітова рада розробила новий проект "копитового збору", що мав забезпечити утримання доріг. До обговорення цих питань залучали широке коло парламентарів, які вносили поправки і пропозиції. Так, із ініціативи українського депутата К. Іванішева було прийнято поправку, за якою "копитовий збір" збирали тільки з дорослих тварин [6, с. 12].

Отже, обговорення митних та дорожніх зборів, формування податків було основною сферою діяльності Сейму в галузі економіки. Незважаючи на обмеженість власних повноважень (кожне рішення Сейму потребувало санкції імператора), парламентарі брали активну участь при обговоренні цих питань. Українські депутати виступали за економію крайових коштів та зменшення мостових і дорожніх поборів, оскільки це найбільше відбивалося на селянах. Ці дві взаємопов'язані сфери мали на меті ліквідувати дефіцит, викликали жваві дискусії, оскільки економія в одній із них автоматично призводила до підвищення фінансових розрахунків у іншій. Серед українських послів потрібно виокремити М. Антоневича, В. Ковальського та Ю. Лаврівського, які виступали на рівних з польськими послами і відстоювали права українського населення краю.

#### *Список використаних джерел*

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 164. – Оп. 4. – Спр. 10. Розпорядження і розбіжники крайового комітету за 1871 і 1872 роки. – 96 арк. 2. Наукова бібліотека імені Василя Стефаника, м. Львів. Відділ рукописів. – Ф. 63. Кжечуновичі. – Папка 2. – Кжч. 10. Матеріали у справах внутрішньої політики, економіки та історії (нафта, виноробна промисловість, сільське господарство, податки). – 454 арк. 3. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 5. posiedzenia 2. sesyi 3. peryody Sejmu galicyjskiego z dnia 19 Września 1871. 4. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 6. posiedzenia 2. sesyi 3. peryody Sejmu galicyjskiego z dnia 21 Września 1871. 5. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 9. posiedzenia 2. sesyi 3. peryody Sejmu galicyjskiego z dnia 27 Września 1871. 6. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 15. posiedzenia 2. sesyi 3. peryody Sejmu galicyjskiego z dnia 5 Października 1871. 7. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 19. posiedzenia 2. sesyi 3. peryody Sejmu galicyjskiego z dnia 11. Października 1871. 8. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 27. posiedzenia 6. sesyi 3. peryody Sejmu galicyjskiego z dnia 26 Kwietnia 1876. 9. Изъ зашданий львовского сейма // Слово. – 1871. – 2 (14) октябрю. – Ч. 78. – С. 3–4. 10. Изъ зашданий львовского сейма // Слово. – 1876. – 27 марта (8 апрѣля). – Ч. 36–37. – С. 3. 11. Цѣны хлѣба и др. продуктовъ во Львовѣ // Слово. – 1876. – 28 февраля (11 марта). – Ч. 25. – С. 3. 12. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка, 1988. – 252 с. 13. Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. – Львів: Вид. Львівського університету, 1964. – 240 с. 14. Мікула О. Антинародна сутність Галицького крайового сейму // Право України, 2003. – № 1. – С. 130–133.

**Lyubomyr Plyn**

#### **PARTICIPATING OF THE UKRAINIAN SEJM REPRESENTATIVE OFFICE IS IN THE DECISING OF BUDGETARY AND TAX QUESTIONS DURING THIRD CADENCE OF THE REGIONAL SEJM 1870–1876.**

**In research activity of the Ukrainian sejm representative office lightly up in an economic sphere. The economy line of the Ukrainian ambassadors is analysed at forming of**

regional budget and establishment of tax net, and determining the sizes of custom and travelling collections.

УДК 94 (477)

Лариса Ярославська

## РОЗВИТОК ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

*В статті розглядається розвиток промислових господарств Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.*

Сільське господарство України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття характеризувалося загальним розвитком галузі, заснованим на ринкових засадах. У правобережних українських губерніях ці процеси мали деякі особливості, що виділяли його з-поміж інших регіонів не лише України, але й Російської імперії загалом.

Вивчення розвитку сільського господарства Правобережжя України як особливого регіону Російської імперії було започатковане ще на зламі ХІХ і ХХ століть тогочасними вченими-економістами: Т.І. Осадчим [1], М.Ф. Анненським [2], М.К. Сухановим [3] та іншими.

У радянський період вітчизняної історіографії, особливо з 1950-х років проблема розвитку сільського господарства України загалом та Правобережжя зокрема знайшла висвітлення у працях А.М. Анфімова [4], А.І. Мамалиги [5], Л.Г. Мельника [6], П.П. Теличука [7], В.П. Теплицького [8] та інших. Не зважаючи на те, що усі праці радянських істориків є значною мірою ідеологічно заангажовані, вони є вагомим внеском у вивченні соціально-економічних процесів українського дореволюційного села.

Після проголошення незалежності України дослідження теми розвитку сільського господарства України кінця ХІХ – початку ХХ століття набуло принципово нового характеру, заснованого насамперед на принципах об'єктивності, ідеологічної незаангажованості. В цей час до вивчення цих процесів на Правобережжі звертаються Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко [9], В. Пашук [10], Н.Р. Темірова [11] та інші.

Завданням цієї роботи є дослідження на основі використання нових, ще не введених до наукового обігу джерел, і наукового доробку попередників особливостей розвитку поміщицьких господарств Правобережжя як основи сільськогосподарського виробництва регіону.

Земельний фонд України, придатний для сільськогосподарського використання на початку ХХ століття, становив понад 44 млн. дес. З них 14,1 млн. дес. припадало на правобережні губернії, у тому числі у Волинській губернії – 5,8 млн. дес., Київській губернії – 4,6 млн., Подільській губернії – 3,7 млн. [7, с. 39].

З цих земель у 1905 р. на частку приватновласницьких земель на Правобережжі припадало 46,2%. Решта – на частку надільних та державних, церковних і громадських землеволодінь [12, с. 14-15].

У Волинській, Київській та Подільській губерніях нараховувалось понад 36,8 тис. приватних земельних володінь, яким належало понад 5,8 млн. дес. землі. З них 31,2 тис. або близько 84,8% володіли 0,4 млн. дес. або 7% усіх приватновласницьких земель. Решта припадала на землеволодіння площею понад 100 дес. З них 1341 власнику належало понад 3,7 млн. дес. або майже 63,8% приватновласницьких земель [12, с. 16]. Взагалі, по усім українським губерніям на Правобережжі у 1905 р. спостерігався найвищий відсоток приватних землеволодінь площею понад 200 дес.: Подільській губернії – 91,9, потім у Київській – 90,5 і Волинській – 88,5 [7, с. 40]. Таким чином, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. для Правобережжя було характерним велике поміщицьке землеволодіння, яке визначало розвиток соціально-економічних процесів на селі у цьому регіоні.

Основною тенденцією мобілізації земельної власності в Україні у пореформений період було падіння питомої ваги дворянського землеволодіння при одночасному рості селянських господарств. У 1862-1914 рр. дворянство втратило 53% своїх земель. За ці ж роки приватне землеволодіння селян зросло з 1110 до 8147 тис. дес., при цьому 80% цих земель було придбано заможним селянством. Найбільше землі дворяни втратили у Степовій Україні – понад 65% своїх земель. Значними були земельні втрати дворянства і на Лівобережжі – понад 60% земель. Натомість, дворянське землеволодіння виявилось досить стійким на Правобережжі, де дворяни втратили в цілому менше третини своїх земель. У Подільській губернії – 28%, у Київській – 28,6, і лише у невеликій Волинській губернії – 34% земель [13, с. 46-47].

Сприяли цьому урядова політика у регіоні та особливості економічного розвитку краю. Насамперед, після польського повстання 1863 р. ту було заборонене придбання земельної власності особам польського та єврейського походження. Натомість російським та українським поміщикам продавалися державні землі за заниженими цінами та передавалася частина конфіскованих та секвестрованих земель осіб, причетних до польського повстання. Близькість зовнішніх ринків, спеціалізація краю на високоприбутковому вирощуванні та переробці цукрового буряку значно зміцнили поміщицькі господарства, дозволивши нагромадити значні капітали і пережити кризу, яка спіткала поміщицькі землеволодіння інших регіонів України [8, с. 160-161].

Таким чином, на Правобережній Україні дворяни змогли утримати свою земельну власність. У приватній власності селян Правобережжя перебувало лише 0,8 млн. дес. землі [12, с. 14-15]. А частка селян у всьому приватновласницькому землеволодінні на Правобережжі становила лише 12,8%, тоді як у степових губерніях – 33,1, а у лівобережних губерніях – 32,7% [8, с. 162]. Особливо контрастним велике поміщицьке землеволодіння на Правобережжі виглядає на фоні селянського землекористування. У 1905 р. господарства правобережних губерній були найменш забезпечені надільною землею – в середньому на двір у Подільській губернії припадало 3,3 дес., у Київській – 3,8 та 5,2 – у Волинській [7, с. 43-44].

Тому серед великих землеволодінь переважали саме дворянські. Селяни-власники земельних площ понад 1000 дес. були винятком. У Київській губернії їх було лише 5, у той час як дворян – 424, у Подільській – 3 проти 314, а у чорноземних повітах Волинської губернії – жодного. У групі господарств з земельною площею від 100 до 1000 дес. кількість власників-селян порівняно з попередньою групою помітно підвищувалася, проте в цілому дворянські володіння продовжували переважати. Так, у Київській губернії серед власників земельної площі від 100 до 1000 дес. нараховувалося 182 селян і 967 дворян, у Подільській – відповідно 102 і 1116. Загалом же відносно усієї площі великих землеволодін (понад 100 дес.) селянські землі займали порівняно незначні площі. У правобережних губерніях вони охоплювали 2,4% усіх приватновласницьких земель [7, с. 57].

Отже, на відміну Півдня та Лівобережжя, на Правобережжі велике селянське землеволодіння не набуло помітного поширення.

Слід зазначити, що величина земельних площ, що належали поміщикам не відображає їх участі у сільськогосподарському виробництві, оскільки не всі вони використовувалися як рілля, а головне – багато власників здавали свою землю в оренду. Наприкінці XIX ст. у 147 з 428 маєтків Правобережжя господарство велось самими поміщиками (32,3%), а у 97 – змішано, тобто велось власне господарство зі здачею оренду частини земель [6, с. 73].

Таким чином, на Правобережжі поміщики в основному самостійно вели господарство і лише частину землі здавали в оренду [14, с. 332]. Так, у Подільській губернії поміщики самі озорювали дві третини належної їм землі, а одну третину здавали в оренду. При цьому тут поширена була довгострокова оренда, коли підприємцям здавалися цілі маєтки. Разом з цим, частка землі, що здавалася в оренду селянам, була незначною [15, с. 38].

Отже, Правобережна Україна була регіоном, де співіснування великих земельних латифундій та гострого селянського малоземелля визначало характер трудових відносин на селі.

Поміщицькі господарства України були в основному добре забезпечені сільськогосподарським реманентом та робочою худобою [1, с. 170]. По Правобережжю кількість безінвентарних маєтків становила 40% [6, с. 74]. Проте рівень механізації залишався ще на досить низькому рівні – лише 36% посівних площ регіону оброблялося з допомогою сільськогосподарських машин [6, с. 74].

Власне ведення господарства, відносна забезпеченість робочим інвентарем та переважання ручної праці визначали потребу поміщицьких господарств у робочих руках.

При ручному обробітку найбільш трудомісткою була культура цукрових буряків. Лише сам догляд десятини посівів цієї культури вимагав до 70-75 робочих днів [16, с. 168-169]. До того ж, власники посівів цукрового буряку двічі на рік на короткий термін потребували значної кількості робітників – у травні-червні для прополювання та проривки і у вересні для копання. Прополювання та підгортання десятини вимагали 10-15 робочих днів, проривка – 20-30, повірка – 12 робочих днів, для збирання цукрового буряку було потрібно 40-60 осіб [17, с. 30,33]. Загалом, десятина цукрової плантації, починаючи з удобрення й закінчуючи перевезенням буряків, потребувала до 200 одноденних робітників [10, с. 30].

На 1912 р. посіви цукрових буряків становили по Україні 451 тис. дес., причому до 50% цього числа припадало на Київську та Подільську губернії. [7, с. 12]. Заводські посіви цукрового буряку складали лише третину їх загальної площі. Основними постачальниками сировини для цукрової промисловості були приватновласницькі посіви, 75% яких були пов'язані з цукровими заводами [13, с. 48].

Значною трудомісткістю відзначалися також й інші технічні культури. Наприклад, одна десятина тютюну вимагала не менше 2 робітників на строк від 4 до 8 місяців залежно від сорту. Вирощування деяких сортів тютюну вимагало навіть трьох строкових робітників на десятину та, крім цього, додатково праці поденників [18, с. 299]. Проте технічні культури займали незначний відсоток посівних площ. 1900 р. у правобережних губерніях площа посівів махорки і тютюну складала близько 700 дес. У той самий час на Лівобережжі вони складали понад 18 тис. дес., а на Півдні – 2830 дес.

Переважаюча більшість посівних площ українських губерній – понад 90% – засівалась злаковими культурами. 1898-1902 рр. з понад 18 млн. дес., зайнятих під злаковими культурами, на Правобережжя припадало лише майже 4,8 млн. дес. або 26% [8, с. 208].

При вирощуванні злаків оранка 300 дес. під яровий хліб з 16 плугами тривала 38 днів. Для цього необхідно було 16 орачів і стільки ж погоничів, тобто загалом 1216 робочоднів. Оранка під озимину передбачала таку ж кількість праці. Ралення 300 дес. озимини потребувало 46 робочих, які працювали 13 днів. Те ж – для ралення яровини. Сівба озимого хліба на 300 дес., із них – 250 дес. пшениці і 50 дес. проса, потребувала 75 сіячів, стільки ж робочих було потрібно і для ярової сівби. Боронування посівів передбачало виконання праці 10 робітниками на 10 днів. Прополювання десятини – 3 півробітники, тобто на 300 дес. 900 півробітників. При збиранні врожаю (при врожайності 12 кіп на десятину) десятина посіву потребувала 2 косарі й 4 в'язальниці. При складанні в скирти було потрібно по 8 робітників на кожну скирту [10, с. 30-31]. В середньому ж 1 дес. хлібних посівів потребувала 40-45 робочих днів [16, с. 168-169].

Приблизно таку ж кількість робочих днів на 1 дес., як і при вирощуванні хліба, вимагало й культивування картоплі [19, с. 33]. Ця культура займала близько 3% посівних площ українських губерній. Основним районом її вирощування була Чернігівська губернія та Правобережжя, де особливо виділялася Волинська губернія зі близько 140 тис. дес. посівів картоплі проти понад 120 тис. дес. у Київській та Подільській [20, с. 136-137].

Таким чином, в кінці XIX – на початку XX ст. рільництво Правобережжя мало яскраво виражену спеціалізацію – вирощування збіжжя та цукрових буряків. Особливістю регіону була спеціалізація на вирощуванні останньої культури. Це значною мірою вплинуло на розвиток великих поміщицьких господарств, тісно пов'язаних з цукровими заводами, та збереження селянського малоземелля.

Наведені дані щодо трудомісткості сільськогосподарських культур яскраво свідчать про постійно існуючу значну потребу поміщицьких господарств у робочій силі.

Сільськогосподарські машини значно скорочували потребу у робітниках та прискорювали збирання врожаю. Проте й для їх роботи був потрібен обслуговуючий персонал. Так, біля парової молотарки, яка обмолочувала за день більше 230 кіп, було зайнято 35-40 робітників. Машину обслуговували машиніст, мастильники, два кочегари, два водовози, чотири змінних настільники. Крім того, чотири робітники розв'язували снопи, два подавали їх, три збирали зерно і зсипали у мішки, п'ять осіб відгрібали полову, четверо складали її в купи, 12-14 робітниць перетрушували соломку, 6-12 напівробітників відгрібали її волоками [6, с. 75].

Господарство, поєднуючи вирощування різних сільськогосподарських культур, пред'являло постійний попит на робітників протягом 8-9 місяців.

При цьому слід врахувати, що поміщики вели своє господарство при мінімальних затратах живої праці на одиницю виробленої продукції. Звідси, чим більшою була площа маєтку, тим більшою була продуктивність праці робітників, а відповідно потреба робочих днів на одиницю площі – меншою. Це було зумовлене падінням цін на збіжжя на світовому ринку, тому землевласникам-підприємцям було не вигідно вести інтенсивне господарство [7, с. 14].

У кінці XIX – на початку XX ст. поміщицькі господарства України вели господарство двома способами – за допомогою найманих робітників та із застосуванням відробіткової системи.

Використання відробіткової системи ведення господарства передбачало зобов'язання селян відпрацювати певну кількість днів чи виконати певні роботи у господарстві поміщика у рахунок плати за орендовану землю, випас худоби, кредит тощо.

На відміну від інших регіонів України, де у більшій чи меншій мірі були поширені відробітки, на Правобережжі переважав вільний найм робочої сили [1, с. 170-175]. Проте відробіткова система господарювання теж мала місце.

Головними причинами поширення відробітків була недостатня забезпеченість поміщицьких господарств робочим інвентарем та тяглом, а також прагнення з боку землевласників використати малоземелля селян для забезпечення свого господарства дешевими робочими руками.

При характеристиці співвідношення вільного найму та відробітків слід мати на увазі, що на Правобережжі була поширена натуральна форма оплати праці, особливо у Волинській та Київській губерніях [1, Картограмма II]. Натуральна форма оплати праці сільськогосподарських робітників найчастіше застосовувалася при збиранні врожаю і виражалася у його частці, оскільки лише за таких умов роботодавець отримував продукт, яким міг розплатитися з наймитом (найчастіше збіжжя).

Нерідко застосовувалася і змішана форма розрахунків. Так, на цукрових плантаціях, де домінувала грошова оплата, під час копання та вивозки буряку робітникам, крім належної заробітної плати, надавалося право годувати під час роботи свою худобу гичкою і забирати частину її додому [21, с. 4 зв.]. Також селяни отримували частину платні жомом, що було особливо характерним за відсутності корму для худоби у неврожайні роки [21, с. 4].

Загалом, по Правобережжю переважав вільний найм місцевих робітників з грошовою формою оплати праці [1, с. 171]. Тому переважну більшість поміщицьких господарств Правобережжя можна охарактеризувати як підприємства, що функціонували на ринкових засадах і були основними товарними виробниками регіону.

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. Правобережна Україна мала яскраво виражену спеціалізацію у вирощуванні цукрового буряку та зернових. На відміну від інших регіонів України у правобережних губерніях дворяни змогли з незначними втратами зберегти своє землеволодіння та перетворити свої господарства на товарні виробництва. Ознаками цього є власне ведення господарства, переважно засноване на використанні праці вільно найманих робітників з грошовою формою оплати праці.

#### *Список використаних джерел*

1. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.
2. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897. – С. 157-245.
3. Суханов Н.К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. – М., 1909.
4. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века). – М.: Наука, 1969.
5. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг.: Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Днепропетровск.: Днепропетровский орден Трудового Красного Знамени государственный университет имени 300-летия воссоединения Украины с Россией, 1978.
6. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) // Український

історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73-79. 7. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. 8. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 9. Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України. – Черкаси: Сіяч, 1996. 10. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 11. Темірова Н.Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку XX ст. // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 200-202. 12. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України / Під кер. І.Ю. Кривченка. – К., 1919. 13. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 45-63. 14. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине к конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 312-337. 15. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 442., оп. 637, спр. 545. 16. Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896. 17. Справочная книга русского сельского хозяйства / Под общ. ред. В.Г. Котельникова. – СПб., 1906. 18. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Госполитиздат, 1958. 19. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915. 20. Сельское хозяйство Украины. – X., 1923. 21. ЦДАК України, ф. 442, оп. 709, спр. 192.

**Larysa Yaroslavska**

**The development of industrial economics of the Right Bank of Ukrain at the end of nineteenthcentury till the beginning of twentieth century is shown at this webside.**

УДК 94 (477.83.86)

Лілія Шологон

## СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗВІТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*Авторка аналізує матеріали переписів населення, шематизми, звіти Крайової шкільної ради, педагогічних організацій та окремих навчальних закладів. Вони дають змогу отримати інформацію про становище української освіти Галичини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.*

Для дослідження освітнього життя Галичини другої половини ХІХ–початку ХХ ст. неабияке значення мають статистичні джерела. На відміну від інших документів державного чи громадського походження, що формувалися "стихийно" в процесі діяльності державних і громадських установ та організацій, а також окремих осіб, статистичні матеріали створювали з наперед заданою метою [24, с. 225]. Поміж іншого, вони з'ясовували відсоток письменого населення серед українців Австро-Угорщини, чисельність україномовних навчальних закладів, кількість учнів, які їх відвідували, та ін. Окрім загальнодержавної статистики, українські громадські організації, державні та приватні гімназії, учительські семінарії регулярно публікували інформацію про свою діяльність. Це були відомості здебільшого про чисельність членів того чи іншого товариства, детальні дані про учнів, які навчалися в різних класах українських навчальних закладів, соціальний статус їхніх батьків, віросповідання тощо. Ці та інші статистичні джерела потребують ретельного опрацювання та узагальнення. Їхні результати, на нашу думку, можуть бути цікавими для науковців, які вивчають національно-культурне життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Метою статті є аналіз статистичних джерел, зокрема, переписів населення, шематизмів, звітів Крайової шкільної ради, громадських організацій та окремих навчальних закладів, щоб виявити і проаналізувати інформацію про розвиток української освіти краю протягом зазначеного часового проміжку.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. У працях дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. С. Барана [1, 2], С. Дністрянського [5], І. Франка [29] та інших детально проаналізовано окремі статистичні джерела, що дають змогу простежити за динамікою освітнього рівня населення Галичини. Згадані автори звертали увагу і на недосконалу методику підрахунку окремих даних. В радянській історичній науці окреслена проблема не стала об'єктом пильної уваги дослідників. Натомість певні аспекти обраної теми висвітлено у працях сучасних українських вчених С. Макарчука [24], Г. Скорейко [26], О. Добржанського [6], Б. Ступарика [28], М. Барни [4], І. Курляк [22], О. Луків [23] та інших авторів.

Важливим статистичним джерелом є матеріали державних переписів населення, оскільки об'єктом їхнього обліку стала кожна людина, незалежно від її соціального становища. Переписні формуляри (анкети), в які заносилися відомості про людину, були в усіх випадках однаковими. Вони передбачали запис імені, прізвища, прізвиська, сімейного стану, віку, статі, релігії, місця проживання, постійної прописки, громадянства, освіти тощо. В Австрії перепис населення за новою методикою провели у 1857 р., наступні – у 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 рр. [24, с. 254]. Національну статистику офіційно не впроваджували, незважаючи на вимоги національного рівноправ'я, що проявилися під час "весни народів" 1848 р. та у наступний період [27, с. 14]. Дослідник С. Дністрянський зазначив із цього приводу в одній зі своїх праць: "При підготовці нового закону про перепис населення (1869 р.) "рубрику про національність" не прийнято, бо узнано її не відповідною, з огляду на те, що народність не може бути предметом індивідуального вивіду при списі населення, лиш може бути означена при допомозі наукових дослідів для більших комплексів осіб" [5, с. 12]. Тільки з 1880 р. урядові переписи розпочали облік населен-



ня за розмовною мовою. Незважаючи на недосконалість методики переписів, вони подавали найточніші й найповніші на той час дані про соціальну, національну, конфесійну та освітню структури населення Галичини. Через кілька років після чергового перепису видавали чимало тематичних томів із внутрішньою розбивкою інформації за регіонами під загальною назвою "Австрійська статистика". Матеріали перепису публікували в міру підготовки відповідних томів і зошитів. Наприклад, різні зошити за матеріалами перепису населення 1910 р. видавали у 1912–1916 рр. [24, с. 225].

В Австрії результати перепису в гмінах обов'язково апробували на рівні повітових старост, тобто коригувалися у бажаному напрямку. Недарма в одному афоризмі статистику охарактеризували через призму брехні. Мовляв, є три види брехні: мала, велика і дуже велика, або австрійська статистика [24, с. 253].

Досить часто фальсифікаторські аспекти статистики виявляли дослідники. Матеріали переписів населення ретельно вивчали науковці, а результати досліджень опубліковували як окремими брошурами, так і в спеціальному виданні статистичної комісії НТШ "Студії з поля суспільних наук і статистики" за редакцією М. Грушевського. В. Барвінський у брошурі "Досліди з поля статистики" зазначив, що неправильно було автоматично вважати поляками за національністю всіх, хто сповідував католицьку віру латинського обряду. З приводу перепису населення 1880 р. він наголосив: "Ми прийняли в Галичині цифру вказаних латинників 2 698 004 за число поляків. Тим часом відома річ, що в тім числі латинників містяться передусім Русини латинського обряду, з яких 34 367 подали при переписі язик руський за свій "товариський язик"... в тім числі міститься також понад 60 000 Німців католиків... В кожному разі подана цифра галицьких Поляків 2 698 004 є пересолена, а бодай максимальна, тимчасом, коли подана цифра галицьких Русинів 2 516 542 є мінімальна, бо не обнімає в собі ані Русинів латинського обряду, ані православних у Галичині (також русинів числом 872)" [3, с. 13].

На підставі перепису населення 1890 р. греко-католиків або русинів в Галичині було 42,3 %, поляків 45,4 %, а 11,7 % складали євреї. В 1900 р. кількість їх дещо зросла: русинів (42,5 %), поляків (45,7 %). Щодо Східної Галичини, то тут спостерігалася тенденція щодо збільшення числа представників польської національності. Якщо в 1869 р. їх тут мешкало 20,8 %, то в 1900 р. – 26,6 %. Натомість українців у 1869 р. в Східній Галичині було 65,8 % від усього населення, тоді як в 1900 р. – 63,6 % [25, с. 148].

Дослідник С. Баран у науковій розвідці "З поля національної статистики галицьких середніх шкіл", опублікованій у науковому виданні статистичної комісії НТШ, порівнюючи результати переписів населення 1869, 1880, 1890, 1900 рр. щодо освітнього рівня населення, прийшов до не зовсім втішного для українців висновку. Якщо у 1869 р. на сто хлопців греко-католицького віросповідання припадала 21 школа, то в 1900 р. – 45, тоді як у римо-католиків у 1869 р. було 19 таких шкіл, а в 1900 р. стало 54. Автор зробив висновок, що "шкільна політика дивинула передовсім польське населення, а число української шкільної дітвори вправді абсолютно піднялося вдвоє, але сила фреквенційна є нижча від пересічної (рр. 1890 і 1900), між тим коли сила фреквенційна римо-католицької (польської людності) має все сильніший напрям до дальшої звички, перевищуючи силу українську і силу пересічну" [1, с. 127]. Щодо кількості середніх шкіл, то згідно з підрахунками, одна чоловіча середня школа з польською мовою викладання в Східній Галичині (всього було 40) припадала на 42 290 поляків, а одна українська державна середня школа (всього було 5) – на 655 888 українців. У представників німецької національності ситуація щодо гімназійного навчання була значно кращою, оскільки одна німецька гімназія в Галичині в них припадала на 221 627 осіб. Усі державні реальні школи в краї мали польську мову викладання, так само, як і всі середні школи в Західній Галичині, хоча там мешкало більше ніж 96 тисяч українців. Наведені цифри дають змогу зробити висновок, що державна влада не створила належних умов для підвищення освітнього рівня українців.

Це підтверджують й інші статистичні дані: за станом на 1908 р. у п'яти українських гімназіях краю навчалися тільки 3 281 українців. Відсоток українців серед учнів державних середніх шкіл Східної Галичини становив лише 32,06 % [2, с. 3].

Для вивчення особливостей національно-культурного розвитку західноукраїнських земель варто також звернутися до довідкових греко-католицьких церковних єпархіальних видань, які мали назву – шематизмів. У них перераховували всі парафії; щодо кожної з них подавали не тільки кількість осіб, які сповідували греко-католицьку релігію, а й чисельність людей, котрі на-

лежали до інших конфесій. У Галичині шематизми видавали Львівська, Станіславська та Перемишльська єпархії. Виходили також окремі шематизми, де фіксували освітню статистику, наприклад, "Шематизм народних шкіл и учителів в архиепархии Львовской... на рокъ 1866" (Львов, 1866) [24, с. 230].

Оскільки від 1869 р., згідно з новим шкільним законодавством, освіта в Австро-Угорщині ставала світською, то Галицьке намісництво у Львові розпочало щорічне видання об'ємних шематизмів, де були подані відомості про діяльність органів державної влади коронного краю, навчальних закладів, окремих товариств, медичних установ тощо. Щодо освітнього життя Галичини, то в них наведено склад Крайової шкільної ради, окружних шкільних рад, детальну інформацію про студентів Львівського університету (наприклад, на чотирьох факультетах у 1873 р. навчали 200 греко-католиків і 62 римо-католиків), його структуру, академічний сенат, бібліотеку, кабінет нумізматики, навчальні аудиторії; класичні та реальні гімназії, фахові школи (подавали коротку довідку про їх створення або тільки вказували дати, публікували прізвища викладачів), початкові навчальні заклади (було вказано місцевість, де вони працювали, прізвище директора, інколи перелік педагогів) та інше [33, с. 372]. Проте окреслене не дає змоги отримати ґрунтовні дані про розвиток українського шкільництва, оскільки досить обмеженою є інформація про гімназійні заклади освіти. Щодо народних шкіл, то не вказано їх загальної кількості, не зроблено диференціацію за мовою викладання.

Також у шематизмах один із розділів був присвячений діяльності громадських організацій економічного та національно-культурного спрямування, переважно різноманітним польським товариствам. Щодо українських, то тут є інформація лише про "Галицько-руську матицю", "Просвіту", НТШ. Зокрема, повідомляли про заснування громадської організації, її керівний склад, час внесення змін до статутів, кількість членів товариства, секцій, філій, фінансовий стан тощо [34, с. 950].

Із щорічних видань Галицького Крайового статистичного бюро [30] можна отримати інформацію про розвиток навчальних закладів різного рівня, чисельність неписьменних у повітах Галичини, кількість початкових навчальних закладів у шкільних округах краю (без диференціації за мовною ознакою), витрати з бюджету на освіту тощо.

Чимало статистичних даних було опубліковано у щорічних звітах Крайової шкільної ради про стан галицької освіти. Окремі з них містили відомості лише про розвиток середніх навчальних закладів, інші намагались охопити увагою всі аспекти шкільництва краю. Завдяки звітам можна простежити динаміку зростання у Галичині чисельності початкових освітніх закладів. Якщо в 1901 р. їх було 4 062, то в 1912 р. – 5 580 [32, с. 10]. У статистичних відомостях не подавали інформації про мову викладання в народних школах, том у вони не дають дослідникові змоги з'ясувати, скільки з них було українськими. Проте наведені цифри засвідчують низьку якість викладання і погані умови праці вчителів. Адже з 5 580 початкових освітніх закладів, що функціонували у 1911/12 навчальному році, 4 626 були одно- і двокласними. Це означало, що в них працювали один або два педагоги, які в дві зміни або по чергово працювали з учнями шести різних класів. Лише 115 народних шкіл були виділовими, тобто їх закінчення давало право вступу до класичної або реальної гімназії чи вчительської семінарії. Українських із них не було жодної. Також варто звернути увагу на те, що за станом на 1912 р. 144 населених пункти Галичини не мали початкової школи.

Щодо середньої освіти, то Крайова шкільна рада публікувала інформацію про кількість гімназій і реальних шкіл, їх викладацький склад, адміністративне керівництво тим чи іншим навчальним закладом; таблиці, де було узагальнено дані про кількість учнів, які складали іспити до першого класу і вступили до гімназії чи реальної школи, оплату учнів за навчання, витрати на функціонування кожного з навчальних закладів. Також було підраховано, скільки їх відвідувало поляків, українців, німців та представників інших національностей [31, с. 4]. Зокрема, в 1894/1895 навчальному році у гімназіях Галичини навчалось лише 18,6 % українців, а в реальних школах – 6,85 %. Окрім цього, у звітах Крайової шкільної ради публікували різноманітні статистичні дані про діяльність вчительських семінарій, курсів для неписьменних тощо.

Оскільки статистичні джерела загальнодержавного значення, щорічники галицького Крайового статистичного бюро та шкільної ради не містили вичерпної інформації про розвиток української освіти, то варто звернути увагу на звіти україномовних навчальних закладів, педагогічних товариств, котрі, як правило, детально повідомляли читачів про свою роботу.

Звіти гімназій та вчительських семінарій були своєрідним підсумком їх роботи за рік, вони виходили друком наприкінці кожного навчального року за кошти закладу. Усі звіти, в т. ч. приватних середніх шкіл, складалися з двох частин: наукової та урядової. В першій частині друкували наукові або методичні статті, літературні розвідки викладачів гімназії чи вчительської семінарії. Урядова частина охоплювала кілька підрозділів, що висвітлювали всі головні аспекти шкільного життя. Цю частину складали на основі директорської книги наказів і розпоряджень, в яку записували всі циркуляри, що стосувалися роботи навчального закладу [22, с. 32–33].

Кожна з п'яти українських державних гімназій Галичини публікувала звіти про свою діяльність. Незважаючи на те, що звіти різних навчальних закладів мали подібну структуру, вони відрізнялися один від одного способом викладу матеріалу та інформаційною насиченістю. Серед найзмістовніших – звіти про діяльність Львівської академічної гімназії впродовж 1875–1914 рр., завдяки яким можна простежити за зміною керівництва навчальним закладом, учительськими кадрами, поповненням матеріальної бази, кількістю учнів, котрі навчалися в різні роки, тощо. Тут публікували інформацію про педагогів, які викладали обов'язкові й факультативні предмети, навчальні плани, бібліотеку і кабінети, стипендії, що отримували учні, допомогу малозабезпеченим. Щодо кількості гімназистів, котрі навчалися в різні роки, то зі спеціальної статистичної таблиці, що підготував довголітній директор Едвард Харкевич, спостерігається наступна динаміка: 1839 р. – 467, 1848 р. – 581, 1880 р. – 391, 1900 р. – 596. В 1910 р. академічну гімназію відвідували 639 учнів, а в кінці другого півріччя 1913/14 навчального року – 495 [10, с. 68]. У навчальному закладі постійно поповнювали новими книгами учительську та учнівську бібліотеки, були належно обладнані фізичний та природничий кабінети (мали необхідні унаочнення для навчання ботаніки, зоології, мінералогії, географії), хімічна лабораторія. Щодо позакласної роботи, то в гімназії працювали читальня, історично-географічний, природничий та хімічний гуртки. З 1894 р. при академічній гімназії було створено товариство "Руслан", щоби матеріально допомагати учням з бідних родин. Упродовж 1910/11 навчального року воно витратило більше двох тисяч крон на потреби незаможної молоді [9, с. 52].

Не менш цікаві та інформаційно насичені звіти інших українських гімназій. Зокрема, підсумовуючи роботу Коломийської гімназії за рік, традиційно подавали матеріали під рубрику "Літопись гімназії". В одній з них написали про передумови створення навчального закладу, урочисте його відкриття 3 вересня 1900 р. тощо [11, с. 67]. Заслуговує уваги й інша рубрика: "Справа скріплення фізичних сил молодежи", що мала наступні підрубрики: "Наука гімнастики", "Кружок копаного м'яча", "Пластовий кружок", "Наука стрільання". Це дає змогу зробити висновок, що в гімназії неабияку увагу приділяли фізичному вихованню учнів. Щороку зростала кількість гімназистів. У розділі "Статистика учеників" зафіксовано, що в 1900/01 навчальному році гімназію відвідували 338 вихованців, а в 1913/14 навчальному році – 583 [12, с. 102].

Щодо Перемишлянської гімназії, то вона мала чи не найбільше учнів: у 1909/1910 навчальному році їх було 880, 1912/13 – 795, 1913/14 – 812. Окрім того, тут діяли чимало організацій, що матеріально допомагали гімназістам: запомогова каса дирекції, товариства шкільної допомоги ім. св. Кирила, "Українське жіноцтво", "Дешева кухня" [13, с. 52]. Також варто звернути увагу на світлини у звітах дирекції про роботу навчального закладу – наочне підтвердження того, що в гімназії була міцна матеріальна база і на належному рівні здійснювали культурно-масову роботу.

Історію Тернопільської і Станіславської державних гімназій також можна вивчати за допомогою звітів про їх діяльність. Тут – традиційна інформація про викладацький склад, кількість учнів, викладання обов'язкових та вибіркових предметів, матеріально-технічне забезпечення гімназії, позакласне життя молоді. Загалом, ці звіти свідчать про високу якість навчальної та виховної роботи. Якщо до Станіславської гімназії на час її створення у вересні 1905 р. записалося 135 учнів, то в 1914 р. їх було 317 [14, с. 75]. Викладачами гімназій працювали, зокрема, письменник Антін Крушельницький, Омелян Бачинський, Тарас Франко. Приємно вражає кількість ірізноплановість творів українською, польською та німецькою мовами, що зберігалися в учительській та учнівських бібліотеках. Те ж саме можна сказати і про обладнання кабінетів.

Незважаючи на те, що українські гімназії Галичини належним чином забезпечували навчально-виховний процес, вони не могли прийняти всіх, хто бажав навчатись українською мовою. Вимоги депутатів австрійського парламенту і галицького сейму, політичних партій та громадських організацій щодо збільшення числа україномовних навчальних закладів не давали

необхідних результатів, тому громадськість, із ініціативи Українського педагогічного товариства (далі – УПТ), активно долучилася до створення приватних класичних та реальних гімназій, вчительських семінарій тощо. Вони, згідно зі законодавством про середню освіту, мали організувати свою роботу так, як і державні. Проте отримували на розвиток лише незначну субсидію від галицького сейму, а решту грошей, що витрачали на функціонування гімназії, становили оплати учнів за навчання та пожертви окремих громадян і товариств на власне шкільництво.

Та все ж, українські приватні гімназії, працюючи в непростих фінансових умовах, непогано організували роботу. Про це свідчать звіти навчальних закладів УПТ: дирекцій приватних гімназій у Рогатині, Городенці, реальної гімназії в Буську, вчительських семінарій у Львові та Коломиї; жіночої гімназії св. Василянок у Львові.

Одним із кращих приватних навчальних закладів у Галичині була гімназія УПТ в Рогатині. Її очолював відомий у краї педагог та громадський діяч Михайло Галуцинський. Історію України тут викладав Іван Крип'якевич. Протягом усього періоду існування приватної гімназії у Рогатині видавали щорічні звіти про її роботу, де подані точні дані про кількість викладачів та учнів, обладнання навчальних кабінетів, бібліотеку, про те, які гуртки відвідували гімназисти у вільний від навчання час, як відбувалися культурно-масові заходи та інше [7, с. 68]. З них дізнаємося, що першого року функціонування навчального закладу, в 1909/10 навчальному році, тут навчалося 180 учнів, а в 1913/14 – 559. Також для гімназистів було збудоване нове просторе шкільне приміщення. Не менш змістовними були звіти про організацію навчальної та виховної роботи у Городенківській гімназії УПТ [8, с. 89]. Чимало важливих даних про роботу реальної гімназії ім. М. Шашкевича в Буську також подано у звіті про її діяльність [15, с. 20]. Цікавим був звіт приватної жіночої семінарії УПТ в Коломиї, де вміщено інформацію про роботу цього навчального закладу від часу заснування до 1914 р. та показані зусилля громадськості, спрямовані на відкриття семінарійних курсів, які згодом переросли в повноцінну семінарію, а також багато інших ґрунтовних даних про підготовку майбутніх педагогів у Коломиї [20, с. 46]. Щорічно окремими невеличкими брошурами видавали звіти про діяльність інституту (інтернату) УПТ ім. св. Миколая, що мали за мету показати умови життя українських дітей, які навчалися у різних навчальних закладах Львова [19, с. 52]. Звіти комітету, що займався будівництвом нового приміщення для інтернату УПТ, видавали, для інформування громадськості про тих, хто жертвував гроші на будівництво і щоби показати, для чого їх витрачали.

Навчання та виховання у шкільних установах УПТ у Львові висвітлено в брошурах під назвою "Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного у Львові" [21, с. 38].

Інформація про діяльність навчальних закладів вміщена і в звітах про роботу педагогічних товариств, що видавали окремими книжками. Регулярно виходили у світ звіти УПТ, де вміщено чимало даних про роботу різних інституцій, які діяли в рамках цього товариства, навчальних закладів та курсів [16, с. 150]. Щороку видавали і звіти про діяльність товариства, основним завданням якого був захист фахових інтерес педагогів початкових шкіл, – Взаємної помочі українських вчителів (далі – ВПУВ), які, незважаючи на те, що були менш змістовними, ніж згадані, містять чимало цінної інформації про економічну діяльність організації, роботу філій та інше [17, с. 35]. У звітах про діяльність головного відділу Товариства українських вчителів середніх і вищих шкіл "Учительська Громада" у Львові один із розділів мав назву: "Опіка над приватними українськими гімназіями" [18, с. 5]. Провід цієї педагогічної організації надавав методичну допомогу гімназіям і вчительським семінаріям у організації навчального процесу.

Окрім цього, звіти про діяльність педагогічних товариств постійно публікували дані про кількість їх членів, прибутки громадських організацій та витрати на найпекучіші проблеми українського шкільництва. Вони дають змогу простежити динаміку як зростання чисельності товариств, так і фінансування ними різних освітніх проектів.

Отже, в процесі діяльності статистичних служб Австро-Угорщини, органів державного управління, окремих релігійних установ, опубліковано чимало видань, де подано як результати переписів населення, так і інформацію про різні аспекти соціально-економічного й національно-культурного життя окремих адміністративних одиниць країни. Незважаючи на те, що на їх сторінках вміщено чимало даних про освітнє життя Галичини другої половини XIX – початку XX ст., вони не дають вичерпної інформації про українське шкільництво краю зазначеного часового проміжку. Саме тому, дані зі загальнодержавних статистичних видань варто доповнювати матеріалами зі звітів про діяльність педагогічних товариств, гімназій та вчительських семіна-

рій, матеріалів преси, публіцистичних і наукових праць тощо. Це дасть дослідникові змогу отримати об'єктивну інформацію про становище українського шкільництва краю другої половини XIX – початку XX ст.

*Список використаних джерел*

1. Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Статистична Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – Т. II. – С. 107–178.
2. Баран С. Конфесійні і національні переміни в галицьких середніх школах в рр. 1896–1908 // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Статистична Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – Т. III. – С. 1–66.
3. Барвінський В. Досліди з поля статистики. – Львів: 3 друк. НТШ, 1901. – 49 с.
4. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1939 рр.) // Рідна школа. – 1998. – № 7–8. – С. 33 – 48.
5. Дністрянський С. Національна статистика. – Львів, 1909. – 48 с.
6. Добжанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX–початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1996. – 574 с.
7. Звіт Дирекції приватної гімназії з українською викладовою мовою Кружка Українського Товариства Педагогічного в Рогатині за шкільний рік 1912/13. – Львів: Українське Товариство Педагогічне, 1913. – 108 с.
8. Звіт Дирекції української приватної гімназії в Городенці за шкільний рік 1909/10. – Жовква: Руське Товариство Педагогічне, 1910. – 26 с.
9. Звіт Дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1910/11. – Львів: 3 друкарні НТШ, 1911. – 85 с.
10. Звіт Дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1913/14. – Львів: 3 друкарні НТШ, 1914. – 114 с.
11. Звіт Дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за рік шкільний 1900/01. – Коломия: 3 друкарні НТШ, 1901. – 87 с.
12. Звіт Дирекції ц. к. гімназії з рускою викладовою мовою в Коломиї за рік шкільний 1913/14. – Коломия: 3 друкарні Якова Оренштайна, 1914. – 126 с.
13. Звіт Дирекції ц. к. гімназії з руским викладовим язиком в Перемишлі за рік шкільний 1910/11. – Перемишль: 3 друкарні Йосифа Стифіого, 1911. – 95 с.
14. Звіт Дирекції ц. к. гімназії з рускою мовою викладовою в Станіславові за рік шкільний 1913/14. – Станіславів: 3 друкарні Льва Данкевича, 1914. – 105 с.
15. Звіт Дирекції ювілейної приватної гімназії реальної ім. Маркіяна Шашкевича філії Руського Товариства Педагогічного в Буську за рік шкільний 1911/12. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1912. – 20 с.
16. Звіт з діяльності Українського Педагогічного Товариства за рік адміністративний 1910/11, 1911/12, 1912/13 (від 1 вересня 1910 до 31 вересня 1913). – Львів: Українське Педагогічне Товариство, 1913. – 160 с.
17. Звіт з діяльності Товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” за 1913 р. – Львів: Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1914. – 40 с.
18. Звіт з діяльності головного віділу Товариства українських учителів середніх і вищих шкіл “Учительська Громада” у Львові за час від 21. XI. 1910 до 2. XI. 1912. – Львів: 3 друкарні НТШ, 1912. – 8 с.
19. Звіт Комітету будови бурси “Руського Товариства Педагогічного у Львові” за час від 1 січня до 31 грудня 1909 р. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1910. – 52 с.
20. Звіт приватної жіночої семінарії Кружка Українського Педагогічного товариства в Коломиї. – Коломия: Українське Педагогічне Товариство, 1914. – 48 с.
21. Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного у Львові за рік шкільний 1911/12. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1912. – 40 с.
22. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1886–1918 рр.). – Львів, 1997. – 221 с.
23. Луків О. Розвиток структури польських і українських освітніх закладів у Східній Галичині (1900 – 1939 рр.) // Slavica Tarnopolinski 3. – Тернопіль, 1996. – С. 168–178.
24. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
25. Охримович В. З поля національної статистики Галичини // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Статистична Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – Т. I. – С. 65 – 160.
26. Скорейко Г. Населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX–початку XX ст.: історико-демографічний нарис. – Чернівці: Рута, 2002. – 218 с.
27. Скорейко Г. Населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – Чернівці, 1998. – 18 с.
28. Ступарик Б. З історії розвитку гімназії освіти // Український освітній журнал. –

1994. – № 1. – С. 55–67. 29. Франко І. Наші народні школи і їх потреби // Народ. – 1892. – № 7. 30. Podrecznik Statystyki Galicyi wydany prses Krajowe biuro statesteczne pod redakcia Dr. Tadeysza Pilata – Lwow: z Pierwszej zwsazkowej drukarni, 1900. – 192 s. 31. Sprawozdanie c. k. Szkolnej Krajowej o stanie szkol srednich galicyjskich w roku szkolnym 1894 / 95. – Lwow: Nakladom c. k. rady Szkolnej Krajowej, 1895. – 20 s. 32. Sprawozdanie c. k. Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/ 11. – Lwow: Nakladom c. k. rady Szkolnej Krajowej, 1912. – 80 s. 33. Szematyzm krolestwa Galicyi I Lodomeryi z wielkiem ksiestwem Krakowskiem na rok 1874. – Lwow: z drukarni E. Winiarsa, 1874. – 830 s. 34. Szematyzm krolestwa Galicyi I Lodomeryi z wielkiem ksiestwem Krakowskiem na rok 1902. – Lwow: Nakladom c. k. Namiestnictwa z drukarni W. Lozinskiego, 1902. – 1264 s.

**Lilia Shologon**

#### STATISTICAL DATA AND REPORTS AS THE STUDY SOURCE OF THE EDUCATIONAL LIFE OF UKRAINIANS OF GALICIA OF THE SECOND HALF OF XIX CENTURY – THE BEGINNING OF XX CENTURY

In the article it is analysed the population census, schematisms, reports of Regional School Council, pedagogical societies and certain educational establishments. It gives a possibility to receive the information about a status of the Ukrainian education of Galicia in the second half of XIX Century – the beginning of XX century.

**УДК 94 (477)**

**Вікторія Добровольська**

#### НАВЧАННЯ В ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

*Розглянуті особливості навчання у жіночих єпархіяльних училищах півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.*

Освіта Української держави ґрунтується, як відомо, на культурно-історичних цінностях українського народу, його духовності й традиціях. Питання виховання духовності й моральності у дітей та молоді є актуальним, а його вирішення залежить значною мірою від соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. Особливо ця проблема загострюється під час реформування системи освіти, коли кардинально змінюються вимоги до освіти й виховання, фахівці розробляють моральні й духовні засади виховання дітей та молоді, оновлюють зміст навчання у загальноосвітніх і духовних школах. Вважаємо, що вивчення досвіду навчання і виховання в єпархіяльних жіночих училищах у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття є корисним в умовах модернізації освітньої системи України.

В історіографії ця проблема розроблена недостатньо. У 1960-х роках вийшла праця радянського дослідника Ф. Гольдіна, присвячена історії педагогіки Півдня України [10]. Історик діаспори І. Власовський проаналізував взаємовідносини самодержавства і православної церкви та їх вплив на дореволюційну систему освіти [4]. Протягом останнього часу спостерігається зростання дослідницького інтересу до історії діяльності духовних шкіл, змісту навчання у них. В умовах проведення гендерної політики опубліковані присвячені дослідженню дореволюційної системи жіночої освіти України та окремих її регіонів наукові праці, в яких висвітлені окремі аспекти діяльності єпархіяльних жіночих училищ [8; 11; 9]. Є низка дисертаційних робіт, у яких розглянуті питання діяльності органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти у

Наддніпрянській Україні [6] та напрями освітньої діяльності православного духовенства в Україні у XIX–на початку XX століття [18]. Метою даної роботи є висвітлення комплексу історичних умов становлення системи жіночої духовної освіти, характеристика процесу навчання і виховання у епархіальних жіночих училищах Півдня України в другій половині XIX–початку XX століття, розкриття змісту освіти у цих закладах.

XIX століття – це період становлення і розвитку системи жіночої духовної освіти Півдня України, вироблення концепції навчання та виховання відповідно до законів православної віри. Протягом тривалого часу українські жінки обмежувалися виконанням ролей дружини, матері, господині й помічниці чоловіка. У дореформений період вони не мали виборчого права, були позбавлені можливості брати участь у державному управлінні й самоуправлінні, та, як наслідок, зазнавали обмежень у сфері освіти.

Населення Півдня України (Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній) поділялося на стани, тому система освіти була становою. Збереглися статистичні дані про рівень грамотності різних станів населення Херсонської губернії згідно зі всеросійським переписом 1897 р. (див. табл. 1) [1, с. 1]:

Таблиця 1.

Стани суспільства	Відсоток грамотних	
	чоловіків	жінок
Дворяни і чиновники	76,8	75,9
Духовенство всіх християнських сповідань	81,5	71,3
Спадкові громадяни, купці та інші міські стани	47,4	26,4
Сільські жителі (селяни, козаки, іноземні піддані)	28,2	9,2
Інородці	27,3	50,0
Іноземці піддані	63,9	55,7
Всього	54,2	48,1

Отже, найграмотнішими в Херсонській губернії були чоловіки та жінки дворянського і духовного станів, а найбільша кількість грамотних жінок належала до духовного стану. Цього зуміли досягти завдяки функціонуванню мережі духовних навчальних закладів різних рівнів. Третє місце належало іноземним підданим, які приїжджали в Україну, вже маючи певну освіту. Про небажання царської адміністрації допускати до керівництва державою нижчі стани суспільства свідчить невелика кількість грамотних серед простих міських та сільських жителів. Жінки всіх станів поступалися за освіченістю чоловікам.

Найбільше прав і привілеїв мали у державі дворянство та духовенство, представники яких могли вчитися в школах усіх типів. Міщани не мали права навчатись у школах, призначених для дітей дворян. Для селян і робітників відкритими були лише певні типи початкових шкіл, що не мали наступного зв'язку зі середніми і вищими школами через велику різницю програм. Окрім того, значною перешкодою для подальшої освіти стала плата за навчання.

Ситуація змінилася в результаті реформ 1860–70-х років, коли жінки почали брати участь у суспільному та промисловому виробництві, що зумовило відкриття мережі жіночих шкіл духовного і світського спрямування.

Населення Півдня України історично сформувалось як багатоконфесійне. У зв'язку з цим царський уряд намагався при здійсненні освітньої політики враховувати релігійну сутність регіону. Так, православне населення краю було домінуючим і становило 70 % від кількості всього населення [2, с. 233]. Крім того, на цій землі мешкали представники інших релігійних напрямків і сект: у Таврії – меноніти, євреї, мусульмани; на Катеринославщині – духобори, меноніти, штунди (баптисти); Херсонщині – гутери, євреї [3, с. 188].

Гармонію інтересів самодержавства і православ'я традиційно вважали в імперії основною опорою і держави, і церкви. Після падіння Речі Посполитої, послаблення римсько-католицької та уніатської церков православна церква почала відігравати роль помічника й соратника російського царату. Все суспільне життя держави було підкорене гаслу – "православ'я, самодержавство і народність" [4, с. 251].

У країні утворили вищий орган управління православною церквою – "Відомство православного сповідання" (Синод). Членів Синоду імператор призначав із вищих духовних осіб (єпископів). Наглядав за діяльністю цього державного органу обер-прокурор.

Усі церковні школи перебували у підпорядкуванні училищної ради Синоду. Вона відкривала та фінансувала свої школи, керувала навчально-виховним процесом, займалася підготовкою викладачів, поповненням шкільних бібліотек підручниками і навчальними посібниками, організацією вчительських курсів та ін. На місцевому рівні церковними школами керували єпархіальні училищні ради.

У другій половині XIX ст. уряд під впливом вимог передової громадськості створив нову розгалужену мережу навчальних закладів для жіноцтва, підпорядкованих Міністерству народної освіти (далі МНО) та Відомству установ імператриці Марії, Синоду. Ці заклади мали різні організаційно-навчальні засади.

Освіта жінок духовного стану не передбачала тих знань, які давали у світських закладах. Жіночі гімназії, хоч і були всестановими, не вважалися, на думку вищого духовенства, такими, які могли б дати майбутнім дружинам, зокрема священиків, необхідну освіту та виховання. До того ж, представники духовенства вважали, що освіта, яку їхні доньки здобували в гімназіях, була причиною того, що дівчата цуралися свого вродженого покликання і неохоче погоджувалися на шлюби з кандидатами на священство.

Саме тому Синод створив окремих тип середніх освітніх закладів – єпархіальні жіночі училища (далі – ЄЖУ). Організовані за типом жіночих гімназій, училища не надавали випускницям усіх гімназійних прав [5, арк. 223]. На думку чиновників МНО, до кола знань, необхідних майбутній дружині священика, мали належати лише відомості, потрібні їй для виконання ролі дружини, матері та виховательки сімейства, матушки – просвітниці селян.

Зазначені училища створювали на всій території країни з ініціативи місцевого (єпархіального) духовенства і на кошти, що воно збирало [6, с. 11]. Згідно зі Статутом єпархіальних жіночих училищ (1868 р.), їх метою проголосили "виховання дівчиць відповідно до правила благочестя за ученням православної церкви та в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом благотворно впливати на навколишнє середовище суворою моральністю життя і діяльним виконанням сімейних обов'язків" [7, с. 43]. Доньки священиків мали бути освіченими, щоби стати порадицями для своїх чоловіків і користуватися повагою прихожан.

Внутрішнє управління жіночими училищами Синоду здійснювала рада училища (або правління), на відміну від гімназій із їх попечительськими і педагогічними радами. До неї належали голова правління зі священнослужителів із педагогічним досвідом, два старших викладачі, як правило, духовного сану, два-три представники від духовенства єпархії, начальниця училища, згодом під впливом революції 1905–1907 рр. були залучені представники органів місцевого самоврядування.

На Півдні України працювало декілька училищ: Катеринославське, Маріупольське, Одеське, Таврійське [8, с. 94; 9, с. 280]. Для порівняння: у краї в 1901 р. жіночих гімназій та прогімназій діяло 43, до того ж, їх кількість зростала [10, с. 37]. Все становить гімназій була для населення привабливішою, ніж напівзакритість училищ.

Для ЄЖУ характерною була орієнтація на стану ієрархію суспільства, встановлення православної ідеологічної концепції [11, с. 11]. З іншого боку, в пореформений період ЄЖУ не залишилися становим навчальним закладом: за певну плату там могли навчатися дівчата інших станів. Плата за навчання в Одеському єпархіальному жіночому училищі коливалася від 45 до 75 крб., а для дітей інших станів установили більшу [12, с. 129; 13, с. 141].

Нестача місць у світських школах, небажання священиків бачити своїх доньок у світських закладах призвели до формування контингенту ЄЖУ здебільшого за рахунок духовенства. Так, у 1903–1904 н. р. 97,5 % учениць Одеського жіночого єпархіального училища були доньками священно- і церковнослужителів [13, с. 141]. Кількість учениць духовного стану в Одеській Маріїнській гімназії становила 5,1 %, Сімферопольській жіночій гімназії В. Станишевської – 3,3 % від загальної кількості вихованок [14, арк. 103; 15, арк. 37 зв.]. Отже, незважаючи на дозвіл приймати до ЄЖУ представниць усіх станів, керівництво приймало насамперед представниць духовенства.

Єпархіальні жіночі училища мали різні шляхи прибутку. Так, головними джерелами утримання Катеринославського ЄЖУ були збори з церков і духовенства – 29 % річного бюджету, надходження з прибутку свічкового заводу – 45 %, плата за навчання – 16,6 % [16, с.178]. Порівняємо з Одеською Маріїнською жіночою гімназією: допомога держави – 0,9 % річного бюджету, міської влади – 35,8 %, прибутки від плати за навчання – 63,6 % [17, арк. 29]. Матеріа-



льна допомога Синоду власним школам була кращою, ніж допомога Відомства установ імператриці Марії даній гімназії. Плата за навчання становила значну частину прибутку цих шкіл, а органи міського самоврядування надавали фінансову допомогу гімназії, оминаючи училище.

На початку ХХ століття в єпархіальних училищах були відкриті педагогічні (сьомі) класи для підготовки домашніх вчителів і вчителів для церковнопарафіяльних шкіл. Із 1909–1910 н. р. згідно з Положенням Синоду про педагогічні класи в єпархіальних училищах, термін навчання в них збільшили до двох років, бо за рік неможливо було здобути загальноосвітню підготовку вчителя народної школи, враховуючи великий обсяг релігійних дисциплін у навчальних планах ЄЖУ.

Випускниці не дуже хотіли працювати у народній школі через незадовільне матеріальне забезпечення педагогів. Про це свідчать такі статистичні дані: Катеринославське училище у 1909 р. мало 54 випускниці, жодна з яких не потрапила до народної школи; 15 учениць Одеського училища стали вчительками церковнопарафіяльної школи, шість – міністерської та земської, дві – вступили до вищої школи [18, с. 166]. Більшість випускниць духовних шкіл віддавали перевагу подальшому навчанню або виконанням обов'язкам господині, ніж вчителюванню.

До першого класу училищ приймали дітей віком не менше 10 років. Навчальний рік у Катеринославському ЄЖУ розпочинався з другої половини серпня і тривав до середини червня. В єпархіальних училищах був певний розпорядок дня. Сьома година – підйом, восьма – ранкова молитва в училищній церкві. Заняття тривали з дев'ятої до чотирнадцятої години. Після занять дівчата відпочивали, займалися музикою, гімнастикою, рукоділлям, готувалися до уроків. Із 22-ої години починався відпочинок [19, с. 32, 47].

Навчально-виховний процес мав специфічні риси, пов'язані зі станом приналежності училищ: пріоритет виховання над навчанням; забезпечення реалізації вузькоутилітарного суспільного призначення жінки; домінування релігійних і другорядність світських дисциплін; закритість, ідеологізація і політизація; жорсткий контроль за позакласним та позашкільним життям вихованок [11, с. 11, 15–16]. Дівчата щоденно слухали молитви вранці й увечері, до і після прийняття їжі, перед навчанням та після нього. У святкові й недільні дні були присутні на богослужінні, дотримувалися постів.

В Одеському єпархіальному училищі вивчали закон Божий, церковний спів, дидактику, російську і церковнослов'янську мови, словесність, російську літературу, географію, історію, арифметику, фізику, чистописання, пієну [13, с. 142–143]. До необов'язкових предметів відносилися музика, малювання, нові мови (французька і німецька). Крім того, учениці Катеринославського училища ознайомлювалися з педагогічною психологією; природознавством; алгеброю і геометрією; методикою російської мови, закону Божого, арифметики [16, с. 100–104].

Дівчата обов'язково навчалися шиттю, в'язанню, крою та іншому рукоділлю. Шили самі собі білизну й одяг, прибирали у кімнатах, готували їжу, займалися садівництвом та іншими домашніми справами, готуючись до майбутньої ролі господині.

Випускниці жіночих єпархіальних училищ могли працювати вчительками у народній школі, тому під час навчання ознайомлювалися з дидактикою, крім того, учениці шостого і сьомого класів Катеринославського ЄЖУ проходили педагогічну практику в зразковій однокласній церковнопарафіяльній школі цього училища [16, с. 201].

В училищах заохочували активну пізнавальну діяльність, практичні форми роботи. Під час вивчення курсу російської і церковнослов'янської мов виконували вправи з виразного читання, вивчали синтаксис та пунктуацію, писали диктанти й твори з різних дисциплін. Так, учениці шостого класу Катеринославського ЄЖУ писали твори на теми: "Святий митрополит Кирило II та його заслуги для російської церкви" (закон Божий); "Історична та ідейна сторони першої частини "Слова о полку Ігоревім" (російська мова); "Океани та їх торгове значення" (географія); "Значення Куликовської битви" (історія) [19, с. 34–35].

На уроках географії діти отримували інформацію про європейські держави, вивчали населення і промисловість Російської імперії. Курс фізики охоплював основи механіки, теплові властивості тіл, а також деякі відомості з електрики й магнетизму. За успішне навчання дівчат нагороджували книжками і похвальними листами [19, с. 48–49; 13, с. 176].

Музична освіта в жіночих єпархіальних училищах нерідко була основою для подальшого розвитку професіоналізму. Церковний спів у єпархіальних училищах вивчали у релігійно-православному дусі. Дівчата співали хором, невеликими групами, поодиноці. Могли співати і

молебні, і панахиди. Вчили світські пісні, у т. ч. й народні, патріотичні гімни, канти. Учениці оволодівали грою на різних інструментах, у програмі, крім церковного співу, було вивчення теорії і історії музики, основ гармонії, читання хорових партитур, транспозиції. Вміли створити церковний хор і керувати ним. Традиційними стали літературні музично-вокальні вечори, програма яких передбачала читання віршів, оповідань, гру на роялі і хоровий спів [19, с. 76; 20, с. 436].

Викладачами епархіальних жіночих училищ працювали особи переважно з духовенства, які мали вищу богословську освіту. Матеріальне утримання викладачів духовних шкіл було значно гіршим, ніж викладачів світських нижчих і середніх навчальних закладів. Із початку діяльності училищ духовенство тривалий час працювало в них на вчительських посадах задарма. Основним завданням учителів духовних шкіл, окрім власне викладання, було морально-релігійне виховання учнів, яке здійснювали за рекомендаціями вищого церковного керівництва (спеціальні "Виховні журнали") [21, с. 13].

Таким чином, діяльність епархіальних жіночих училищ у другій половині XIX – на початку XX століття сприяла тому, що дівчата отримували насамперед духовний стан повної середньої освіти, а духовенство підвищувало інтелектуальний рівень духовенства. Частина випускниць йшла працювати до народної школи, частина – продовжувала навчання, інші – займалися родиною і вихованням власних дітей. Ці освітні заклади відчували недостатність у фінансуванні з боку уряду, не вистачало викладацького персоналу, приміщень для нових шкіл. Навчально-виховний процес училищ був характерним пріоритетом виховання над навчанням, домінуванням релігійних і другорядністю світських дисциплін.

#### *Список використаних джерел*

1. Народное образование в Херсонской губернии за 1905 г. с очерком грамотности населения губернии по данным всеобщей переписи 1897 года. – Херсон, 1907. – 290 с. 2. Известия и заметки: [Православная церковь в цифрах] // Херсонские епархиальные ведомости. – 1909. – № 9. – С. 233–234. 3. Клименко М. М. К вопросу о религиозной сущности юга Украины начала XX века // *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*. 36. наук. праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 року / Ред. кол. Котигоренко В. О., Дедков М. В., Деркач Н. В. та ін. – Запоріжжя; Сімферополь, 2003. – С. 188–191. 4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Репр. відтвор. вид. 1957 р. – Т. 3. – К., 1998. – 360 с. 5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 153. – Спр. 8. – Арк. 223. 6. Тронько Т. В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні II половини XIX століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 19 с. 7. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // *Шлях освіти*. – 2000. – № 4. – С. 41–45. 8. Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – 183 с. 9. Липовська Т. Д., Мирончук В. Д. Жіноча освіта на Катеринославщині (60-і рр. XIX–поч. XX ст.) // *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*. – Вип. 1. – Мат-ли Першої міжрегіон. історико-краєзн. конф. (8–9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 277–282. 10. Гольдин Ф. Л. Прогрессивная педагогическая мысль юга Украины II пол. XIX – нач. XX ст. – Одесса, 1965. – 79 с. 11. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII–початок XX століття: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2002. – 20 с. 12. А. Л. Из жизни женских духовных училищ // *Вестник воспитания*. – 1909. – № 2. – С. 126–133. 13. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1903/4 уч. год // *Херсонские епархиальные ведомости*. – 1905. – № 10. – (С. 137–144); № 12. – (С. 171–179). 14. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5651. – Арк. 103. 15. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 106. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 37 зв. 16. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1909–1910 уч. год по учебно-воспитательной части // *Екатеринославские епархиальные ведомости*. – 1911. – № 5. – (С. 97–104); № 9. – (С. 174–178); № 10. – (С.

198–201). 17. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5663. – Арк. 29. 18. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX–початок XX століття): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 225 с. 19. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1901–1902 уч. год по учебно–воспитательной части // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1903. – № 3. (С. 32–35); – 1904. – № 4. (С. 46–49); № 6. (С. 72–77). 20. Известия и заметки: [10 июня в Одесском епархиальном женском училище] // Херсонские епархиальные ведомости. – 1901. – № 12. – С. 435–437. 21. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX століття): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 23 с.

**Viktoria Dobrovolska**

### STUDIES IN DIOCESE WOMANISH SCHOOLS SOUTH UKRAINE IN THE SECOND HALVES XIX – IN BEGINNING OF XX AGE

Considered features of studies in womanish schools south Ukraine in the second halves XIX – at the beginning of XX age.

**УДК 94 (478)**

**Наталія Лубкович**

### ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО

*У статті зроблена спроба висвітлити аспекти багатогранної діяльності визначного науковця, кооператора і громадського діяча Східної Галичини першої половини XX ст. Є.Храпливого, на основі конкретних прикладів і фактів простежується його видавничу діяльність.*

Є. Храпливий визначний громадський і кооперативний діяч, відомий дослідник соціально-економічних проблем сільського господарства, самовідданий захисник матеріальних, соціальних, духовних і національних інтересів українського селянства. Професор, доктор економіки, організатор масової фахової аграрної освіти та духовно-культурного виховання селян, зокрема сільської молоді. Талановитий публіцист, видавець періодичних видань і науково-популярної літератури для селян.

На сьогодні залишається малодослідженою видавничу діяльність Є.Храпливого. Одним з перших про життєвий шлях, науковий доробок і громадську діяльність Є.Храпливого повідомив І.Витанович у монографії, присвяченій історії українського кооперативного руху [1, с. 406, 426 – 428, 484, 501]. У 1980 році А.Качор написав окрему розвідку про Є.Храпливого "З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства" [2]. У зв'язку з відзначенням 100-ліття від дня народження Є.Храпливого у Львові в 1997 р. видано книгу: Євген Храпливий: Добірка матеріалів [4]. Особливу увагу привертає монографія С.Злупка "На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот" [3], у якій автор розкриває головні концептуальні засадничі складові діяльності Євгена Храпливого упродовж 30-ліття, яке було найтісніше пов'язане із західноукраїнською дійсністю від Першої і до кінця Другої світових воєн. А саме, як у складних політичних та економічних умовах того часу, Є.Храпливому вдалося створити наукові цінності, які увійшли до скарбниці економічної думки України. Окремо про його видавничу діяльність мова не ведеться. Тому відчутною є потреба об'єктивного та науково виваженого дослідження видавничої діяльності Є.Храпливого, при-

свяченій сільському господарству краю, довести значення його праці у національно-культурному житті західноукраїнських земель між двома світовими війнами.

Народився Євген Храпливий 22 червня 1898 року в селі Лисівці Заліщицького повіту на Тернопільщині в учительській родині. У 1908 році в Лисівцях, закінчивши народну школу з матір'ю та братами Євген переселився до Тернополя, де закінчив шість класів, але у зв'язку з Першою світовою війною емігрував до Відня [6, с.12].

У Відні в 1916 році Євген складає іспит на атестат зрілості, вступає на агрономічний факультет Віденської Високої Земельної академії [7, с. 4]. З проголошенням Західноукраїнської народної республіки, зголосився до лав Української Галицької Армії. В її рядах пережив поразку і польський полон, повернувшись з якого продовжив навчання в академії. Закінчивши навчання і одержавши диплом інженера у 1924 році Є. Храпливий не залишився в чужому краї, а як справжній патріот присвятив себе розбудові аграрної економіки в Галичині. Він розпочав свою діяльність на Самбірщині в гуртках товариства "Сільський господар" і "Просвіта" [8, с. 3].

У квітні 1925 р. Є. Храпливий почав працювати у РСУК (Ревізійний Союз Українських Кооперативів – авторка): спочатку референтом, а згодом інспектором-ревізором молочарської кооперації. На цій посаді він перебував до січня 1928 р. [14, с. 414 – 415].

У 1925 р. на Самбірщині він пише перші праці, присвячені агрономії та молочарству. Зокрема такі, як: "Які користи дає рядова сівалка", "Дещо про молочарство в Данії", "Століття плуга (винахід Франца Веверки)", "Праця для кооперативної молочарні для піднесення сільського господарства". Друкується в "Господарсько-Кооперативному Часописі", в якому, крім вже названих, в 1925 р. помістив статті "Дещо про організацію та працю сільськогосподарських кружків при кооперативах", "Стан кооперації на Самбірщині", "Погляд на наше кооперативне господарство" [5, с. 59 – 61].

Працюючи в РСУК, Є. Храпливий видає працю "Наші молочарські кооперативи в 1925 році", в якій доводить, що: "рік 1925 – це рік інтенсивного розвитку молочарських кооперативів. У цьому році поширення молочарських кооперативів проходить через заснування нових молочарень та через відновлення довоєнних молочарських відділів" [10, с. 3].

У 1926 – 1927 рр. видає два перші підручники у Львові "Молочарське книговодство" і "Основи кооперативного молочарства", що стали настільними книжками повоєнних молочарів, техніків і організаторів українського молочарства. У підручнику "Молочарське книговодство" Є. Храпливий веде мову про бухгалтерський облік та його значення для молочарських кооперативів, пояснюючи це так: "кожен кооператив повинен вести точний облік. Всі обороти повинні вноситися вчасно, та відповідати дійсності. Цього вимагає закон про кооперативи, добробут кооперативів і його членів, а також керівництва, якому довірене дане підприємство" [9, с. 5].

З 1925 р. Є. Храпливий бере активну участь у реформуванні післявоєнного "Маслосоюзу", зміні статуту, навчанні фахівців сучасним технологіям і методам праці, перетворенні його в модерну форму сучасного європейського молочарства [1, с. 427 – 428].

Є. Храпливий у 1926 р. ініціює видання першого українського фахового молочарського журналу "Українське молочарство", що виходив з червня того ж року окремим додатком до часопису "Сільський світ". Також Є. Храпливий був співініціатором видання нового молочарського журналу "Кооперативне молочарство", який початково видавав РСУК як додаток до "Господарсько-кооперативного часопису." Останній він редагував упродовж 1928 – 1934 р. Одночасно з цим Є. Храпливий редагував двотижневик "Сільський господар", два перших випуски річника "Календар "Сільський господар" на 1929 та 1930 роки. У наступних виданнях якого публікував свої праці [12, с. 415].

У січні 1928 р. у зв'язку з запрошенням Є.Храпливого на посаду головного директора товариства "Сільський господар", він разом з однодумцями розвиває ідею українського державотворчого кооперативізму, втілюючи у життя стратегічний план перебудови західноукраїнського села за зразком Данії, Німеччини та інших економічно розвинених країн Європи, враховуючи при цьому ментальність, соціально-економічні умови й духовно-культурні потреби українського селянства [5, с. 60].

За основу перебудови життя селян Є. Храпливий пропонував суспільну агрономію і селянський кооперативний рух. У своїх працях "Шляхи праці нашої суспільної агрономії" та "Як піднести наше хліборобство", виданих у Львові в 1931 і 1932 рр., Є. Храпливий визначав засади, програмні напрями і завдання суспільної агрономії у розвитку західноукраїнського сільсько-

го господарства. Запропонована ним програма охоплювала агрономічні заходи держави й "Сільського господаря" щодо розвитку селянських господарств, зокрема виробничої аграрної культури селян, вибору напрямів і організації рентабельного господарювання та засад життя і праці селянського родинного господарства. Вона передбачала захист селян від правопорушень державних органів влади та її установ, мала чітку, продуману й обґрунтовану програму в тій чи іншій галузі сільського господарства краю [5, с. 60 – 61].

Будучи ідеологом суспільної агрономії на західноукраїнських землях Є. Храпливий у книзі "Шляхи праці нашої суспільної агрономії", написаній з метою популяризації ідей суспільної агрономії серед західноукраїнського громадянства, доводив, що господарське відродження села можливе за умов раціонального, ефективного господарювання, тому суспільна агрономія – реальна допомога селянству, а основною роботою її залишається опіка над індивідуальним селянським господарством [11, с. 6]. Таким чином, Є. Храпливий зазначав, що громадсько-агрономічні заходи через сприяння інноваційному розвитку виробництва розв'язують приватногосподарські проблеми – піднесення продуктивності та прибутковості, культури і добробуту селянських господарств.

"Суспільна агрономія, – писав Є. Храпливий, – наука, яка має завдання обслуговувати найширші верстви населення та формувати нові види хліборобських організацій." Особливе її значення для селянина західноукраїнських земель, бо вона виступає важливою ланкою в організації хліборобів [11, с. 7].

У праці "Як піднести наше хліборобство" учений наголошував на необхідності якісної і чіткої перспективної програми розвитку сільського господарства краю, продуманого і обґрунтованого плану розвитку суспільної агрономії, об'єднання й консолідації власних розпорощених матеріальних ресурсів, праці, знань і досвіду селянства, щоб уникнути торгівельних і фінансових посередників у сферу господарювання, доброї волі і бажання селян до об'єднаної співпраці кооперативних організацій, товариства "Сільський господар" і культурно-освітніх установ, без яких село не зможе вирватися з нужденного господарського становища [13, с. 3 – 5].

Основне завдання "Сільського господаря" полягало у теоретичній і практичній підготовці селянства до більш продуктивної праці в сільському господарстві та кооперації. Це завдання поставив перед собою Є. Храпливий і реалізував його у хліборобському вишколі молоді [14, с. 417]. Ідеї створення хліборобського вишколу молоді були інтегровані в українське село в 1929 році, а дали результат у 1932 році, коли було створено перші гуртки хліборобського вишколу молоді, до практичної роботи приступили лише 1933 році. Отже, потрібно було п'ять років щоб ідеї втілити в життя. Метою хліборобського вишколу молоді, стало замінити господарські школи у селах [15, с. 48].

Найбільше уваги Є. Храпливий присвятив фаховому хліборобському шкільництву [12, с. 414]. Йому належить значна кількість статей та книжечок, присвячених цій справі: ще у 1929 р. в часописі "Сільський господар" він написав статтю під назвою "Притягаймо молодь до "Сільського господаря". У 1930 р. з'являється стаття Є. Храпливого з такою ж назвою у календарі "Сільський господар" [12, с. 415], а у 1932 р. вийшла друком його книжка "Про хліборобський вишкіл сільської молоді" [16]. У передумові до видання він писав про те, що ця книга є першою, у якій розглядається праця хліборобського вишколу молоді, тому, у ній могли бути певні опущення й недоліки. Уникнути цього можна було б лише завдяки наступним виданням [16, с. 3]. Для того, щоб захопити селянина до хліборобського вишколу молоді у своїй книзі Є. Храпливий на прикладі Англії, Канади, Фінляндії, Польщі робив спробу краще пояснити структуру діяльності цієї організації. На його думку, на західноукраїнських землях вихованням хліборобської молоді повинно зайнятися таке товариство, яке найближче стоїть до сільського господарства, та до самого селянина-хлібороба, завданням якого було поширення хліборобського знання, щоб з нього була користь. Це завдання повинне виконувати товариство в якому навчання буде дійсно фаховим і яке буде навчати лише того, що найбільш потрібне для хліборобів [16, с. 10].

Такою хліборобською організацією, яка єдина займалася поширенням хліборобської освіти серед українського народу було Крайове господарське товариство "Сільський господар" зі своїми філіями у містах, та гуртками в селах [16, с. 11].

У 1933 р. було опубліковано працю Є. Храпливого "За наше хліборобське шкільництво", у якій автор чітко дає визначення хліборобській школі і хліборобському шкільництву зокрема. На думку вченого, хліборобське шкільництво було потрібним, адже воно поряд із теоретичним на-

вчанням давало можливість набути практичних знань. Крім того сама хліборобська школа повинна була б працювати так, щоб отримані практичні знання можна було б використати у коопераціях та освітніх хліборобських установах [17, с. 24]. Основним завданням хліборобського шкільництва була позашкільна робота. Поряд із теоретичним знаннями хліборобам потрібні практичні, тому, позашкільна робота включала в себе спостереження за учнями з метою отримання ними відповідних знань, не тільки на шкільному господарстві, але й пізніше, відправляючи їх на практичне навчання у зразкові господарства. Лише після цього учень завершував хліборобську освіту. Ще одним важливим завданням хліборобського шкільництва були професійні педагоги, адже вчитель хліборобської школи повинен бути і теоретиком і практиком [17, с. 25].

Є. Храпливий даючи визначення хліборобським школам говорить й про вищу школу, створення якої він обґрунтовував тим, що час вимагав нововведень й кваліфікованих інженерів та агрономів. Тому поряд з університетом у Львові потрібно було б створити вищу українську економічну школу, професорсько-викладацький склад якої пропонував поповнювати з Української господарської академії в Подєбрадах [18, с. 13 – 14].

У наступних річниках Календаря "Сільський господар", у фаховій господарській пресі та інших виданнях ("Діло", "Господарсько-кооперативний часопис", "Правда", "Свобода", "Рідна школа") Є. Храпливий опублікував низку статей, скерованих на хліборобський вишкіл української молоді загалом та сільської зокрема [2, с. 12]. Так, в Календарі "Сільський господар" за 1936 рік ним було видано статтю "Наші осяги у Хліборобському Вишколі Молоді і його дальші завдання" де автором було чітко виділено п'ять основних завдань які ставить перед собою хліборобський вишкіл:

Проводити роботу так, щоб молодь на практиці змогла використати здобуті знання.

Групи учнів повинні бути невеликі, з метою кращого засвоєння знань.

Самоосвіта, як основа навчання у хліборобському вишколі молоді.

Хліборобський вишкіл впроваджувати лише у тих школах, де є фахові працівники (фахівці-агрономи).

Поряд з професійною (аграрною) освітою – не забувати й про загальну [19, с. 56 – 57].

Здобувати освіту, знання – це перше завдання кожного українця, кожного селянина, який, на думку вченого, цікавився різними знаннями подібно інших категорій мешканців (купців, ремісників і т.п.). Однак є вузькі галузі знання, які потрібні тільки хліборобові, що стосується загальної освіти, то її повинні засвоїти всі українські громадяни, щоб не бути неосвіченими. Отже, потрібно мати загальну освіту, а також фахову, щоб добре розуміти свою роботу. Між тим, в українського селянина стан освіти загальної та фахової був незадовільний. На це впливали різні обставини, які докладно проаналізував Є. Храпливий. Одна з них – це те, що упродовж тривалого часу селяни були залежними. Пани не вважали за потрібне мати освічених підлеглих [20, с. 6 – 7].

Є. Храпливий закликав українських хліборобів самостійно здобувати освіту. Він писав: "що знання це найбільша сила, а освіта це необхідна для людини і народу життєва зброя, тому мусимо всі прагнути до того, щоб наш український народ став освіченим, розумним, сильним. Тому, ми повинні вимагати такі школи де навчали би нас, того, що потрібно для селянина-хлібороба та, щоб навчали нас педагоги, які вийшли з нашого народу, з любов'ю ставляться до наших дітей, та з серця хочуть подати нам те, що знають самі" [20, с. 8 – 9].

Характерно, що Є. Храпливий покладався на власну волю та бажання селян в освітніх змаганнях. Якщо ми, – казав вчений, – усвідомили силу значення знання, то мусимо усі прагнути до того, щоб наш народ став освічений, розумний і тим самим сильний [21, с. 43].

Особливу увагу Є. Храпливий приділяв молоді. "Отже, писав, – на молодь повинні ми звернути увагу. Саме молодь повинна зрозуміти, що в наших умовах вона сама змушена взятися за роботу над собою, а тому, власними силами повинна отримати загальну й професійну освіту, яку повинна дати їй хороша загальноосвітня та професійна школи" [22, с. 11].

Тому при "Сільському господарі" створювалися гуртки хліборобського вишколу молоді, для яких Є. Храпливий розробив програму, опублікувавши її окремою книжкою під назвою "Як працювати в Хліборобському Вишколі Молоді". У ній йдеться про те, що хліборобський вишкіл молоді "Сільського господаря" – ставить собі за мету виховати хліборобську молодь на хороших громадян і добрих господарів. Ці гуртки надзвичайно розширили свою діяльність за

останні роки, над ним працювали десятки агрономів та окремих інструкторів, ними цікавилася значна кількість громадян. Організувавши молодь у хліборобському вишколі, "Сільський господар" став зразком для інших організацій у роботі з молодим поколінням [20, с. 2 – 4]. Видання витримало три тиражі [4, с. 427 – 428].

У 1934 р. гуртки хліборобського вишколу молоді діяли лише у 16 повітах, з 1935 р. – поширилися на всю Східну Галичину й Західну Волинь. Завершилася організація хліборобського вишколу молоді при товаристві "Сільський господар". Цього ж дня було обрано першу раду головної секції на чолі з Є. Храпливим. Згідно з рішенням головної секції, почав виходити часопис "Хліборобська молодь", редактором якого теж став Є. Храпливий [4, с. 427 – 428].

Для кращого знайомства з часописом "Хліборобська молодь", у Календарі "Сільський Господар" на 1936 рік Храпливим було опубліковано статтю "Книжка та часопис – важна допомога у Хліборобському Вишколі Молоді", у якій автор наголошує на ролі книги в житті хліборобського населення. Добра книжка дає не тільки хороші знання, але й вчить, як їх використовувати на практиці. Завдання хліборобського вишколу навчити користуватись книжкою, навчити не тільки читати, але навчити правильно читати книжку. Адже книжка є основою самоосвіти, а самоосвіта це один із складників хліборобського вишколу молоді. Однак книжка повинна бути відповідного змісту, методично написана й підібрана під рівень освіти змагунів. Тому нам потрібно книги господарського та загальноосвітнього змісту, які нам фахово підходять [23, с.58 – 59].

Такою настільною книгою був часопис "Хліборобська Молодь". Виходив він від 1 листопада 1934 р. щомісяця. Кожен змагун та змагунка повинні мати цей часопис, бо без нього не можливо їм зрозуміти дух цілої своєї організації. Мало того, кожний змагун і змагунка повинні купити всі числа часопису від початку його появи, щоб з річників черпати знання до якого закликає хліборобський вишкіл молоді [23, с.59].

Книжка і власний молодіжний часопис – це основні чинники у хліборобському вишколі молоді. Про це ми повинні пам'ятати, якщо наш хліборобський вишкіл має дати належні плоди [23, с.59 – 60].

Отже, Євген Храпливий – визначний громадський діяч, відомий дослідник соціально-економічних проблем сільського господарства. Професор, доктор економіки, організатор масової фахової аграрної підготовки та духовно-культурного виховання селян, зокрема, сільської молоді. Талановитий публіцист, редактор і видавець періодичної і науково-популярної літератури для селян. Його видавнича діяльність присвячена сільському господарству Східної Галичини стала науковою цінністю, що увійшла до скарбниці економічної думки України.

#### *Список використаних джерел*

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації. – 1964. – 624 с.
2. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства. – Вінніпег, 1980. – 31 с.
3. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с.
4. Євген Храпливий: Добірка матеріалів / Л. Храплива-Щур. Мій батько...; Качор А. Євген Храпливий; Витанович І. Історія українського кооперативного руху; Храпливий Є. Як працювати у хліборобському вишколі молоді. – Львів, 1997. – 198 с.
5. Коваль Ф. Християнські засади українського кооперативного руху. – Львів, 2002. – 104 с.
6. Злупко С. Наука суспільної агрономії Євгена Храпливого // Аудиторія. – 22 – 28 травня. – 1998.
7. Коваль Ф. Організатор кооперативного руху. До 100-річчя від дня народження Євгена Храпливого // Шлях перемоги. – 17 червня. – 1998.
8. Злупко С. Теоретик і організатор модерного хліборобства. До 100-річчя від дня народження Євгена Храпливого // За вільну Україну. – 18 червня. – 1998.
9. Храпливий Є. Молочарське книговодство. Технічна частина. – Львів, 1926. – 50 с.
10. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів, 1927. – 14 с.
11. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. – Львів, 1931. – 30 с.
12. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів: Вид-во "Укоопосвіта" Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
13. Храпливий Є. Як піднести наше хліборобство. – Львів, 1932. – 38 с.
14. Рева-Родіонова Л. Українське товариство "Сільський господар" (1899-1944). – Тернопіль, 2000. – 368 с.
15. Коваль Ф. Євген Храпли-

вий – подвижник кооперативної ідеї національного державотворення // Самостійна Україна. – 6 серпня. – 1999. 16. Храпливий Є. Про хліборобський вишкіл сільської молоді. – Львів, 1932. – 72 с. 17. Храпливий Є. За наше хліборобське шкільництво. – Львів, 1933. – 46 с. 18. Храпливий Є. Потреба розбудови нашого хліборобського шкільництва. – Львів, 1938. – 18 с. 19. Храпливий Є. Наші осяги у Хліборобському Вишколі Молоді і його дальші завдання // Календар "Сільський господар" на 1936. – Львів, 1935. – 207 с. 20. Храпливий Є. Як працювати у Хліборобському Вишколі Молоді. – Львів, 1936. – 160 с. 21. Храпливий Є. Як "Сільський господар" гуртує молодь у своїх рядах // Сільський господар. Календар на 1935 рік. – Львів 1934. – 212 с. 22. Храпливий Є. Молодь і кооперація // Господарсько-кооперативний часопис. – 1932. – 18 вересня. – С.2. 23. Храпливий Є. Книжка та часопис – важна допомога у Хліборобському Вишколі Молоді // Календар "Сільський господар" на 1936. – Львів, 1935. – 207 с.

Natalia Lubkovich

#### CULTURAL AND ELUCIDATIVE ACTIVITY OF E.KHRAPLIVOGO

In the article the done attempt to light up some aspects of many-sided activity of prominent research worker, co-operator and publicman of east Galychina of the first half of XX centuries of E.Khraplivogo. On the basis of concrete examples and facts traced him in a civilized manner elucidative activity.

УДК 94 (477)

Віктор Уніят

#### ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НИКИФОРА ГІРНЯКА

*У статті розглянуто різнопланову громадсько-просвітню діяльність педагога, військовика, громадського діяча Никифора Гірняка.*

Їх було тринадцять – дітей у сім'ї дяка греко-католицької церкви в Струсові на Терехівщині Йосипа Гірняка (сина ткача й сільського музики зі сусіднього села Острівець) та Софії з Чижевських. А виховали вони сім синів та дочку. Всі сини здобули вищу освіту [15].

Педагог, військовик Никифор Гірняк (пластове псевдо – Граб) народився 23 липня 1885 року [2, с. 358]. Цього дня мати – Софія працювала на пасіці. Рік був дуже вдалим для пасічників, й мати Никифора згодом не раз казала йому: "Ти, сину, народився між медами".

Батьки тяжко працювали, тому виховниками молодших дітей були старші. Зокрема, Никифором опікувався старший від нього на сім років брат Юстин. Никифор, у свою чергу, став виховником молодшого брата – Йосипа майбутнього відомого актора та режисера [1].

Ще під час студій у Відні (1905–1910 рр.) Н. Гірняк прилучився до громадського життя, коли разом із М. Чайковським заснував студентський клуб, що активно діяв в середовищі українських студентів [16].

Після закінчення студій Никифор учителював у гімназії "Рідної школи" в Рогатині (1910–1914), де у 1913 році заснував перший гурток пластунів, організував товариство "Січ" та протиалкогольний Кружок [22, с. 410].



Як член товариства "Відродження" їздив селами і пропагував безалкогольний спосіб життя. Зі старшими жителями майже не мав успіху, але чимало з молодших стали протиалкогольниками на все життя, навіть під час епідемії у війську [1].

Невдовзі після початку 1-ї світової війни Никифор Гірняк, як офіцер запасу австрійської армії, за власним бажанням отримав призначення в Леґіон Українських Січових Стрільців [16].

Першою допоміжною формацією, що офіційно, хоч і з великими труднощами постала в цьому Леґіоні, була так звана "Кадра" – "Запасна сотня УСС" (самі ж стрільці називали її за козацькою традицією "Січовим Кошем"). Вона почала діяти наприкінці березня 1915 р. під керівництвом сотника Никифора Гірняка, який був призначений командиром 14 березня. Чисельність "Кадри" обмежили до 250 особами [19].

Намітивши своєю основною метою виборення Української держави, стрілецьтво, крім участі у бойових діях, старалося організувати власне внутрішнє життя, щоби виконувати завдання національного плану. Для цього в Леґіоні були створені, крім бойових, інші легальні й нелегальні структури, які давали усусусам змогу підвищувати свій ідейно-політичний рівень, активно займатися самоосвітою, налагоджувати тісні зв'язки з українським населенням, проводити серед нього національно-освідомлючі акції, дбати про створення і залишення для нащадків пам'яток, що відображали б боротьбу УСС за волю України тощо. Серед цих структур важливе місце займали "Кіш", "Вишкіл", "Збірні Станиці", "Пресова Кватира", бібліотека, освітні та культурно-мистецькі гуртки. Їх діяльність істотно визначала обличчя Леґіону УСС та сприяла зростанню його популярності серед українського народу [13].

Ідея про заснування культурно-мистецького осередку зародилася серед стрілецьтва ще в 1914 р. завдяки ініціативі сотника Никифора Гірняка, четарів Юліана Буцманюка та Петра Герасиміва, хорунжого Івана Іванця, підхорунжого Миколи Угриня-Безгрішного, лікаря Івана Рихла, а вже на початку квітня 1915 р. зусиллями того ж Н. Гірняка, М. Саєвича, М. Угриня-Безгрішного у Коші постала під назвою "Пресової Кватири" – як центр духовного й культурного життя українського січового стрілецьтва.

Обсяг і масштаби діяльності Пресової Кватири були значно ширшими, ніж передбачено назвою, оскільки охоплювали різні сфери духовного життя: військову, ідеологічну, політичну, культурну і мистецьку.

Великою популярністю користувалися кошова бібліотека та її читальний зал преси. "Читальня УСС-в збагатилася новою збіркою з Відня: закупами й дарами Союзу Визволення України, – доповідав Н. Гірняк у червні 1915 р. Президії Загальної Української Ради. – Мимо того і тепер ще не вистачає книжок, бо рух у читальні незвичайно великий" [19].

Із усусусами Н. Гірняк пройшов увесь їхній великий і славний бойовий шлях. Після фронтів Першої світової війни цей шлях проліг крізь фронти війни Української держави проти інтервентів у 1917–1920 рр. [16].

Йосип Гірняк у "Споминах" відзначив: "У цих рядках з почуттям гордості я згадую мого покійного брата – коменданта Коша УСС, отамана Никифора, який, не лякаючись відповідальності перед судовими військовими органами австрійської держави, багато робив недозволеного, нелегального, щоб тільки зберегти в тих жорстоких часах ту чи іншу шкільну установу чи громадсько-культурну інституцію..." [3, с. 63].

Згадуючи цей період, Н. Гірняк наголосив, що "політичний характер організації УСС-ів вимагав планового ведення політичної усвідомленої праці серед Стрільцтва... Стрілець повинен був добре знати історію рідного народу та його змагання до волі у минулому й сучасному" [4, с. 24].

У вже цитованих "Споминах" Й. Гірняк згадав період свого перебування у Коші УСС: "Після операції і одужання мій сотник Никифор (Гірняк – В. У.) заходився біля організації Запасного Коша УСС... У Коші зародилась Пресова квартира з редакціями видань календарів та сатиричних журналів, біля яких гуртувались мистці слова й пензля. У Коші організовано шкільні курси для тих, які позалишали свої навчальні заклади, і, по відповідній підготовці, вояки склали в найближчих школах іспити й завершували свою перервану війною освіту. Не занедбано в Коші й мистецької самодіяльності: стрілецький хор і оркестра розважали не тільки фронтове та запільне вояцтво, але й довкільне населення" (3, с. 45).

Як бачимо, добре організована цілеспрямована виховна робота, яку проводили командування, зокрема Никифор Гірняк, Пресова Кватира, культурно-освітні інституції Леґіону та війсь-

ковий вишкіл особового складу дали прекрасні результати. Вони послужили взірцем для розгортання військово-патріотичного виховання вояків Української Галицької Армії. В процесі військового будівництва були створені референтури пропаганди в Міністерстві, Начальній Команді Галицької армії, корпусах і бригадах. Засновано Преподобництво, вже згадану Пресову Кватуру, Відділ освіти, фронтовий театр, армійські газети. Найголовнішим спадком, який січові стрільці передали нащадкам, була глибока національна свідомість і патріотизм. Як писав Н. Гірняк, "Українські Січові Стрільці мали ясно скристалізовану ідеологію українського воїна. Вона перейшла потім на полки Української Галицької Армії... дала їм моральні сили до кінця видержати в війні проти сильніших ворогів і винести з неї національну честь і вояцьку мораль українського лицаря" [4, с. 7].

Активна громадсько-просвітня діяльність Никифора Гірняка в УСС не минула безслідно. Навіть внук імператора Франца-Йосифа I, Габсбург-Лотрінген Вільгельм-Франц (відомий в українській історії як Василь Вишиваний) під час 1-ї світової війни перейнявся справою української державності, став палким прибічником українського стрілецтва й під час перебування в грудні 1918 р. в м. Бучач писав Н. Гірнякові про бажання прислужитись українській справі.

Саме під час комендантування у Тернополі Н. Гірняк дозволив євреям організувати власну сотню міліції, з якої, згодом, як він згадував у статті "48 днів на чолі Тернопільської військової округи", опублікованій у 1-у томі регіонального історично-мемуарного збірника "Шляхами Золотого Поділля", постав Єврейський пробойовий курінь у 1-у корпусі УГА (чи не єдиний випадок в історії України, коли євреї, згуртувавшись у військову одиницю, воювали в лавах української армії – В. У) [21, с. 194, 190].

Після поразки національно-визвольних змагань та демобілізації багато галичан залишилися в Радянській Україні.

У 1920–1921 рр. Н. Гірняк працював у Губвідділі Народної освіти у Києві [17, с. 96], брав участь у роботі 3-го конгресу Комінтерну в м. Москва (Росія, 1921 р.). У половині 1921 р. пробрався за кордон до Праги (Чехія), де став слухачем педінституту. Влітку того ж року повернувся до Тернополя [14, с. 82].

Після підписання Ризького миру Н. Гірняк констатував: "Як у другій половині 17 ст. в Андрусові, так у 1920 р. в Ризі обидва найближчі сусіди й найближчі вороги України розривають її живе тіло... Обидва ці вороги України, засліплені імперіалізмом, топлять у крові зрив нашого народу до волі" [5].

У Тернополі Н. Гірняк розгорнув активну педагогічну та громадську діяльність. Попри шкільні обов'язки, працював у товариствах "Просвіта", "Рідна школа" "Педагогічному Товаристві", деякий час очолював філії товариств "Учительська Громада", "Охорони воєнних могил" та "Опіки над воєнними інвалідами" [18, с. 370].

Від 1922 р. працював учителем української, німецької та латинської мов гімназії "Рідної Школи", від 1923 до 1925 р. – директор цього навчального закладу [22, с. 77]. Доречно зауважити, що у четвертому зшитку "Енциклопедії Коломийщини" помилково вказано 1922–1924 рр. [17, с. 74].

У 1924 р. Н. Гірняк заопікувався 32-м Пластовим куренем юначок ім. О. Пчілки при дівочій гімназії у Тернополі. А наступного року Верховна Пластова команда призначила його командантом 6-ї Подільської Пластової округи [14, с. 82].

Богдан Габлевич у статті "До історії гімназії", що опублікована у збірнику "Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. 1898–1998" відзначив: "Незмінним опікуном пластового куреня був д-р Никифор Гірняк, колишній отаман УСС, який користувався в гімназії належною повагою і авторитетом. Н. Гірняк та В. Петриця керували учнівською бібліотекою. У травні 1934 р. поліція її перевірила і виявила заборонені для використання в школі книжки: "Син України", "Чорна Рада", "Гайдамаки". Н. Гірняка та В. Петрицю усунули від виконання обов'язків" [22, с. 98, 100].

У 1928 р. Н. Гірняк як керівник Пластового коша відвідав гору Лисоню, що біля Бережан, славу боями УСС з російськими військами у 1916 р. Вкрита вона тоді була могилами усусусів, порита окопами та всипана німими свідками боїв: заржавілими шоломами, багнетами, крісами та де-не-де кістями, що їх повимивали дощі з неглибоких могил. Більше 200 пластунів і пластунок як заворожені слухали розповіді Н. Гірняка про героїські змагання УСС із переважаючи-

ми силами ворога. Високу могилу на горі й могили стрільців у недалекому лісі молодь вкрила китицями польових квітів.

А ввечері того ж дня в Бережанах відбувся великий пластовий концерт для місцевого громадянства. Вступне слово виголосив Граб – Никифор Гірняк [12].

Тернопільські пластуни й пластуни впорядкували близько півтора тисячі могил, які були на міському цвинтарі, бережанські – висипали високу могилу усусусам на горі Лисоні, а скалатські берегли таку ж могилу в Семиківцях (нині село Тербовлянського району).

У статті "Моя праця в "Рідній школі" в 1922–1939 і 1941–1944" Н. Гірняк згадував: "До 1929 року ми влаштували в моїй окрузі три зустрічі з'їзди пластової молоді: в Рогатині, Бережанах і Тернополі. Крім внутрішніх, організаційних конференцій і ватр, улаштувала молодь свої прилюдні виступи концерти, на яких вона виявляла свої пластові осяги перед громадою. В часі таких зустрічей молодь із різних сторін округи взаємно пізнавала себе, нав'язувала дружні зв'язки і в благородному змаганні підносила свій пластовий рівень та поглиблювала свою національну свідомість. Окружні зустрічі були все дуже численні й підносили на душі старше громадянство, прибите шовіністичним режимом Польщі" [20, с. 158].

Никифор Гірняк був активним діячем товариства "Просвіта" у м. Тернополі. У фондах ДА-ТО серед списків членів за 1924 р. є його прізвище [6]. Окрім того, він був активним жертводавцем на товариство "Просвіта", зокрема у 1925 р. сплатив членських внесків у сумі 10 злотих; для порівняння – такі філії товариств "Просвіти" у селах: Байківці – 2 злотих, Мишковичі – 8 злотих, Дубівці – 10 злотих (усі нині – Тернопільського району) [7]. У 1926 р. доктор Н. Гірняк сплатив 18 злотих, а просвітянські філії: у Великому Глибочку – 4,50, Ігровиці – 2,50 (обидва села нині – Тернопільського району) [8]. Відомості про сплату членських внесків є й за інші роки, зокрема 1927, 1928, 1930 [9].

У "Звідомленні" тернопільського товариства "Просвіта" за 1930 р., зазначено: "... Збори філії (товариства "Просвіта" у м. Тернополі – В. У.) відбулися дня 7 березня 1930 року і на них вибрано Виділ в такому складі: Голова – І. Брикович – професор гімназії, міський голова – доктор О. Олійник – адвокат, секретар – доктор Л. Онуферко – адвокат, скарбник – доктор Володимир Лисий – адвокат, бібліотекар – І. Галушинський – професор гімназії, контрольор – В. Гусяківська – професор гімназії, член видділу – доктор Никифор Гірняк – професор гімназії, 1-й заступник – доктор Д. Ладика – адвокат, 2-й заступник – В. Семчишин – урядник, 3-й заступник – І. Блажкевич – учитель [6, арк. 20]. Цей документ підтверджує, що Н. Гірняк не тільки був рядовим членом товариства "Просвіта" у Тернополі, а й певний час належав до його керівних органів.

Громадсько-політична діячка, краєзнавець Ольга Сліпа, завдяки старанням якої на будинку родини Гірняків у Струсіві в 1995 р. встановили меморіальну таблицю, у спогадах "Не забудь юних днів!" писала: "Такими ми росли тоді: такі різні, але такі однакові, рідношкільні вихованці колишніх січових стрільців, вояків і старшин УГА, насамперед вчителів: засновника Пласту в Тернополі отамана УГА Никифора Гірняка і сотника УГА Якіма Яреми..." [22, с. 271].

Тернопільський поет, публіцист та громадський діяч Петро Тимочко у статті "Наш 1-а клас" відзначив: "...Незважаючи на велике перепоповнення, викладачам, що звикли до таких умов, якось удавалося вкладати в наші голови добрі знання та виховувати учнів у патріотичному дусі. Але які ж це були викладачі! Чи міг, приміром, зовні завжди поважний д-р Никифор Гірняк, виходець із славної струсівської родини Гірняків, учасник національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., який навчав української мови та літератури, байдуже поставитися до того, як ми сприймемо твори наших письменників? Та ніколи! Недарма поляки так прискіпливо слідкували за його діяльністю, за його викладацькою та патріотично-пластівською роботою, що не раз забороняли йому у нею займатися" [22, с. 294].

У книзі "Спомини" Йосип Гірняк навів ще один приклад того, які пошану й авторитет у своїх вихованців мав його брат, котрий перебував у Кременчуці без документів, необхідних для того, щоб отримати перепустку від німецької окупаційної влади для переїзду у Черкаси: "...На центральній магістралі я набрів на "Етапен командо"... З тієї установи вийшов молодий німецький вояк, який викликав людей до середини українською мовою. Я тут же впізнав земляка-галичанина. Приблизився до нього й заговорив: – Земляче, я український актор, приїхав з Харкова, щоб дістати перепустку для себе і дружини, де живе її батько. Почувши моє прізвище, він заговорив: – В Тернополі я був учнем професора Никифора Гірняка. – Це мій брат. – Ходить зі

мною... "Зюндер-фюрер" заявив, що перепустку ми отримаємо і запропонував наступного дня прийти разом з дружиною, щоб полагодити всі формальності такого документа..." (3, с. 470).

Знаний бібліограф, літературознавець Мирослав Бутрин згадував: "У гімназії, попри всі тодішні труднощі, панував патріотичний дух, незважаючи на майже непомітні суперечки між бандерівцями і мельниківцями. Цим можна завдячувати тому, що більшість учителів гімназії була офіцерами Української Галицької Армії, вчителями довоєнної гімназії "Рідної Школи" та громадськими діячами. У цьому плані слід назвати перш за все Миколу Тофана, Никифора Гірняка, Пилипа Гайду... Їх авторитет був незаперечний [22, с. 308].

Шкільна кураторія кілька разів забороняла Н. Гірняка вчити в гімназії, а за посвячення прапора Пластового куреня у 1929 р. звільнила з роботи. Через два роки після судової розправи перед Адміністраційним трибуналом Н. Гірняк знову отримав дозвіл навчати в гімназії, де працював аж до початку 2-ї світової війни [20, с. 158].

У статті Степана Яреми "Яким Ярема", опублікованій у "Ювілейні книзі Української гімназії у Тернополі нашу увагу привернув такий фрагмент "...в листі тернопільського воєводи А. Марушевського від 6 вересня 1934 р. в кураторію Львівського шкільного округу з нагоди висунення Я. Яреми на посаду директора гімназії замість М. Кужеля читаємо: "Дуже сумнівною є постанова Яреми, який має вплив на молодь, що його любить. Він є у дружніх відносинах із Гірняком. Обом названим приписується внесення націоналістичного духу в заклад..." (22, с. 464).

Від квітня 1930 р. Н. Гірняк безмінно належав до першого Пластового куреня ім. С. Тисовського. Верховна Пластова команда в грудні 1929 р. відзначила нашого земляка похвальним листом. Курінна команда надала йому "Похвальну Грамоту" за видатну працю в курені [1].

Із приходом більшовиків Н. Гірняк у 1939 р. переїхав до Сянока (Польща), де у 1940-у був інспектором народних шкіл Сяноцької округи [14, с. 82]. Згодом працював шкільним референтом в Українському центральному комітеті (УЦК) у Кракові (1940–1941 рр., Польща) – єдиній легальній суспільно-громадській установі, що в 1939–1945 рр. відстоювала перед німецькими окупаційними органами влади інтереси українського населення у Генеральній губернії. У політичному відношенні УЦК перебував під впливом ОУН А. Мельника, багато прибічників якого, зокрема Н. Гірняк, були співробітниками комітету [1].

Впродовж 1941–1944 рр. продовжував педагогічну діяльність у Тернополі [17, с. 74].

У 1944 р. наш земляк проживав у Лінці (Австрія), де організував гімназію для юнаків, яких німці насильно забрали до протилетунської батареї [16]. Н. Гірняк та інші вчителі виїжджали на фронт, збирали 15–25 учнів та проводили з ними навчання. "В часі налету літаків учні стріляли, а вчителі ховалися до бункерів, щоб по налеті знову продовжувати навчання" [12]. Водночас Н. Гірняк жваво цікавився працею Центрального комітету (українського) в Берліні та організацією 1-ї Української Дивізії УНА [22, 126]. Восени 1945 року з Лінцу переїхав до Ляндека, а згодом до Форальберґа. В таборі для переміщених осіб у Ляндеку організував Пластову станицю. Головна Пластова команда призначила Н. Гірняка Краєвим командантом на Австрію. Як у рідному краю, так і на еміграції він проявив себе як умілий організатор. Одна за одною поставали численні пластові станиці: Інсбрук, Зальцбург, Форальберґ, Грац, Ляндек... [12]

У 1947 р. Н. Граб переїхав із Австрії, до Мітенвальда в Баварії, де був генеральним секретарем Центрального представництва української еміграції в Німеччині та першим головою Братства УСС [17, с. 74].

Від осені 1949 року – в США, де почесний член Об'єднання колишніх вояків Української Армії, пластун-сеньйор Пласту, член кількох громадських організацій [11, с. 131]. Опублікував у періодиці статті на тему національно-визвольних змагань, автор книжок "Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців" (Філадельфія, США, 1955 р.) та "Останній акт трагедії Української Галицької Армії" (Нью-Йорк, США, 1959 р.). Організував і очолював видавничу кооперативу "Червона Калина" [17, с. 74].

Варто додати, що Никифор Гірняк у 1914 р. одружився з Марією Стебницькою. Вони мали шестеро дітей, троє з них померло. Залишилися жити найстарший син Богдан, дочка Любов і син Олександр [16].

Окрім своїх дітей, Никифор Гірняк виховав ряд свідомої молоді як визначний педагог і виховник.

Варто відзначити, що покійний незламний Граб відзначався здоровим українським гумором. Не розлучався з ним навіть під час тяжкої хвороби. Наприкінці 1960 р. Н. Гірняк написав:

"Я перебував всі хвороби. Дуже нездалий, ослаблений і до цього на 50 відсотків сліпий, на 48 відсотків кривий, ще бракує мені горба, тоді зібрав би на собі всі каліцтва всіх лірників зі Шевченківського "Великого Льоху".

На Великдень лежав у великих болях, а 16 травня перебував третю операцію.

Помер Никифор Гірняк 4 лютого 1962 р. в м. Кліфтон, шт. Нью-Джерсі (в деяких виданнях помилково вказано 4 березня 1962 р., м. Пассейк [2, с. 358] та 2 березня 1962 р. [22, с. 410], похований у м. Філадельфія (США) [10].

Два тижні перед смертю продиктував: "Ти не здаш собі справи з мого стану здоров'я. У мене невилічима недуга, получена з великими болями. Я вже не зможу ходити по верхах Чорногори. Не зможу бути в пластових таборах".

Листа писала дружина, а Н. Граб таки спромігся підписати його [1].

Отже, громадсько-просвітня діяльність Никифора Гірняка була різноплановою – це визначна праця як педагога, активна участь у громадських організаціях "Пласт", "Просвіта", "Відродження", його можна вважати ідеологом просвітньої та виховної роботи в лавах українських військових формувань УСС та УГА. Ця діяльність Н. Гірняка була ідейно спрямованою на формування національної свідомості, виховання в душі патріотизму, вірності ЗУНР, українському народові, єдності військового вишколу і виховання, що є складовими єдиного процесу формування високих морально-бойових якостей вояків; виховання на героїчному минулому українського народу і бойових традиціях руських дружин та козацтва, досягнення національної культури й мистецтва.

#### *Список використаних джерел*

1. Бачинський Л. Др. Никифор Гірняк. Пластовий Портал. Видатні пластуни. – <http://www.plast.org.ua/about/history/famousplastuns/bachynhirniak/> 2. Волинський Б., Левенець Л. Гірняк Никифор Йосипович. Тернопільський Енциклопедичний Словник. Т. 1. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат "Збруч". – С. 358–359. 3. Гірняк Й. Спомини. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. – 487 с. 4. Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. – Філадельфія: Америка, 1955. – 84 с. 5. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – США: УВВІ, 1959. – <http://www.referado.com/lib.php?id=60&page=21>. 6. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 65. 7. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 74. 8. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 79. 9. ДАТО – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 87, 95, 105. 10. Д-р Никифор Гірняк. Некролог // Вісті комбатант [Нью-Йорк, США]. – 1962. 11. "Журавлина" книга. Тернопільська українська західна діаспора: Словник імен. Ч. 1. "А-І" / Упоряд.-ред. Б. і Х. Мельничуки. – Тернопіль, 1999. – 243 с. 12. Каменецький Юліан-"Дністровик". Незламний Граб. Пластовий Портал. Видатні пластуни (в статтях). – <http://www.plast.org.ua/about/history/famousplastuns/kamenetskyhirniakn/>. 13. Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність УСС. Громадсько-освітні та мистецькі структури. – <http://ukrhistoria.at.ua/publ/31-1-0-615>. 14. Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України. – Тернопіль: Принтер-інформ, 2002. – 152 с. 15. Мельничук Б., Уніят В. Від Струсова до Нью-Йорка // "Тернопільські оголошення". – 2008. – № 37. – 5 листоп. 16. Мельничук Б., Уніят В. Народжений "між медами" та з гіркою долею скитальця // "Тернопільські оголошення". – 2008. – № 38. – 12 листоп. 17. Полагайчук Я. Гірняк Никифор, син Йосипа // Енциклопедія Коломийщини. Зшиток 4, літери Г, Г. – Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство "Вік", 2006. – С. 74. 18. Січкоріз Л. Доктор філософії, комендант УГА // Теребовлянщина: Краєзнавчий і літературно-мистецький альманах-календар на 2001 рік. – Тернопіль: Збруч, 2001. – С. 369–370. 19. Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.). – Донецьк: Східний видавничий дім, УКЦентр, 2000 р. – 152 с. 20. Шляхами Золотого Поділля: Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1. 2-е видання комітету "Тернопільщина". – Філадельфія. – 1983. – 288 с. 21. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історично-мемуарний збірник. Т. 3. Регіональне об'єднання Тернопільщина. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. – 1983. – 846 с. 22. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998. / За ред. С. Яреми. – Тернопіль; Львів, 1998. – 736 с.

Victor Uniyat

### SOCIALLY-EDUCATIONAL ACTIVITY OF NYKYFOR GIRNYAK

It is considered socially-educational activity of the teacher, the military man and public figure Nykyfor Girnyak

УДК 94 (478)

Іван Зуляк

### ЮВІЛЕЇ "ПРОСВІТИ" ЯК ОДНА З ФОРМ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (ДО 140- РІЧЧЯ З ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ "ПРОСВІТИ")

*У статті досліджено відзначення ювілеїв "Просвіти" у міжвоєнний період як одну з форм консолідації українства, проаналізовано організаційні особливості святкувань, координацію дій українських інституцій з відзначення ювілеїв, що носили масовий характер.*

Особливостями відзначення ювілеїв "Просвіти" у міжвоєнний період була активізація освітньої праці товариства із залученням якомога більшої кількості членів. Власне проведення святкувань вимагало значних моральних зусиль, матеріальних коштів, тому для їхнього відзначення створювалися ювілейні комітети, об'єднувалися зусилля не лише "Просвіти", але й інших українських інституцій, що сприяло не тільки координації дій, але й виробленню спільного плану святкування ювілею, що носив масовий всенародний характер. Особливе місце відводилося святкуванню ювілеїв 60-річчя і 70-річчя з часу заснування товариства.

Для проведення святкувань з нагоди 60-річного ювілею "Просвіти" з представників західноукраїнських товариств, організацій, установ було обрано ювілейний комітет, організовано відповідні секції, що проводили певні заходи щодо цього. На засіданні головного відділу від 19 квітня 1927 р. обрано комісію для відзначення святкування ювілею товариства, до складу якої увійшли М.Творидло, І.Брик, Ю. Мудрак, О.Навроцький [1, арк. 1]. Важливу роль для відзначення ювілею мало звернення до української громади матеріально підтримати свято [2, арк. 7].

На другому засіданні ювілейної наради, що проходила 4 травня 1927 р., І.Брик підтвердив обрання зазначеної комісії зі святкування ювілею, наголосивши на тому, що вона свідомо своїх завдань, користуючись правом вибору, розпочала організацію комітету, що поділятиметься на секції [3, арк. 4]. Для підвищення ролі й авторитету ювілейного комітету з проведення святкування до його діяльності на першому засіданні комісії було залучено таких відомих українських громадських, політичних й культурно-просвітніх діячів, як І.Крип'якевича, Ю.Павликівського, І.Раковського, В.Дорошенка, К.Левицького, М.Донцова, В.Мудрого, Г.Костельника, І.Чапельського, І.Павликівську, М.Коцюбу, П.Дурбака, Ю.Савчака. 29 вересня 1928 р. у Львові відбулася спільна освітня нарада голів і працівників філій "Просвіти", на яку прибуло 68 учасників від 44 філій [4, арк. 1] для підготовки до святкування ювілею й проведення Освітнього конгресу [4, арк. 11].

Власне інтенсивна праця ювілейного комітету розпочалася з вересня 1928 р. Комітет підготував відповідні інструкції з окремими програмами свят для читалень, філій, закордонних установ і преси під назвою "Інформаційні дані про 60-літню діяльність "Просвіти" [3, арк. 4]. Головний відділ також проводив конкурс на виготовлення проектів наліпок для прикрашування вікон, металевих ювілейних відзнак. Комітет прийняв проекти відзнак, наліпок українського гра-

вера й художника М.Бутовича (Париж), маніфесту за редакцією голови комітету тощо. М.Бутович повідомляв Головний відділ, що для отримання коштів потрібно представити відповідну посвідку, яку видавало міністерство торгівлі Франції, а вже потім звертатися до польського консульства. Щоправда, в нього з'явилися певні проблеми мовного спілкування, бо потрібно було користуватися послугами перекладачів, тому що він ще недостатньо володів французькою й зовсім не знав польської мови [5, арк. 2]. Згідно з даними банківського рахунку кошти за виготовлення ювілейних відзнак М.Бутович отримав 16 січня 1929 р. на суму 128 злотих (далі – зл.) [5, арк. 3].

"Просвіта" налагодила також листування з ювелірною фірмою "Moritz Stumpf & Sohn" у Данцигу для виготовлення металевих посріблених експонатів-відзнак до 60-річчя товариства. Цьому сприяв місцевий Союз українських студентів "Основа", який повідомляв Головний відділ про те, що для виготовлення відзнак фірма повинна мати рисунок відзнаки, її розміри, вид виконання витискуванням чи перебиванням. Виконання 600 шестикутних відзнак на шапку розмірами 2 x 2 см складало суму в розмірі 15 пфенінгів (100 гульденів = 173 зл. – примітка автора). Пропонувалося замовити доставку партій відзнак по 5000 штук [6, арк. 2]. Товариство зверталося 1 грудня 1928 р. до фірми "Moritz Stumpf & Sohn" у Данцигу, подавши зразки й замовивши 50 тис. відзнак з правом подальшого замовлення за аналогічною ціною. Відзнаки повинні були виготовлятися з якісного металу. Тому "Просвіта" забезпечувала оплату щопівроку на умовах векселевого забезпечення. Умови, запропоновані Союзом українських студентів "Основа", товариство не прийняло з огляду на неможливість забезпечення вчасної оплати векселя. За 50 тис. посріблених відзнак було внесено 4000 гульденів, або 6920 зл. [6, арк. 10].

Важливе значення у святкуванні 60-річного ювілею товариство мало залучення до участі "Просвіти" Волині. Ювілейний комітет звертався 19 листопада 1928 р. до повітових філій "Просвіти" на Волині, Поліссі із запитом, чи зможуть філії відсвяткувати 60-річний ювілей у своїй місцевості [7, арк. 2], долучивши інструкції з програмами й рефератами. Інструкції надавалися безкоштовно, реферати за ціною 40 і 50 сотиків (далі – сот.), наліпки на вікна – 10 сот., маніфести безкоштовно. Відповідні запити було направлено у Дубно, Луцьк, Горохів, Ковель, Брест, Кременець, Холм. На заклик відгукнулася лише "Просвіта" у Горохові й декілька інших [5, арк. 6]. Проведені святкування ювілею відбулися у Лаврові, Кременці, "Українській громаді" Луцька [7, арк. 4]. Літературно-мистецьке товариство ім. Лесі Українки з Рівного надіслало привітання з нагоди 60-річчя "Просвіти", а малярсько-різьбярська секція подарувала погруддя Т.Шевченка, за що Головний відділ направив подяку як товариству, так і згаданій секції [8, арк. 3].

Згідно з планом передбачалося упродовж грудня-квітня відсвяткувати ювілей у всіх читальнях із закінченням свята у районі кожної філії – повітовим святом. Що стосувалося закордонних товариств, то фактично святкування мало охоплювати усі країни світу (за винятком Австралії), де діяли українські товариства, упродовж 8 грудня 1928 р. – 8 грудня 1929 р. [3, арк. 6]. Закінчення ювілейного року мало відбутися у кінці вересня проведенням Освітнього конгресу [3, арк. 4] і виставкою українських видань у залах Національного музею у Львові [3, арк. 32 зв]. Член Головного відділу В.Мудрий писав, що святкування ювілею "Просвіти" є святкуванням національного відродження [9, с. 3].

Проведення Освітнього конгресу було завершальним етапом святкування 60-літнього ювілею товариства "Просвіта". Тому Головний відділ, виконуючи доручення загальних зборів товариства від 1923 р., організував окрему комісію з метою підготовки проведення Освітнього конгресу, яка на одному із засідань ухвалила програму, що містила такі основні положення, як огляд діяльності "Просвіти" у Галичині, Волині, Підляшші, Поліссі, Холмщині, починаючи з 1918 р., організацію просвітньої праці у інших народів, недоліки й вимоги функціонування товариства у сучасних умовах, потреби видавничої сфери тощо [10, арк. 6].

29 квітня 1927 р. відбулось спільне засідання представників львівських установ щодо організації й проведення конгресу [11, арк. 113]. Ширше засідання комітету відбулося 27 березня 1929 р. за участю представників двадцяти трьох запрошених установ. Основним питанням зібрання було визначення термінів проведення конгресу. Планувалося провести просвітній, кооперативний і сільськогосподарський конгреси, крайові здвиги "Сокола" й "Лугу", сільськогосподарську виставку, яку влада заборонила організувати, тому час проведення конгресу потрібно було узгодити з представниками українських інституцій і товариств [12, арк. 21].

Є. Храпливий радив розділити свято і конгрес разом з "Соколом" і "Лугом" і провести його у червні, а конгрес із "Сільським господарем" і РСУК перенести на вересень. "Просвіта", звертаючись 28 березня 1929 р. до РСУК, "Сільського господаря", "Маслосоюзу", "Центросоюзу", "Народної торгівлі", "Дністра", "Сокола" і "Лугу", зазначила, що, зважаючи на обставини, не варто ділити конгрес і свято [12, арк. 22].

Для надання ювілейним святкуванням масовості й підтримки інших українських товариств ювілейний комітет "Просвіти" 3 листопада 1928 р. звертався до старшини "Сокола-Батька" із проханням перенести святкування свого 35-річного ювілею з 30 червня 1929 р. на 21 – 29 вересня 1929 р. [3, арк. 110]. 24 грудня 1928 р. ювілейний комітет отримав відповідь старшини, в якій зазначалося, що з цього приводу було проведено три засідання старшини і раніше про участь "Сокола-Батька" у ювілеєві "Просвіти" не було жодної згадки, однак незважаючи на це, старшина погодилася підтримати пропозицію Головного відділу [3, арк. 127].

7 вересня і 31 жовтня 1929 р. у зверненні "Просвіти" до "Сокола-Батька" виявилася розбіжність щодо святкування. Через те, що "Сокол-Батько" планував провести свій окремий збір 30 червня 1929 р. [11, арк. 113]. Редакція часопису "Вісти з Лугу" за підписом Р. Дашкевича 4 квітня 1929 р. звернулася до "Просвіти" щодо узгодження часу проведення конгресу, обґрунтовуючи свою позицію тим, що "Сокол-Батько" ухвалив сокольське свято об'єднати з луговим і "Просвітою" на 30 червня 1929 р. на таких умовах, що кожна з організацій покриває видатки на проведення свята, спільні витрати складають афіші, наліпки, летючки, оплата площі "Сокола-Батька". Згідно з програмою зранку мали б виступати "Луги" і "Соколи", п'ять годин свята ділили б порівну усі три організації, прибуток також порівну, похід містом до будинку "Просвіти" (якщо дозволить влада) або до театральної зали. 29 червня проводилися б спільні змагання з легкої й важкої атлетики, футболу, боксу [12, арк. 29 – 30]. Згідно з розпорядженням Головного відділу від 12 листопада 1929 р. до усіх філій Львівського й Станіславівського воеводств із розпродажу усіх наліпок за ціною 10 сот. за одну штуку філія отримувала 40 % від загальної суми на власні потреби [2, арк. 22].

Як виявилось, на проведення святкування на таких умовах погодився "Луг", філія товариства "Просвіта" у Львові, "Сокол-Батько" намагався провести свято самостійно [12, арк. 29], тому пропонувалося провести спільне свято "Лугу" й "Просвіти" на 16 червня 1929 р. [12, арк. 29 – 30]. РСУК (ревізійний союз українських кооператив – примітка автора) висловлював думку щодо проведення святкування у останній декаді вересня [12, арк. 26]. Ювілейно-конгресовий комітет "Просвіти" звертався до верховної пластової команди у Львові, щоб вона надіслала на відкриття конгресу гурт пластунів як почесну сторожу [8, арк. 2]. Питання підготовки й визначення дати проведення конгресу було на порядку денному конгресової секції від 17 квітня 1929 р. І. Брик зазначав, що аналогічний конгрес відбудеться упродовж 22 – 29 вересня 1929 р. у Кембриджі й триватиме три дні. Перший реферат буде на тему: "Засади й питання виховання дорослих" [12, арк. 36 – 37]. М. Коцюба пропонував до почесної секції запросити з виступами селян.

Конгресовий комітет в особі його голови І. Брика і М. Галуцинського у липні 1929 р. звертався до філії товариства у Тереховлі, повідомляючи її про дату проведення конгресу, наголошуючи на діловому характері, щоб не перетворити його на віче. До програми проведення було внесено театральну виставу, концерт народних пісень, маніфестаційний концерт читальняних хорів, виставку популярних видань на західноукраїнських землях. Філії мали взяти участь у конгресі через своїх делегатів (не більше як три особи), яких представлятимуть голова філії або його заступник, працівник філії або ж визначний просвітянський діяч [13, арк. 7]. Оскільки до програми проведення конгресу входила постановка вистави "Запорожець за Дунаєм", що організувала театральна комісія, "Просвіта" 17 липня 1929 р. звернулася до магістрату Львова з проханням орендувати театр на вечір 23 вересня 1929 р., на що отримала відповідь, що позитивне розв'язання питання залежатиме від ухвали дирекції театру [12, арк. 58]. Товариство також зверталось 16 серпня 1929 р. до адміністрації театру з аналогічним проханням [12, арк. 60], на що отримало відмову [12, арк. 83].

Бажаючи надати конгресові всеукраїнського характеру, ювілейно-конгресовий комітет 25 січня 1929 р. звертався до Наркомату освіти у Харкові з проханням передати запрошення на участь у проведенні конгресу товариству культурних зв'язків із закордоном, бо адреса названого товариства не була йому відома [14, арк. 1]. Що стосується вживання формулювання



"всеукраїнський", то зазначена проблема розглядалася на засіданні ювілейно-конгресового комітету "Просвіти" від 4 червня 1927 р. [11, арк. 113]. Всеукраїнська академія наук в особі секретаря, академіка О.Корчак-Чепурківського надіслала листа до товариства від 21 січня 1929 р., в якому повідомляла, що адреси "Просвіт" й інших товариств на території УРСР надіслано до Львова товариством зв'язків із закордоном [14, арк. 4]. У супровідному листі заступника голови Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном у Харкові від 28 січня 1929 р. вказувалося, що на прохання "Просвіти", яке надійшло на адресу Наркомату освіти, подано список сільбудів на території радянської України, що виконували роль культурно-освітніх установ. Згідно зі списком всього сільбудів нараховувалося 85, із них на Вінницьку округу припадало 10, Дніпропетровську – 11, Полтавську – 9, Харківську – 10, Шевченківську – 10, Луганську – 8, Запорізьку – 10, Київську – 7, міських сільбудів – 10 [15, арк. 1 – 4].

На 1923 – 1924 рр. ВУСБ (Всеукраїнський сільбуд – примітка автора) отримав згідно з виступом із протоколу № 29/239 засідання РНК УРСР у Харкові від 25 травня 1923 р. й ухвалою замнаркома освіти суму в розмірі 488217,26 крб. [16, арк. 1]. С.Сірополко з приводу свята товариства зауважував, що визнаючи єдиний засіб боротьби й у духовній сфері – фізичну силу, радянська влада повела боротьбу з "Просвітами" як з інституціями, що взяли на себе завдання поширювати та зміцнювати національну свідомість українського народу. Радянська влада ліквідувала "Просвіти", звинувачуючи їх у тому, що вони просякнуті шовінізмом і національними традиціями, а на їх місце насадила "сельбуди", що мусять стати міцним опертям влади на селі [17, арк. 75].

Програма проведення Освітнього конгресу друкувалася українською, німецькою, англійською й французькою мовами [11, арк. 2 – 5]. Вона містила програму пленарних і секційних засідань, "правильник" для учасників секційних засідань, початок роботи секцій і підсекцій, час виступів і дискусій тощо. Програму секційних виступів згідно з рішенням конгресової секції від 17 квітня 1929 р. ухвалено 15 травня 1929 р. [12, арк. 43]. Власне робота Освітнього конгресу передбачала роботу трьох секцій: позашкільного виховання, що охоплювала досить широкую сферу освітніх проблем, бібліотечно-музейної, основна увага у якій приділялася питанням організації бібліотечної справи і мистецької, що включала діяльність при читальнях аматорських театральних гуртків, духових оркестрів тощо [11, арк. 86]. До участі у їхній роботі з рефератами-повідомленнями запрошувалися представники українських громадських, культурно-освітніх установ, еміграції та УСРР. У телеграмі з Харкова повідомлялося, що делегати від центрального правління "Сільбуду" й газети "Народне вчительство" не зможуть прибути на Освітній конгрес через те, що польське генконсульство не видало їм віз [14, арк. 5].

У програму проведення Освітнього конгресу входило відкриття конгресу 22 вересня 1929 р. й проведення його першого засідання. Після обіду передбачалося відвідування виставки українських видань у залах Національного музею. Секційні і підсекційні засідання мали проводитися 23 вересня 1929 р., завершенням яких були вистави "Запорожець" і "Вечорниці". Наступного дня секційні засідання ще мали б продовжуватися й завершити конгрес. У другій половині дня передбачалося відвідування однієї з читалень Львова [3, арк. 32 зв]. Кожен учасник конгресу на покриття коштів на його проведення сплачував 5 злотих, селяни й студенти – 2 зл. [3, арк. 32 зв]. Враховуючи те, що на його проведення потрібно було 35 тис. зл. [3, арк. 62], почесний дар від кожної громади передбачав суму в розмірі 200 зл. [3, арк. 62].

Основні резолюції II Освітнього конгресу в основному стосувалися питань розвитку дитячих бібліотек і піднесення культурно-освітнього рівня жіноцтва [3, арк. 104]. Конгрес висловлював протест проти поліційних переслідувань польською владою просвітнього руху на Волині [11, арк. 105]. Звіт про роботу ювілейно-конгресового комітету готувала комісія у складі голови І.Брика, М.Коцюби, М.Творидла, Ю.Мудрака, О.Охрима, М.Брилинського, Ю.Павликівського, З.Пеленського, В.Щурата. Всього у конгресі взяла участь 541 особа (підрховано автором) [12, арк. 1 – 12]. За іншими даними – 273 особи [12, арк. 109 – 113]. Через проведення Освітнього конгресу товариством оголошувався конкурс на гімн "Просвіти", що тривав до 15 жовтня 1928 р. [3, арк. 89], пізніше його термін продовжили до 30 жовтня поточного року. На конкурс надіслали свої матеріали Н.Вишиванок із Любіна [18, арк. 3], Ф.Макух із Качанівки [962, арк. 5], А.Курдидик із Перемишля [18, арк. 18], В.Щурат зі Львова [18, арк. 58] та багато інших авторів. Усього вісімнадцять осіб надіслали на конкурс свої матеріали, з них слова і мелодію – дві осо-

би, лише мелодію (слова В.Щурата – примітка автора) – сам автор [18, арк. 65]. 31 березня 1929 р. рішенням ювілейного комітету "Просвіти" було обрано слова гімну В.Щурата.

Отже, святкування 60-річного ювілею "Просвіти" свідчило про значну підготовку до його проведення, створення ювілейного комітету, збору пожертвувачів на користь товариства, кампанії масового членства, організації Освітнього конгресу і його секцій, залучення філій і читалень, церкви, кооперативів, шкіл, українських установ не лише Західної України, але й закордонних інституцій. Особливо підготовлені програми проведення святкування ювілею для філій, читалень, закордонних установ давали змогу провести свято на належному рівні, виходячи з об'єктивних умов у цілому й можливостей зокрема.

Надзвичайно важливе значення для "Просвіти" у міжвоєнний період мало відзначення 70-річного ювілею її діяльності у 1938 р. Уперше питання святкування ювілею ухвалено на засіданні Головного відділу 31 березня 1937 р. [19, с. 48]. Зважаючи на загальнонаціональне значення ювілею, до святкування було залучено К.Левицького, М.Цегельського, А.Горбачевського, І.Громницького, які на засіданні від 6 квітня 1937 р. схвалили відзначення 70-річного ювілею, задекларували проведення спільної наради представників усіх українських товариств [19, с. 48]. Делегація у складі К.Левицького, А.Горбачевського, І.Брика мала аудієнцію у митрополита А.Шептицького, який схвалив почин "Просвіти", благословивши його [19, с. 48].

На спільній нараді представників усіх українських установ, товариств та чільних найстаріших діячів-сеньйорів у Львові 22 квітня 1937 р. проголошено 1938 рік ювілейним роком матірної "Просвіти" [20, арк. 3; 19, с. 48]. До участі у її проведенні було запрошено 5 почесних членів "Просвіти", 70 представників від 53 установ, 11 журналістів. Чотирнадцять службовців товариства утворили ширший ювілейний комітет, обравши президію, почесний комітет, до складу якого увійшли М.Цегельський, Д.Антонович, К.Левицький, І.Громницький, С.Смаль-Стоцький, А.Горбачевський, О.Кобилянська, О.Лотоцький, А.Волошин, робочий комітет на чолі з головою З.Пеленським і конгресовий, очолюваний О.Терлецьким [19, с. 48 – 49].

У виданому маніфесті "До Українського Народу, Його Синів і Дочок на рідній і нерідній землі суцях" закликалося святкувати 70-річчя "Просвіти" [19, с. 49]. Ювілейний рік розпочався 8 грудня 1937 р., про що сповіщав другий маніфест "Просвіти" [19, с. 49]. Часопис "Життя і знання" з приводу сімдесятиліття товариства зазначав, що українське громадянство проголосило 1938 рік роком "Просвіти", тому потрібно зібрати усі сили, щоб гідно відсвяткувати ювілей [21, с. 337]. Визначаючи його мету, С.Перський радив використати 70-літню річницю існування товариства для ударної освітньої праці й жертвності [22, с. 15], позаяк роль і значення товариства були не лише очевидним фактом, але й важливою складовою й вагомим чинником національно-культурного розвитку, ідейною основою культурно-освітнього руху у Західній Україні. Незважаючи на активний еволюційний процес політизації суспільного життя у 30-х рр., "Просвіта" зуміла зберегти статус освітньої інституції, втілюючи на практиці ідеї просвітнього характеру [23, с. 5].

Підготовка до проведення ювілейних святкувань розпочалася ще у 1934 р., коли Головний відділ прийняв рішення про те, щоб до 8 грудня 1938 р. членами товариства стало 700 тис. осіб [24, арк. 1], із яких кожен сплатить внесок у розмірі 1 зл., за що отримає спеціальну кольорову грамоту, яку в 1938 р. обміняє на ювілейну металеву відзнаку. Ювілейних грамот було випущено 25 тис. штук, вартість чотирьох накладів складала 3362,34 зл. [20, арк. 32]. Хоча у бюлетені робочого комітету 70-річчя "Просвіти" вказувалося, що вперше питання святкування ювілею розглядалося на засіданні зазначеного комітету від 31 березня 1937 р. [25, с. 4 – 5].

Зважаючи на важливість святкування 70-річчя для української суспільності, Головний відділ звертався до редакцій часописів із пропозицією проведення спільної конференції щодо обговорення питань майбутнього ювілею [26, арк. 37]. 1 березня 1935 р. на зібранні духовенства Львівського і Бібркського повітів, що відбувалося у приміщенні філії "Просвіти" ім.М.Шашкевича у Львові, голова філії С.Магальс у своєму виступі, окрім інших питань, основну увагу зосередив на проведенні 70-річного ювілею товариства, у якому філії і читальні повинні були виступити організовано. Зібрання свого роду було свідченням того, що духовенство підтримує почин товариства у святкуванні ювілею. На зборах делегатів читалень, що проходили 6 травня 1938 р., закликало духовенство Львівського повіту взяти якнайширшу участь у святі "Просвіти" [27, арк. 12].

У вересні 1935 р. Головний виділ звертався до греко-католицького єпископського ординаріату у Філадельфії й Вінніпезі, ігуменату монастиря чину св. Василя Великого у Едмонтоні, Монтеді (Канада) і Прудентополісі (Бразилія) з причини святкування 70-річного ювілею й посвячення прапора, оскільки товариство до 1938 р. планувало збільшити кількість членів до 1 млн. осіб [28, арк. 10]. Зважаючи на масовість членства та економічну кризу, членський внесок було знижено з 2 дол. США до 1 дол. США, однак такий член не отримував книжок, а лише той, хто сплатив 2 дол. США [28, арк. 11].

У деяких громадах святкування 70-річчя ювілею товариства пов'язували з 950-річчям хрещення Русі, тому місячник "Просвіта" (Ч. 10 – 12, 1938 р.) повністю присвячувався матеріалам ювілейних святкувань [29, с. 195 – 232]. Подібне спільне святкування відбулося у Турці в присутності тридцяти священиків, голови філії священика Г.Лакоти й голови "Просвіти" І.Брика за участю 20 тис. осіб з архієрейською відprawою й масовим походом громадян на річку Яблінку, де відбувалося водосвяття [30, с. 7; 31, с. 2 – 3; 32, с. 88]. Однак не всі громади об'єднували два свята у одне спільне святкування. У Березові було відсвятковано лише 950-річчя хрещення Русі, а ювілею з нагоди 70-річчя "Просвіти" не святкували [33, с. 419 – 422].

Влада дозволяла збір коштів на користь "Просвіти" згідно з артикулом 2 від 15 березня 1933 р. про громадські збірки (Dz. U. R. P. Nr. 22. roz. 162) і розпорядження міністерства внутрішніх справ від 14 липня 1934 р. (Dz. U. R. P. Nr. 69 roz. 638) у Львові й воєводстві, в тому числі у повітах Березів, Кольбушово, Кросно, Ніско, Переворськ, Ряшів, Сянік, Лісько, Тарнобжег [24, арк. 42]. Однак жертводавці мали змогу отримати їх лише у кінці січня 1939 р., після того як філії надсилали до Головного виділу дані щодо зібраних коштів у своїй місцевості [24, арк. 67].

Масовість ударної кампанії товариства для залучення якомога більшого числа членів зумовлювалася тим чинником, що "Просвіта" провела цілеспрямовану й активну підготовчу роботу, видавши 3 тис. інструкцій для повітових, міських "мужів довір'я" й окремих читалень і 10 тис. інструкцій для сільських мужів довір'я, 11 тис. закликів-рефератів для перепису членів [24, арк. 3]. Членів читалень зобов'язували сприяти "мужам довір'я" у виконанні покладених на них обов'язків [24, арк. 6]. Ювілейний комітет у жовтні 1937 р. звертався до "мужів довір'я", що не усі з них свідомо виконують завдання приєднання членів до товариства [20, арк. 45]. У "Пропам'ятній книзі" мали бути вписані лише ті члени, які сплатили внески за 1937 – 1938 рр. [24, арк. 66]. Як передбачалося, запис у "Пропам'ятну книгу" мав принести 30 тис. зл. [20, арк. 84]. До "Пропам'ятної книги" вписали свої побажання представники духовної академії і семінарії, НТШ, "Рідної школи", РСУК, "Дністра", Міщанського братства, "Маслосоюзу", ПКА, "Зорі", "Сили", "Волі" [20, арк. 26]. 14 квітня 1938 р. українські товариства Львова, які представляли О.Луцький, М.Капуста, Ю.Шепарович, М.Творидло, М.Мартюк, С.Кузик, Ю.Павликовський, М.Лазорко, А.Палій, А.Мудрик, ухвалили рішення про матеріальну підтримку "Просвіти" з нагоди ювілею [25, с. 2 – 3]. РСУК у зв'язку з ювілеєм товариства ухвалив відповідну відозву [25, с. 9].

Питання масового залучення членів було настільки важливим, що Головний виділ визначив матеріальну винагороду для філій і повітових організаторів. Суми сплачених членських внесків у розмірі 1 зл. і 2 зл. від фізичних осіб, з яких 15 % отримував організатор, а 5 % – філія, від сплачених внесків читалень у сумі 25 зл., організатор отримував 10 %, решту – філія, від внесків кооперативів у сумі 12 зл. організатор отримував 5 %, решту – філія. За сплачені членські внески від кооперативів й інших установ упродовж 1928 – 1934 рр. отримував організатор 10 %, а якщо кооперативи платили внесок у розмірі 2 зл. щорічно – 30 % [24, арк. 13]. Для "мужів довір'я" передбачалися й премії. За приєднаних 25 – 50 осіб їм безкоштовно надавалися місячні книжечки "Просвіти", видані у 1935 р., за 50 – 100 осіб – місячні і кварталні книжечки, за 100 – 150 осіб – місячні й кварталні книжечки і за 10 зл. видання "Української письменності", за 150 – 200 осіб – місячні і кварталні книжечки, "Життя й знання", від 200 осіб і більше – ще й спеціальна додаткова винагорода [24, арк. 16].

Для залучення коштів юридичних і фізичних осіб на проведення ювілейних святкувань 6 травня 1937 р. Головний виділ звертався з проханням щодо розміщення реклами у календарі "Просвіти" на 1938 р., де ціла сторінка форматом 24x16 см коштувала 300 зл., 1/2 сторінки – 160 зл., 1/4 сторінки – 90 зл., 1/8 сторінки – 50 зл., 1/16 сторінки – 30 зл. [24, арк. 40]. С. Магальс вказував, що ювілейний календар "Просвіти" на 1938 р. вийшов із друку ще у половині вересня

1937 р. і у Тернопільському воєводстві не мав значного поширення, тому Головний відділ прийняв рішення про те, що 20 % вартості від проданих календарів належатиме тому, хто їх реалізуватиме [24, арк. 24].

Ювілейний комітет звертався до дирекції Центробанку у Львові з проханням про надання позички в сумі 5000 зл. для святкування й видання ювілейних відзнак, грамот, нот, книжечок тощо. Гарантією сплати вказаної суми було те, що, починаючи з листопада 1937 р., посередниками позички виступатимуть філії, читальні, "мужі довір'я", які отримані від розпродажу коштів перерахують Центробанку [20, арк. 32]. Українські кооперативи ухвалили 5 % чистого річного прибутку надати Центробанку на рахунок "Просвіти" [20, арк. 24]. Львівський воєвода З. Царевич згідно з рішенням Л.РВ.27/45/38 дозволив на терені Тернопільського і Станиславівського воєводства проводити семимісячний збір пожертвувань на прапор товариства упродовж 13 травня – до кінця грудня 1938 р. [24, арк. 42]. У січні 1939 р. Головний відділ звертався до філій, щоб вони попередили місцеву владу про наслідки проведеної акції [24, арк. 67].

Президію почесного ювілейного комітету очолювали такі відомі особистості, як К.Левицький і А.Горбачевський. До його складу входили З.Пеленський, М.Творидло, С.Кузик, Л.Максимонька, О.Голіян, Л.Макарушка, М.Осінчук, П.Петрик. 10 травня 1937 р. ювілейним комітетом видано маніфест-звернення до українського народу, усіх українських національних товариств, установ, організацій у США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Югославії, Болгарії, Франції, Німеччині, Чехословаччині та інших країнах Європи. Закликалося усе організоване українство сповнити свій національний обов'язок щодо "Просвіти" – підно відзначити її 70-річний ювілей [35, арк. 1, 3, 12].

Свято з нагоди ювілею "Просвіти" відбулося 12 грудня 1936 р., його організувала ОДВУ (Організація державного відродження України – примітка автора), створивши для цього окремий святковий комітет у складі: голови Т.Свистуна, заступника голови М.Ворончака, секретаря С.Ялечка, скарбника А.Колодія. У концерті взяли участь три хори: хор ім. О.Кошиця з Філадельфії, хор "Бандурист" із Трентону, Український козацький хор. Пожертвування на "Просвіту" склали 228,50 дол. США, які надсилалися до Львова [25, с. 9]. У виданні "Просвіта", що видавалося в Софії, про 70-річний ювілей товариства зовсім не згадувалося [36]. 28 січня 1938 р. УНІ провів свято "Просвіти". Академію відкрив його директор І. Мірчук [37, с. 11 – 12]. "Діло" від 17 липня 1938 р. писало про організацію ювілею "Просвіти" у Канаді. Українське громадянство, за почином "Братства українців-католиків" й освітньо-економічного гуртка у Вінніпезі, провело чотири конференції усіх українських культурно-освітніх установ міста. Конференції проводили о. В. Кушнір, адвокат Д. Якімишак. Активну участь у конференціях брали секція "Братства українців-католиків" у Манітобі, економічно-освітній гурток Інституту "Просвіти", читальня "Просвіти", Народний дім, школа ім. М. Шашкевича, Інститут ім.Т.Шевченка, товариство "Кобзар". На останній конференції обрано ювілейний комітет, до складу якого увійшли голова В.Кушнір, перший заступник голови комітету Т.Ферлей, другий заступник голови Д.Якімишак, секретар І.Байдюк, рекламний агент А.Загарійчук, скарбник Г.Мудрий, касовий писар А.Господин. Контрольну комісію представляли М.Мелешця, С.Мотало й С.Сірий [38, арк. 31].

У звіті з діяльності ділового ювілейного комітету від 16 вересня 1937 р. повідомлялося, що на дев'яти засіданнях обговорено потребу видання трьох масових пісень, трьох немасових, трьох маршів для духових оркестрів та дві в'язанки-пупуррі. За кордон вислано 90 відозв і маніфестів: у Канаду – 43, Америку – 16, Бразилію – 5, ЧСР – 14, СРХ – 6, Болгарію – 1, Австрію – 3, Німеччину – 4, Швейцарію – 1, Францію – 4, Данію – 1, Туреччину – 1, Маньчжурію – 1, Бельгію – 1, 250 листів приватним особам за кордоном [39, арк. 12, 13]. Бажаючи заручитися підтримкою громадськості, почесний ювілейний комітет в особі К.Левицького, о. М.Цегельського, А.Горбачевського, ділового ювілейного комітету на чолі із З.Пеленським (секретар комітету П.Петрик), Головного відділу "Просвіти" звертався до керівництва римокатолицької церкви [20, арк. 18] і до владики римокатолицької церкви у США [30, арк. 19], філій Союзу українок [24, арк. 35] і запросив на ювілей "Сокола-Батька", "Луг", Товариство служниць, студентську громаду, духовну академію, "Супругу", "Бесіду", "Зорю", "Силу", "Волно", Народну організацію, Міщанське братство, Суспільний промисел з проханням підтримати всенародний ювілей товариства [24, арк. 34].

26 – 27 лютого 1938 р. товариства і гурти КЛК (Львів, Ворохта, Грядя), Сокіл ("Сокіл-Батько", "Сокіл (II, III, IV, V) – Львів і "Сокіл" (Глиняни), "Стріла" (Львів), СК "Рідна школа"

(Львів), "Орли" (Львів) виставили на участь у змаганнях із нагоди ювілею 146 спортсменів [40, с. 9 – 10]. КЛК влаштував рейд лижників, членів клубу, що тривав 19 – 20 лютого поточного року, у якому взяли участь 16 лижників на чолі з головою товариства. Траса рейду становила 80 км, всього за 17 годин важкого маршу, до Львова прибули лижники, привізиши у срібній чаші землю з Білої гори в Підлиссі, яка вважалася символом зв'язку "Просвіти" із М. Шашкевичем [41, с. 12 – 14; 19, с. 50]. 21 вересня 1938 р. відбулися товариські змагання українських спортивних товариств "Скала" (Мостиська) і "Дністер" (Самбір), приурочені до ювілею "Просвіти". Прибуток від них було призначено на потреби товариства [42, арк. 1]. Також проводилися інші спортивні змагання, зокрема дводенний футбольний матч у Львові [19, с. 50]. Головний виділ, президія ділового ювілейного комітету надіслали подяку усім спортсменам, які взяли участь у змаганнях з нагоди ювілею "Просвіти" [20, арк. 81].

Програма ювілею мала всенародний характер і передбачала організацію народного здвигу у Львові (повітових і сільських здвигів на місцях), посвячення прапора Матері-"Просвіти", проведення конгресу української культури (відповідного конгресу на місцевому рівні), виставки мистецьких досягнень товариства за 70 років, створення Фонду української національної культури "Просвіти" [20, арк. 10]. Також було заплановано проведення Дня українки-громадянки [43, с. 53 – 55], Дня української молоді [43, с. 8 – 9], програма масових заходів на селі [44, с. 3 – 4]. Філія у Жовкві подала на розгляд районної наради зразок звіту читалень із ювілейних святкувань, що складався з двадцяти п'яти пунктів [24, арк. 53]. Згідно з рішенням ювілейного комітету 50 % надходжень від сільських ювілейних святкувань залишали для власних потреб читальні, 50 % надсилали до філій, які з цих коштів 25 % передавали Головному віділові [20, арк. 22].

22 квітня 1937 р. на засіданні представників українських центральних установ було утворено спеціальний комітет із підготовки й проведення у 1938 р. Конгресу української культури [45, арк. 1 – 2; 46, арк. 1]. 28 квітня 1937 р. на засіданні комітету його головою обрано О.Терлецького, заступниками Ю.Павликівського та В.Сімовича, секретарями М.Дужого й В.Ковальчука [46, арк. 29 – 30]. Згідно з протоколом першого засідання конгресового комітету І.Брик висунув ідею об'єднання 70-річного ювілею з проведенням конгресу [46, арк. 29 – 30]. До складу президії конгресового комітету входила комісія у складі трьох осіб, а саме: І.Брика, І.Раковського, А.Жука, якій доручили опрацювати конкретний план проведення конгресу, який було запропоновано на його наступному засіданні [46, арк. 30]. Діловою президією конгресу була президія конгресового комітету, окрім того, планувалося обрання на конгресі почесної президії [46, арк. 3].

7 травня 1937 р. комісія у присутності голови комітету О.Терлецького подала план, що складався з чотирьох основних розділів: завдань й організації конгресового комітету, завдань й складу конгресу, програми проведення [46, арк. 2]. Завдання й організація конгресового комітету, що був складовою частиною ювілейного комітету "Просвіти" і співпрацював з його президією, діловим комітетом й Головним віділом, ґрунтувалися на тому, щоб провести його у рамках 70-річного ювілею товариства, створити постійні й тимчасові комісії для вирішення окремих завдань, налагодити відносини з українськими організаціями й товариствами, приватними особами [46, арк. 1].

Окрім того, його завдання передбачали аналіз досягнень українського народу в сфері духовної й матеріальної культури, особливо стану шкільної й позашкільної освіти, культури й мистецтва, преси, книжкової продукції, фізичного розвитку; виявлення напрямних й практичних заходів для піднесення організованості, культурного рівня й матеріального добробуту українського народу; створення постійного національного органу "Ради Української Культури" (РУК), який би захищав національні інтереси українського народу у широкому розумінні цього слова, координував діяльність різних національних культурних і суспільних організацій, центральним джерелом інформацій і директив у всіх сферах культурного й суспільного життя українського народу [46, арк. 2].

Для ефективної й продуктивної праці, авторитетності ухвал конгресу до його складу передбачалося ввести національну еліту українського народу: визначних представників науки, літератури, мистецтв у різних сферах культурного, суспільного й економічного життя, зокрема митрополитів і єпископів греко-католицької й православної церков, членів Української академії наук, професорів університетів та науково-дослідних установ, представників українських

центральної наукових, просвітніх, економічних, добродійних, фізкультурних і суспільних організацій із західних українських земель і еміграції, депутатів до установчих організацій із західних українських земель, пресу. Комітетом із проведення конгресу було підготовлено й надіслано афіші на адреси 33 приватних осіб і установ у зв'язку з проведенням конгресу [46, арк. 45 – 46]. Членами конгресу вважалися усі члени ювілейного комітету. Загальна кількість членів конгресу не повинна перевищувати 350 до 400 осіб [46, арк. 3]. Крім того, на пленарних засіданнях могли бути запрошені й гості.

Окремі маніфестаційні імпрези, пов'язані з організацією конгресу, передбачали проведення виставки періодичної преси і книжкової продукції в основному з українознавства, виданої на всіх українських землях і в еміграції, еміграційної преси і книжок "Просвіти" за весь період її діяльності; виставку українського образотворчого мистецтва пореволюційної доби, кооперативної й приватної торгівлі й промислу, театральні вистави, концерти, музику й спів; показові виступи гімнастичних організацій у день проведення конгресу, маніфестаційний хід гімнастичних організацій і делегацій центральних установ та філій "Просвіти" вулицями Львова у день проведення конгресу [46, арк. 6 – 7]. До практичного втілення накреслених планів залучалися бібліотеки НТШ і "Просвіти", організація митців, РСУК і "Союз українських купців", театральні й музичні організації, "Соколи", "Луки", "Каменярі" [46, арк. 7]. Тому 28 вересня 1937 р. відбулося спільне засідання президії конгресового комітету, до складу якого входили представники "Сокола-Батька", "Великого Лугу", "Орлів", "Каменярів", також було запрошено С.Гайдучка, співзасновника й активного діяча сокільського й спортивного руху, щодо презентації усіх українських спортивно-руханкових організацій на конгресі української культури 1938 р.

Ювілейний комітет 24 серпня 1937 р. звертався до філій з ухвалою, що кожна українська установа, кожен українець і українка повинні скласти пожертвування на нитку (звичайну, шовкову, срібну і золоту) для прапора "Просвіти", за що жертводавець отримуватиме пам'ятну грамоту й прапорець розміром 60 x 40 см з емблемою ювілейного року. Найменший дар для установ становив 15 зл. [20, арк. 10]. 16 листопада 1938 р. ювілейний комітет із проведення 70-річчя звертався до дирекції Центробанку з проханням покрити 1900 зл., які позичила "Просвіта" на нитку для прапора товариства [47, арк. 50]. У зв'язку з акцією Головного відділу щодо збору коштів на прапор "Просвіти" інспектори провели у червні 1938 р. сорок одну конференцію (підраховано автором) [48, арк. 50]. У шести місцевостях: Кракові, Лежайську, Ліську, Новому Санчі, Устриках Долішних влада заборонила її проводити [48, арк. 51].

Окрім того, жертводавці, які внесли пожертвування від 5 зл. і вище на нитку для прапора, мали ще отримати ювілейні ілюстрації, яких було випущено два види, великого формату трьох видів – 15 тис. штук, малого формату чотирьох видів – 20 тис. штук на суму 5202,44 зл. [20, арк. 27]. Плакати у мистецькому оформленні митця М. Бутовича й Ю. Краківського присвячені 70-річчю "Просвіти", друкувалися у Львові (Низодрук "Унія") [49, арк. 1]. 7 червня 1938 р. ювілейний комітет "Просвіти" запропонував громадськості картини, приурочені 70-річчю товариства. Перша з них, представлена художником С. Гординським, символізувала стилізований прапор "Просвіти", обрамлений з обох боків рослинним орнаментом на тлі будинку товариства й мотивів ювілейної відзнаки. Друга (автор Ю. Краківський) – мистецька персоніфікація "Просвіти" й оформлення пісні "Угору стяг" на фоні Печерської лаври у Києві й собору св. Юра у Львові, що символізувала єдність українських земель і просвітньої ідеї. Третя (автор М.Бутович) – передавала авторське бачення пісні "Просвіти" армія йде...". Усі картини продавалися лише за готівку по 5 зл. за штуку зі зниженням вартості для філій на 30 %. Чотири менші за форматом картини М.Бутовича присвячувалися боротьбі з неписьменністю. Вартість кожної з них складала 50 гр. з 30 % зниженням вартості для філій [50, арк. 38].

Проводився конкурс на прапор, матеріали якого надсилалися до ювілейного комітету не пізніше 31 липня 1937 р. Винагорода за участь у ньому складала 75 зл., за прийнятий проект – 200 зл. [20, арк. 25]. Виготовлення прапора коштувало 1500 зл. [20, арк. 83]. До речі, світлина з прапором "Просвіти" подана у "Лемківському календарі" на 1968 р. [51, с. 23]. 16 листопада 1937 р. відбулося засідання так званої "прапорової" комісії у складі голови І.Брика й членів О.Кульчицької, М.Осінчука, М.Драгана й П.Ковжуна з таким порядком денним: розгляд проектів прапора, жетонів відзнак, афіш пропагандистського змісту [20, арк. 55].

Ювілейний комітет звертався з листом до філій товариства, щоб у повітах створювалися відповідні комітети з такими секціями, як "прапорові", фонду національної культури і конгресові

[20, арк. 63]. "Прапорова" секція мала контролювати виплату коштів українськими установами на нитку для прапора [20, арк. 63], секція фонду національної культури здійснювала контроль за оподаткуванням усіх українських установ і громадян на цей фонд [20, арк. 64], секція конгресова готувала проведення повітового й сільського освітнього конгресів [20, арк. 64]. У програмі повітового ювілейного свята входило також відзначення Дня молоді, жінки-громадянки, народного господарства [20, арк. 67 – 68]. Упродовж ювілейного року усі сільські бібліотеки мали об'єднатися й утворити одну спільну бібліотеку при читальні [20, арк. 23].

Ювілейний комітет у зверненні "До відома філій і читалень!" повідомляв, що "Просвіта" отримала дозвіл від міністерства внутрішніх справ на прапор і поширення ювілейних відзнак. Заборонялося видавати відзнаку нечленам товариства, виготовляти й використовувати прапорці, проводити відкриті збори коштів для прапора "Просвіти". Члени "Просвіти" згідно з дозволом міністерства внутрішніх справ від 23 лютого 1938 р. мали право носити ювілейну відзнаку товариства [52, арк. 33]. Дозволялося також використовувати її одночасно з хоругвою на загальних зборах Головного відділу, носити на головному уборі. Вартість відзнаки мала становити не менше 1 зл. [50, арк. 20].

Згідно з прийнятим проектом прапор "Просвіти" мав розміри 140 x 125 см, лицевий бік якого був обрамлений блакитно-жовтими зубцями, рожевого кольору із символом "Просвіти": жінкою, що сидить із намистом і зіркою над головою, у правій руці вона тримала смолоскип, у лівій – книжку. Біля її ніг зображено три герби: праворуч – св. Михайло з вогненним мечем, ліворуч – лев, обернений на захід, посередині – герб "Запорожжя" – козак із мушкетом. Лівий бік прапора, обрамлений жовтим кольором, блакитного кольору із золотим промінням сонця й книгою. Над сонцем напис "Просвіта", під сонцем: "1868 – 1938" [20, арк. 25].

Важливе значення для проведення ювілею товариства відігравали жетонові відзнаки. 2 червня 1937 р. ювілейний комітет звертався до одного зі львівських професорів щодо його згоди на участь у поіменному конкурсі ювілейної жетонної відзнаки для членів "Просвіти". Матеріали потрібно було надіслати до 31 липня 1937 р. За участь у конкурсі передбачалася премія у розмірі 30 зл., а за прийнятий проект – 100 зл. [20, арк. 9]. Усіх ювілейних відзнак три види, а саме: звичайних (50 тис. шт., ціною 4 гр. за одну штуку), окисдованих (20 тис. шт., ціною по 20 гр. за одну штуку) і емальованих (20 тис. шт., ціною по 30 гр. за одну штуку) було видано на суму 12 тис. зл. [20, арк. 83]. Філії отримали ювілейні відзнаки у першій половині січня 1938 р., і з усієї кількості виготовлених вартістю 1790,58 зл. отримали на власні потреби. Найдешевші з них для масового поширення коштували по 25 гр. за одну штуку, посріблені – 50 гр., емальовані – 1 зл. [20, арк. 62]. Прибутки від продажу відзнак мали становити 29750 зл. [20, арк. 84]. Для філій вартість відзнак було знижено на 30 % і на 1938 р. вони отримали 21 тис. зл. прибутку від їхньої реалізації [50, арк. 38].

Аналізуючи матеріали архівної справи, знаходимо дані, які свідчать про те, що усіх ювілейних відзнак було виготовлено у кількості 140919 на загальну суму 2486453 зл., а не 90 тис. шт. на суму 12 тис. зл., як уже вказувалося. Такі значні розходження у кількості виданих ювілейних відзнак дають підставу стверджувати, що контроль і облік ювілейних відзнак проводився не на належному рівні з певним порушенням обліку затрачених коштів. За даними касової книги (розпочатої 6 січня 1938 р. і закінченої 26 серпня 1939 р.), на виготовлення емальованих відзнак витрачено 50912 зл., отримано прибутку – 51177 зл., витрати посріблених відзнак склали 43345 зл., прибуток – 43947 зл., на звичайні відзнаки витрачено 45883 зл., прибуток – 53836 зл. [54, арк. 1 – 91].

У цілому, "Просвіта" видала 2255 маршів для оркестрів, 5793 пісні для хорів, 15 тис. великих ювілейних ілюстрацій, 20 тис. менших ювілейних ілюстрацій для пропаганди боротьби з неписьменністю, 262 тис. наліпок, 25 тис. ювілейних грамот. З них було реалізовано 132673 ювілейних відзнаки, 1579 маршів для оркестрів, 4302 пісні для хорів, 5358 великих ювілейних ілюстрацій, 15705 менших ювілейних ілюстрацій, 243022 наліпки, 18 тис. ювілейних грамот [19, с. 50]. 25 травня 1938 р. С. Магальяс повідомляв філії, що вони можуть отримувати від фонду національної культури й збору коштів на прапор 30 % [50, арк. 30]. Ситуація із заборгованістю зумовила збільшення надходжень від відсотків на потреби філій. На 8 серпня 1939 р. Головний відділ звертався до філій з тим, що для ліквідації їхньої заборгованості їм призначено 30 % із продажу відзнак, ювілейних наліпок, коштів на нитку прапора і 50 % від купівлі книг [53, арк. 34].

Ювілейна наліпка призначалася для декорування вікон по селах і містечках на час ювілейних святкувань [50, арк. 38]). Афіші пропагандистського змісту, так звані "наліпки", були роздруковані у кількості 262 тис. шт. загальною вартістю 1750 зл. (ціною 10 гр. за одну штуку) [20, арк. 36]. На 1938 р. було реалізовано 110 тис. штук [50, арк. 38]). Також було видано ноти дев'яти маршів для оркестрів і дванадцять пісень для хорів вартістю 2809,85 зл., що мали виконуватися на площі перед освяченням прапора "Просвіти" і на усіх повітових і сільських святах [20, арк. 36]. Ноти висилалися лише за готівку, однак при їх замовленні філії отримували знижку на 20 %. У цілому видатки на проведення 70-річного ювілею "Просвіти" склали 40489 зл., заплановані прибутки – 272114 зл. [20, арк. 83, 84].

На конференції, що проходила 12 квітня 1938 р., З. Шахерський, міський староста Долини, заявляв представникам "Просвіти", що товариство готується провести у Львові ювілейний здиг українських товариств, який на Болехівщині має перетворитися на маніфестацію організованості українського народу. Далі староста зазначив, що це суперечить статутіві, бо на збори кожна філія й читальня делегує одного представника. Влада може припинити діяльність товариства, бо такий здиг є недоцільним й суперечить статутіві товариства [24, арк. 37 – 38]. Голова філії звернув увагу на той факт, що статут "Просвіти" дозволяє проводити не лише збори, але й організацію імпрез, свят, здвигів, екскурсій і що це має бути не організаційна чи політична маніфестація, а маніфестація культурних здобутків українського народу [24, арк. 38].

10 травня 1938 р. Головний відділ товариства повідомляв філії і читальні, що воєводська влада у Львові 22 квітня 1938 р. видала розпорядження про те, що ювілейне свято "Просвіта" може провести лише за умови, що участь у ньому зможуть взяти тільки по одному представнику від філій і читальень з чотирьох воєводств (Краківського, Львівського, Тернопільського, Станіславського) і делегації центральних управ українських установ. Не дозволялися святковий хід вулицями Львова, участь у святі хорів, оркестрів й проведення конгресу української культури [24, арк. 41]. Президія профспілкової організації просвітянських працівників СУПРУГА вважала, що проведення ювілейного здигу у Львові 22 – 23 травня 1938 р. не дасть можливості його підготувати й провести, оскільки оркестри й хори мали недостатньо часу для підготовки до виступів [55, арк. 1].

Зважаючи на рішення польської влади, "Просвіта" припинила підготовку масового прибуття членів товариства до Львова на 22 травня 1938 р. Натомість закликала філії і читальні перенести заплановані святкування на місцевий рівень згідно з наміченою програмою, що обговорювалася на окружних повітових нарадах філій і читальень, де наголошувалося, власне, й на тому, що влада не проводить жодних обмежень [24, арк. 22]. 23 – 24 вересня 1938 р. у Львові проходив з'їзд голів філій і інструкторів з питань обговорення внутрішньо-організаційних справ, що стосувалися обов'язків і завдань освітніх працівників, проведення ювілейних свят, перетворення філій у самоокупні повітові осередки [50, арк. 67]. Деякі автори наголошували на тому, що польська влада заборонила саму підготовку до ювілею [56, с. 25], інші писали про урочисте відзначення 70-річчя заснування товариства 22 травня 1938 р. [57, с. 53]. Насправді влада заборонила масове проведення ювілейних святкувань у Львові, однак рішення про заборону підготовки до нього з боку поліції, львівського магістрату чи воєводської влади не було.

У дев'яти читальнях Тернопільського воєводства влада заборонила проведення імпрез [58, арк. 22, 22 зв]. Повітове старство у Надвірній заборонило проводити 7 липня 1936 р. окружне просвітянське свято у Манячій [59, с. 8]. Збаразьке старство заборонило читальні у Токах організувати свято "Просвіти" [60, с. 7]. У цілому, в більшості місцевостей святкування все-таки відбулися. Голова "Просвіти" І.Брик святкував 70-річний ювілей "Просвіти" у Золотому Потоці [61, с. 264]. На Жовківщині у святкуваннях взяло участь 52 читальні і понад 15 тис. свідомих громадян [62, с. 7]. Згідно зі звітом О.Калиняка, голови читальні "Просвіти" у Сороцькому від 3 липня 1938 р., ювілейний комітет побудував біля читальні брами, одну з написом "Просвіта", рік заснування і 1938, й біля церкви дві брами з написом "Хай живе "Просвіта", також на святі було розпродано 225 наліпок. У зв'язку із святкуванням ювілею привітання до Головного відділу надійшли від читальні, гуртка "Рідної школи" і "Сільського господаря" із Сороцького [58, арк. 1 – 2].

Як свідчать дані звіту філії у Мостиську від 17 вересня 1938 р., у повіті нараховувалася 41 читальня, і влада не ліквідувала жодної з них, лише закрила читальню у Острозі за бездіяльність, хоча остання у подальшому відновила діяльність. На святі, яке було організовано у 30 читальнях, розпродано 1400 наліпок, 283 ювілейних відзнак [58, арк. 5 – 6, 8]. У філії в Підгай-



цях відбулося 14 свят на 75 читалень, ювілейних відзнак продано на суму 660 зл., грамот – на 230 зл., календарів – на 672 зл., наліпок – на 750 зл., всього на суму 2312 зл. Взагалі проведено у 1938 р. в цьому повіті 463 різноманітні масові заходи [58, арк. 11, 11 зв]. Філія у Перемишлі у звіті від 19 вересня 1938 повідомляла, що на 109 читалень розпродано однозолотих відзнак на суму 1543 зл., наліпок на вікна – 3750, ювілейних грамот – 110, грамот-образів – 70 [58, арк. 12].

Читальня у Солоному Заліщицького повіту направила на адресу Головного виділу "Просвіти" від 26 грудня 1938 р. за підписом читальні, кооперативу "Праця", гуртка "Сільського господаря", "Лугу", церкви, пам'ятну грамоту, у якій подано загальні дані про розвиток і стан читальні, кооперативу, гуртків тощо. Зокрема, читальня нараховувала 286 членів, у місцевості проживало 766 українців, членами читальні було 118 чоловіків, 124 жінки, неповнолітніх 14 – 18 років 24 хлопці і 23 дівчини. У звіті з ювілейного свята читальні у Блюдниках зазначалося, що наліпок продано 320 на 32 зл., відзнак 30 – по 1 зл. (30 зл.), 20 – по 0,50 зл. (10 зл.), 75 – по 0,25 зл. (17,50 зл.), разом 89,50 зл. Збір на "Просвіту" становив 192,70 зл. від читальні, гуртка "Рідної школи", кооперативу [58, арк. 44].

У комюніке ювілейного комітету товариства з приводу відзначення 70-річного ювілею "Просвіти" наголошувалося на тому, що здвиг у Львові не відбувся, а посвячення прапора проходило у рамках святкової служби у храмі св. Юра 22 травня 1938 р. митрополитом А. Шептицьким у митрополичій каплиці у присутності найстаршого просвітника, учасника перших загальних зборів від 8 грудня 1868 р. о. М.Цегельського, найстарших сеньйорів-діячів, Головного виділу, робочого і ювілейного комітетів, делегатів установ [11, арк. 5–7, 9]. А.Шептицький наголошував на тому, що велике й радісне ювілейне свято проходить у складних умовах [63, с. 55].

Отже, "Просвіта" посідала надзвичайно важливу роль в українському культурно-просвітньому русі, оскільки виконувала функцію збереження, активного розвитку й формування національної свідомості українців. Аналіз особливостей підготовки й проведення ювілейних святкувань у консолідації української спільноти дає змогу осмислити їхній механізм, фінансові можливості, питання пропаганди і залучення членів товариства до їх відзначення.

Для виготовлення ювілейних відзнак, наліпок залучалися українські митці й закордонні ювелірні фірми, проводилися конкурси серед громадянства. Усе це свідчило про масовість кампанії у підготовці до проведення ювілеїв всеукраїнського характеру, активну організаційно-підготовчу роботу, проведену Головним віділом "Просвіти" й відповідними конгресовими комітетами й ювілейними комісіями. Для надання ювілейним святкуванням масовості й підтримки інших українських товариств Головний віділ намагався заручитися їхньою підтримкою. Бажаючи надати цьому заходу всеукраїнського характеру, ювілейно-конгресовий комітет звертався до наркомату освіти у Харкові з проханням взяти участь у проведенні конгресу.

Для ефективної й продуктивної праці, авторитетності ухвал запланованого конгресу до його складу було введено національну еліту українського народу: визначних представників науки, літератури, мистецтв у різних сферах культурного, суспільного й економічного життя.

Програми ювілейних святкувань своїм впливом охопили закордонні й західноукраїнські інституції, духовенство, наукові й економічні установи, кооперативи, господарські й спортивні товариства, що прилучилися до відзначення 70-річного ювілею. Однак спільні й об'єднані дії "Просвіти" й інших західно-українських товариств викликали занепокоєння польської влади, яка нехтуючи конституційними нормами, незважаючи на статут товариства, заборонила проводити ювілейні святкування у Львові, тому що ювілейні заходи сприяли б організованості українського культурно-просвітнього руху.

### *Список використаних джерел*

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 1. 2. Там само. – Спр. 179. – Арк. 22. 3. Там само. – Спр. 25. – Арк. 4, 6, 32 а, 62, 89, 104, 105, 110, 127. 4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1, 11. 5. ЦДАУ у Львові. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 2, 3. 6. Там само. – Спр. 29. – Арк. 2, 10. 7. Там само. – Спр. 31 а. – Арк. 2, 4. 8. Там само. – Спр. 139. – Арк. 2, 3. 9. Мудрий В. Роля "Просвіти" в українському житті. З приводу шістдесятиліття "Просвіти". – Львів, 1928. – 19 с. 10. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 6. 11. Там само. – Спр. 130. – Арк. 2 – 5, 86, 113. 12. Там само. – Спр. 123. – Арк. 1 – 12, 21, 22, 26, 29 – 30, 36 – 37, 43, 58, 60, 83, 109 – 113. 13. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 10, 11. 14. ЦДАУ у Львові. – Там само. – Спр.

124. – Арк. 1, 4, 5. 15. Там само. – Спр. 552. – Арк. 1 – 4. 16. Центральний державний архів Вищих органів влади України (далі – ЦДАВО). – Ф. Р-166. – Оп. 3. – Спр. 1161. – Арк. 1. 17. Там само. – Ф. 3695 с. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 75. 18. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 3, 5, 18, 58, 65. 19. Товариство “Просвіта” в рр. 1936 – 1938. Звідомлення з діяльності від 1. січня 1936 р. по 31. грудня 1938 р. XLXI. Загальні збори “Просвіти” 8 червня 1939. – Львів, 1939. – 84 с. 20. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 3, 9, 10, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 32, 36, 42, 45, 55, 63, 64, 67 – 68, 81, 83, 84. 21. На порозі сімдесятиліття “Просвіти” // Життя і знання. – 1937. – Ч. 12. – С. 337. 22. Перський С. Ювілей “Просвіти” (думки з нагоди 70-ліття існування “Матері українських товариств”). Відбитка з альманаху “Нового часу” на рік 1938. – Львів, 1938. – 15 с. 23. Дорошенко В. “Просвіта” її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про “Просвіти” в інших країнах. – Філадельфія: Па., ЗДА, видання: “Молода Просвіта” ім. Митр. А. Шептицького, 1959. – 102 с.: іл. 24. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3, 6, 13, 16, 22, 24, 35, 37 – 38, 40, 41, 42, 53, 66, 67. 25. Там само. – Спр. 35. – Арк. 32, 34, 62, 84. 25. Так почалося велике діло... Як повстав ювілейний комітет для святкування 70-літнього ювілею Просвіти // Під прапором Просвіти! Бюлетен ділового комітету 70-ліття Просвіти. – 1938. – Ч. 7 – 12. – С. 4 – 5. 26. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 37. 27. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 12. 28. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 10 – 11. 29. Матеріяли до ювілейних святкувань Просвіта // Місячник освіти–культури – виховання. Християнська Україна. 988–1938. Матеріяли до ювілейних святкувань. – 1938. – Ч. 10 – 12. – С. 195 – 232. 30. Турчанська хроніка. Бойківська верхovina “Просвіти” // Наш прапор. – 1938. – Ч. 222. – С. 7. 31. Незвичайне свято Бойківщини // Наш прапор. – 1938. – Ч. 241. – С. 2–3. 32. Гайда Ю. І. Турківщина: природа і люди. Монографічний опис. – Ужгород: Патент, 1998. – 391 с. 33. Коломия і Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Наукове товариство ім. Шевченка. – Філадельфія: видання комітету коломиїан, 1988. – 959 с.: іл. 34. Наша кооперація – В 70-ліття Матері-Просвіти // Під прапором Просвіти! Бюлетен ділового комітету 70-ліття Просвіти. – 1938. – Ч. 1 – 2. – С. 2 – 3. 35. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 1, 3, 12. 36. Просвѣта. Редакторъ Петръ Мутафчиевъ. – София, 1938 – 1939. – 1296 с. 37. “І наші серця бють в один такт”. Свято “Просвіти” в Українськiм Науковiм Інститутi в Берліні. Під Під прапором Просвіти! Бюлетен Ділового Комітету 70-ліття Просвіти. – 1938. – Ч. 1 – 2. – С. 11 – 12. 38. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6798 г. – Арк. 31. 39. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 12, 13. 40. Спортовий поклін. Як відбулися лещетарські врочистости в честь Просвіти? // Під Під прапором Просвіти! Бюлетен Ділового Комітету 70-ліття Просвіти. – 1938. – Ч. 1 – 2. – С. 9 – 10. 41. Лещетарський поклін Просвіти. Прегарна імпреза Карпатського Лещетарського Клубу в межах Ювілейного Року // Під прапором Просвіти! Бюлетен Ділового Комітету 70-ліття Просвіти. – 1937. – Ч. 7 – 12 1937. – С. 12 – 14. 42. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 1. 43. Підготовка дня українки-громадянки // Просвіта. місячник освіти – виховання – культури. День українки-громадянки. Тексти до програми. – 1938. – Ч. 3 – 4. – С. 8 – 9, 53 – 55. 44. 70-літній ювілей “Просвіти” (за обіжником Головного Товариства) // Бюлетень Філії “Просвіти” в Калуші. На правах рукопису. – 1937. – Ч. X. – С. 3 – 4. 45. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 1 – 2. 46. Там само. – Спр. 141 а. – Арк. 1, 2, 3, 6 – 7, 29 – 30, 45 – 46. 47. Там само. – Спр. 481. – Арк. 50. 48. Там само. – Спр. 822. – Арк. 50, 51. 49. Там само. – Спр. 218. – Арк. 1. 50. Там само. – Спр. 214. – Арк. 20, 30, 38, 67. 51. Матір українського національного життя: у сторіччя “Просвіти” // Лемківський календар на божий 1968 рік. – Торонто-Н. Дж.: Видання Організації Оборони Лемківщини, 1968. – С. 23. 52. До відома філій і читальень! // Під Під прапором Просвіти! Бюлетен Ділового Комітету 70-ліття Просвіти. – 1938. – Ч. 1 – 2. – С. 15. 53. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 33, 34. 54. Там само. – Спр. 6448. – Арк. 1 – 91. 55. Там само. – Спр. 49. – Арк. 1. 56. Качор А. Роля “Просвіти” в економічному розвитку Західної України. Українська Вільна Академія наук. Серія: Літопис УВАН. Ч. 18. – Вінніпег: Накладом Товариства “Просвіта” в Порт Артурі, 1960. – 31 с. 57. Гринів О. “Просвіта”: історія і сучасність // Літопис Червоної Калини. – 1991. – Ч. 6. – С. 53. 58. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 812. – Арк. 1 – 2, 5 – 6, 8, 11, 11 зв, 12, 22, 22 зв, 44. 59. Коротка просвітянська статистика Солотвинщини // З просвітянського фронту на Підгір'ю й Гуцульщині (Одноднівка). – 1936. – Липень. 60. Припинили діяльність читальень “Просвіти” // Неділя. – 1938. – Ч. 37 (507). – С. 7. 61. Бучач і Бучачина. Історично-мемуарний збірник. Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто: З друкарні Української Видавничої Спільки в Лондоні, 1972. – 768 с.: іл. 62. Жовківщина “Просвіти” // Новий

час. – 1938. – 27 жовтня. 63. Як прапор "Просвіти" посвятили // Народній Ілюстрований Календар "Просвіти" на звичайний 1939. – Львів, 1938. – С. 55.

Ivan Zulyak

**JUBILEE "PROSVITA" AS ONE OF THE FORMS TO CONSOLIDATION  
UKRAINIAN COMMUNITY IN MEZHDUVOENNYI PERIOD (TO 140-YEARS  
SINCE TIME OF THE INSTITUTION "PROSVITA")**

In article explored jubilee "Prosvita" in intermilitary period as one of the forms to consolidation Ukrainians, are analysed organizing particularities of the celebrations, coordination action ukrainian institutions, which carried the mass nature.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

**ПОСТАТЬ КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО НА ТЛІ УКРАЇНСЬКО-  
ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.  
(ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВЧЕНОГО)**

*У праці проаналізовано громадсько-політичну діяльність Кирила Студинського в 20-х роках ХХ ст.*

Одним із важливих завдань сучасних досліджень в Україні є повернення із забуття імен видатних осіб, які впливали на становлення і розвиток української науки, вивчення їх культурної та громадської діяльності. До таких постатей належить видатний мовознавець, історик, громадсько-політичний діяч, етнограф Кирило Йосипович Студинський. Його ім'я нерозривно пов'язане з цілим етапом національно-культурного руху в Східній Галичині в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Вивчення найрізноманітніших аспектів діяльності К. Студинського дає можливість відтворити маловідомі сторінки історії української науки та культури, роботу окремих громадських організацій та установ, означити еволюцію наукової інтелігенції в даний історичний період.

Метою даної статті є проаналізувати суспільно-політичну діяльність К. Студинського у міжвоєнний період.

Закінчення Першої світової війни в листопаді 1918 р. хоча й викликало сподівання серед українців Галичини, все ж не дало очікуваного миру. Одним із її політичних наслідків став розпад Австро-Угорської імперії, який загострив питання національного будівництва серед усіх народів, що населяли її. Українці Галичини в особі своїх лідерів проголосили створення ЗУНР. Такий крок в умовах зростання аналогічних державницьких настроїв у поляків став головною передумовою початку українсько-польської війни.

Аналіз цієї війни виходить за межі нашого дослідження. Хотілося б відзначити інше: Перша світова війна, частина бойових дій котрої проходила безпосередньо на території Галичини, а також українсько-польська війна спричинили гуманітарну катастрофу в краї. Її ознаками стало зменшення чисельності населення, збільшення кількості непрацездатних людей через каліцтво, зубожіння і голод, поширення епідемій. Не випадково одним із головних завдань для галицької інтелігенції стала організація матеріальної допомоги населенню. Внесок К. Студинського в цю роботу був беззаперечним. Простежимо це на конкретних прикладах.

У складних умовах перших тижнів польської окупації Львова наприкінці 1918 р. К. Студинський та інші діячі вирішили створити таку організацію, яка змогла б відстоювати ін-

тереси українського населення перед новою владою, надавати допомогу потерпілим від воєнних дій жителям, українським полоненим і в'язням. 4 грудня 1918 р., в розпалі польсько-української війни, у Львові почав діяти Український громадянський комітет (УГК) [5, арк. 1].

Головою новоствореної організації став С. Федак – директор страхового товариства "Дністер". До керівництва залучено також К. Студинського. Головною метою УГК стало надання матеріальної, моральної, медичної та правової допомоги українському населенню [5, арк. 1]. Комітет створювався як позапартійна, гуманітарна інституція, до якої увійшли найповажніші українські громадяни різних політичних поглядів, що реально давало можливість УГК заручитися підтримкою українських політичних об'єднань і партій [6, арк. 1]. До травня 1919 р. УГК надавав допомогу лише львів'янам, а потім його діяльність поширилась на всю Східну Галичину. У повітах та містах краю утворились місцеві громадянські комітети, які на своєму рівні займались наданням допомоги українському населенню [5, арк. 3].

3 березня 1920 р. був прийнятий статут УГК [7, арк. 1], який 21 червня 1920 р. був затверджений владою. Однак попри це його діяльність викликала вороже ставлення з боку останньої. Свідченням цього були часті безпідставні обшуки. У квітні 1920 р. до Комітету входили 43 особи, які працювали безкоштовно, оскільки єдиним джерелом коштів організації були добровільні пожертвування приватних осіб та різних підприємств та установ.

Організаційно УГК мав декілька секцій, зокрема: запомогову, самаритянську, посередництва праці, правової поради, урядничу, надання допомоги гірським повітам. К. Студинський входив до самаритянської секції, що організовувала медичну допомогу. Її активісти насамперед відвідували табори, доставляли полоненим та інтернованим одяг і харчі.

У своїх зверненнях до УГК разом із проханням поліпшити харчування і медичне обслуговування, забезпечити одягом і взуттям, видати спеціальні приписи щодо поводження з полоненими і дозволити їм вихід до міста, останні просили направити відповідні комісії для перевірки стану справ у таборах. Однією з перших таких комісій була змішана українсько-польська делегація, що відвідала табір у Вадовицях 26–27 квітня 1919 р., тобто ще під час українсько-польської війни. До неї увійшли представники Українського Червоного Хреста Я. Шепарович та УГК – К. Студинський і Польського Червоного Хреста – Бончальська. Звіт цієї комісії засвідчив, що раніше (до приходу нового коменданта табору капітана М. Копистинського) траплялись випадки побиття військовополонених, що іноді мали смертельні наслідки (людей били кийками по голові). Разом із певними позитивними моментами (чистота в шпиталі та бараках, наявність кантини, дозвіл на відвідування тощо) вказувалось і на недоліки: холодні помешкання, недостатність білизни і робочих місць за межами табору, де би полонені могли підробити. Делегація просила начальника команди Краківського округу збільшити таборовий харчовий раціон і звільнити з таборів жінок, дітей і чоловіків, старших за 50 років [8, арк. 13, 14]. Однак такі дипломатичні дії не завжди допомагали, в більшості таборів ситуація не змінювалась.

Після завершення українсько-польської війни УГК неодноразово порушував перед польським урядом про звільнення ув'язнених та інтернованих українських вояків. У своїх зверненнях він домагався оголошення амністії всім українцям – полоненим, інтернованим і політичним в'язням, обґрунтовуючи її припиненням воєнних дій між українцями і поляками [9, арк. 65].

Благодійна діяльність К. Студинського не обмежувалася Галичиною, а мала, навіть за умов розділеності України, загальнонаціональний характер. Організація допомоги голодуючим вимагала координації дій, об'єднання загальних зусиль. Значну роль у цьому відіграла багаторічна дружба К. Студинського з М. Грушевським. Створений і очолений за кордоном М. Грушевським Комітет допомоги голодній Україні мав свій крайовий комітет в Галичині. Його очолював К. Студинський.

Діяльність організації можна простежити за листуванням між М. Грушевським та К. Студинським. На початковому етапі роботи Комітету допомоги голодній Україні М. Грушевський повідомляв К. Студинського про окремі адреси і людей, з якими можна співпрацювати в Наддніпрянщині. Такими зв'язковими, на його думку могли бути Д. Левицький, І. Косак, Я. Окуневський, І. Мар'яненко. В зв'язку з цим К. Студинський налагодив з ними тісну співпрацю. Надалі М. Грушевський не раз інформував К. Студинського про стан населення в Наддніпрянщині (за повідомленнями свого брата Олександра, який тоді був професором університету в Києві). Також М. Грушевський радився з К. Студинським, як краще розділяти гроші між усіма регіонами Наддніпрянщини [10, с. 16, 17, 19, 35, 39, 63]. Комітет допомагав не тільки грошми, а

й пересилав одяг, взуття, збіжжя [10, с. 20]. Про цю діяльність К. Студинський писав І. Панькевичу: "Я зараз закупив доляри і вже вислав поперх двіста долярів до Київ, Харкова, Одеси. З України приходять страшні вісті. Все збіже вивозять в Московщину. "Гине Україна! А магазини повні збіжжя, а купувати можуть тільки жида", – писали в однім листі. Як не поратуємо інтелігенції, то вигине марно" [1, с. 32].

Крім іншого Комітет займався практичною допомогою наддніпрянським науковцям. Так, в липні 1922 р. в Галичину приїхало десять осіб з Києва і двоє з Одеси, яким допомогли в облаштуванні [10, с. 25]. Про дієвість допомоги свідчать відгуки окремих осіб. Так, наприклад, відома письменниця Х. Алчевська в листі від 6 листопада 1922 р. писала: "Надзвичайно зворушили Ви мене допомогою через АРА! (American Relief Administration – Американська адміністрація допомоги), яка діяла в європейських країнах, що потерпіли під час Першої світової війни – Авт.). Тепер люди можуть віддячуватись лише роботою задля рідної культури..." [11, с. 2]. Голова Товариства допомоги емігрантам з України І. Огієнко у листі до К. Студинського, вказуючи на його заслуги перед українськими емігрантами, зазначав, що в 1922 р. за сприяння Комітету допомоги голодній Україні багато емігрантів-українців одержало реальну допомогу і тому мали можливість утвердитися на чужині. У 1925 р. К. Студинського обрано почесним членом цього Товариства.

Найбільшою проблемою для Львівського комітету був розподіл допомоги в регіонах, оскільки, крім нього, працювало ще кілька допомогівих організацій зі схожими завданнями – Римський комітет, Празький комітет, Берлінський комітет. Через це одні люди отримували кілька посилок, а інші – нічого. М. Грушевський пропонував К. Студинському налагодити співпрацю Львівського комітету з Віденським [10, с. 22–23], передовсім тому, що останній намагався переправити через Галичину в Наддніпрянщину 30 вагонів збіжжя [12, с. 371]. К. Студинський пристає до цієї думки, однак цю акцію зірвали поляки, конфіскувавши і присвоївши збіжжя для голодуючих в Україні. Результатом співпраці Віденського та Львівського комітетів стала координація посилок і грошей, які відправлялись в Наддніпрянську Україну.

У серпні 1922 р. Львівський комітет встановив стосунки з Червоним Хрестом, що засвідчило його міжнародне визнання [10, с. 28–30]. В цьому була заслуга і К. Студинського.

Після переїзду в 1924 р. М. Грушевського до Києва Львівський комітет допомоги голодній Україні припинив свою діяльність. Його значення полягало в підтримці у важкий час наддніпрянських українців, що було яскравим свідченням прагнень до об'єднання в єдиних кордонах. Безперечно, важлива роль у цьому належить особисто К. Студинському, про що останньому писав М. Грушевський: "За допомогою Великій Україні зробились те велике діло і ся свідомість повинна Вам вистарчити за всю велику працю і всі неприємности" [10, с. 101].

Іншим важливим напрямком діяльності К. Студинського стало продовження роботи в освітній сфері. Тим більше, що політика польської влади в цьому питанні була надто нетерпимою. Невдовзі після захоплення поляками Львова розпочалася реорганізація університету. Вже у 1919 р. утратив було скасовано й ліквідовано українські кафедри. Викладання всіх дисциплін переводилося на польську мову, викладачі-українці усувалися від роботи. Для того, щоб займатися педагогічною діяльністю, необхідно, було мати польське громадянство [13, с. 222].

Питання українського університету у Львові було в 1920-і роки важливою проблемою суспільно-політичного життя Галичини. Витоки цієї проблеми сягають сукупності українсько-польських суперечностей в Австро-Угорській державі. Власне чи не найзапекліше українсько-польське протистояння розгорнулося в сфері освіти, адже одержання знань рідною мовою ставало необхідною передумовою подальшого розвитку українського національного життя.

Українці Східної Галичини за умов польської окупації краю не могли залишити свою мову без університетської освіти. В зв'язку з цим українські наукові інституції взяли на себе організацію систематичних курсів, які замінили університет. Першим стало на шлях реалізації цієї справи НТШ [14, с. 66].

20 вересня 1919 р. у пресі було оголошено про початок занять на систематичних наукових курсах. Програма їх охоплювала три факультети університету – філософський, правничий і теологічний. К. Студинський разом з О. Барвінським та В. Щуратом від імені НТШ звернувся до делегата польського уряду в Східній Галичині д-ра Галецького для легалізації курсів [15, с. 80]. Однак польська влада 27 вересня заборонила їх проводити. Українські діячі розцінили забо-

рону безпідставною і дискримінаційною. Заборонено проведення університетських курсів на базі Ставропільського братства.

Справа про утворення українського університету у Львові на цьому не закінчилася. К. Студинський був одним із найактивніших лобістів цього питання й організатором "університетських акцій" майже впродовж року. Свідченням цього стало його запрошення разом із В. Щуратом та Ф. Федаком наприкінці серпня 1920 р. до міністра освіти Польщі Ратая. Під час зустрічі у Варшаві українським представникам було повідомлено рішення уряду про можливість відкриття з першого січня 1921 р. українського університету в Станіславі та надання для реалізації цієї мети 3 млн. польських марок. Запропонована сума в умовах постійної девальвації грошової одиниці Польщі була мізерна. Українські представники виступили з протестом, мотивуючи його тим, що ідея створення університету поза Львовом абсурдна через відсутність необхідних бібліотек і наукових установ та об'єктивні складнощі в зв'язку небажанням науковців переїжджати. Таким чином, ці "переговори", вірніше їх видимість, припинилися.

Вихід із ситуації був знайдений шляхом створення Українського таємного університету, який став унікальним явищем в історії світової культури. Він явив світові приклад самовідданого відстоювання національної гідності поневолених українців, демонстративний протест проти польської окупації, прагнення до світових знань і науки [16, с. 63]. Цей "підпільний університет" виник за ініціативою членів НТШ на початку липня 1921 р. на базі філософських і правничих курсів при "Академічній громаді", що діяли з осені 1920 р. Він діяв у Львові протягом чотирьох років (1921–1925 рр.) [17, с. 442].

К. Студинський став одним із тих, хто підтримав ідею створення Українського таємного університету, і був переконаний, що цей навчальний заклад повинен існувати до утворення університету державного [18, арк. 18]. К. Студинський був одним із його провідних викладачів. Він проводив заняття з курсів "Погляд на старослов'янську мову", "Погляд на східнослов'янські мови", "Огляд української літератури XVI–XVII в. (по 2 год. в тиждень)" [19, с. 89]. В умовах тогочасної ситуації це була свідомо громадянська позиція. Не випадково в зв'язку з участю К. Студинського в роботі Українського таємного університету на нього посилювався тиск з боку влади. 11 грудня 1921 р. у помешканні К. Студинського польська поліція провела обшук [19, с. 138].

Паралельно здійснювалися спроби заснування легального українського університету. Успіхи таємного університету переконали багатьох захищати цю ідею, незважаючи на протидію поляків. Проте, всі, особливо викладачі, розуміли, що нормально університет може функціонувати лише за постійної фінансової підтримки уряду.

Очолити НТШ у 1924 р., К. Студинський не залишив надії на відкриття українського університету. Так, зокрема, за інформацією поліції від 10 грудня 1925 р. НТШ звернулося за дозволом на проведення циклу викладів як популярних лекцій, доступних для широкої публіки. К. Студинський був одним із викладачів, який погодився їх провести [19, с. 145].

Найсерйознішу пропозицію щодо створення офіційного українського університету було зроблено коаліційним урядом Польщі, в який входили центристи та право-центристи в 1924–1925 рр. 9 вересня 1924 р. у Варшаві відбулось засідання спеціальної комісії. У ньому взяли участь професори Й. Лось і Ф. Зойль, з українського боку – професори Р. Смаль-Стоцький та К. Студинський, з боку уряду – доктори Т. Варинський і С. Лось. План передбачав створення державної комісії, до якої входили би представники уряду та викладачі Ягелонського та Львівського університетів.

До її компетенції належало:

"а) аналіз законодавчих актів та урядових пропозицій, пов'язаних із відкриттям університету;

б) внесення пропозицій щодо створення кафедр та їх складу, подання пропозицій на затвердження високого наукового ступеня, задоволення всіх потреби організацій та адміністрації університету.

Потім йшли пропозиції на виділення відпусток, визначення стипендій для приготування до здобуття наукового ступеня, а також пропозиції щодо суплентури. Далі:

в) внесення пропозицій щодо створення комісії, яка би контролювала тих, хто оскаржуватиме у разі сумніву щодо важливості вищої освіти, відбутої в поганих умовах;

г) внесення пропозицій щодо створення університетських курсів.

Протокол (з викресленням пункту г) підписали всі присутні [20, с. 531–532].

Цей протокол як урядовий комунікат було розміщено в пресі, а його текст переслано телеграфом міністрові Скринському в Женеву.

Вказана працювала спочатку над заснуванням українського університету в Кракові, потім його мали перенести в місто на етнічній українській території.

Кандидатура К. Студинського розглядалася на призначення на посаду професора Ягелонського університету. Однак ця справа зіткнулася із спротивом офіційних чільників. Міністр освіти С. Грабський не тільки відкладав призначення, а й знайшов спосіб йому протидіяти, запропонувавши К. Студинському значно нижче становище, порівняно із становищем Австро-Угорській державі: йому запропонували посаду контрактного професора. К. Студинський – на це категорично не погоджувався. У листі до Я. Лося він, зокрема, писав у зв'язку з цим: "Мене ламали по життю, але не зламали. Я не зігну шиї, бо все, що було для мене і моїх дітей дорогим, таким і залишиться" [21].

5 листопада 1924 р. К. Студинський, як голова університетського комітету НТШ, запропонував українських членів для комісії у справі створення українського університету: О. Колессу, С. Дністрянського, С. Рудницького, К. Студинського, В. Верхановського та І. Свенціцького. Однак, він не послав листа безпосередньо в міністерство освіти, а продиктував його С. Смаль-Стоцькому, який і надіслав цього листа разом із своїм власним листом.

Лист С. Смаль-Стоцького, в якому висловлювалася повна лояльність до польської влади, спричинив неоднозначну реакцію в українському суспільстві. К. Студинський не підтримав свого колегу. Так, у листі до Я. Лося він звинуватив С. Смаль-Стоцького у перекручуванні уявлень українського академічного товариства і подав приклади того, чому співпраця з поляками була практично неможливою: 11 українських професорів і лекторів були звільнені з Львівського університету, 500 українських шкіл були змінені на двомовні і по суті все, чого досягли українці за часів Австро-Угорщини було скасовано польською владою [21].

Політична діяльність К. Студинського в даний час не була визначальною. Як зауважив О. Барвінський у листі до О. Кулачковської від 21 квітня 1925 р., К. Студинський "схилився до Трудовиків і організує у Кракові псевдоуніверситет" [22, арк. 5]. Перехід до лав іншої партії підтверджував і допис у газеті "Діло", де серед інших представників Тіснішого Народного комітету Української народної трудової партії (УНТП) згадувався К. Студинський [23, с. 3].

Перехід вченого до лав іншої партії легко пояснити. Християнсько-суспільна течія залишалася організаційно слабкою, малопомітною політичною структурою. УНТП займала провідне місце у західноукраїнському політичному спектрі. Вона відображала інтереси широких верств суспільства, зокрема духовної та світської інтелігенції, селянства, міщан. Ліберально-центристська платформа партії ґрунтувалася на позакласовій національно-державницькій ідеології, опиралась на засади політичного й економічного плюралізму, приватної власності, демократії, дотримання прав людини і нації. Трудовики мали переважаючий вплив на народні маси. Під проводом УНТП перебували такі культурно-освітні й господарські установи, як "Прогресивна", "Рідна школа", кооперативні спілки. Партія, як зазначав М. Кугутяк, була в той час осередком гуртування усіх національно-демократичних сил у боротьбі за відновлення української державності [24, с. 143].

Після квітневого з'їзду 1924 р. УНТП було розроблено "план праці", в якому відзначено, що "партія має всі дані на це, щоби бути заспівуючою партією на всіх землях України. Демократичний принцип повинен побідити і в нинішній радянській Україні. Тому належить утворити партійні тіла на всіх землях, а вже ж і без того треба спонукати укр[аїнські] маси в займанщинах до згідного співжиття". Безкомпромісним був пункт, в якому визначено тактику боротьби проти польської політики. Для цього пропонувалось використати блок національних меншостей, ворожнечу між польськими політичними угруповуваннями, розхитування фінансової системи, спричинення паніки і недовір'я у противника [25, с. 85].

11 липня 1925 р. на конгресі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), яке стало наступником УНТП, К. Студинського обрано членом Народного комітету (Широкої управи УНДО). Завданням нової партії було залучення в свої ряди і під свій вплив якомога більшої кількості людей, переконання українського суспільства в тому, що лише із існуванням сильної політичної організації може наступити оздоровлення національного організму [26, арк. 2]. У зверненні до українського народу УНДО заявило, що "на чолі своєї платформи ставить здійснення в повному об'ємі права нації на всіх областях, на яких в році 1914 український на-

род становив більшість населення". УНДО відкидало міжнародні договори, що стосувалися Західної України в складі Польщі, як акти насильства. Ставлення партії до радянської України, а це мало велике значення для К. Студинського, було компромісом між радянофілами і самостійниками: "Виходячи з демократичного становища, УНДО не може дати свої апробати на існуючий на радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак признає сучасну радянську Україну поважним і далекоюсяжним етапом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації" [27, с. 97].

УНДО розпочало масову акцію на захист в справі українського шкільництва та в справі майбутнього закону про земельну реформу [26, арк. 2]. В 1927 р. УНДО розпочинає передвиборчу кампанію і для цього їй були необхідні кошти. Тому на усіх своїх членів і К. Студинського в тому числі накладався одноразовий податок в розмірі 10–50 доларів [26, арк. 6]. У 1928 р. УНДО взяло участь у виборах й провели 23 депутати до сейму (нижньої палати) і 8 до сенату (вищої палати). 2 квітня 1930 р. ЦК УНДО виключив К. Студинського із членів партії [26, арк. 7]. Це, на нашу думку, пов'язано із звинуваченням К. Студинського у зв'язках з радянською владою.

Займаючись громадськими справами, К. Студинський продовжував активно вести наукову роботу. У 1923 р. його обрано членом-кореспондентом Інституту слов'янознавства у Празі [28, арк. 26]. Цей інститут розвинув інтенсивну наукову і видавничу діяльність, видав низку серійних і монографічних праць. К. Студинський друкував у його виданнях свої статті. У них він намагався ознайомити світову громадськість з українською науковою думкою.

К. Студинський сприяв роботі Українського товариства письменників і журналістів. Його перший голова А. Чайковський навесні 1926 р. звернувся до К. Студинського у зв'язку з плануванням видання літературного збірника, присвяченого І. Франку. Він звертається з проханням "... своїм голосом спонукати Книгарню Т-ва ім. Шевченка до видання згаданого збірника величиною 15 аркушів друку". Збірник мав складатися тільки з літературного матеріалу: коротких спогадів про Франка, кількох коротких нарисів про письменника і оригінальних творів тодішніх письменників. Збірник мав бути повністю аполітичним [12, с. 472–473].

У 1926 р. К. Студинський звернувся до громадськості з закликом надсилати до архіву листи І. Франка, спогади про нього, його фотографії, рукописи його творів, загалом всі пам'ятки, що пов'язані з особою великого письменника. Без систематичної збірки пам'яток, без їх видання, на думку К. Студинського, не можливо зробити огляд життєпису І. Франка чи оцінку його творчості [29, с. 344].

К. Студинський разом з І. Крип'якевичем, Ф. Колесою, М. Возняком, С. Людкевичем, К. Коберським, М. Рудницьким, І. Раковським та В. Щуратом брав участь у виданні "Української загальної енциклопедії". Вона вийшла в світ трьома томами в 1930–1935 рр. за редакцією І. Раковського й одразу отримала схвалення і визнавалася як історичне досягнення національної культури [30, с. 62].

Підсумовуючи аналіз діяльності К. Студинського в 20-ті роки ХХ ст. можна стверджувати, що її основним мотивом була ідеологія соборності України. Розуміючи, що її досягнення після поразки Української національної революції 1917–1921 рр. не можливе політичними засобами, К. Студинський робить акцент на співпрацю з Наддніпрянською інтелігенцією, яка передбачала матеріальну взаємодопомогу, наукові контакти тощо.

#### *Список використаних джерел*

1. Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с.
2. Кліш А. Б. К. Студинський і проблема утворення українського університету у Львові // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – С. 206–210.
3. Кліш А. Боротьба за утворення українського університету у Львові і участь у ній Кирила Студинського (20-ті рр. ХХ ст.) // Збірник праць Тернопільського міського осередку Наукового товариства імені Шевченка. Т. 3. Українсько-польські відносини: вчора і сьогодні. – Тернопіль: «Рада», 2007. – С. 61–70.
4. Кліш А. Благодійна діяльність К. Студинського // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 91–95.
5. ЦДІАУ у Львові. – Ф.



462. – Спр. 3. – 68 арк. 6. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 462. – Спр. 281. – 21 арк. 7. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 462. – Спр. 1. – 41 арк. 8. ЦДІА у Львові. – Ф. 462. – Оп.1. – Спр. 40. – 45 арк. 9. ЦДІА у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 56. – 56 арк. 10. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849 – 1932). – Львів – Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1998. – 267 с. 11. К.Ст. З життя і творчості Христі Альчевської // Діло. – Ч. 32. (9.913). – 1923. – 15 травня. – С. 2. 12. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с. 13. Елкін А. Русская школа в Польше (1918–1939 гг.) // Вісник Харківського державного університету. – 1998. – № 413: Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 214–222. 14. Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. – № 6. – К., 1994. – С. 64–71. 15. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. – Випуск 1. – Львів, 1923. – 130 с. 16. Захожай З. Боротьба за українську освіту у східній Галичині в 20–30 рр. ХХ ст. // Вісник Київського університету. Серія "Історія". – 2002. – № 63–64. – С. 62–63. 17. Чорновол І. Проблема українського університету у Кракові в контексті міжнародних стосунків 20-х років ХХ століття // Краківські Українознавчі Зошити. – Т. 5–6. – Краків., 1997. – С. 441–451. 18. ЦДІАУ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 39. – 48 арк. 19. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів-Нью Йорк, Українознавча бібліотека НТШ, 1999. – 194 с. 20. Bohachevsky-Chomiak M. The Ukrainian University in Galicia: A Pervasive Issue // Harvard Ukrainian Studies. – Volume V. – Number 4. – Desember 1981. – P. 497–546. 21. Oddział Rękopisów Bibliotece Jagiellońskiej. – 7570 IV. Materiały dotyczące komisji organizacyjnej Uniwersytetu o j. wykładowym ruskim (ukraińskim) Listy do J. Łosia: k. 53, 65–66, 69–72, 82–85; Bruliony listów J. Łosia k. 81. 22. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2356. – 29 арк. 23. Зїзд Української Народньої Трудової Партії // Діло. – Ч. 90 (10.183). – 1924. – 23 квітня. – С. 3. 24. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с. 25. Зайцев О. Українська Народна Трудова Партія (1919–1925) // Україна модерна. – №7. – К. – Львів: Критика, 2002. – С. 69–91. 26. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 40. – 8 арк. 27. Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1992. – 23 с. 28. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 3. – 96 арк. 29. Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965. / Упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький. – К., 1966. – 544 с. 30. Білавич Г., Самчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 205 с.

**A FIGURE OF KYRYLO STUDYNSKYU IS ON A BACKGROUND UKRAINT-POLISH RELATIONS IN THE 20- TH YEARS OF XX CENTURIES (TO 140 YEARS FROM THE BIRTHDAY OF SCIENTIST)**

In this article it was carried out the complex scientific research on study of public political activities of Kyrylo Studynskyy in 20-th years XX centuries.

**УДК 329.12:94 (477)**

## Лариса Кобута

### В. ЛЕВИНСЬКИЙ ПРО ІДЕЙНИЙ ВПЛИВ М. ДРАГОМАНОВА НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

*Проаналізовано погляди представника української суспільно-політичної думки першої половини ХХ століття В. Левинського щодо ролі та місця М. Драгоманова в політичному житті України, його впливу на розвиток українського політичного руху.*

За усталеними в сучасній вітчизняній науці оцінками постать і творча спадщина М. Драгоманова займають значне місце у розвитку української суспільно-політичної думки загалом та в історії становлення національно-визвольного руху українства другої половини ХІХ століття зокрема. Про це чимало сказано в багатьох новітніх наукових дослідженнях, присвячених його особі. З погляду суспільно-політичної значимості науково-теоретичної спадщини М. Драгоманова заслуговують на особливу увагу праці в жанрі інтелектуальної історичної есеїстики відомого діаспорного науковця І. Лисяка-Рудницького [9], сучасних вітчизняних дослідників Я. Грицака [2], А. Круглашова [3], В. Потульницького [10] та ін. У їхніх роботах М. Драгоманов постає живою, суперечливою постаттю, яка доклала багато інтелектуальних зусиль для формування нового для тогочасного українського суспільного середовища національно-політичного світосприйняття, що мало будуватися на етичних і гуманістичних принципах європейського поступу.

У контексті такого підходу цікавими є погляди українського політичного і громадського діяча, публіциста, одного з представників вітчизняної суспільно-політичної думки Володимира Левинського, який ще на початку ХХ століття намагався осмислити місце Михайла Драгоманова в українській політичній історії. Галичанин В. Левинський (1880–1953 рр.) був активним учасником українського соціал-демократичного руху в Галичині й на теренах Наддніпрянщини, редактором соціалістичних партійних газет, головним редактором київського часопису "Дзвін", автором понад сотні політичних, філософських, соціологічних, економічних праць. В радянський період творча спадщина В. Левинського потрапила під ідеологічну заборону, його твори були недоступними для об'єктивного вивчення. Тож мета даної публікації – ознайомлення широкої наукової громадськості з поглядами В. Левинського щодо ролі, ваги та впливів М. Драгоманова на розвиток вітчизняного політичного руху. Основу джерельної бази даної статті склали опубліковані праці В. Левинського, а також його рукописні матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Насамперед варто відзначити, що суспільні погляди М. Драгоманова стали певним світоглядним орієнтиром для В. Левинського. Ще під час навчання у дрогобицькій гімназії він під впливом "драгоманівських писань" захопився соціалістичними ідеями, брав активну участь в українському студентському русі в Галичині, вступив до Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини. У 1905–1912 рр. був одним із авторитетних і впливових представників її "молодого крила", яке прагнуло розбудови партійної структури на принципах національної самостійної організації.

У 1913–1914 рр., займаючи посаду редактора легального українського культурно-просвітницького і наукового часопису "Дзвін" у Києві, В. Левинський у кількох номерах журналу опублікував працю "Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині", що вийшла й окремим виданням [6]. У цій книзі два розділи присвячено політичній та громадській діяльності М. Драгоманова, його ролі в активізації політичного життя на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій. Згодом він неодноразово повертався до драгоманівських ідей в інших працях, залишаючись його симпатиком.

Михайло Драгоманов цікавив Володимира Левинського насамперед як політичний мислитель і громадський діяч, як український патріот, котрий майбутнє української нації, її національно-політичну перспективу відірвав від традиційної для тогочасної української дійсності етнографічної минувшини, "визволив з пересудів етнографії та пут народництва" і "...поставив з

одного боку на політичний ґрунт, а з другого, зв'язав її з всесвітнім поступом і демократією" [6, с. 25]. Аналізуючи світоглядні позиції М. Драгоманова В. Левинський відзначив еkleктичну природу поглядів мислителя, вважаючи, що під впливом тогочасних європейських вчень і течій звичний для М. Драгоманова критичний метод пізнання відкидав буквальне захоплення будь-якою соціально-політичною теорією, а сам він "брав з чужих поглядів тільки те, що видавалося йому найвідповіднішим й найрозумнішим" [6, с. 22]. Оцінюючи методологічну основу світоглядних підходів М. Драгоманова, В. Левинський, зокрема, наголосив: "...науковий соціалізм Маркса і Енгельса не потрапив зрозуміти. Не присвоїв собі теж діалектичного методу наукового досвіду. Дрібноміщанський соціалізм Прудона полишив на його світогляді глибокі сліди. Тимто на Заході Європи він більше симпатизував з міщанськими радикальними партіями і дрібно міщанським соціалізмом, як з соціалдемократією, у котрій добачував максималізм і якобінство" [6, с. 24]. Тому найкраще і найвідповідніше за В. Левинським означення драгоманівського політичного світосприйняття – еволюційний соціаліст.

Із позицій процесів сьогодення цікаві його оцінки аргументів М. Драгоманова щодо визначення українцями своєї національної ідентичності та перспективи національно-політичної самостійності українського народу. В. Левинський відзначив, що коли в середині XIX ст. "українські вчені бавилися фільольогічною дискусією – очевидно веденою в московській мові! – на тему, чи наша мова самостійна від московської і польської, Драгоманов рішав спір практично: "зробіть українську мову органом європейської культури, щоб чоловік, котрий рветься до сеї культури, міг задовольняти свою жагу на тій мові!" [6, с. 25]. На його переконання, за умов тотального наступу царизму на українство, на противагу "старим" громадивцям із їхніми спробами порозуміння з царським урядом на ниві "примиренства", "ключ політичної волі українського народу знайшов в Драгоманові після Шевченка найенергічнішого, а при тім найкращого свого речника", який як тверезий і практичний політик підходив до цього з усією ступінню реальності [6, с. 27]. Аналізуючи влад мислителя у справу на українських землях соціалістичних ідей, В. Левинський приділив чимало уваги творчості та оцінкам діяльності М. Драгоманова, залишаючись при цьому ідейним спадкоємцем частини його політичних підходів, доброзичливим критиком суперечливих драгоманівських положень, захисником від надмірних нападок тих, кого згодом називав "гробкопателлями духа й заслуг Драгоманова" [4, с. 4]. Він намагавсь оцінювати цю видатну постать українського політичного руху з позицій історизму – "розглядати на тлі його доби та оцінювати його так чи інакше відповідно до того, що він на свій час та відносини дав і зробив". Підсумовуючи, В. Левинський наголошував, що "на свій час і відносини Драгоманів зробив кольосальне історичне діло" [6, с. 10–11].

Політична вага і впливовість українського політикуму Галичини, його певний європейський вигляд, на думку В. Левинського, теж були безпосередньо заслугою соціаліста і демократа Драгоманова, який першим почав навчати галичан політики, "перший кинув в атмосферу "рутенщини", вирості в традиціях рабства і політичного бездумства кличі європейської демократії" [6, с. 28]. Розглядаючи діяльність мислителя як пролог важливих суспільно-політичних перетворень у Галичині, В. Левинський високо оцінював наслідки драгоманівського впливу в контексті наступних історичних подій. У 70-х–80-х рр. XIX ст. в галицькому політичному середовищі українську сторону репрезентували народовці та москвофіли, життя й інтереси яких, зазначив В. Левинський, "оберталися довкола мови і обрядів", а соціальні прагнення народних мас для них були чужими. Тож саме завдяки М. Драгоманову та його соратникам почалося ознайомлення українців із соціалістичною літературою, "немов цілющою водою для молодіжці було тоді слово Драгоманова" [6, с. 13–14]. Володимир Левинський підкреслював, що цей вплив Михайла Драгоманова повернув розвиток галицько-українського суспільства у "бік свідомого українства (європеїзму та поступу)", звільнивши галицьку молодь від "фатальних наслідків рутенщини" народовців [1, арк. 260–261].

За оцінкою В. Левинського, згаданий процес був досить складним і суперечливим, зумовленим протидією галицьких народовців новим суспільним викликам. Облишивши цей відверто консервативний сегмент українських політиків, М. Драгоманов звернув увагу на москвофільську молодь, безпосередньо контактуючи з редакцією журналу "Друг", де тоді робив перші свої літературні кроки І. Франко. Листи М. Драгоманова, в яких обґрунтовано необхідність служіння українству, на переконання В. Левинського, викликали серед тогочасної москвофільської молоді формальну революцію та зробили вирішальний вплив на І. Франка. "Капітуляція редакції

"Друга" перед його (М. Драгоманова – Л. К.) розумною та нищівною критикою рутенства була повна, – наголосив В. Левинський у рукописній праці "Драгоманов і Франко". – За один рік втратили москвофіли всю свою молодь" [1, арк. 264]. У результаті, навколо редакції "Друга" сформувалось ядро нової галицько–української інтелігенції, провідниками якої стали І. Франко та М. Павлик.

Загалом, В. Левинський оцінював значення і впливи діяльності та поглядів М. Драгоманова, котрий навчив українців політично думати й політично діяти, рівноцінними як для Галичини, так і для Наддніпрянщини. Ідейна, політична і організаційна робота М. Драгоманова, його праці та моральний образ були важливим чинником, що сприяв поширенню соціалістичних ідей саме в середовищі української інтелігенції, перетворюючи український літературний рух по обидві сторони Збруча в рух політичний [5, с. 9].

У 1930-х роках, захищаючи постать та ідейну позицію М. Драгоманова від критичних випадів проти нього з боку Д. Донцова та його послідовників (звинувачення в космополітизмі й антидержавницькій позиції), В. Левинський відзначив: "Драгоманов виступив як український соціаліст, що народність свою маніфестував на кожному кроці, в слові й ділі", а інтереси власного народу, поневоленого і пошматованого чужими державами, "були йому найперші" [4, с. 124].

В. Левинський постійно підкреслював ідейний зв'язок між М. Драгомановим та І. Франком, знаходячи підтвердження у публіцистичній та літературній творчості останнього. Значною мірою саме під впливом М. Драгоманова та частина української молоді, лідерами якої виступили І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, зацікавилася соціалістичними ідеями, вбачаючи у соціалізмі шлях до подолання соціальної нерівності та несправедливості в буржуазному суспільстві. Це покоління українських діячів, на думку В. Левинського, взяло за основу драгоманівський мотив служіння народу, базуваний на демократичних, соціально-зорієнтованих позиціях. При цьому В. Левинський розглядав М. Драгоманова та І. Франка як двох найбільших діячів "українського соціалізму", які у визначенні базових основ українського політичного руху вважали за необхідне: "1) спиратися виключно на свою власну силу і організацію; 2) єднати для своєї справи найширші круги селянства, робітництва та інтелігенції, себто весь трудовий народ" [7, с. 32]. В усвідомленні В. Левинського така єдність в українському народі можлива за умов, коли "всі члени української нації почуються справді рідними і рівними братами, товаришами праці й боротьби", коли українці будуть глибоко просякнуті духом демократизму і бажанням працювати і жертвувати собою для загальної справи [7, с. 32].

Наприкінці ХІХ ст. І. Франко, який, за висловом В. Левитського, "цілком усвідомив собі ідеологічне становище і той громадянський шлях праці, на який вступити штовхав його Драгоманов од самого початку взаємовідносин" [1, арк. 270], став ключовою постаттю українського політичного руху в Східній Галичині. Саме його авторитет, твори та громадська діяльність і визначали можливості вибору ідейного обличчя українського соціалізму. На переконання В. Левинського, саме під впливом М. Драгоманова "стала у Франка dokonуватися еволюція від робітничого соціалізму до селянського соціалізму, себто українського соціалістичного народництва" [8, с. 21].

Для В. Левинського ці дві славетні постаті стали символом українства, поборниками "етнографізму" в галицькому середовищі та ініціаторами перетворення українського культурно–народницького руху на модерний політичний рух. Тому він, звертаючи увагу на діяльність чи суспільні погляди І. Франка, часто розглядав їх як своєрідне продовження драгоманівських ідей, як цілісну лінію політичної поведінки, що мала ідейне споріднення, хоча її й представляли два різні за характером та світосприйняттям особистості.

#### *Список використаних джерел*

1. Левинський В. "Драгоманов і Франко". Рукопис. – Центральний державний архів України у Львові – Ф. 387. – Оп. 1 – Спр. 6. – Арк. 251–272.
2. Грицак Я. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 1. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 119–142.
3. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000.
4. Левинський В. Драгоманов як ідеолог вільної України // Нові шляхи. – 1931. – Кн. 10, (жовтень). – С. 124–134.
5. Левинський В. Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Д. Донцова. – Львів: Наглядом Громадського голосу, 1936.
6. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. – К., 1914.
7. Левинський В., Коберський К. Національна

ідея. Звідки вона взялася і до чого змагає. 2-е вид. – Львів, 1937. 8. Левинський В. Франко як економіст / Укр. робітн. союз. – Скрантон, 1957. 9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С. 281–375. 10. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992.

**Larisa Kobuta**

#### V.LEVYNSKIY' POINT OF VIEW ON THE INFLUENCE OF M.DRAGOMANOV ON THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN POLITICAL MOVEMENT

The article is devoted to the analysis of the view of the representative of the Ukrainian social-political theory of the first half of XX century V.Levunskiy on the role and place of Dragomanov in the Ukrainian political life and on his influence on the development of the Ukrainian political movement.

**УДК 94 (477)**

**Ігор Дацків**

#### РОЗБУДОВА ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р.

*У статті йдеться про дипломатичні стосунки Української держави з країнами Центрального блоку, що було певним її успіхом. Розширення міжнародних зв'язків гетьманської України за рахунок державних утворень на землях постімперської Росії (Дон, Кубань, Грузія, Вірменія, Фінляндія та ін.), а особливо радянської Росії і нейтральних європейських країн, стосунки з якими допомогли Україні розширити свою політичну присутність у Європі.*

Здобуття Україною державної незалежності вивело в число найпріоритетніших напрямів сучасної вітчизняної історичної науки проблеми українського національного відродження та розбудови суверенної держави. Дослідження історичних коренів боротьби за незалежність, висвітлення ідеології та практики різних суспільно-політичних сил і аналіз помилок, допущених у процесі державотворення, сприятиме вчасному розв'язанню назрілих проблем сьогодення, служитиме надійним гарантом неповернення до часів бездержавного існування українського народу.

У добу Центральної Ради Україна встановила й підтримувала на дипломатичному рівні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, що було певним її успіхом. Діапазон міжнародних зв'язків гетьманської України значно розширився за рахунок державних утворень на землях постімперської Росії (Дон, Кубань, Грузія, Вірменія, Фінляндія та ін.), а особливо радянської Росії і нейтральних європейських країн, стосунки з якими допомогли Україні розширити свою політичну присутність у Європі. Восени 1918 р. Гетьманат посилено шукав дипломатичних шляхів до Антанти, зокрема, зміцнюючи контакти з білою Росією. Широкомасштабні плани активізації міжнародної діяльності спонукали до розбудови потужного зовнішньополітичного відомства та його структур.

Зовнішня політика Української держави певною мірою відображена у працях діячів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. П. Скоропадський [1], В. Винниченко [2], Д. Дорошенко [3], О. Доценко [4], О. Шульгина [5], І.Мазепа [6] та ін. подали широкий фактичний матеріал. Він

висвітлює події того часу й дає можливість вивчати зовнішньополітичну діяльність Української держави.

Серед робіт дослідників діаспори великий науковий інтерес викликають праці М. Мельника [7] та І. Нагаєвського [8], М. Шаповал [9], М. Шкільник [10] де є значний фактичний і документальний матеріал.

У радянській історіографії проблеми історії зовнішньої політики Української держави, як і української революції 1917–1921 рр., практично не досліджували, або спотворено висвітлювали. Вплив заідеологізованості радянської історичної науки на розроблення даної проблеми характерний для всіх видань цього періоду.

Після проголошення незалежності України корінним чином змінилася історіографічна ситуація докорінно змінилася, значно зріс інтерес до замовчуваних подій із історичного минулого українського народу. В свою чергу, це зумовило активізацію аналізу проблем історії української революції 1917–1923 рр. Більшою чи меншою мірою питання зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності висвітлено в працях В. Солдатенка [11], О. Реєнта [12], С. Кульчицького [13], О. Луландіна [14], В. Матвієнка [15], Ю. Павленка, Ю. Храмова [16] та інших.

Із перших днів приходу до влади П. Скоропадський прагнув утворити дієспроможне міністерство закордонних справ на чолі з високопрофесійними дипломатами, незважаючи на їх політичні уподобання або своє ставлення до кандидатів на високі посади. Слід відзначити, що одним із перших його розпоряджень був наказ, згідно з яким урядовці державних установ, зокрема міністерства закордонних справ, "зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків". Гетьман усвідомлював важливість зберегти спадкоємність у зовнішньополітичному відомстві й особливо в закордонних установах дипломатичної служби. Відтак, були залишені на службі багато досвідчених фахівців. Продовжували плідно працювати дипломати Центральної Ради О. Шульгин, К. Лоський, М. Галаган, Ю. Гасенко, А. Яковлів та інші, які зробили вагомий внесок у розбудову і діяльність дипломатії Гетьманату. Залучалися до праці також урядовці, які діяли в дипломатичних структурах царської Росії і виявляли щире бажання прислужитися Українській Державі.

Від 3 травня 1918 р. обов'язки міністра виконував відомий громадсько-політичний діяч і вчений Микола Василенко. 20 травня цього ж року посаду зайняв Дмитро Дорошенко, якому довелося реорганізувати відомство та визначати його першорядні завдання. У програмній статті "Закордонна політика Української Держави 1918 р." він сформулював їх так: політичні стосунки з головними міжнародними партнерами України; захист інтересів Української держави за кордоном на всіх головних напрямках її міжнародної діяльності; підтримка інтересів українських громадян за кордоном; забезпечення законних прав іноземних підданих в Україні [17, с. 58–59].

Вперше було вироблено і втілено в життя структуру центрального апарату міністерства з низкою підрозділів. Головним керівним колегіальним органом була Рада міністерства, до якої належали заступники міністра О. Палтов і з листопада 1918 р. – А. Галіп, а також директори департаментів та технічний апарат. Законом від 17 серпня Раду міністерства збільшили на: 5 членів Ради і 4 радники міністра. Отже, до неї увійшли нові досвідчені дипломати і громадсько-політичні діячі: професор Київського університету О. Ейхельман, колишній міністр закордонних справ О. Шульгин, письменник і громадський діяч М. Славинський, колишній заступник міністра внутрішніх справ І. Красковський, галицький політичний діяч Л. Цегельський та інші. Рада аналізувала міжнародну ситуацію, розробляла рекомендації щодо напрямків зовнішньої політики та дипломатичних акцій. Для забезпечення діяльності міністерства було утворено Канцелярію міністерства (34 співробітники).

Головним робочим органом міністерства став Загальний департамент із відділами: особового складу, юридичного, архівного та господарського (44 особи), очолював цей відділ К. Лоський. Досвідчений український державний діяч народився на Херсонщині у дворянській сім'ї, отримав вищу освіту (закінчив юридичний факультет Петербурзького університету), працював на відповідальних посадах, зокрема, у світову війну був помічником губернатора-комісара в Галичині. Його заступником став досвідчений дипломат В. Оренчук. Цей виходець із Галичини закінчив Віденський університет, володів кількома іноземними мовами.

Не менш важливим органом міністерства був Департамент міжнародних відносин, який керував діяльністю закордонних представництв України та міжнародно-інформаційною робо-

тою. Цей департамент під керівництвом відкликаного з Відня посла А. Яковлева мав відділи: дипломатичний (46 співробітників), який підтримував зв'язки з усіма закордонними представництвами України, готував ноти та інші документи державної ваги; консульський (15 осіб) – для стосунків із українськими та іноземними консульствами; преси – займався вивченням матеріалів іноземних засобів масової інформації та поширенням відомостей про українські справи за кордоном. Усього у міністерстві працювало за штатом від 1 червня 1918 р. 243 особи [18, с. 102-103].

10 червня 1918 р. Д. Дорошенко спільно зі співробітниками відомства підготував і подав на затвердження урядові законопроект про дипломатичні установи – посольства, надзвичайні посольства, місії та консульства. Передбачалося, що глав дипломатичних представництв за кордоном призначатиме гетьман П. Скоропадський, решту дипломатів – міністр Д. Дорошенко. Посольства, які Центральна Рада заснувала у країнах Центрального блоку, підняли до 1-го рангу й суттєво оновлювали. Їм доручили широкі функції забезпечення інтересів України за її межами. Головними завданнями закордонних представництв автори законопроекту визначили політичні стосунки з урядами іноземних держав; захист інтересів України в аспектах її суверенності та економічних відносин; забезпечення прав українських громадян за кордоном; виконання обов'язків консульств у країнах, де їх не було. Мали на увазі, що до посольств 1-го рангу належали представництва у союзницьких країнах, із якими встановлені офіційні дипломатичні, політичні та економічні відносини, тому обсяг їх діяльності впливав на кількісний склад. 14 червня Рада Міністрів ухвалила "Закон про посольства і місії Української Держави," а після того, як його підписав гетьман П. Скоропадський, цей документ став юридично-правовою базою розбудови дипломатичної служби держави [19, арк. 27].

Уже 21 червня того ж 1918 р. уряд ухвалив закони про представництва у Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії і Туреччині, які були швидко сформовані й невдовзі приступили до діяльності. За винятком Австро-Угорщини, вони знайшли розуміння й підтримку в усіх країнах. В. Липинський доповідав у ті дні до Києва, що українські дипломати почуваються у Відні, "як у ворожій країні." [20, арк. 1].

Водночас у країнах, здебільшого нейтральних, відносини з якими ще не були оформлені відповідно до міжнародних норм чи розбудовувалися, цим законом впроваджували посольства 2-го рангу, надзвичайні посольства та дипломатичні місії. Зокрема, посольство 2-го рангу на чолі з М. Галаганом було засновано в Румунії. 19 і 24 жовтня видані закони про організацію таких посольств у Швейцарії, Фінляндії і Польщі.

Велику увагу Київ приділяв діяльності представництва у Швейцарії. Головою української дипломатичної місії, яка розмістилася у Берні, призначили Є. Лукаевича. Більшість життя він мешкав у Києві, де отримав ґрунтовну освіту в університеті й поринув у політичну діяльність. Посольство у Берні відіграло надзвичайно важливу роль у формуванні відносин із іншими нейтральними країнами і державами Антанти, що мали в цій країні дипломатичні установи. Саме там зав'язувалися перші контакти з дипломатами нейтральних Іспанії та Голландії. Посольство згодом сприяло поїздкам українських дипломатичних місій із Києва до країн Західної Європи, через нього надходила в Україну дипломатична пошта.

Відповідно до масштабів діяльності, посольство у Швейцарії було укомплектовано досвідченими кадрами. У ньому працювали, зокрема, секретар посольства Григорій Білянкін, військовий аташе генерал Лев Дроздовський. останній закінчив Новоросійський університет, Київське юнкерське училище, Миколаївську академію Генштабу, володів кількома європейськими мовами, а в роки світової війни був начальником штабу 1-го гвардійського корпусу [21, арк. 13; 22, с. 62].

Посольство 2-го рангу в Румунії було засновано з тим, щоби допомогти налагодити контакти з країнами Антанти. Адже саме там, у Яссах, тимчасовій столиці Румунії, перебували двір короля Румунії і потужні військово-дипломатичні представництва Франції й Англії, які координували при штабі російського Румунського фронту бойові дії під час війни, а згодом організували антибільшовицькі сили на Півдні Росії та в Україні. У зв'язку з тим, що призначений постановою уряду послом М. Галаган виїхати до Ясс не зміг, місію очолив досвідчений дипломат, колишній російський посол у Пекіні І. Коростовець, який мав їхати з місією до Америки. Секретарем посольства був Ю. Гасенко.

Зважаючи на відповідальні військово-політичні завдання (тривала боротьба з Румунією за належність Бесарабії), до праці в посольстві гетьман П. Скоропадський долучив досвідченого воєначальника генерала Владислава Дашкевича-Горбацького, який згодом очолив українське представництво у Яссах. Уродженець Кременчука, він закінчив Московське військово-училище, Миколаївську академію Генштабу, брав участь у війні, за Гетьманату – начальник штабу армії, виконавець обов'язків Військового міністра [23, арк.11].

Восени 1918 р., коли військова перевага Антанти стала очевидною, зовнішньополітичне відомство Української держави активізувало заходи на розбудову своїх представництв у нейтральних країнах. Надзвичайну дипломатичну місію зі статусом посольства 2-го рангу було надіслано до Швеції та Норвегії. Її очолив колишній військовий аташе посольства Російської імперії у Швеції генерал Б. Баженов. Він походив із Харківщини, закінчив Московський кадетський корпус, Миколаївське кінне училище, академію Генштабу, воював на Румунському фронті. Радником місії був сенатор Е. Тірот, а секретарем – О. Козій [24, с.154].

На вищий рівень піднялися стосунки з країнами колишньої Російської імперії. Після взаємного визнання суверенітету засновано у вересні 1918 р. у Всевеликому Війську Донському дипломатичну місію під керівництвом тимчасового надзвичайного посла М. Славинського, відомого українського громадсько-політичного діяча. У листопаді місія отримала статус посольства 2-го розряду, і його очолив генерал Костянтин Середин. Уродженець Єлисаветрада (нині Кіровоград) мав прекрасну освіту і досвід служби у військах у мирний та воєнний час. Він закінчив Полтавський кадетський корпус, Єлисаветрадське кінне училище, академію Генштабу. За Гетьманату служив у відділі закордонного зв'язку Генерального штабу на посадах посла та військового аташе. Його зусиллями 16 серпня засновано у Новочеркаську Українське консульство на чолі з В. Мащенком. У посольстві плідно працювали Р. Сурин (секретар), С. Кузик, М. Мандрика, В. Попов [18, с. 111–112].

8 жовтня Рада Міністрів ухвалила законопроект про створення у Фінляндії дипломатичного представництва зі статусом посольства 2-го розряду. Послом призначили працівника міністерства закордонних справ К. Лоського, а секретарем – М. Галуцинського. У Гельсінгфорсі українських дипломатів доброзичливо зустрів президент країни генерал Манергейм і голова уряду Свінгхувуд, які визнали незалежність України і висловлювали дружнє ставлення до її народу та уряду [25, арк. 20, 50].

Посольства 2-го розряду були створені також на Кубані й у Польщі. До Варшави у перші ж дні відновлення незалежності польської держави в середині листопада відбула дипломатична місія на чолі з радником міністерства закордонних справ Олександром Карпінським. Заслугує на увагу спрямування ще у серпні 1918 р. дипломатичної місії до Галичини, яка належала до Австро-Угорщини, що свідчило про певні наміри уряду гетьмана П. Скоропадського щодо соборності України.

Відзначимо, що восени 1918 р., коли зовнішньополітична орієнтація гетьмана П. Скоропадського радикально поверталась у бік Антанти й антибільшовицьких сил білої Росії, були сформовані місії до Франції, Англії та США. Керівником посольства до Парижа призначили М. Могилянського. Поки що одна місія до Англії і США була створена на чолі з досвідченим дипломатом І. Коростовцем.

За Гетьманату вперше у дипломатичних представництвах за кордоном були впроваджені посади військових аташе: при посольствах 1-го розряду – на чолі з генералом, 2-го розряду – на чолі з полковником. Їх головним завданням було визначено збирати і скеровувати до Військового міністерства інформацію про стан збройних сил у державах акредитації. Важливою функцією було налагодження повернення в Україну колишніх військовополонених. Аташе були підпорядковані Відділові закордонного зв'язку Генерального штабу збройних сил Української Держави. У липні затвердили законопроект про призначення військових аташе в українських посольствах у Берліні, Відні, Софії, Константинополі, Бухаресті та Берні. Поряд із цим 4 липня ухвалено закон про призначення військово-морських аташе зі своїм штатом при посольствах у Німеччині (охоплював також Голландію, Данію, Швецію), Росії, Австро-Угорщині, Румунії, Туреччині [26, с. 51].

Важливими аспектами діяльності міністерства закордонних справ були прийом, облаштування і співпраця з дипломатичними представництвами інших країн, акредитованих в Україні. До Києва, крім представництв блоку Центральних держав, у ранзі надзвичайних дипломатич-



них місії прибули і розгорнули діяльність представництва Азербайджану, Вірменії, Грузії, Дону, Кубані, Польщі, Фінляндії. Від травня 1918 р. в столиці працювала також місія радянської Росії на чолі з Християном Раковським.

За Гетьманату набагато збільшилася мережа українських консульств за кордоном, особливо на території Росії. Вони почали поширюватися після підписання 12 червня між Українською державою та Російською Федерацією прелімінарного миру, передбаченого Брестськими угодами. Архівні документи свідчать, що влітку 1918 р. відкрилися генеральні консульства в Москві та Петрограді, до того ж, московське консульство мало уповноважених у Тамбові, Ржеві, Ярославлі, Калузі й Рязані. 10 консульств 1-го розряду працювали у великих містах – губернських центрах, зокрема у Самарі, Омську, Новомиколаївську (нині Новосибірськ). Консульства іншого статусу працювали також у Курську, Томську, Читі, Пензі, Хабаровську, Іркутську, Красноярську, Петропавловську-Камчатському та ін. Окрім 20 установ у Росії, консульства були засновані також у нових державах на її колишніх землях: у Гельсінфорсі, Мінську, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Ташкенті, П'ятигорську.

Чимало консульських структур було створено із ініціативи місцевих українських громадсько-політичних організацій, які практично не мали юридично-правових підстав для виконання завдань, передбачених консульськими установами. Поряд із тим, кількість українців, які потребували допомоги своєї батьківщини, була значною, насамперед серед засланих у Сибір, на Північ та Далекий Схід, або тих, хто переселився в ті краї у роки столипінських реформ. За даними архівів, там мешкало, зокрема, у Акмолинській області – 307 тис. Тобольській губернії – 55,3 тис. Семіпалатинській – 47 тис. на Далекому Сході, у так званому "Зеленому Кліні" – 180 тис. українців і навіть у Маньчжурії – майже 20 тис. сімей [27, арк.90].

Відповідно до закону, що гетьман П. Скоропадський підписав 6 листопада 1918 р., передбачали заснувати у 22 країнах 56 консульських установ, а надалі довести їх кількість до 100. Для порівняння, могутня Російська імперія мала 190 консульств [28, с. 50–51].

Визначний український дослідник історії проблеми В. Трембіцький засвідчив, що за цим законом у 16 країнах вже працювали 22 консульські установи та на території Російської Федерації – 30. Важливо підкреслити, що там, де не було посольств, вони перебирали на себе їх функції або певну частину їх завдань [21, арк. 37–39].

Згідно з умовами прелімінарного миру між Українською державою і Російською Федерацією від 12 червня 1918 р., російські консульства відкрились у Полтаві, Чернігові, Житомирі, Кам'янці-Подільському та генеральні – у Києві, Харкові, Одесі.

Безперечно, прагнення уряду та міністерства закордонних справ Української держави не завжди збігалися з можливостями, оскільки об'єктивні обставини звужували діапазон міжнародних стосунків, насамперед зовнішню політику вимушена орієнтація на Центральні Держави, що було пов'язано з Брестськими угодами та перебуванням потужного німецького й австро-угорського військового контингенту на території України. Отже, українська дипломатія шукала і використовувала найменші можливості встановлення та підтримки відносин із іншими країнами й, насамперед, найдоступнішими нейтральними.

Уряд гетьмана П. Скоропадського створював сприятливі умови для перебування в Україні консульських установ іноземних держав, які збереглися після розпаду колишньої Російської імперії, а також для заснування нових. Згідно зі списком Канцелярії міністерства закордонних справ Української Держави, улітку 1918 р. на її території функціонували 64 консульських установи, з них 19 – із країн Четверного блоку, Антанти та нейтральних держав. Вони мали високий статус: 9 – генеральних консульств, 20 – консульств, 26 – віце-консульств і 9 – консульських аґентств [30, арк. 74–75].

Шляхом активної багатовекторної зовнішньої політики і встановлення двосторонніх дипломатичних та консульських відносин Українська Держава ставала реальним суб'єктом міжнародного права. Гетьман П. Скоропадський слушно відзначав, згадуючи ті дні: "У зовнішньополітичному відношенні справи України були блискучими. Ми готували місії для відправки їх у нейтральні країни, і, якщо було можливим, то і до Антанти для того, щоб показати цим державам на нашу діяльну роботу. Я дійсно вірив у той час, що звільнення Росії станеться за допомогою Антанти і України. Ми представляли із себе... цілком фундаментальну державу з відповідним урядовим апаратом. Наші друзі і наші вороги дивилися на нас як на серйозний фактор у світових подіях." [1, с. 291].

Таким чином, значна кількість країн, зокрема Європейського континенту, виявляли чималий інтерес до зв'язків із Україною, для чого користувалися наданими урядом Гетьманату широкими можливостями, оскільки він постійно прагнув розбудувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Тому навіть країни, що не мали офіційно впроваджених дипломатичних стосунків, своїх посольств в Українській державі, намагалися організувати представництва у статусі консульських установ, що сприяло піднесенню іміджу України як незалежної суверенної держави на міжнародній арені.

#### *Список використаних джерел*

1. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918 рр. – Філадельфія, 1995. – 492 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції (марець 1917 р.– грудень 1919 р.): В 3-х ч. – К.; Відень, 1920. – Ч.1. – 348 с.; Ч.2. – 328 с.; ч.3. – 535 с. 3. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 351 с.; його ж Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна. – 36. II–IV. – С. 49-65. 4. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції, 1917–1923 рр. – Т. II, кн.5. – Львів, 1924. – 398 с. 5. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. – К., 1918. – 110 с.; Shoulgine O. L'Ukraine la Russie et la Puissance de L'Entente. – Berne, 1918.; Shoulgine O. L'Ukraine et la Cauchemar Rouge. – Paris, 1927. 6. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – 608 с. 7. Мельник М. Українська держава 1917–1920 рр. у світлі міжнародного права // Визвольний шлях (Лондон). – 1971. – Кн. 5–10. 8. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 414 с. 9. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади.–Нью-Йорк.1958. –381 с. 10. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. – Торонто, 1971. – 366 с. 11. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – 508 с.; Солдатенков В. Ф. Українська революція: концепція, та історіографія. – К., 1997. – 406 с. 12. Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 303 с. 13. Кульчицький С. Українська Держава часів Гетьманату // УІЖ, 1992. – № 7–8. – С. 60–79. 14. Лупандін О. І. Дмитро Дорошенко – міністр закордонних справ Української держави 1918 р. // Український історичний журнал.–1998. – № 2.– С. 115–127. 15. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К., 2001. – 266 с. 16. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – К., 1995. – 262 с. 17. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р. // Батьківщина (Торонто).– 1978. – С. 56–72. 18. Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роках. – К., 2006. – 296 с. 19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВ України).– Ф.3766 – Фонд Міністерства закордонних справ Української Держави. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 27. 20. ЦДАВОВ України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1. 21. ЦДАВОВ України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 13. 22. Соловйова В. В. Українська надзвичайна дипломатична місія в Швейцарії (1917–1923) // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія історична. – К., 2001.– Вип.5. – С. 44–53. 23. ЦДАВОВ України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 11. 24. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 510 с. 25. ЦДАВОВ України. – Ф. 3696. – Фонд міністерства закордонних справ УНР. – Оп. 1. – Спр. 404. – Арк. 50. 26. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна. – 1920. – 36. 2–4. – С. 49–65. 27. ЦДАВОВ України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 90. 28. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К., 2001. – 266 с. 29. ЦДАВОВ України. – Ф.3766. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 39. 30. ЦДАВОВ України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 75.

Ihor Datskiw

BUILDING UP OF DIPLOMATIC SERVICE OF UKRAINIAN STATE IN 1918

This article is about the diplomatic of Ukrainian State with the countries of Central Bloc that was its success. It is also about widening of international relations of hetman Ukraine owing to the state formation on the lands of post-imperial Russia and neutral European states relations with which helped Ukraine to widen its political presence in Europe.

УДК 94 (477.43) "1917": 338.43.02

**Віталій Лозовий**

## **СВІДОМІСНІ СТЕРЕОТИПИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА І ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ПІСЛЯ ТРЕТЬОГО УНІВЕРСАЛУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**

*Зроблено спробу простежити реакцію селянства на основні засади аграрної політики Центральної Ради, задекларовані у Третньому Універсалі.*

Значення вивчення аграрної політики українських урядів у добу революції 1917–1921 рр. було визначене загалом великою роллю земельного питання у вітчизняній історії. Першорядність аграрної проблеми в долі Української революції спонукала істориків до інтенсивного дослідження земельних відносин у період Центральної Ради. Висвітлення реакції селянства на основні засади аграрної політики Української Народної Республіки, задекларовані у Третньому Універсалі, є основною проблемою даної статті. Автор окреслив перед собою завдання крізь призму у настанов хліборобської свідомості відтворити та проаналізувати вплив аграрних положень згаданого Універсалу на поведінку селянства в довгоочікуваному вирішенні земельного питання.

Проблеми аграрної політики Центральної Ради і ставлення до неї селянства з'ясовували радянські дослідники [1]. Серед доробку істориків діаспори найбільше заслуговує на увагу, на нашу думку, праця І. Витановича [2]. У період незалежної України починається глибше та об'єктивніше висвітлення аграрної політики Центральної Ради і ставлення до неї селянства [3]. Однак зазначена проблема ще необхідно досліджувати.

У листопаді 1917 р., з утворенням Української Народної Республіки, Центральна Рада намагалася припинити анархічні самочинні дії селянства, що ширилися територією України. Однак трапилося навпаки. Своім Третім Універсалом Центральна Рада скасувала право власності на землю і проголосила її всенародним надбанням [4]. Основним принципом аграрної ідеології Центральної Ради був іманентний селянській психології принцип особистої праці, на чому особливо наголошувала у відозвах та інструктивних документах українська влада. Зокрема, зазначали, що скасовують власність лише тих, хто "сам своїми руками не працює". Водночас землевласників, які мають земельні площі менші 50 десятин, тобто "в розмірах трудового господарства, Універсал не зачіпає. Така трудова власність не скасована, а остається як була" [5] до Установчих Зборів.

Встановлення трудової норми 50 десятин і декларація скасування лише нетрудової, передусім поміщицької, власності породжували сподівання у заможних селян і частини середняків, що згадані положення Універсалу спрямовані лише проти "поміщиків-експлуататорів" і надалі можлива наявність "трудова власність", базованої на особистій праці. Однак малоземельні селяни, особливо ж у місцевостях, де поміщицької землі було недостатньо, норму 50 десятин вважали завеликою та несправедливою. Відтак, позиція Генерального секретаріату земельних справ, який, визначивши "наріжним каменем" своєї діяльності забезпечення сільськогосподарською продукцією державних та суспільних потреб, намагався зберегти хоча б великі селянські господарства, увійшла в суперечність із позицією незаможного селянства,

яке сприймало аграрні перетворення лише крізь призму забезпечення споживчих потреб своєї сім'ї. Наскільки зазначена норма 50 десятин була далекою від селянських уявлень про справедливість, свідчить обговорення в грудні 1917 р. аграрного закону на засіданні Центральної Ради, де представники селянства різко виступили проти запропонованої дещо меншої трудової норми – 40 десятин [6].

Генеральний секретаріат земельних справ розіслав місцевим земельним органам циркуляр, яким пояснював аграрні положення Універсалу. Земельним комітетам доручали взяти на облік усі "нетрудові" господарства і з'ясувати, які з них мають державне значення як осередки селекційної роботи та вирощування племінної худоби. Ці "висококультурні господарства" мали передати цілком "громадським організаціям". Наказували зробити детальний інвентарний опис усіх нетрудових господарств, стежити, щоби нічого не було зруйновано. Копії описів узятих на облік маєтків і дані щодо земельних ділянок, котрі через земельні комітети перейшли до рук селянства, треба було надіслати у генеральний секретаріат земельних справ. Особливо наголошували на потребі пояснити селянам, що вони користуються описаним реманентом економії під контролем земельних комітетів до особливого розпорядження Генерального Секретаріату та щоби реманент "не продавався і не нищився" [7]. Вказували, що найкраще економії зберегти в цілому й віддати для артільно-хліборобського господарювання. Водночас наголошували, що слід "обережно поводитися з середньою земельною власністю, доля якої буде розв'язана остаточно на Установчих Зборах" [8].

Селяни, які вважали себе господарями землі, почали хазяйнувати. Так, у Бердичівському повіті на Київщині вони "захоплювали до своїх рук економії з живим та мертвим реманентом, провадили опис майна, ставили своїх довірених, зачиняли приміщення та усували адміністрацію від розпоряджень" [9].

Генеральний секретаріат земельних справ закликав місцеві земельні комітети діяти тільки "на основі законів" і погрожував судом за впровадження незаконних постанов. Регіональні адміністрації УНР застерігали, що жодних самочинних захоплень землі та реманенту не слід допускати, а всі, хто спокуситься на всенародне добро, будуть покарані, як грабіжники. Трудящим селянам, які потребують земельного наділу, слід звертатись у губернські та повітові земельні комітети [10].

Однак загальні вказівки не влаштовували регіональні аграрні органи. Вже у середині листопада 1917 р. Полтавський губернський земельний комітет попросив у Генерального секретаріату земельних справ детальних інструкцій щодо прийняття на облік нетрудових господарств та інвентаризації поміщицьких маєтків, оскільки бувало, що волосні й сільські комітети самочинно описували все "аж до посуду". Оцінюючи обстановку на Полтавщині, вищі органи влади застерігали, що "можливі грабежі" [11].

Не отримавши додаткових пояснень, на місцях приймали власні інструктивні документи. Зокрема, на підставі Універсалу Центральної Ради Подільський губернський земельний комітет видав обов'язкову постанову, в якій зазначив, що всі землі краю переходять до відання повітових та губернського земельних комітетів, які отримають "всі права власників". Для контролю над збереженням економії місцеве населення обирає "комісара господарства". Відповідальність за збереження та діяльність господарства покладається на сільський виконавчий комітет. Самочинні захоплення майна та землі недопустимі. Всі гроші господарства переводять на депозит повітового комісара. Регулювання стосунків між адміністрацією та комісарами господарств доручено волосному комісарові. Цю постанову землевласники вважали незаконною й оскаржували її в суді.

Самоочевидно, що проти Третього Універсалу й аграрних постанов Центральної Ради та місцевих земельних комітетів різко виступили землевласники, які зазначили, що їх реалізація призведе "до краху господарювання" [12].

Оперування з боку соціалістичних партій, які належали до Центральної Ради, категоріями "споживча" і "трудова" норма, що не мали чіткого визначення, при їх втіленні в регіонах породжували різні колізії. Так, на Чернігівщині селянство не мало певного погляду на це питання. Ті, хто володів 5 десятинами, і ті, хто мав 20 десятин, "кожен доказував, що це трудова межа" [13]. На місцях запитували що таке трудова норма, чи слід її сприймати "в соціалістичному, чи звичаєво-правовому розумінні нашого народу" [14]. Тобто, чи ділити всім порівну, чи залишати на господарство стільки землі, скільки зможуть обробити члени сім'ї власною працею.

Оскільки мішенню селянських грабунків стали так звані "культурні господарства", селяни здебільшого вороже поставилися до заклику влади УНР щодо їх неподільності та збереження, оскільки вважали, що це скоротить земельний фонд для наділення в особисте користування [15]. Відтак, селяни громили маєтки, розбирали реманент, вирізали чи продавали "расову худобу", коней і майно, ділили насіння та збіжжя. Намагалися знищити "добре організовані" економії, сподіваючись: коли їх не буде, то землю, що належала економіям, поділять між хліборобами.

Центральна Рада та її місцеві органи намагалися здійснити аграрні перетворення організовано і на законних підставах. Поетапне вирішення завдань земельної реформи на основі певних юридичних норм, що виробила влада, здавалося малограмотним селянам незрозумілим зволіканням, захистом прав та власності поміщиків, і, на їх погляд, це було несправедливим. Тому політика аграрних перетворень Центральної Ради, що базувалася на державно-правових засадах і мала розтягнутися в часі, співвідносячись із процесом законодавчого її оформлення й напрацювання статистичних даних, засуперечила звичаєво-правовим поглядам селян, для яких самозрозумілими була суспільна потреба та соціальна справедливість переділу землі "тут і зараз".

Якщо аналізувати політико-економічний вимір селянської свідомості, то варто відзначити, що в ній точилася боротьба між модерними й архаїчними її складовими: з одного боку, було б добре, якби верховна влада законним рішенням передала хліборобам панську землю, з іншого – державна влада втратила репресивну силу, тому можна самим цю землю забрати і користуватися нею. А оскільки влада, на думку селян, затягувала процес передачі землі, то вони почали схилятися до другого варіанта вирішення аграрного питання.

Водночас більшовики видали "Декрет про землю", пропагували і втілювали ближчу та зрозумілішу для селянства аграрну політику. Під гаслом "Грабуй награване" прибічники В. Леніна зверталися до селян зі закликком не чекати ухвалення законодавчих актів і дотримання юридичних формальностей, а захоплювати та ділити поміщицькі землі й майно, тобто втілювати справедливість явочним порядком. Так, у Вовчанському повіті на Харківщині більшовики переконували, що в Центральній Раді – буржуї, агітували за те, щоби в кожному селі організувати Ради селянських депутатів і "йти одбирати землю". Представники Центральної Ради стверджували: "Не можна сказати, щоби селянам це не подобалося" [16]. Більшовицькі гасла потрапили на сприятливий ґрунт і ще більше підштовхнули селян до широкої хвилі пограбувань панських маєтків та розподілу землі. Багато селян вважало, що більшовицька влада, яка не дотримується "панських" формальностей та процедур і закликає відібрати майно, котре створили своєю працею хлібороби і "награбували" експлуататори, як найкраще відображає їх інтереси.

Однак заклики і перестороги влади УНР майже не впливали на селян. Так, у листопаді 1917 р. жителі с. Стрижанова на Київщині самочинно зайняли приватновласницьку землю, мотивуючи свої дії тим, що ця земля "колишня однодвірська, і вони мають право захопити її без усіляких пояснень, як незаконно відібрану в них за старого уряду..." [17].

Липовецький повітовий комісар на Київщині констатував, що у деяких селах повіту "революція давно виродилася в простий грабунок" [18]. У звіті інструктора земельних справ Миргородського повіту Полтавської губернії зазначено, нібито деякі сільські сходи виносили постанови про те, що "хто не піде грабувати, то накладати штраф", тобто пов'язали всіх круговою порукою щодо вчиненої протиправної дії [19]. Генеральний секретаріат земельних справ констатував, що на місцях поширюється "руїна", нищать національні багатства, племінні господарства, "кінські заводи" тощо і закликав регіональні аграрні структури вжити заходів щодо запобігання цьому [20].

Селянську інтерпретацію положень "Декрету про землю" та Третього Універсалу і наслідки втілення їх у життя констатував на засіданні Центральної Ради товариш (помічник) генерального секретаря земельних справ УНР Б. Мартос: "Селяни розуміють соціалізм як перенесення майна з панського двору до свого власного. Вони ділять плуги, піаніно, картини і ділять це так, що одному дають леміш, другому чересло, третьому колесо... Вони нищать селекційні станції, розграбовують склади найдобрішого насіння і пускають його на самогонку" [21]. Таким чином, селяни самочинно почали втілювати близькі їм принципи аграрного соціалізму, базованого на

засадах архаїчної справедливості "всім – порівну", але це стосувалося передусім майна, нажитого "нетрудовим способом".

У вирі анархії й беззаконня страждали не лише поміщики, а й селяни. Регіональні адміністрації УНР констатували масові прояви селянського аграрного егоїзму: селяни тих сіл, де були поміщицькі землі та ліси, заявляли, що не дадуть землі й лісу тим селам, у яких поміщицьких земель і лісів не було [22]. Так, у Старобільському повіті Харківської губернії, волості, в межах яких були значні ділянки приватновласницьких земель, розподіляли їх лише між жителями своєї волості. Те ж спостерігалось і в Куп'янському повіті, де Тимонівський волосний земельний комітет відмовив Тарасівському волосному земельному комітетові у виділенні поміщицької землі для передачі у власність малоземельним [23].

Ігноруючи настанови Генерального секретаріату земельних справ щодо збереження цілісності економії, селянські аграрні органи, вважаючи себе головними розпорядниками "панського майна", діяли на свій розсуд. Так, Комишанський волосний земельний комітет на Полтавщині продав реманент, хлібні запаси та інше майно з маєтку "Кударь", поклавши виручені гроші на свій депозит. На вимогу Генерального секретаріату земельних справ розслідувати цей вчинок, Полтавська губерньська земельна управа стала на захист волосного земельного комітету, заявивши, що "не вбачає в цьому жодних непорядків, позаяк це відповідає Третьому Універсалу Центральної Ради" [24].

Селяни часто бажали поділити майно навіть "добре організованих" поміщицьких економії. Реакцією Харківської губерньської земельної управи на намір селян Лебединського повіту вигнати з маєтку Капніста всіх службовців і працівників був заклик пояснити селянським сходом навколишніх сіл, що "збереження добре організованого господарства та обробка його на артільних началах є державна необхідність і та мета, для якої створено революцію" [25]. Коли селяни громили поміщицькі маєтки та розграбовували майно, місцева влада УНР намагалася виявити винних і покарати їх, вжити заходів до його повернення. Наказували охороняти породисту худобу від місцевого населення, припинити продаж майна з економії, щоби зберегти його для всього українського народу.

Незважаючи на заборону органів Центральної Ради, селяни прагнули розібрати реманент і майно не лише поміщицьких економії, а й закладів, діяльність яких вони вважали малопродуктивною або непотрібною, зокрема закладів аграрної освіти. На початку грудня 1917 р. працівники Лубенської сільськогосподарської школи, висловлюючи протест Полтавській губерньській земельній управі проти селянської сваволі, аргументували, що школа "має ціль навчати селянських дітей для підготовки з них культурних працівників на ниві хліборобській" [26].

Аграрні перетворення на селі багато в чому залежали від діяльності місцевих земельних комітетів, які часто виявлялися не "на висоті" становища. Регіональні аграрні структури видавали нормативні документи, якими регулювали діяльність волосних земельних комітетів, що викликало невдоволення селянства і його представницьких органів. Так, основною темою обговорення Ємільчинських волосних земських зборів Волинської губернії 11 грудня 1917 р. був рівень компетенції та повноважень волосних земельних комітетів.

Зібрання заслухало постанови і розпорядження Центральної Ради. Також розглянуло інструкцію Новоград-Волинського повітового земельного комітету, що стосувалася встановлення функцій та меж влади волосних земельних комітетів, щоби застерегти їх від свавільних і незаконних дій. Всебічно обговоривши інструкцію, збори констатували, що волосний земельний комітет складається з осіб, яких обрало населення, користується його довірою і, будучи ближче до народу, "знаходиться у курсі всіх правовідносин". Відтак, волосні збори прийняли постанову: "вироблену інструкцію повітовим земельним комітетом від 8 грудня 1917 р. як таку, що применшує значення волосних земельних комітетів і таку, що відбирає від них усіляку ініціативу та самостійність, вважати не обов'язковою до виконання та просити ... владу про надання волосним земельним комітетам самих широких прав і самостійності в інтересах заспокоєння населення"[27]. Збори зобов'язали волосний земельний комітет та волосну земську управу на підставі Універсалу Центральної Ради взяти на облік поміщицькі маєтки.

Таким чином, найближчі до селянства волосні органи влади демонстрували іманентний йому рівень правосвідомості та розуміння суті народовладдя, які визнавали демократію прямої дії і не хотіли визнавати ієрархії підпорядкованості нижчих органів влади вищим. У свідомості селян народовладдя – це втілення в життя волі населення даного села чи округи, що ухвалили

його представницькі органи – сходка, збори, управа, комітет, Рада та ін. Обов'язковість втілення рішень вищих органів, якщо вони не узгоджені з баченням суті справи та інтересами мешканців даного села, ці органи сприймали як насильство. Селяни вважали нормальним станом справ не виконувати розпоряджень та інструкцій вищих владних структур, аргументуючи це тим, що вони не орієнтувалися в місцевих обставинах і настроях.

Після проголошення Третього Універсалу військово-політичне протистояння більшовиків та Центральної Ради, ідеологічна боротьба, загальне ослаблення влади на місцях, слабе поширення інформації на периферії – все це призвело до розриву зв'язків між містом та селом, майже повної автономізації селянських громад. У такій ситуації ледь не кожне село самотужки намагалося вирішити земельне питання, "швидше розібрати самочинно ліс, майно, реманент". Громади переобирали сільські земельні комітети, які відмовлялися негайно втілювати в життя постанови сходів.

Констатували – "що не село, то особлива республіка, яка не визнає чийось прав та законів" [28]. Повсюдно – "смути, грабунки, озлоблення". Преса писала, що саме селянство "без народної влади" встановити земельний порядок не в силах. Тому слід обрати нові авторитетні земельні комітети, які висловлюватимуть волю трудового селянства та будуть "вказувати державній владі" його потреби. Ці комітети мають самі дотримуватися законів і закликають до цього селянство.

Керуючись нормами Третього Універсалу та власною правосвідомістю, селяни приймали власні рішення. Так, 30 грудня 1917 р. сход с. Орловки Бердянського повіту Таврійської губернії одногосно ухвалив: всю землю відібрати у власників, без викупу, в розпорядження земельного комітету, який має поділити її "усім порівну, як чоловікам так і жінкам, на тих осіб, які до цих пір не мають землі, але зараховані до нашого села" [29].

Отже, не очікуючи державних заходів, село почало втілювати аграрний перерозподіл. Керуючись своїми свідомісними стереотипами, селяни бажали якнайшвидшого вирішення аграрного питання явочним порядком на основі звичаєвого права, тобто за розуміннями селянської справедливості, а влада намагалася вирішити його на законній підставі через легітимні державні органи та процедури. Відтак, традиційно-селянська і модерна моделі суспільних відносин увійшли в цивілізаційний конфлікт, який посилив анархію на селі та в подальшому негативно позначився на розвитку сільського господарства й завадив здійсненню аграрної реформи.

#### *Список використаних джерел*

1. Живолуп Е. К. Крестьянское движение на Украине в 1917 г. // Учен. зап. Харьк. ун-та. – 1957. – Т. 88: Тр. каф. истории КПСС. – Т. 6. – С. 255–271; Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині // Літопис революції. – X., 1931. – № 4. – С. 3–34; Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 году // Летопись революции. – X, 1927. – № 5/6. – С. 7–45; 1928. – № 1. – С. 52–60; Тимченко Ж. П. Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. // Український історичний журнал. – 1969. – № 11. – С. 113–120.
2. Витанович І. Аграрна політика українських урядів, 1917–1920. – Мюнхен, Чикаго, 1968. – 69 с.
3. Волошко О. О. Особливості реалізації тимчасового земельного закону Української Центральної Ради (березень–квітень 1918 р.) // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 1999. – № 1. – С. 222–238; Воронянський О. В. Аграрне питання в політичній діяльності Центральної Ради // Молодь в посттоталітарному суспільстві: Український варіант: Тези доп. наук.-практ. конф., 27–28 квіт. 1993 р. – X., 1993. – С. 15–16; Ковальова Н. А. Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 161–167; Хміль І. В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р.–квітень 1918 р. – К, 2000. – 90 с. ; Хміль І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень–жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. – К., 2002. – С. 53–76; Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 280 с.
4. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 67–68.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 28.
- 6.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Удвох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 26–27. 7. ЦДАВО України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 504. 8. Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 113; Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 27. 9. Київський обласний державний архів (далі КОДА). – Ф. Р – 2796. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20 зв. 10. ЦДАВО України. – Ф. 1493. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 8. ; ДАХО. – Ф. 3345. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4–5. 11. ЦДАВО України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 39. 12. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 3, 114. 13. Чернігівська земська газета – 1917. – 2–16 травня (№ 35–36). 14. Вільне слово. – 1917. – 29 листопада (№ 42). 15. ЦДАВО України. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 68–68. 16. Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 59–59зв. 17. КОДА. – Ф. Р-2796. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 41. 18. Там само. – Ф. Р-2796. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 90 зв. 19. ЦДАВО України. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 115. 20. Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 35. 21. Нова Рада. – 1917. – 15 груд. 22. ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 100. 23. Там само. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 81–82, 188–189. 24. Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1–2. 25. Там само. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 11–12, 14, 17–19, 35–36, 38–39, 48, 51, 53. 26. Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 86. 27. Там само. – Ф. 1642. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 3–5. 28. Там само. – Ф. 1493. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3. 29. Там само. – Ф. 2043. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 117, 119, 121.

**Vitaliy Lozovyy**

#### CONSCIOUSNESS STEREOTYPES OF UKRAINIAN PEASANTRY DECISION OF AGRARIAN QUESTION AFTER THIRD UNIVERSAL OF CENTRAL ADVICE

The paper deals with the Soil Law elaboration of Ukrainian Peoples Republik. The social and economic foundations of agrarian reforms were analyzed. The author emphasized the attitude of Ukrainian peasants to agrarian politics of Central Council.

УДК 930.1:94(477.83/.86) "1914-1919"

**Володимир Великочий**

#### ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ЗУНР

*У статті робиться спроба історичного, зокрема джерелознавчого, аналізу процесу становлення, функціонування і видозміни державно-політичної системи ЗУНР в різні періоди її існування. Акцентується увага на законодавчому забезпеченні і правовому врегулюванні діяльності державних інститутів влади, які визначали зміст і форму державно-політичного устрою держави.*

В час становлення й розбудови новітньої української держави, відновленої наприкінці минулого століття, проблема державно-політичного устрою країни постійно перебуває в полі зору державно-політичних чинників, суб'єктів державотворчого процесу, політичної та громадської еліти, політично активної частини української нації. Закономірно, що означена проблема стала одним з актуальних напрямів дослідження вітчизняної історичної науки і політичної думки. В результаті нагромадженого масиву фактологічних знань та їх усебічного осмислення з'явилася величезна кількість літератури, сукупність якої дозволяє говорити про розвиток в українській суспільній думці так званого "державницького" напрямку.

У даній статті ставимо за мету прослідкувати й проаналізувати процес становлення, утвердження, функціонування державно-політичної системи Західно-Української Народної Респуб-



ліки (ЗУНР)\*, означити певні закономірності та особливості його втілення, чинники, які впливали на його перебіг, виокремити значення утвердження парламентаризму в новітній період будови української державності, побудованого на демократичних європейських традиціях та його місце в час Української революції XX століття. Зважаючи на те, що із цієї проблеми за останні півтора десятиліття нагромадилося чимало різнопланової літератури, предмет нашого аналізу становитимуть передусім найбільш репрезентативні, на нашу думку, історичні й історіографічні джерела, що відображають загальний стан наукових досліджень та новаторські підходи до вирішення окреслених завдань.

Початкова актуальність і новизна такої постановки проблеми зумовлюються відсутністю ґрунтовних узагальнюючих досліджень із вказаної теми. Правда, вже зроблено окремі спроби з'ясувати стан її наукового вивчення, причому не лише в монографічних і дисертаційних дослідженнях з дотичної тематики, а й у спеціальних публікаціях. Однак вони або були написаними одразу, так би мовити, "по гарячих слідах" [1], або ж містять окремі розділи чи параграфи більш широких за проблематикою монографічних досліджень [2, с. 32; 3, с. 88].

Українська революція 1917–1920 років за своїм характером була не лише національно-визвольною, за суттю – демократичною, але й державотворчою, оскільки призвела до виникнення та розвитку національної української державності. Цей процес відбувався на етнічних українських землях як колишньої Російської, так і Австро-угорської монархії. До січня 1918 року він проходив, як мінімум, двома шляхами, вектори яких були спрямовані назустріч один одному і повинні були призвести до витворення подальшого єдиного напрямку. Цілеспрямованого і послідовного характеру цьому процесу надало проголошення на землях Галичини, Буковини і Закарпаття Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та відновлення республіканського типу правління у формі Директорії Української Народної Республіки (УНР) на Наддніпрянщині у листопаді 1918 року.

Наявна документальна база дозволяє стверджувати, що процес формування української держави на етнічних українських землях в складі Австро-Угорщини розпочався 18 жовтня 1918 р., коли у Львові було проголошено та прийнято постанову про заснування Української національної ради (далі – УНРади), як вищого представницького органу цієї держави [4; 5]. Ця постанова набула законного характеру з моменту її конституювання останньої на з'їзді громадських організаторів та мужів довір'я краю, що відбувся днем пізніше, 19 жовтня 1918 р.

Слід чітко відзначити, що лише 13 листопада 1918 р., з моменту прийняття УНРадою "Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель буйшої австро-угорської монархії" [6] – основоположного закону, що мав силу так званої "малої конституції" – розпочався час відліку існування ЗУНР як незалежної суверенної демократичної держави тогочасного європейського зразка.

З цього ж моменту розпочався і новий етап в існуванні відроджуваної української державності. Його специфіка полягала в тому, що на західноукраїнських землях узаконило своє функціонування нове державне утворення, яке було засноване на європейських традиціях формування і структурування незалежної суверенної демократичної держави. В процесі свого становлення воно використовувало кращі і вже випробувані як в теорії, так і на практиці нормативно-правові засади діяльності органів влади та управління Австро-Угорщини, їх досвід законотворення. Це значною мірою відрізняло ЗУНР від УНР, яка виникла на уламках деспотичної царської Росії, з її монархічно-тоталітарним політичним режимом, що перешкодив формуванню основ і структур демократичної держави.

Висвітлюючи питання державно-політичного устрою ЗУНР, необхідно насамперед з'ясувати назву самої держави, адже в різні періоди її існування вона змінювалась і трансформувалась в залежності від багатопланових чинників як внутрішньо- так і зовнішньополітичного плану, відображаючи до певної міри і саму суть політичного режиму.

Наявні документальні матеріали дозволяють стверджувати, що на першому етапі свого існування на західноукраїнських землях була проголошена "Українська держава" [4]. Державно-правовий статус цього новоутворення був ще доволі невизначеним. Сам акт проголошення Української держави відбувався в рамках маніфесту цесаря Австро-Угорщини Карла I "До моїх

\* таку назву держави вживатимемо для всіх періодів її існування незалежно від видозміни самої назви і форм політичного правління в ній – В.В.

вірних австрійських народів", а члени УНРади не відкидали можливості входження щойно проголошеного державного утворення до майбутньої, трансформованої на основі вказаного маніфесту, федеративної Австро-Угорщини. Тому, даючи оцінку факту проголошення УНРадою Української держави в її першій постанові від 19 жовтня 1918 р., можна погодитись із твердженням Івана Німчука, який порівнює прийняту постанову з III Універсалом Української Центральної Ради [7, с. 12].

Виявлений документальний матеріал дозволяє стверджувати, що процес еволюції назви новоутвореної національної держави на західноукраїнських землях призвів до появи не пізніше як 10 листопада 1918 р. нового терміну – Західноукраїнська Держава. Підтвердженням цьому є інформаційне повідомлення газети "Діло" від 11 листопада 1918 р. про хід засідання УНРади та її рішення від 9–10 листопада. В ньому зазначається, що саме на цьому засіданні "розпочалась дискусія над офіційною назвою держави", в якій взяли участь: "д-р Льонгін Цегельський, д-р Богдан Барвінський, д-р Степан Баран, д-р Лев Ганкевич і Володимир Охримович" [8]. В повідомленні чітко зафіксовано, що саме за пропозицією В.Охримовича було прийнято рішення, "щоб офіційною назвою нашої держави була назва: Західноукраїнська держава" [8].

Цей термін одразу ж був зафіксований в документальних матеріалах. Так, газета "Діло", подаючи інформацію про призначення УНРадою першого уряду, чітко вказує, що створювався він як вищий виконавчий орган Західноукраїнської держави [9]. Члени цього уряду, складаючи "державне приречення", розпочинали його словами: "Я (ім'я і назвище), іменованій Державній Секретар справ ... Західноукраїнської Держави, прирікаю" [10].

Однак, необхідно відзначити, що в силу недостатнього дослідження джерелознавчої бази історії ЗУНР термін "Західноукраїнська Держава" не те що не використовувався, а майже і не згадувався як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Ще одним з пояснень цього факту може бути й те, що така назва держави зберігалась лише на протязі невеликого часу – 3–4 днів.

13 листопада 1918 р. УНРада тривало і плідно обговорювала законопроект "малої конституції". В цьому процесі брали участь М.Лозинський, К.Левицький, В.Охримович, С.Томашівський, С.Баран, О.Барвінський, о. О.Стефанович, М.Новаковський. Дискусія розгорнулася над обговоренням назви держави: "Західно-українська Народна Республіка", "Західно-українське Народоправство", пропонувалося навіть вилучити термін "Народна", щоб заздалегідь не визначати форми державно-політичного режиму [11]. Того ж дня УНРадою було прийнято "Тимчасовий основний закон про державку самостійність українських земель бувшої австро-угорської імперії". Саме він закріпив офіційне визначення назви зазначеного державного утворення, яке, у відповідності з артикулом першим цього закону було проголошене як "Західно-Українська Народна Республіка" [12, с. 1–2].

Однак, з 22 січня 1919 р., з моменту проголошення та узаконення акту злуки між УНР та ЗУНР поряд із черговою зміною державно-правового статусу останньої, змінюється її назва. Ставши складовою частиною Української Народної Республіки, як її окреме автономне утворення, що і було узаконено Ухвалою УНРади від 3 січня 1919 р., Універсалом Директорії УНР від 22 січня 1919 р. та окремим рішенням Трудового Конгресу цього ж дня, ЗУНР змінює назву на ЗОУНР – Західну Область Української Народної республіки.

Такою була офіційна назва західноукраїнської держави впродовж 1-ої половини 1919 р.

Окупація польською армією території ЗОУНР обумовила виникнення нових державно-правових відносин, які визначали сам її статус. Сприяла цьому також і зміна форми влади, і типу політичного режиму – від республіки до Диктатури. Неприйняття політичною верхівкою УНР саме такої зміни форми державного устрою в ЗОУНР значною мірою призвело до того, що Євген Петрушевич, часто у своїх дипломатичних документах поряд з назвою держави "ЗОУНР" вживав і попередню дефініцію – "ЗУНР". Більше того, на окремих розпорядках Диктатора за 1921 рік, які видавалися для внутрішнього використання, його особисті підписи завірені печаткою, текстова частина якої підтверджує саме цей факт. Самі печатки мають поліваріантну форму державного герба (в одному випадку – звичайний тризуб [13], в іншому – тризуб об'ємний із зображенням по його середині герба ЗУНР [14], різну форму напису у її внутрішніх концентричних колах тощо. Однак зміст написів – ідентичний: "Диктатор Західно-Української Народної Республіки". Саме як ЗУНР існувала західноукраїнська держава і до кінця другого етапу своєї діяльності.

Отже, за період з жовтня 1918 р. по березень 1923 р. в результаті змін державно-правового статусу західноукраїнської держави відбувались відповідні зміни і в її назві: від Української держави – до Західноукраїнської Держави, ЗУНР, ЗОУНР і знову ЗУНР. На нашу думку, саме останню і слід використовувати для позначення західноукраїнської держави початку ХХ ст., бо під такою назвою вона проіснувала найбільш тривалий період і набула визнання в історичній науці.

Під час першого етапу існування ЗУНР (жовтень 1918 р. – червень 1919р.), коли необхідно було утвердити українську державність, державні владні інституції розбудували її на принципах демократизму, колегіальності, соціального партнерства та міжнародного миру. Такі ж демократичні засади використовувались і в законотворчій діяльності. Під час II етапу(липень 1919 р. – березень 1923 р.) основним завданням було зосередити всі наявні сили, щоб зберегти саму державу, домогтись для неї міжнародного визнання. Тому запровадження диктатури, як форми політичного устрою в цей час, вимагало і відповідних форм законодавчої діяльності, що значно відрізнялись від тих, які використовувались на попередньому етапі. Саме така неоднорідність правового поля в діяльності органів влади та управління ЗУНР і зумовлювала необхідність пошуку та реалізації ними адекватних підходів до здійснюваного процесу законотворення.

Формування державно-політичної системи ЗУНР мало на меті побудову органів державної влади та управління, суду, правопорядку, збройних сил, законодавче забезпечення соціальної, економічної, національно-культурної та освітньої сфер. Це свідчить не лише про цілеспрямований державотворчий процес в державі, а й про демократичний вектор його спрямування на першому етапі її діяльності.

Наявні документальні матеріали дають підстави стверджувати, що необхідною передумовою зазначеного процесу стало застосування в ЗУНР загальноновизнаного демократичного принципу поділу влади на окремі гілки з чітко визначеними функціями і компетенціями кожної з них: законодавчу, виконавчу і судову. Першим кроком в цьому напрямі стало створення вищого представницького органу держави – УНРади. Як вірно зазначав М.Чубатий, "в перших днях існування нашої республіки зосереджувала вона в собі всю владу, не виключаючи навіть виконавчої" [1, с. 10]. Однак, основними функціями УНРади на основі прийнятого нею "Статуту" [15], і пізніше – "Тимчасового основного закону" [12, с. 1–2], стали законодавчі та державотворчі. Працюючи в сфері державного будівництва, державотворення в цілому, вона змушена була здійснювати ще й процес власного формування та добудови чіткої вертикалі законодавчої гілки влади.

Загальновідомим є той факт, що приймаючи постанову від 19 жовтня 1918р. про проголошення Української Держави на етнічних українських землях Австро-Угорської монархії, УНРада в її третьому пункті закликала національні меншини "уконституватися і негайно вислати своїх представників до Української Національної Ради в кількості відповідаючій їх числу населення" [4; 5]. Це було не лише демократично, а й логічно та державницьки вивірено з точки зору багатонаціонального складу населення ЗУНР. Однак на момент прийняття УНРадою постанови про доповнення її особового складу, тобто на 15 листопада 1918р., жодна з національних меншин не виявила бажання співпрацювати з нею.

На нашу думку, саме діяльність партійно-політичних органів національних меншин ЗУНР призвела до того, що УНРада змушена була доповнювати свій склад представниками від українського населення держави. Це, головним чином, і спричинило однонаціональний склад вищого законодавчого органу, але ні в якому разі не означало, що західноукраїнські політики намагались усунути від влади і участі в побудові держави представників інших національностей.

На порядку денному процесу державного будівництва в ЗУНР, як одне з ключових у процесі створення інституцій державної влади та управління постійно перебувало питання структурування самого парламенту.

Як свідчать виявлені та опрацьовані джерельні матеріали, внутрішня організація УНРади змінювалася відповідно до покладених на неї функцій на окремих етапах існування західноукраїнської держави.

Остаточного вигляду структура вищого законодавчого органу західноукраїнської держави, як свідчить ряд документальних джерел, набула в січні 1919 р. А саме, розпочавши роботу

своїї II сесії в новій столиці – м. Станіславові, УНРада одразу ж на першому засіданні 2 січня прийняла ряд важливих рішень, які стосувалися її внутрішньої організації. Як свідчить повідомлення газети "Нове життя" від 4 січня 1919 р. цього дня було прийнято до складу Ради новообраних депутатів від повітів і міст краю, а також розпочато обговорення питання структуризації парламенту шляхом вибору її комісій і визначення їх кількості [16]. Вже згадуване повідомлення цієї ж газети від 7 січня про склад комісій УНРади дає можливість стверджувати, що, по-перше, остаточно воно було вирішене 4 січня 1919 р., по-друге, загальна кількість комісій дорівнювала дев'яти, а за характером діяльності вони поділялися на: комісію з закордонних справ, законодавчу, фінансову, військову, суспільної опіки, земельну, шкільну, комунікаційну та комісію для технічної відбудови [17].

4 січня 1919 р. УНРадою було прийнято ряд законів і серед них ті, які остаточно закріпили структуру вищого органу законодавчої влади в державі. Це, зокрема, закон УНРади про доповнення її Статуту [18, с. 2]. та про незайманість членів Укради [19, с. 3]. Перший з них узаконував фактичне існування з жовтня 1918 р. президії УНРади, вносячи до параграфу 4 "Статуту" зміни наступного плану: "Українська Національна Рада вибирає Президію, зложену з Президента і чотирьох його заступників..., двох секретарів і одного заступника секретаря для ведення канцелярії, протоколів нарад і діловодства Ради" [18, с. 2]. Відповідно до цього закону, Президентом УНРади було обрано Є.Петрушевича, його заступниками – Л.Бачинського, О.Поповича, С.Вітика та А.Шмігельського. Посади секретарів обіймали С.Витвицький та О.Устиянович. Заступником секретаря президії обрано С.Сілецького [2, с. 32].

Депутатські права членів парламенту юридично оформив закон УНРади про незайманість її членів від 4 січня 1919 р. Чотири його параграфи гарантували депутатам: 1) можливість виконання покладених на них обов'язків Радою "незалежно від яких небудь інструкцій виборців (пар. 1)"; 2) право вільно висловлювати свої думки і переконання, відстоювати їх при голосуванні на сесії і під час роботи в комісіях (пар. 2); 3) право депутатської недоторканості, яка могла бути відмінена по відношенню до того чи іншого депутата за його "каригідні вчинки" лише самим парламентом (пар. 3); 4) звільнення їх від військової служби "на тривання сесії, а також збереження за окремими депутатами, які обіймали до свого обрання посади "державних урядників", їх постійного місця роботи, але без надання їм окремої службової відпустки [19, с. 3].

В наступні 6 місяців 1919 р., як свідчить ряд джерельних матеріалів, УНРадою приймались лише такі нормативно-правові документи, які вносили важливі, однак не визначальні зміни до статусу як парламенту, так і його членів.

Таким чином, використані і наведені нами документи та матеріали дають можливість стверджувати, що в січні 1919 р. другою сесією УНРади було завершено процес формування органу вищої законодавчої влади західноукраїнської держави. В такому вигляді і з такими ж функціями щодо вирішення кола питань, які підлягали її компетенції, УНРада працювала до кінця 1-го етапу існування ЗУНР, тобто до того моменту, коли відбулася зміна загальної структури влади в державі, політичного режиму в ній відповідно до конкретно-історичних умов її існування.

Все ж, не дивлячись на цілком легітимний характер УНРади, можна стверджувати, що в такому вигляді орган вищої законодавчої влади в державі повинен був функціонувати лише тимчасово. Підставою для такого твердження є прийнятий нею ж "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії". Зокрема артикул IV цього закону чітко вказував на те, що вищим законодавчим органом в ЗУНР повинні були стати Установчі збори, вибрані "на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола", а до того часу, коли вони будуть обрані, "виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріят" [20, с. 3–4].

Сама УНРада, на думку М.Чубатого, "найкраще відчувала, що не є соймом, вибраним загальним голосуванням, тому працюючи над установленням конче потрібних законів – все робила, щоби зробити якнайкраще місце нововибраному сойму" [1, с. 14].

31березня 1919 року Державним секретарем внутрішніх справ І.Макухом на розгляд сесії УНРади був винесена пропозиція про прийняття законів виборчого характеру. Повторно представляючи ці законопроекти 15 квітня 1919 року доповідач д-р К.Левицький розкрив їх зміст і особливо підкреслив факт тісної і злагодженої роботи всіх партійних фракцій у розробці внесених на обговорення проектів законів, вважаючи їх "вислідом взаємного порозуміння всіх пар-

тій, які може навіть з запереченням партійних інтересів, згодилися на деякі уступи для загального добра". Після короткого обговорення, в якому взяли участь депутати О.Безпалко, Домбровський, К.Трильовський, М.Кордуба, законопроекти були прийняті у 2-му і 3-му читаннях і набули статусу законів [21]. Саме ці документи і є основними джерелами для вивчення формування, структури та функціонування вищого законодавчого органу західноукраїнської держави в його остаточному вигляді [22; 23].

Отже, виявлені, використані та опрацьовані джерельні матеріали дають підставу стверджувати, що Сойм ЗОУНР, як новий орган вищої законодавчої влади західноукраїнської держави, який мав бути вибраний на основі демократичних законів "Про вибори до Сойму ЗОУНР" та "Про скликання Сойму ЗОУНР", уособлював в собі демократичність політичного режиму держави, був спрямований на утвердження принципу народовладдя, передбачав широкі можливості використання надання громадянам прав і свобод, виражаючи волю та інтереси всього населення держави, незалежно від його національного, соціального і політичного становища. В силу відомих історичних обставин державним інституціям ЗУНР не вдалось втілити в життя заплановану виборчу реформу і сформувати Сойм, тому до кінця I-го етапу існування західноукраїнської держави її вищим органом законодавчої влади залишилась саме УНРада.

Більше того, слід чітко вказати, що функції представницького органу вищої законодавчої влади виконувала лише УНРада. В зв'язку з введенням на другому етапі діяльності ЗУНР такої державно-правної інституції як "Диктатура", вони де-юре передавались Диктатору Євгену Петрушевичу. Законодавчою базою для такого кроку стала спільна постанова Президії Виділу УНРади і Державного Секретаріату від 8 липня 1919 р., яка передбачала: "перенести... виконуваними (цими державними інституціями – В.В.) до того часу атрибути законотатної та найвищої цивільної Влади Державної, на... Диктатора Західно Української Народної Республіки" [24]. В свою чергу, ця постанова була лише оформленням самого факту проголошення Е.Петрушевича Диктатором ЗУНР, який зафіксовано у його розпорядку 8 червня 1919 р.

Важливою складовою проблеми формування політичної системи ЗУНР є становлення та функціонування органу вищої виконавчої влади. Адже саме на нього було покладено обов'язок запровадити в життя прийняті УНРадою нормативно-правові акти, спрямовані як на формування органів державної влади, так і на налагодження їх функціонування в різноманітних сферах діяльності суспільства.

Необхідно відзначити, що хід цього процесу в ЗУНР відбувався в руслі загальносвітової тенденції до формування держави на демократичних засадах із використанням вже напрацьованих та випробуваних схем чи їх окремих елементів в побудові виконавчої півки влади на прикладах передових країн Західної Європи та США. При цьому він враховував і місцеві особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку західного регіону України, своєрідні зовнішньополітичні обставини, в яких опинилася сама держава.

Вищим органом виконавчої влади в ЗУНР був її уряд, який початково мав назву "Тимчасового Державного Секретаріату" (ТДС), а з грудня 1918р. – "Ради Державних Секретарів" (РДС).

Перший уряд Західноукраїнської Держави під назвою "Тимчасовий Державний Секретаріат" було обрано УНРадою 9 листопада 1918р. і узаконено це рішення днем пізніше. З 10 листопада уряд і розпочав свою діяльність.

Загальновідомим є той факт, що в середині грудня 1918р. переважна більшість Державних Секретарів (9 із 14 – В.В.), на чолі з головою уряду д-ром К.Левицьким подали у відставку, спричинивши урядову кризу. Тому до початку роботи II-гої сесії УНРади і розгляду нею питання про уряд, ТДС діяв у складі 5-ти Державних Секретарів.

Як свідчать повідомлення газети "Нове життя" від 4 січня 1919р. про засідання УНРади 2 січня, в зв'язку з неможливістю виконання урядом функціональних обов'язків через його малочисельність, виконуючий обов'язки голови Державного Секретаріату і Державний Секретар судівництва д-р Ізидор Голубович офіційно заявив на сесії УНРади про його відставку [16]. Тому на порядок денний роботи парламенту було винесено питання формування нового складу уряду. Повідомлення цієї ж газети від 7 січня 1919р. містить інформацію про призначення нового складу уряду, який, крім того, формувався і під новою назвою – "Ради Державних Секретарів" [17]. Очолив його, як президент РДС, д-р І.Голубович. В порівнянні з ТДС, структура та персональний склад РДС зазнали певних змін. Ряд попередніх міністерств було об'єднано і

вони стали лише окремими відділами нових. Повторно до РДС як Державні Секретарі були обрані І.Голубович, Л.Цегельський, Д.Вітовський, І.Макух, І.Мирон, а також, В.Панейко.

Фактично в такому складі (12 лютого 1919 р. замість полковника Д.Вітовського, який подав у відставку, на посаду Державного Секретаря військових справ було призначено полковника Віктора Курмановича, а кількома днями пізніше з такої ж причини на посаду заступника Державного Секретаря закордонних справ замість д-ра Л.Цегельського–д-ра М.Лозинського) РДС функціонував аж до закінчення 1-го етапу діяльності ЗУНР. Виключенням стала лише відставка 24 травня 1919р., наприкінці його реальної діяльності, з посади Державного Секретаря публічних робіт, гірництва і суспільної опіки Маріяна Козаневича [26].

Процес державного будівництва в ЗУНР, зокрема в галузі вищих органів влади, передбачав створення та функціонування такої державно-правної інституції, яка була б наділена функцією глави держави. Як свідчать опрацьовані документи та матеріали, вона, на відміну від вищих органів законодавчої та виконавчої влади, виникла значно пізніше – лише в січні 1919 р.

Основним нормативно-правовим актом, який проголошував її створення, визначав межі правового поля функціонування та напрямки її діяльності, став закон УНРади від 4 січня 1919 р. "Про Виділ УНРади" [27].

У параграфах першому та третьому вказувалось, що вищий орган представництва держави формується з представників вищого органу законодавчої влади шляхом їх вибору і складається з 10 членів. Право очолити Виділ надавалось Президенту УНРади, як одному з його членів, а у випадку відсутності останнього – найстаршому за віком його заступнику.

Персонально до складу Виділу УНРади ввійшли: Є.Петрушевич, Л.Бачинський, Г.Дувірак, С.Вітик, А.Шмігельський, А.Горбачевський, М.Новоковський, о. С.Юрик та Т.Окуневський [1, с. 10; 17].

Ряд дослідників історії ЗУНР, описуючи склад Виділу УНРади, його функціональні обов'язки вказують поряд з прізвищем Є.Петрушевича його посаду в цьому органі – президент, не уточнюючи її суті [2, с. 33; 3, с. 88]. Таке трактування, на нашу думку, породжує окремі хибні судження в процесі вивчення діяльності вищого представницького органу держави.

Виявлені та опрацьовані нами документи і матеріали дозволяють дещо з'ясувати питання щодо офіційної назви керівника Виділу УНРади та, зрештою, й існування посади президента держави. Так, текст закону "Про Виділ УНРади", зокрема параграфи перший та третій, не дають підстав стверджувати, що була окрема посада Президента Виділу УНРади. Навпаки, в цьому законі чітко зазначено, що його очолює Президент Укради [27]. Крім того, на жодному з офіційних документів, які вийшли з рук цього органу влади з січня по червень 1919 р., опублікованих в офіційних виданнях видних структур держави і підписаних самим Є.Петрушевичем, не має посилання на таку посаду [28], як і на посаду президента країни. Це можна пояснити тим, що всі документи вищих державних владних інституцій оформлялись і публікувались, як зазначалось раніше, у відповідності з законом УНРади від 4 січня 1919 р. "Про спосіб оповіщення законів і розпорядків". В параграфі другому цього нормативно-правового акту читаємо: "Текст законів, ухвалений Українською Національною Радою підписує Президент Української Національної Ради і один член Виділу Української Національної Ради" [29]. Тому закони УНРади Є.Петрушевич підписував лише як Президент УНРади, а не "президент Виділу", чи президент держави.

Введення посади Президента Виділу УНРади, на нашу думку, призвело б до того, що вся повнота влади, як виконавчої, так і законодавчої, належала б тоді одній людині – Є.Петрушевичу, що фактично означало б наділення його більшими повноваженнями, ніж президент держави. Це, в свою чергу, суперечило б положенням закону, який визначав конституційні засади діяльності владних структур в ЗУНР – "Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії". У відповідності з ним в ЗУНР запроваджувалась така форма політичного режиму, як парламентська республіка. Підтвердженням цьому є і те, що УНРаді, як вищому законодавчому органу влади був підзвітний уряд, а члени її Президії – сам Президент Ради та чотири його заступники – входили до складу Виділу, другу частину якого теж складали обрані сесією члени парламенту.

Таким чином, аналіз документальних джерел дозволяє встановити, що в структурі Виділу УНРади не було передбачено окремої посади Президента, а керівні важелі для управління процесом функціонування цієї державно-правної інституції знаходились в руках Президента

УНРади чи, за певних, обумовлених законом "Про Виділ УНРади", обставин, – його заступником. Також слід стверджувати, що в ЗУНР не було посади президента держави в сучасному розумінні цього терміну, а його функції виконував Виділ УНРади.

Базуючись на зазначеному законі, Виділ УНРади без жодних структурних, функціональних та персональних змін продовжував свою діяльність аж до закінчення 1-го етапу існування ЗУНР.

З червня 1919 року в ЗУНР, владні інституції якої були змушені залишити терени краю, була запроваджена нова форма політичного правління – Диктатура. Прослідкувати механізм її формування та функціонування в основному дозволять, на нашу думку, п'ять найважливіших документів: постанова УНРади "Про зміну структури влади на час іноземної окупації території ЗУНР" [30], розробленої не пізніше 8 липня 1919 р., розпорядки Є.Петрушевича "Про запровадження диктатури в ЗОУНР" від 9 червня 1919 р. [25], "Про організацію Уряду в період повновладдя Диктатора" від 25 липня 1920 р. [31], "Про виконання Уповноваженими державної влади в часі неприсутності диктатора в осідку Уряду" від 30 серпня 1920 р. [32;33], та обіжник Диктатора Уповноваженим про зміни в структурі і штатах Урядів від 25 грудня 1922 р. [34]. Закцентуємо увагу на внутрішньому змісті самих документів, який дозволить нам головним чином з'ясувати суть політичного режиму в ЗУНР часів Диктатури.

По-перше, введення такої державно-правної інституції, як "Диктатор ЗУНР" призвело до посилення авторитарних тенденцій в управлінні державою. Це найбільш яскраво проявилось в кардинальній зміні структури вищих органів влади в державі, їх функціональних обов'язках: фактично формальному існуванні УНРади, позбавленні Уповноважених Диктатора міністерської самостійності тощо.

По-друге, запровадження диктатури спричинило знівелювання до цього чіткого і юридично оформленого розмежування в статусі вищих органів законодавчої та виконавчої влади. В своїй домінуючій більшості функції цих органів протягом II-го етапу діяльності ЗУНР зосереджувались в руках Диктатора.

По-третє, започаткований в червні 1919 р. процес запровадження диктатури остаточно юридичного оформлення набув лише з літа 1920 р. Протягом наступного часу II-го періоду існування ЗУНР фактичні зміни в структурі цієї інституції влади не мали кардинального характеру.

Грунтовне вивчення офіційних документів міжнародно-правового характеру, що видавались владними структурами ЗУНР протягом II-го періоду її існування, дозволяє також встановити ще одну закономірність. Вона стосується насамперед особливостей юридичного означення та використання назви вищого органу цієї структури.

Так, переважну більшість нот, документів дипломатичного характеру, Є.Петрушевич, посідаючи посаду Диктатора ЗУНР, підписував як Президент УНРади. По своїй суті це суперечило прийнятним ним же вище означеним кільком розпорядкам.

Виходячи із зазначених нормативно-правових актів, можна було б твердити про юридично неправомірне вживання терміну "Президент УНРади" протягом другого етапу існування ЗУНР. Однак, до певної міри прояснити, здавалося б, патову ситуацію може, на нашу думку, постанова УНРади про зміну структури влади на час іноземної окупації території ЗУНР, яка вийшла не пізніше 8 липня 1919 р. [30]. По-перше, її дія не припинялась попередньо вказаними актами, а, навпаки, вони приймалися в руслі заданого нею вектору державного будівництва. По-друге, цією постановою, власне, і визначалось наступне існування посади Президента УНРади.

Отже, документи офіційного характеру, що видавались органами державної влади ЗУНР протягом II-го періоду її існування, дозволяють стверджувати про використання останніми дуалістичного підходу при означенні вищої ланки структури влади. Документи внутрішнього вжитку Є.Петрушевич підписував переважно як Диктатор ЗУНР, а зовнішньополітичного – як Президент УНРади. Вказані джерела, на нашу думку, також доводять, що вживання як однієї, так і іншої назви не є протирічливими і мають легітимний характер.

Таким чином, у своєму розвитку ЗУНР пройшла II етапи, на кожному з яких владні інституції змушені були виконувати конкретні завдання, пов'язані з утвердженням західноукраїнської держави, її зміцненням та розбудовою, життєво-важливою обороною від інтервентів, боротьбою проти них за відновлення існування ЗУНР, за її міжнародне і дипломатичне визнання. Зміни статусу західноукраїнської держави, які виникли в зв'язку з дією комплексу різноманітних чинників соціально-економічного, суспільно-політичного та геополітичного характеру диктува-

лись також і необхідністю вирішення вище означених завдань. Крім того, вони призвели і до значних змін в системі органів державної влади та управління.

Наведені документи і матеріали, на нашу думку, в достатній мірі засвідчують, що ця система зазнала еволюції форм: від демократичної – до, так званої, "авторитарної". Перша передбачала чіткий поділ самої державної влади на окремі гілки: і таке ж чітке розмежування функцій між окремими владними інституціями кожної з них. Демократична форма правління була не лише домінуючою в загальнодержавному масштабі, а й фактично єдиною протягом 1-го етапу існування ЗУНР, коли були наявними реальні можливості для повноцінного процесу державного будівництва. При цьому ЗУНР була *парламентською республікою* без існування посади президента держави, функції якого виконував колегіальний виконавчий орган парламенту – Виділ УНРади.

Ці ж джерела вказують на те, що так звана "авторитарна" форма правління мала свою специфіку. По-перше, вона була вимушеною необхідністю зосередження повноважень всіх владних структур в одних руках через широкомасштабну воєнну інтервенцію і втрату в зв'язку з цим території держави. По-друге, авторитарною вона власне була за формою, а не за змістом, оскільки існування протягом другого етапу діяльності ЗУНР державного інституту Диктатури супроводжувалось і функціонуванням вищого органу законодавчої влади держави – УНРади, від імені якої, як її Президент, часто звертався і сам Є.Петрушевич.

Ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників призвели до того, що ЗУНР не змогла утвердитись в своєму існуванні. Її спіткала така ж доля, як і всі національні державні утворення, що виникли в ході Української революції 1917-1920 років. Однак досвід цієї держави як у плані демократичного державотворчого процесу, так і допущені їй владними інституціями помилки та прорахунки повинні стати неоціненним надбанням для нинішньої національної еліти у процесі практичного реформування політичної системи сучасної України.

#### *Список використаних джерел*

Чубатий М. Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки. – Львів: В друк. Ставропігійського інститута під управою Ю. Сидорака, 1921. – 40 с. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 (До 75-річчя утворення). – Коломия, 1993. – 120 с. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 200 с. 4. Інформаційне повідомлення про створення Української Національної Ради // Діло. – 1918 – 20 жовт. – Додаток. 5. Інформаційне повідомлення про створення Української Національної Ради // Українське слово. – 1918. – 22 жовт. 6. Закон УНРади "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії" // Українське слово. – 1919. – 15 листоп. 7. Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. Причини до історії будови української держави в Галичині. – Відень–Львів, Б.м, 1922. – 22 с. 8. Інформаційне повідомлення про хід засідань і рішення Української Національної Ради 9–11 листопада 1918 року // Діло. – 1918. – 13 листоп. 9. Інформаційне повідомлення про призначення Українською Національною Радою Тимчасового Державного Секретаріату // Діло. – 1918. – 10 листоп. 10. Текст присяги члена Тимчасового Державного секретаріату – уряду Західноукраїнської держави // Діло. – 1918. – 12 листоп. 11. Інформаційне повідомлення про хід засідань і рішення Української Національної Ради 13 листопада 1918 року // Діло. – 1918. – 15 листоп. 12. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Зах.-Укр.Н.Р. – Станіславів, 1918. – 26 с. 13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 2192. – Оп. 2. – Од. зб. 7. – Арк. 4. 14. ЦДАВОУ. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 21. 15. Статут Української Національної Ради // Діло. – 1918. – 20 жовт. 16. Інформаційне повідомлення про хід засідань і рішення Української Національної Ради 2 січня 1919 року // Нове життя. – 1919. – 4 січ. 17. Інформаційне повідомлення про хід засідань і рішення Української Національної Ради 4 січня 1919 року // Нове життя. – 1919. – 7 січ. 18. Закон Української Національної Ради про доповнення Статуту Української національної ради // Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки – Вип. 1. – Станіславів. – 31 січ. 1919. 19. Закон



Української Національної Ради про незайманість членів УНРади // Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки – Вип. 1. – Станіславів. – 31 січ. 1919. 20. Тимчасовий основний закон про державану самостійність українських земель бувшої австро-угорської імперії // Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки – Вип. 1. – Станіславів. – 31 січ. 1919. 21. Інформаційне повідомлення про хід засідань і рішення Української Національної Ради 31 березня 1919 року // Нове життя. – 1919. – 17 квіт. 22. Центральний державний історичний архів України у м.Львові (ЦДІА України у м.Львові). – Ф. 581. – Оп. 1. – Од. зб. 96. – Арк. 15–19. 23. Інформаційне повідомлення про хід засідань і рішення Української Національної Ради 15 квітня 1919 року // Републіка. – 1919. – 15 трав. 24. Постанова Президії Виділу Української Національної Ради і Державного Секретаріату ЗОУНР про передачу влади Диктатору ЗУНР // Український прапор. – 1920. – 25 лип. 25. Розпорядок Є. Петрушевича “Про запровадження диктатури в ЗОУНР” від 9 червня 1919 року // Галицький голос. – 1919. – 9 черв. 26. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Од. зб. 183. – Арк. 33. 27. Закон Української Національної Ради “Про Виділ УНРади” // Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки – Вип. 1. – Станіславів. – 31 січ. 1919. 28. Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки – Вип. 1–12. – Станіславів, 1919. 29. Закон Української Національної Ради “Про спосіб оповіщення законів і розпорядків” // Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки – Вип. 1. – Станіславів. – 31 січ. 1919. – С. 1–2. 30. Архів Українського Католицького університету ім. Св. Климента Папи (Рим) (Архів УКУ). – Ф. Колекція документів ЗУНР. – Оп. 1. – Од. зб. 78, нумерована. 31. Розпорядок Є.Петрушевича “Про організацію Уряду в період повновладдя Диктатора” від 25 липня 1920 року // Український прапор. – 1920. – 8 серп. 32. ЦДАВО. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Од. зб. 7. – Арк. 22–23. 33. Архів УКУ. – Ф. Колекція документів ЗУНР. – Оп. 1. – Од. зб. 31, нумерована. 34. ЦДАВО. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 81–85.

**Volodymyr Velykotshyj**

#### STATE-POLITICAL SYSTEM OF WUPR

In the article is given it a shot historical, in particular resourceful analysis of formation, functioning and modification of the state-political system of WUPR in different periods of its existence. Attention is accented on the providing of legislature and legal settlement of activity of state institutes authorities which determined maintenance and form of state-political line-up of the state.

УДК 94 (477): 908

Олександр Соловей

**ВОЛИНСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ Й ГОЛОДОМОРУ В УРСР (КІНЕЦЬ 20-Х – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)**

*У статті розглядаються особливості суспільно-політичного життя населення Волині, розділеної радянсько-польським кордоном, у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Автор розкриває вплив світової економічної кризи та колективізації в СРСР на становище українського населення у Західній і Східній частинах Волині, на міграційні рухи в регіоні.*

Міжнародна ситуація, що склалася внаслідок закінчення Першої світової війни й революції в Росії та Україні, призвела до територіального і політичного розмежування європейських країн. Ця лінія розмежування і протистояння проходила по території Волині, яка в результаті нової розстановки сил була поділена не лише між двома державами, але й між двома суспільно-політичними системами, а саме: радянською, комуністичною (СРСР) та західною, ліберально-демократичною, яку в даному випадку представляла Польща і яка в міжвоєнні роки швидко трансформувалася в авторитарний режим з елементами тоталітаризму. Зовнішньополітичне протистояння, поразка національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років, внутрішня політика радянського та польського режимів, які розпочали економічні та політичні реформи, що за своєю суттю були антиукраїнські і не відповідали інтересам корінного населення Волині – все це породжувало небачену напругу у суспільстві.

Незважаючи на політичне розчленування Волині, у міжвоєнні роки ХХ ст., польським та радянським політичними режимами, вона залишалася єдиним етнічно-історичним регіоном. Найбільш трагічною сторінкою в історії українського народу була колективізація сільського господарства та голодомор 1932 – 1933 рр. Польсько-радянське прикордоння у ці роки стає середовищем активних соціальних рухів і політичних виступів зі сторони волинян, та репресивних акцій зі сторони органів влади. Рятуючи життя від свавілля влади, жителі прикордонних сіл шукали порятунку втечею за кордон, в етнічне українське, волинське середовище, але уже в складі іншої держави. Це загострювало ситуацію на кордоні і в прикордонних округах та викликало розправи властей. Жертвами ставали сотні, доведених до відчаю нелюдськими умовами існування краян.

Отже, у середині двадцятих років політика радянського та польського урядів на волинських землях мала безпосередній вплив на соціальні і політичні настрої населення регіону. Структура народонаселення Західної Волині значно змінювалася. Збільшувалась кількість поляків на колонізованих землях. Про це свідчать такі дані: в Луцьку напередодні Першої світової війни проживало 2 000 поляків на 30 000 жителів, а у 1931 – 11 300 на 35 500 осіб загальної кількості населення [1, с. 117].

До цього додалися і високі темпи приросту жителів воєводства. Якщо у 1921–1931 рр. у Польщі приріст населення становив 19 %, то на Волині – 33 % [1, с. 118]. У зародковому стані знаходилась промисловість. Особливо дискримінаційна політика на західноукраїнських землях проводилася, коли провідне місце в уряді Польщі посідала Партія народної демократії (ендеки). Була розроблена програма створення однопартійної польської держави шляхом асиміляції інших національностей, що входили до складу Речі Посполитої.

Таким чином, соціально-політична ситуація, що склалася у Волинському воєводстві, політика властей щодо корінного населення на Волині, спонукали частину волинян шукати шляхів переходу лінії кордону в сторону радянської України. Необхідно відзначити, що інтелектуальна, культурна, духовна еліта залишилася на землях, окупованих Польщею. В пошуках кращого життя на радянську сторону йшов в основному обездолений, доведений до

відчаю умовами існування трудовий люд. На підставі архівних матеріалів можна стверджувати, що почастишали факти порушення кордону перебіжчиками з польської території на українську (радянську) в 1926–1929 рр. [2, арк. 15, 17, 19, 212, 25, 31–33, 44].

Хоча зведені дані про іммігрантів відсутні, все ж за матеріалами листування Коростенського райвиконкому з райміліцією щодо посилення контролю за перебіжчиками та прийняття радянського громадянства іноземними особами можна простежити таку динаміку міграції [3, арк. 12–14, 76, 88, 140].

Таблиця 1.

**Імміграція на Східну Волинь на ділянці Коростенського округу**

Рік	Кількість осіб, що перейшли кордон	У т. ч. з Польщі	З інших країн	Робітничі професії
1926	9	7	2	8
1927	7	6	1	7
1928	2	2	–	2
1929	18	11	7	17

Серед тих, хто прибув на місце проживання на територію Коростенського округу, в основному були люди, що мали такі професії: хлібороб, робітник, різноробочий, зустрічаються без професії, домогосподарки.

Не випадково збільшується кількість перебіжчиків у 1929 році. Світова економічна криза, яка розпочалася у 1929 р. і тривала до 1933 р., носила гострий і руйнівний характер. Промислове виробництво стрімко скорочувалося, а це в свою чергу породило таке ж за розмахом безробіття.

Економічна криза в Польщі виступила гостріше, ніж в інших країнах Заходу, причому найбільш руйнівною й тривалою вона виявилась у сільському господарстві. А оскільки Волинь була аграрним регіоном Речі Посполитої, то найгостріше руйнівні процеси, зв'язані з кризою, проявилися саме тут. Через падіння цін на сільськогосподарську продукцію розорювалось село. Непродумана економічна політика польського уряду ще більше ускладнила ситуацію. На підставі неправильних статистичних даних уряд восени 1928 р. вирахував, що в Польщі не вистачить хліба і тому не тільки заборонив вивіз за кордон зернових, але й ще закупив по ціні до п'ятдесяти злотих за центнер жита за кордоном. Весною 1929 р. виявилось, що й свого хліба досить. Куплений за кордоном хліб кинули на ринок за низькими цінами і цим відразу знецінили хліб, вирощений населенням. Уряд сам втратив мільйони на різниці цін (купив дорого, продав дешево), але ще більше втратили всі хлібороби. І коли настав 1929 рік зі світовим надвиробництвом і низькими цінами на хліб, то волинський селянин відчув цю кризу далеко більше, ніж селянин в інших державах [4, с. 6]. У 1928 р. уряд вніс до Сейму проекти нових податкових законів, а саме: ґрунтового, будинкового та маєткового податку. Ці закони мали збільшити надходження до державного бюджету в основному від селян. У результаті такої економічної ситуації різко падає купівельна спроможність населення, безгрошів'я стає характерною ознакою волинського селянина. Це викликало нові потоки іммігрантів на Східну Волинь. СРСР залишався країною, що уникла удару світової економічної кризи, де результати непу ще були очевидними і де було розпочато реалізацію першого п'ятирічного плану.

Суттєво на ситуацію в УСРР вплинула зміна політичного курсу радянського керівництва. Уся суспільна атмосфера в країні, починаючи з 1928 р., у різкому контрасті з відносним спокоєм раннього непу була насичена терором й ідеологічною істерією. В країні нагнітається атмосфера підозри, недовіри, пошуків ворогів, агентів іноземних розвідок. ДПУ УСРР розіслало інструкцію всім начальникам ДПУ і завідуючим організаційно-адміністративними відділами «Про документи перебіжчикам і особам, які знаходяться за кордоном». У ньому суворо забороняється райвиконкомом і сільським радам видавати будь-які довідки особам, родичі яких проживають у Польщі, мотивуючи це тим, що подібні документи можуть використовуватися різними соціально-небезпечними елементами, котрі прибувають на територію СРСР із злочинною метою [5, арк. 1].

Кордони країни з цього часу стають закритими. Вже починаючи з початку 30-х років, відомостей про іммігрантів із сторони Західної Волині стає все менше.

Початок колективізації, "розкуркулення", репресії та масове виселення селян на необжиті території СРСР, а згодом голодомор 1932–1933 рр. штовхали значну частину населення на пошуки порятунку, в основному від голоду та репресій, за межами радянської держави. Із встановленням сталінської диктатури і зміцненням СРСР та його мілітаризацією охороні кордонів надавалося особливе значення. Вся радянська пропаганда була зорієнтована на демонстрування переваг соціалізму над капіталізмом. Для цього необхідно було надійно закрити кордон, щоб приховати дійсність, проблеми, трагедію голодомору від світової громадськості.

Якщо період непу та відродження національної культури у 20-х роках спричинив появу іммігрантів із Західної Волині, то в 30-х роках знову на Східній Волині активізуються пропольські настрої і спроби емігрувати через радянсько-польський кордон. Підтвердженням цього є щоденні спецповідомлення 190 Олевського прикордонного загону військ ДПУ до інформаційного відділу ДПУ в УСРР "Про політстан селян, підвідомчих Прикордонному загону районів". У повідомленні станом на 1 листопада 1930 р. відзначається, що з трьох районів (Ємільчинського, Городницького та Олевського) буде виселено 1 152 особи [6, арк. 12]. Реакція селян ворожа, в усіх районах панують пропольські настрої. В с. Брониця Городницького району невідомими на недобудованій школі зроблено напис: "Здесь будет Польский штаб. Долой Соввласть. Да здравствует Польша" [6, арк. 13], в с. Зольня Олевського району громадянка Бочковська Станіслава, яка підлягала виселенню, казала селянам, що незабаром буде війна з Польщею і що кордон буде під самим Києвом, тому необхідно сховатися до приходу поляків [6, арк. 20]. У цей період все частіше з'являється в повідомленнях прикордонного загону інформація про спроби перетнути кордон у сторону Польщі. 6 листопада 1930 р. поступила інформація про те, що окремі жителі Городницького району готуються в день Жовтневої революції перейти на польську сторону, жителі хутора Мідного Рупета Олевського району заявляли: "Спалимо колгосп і підемо в Польщу". Жителі Городницького району Васюк, Кладь, Міхареv збиралися перейти в Польщу в день Жовтневої революції, вважаючи, що червоноармійці будуть на святкуванні і буде легше перейти кордон [6, арк. 22].

4 грудня 1930 р. поступає записка начальника прикордонного загону начальнику інформаційному відділу ДПУ УСРР про те, що в селі Юрове Олевського району Коростенського округу колишній член партії і секретар партосередку виступає відкрито проти колгоспів, говорячи про те, що колгоспи все одно розваляться, а в Польщі селяни, які втекли звідси, живуть і без колгоспів прекрасно.

Селянка Новак із села Журжівичі Олевського району розповідала селянам, що бачила, як з Польщі приходили 2 чоловіки, які записували всіх, хто вступає в колгосп і те, що їх у Польщі беруть на облік [6, арк. 34]. Подібні чутки поширювалися і в інших населених пунктах [6, арк. 35].

Насильство над селянством створювало в селах дуже напружену атмосферу, що загрозувало вибухом при першій сприятливій нагоді. Навесні 1930 р. на Волині, в прикордонних із Польщею селах Плужанського району, селяни за умовним сигналом збіглися вночі до колгоспу і почали забирати назад своє усупільнене майно, мотивуючи це тим, що місцева влада провела колективізацію незаконно, і на захист селян виступили сусідні західні держави.

Цей селянський бунт став відомий під назвою "Волинка" і за 1–2 дні охопив всю Кам'янець-Подільську область [7, с. 83]. Найбільшими виступи були в Шепетівському окрузі, де ними було охоплено більшість сіл. У селі Плужному під час закриття церкви і ревізії церковного майна 15 лютого 1930 р. зібралося біля 500 селян, які домоглися від голови сільради віддати ключі від церкви. 20 лютого на богослужінні з нагоди відвоювання церкви було 1 500 осіб з дев'яти сіл. Після богослужіння селяни зібралися на майдані, вимагаючи повернення насіння, інвентаря, худоби і припинення колективізації. Натовп кинувся розбирати усупільнене зерно та інвентар. Лише застосування збройної сили це зупинило. Тоді натовп рушив у бік польського кордону. Підняті по тривозі прикордонники пострілами зупинили цю колону, якій так і не вдалося перейти кордон.

У с. Лесянці натовп вбив голову сільради Євстаф'єва. В с. М'якоти одна людина з натовпу була вбита, троє спробували перейти кордон, двоє перейшли, один – вбитий [8, с. 162].

Насильницькі командно-адміністративні методи проведення колективізації, хлібозаготовчої кампанії 1931–1932 рр. призвели до того, що вже взимку 1932–1933 рр. багато колгоспів залишилось без зерна і посівних фондів, худоба без фуражу. Настає голодомор 1932–1933 рр. Вимираючи цілими селами, селянство було приречене. Влада пильно охороня-

ла кордони, хоча окремі випадки переходу його продовжувались. 1932 рік на Волині ще не був роком повального голодомору, для прикордонних районів було дещо зменшено в 1931 р. план хлібозаготівель. Крім того, значна частина населення північних районів йшла в Білорусію, де голоду не було, вимінювала харчі.

Окремі громадяни прикордонних Олевського, Ємільчинського, Новоград-Волинського, Городницького, Баранівського районів все ж пробивалися за продуктами в Польщу. Всім тим, хто потрапляв в руки прикордонників або ДПУ, інкримінували шпигунство на користь Польщі, їх зашудували і відправляли у віддалені райони Росії [9].

Динаміку та причини міграції населення в першій половині 30-х років на Західну Волинь можна простежити на основі опрацьованих та узагальнених матеріалів Кременецького повітового староства, що зберігаються в Державному архіві Тернопільської області.

Таблиця 2.

#### Міграція на Західну Волинь на ділянці Кременецького повіту

Причини імміграції	1930	1931	1932	1933
до родичів	2	1	1	1
колективізація	2	26	15	7
в пошуках роботи	–	53	7	–
голод	–	–	13	8
виселення в Сибір	–	2	–	–
дезертирство з армії	–	1	1	1
з політичних причин	–	1	–	–
рееміграція	–	–	1	1
заблудився	–	1	–	–
не вмотивовані причини	2	4	–	–
<b>Всього</b>	<b>6</b>	<b>89</b>	<b>38</b>	<b>18</b>

Зведені дані про кількість іммігрантів, що перетнули радянсько-польський кордон і опинилися на Західній Волині, відсутні. Як правило, це була нелегальна імміграція, тому навіть ті дані, які подавали у повідомленнях повітові староства, не є остаточними [10, арк. 1–24].

Таким чином, колективізація і голодомор 30-х років в СРСР були головними причинами міграції із Східної на Західну Волинь. Охорона кордонів в цей час посилювалась, тому врятуватися від голоду вдалося небагатьом, більшість населення радянської України була приречена на голод і вимирання.

Близькість кордону, реакція західних держав на голодомор, стихійні, хоча й поодинокі висупи селянства і спроби порятунку втечею через лінію кордону змушували органи влади діяти тут з деякою обережністю. Тому незважаючи на

геноцид, застосований до українського селянства в 1932–1933 рр., ліквідувати одноосібні господарства, особливо в прикордонній смузі, не вдалося. На 1934 рік найбільший відсоток одноосібних господарств припадає на прикордонні області: Київську та Волинську, а у них, найбільше одноосібних господарств залишилося на виділених прикордонних округах. Держава нібито вважала за недоцільне дратувати прикордонне населення колективізацією та змушувати переходити до неї [11, арк. 4].

У цей період (голодомор в радянській Україні та економічна криза в Польщі) політика польських та радянських властей щодо іммігрантів збігається. Радянська сторона зацікавлена не випустити за кордон, а польська – не впустити на свою територію. Свідченням цього є протоколи засідання представників СРСР та Польської Республіки про вирішення прикордонних конфліктів. На порядок денний засідань виносяться питання про повернення перебіжчиків з радянської території назад в СРСР [12, арк. 8]. Проблемою виселення нелегальних іммігрантів із Західної Волині до радянської України займаються окружні суди, про що свідчать багаточисельні судові справи [13, арк. 1–2, 6, 82, 124, 127].

Незважаючи на заходи властей щодо обмеження кількості іммігрантів, особливо на Західній Волині, голодомор 1932–1933 рр. спричиняв втечу через кордон населення Східної Волині. «Випадки втечі людей різних станів (переважно селян) на польсько-більшовицькому пограниччі на Волині все частіше. Причинами втечі є масове виселення селян на Сибір та нестерпні відносини в «Большевії», – повідомлялося у «Волинській неділі» [14].

Через посилені заходи щодо охорони кордону радянськими органами, масової імміграції в західну частину Волині все ж не спостерігається. В цей період більше можливостей перетнути кордон було у військових та прикордонників, котрі або охороняли його, або знаходилися в прикордонній смузі. У повідомленні розвідувального загону № 10 Корпусу охорони кордону в Ланівцях піднімається клопотання про дозвіл на проживання дезертиру радянської армії Денисову, з одночасним проханням надати тимчасову роботу [15, арк. 1, 28]. Про часті випадки дезертирства з радянської армії та перехід на сторону Західної Волині свідчать повідомлення старост повітів волинському воеводі. Зокрема, затримані радянські солдати в Сарненському та Здолбунівському повітах заявили про добровільну втечу з СРСР з приводу важких там пануючих порядків [16, арк. 2, 6, 9]. У таємному повідомленні Корпусу охорони прикордоння волинському воеводі повідомляється, що до Польщі зі сторони СРСР перейшов радянський прикордонник Беляев Дем'ян, який мав із собою карабін, багнет, 30 набоїв, гранату і який просить дозволу проживати в Польщі. З такою ж заявою звернулися дезертир Кострубін Антон [16, арк. 17], радянський прикордонник Колесников Олександр [17, арк. 4]. У розписці червоноармієць Тихонович Сергій мотивує причину дезертирства. Зокрема, вказується на добровільний перехід кордону через те, що його сім'я не отримала насіння для посіву і голодує. Тому він втік від такої кабали до Польщі, де сподівається на краще життя [16, арк. 29–30].

Світова економічна криза різко погіршила становище населення в Польщі, особливо українців. Інформація про репресії та голодомор в радянській Україні доходила до західних волинян, хоча КПЗУ спростовувала це в своїх листівках [18, арк. 8]. І все ж, втративши надію знайти роботу в Польщі, частина населення шукає порятунку від злиднів в еміграції до радянської України. Як правило, це була нелегальна імміграція на Східну Волинь. Бо відсутність коштів, бюрократичні перепони та політичні чинники практично виключали можливість легальної імміграції до СРСР. Як свідчить справа Леопольда Пайка, який був затриманий під час спроби переходу кордону в сторону СРСР, основним мотивом було безробіття. В пошуках роботи він іммігрує до Бельгії, звідти до Франції, потім до Іспанії, в травні 1933 р. повертається до Польщі. В пошуках роботи їде до Лановець, де якийсь чоловік порадив іти до радянської Росії, бо там, за його словами, можна легко знайти роботу і без труднощів перейти кордон [19, арк. 1, 6]. Серед тих, хто залишив Західну Волинь, були і кримінальні злочинці, котрі розшукувались польською поліцією за численні грабежі [20].

Незважаючи на складні соціально-економічні умови і політичну ситуацію в радянській Україні та Польщі, в першій половині 30-х років на Волині продовжувались імміграційні рухи через кордон у зустрічному напрямку. Як правило, іммігранти ставали жертвами політичних репресій пануючих режимів, особливо в СРСР [21, арк. 1, 4, 7, 9, 11, 14–15].

Така атмосфера тривала до кінця 30-х років. Можна піддати сумніву звинувачення населення прикордонних сіл у шпигунстві на користь Польщі. В СРСР це були роки масових репресій та всезагальної підозри і доносів, пошуки ворогів народу і шпигунів іноземних розвідок. Однак зафіксовані факти переходу кордону, хоч і не такі масові, як були на початку 20-х років, все ж простежуються впродовж усього міжвоєнного періоду.

#### *Список використаних джерел*

1. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – 202 s.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-363, оп. 1, спр. 1290. Листування з райвиконкомаами, райміліціями про прибулих в СРСР.
3. ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1291. Листування з райміліцією про прийняття радянського громадянства іноземними особами.
4. Бужанин С. Кожний є ковалем своєї долі. (За кого голосувати на виборах на Волині?). – Львів: Діло, 1930. – 30 с.
5. ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1303. Постанови, інструкції ЦК ВС УСРР про громадян, які прибувають і виїжджають з СРСР.
6. ДАЖО, ф. П-132, оп. 1, спр. 55. Щоденне спецповідомлення 19 Олевського прикордонного загону військ ДПУ до інформаційного відділу ДПУ УСРР "Про політнастрої в районах підвідомчих прикордонному загону".
7. Т-ко. "Волинка" // Літопис Волині. – 1955. – Ч. – С. 82–85.
8. Назаренко Є. "Волинка" 1930 року // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, жовтень 1994. р. – Хмельницький, 1994. – С. 161–164.
9. Бачинський П.

Трагедія народу // Радянська Житомирщина. – 1993. – 9 вересня. 10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 2, оп. 2, спр. 55. Журнал обліку осіб, що здійснили дезертирство за кордон із території Кременецького повіту (1930–1934 рр.). 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 65. Робота з питань с/г в Радянській Україні (автор невідомий). 12. ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 158. Протокол засідання слідчої комісії СРСР і Польщі з питань переходу кордону польськими підданими. 13. ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 159. Вироки окружного суду і протоколи та листування з органами прикордонної охорони по справі виселення російських підданих в СРСР. 14. Волинська неділя. – 1933. – 5 березня. 15. ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 161. Донесення розвідувального поста № 10 прикордонної охорони з проханням про видачу дозволу на проживання дезертиру Червоної Армії Денисову. 16. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп. 9-А, спр. 427. Листування з Міністерством внутрішніх справ і староствами про радянських солдат, які перейшли радянсько-польський кордон. Протоколи засідань змішаної радянсько-польської комісії із ліквідації прикордонних конфліктів. 17. ДАВО, ф. 46, оп. 9-А, спр. 466. Інформація повітових староств про перехід стрільцями КОП польсько-радянського кордону. 18. ДАВО, ф. 46, оп. 9-А, спр. 60. Комуністичні заклики і листівки (1924–1937 рр.). 19. ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 160. Донесення органів поліції прикордонної охорони і протоколи допиту осіб, що нелегально перейшли польсько-радянський кордон. 20. Волинська неділя. – 1933. – 12 лютого. 21. ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1303. Постанови і інструкції ЦК ВС УСРР про громадян, які прибувають і виїжджають з СРСР.

**Olexandr Solovej**

**THE VOLYNIA BORDER LINE IN THE CONDITIONS OF THE WORLD ECONOMIC CRISIS AND COLLECTIVIZATION AND IN THE PERIOD OF GOLODOMOR IN THE USSR (AT THE END OF 20-IES-30-IES OF THE 20<sup>TH</sup> CENTURY)**

The article deals with the peculiarities of social and political life of the Volynya population, separated by the Soviet- Polish boarder lines at the end of 20-ies-30-ies of the 20<sup>th</sup> century. The author exposes the influence of the world economic crisis and collectivization in the USSR upon the well-being of the Ukrainians in the Western as well as the Eastern parts of the Volynya and upon the migration processes in the region considered.

**УДК 94 (477)**

**Олег Кудактін**

**НАЦІОНАЛЬНІ СЕКЦІЇ І РАДА НАЦМЕНШИН ПРИ НАРОДНОМУ КОМІСАРІАТІ ОСВІТИ УСРР: ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ**

*На основі архівних документів проаналізовано процес формування, організаційну структуру та основні напрямки діяльності національних секцій і Ради нацменшин при Народному комісаріаті освіти УСРР у першій половині 1920-х років.*

Процес розвитку незалежної України як поліетнічної держави потребує критичного осмислення і застосування досвіду реалізації етнополітики на її теренах. У цьому контексті особливої актуальності набуває потреба всебічного висвітлення й аналізу історії функціонування спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин структурних підрозділів (секцій) у системі Народного комісаріату освіти УСРР, що виникли на початку 20-х років XX століття, та створеної для координації відповідної роботи Ради національних меншин (РНМ). Варто зазначити, що спеціальних досліджень, котрі стосувалися б процесу формування, організаційної структури та аналізу основних напрямків діяльності Ради національних меншин та відповідних секцій, ми не виявили. Діяльність останніх, до того ж переважно у другій половині 1920-х – початку 1930-х років, певною мірою висвітлена у працях, присвячених історії етнічних меншин у цілому або ж окремим аспектам цієї проблематики. Серед таких досліджень варто виокремити роботи Б. Чирка та Л. Якубової.

Пошуки оптимальної форми реалізації задекларованих принципів етнополітики більшовицький режим в Україні розпочав одразу ж після підкорення території республіки. Першою такою формою стали утворені з метою пропаганди ідей Маркса-Леніна в інонаціональному середовищі спеціалізовані національні секції при Відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Проте оскільки ефективність пропаганди визначальною мірою залежала від стану культосвітньої роботи в їхньому середовищі, то виникла необхідність формування спеціалізованих секцій у системі освітнього комісаріату. Процес їх утворення тривав під впливом досвіду найбільшої більшовицької республіки. Уже з 1920 року при Народному комісаріаті освіти УСРР, за аналогією до РСРФР, для мети реалізації принципів національної політики у галузі освіти, що декларував більшовицький режим, розпочалося формування національних секцій. Серед державних органів у той час лише Наркомос мав у структурі подібні підрозділи.

Першою була створена єврейська секція (22 травня 1920 р.), яка, власне, і здійснювала реальну освітню роботу серед своєї меншини вже у 1920–1921 рр., збільшивши чисельність культосвітніх установ своєї меншини у 4 рази. Татарська секція, хоч і виникла влітку 1920 р., проте до осені 1921-го активної роботи не проводила через відсутність співробітників, а латиська функціонувала з перервами. Лише у другій половині 1921 р. були організовані польське та німецьке бюро. Варто зазначити, що основною проблемою всіх без винятку національних секцій, із моменту їхнього виникнення, виявилася системна нестача відповідних кадрів, у зв'язку з чим головна увага була прикута до пошуку та підготовки останніх [1, арк. 14].

Після прийняття 22 липня 1921 року за доповіддю Наркомосу резолюції ВУЦВКу, що передбачала утворення спеціалізованого Відділу з освіти серед нацменшин у структурі комісаріату [2, с. 3], організаційне оформлення останнього пришвидшилося. 10 серпня 1921 р. Колегія комісаріату прийняла положення "Про організацію освітньої справи національних меншин" із інструкціями щодо окремих бюро і Ради національних меншин при Народному комісаріаті освіти [1, арк. 14].

Згідно з положенням, на центральні національні бюро покладалися завдання безпосереднього керівництва усією культосвітньою роботою серед національних меншин, насамперед залучення їх до культурного будівництва. Зокрема, вони мали керувати всіма закладами, що обслуговували етнічні меншини [3, арк. 94].

Встановлювали складну схему підпорядкування бюро. Наприклад, за свою політичну роботу вони були відповідальні перед центральними нацсекціями при Агітпропі ЦК КП(б)У, а контроль за виконанням культосвітньої роботи доручили відповідним головним управлінням Наркомосу (Профосвіти, Соцвиху, Головополітосвіті) та їх місцевим органам [3, арк. 94].

Окрім центральних національних бюро (ЦНБ), що утворювали при Народному комісаріаті освіти, передбачали функціонування мережі губернських, а у разі необхідності – ще й повітових, районних та волосних бюро (секцій). При цьому на місцях вони на правах відділів належали до відповідних органів народної освіти. Було передбачено тісний та регулярний зв'язок українських бюро з центральними нацбюро освіти Наркомосу РСРФР. Окрім обов'язку участі у спільних "загальнофедеративних" з'їздах, конференціях та нарадах керівників і працівників культосвітньої роботи серед нацменшин, національним секціям освітнього комісаріату УСРР доручили завдання участі в обслуговуванні та утриманні установ відповідного профілю проєктованої союзної держави [3, арк. 94 зв.].



Із метою оптимізації керівництва підвідомчими закладами, завідувачі окремих національних бюро могли створювати Ради національних меншин при відділах народної освіти на місцях, а у разі їх відсутності отримували право постійно брати участь у засіданнях колегії відповідних відділів. На секції було покладено обов'язок візування всіх відомостей, що стосувалися матеріального забезпечення та фінансування закладів етнічних меншин. При цьому саме фінансування мало здійснюватися на загальних підставах профільними органами Народного комісаріату та їхні відділення на місцях [3, арк. 94 зв.].

Варто відзначити доволі суттєві повноваження, отримані бюро згідно з положенням. Зокрема, їм було надане право ініціативи у питаннях щодо відкриття, реорганізації або ліквідації освітніх закладів національних меншин. Проте остаточне рішення приймали відповідні органи народного комісаріату. Бюро отримали право залучення на роботу та звільнення з неї учителів, педагогічного і технічного персоналу відповідної національності. Прийом до навчальних закладів дітей та студентів, як і їх виключення, теж мали здійснювати за пропозицією національних секцій, але лише після затвердження у відповідних органах Народного комісаріату. Через мережу Головного управління професійної освіти національні бюро готували співробітників відповідної меншини. За допомогою Всевидаву вони мали друкувати та поширювати посібники окремими національними мовами. У підпорядкуванні національних секцій перебували бібліотеки та читальні, а у взаємодії з Головним управлінням музеїв вони мали забезпечувати використання національних історичних пам'яток. У разі необхідності, при Головних управліннях соціального виховання, професійної та політичної освіти та Всевидаві, їхніх місцевих органах секції отримували право утворювати відповідні національні органи. За всіх цих обставин ставили чітку вимогу "підлаштовувати" діяльність культосвітніх установ нацменшин "до потреб пролетарських мас". Для цього застерігали можливість введення представників від робітників відповідної етнічної меншини до рад правління та комісії означених закладів. Це мало забезпечити дотримання принципів "класової освіти" у звичай не досить пролетаризованих національних спільнотах [3, арк. 94 зв.].

Керівництво мережею місцевих національних бюро з освіти здійснювала колегія центрального бюро. Остання складалась із завідувача та двох його заступників: завідувачів організаційно-інструкторського і науково-педагогічного відділу і секретаріату. Засідання її відбувалися щотижня. До завдань колегії належало вироблення оперативного плану та бюджету на рік, загальне керівництво роботою бюро. Важливу роль відігравав секретаріат, який, окрім іншого, встановлював адміністративно-господарчий зв'язок із рештою органів Наркомосу [3, арк. 94 зв.].

Організація і загальне керівництво роботою місцевих нацбюро, з'їздами, конференціями й нарадами, а також встановлення контактів із партійними та радянськими профільними закладами, які обслуговували населення відповідної спільноти, покладали на організаційно-інструкторський підрозділ. Окрім цього, до його повноважень належали збирання статистичних матеріалів щодо чисельності та руху населення відповідної національної меншини в УСРР, збирання інформації та контроль за організацією і ефективністю функціонування освітніх закладів. Із огляду на такі розлогі завдання відділу його поділили на підрозділи: організаційний, інструкторський, обліково-розподільчий та інформаційно-статистичний. При цьому кожен підрозділ мав обслуговувати один працівник (завідувач) та міг мати не більше 12 інструкторів. На науково-педагогічний відділ центральних нацбюро покладали завдання організації підготовки фахівців, видання та перекладу підручників, книг, театрального репертуару й інших наукових і культурно-просвітніх посібників, видання мовою відповідної меншини педагогічних, дитячих і молодіжних журналів, опрацювання заходів із використання музеїв та інших пам'яток культури відповідної національної спільноти з просвітницькою метою реалізації культурної програми більшовиків [3, арк. 95].

Створення при Народному комісаріаті освіти низки національних бюро вимагало координації їх діяльності, забезпечення максимально ефективного використання у контексті реалізації національної політики компартійного режиму. Для цього було утворено Раду національних меншин із освіти (РНМ), що мала на меті "правильну постановку й загальне керування" роботою бюро та їхніх органів на місцях. До Ради мали увійти всі завідувачі центральних нацбюро, а очолювала її президія з трьох осіб. Щоби забезпечити контроль над останньою, її голову призначала колегія Наркомосу, інших два члени затверджувала теж вона, хоча й висувала Ра-

да. Окрім цього, голова президії мав постійно брати участь у засіданнях колегії [4, с. 11]. Голова РНМ був заступником народного комісара освіти.

Із метою забезпечення взаємодії Ради з Головними управліннями комісаріату при останніх передбачалося утворення окремих бюро нацменшин, до яких кожне центральне нацбюро мало відрядити свого представника. Утворені таким способом бюро доручили керувати роботою серед не лише власних етнічних груп, а й тих, які не мали свого представника. Очолював кожне таке бюро запропонований Радою нацменшин і затверджений колегею відповідного Головку завідувач, який мав брати постійну участь у засіданнях останньої. Хоч делегованих від центральних нацбюро (ЦНБ) працівників і вводили до штатів відповідних головних управлінь, проте ЦНБ мало право відкликати їх. Завідувачі ЦНБ та бюро нацменшин при Головних управліннях зобов'язані були регулярно звітувати на засіданнях Ради нацменшин, що відбувалися не рідше рази на місяць. Окрім цього, на Раді розподіляли проекти й плани, які вносила президія, Головні управління та бюро нацменів при них, для наступного внесення змін і доповнень, обумовлених специфічними особливостями освітньої роботи серед національних меншин [4, с. 11].

За станом на серпень 1921 р. штати РНМ при губернських управліннях Наркомосу налічували, крім інструкторів, чисельність котрих коригували відповідно до потреб, – 15 постійних співробітників. У повітових відділах від кожної національної секції було по 4 постійних працівники та обумовлена місцевими потребами кількість інструкторів. Що стосується районів та волостей, то там вони були репрезентовані своїм постійним інструктором. До листопада 1921 р. штати при губернських управліннях народної освіти скоротили на 15–20 %, а після нового скорочення губернських і повітових нацбюро, здійсненого у квітні 1922 р., чисельність відповідних співробітників у регіонах зменшилася до 35 осіб. При цьому найбільшою залишалась єврейська секція – 22 працівники (63 %), польська – 6 (17 %) та німецька – 4 (11 %), татарська секція та латиська секція зберегли лише двох і одного співробітника у Донецькій та Харківській губерніях відповідно [5, арк. 1].

Суттєві переваги мала єврейська секція і щодо фінансового забезпечення власної роботи. Якщо на грудень 1921 р. нацбюро РНМ отримали тільки 46 млн. крб. (у радзнаках), то частка єврейської секції становила 20 млн. (43,5 %), тоді як польське бюро отримало 12 млн. крб. (26 %), а татарське і латиське 8 та 6 млн. крб. відповідно (17,4 та 13 %). Як бачимо, і в абсолютному вираженні, й щодо чисельності відповідної спільноти в Україні у найгірше становище потрапляли поляки (коли не брати до уваги тих етносів, які взагалі не мали своєї секції при Наркомосі), а у найкращому – латиші та євреї.

Після квітневого (1922 р.) скорочення штатів лише єврейська секція мала своїх представників у всіх дванадцяти губерніях: у Київській та Одеській – по 3, Катеринославській, Чернігівській, Волинській, Подільській, Кременчуцькій і Полтавській – по 2, а у решті (Харківській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській) – по одному. У половині губерній були представники польської секції (по одному у Київській, Волинській, Подільській, Одеській, Харківській і Катеринославській), а у чотирьох південних (окрім Миколаївської) – німецької. У жодній губернії не було репрезентовано більше трьох секцій, а у Миколаївській був представник лише єврейської секції. Тоді ж різко скоротили кількість нацменпрацівників у повітових управліннях (зазвичай до 1, лише в разі великої чисельності населення меншин, із дозволу губнаросвіти їх кількість можна було збільшити до двох) [5, арк. 1].

4 квітня 1923 р. суттєвого скорочення зазнала і Рада нацменшин при Наркомосі (до 10 осіб). Залишено було тільки посади завідувачів центральних бюро (єврейського, німецького, латиського); обласного польського у Києві, відповідальних інструкторів та секретарів цих бюро (крім латиського), секретаря Ради і машиніста [5, арк. 1].

Після утворення мережі округ, за станом на 23 травня у кожному окружному управлінні освіти налічувалося по 1 працівникові нацсекцій, виняток становили лише Проскурівська, Кам'янець-Подільська, Могилівська (Подільської губернії), Шепетівська (Волинської) і Маріупольська (Донецької) округи, де їх було по два [5, арк. 5–5 зв.]. У вересні 1923 р. здійснили чергове скорочення працівників нацсекцій у губернських управліннях – до 27 осіб (15 – єврейської секції, у т. ч. – 9 завідувачі; 6 – польська; 5 – завідувачі; 6 – німецька; 4 – завідувачі; та 1 завідувач татарської секції у Донецькій губернії). Найбільше відповідних співробітників залишились у Волинській, Донецькій і Одеській губерніях (по три), а найменше (лише єврейська) – у

Харківській, Полтавській та Чернігівській [5, арк. 15]. У зв'язку з тотальним скороченням штатів РНМ (до 3-х працівників у губернських та 1 в окружних відділах) її керівництво пропонувало принаймні врахувати необхідність збереження хоч двох співробітників у округах із великою кількістю нацменшин, навіть за рахунок скорочення їхньої чисельності в інших управліннях [5, арк. 24].

Проте процес тривав. Комісія зі скорочення штатів центральних губернських установ при ВУЦВК зменшила кількість співробітників Ради національних меншин при Наркомосі до 6 осіб. А на місцях (як при губернських, так і при повітових управліннях освіти) ліквідували не лише інститут Рад як координаторів роботи окремих національних бюро, а й бюро. На думку представників РНМ, викладену в зверненні до Штатної комісії при ВУЦВКу наприкінці 1923 р., здійснення такої політики не лише загрожувало зупинити і так недостатньо розвинуту роботу серед національних меншин, а й призвело б до повного згорання "не позбавленої особливої політичної ваги" діяльності. Наприкінці 1923 р. продовжували працювати чотири (єврейське, польське, німецьке й латинське) центральних бюро, а секції татар, чехів (в оригіналі – "чехословаків") і народів Сходу функціонували тільки на локальному рівні (у Донбасі, на Волині та в Одесі – відповідно) [5, арк. 26].

На Всеукраїнській нараді завідувачів губернських відділів народної освіти (ГВНО) керівництво Ради, різко розкритикувало "недостатнє розуміння того значення, яке має правильна робота серед нацменшин". Апелюючи до резолюції XXII з'їзду РКП(б) з національної політики, заступник голови РНМ Д. Мац вимагав, щоби керівництво регіональних відділів Наркомосу визнало за невідкладне завдання якнайшвидшу організацію спеціальної інспектури для тих етнічних спільнот, які досі не мали її ні у центрі, ні на місцях (молдаван, греків, болгар, т. зв. "чехословаків" та ін.) [3, арк. 14].

Питання щодо створення посади інструктора для роботи серед чехів вирішили вже у жовтні 1923 р. Під час проведених на рівні голів Рад національних меншин Наркомосу УСРР та РСРФР переговорів було досягнуто згоди щодо утворення при РНМ українського комісаріату посади інструктора, котрий обслуговував би, окрім чеської меншини республіки, ще й відповідне населення Кримської АСРР. 31 жовтня зазначене рішення було затверджене постановою Ради [6, арк. 6]. Роботу серед решти етнічних спільнот, які назвав Д. Мац, змогли розпочати значно пізніше. Наприклад, серед молдаван та болгар у першій половині наступного року: 27 лютого 1924 р. голова Ради національних меншин Наркомосу Ряппо звернувся до національного підвідділу Агітпропу ЦК КП(б)У з проханням забезпечити новостворювані центральні бюро молдовської та болгарської секцій при РНМ надійними завідувачами-комуністами [7, арк. 17].

Основна активність нацорганів Народного комісаріату освіти була спрямована на ліквідацію неписьменності серед етнічних меншин. За логікою керівництва Ради, потребу реалізації цього завдання зумовлювала необхідність "за допомогою друку отримати могутню зброю політичного впливу на широкі верстви працюючого населення" національних меншин. А можливість успішної та швидкої ліквідації неписьменності була тільки за умов проведення її рідною мовою. Відтак, стверджував заступник голови РНМ Д. Мац, розглядати пункти ліквідації неписьменності серед етнічних меншин як звичайні школи із вивчення певної мови було б великою помилкою з точки зору стратегічних завдань режиму [3, арк. 40]. За умов розпорошеності робітників етнічних меншин, центрами лікнепу в їхньому середовищі мали стати політичні клуби або районні пункти, організовані для потреб кожної окремої спільноти. Найбільшою проблемою була майже повна відсутність кадрів ліквідаторів, у зв'язку з чим першочергові зусилля спрямовувалися на облаштування мережі спеціальних курсів та семінарів для підготовки та перепідготовки відповідних працівників, зокрема й шляхом утворення окремих національних секцій при загальних підготовчих курсах [3, арк. 40].

Зазвичай невиправдане, стрімке скорочення кадрів, які організовували роботу серед етнічних меншин не могло не позначитися на успішності й до того малоефективної культурноосвітньої діяльності Наркомосу серед відповідних груп населення. Як наслідок, уже наприкінці 1923 р. згадана Нарада завідувачів губернських відділів народної освіти у резолюції, прийнятій на доповідь Ради національних меншин, змушена була констатувати обмеженість мережі культурноосвітніх установ із обслуговування етнічних меншин на території України та визнала, що становище народної освіти серед них у край складне [8, с. 37].

Проте за відсутності реальних, а не декларативних зусиль відповідних державних структур ситуація не могла змінитися на краще. Підбиваючи підсумки виконання оперативного плану РНМ на 1923–1924 навчальний рік, її керівництво змушене було констатувати низку провалів у роботі. Зокрема, так і не реалізували плани утворення сільськогосподарських польських трудових шкіл у Подільській та Волинській губерніях, не розпочали видання педагогічного журналу польською мовою, заплановані антирелігійні виставки, з урахуванням специфіки кожної нацменшини теж не організували. Лише серед німецького та єврейського населення робота розвивалась успішно. Було організовано відповідні національні відділення в одеському Інституті народної освіти (ІНО) [6, арк. 17–17 зв.]. Як досягнення роботи Ради і нацбюро перераховували створення 730 закладів соціального виховання єврейською секцією, 715 – німецькою секцією й 157 польською секцією, 37 і 15 закладів професійної освіти – єврейським та німецьким бюро відповідно [5, арк. 26].

У зв'язку зі значним скороченням штатів, головними напрямками роботи РНМ ставали регулярні поїздки її членів до губерній та скликання низки з'їздів і нарад, згідно зі затвердженням у Наркомосі планом [6, арк. 17–17 зв.]. Ставлення керівних органів комісаріату до Ради національних меншин було непостійним і суперечливим. Так, на її засіданні у травні 1924 вирішили, між іншим, "просити колегію *підтвердити свою постанову*" про видачу двох тисяч карбованців для участі у курсах перепідготовки учителів національних меншин, організовуваних Народним комісаріатом РСРФР [6, арк. 8]. Це свідчить про ігнорування навіть міжреспубліканських, зазвичай показових аспектів діяльності спеціалізованого на роботі серед національних меншин органу Народного комісаріату освіти УСРР.

Швидке скорочення штатів і наростаючі проблеми з фінансуванням перетворювали Раду національних меншин при Народному комісаріаті освіти УСРР на формальний орган, який змушений був обмежуватися загальними вказівками місцевим відділам народної освіти щодо розв'язання національних проблем. Прикладом може бути розгляд стану культосвітньої роботи серед етнічних меншин у прикордонній Волинській губернії. Заслухавши на згаданому засіданні, 9 травня 1924 р., доповідь завідувача німецького бюро А. Патака про роботу серед відповідної меншини, Рада обмежилася рішенням надіслати листа в губернське управління Наркомосу з переліком "помічених недоліків та необхідних заходів для їх ліквідації". У листі було відзначено незадовільну роботу відділів народної освіти у губернії, як аргумент наведено інформацію про повну відсутність нових книг німецькою мовою, невирішеність питання щодо відокремлення школи від церкви. Звернута увага і на те, що роботу здійснювали тільки по лінії соціального виховання, а зміст німецької школи не відповідав духу радянської [6, арк. 8]. Показовість ситуації обумовлено загальноновизнаною на той час пріоритетністю роботи серед національних груп саме прикордонної смуги, де режим почувався особливо непевно. Стан роботи у внутрішніх регіонах був ще гіршим.

Як бачимо, національні секції при Народному комісаріаті освіти УСРР стали першими з подібних, власне державних органів. Утворені за умов невизначеності концепції побудови спеціальних державних органів, котрі були б ефективними інструментами реалізації політики більшовицького режиму спрямованої на втягування у річище розбудови соціалізму найширших верств населення етнічних меншин, вони стали типовим прикладом перенесення досвіду РСРФР на український ґрунт. Проте через значні відмінності в умовах роботи (зокрема відсутності дієвого аналога російського Наркомнацу), значного дефіциту фінансових ресурсів та відповідних кадрів їх діяльність у першій половині 1920-х років виявилася малоефективною.

Створена спочатку для координації їхньої роботи Рада національних меншин при Наркомосі, внаслідок стрімкого скорочення кадрів як у центрі, так і на місцях, до середини 1920-х років перетворилася, по суті, на координаційний та контролюючий орган, що користувався невисоким авторитетом у регіональних управліннях народної освіти, а відтак її внесок у роботу серед етнічних меншин незважаючи на значні зусилля залишався недостатнім. Зазначимо, що з утворенням у 1924 р. на основі Відділу НКВС Центральної комісії національних меншин, при ВУЦВКу роль РНМ стала ще менш помітною. Сама вона перетворилася на своєрідного посередника та інструктора у процесі виконання відповідними органами Наркомосу тих імпульсів, що надходили з ЦКНМ та спеціалізованого підвідділу ЦК КП(б)У, й у такому вигляді проіснувала до прийняття її нового статуту, котрий докорінно змінив не лише її склад, а й зміст роботи.

*Список використаних джерел*

1. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 616. – Арк. 14. 2. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1921. – № 9 – С. 3. 3. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1769. – Арк. 94. 4. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1921. – № 11. – С.11. 5. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1011. – Арк. 1. 6. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1766. – Арк. 6. 7. Там само. – Оп. 3, Спр. 996, Арк. 13. 9. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1924 – №1. – С. 37.

**Oleh Kudaktin**

#### NATIONAL SECTIONS AND ADVICE OF NATIONAL MINORITIES ARE AT FOLK COMMISSARIAT OF FORMATION OF UKRAINE: CIRCUMSTANCES OF CREATION, STRUCTURE AND BASIC DIRECTIONS OF ACTIVITY

On the basis of the archived documents a forming process, organizational structure and basic directions of activity of national sections and Advice of national minorities, is analysed at the Folk commissariat of formation of Ukraine in the first halves of 1920 years.

**УДК 94 (477)**

**Володимир Івашук**

#### ІНФОРМАЦІЙНА КАМПАНІЯ ПОЛІТЕМІГРАНТСЬКОГО ЧАСОПИСУ "ЗА УКРАЇНУ!" У ЛЬВОВІ В АКЦІЯХ ПРОТЕСТУ ПРОТИ ГОЛОДУ В УРСР В 1933 РОЦІ

*Розглянуто зміст і характер інформаційної кампанії політемігрантського часопису "За Україну!" у Львові в акціях протесту проти голоду в УРСР у 1933 р.*

Однією з ролей будь-якої політеміграції є демонстрація перед міжнародною громадськістю незгоди з політикою, яку проводить влада на землях, котрі цій політеміграції довелося вимушено залишити. В такому ракурсі слід розглядати і діяльність організованої наддніпрянської політеміграції на західноукраїнських землях, що належали до міжвоєнної Польщі, у протестних заходах проти голоду в УРСР у 1933 р. Цих питань свого часу торкались історики В. Трощинський, польський дослідник О. Вішка. Тож метою даної статті є висвітлення змісту й характеру інформаційної кампанії політемігрантського часопису "За Україну!" у Львові в акціях протесту проти голодомору в УРСР у 1933 р.

У жовтні 1933 р. видавництво наддніпрянських політемігрантів "Хортиця" у Львові розпочало видання періодичного безпартійного часопису "За Україну!", який за визначенням редакції мав "служити справі боротьби за державну самостійність України". Перше подвійне число (до речі, наступний, третій номер цього часопису став останнім, а його перший тираж конфіскувала польська влада), незважаючи на обмеженість коштів, вийшло накладом 10 тис. примірників. "Хортиця" розіслала його за умови післяплати як приватним особам, так і просвітнім, економічним та іншим громадським організаціям у краю й на еміграції [1, с. 2].

Перше число часопису містило виклад позицій низки визначних представників українського політичного й літературного світу щодо становища в Радянській Україні, деякий фактичний матеріал про місцеві відносини та про рятункову акцію, започатковану в той час у краї й на еміграції, зважаючи на голод в Україні. Як зазначило видавництво, публікація часопису "За Україну" мала послужити "інформаційним та агітаційним засобом при плянованій із кінцем жовтня й початком листопаду масовій протестній акції проти поневолення, грабунку й виморювання голодом України большевицькою Москвою" [1, с. 2].

У числі часопису "За Україну" (м. Львів) за жовтень 1933 р. його редакція (до неї належали наддніпрянські політемігранти В. Дорошенко, А. Жук, галицький діяч В. Темницький) задекларувала й основні напрямки, яких дотримуватиметься видавництво при публікації газети.

Зазначали, зокрема, що "наш орган має служити справі боротьби за державну самостійність України й буде вільною трибуною задля обговорювання всіляких питань, що торкаються життєвих потреб українського народу, не зв'язуючи й не звужуючи підходу до тих питань ніякими партійними рамцями". Члени редакції заявляли, що перебувають на становищі національної єдності українського народу й будуть "поборювати всякі партикуляризми [очевидно, мали на увазі т. з. галицький партикуляризм. – В. І.] [2, с. 2].

Справу державної самостійності України наддніпрянські політемігранти обіцяли трактувати зі "загальнонаціонального становища, як необхідну передумову належного розвитку українського народу під оглядом культурним, господарським та суспільно-політичним". Окрім того, вони задекларували своє бачення політико-державної моделі майбутньої Української держави – демократичної та соціально-правової за характером, зазначивши при цьому, що, "визнаючи основні принципи демократії та народоправства, вважаємо, що господарем в Українській державі має бути народ український, що в тій державі має творитися його воля" [2, с. 2].

На думку згаданих наддніпрянських політемігрантів, політичний устрій Української держави "має забезпечувати свободний розвиток суспільного та культурного життя народу, а устрій соціально-економічний має сприяти зростові національного багатства й добробуту населення держави як матеріальної підстави для духового росту й досконалення нації". Політемігранти, які гуртувалися в редакції часопису "За Україну", вважали також, що здобуття державної самостійності України є "найвищим завданням національної політики і вимагає найбільшого напруження всіх сил нації", а тому обіцяли робити усе можливе для об'єднання усіх творчих сил українського суспільства для боротьби за виконання цього завдання [2, с. 2].

Тому боротьбу "проти большевицької московщини, за відірвання українських земель від неї" згадані політемігранти визначили як своє невідкладне завдання, а сторінки часопису "За Україну", на їх думку, саме мали й служити докладному висвітленню цієї боротьби в усіх її проявах (у т. ч. інформаційному). В. Дорошенко, А. Жук та В. Темницький заявили, що сподіваються на об'єднання навколо часопису широких кіл українських політичних, економічних і культурних діячів як постійних співробітників. Про першу спробу такого згуртування може свідчити список авторів статей, які належали до згаданих кіл: Б. Лепкий, І. Мазепа, М. Омелянович-Павленко, д-р М. Галаган, К. Коберський, д-р Д. Левицький, проф. С. Смаль-Стоцький, О. Луцький, В. Левинський, д-р В. Старосольський, О. Бочковський, В. Садовський, П. Феденко, Ф. Дудко, І. Лоський [2, с. 2].

Так, на сторінках часопису "За Україну" (жовтень 1933 р.), який видавав видавничий кооператив наддніпрянських політемігрантів "Хортиця", відомий діяч УНДО д-р Д. Левицький закликав проводити організовану пропаганду, щоб "Європа й Америка прийшли з допомогою голодуючій Україні". Для виконання цього завдання, на його думку, насамперед було необхідне об'єднання всіх українських національних сил, потрібно було створити один національний фронт. Оскільки Д. Левицький констатував: "У краю, а ще більше серед еміграції ми розбиті. Багато людей... волить експериментувати або теоретизувати й ставляти свої особисті й гурткові або партійні інтереси вище за інтереси нації". Разом із тим він відзначив, що в напрямку об'єднання національних сил на той момент було зроблено певні кроки – у пресі, на нарадах, у приватних розмовах лунали заклики за скликання Всеукраїнського Національного Конгресу й за утворення Всеукраїнського Національного Проводу. На думку Д. Левицького, цих два інститути мали бути "тою конечністю, яка має прискіпити відплату за ті жертви, що їх понесла Велика Україна, й наблизить нас до здійснення всім нам бажаної мети" [4, с. 7].

Інший галицький політичний діяч О. Луцький на сторінках часопису "За Україну" (жовтень 1933 р.) заперечував т. з. галицький партикуляризм і зазначив, що він та його провідники й товариші з УНДО "сповідуємо правду, що Київ – серце України". Проте він закликав усвідомити те, що тогочасний голод в Наддніпрянській Україні міг загальмувати загальноукраїнську справу – боротьбу за державність. Тож О. Луцький вважав, що у такій ситуації на західноукраїнській землі, як і колись, падає "історичний обов'язок перед цілою Україною закріпити й розбудувати на цих землях якнайбільше моральних і матеріальних вартостей". Зазначив також, що україн-

ське населення цих земель, і передусім його політичний провід, мусять зрозуміти цю виняткову історичну відповідальність [6, с. 9].

У контексті аналізу відносин між галицьким політичним проводом та представниками наддніпрянської політеміграції можна розглядати і тогочасне твердження О. Луцького про те, що саме представники західноукраїнських земель (зважаючи на важке становище у Великій Україні) мали "дати почин до скликання загальноукраїнського національного конгресу та вибору загально-українського національного проводу", а останній, спираючись також на "цілу українську національну еміграцію", мав би усталювати план загальноукраїнської політики. Необхідність такого об'єднання тоді визнавав і політемігрант А. Жук, котрий закликав у цій справі відкинути "дрібні ріжниці, які ділять нас. .. забути" і "всенародне об'єднання в себе перевести" для пропагандистської боротьби з більшовизмом в Україні [6, с. 9].

У ракурсі протестної акції проти голоду в УРСР, а ширше – в плані необхідності початку процесу консолідації політичних та громадських лідерів українства задля боротьби за державну самостійність України можна розглядати і думки, що висловили такі відомі політичні діячі як К. Левицький та І. Мазепа.

Так, галицький політичний діяч К. Левицький на сторінках часопису "За Україну" (листопад 1933 р.), аналізуючи причини поразки національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр., закликав "подбати про внутрішнє закріплення української нації... коли воно стається основою думання й ділання кожного українця і всього народу українського". У цьому контексті він заявляв: "Наші придніпрянські брати, що живуть на еміграції, мають не тільки спосібитися до фахового вишколення у всяких галузях громадської праці, але також між собою допровадити до з'єдинення одною провідною думкою політичною, щоби були готові до діла, коли прийде слушний час". К. Левицький закликав наддніпрянців спільно з галичанами до "спільної основи устрою держави у всіх українців", тобто стати на шлях національної консолідації через єдине бачення майбутнього державного устрою України [5, с. 4–5].

Політемігрант І. Мазепа у листопаді 1933 р. на сторінках часопису "За Україну!" запропонував альтернативну організаційну формулу скликання Всеукраїнського Національного Конгресу – на противагу тій, яку тоді обговорювали в українській пресі. Він вважав, що спочатку політичним українським організаціям на окремих українських землях і на еміграції необхідно створити свої окремі контактні органи, які б при можливості координували діяльність усіх творчих громадських сил на даному терені чи в межах даної еміграції [7, с. 5–6]. Кожна політична партія чи організація, беручи участь у тому чи іншому органі контактного об'єднання, діє цілком незалежно, лише з обмеженням – вона не мала права робити виступів проти такого об'єднаного національного фронту. Потім представники місцевих контактних органів (від 1 до 3 осіб) повинні були створити центральний контактний орган або раду, яка мала збиратися не менше рази на рік [7, с. 5–6].

Тож І. Мазепа вважав, що саме за такої умови скликання майбутнього з'їзду (тобто ВНК) з представників цих контактних органів (до них мали увійти представники всіх політичних партій та організацій, за винятком більшовиків і фашистів) з метою координації їх діяльності "в справах загальнонаціонального значіння" буде успішним. Вирішальним, на думку І. Мазепа, для утворення центрального контактного органу мало б бути створення двох основних органів місцевого контактного об'єднання – на українських землях у Польщі й серед української еміграції в Європі [7, с. 5–6].

Одним із найважливіших завдань центрального контактного органу повинна була стати "організація правильної інформації світу про українську справу, а також авторитетна репрезентація українських інтересів на міжнародньому форумі". Важливим свідченням контактів наддніпрянських політемігрантів і галицьких політичних сил може бути публічний заклик І. Мазепа на сторінках листопадового номеру часопису "За Україну". Представники політичних партій і організацій у Львові разом із представниками політичних угруповань на еміграції в Європі "повинні як найшвидше подбати про уложення та переведення в життя реального пляну консолідації українських національних сил" [7, с. 5–6].

Як видно з повідомлень часопису "За Україну" (жовтень 1933 р.) в серпні 1933 р. у Львові відбулося також спільне підписання відозви українських соціалістичних партій до соціалістичних організацій усіх країн. Головне її гасло було наступне: "Ми, українські соціалісти, протестуємо перед цілим культурним світом проти варварського винищування українського трудового

народу большевицькою диктатурою, проти топтання тих прав, які цей трудовий народ шляхом довгої революційної боротьби собі виборов... П'ятуйте політику винищування голодом і терором українського населення, яку пляново проводить на Радянській Україні... комуністична партія". В закордонній делегації Українська соціал-демократична робітничка партія була представлена, очевидно, І.Мазепою, П.Феденком, Українська соціал-демократична партія – Л.Ганкевичем, І.Квасницею, Українська соціалістично-радикальна партія – І.Макухом, М.Стахівим. Це може свідчити про налагодження в той час контактів між галицькими політичними силами та представниками наддніпрянської політеміграції [3, с. 17].

Слід сказати й про контакти наддніпрянської політеміграції і галицьких політичних сил у рамках діяльності Українського комітету рятунку України у Львові та які відобразилися на сторінках часопису "За Україну!". З ініціативи Української Парламентарної Репрезентації (посли Українського національно-демократичного об'єднання) 16 липня 1933 р. відбулася вступна нарада представників львівських центральних установ і організацій у справі відносин на Великій Україні. На цій нараді було вирішено створити громадський комітет із представників усіх центральних, наукових, культурних, професійних, економічних та інших товариств і організацій. Для цього вибрали окрему комісію. Після закінчення роботи комісії президія Української Парламентарної Репрезентації 25 липня 1933 р. скликала другу нараду, в якій взяли участь 48 осіб, які представляли 44 львівські установи, в т. ч. і Товариство допомоги емігрантам з України [9, с. 8].

На основі виступу діяча УНДО В. Мудрого нарада прийняла такі постанови: 1) розпочати негайно будь-яку можливу роботу для захисту мас українського населення, яке перебуває в небезпеці на Великій Україні; 2) організуватися в "Український громадський комітет рятунку України"; 3) обрати Діловий Комітет для започаткування роботи. Головою ширшого Громадського комітету було обрано д-ра Д. Левицького, заступниками голови др. А. Горбачевського, о. прел. Л. Куницького, наддніпрянського політемігранта М. Корчинського, д-ра І. Раковського, секретарями – З. Пеленського і д-ра І. Гижу. До Ділового Комітету увійшли: В. Мудрий – голова, М. Рудницька й політемігрант В. Дорошенко – заступники голови, секретарями стали секретарі ширшого комітету З. Пеленський, д-р І. Гижа, В. Кузьмович, В. Целевич, політемігрант А. Жук, Ю. Дзерович, о. д-р І. Лаба, дир. Радловський [9, с. 8].

Першим актом діяльності Ділового Комітету було опрацювання і прийняття відозви до українського народу, яку преса опублікувала 30 серпня 1933 р. Під відозвою підписалися заступники 35 львівських товариств і організацій. Вважаючи себе за центральну організацію у справах Великої України, львівський комітет у відозві виступив із закликом до українців усього світу "станути до спільної протестаційної й допомогової акції з приводу голоду на Україні". Крім того, окремим закликом Діловий комітет закликав населення краю до заснування повітових комітетів рятунку України. Ще одним повідомленням у пресі від 7 вересня 1933 р. Діловий комітет звернувся до громади краю зі закликом "збирати й надсилати до комітету листи з Великої України з описами тяжкого положення тамешнього населення, голоду тощо". Крім того, як стверджував Діловий комітет, на західноукраїнських землях в той час спорадично відбувалися протестаційні віча з приводу голоду в Україні. 29 жовтня 1933 р. з ініціативи львівського комітету рятунку України мав відбутися день національної жалоби – у формі віч і зборів на всіх українських землях поза СРСР та на еміграції з протестами проти репресивної політики більшовиків проти українського народу [9, с. 8].

До Українського комітету рятунку України у Львові, створеного з ініціативи Української Парламентарної Репрезентації влітку 1933 р., серед інших львівських громадських організацій увійшли і місцеві політемігрантські організації: Товариство допомоги емігрантам із Великої України, філія УЦК, філія Союзу українок-емігранток. Їх представники належали як до ширшого, так і до ділового комітету цієї структури [8, с. 9].

Бачення представниками емігрантських організацій завдання Комітету рятунку було викладено у заяві їх представника на першому засіданні Ділового Комітету 28 липня 1933 р. Також у заяві висловлено побажання, щоби "в комітеті були заступлені по змозі всі українські суспільні чинники західних українських земель, аби діяльність комітету мала всенародній характер", а виступи в справах Великої України поодиноких організацій і установ були скоординовані й підпорядковані "плянові практичної праці Комітету". На думку наддніпрянських політемігрантів, предметом діяльності Комітету мали стати тільки справи Великої України й становище українського населення в СРСР загалом [8, с. 9].



На думку політемігрантів, сама діяльність Комітету повинна була бути обмежена: а) до протестів у краї та за кордоном проти репресивної політики радянської влади проти українського народу та порушення його права на самостійне державне життя; б) до формування зацікавлення міжнародної спільноти справами Великої України та долею українського населення в СРСР; в) до надання моральної та матеріальної підтримки голодуючому населенню України; г) до збирання засобів на втілення в життя завдань Комітету [8, с. 9].

Окрім того, наддніпрянські політемігранти, які належали до Українського комітету рятунку України у Львові, декларували і ширші політичні завдання згаданої структури й заявили, що комітет також "застановиться над порушеною в пресі справою скликання Всеукраїнського національного конгресу". Передбачали також, що комітет існуватиме "так довго, як довго не зміниться на краще положення українського народу в Радянському Союзі", а у випадку неможливості діяльності він мав передати свої функції комітету з подібними завданнями за кордоном [8, с. 9].

Делегати наддніпрянських емігрантських організацій у Діловому комітеті зазначали, що здійснили тоді заходи спрямовані на об'єднання розбитої на кілька осередків рятувочої акції для Великої України у Львові (наприклад, окремішність спільного комітету галицьких соціалістичних партій – УСРП та УСДП, які планували проводити інформаційні протестні акції проти голоду на Україні), які, проте, тоді не увінчались успіхом. Окрім того, згадані делегати зазначили, що справі "об'єднання й консолідації всіх суспільних сил у рятувочій акції" і мав служити часопис "За Україну", виникнення якого і викликала саме ця акція [8, с. 9].

Отже, можна стверджувати, що публікація політемігрантського часопису "За Україну!" у 1933 р. (за ініціативи видавничої кооперативи наддніпрянських політемігрантів "Хортиця", редактори – В. Дорошенко, А. Жук, В. Темницький) стала вагомим інформаційним й аптаційним засобом у протестній акції проти голодомору українського народу, його поневолення більшовицькою Росією. У ширшому контексті публікацію часопису можна розглядати як заклик до національної консолідації українства задля продовження боротьби за Українську державність (необхідність скликання Всеукраїнського національного конгресу). Про це можуть свідчити задекларовані на сторінках часопису позиції відомих наддніпрянських і галицьких політичних та громадських діячів – І. Мазепи, Д. Левицького, К. Левицького, О. Луцького, С. Смаль-Стоцького, В. Старосольського та інших. Окрім того, в рамках інформаційної кампанії зазначеного часопису можна говорити і про тогочасну співпрацю між організованою наддніпрянською політеміграцією у Львові (Товариство допомоги емігрантам із України, філія Українського Центрального Комітету, філія Союзу українок-емігранток) та провідною галицькою політичною силою УНДО – в межах Українського комітету рятунку України у Львові.

#### *Список використаних джерел*

1. Від видавництва // За Україну. –1933 р. – 1 жовтня. – Ч. 1–2. – С. 2.
2. Від редакції // За Україну. –1933 р. – 1 жовтня. – Ч. 1–2. – С. 2.
3. Відозва українських соціалістичних партій до соціалістичних організацій усіх країн // За Україну. – 1933 р. – 1 жовтня. – Ч. 1–2. – С. 17.
4. Левицький Д. Найбільша боротьба, яку бачив світ! // За Україну. –1933 р. – 1 жовтня. – Ч. 1–2. – С. 7.
5. Левицький К. Чому ми не вдержали своєї держави // За Україну. –1933 р. – 1 листопада. – Ч. 3. – С. 4–5.
6. Луцький О. Лист до Редакції // За Україну. –1933 р. – 1 жовтня. – Ч. 1–2. – С. 9.
7. Мазепа І. До питання про консолідацію українських сил // За Україну. – 1 листопада 1933 року. – Ч. 3. – С. 5–6.
8. Організації українських емігрантів із Наддніпрянщини у Львові // За Україну. –1933 р. – 1 листопада. – Ч. 3. – С. 9.
9. Рятувоча акція для Великої України // За Україну. –1933 р. – 1 листопада. – Ч. 3. – С. 8.

**Volodymyr Ivaschuk**

#### **INFORMATIVE CAMPAIGN OF MAGAZINE OF POLITICAL EMIGRANTS "FOR UKRAINE!" IN LVIV IN ACTIONS OF PROTEST AGAINST HUNGER IN SOVIET UKRAINE IN YEAR 1933**

Maintenance and character of informative campaign of magazine of political emigrants "For Ukraine!" in Lviv in the actions of protests against hunger in Soviet Ukraine in year 1933 have been analyzed in this article.

УДК 94 (477)

Валентин Мазурок

## МЕТОДИ БОРотьБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ САМОСТІЙНИЦЬКИХ СИЛ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Визначено та проаналізовано основні методи боротьби за незалежність України самостійницьких сил на Волині на початковому етапі Другої світової війни.*

Минуло 69 років від початку Другої світової війни – найкривавішого конфлікту ХХ століття, в якому активну участь брав і український народ. Однак із цього періоду досі залишається чимало таємниць, є нагальна необхідність їх відкриття, переосмислення та детального, спеціального дослідження на рівні певних регіонів.

Серед проблем, що висвітлені недостатньо, є історія діяльності українських на початковому етапі війни самостійницьких сил на Волині, які прагнули використати військове протистояння між двома тоталітарними режимами для здобуття Української незалежної соборної держави.

Як відомо, національно-патріотичні сили, які на еміграції боролися за незалежність України, навесні 1940 р. були поділені на три основні ідеологічні групи: республіканці-демократи, націоналісти, монархісти. Оцінюючи ситуацію, що склалася в західних областях України, у т. ч. на Волині, самостійницькі центри на зламі 1939–1940 рр. окреслили перед собою стратегічну мету – відновлення незалежності України шляхом збройної боротьби в краї, однак тактичні підходи до її здійснення були різними.

Президентові А. Лівичькому підпорядковувалися республіканці, котрі мали завданням розгорнути національно-визвольну боротьбу на Волині у випадку початку радянсько-німецької війни. 20 червня 1940 р. керівництво остаточно затвердило план дій, що передбачав створення на території Волині мережі місцевих збройних відділів під назвою "Січ", які у випадку війни з СРСР мали виступити проти радянської влади, з допомогою німецької армії відновити українську державність. Передбачали перевірку стану активного підпілля в усій Україні, планували відновлення старої або створення нової таємної мережі революційної організації в усіх областях. Планували передчасно не піднімати масового повстання, а лише нарощувати військовий потенціал доти, доки не виникнуть політичні передумови створення регулярної армії та суверенної Української держави. Цю місію було доручено здійснити Т. Бульбі-Боровцю, який у ніч на 1 серпня 1940 р. з розвідницею – кур'єром В. Кульчинською нелегально перейшов радянсько-німецький кордон у районі м. Влодава. Під час перетину кордону вони натрапили на радянських прикордонників, пані Валентина загинула, а Т. Бульба-Боровець щасливо добрався на Полісся [1, с. 50]. За іншою версією, розвідниця відволікаючи увагу прикордонників на себе, потрапила до їх рук. Її розстріляли чекісти у Дубнівській тюрмі в червні 1941 р. [2, с. 15].

Із метою з'ясування позицій німецьких політичних сил щодо українського питання уенерівські емісари відвідували Берлін, однак досягнути позитивних результатів не зуміли. Зовнішньополітична служба націонал-соціалістичної партії в квітні 1940 р. схилилася до думки, що Уряд УНР сповідує демократичні принципи, бореться за незалежність України в межах етнічних кордонів, але готовий піти на політичне, мілітарне, економічне порозуміння з її сусідами, підтримує у цій війні Францію й Англію [3, с.92]. Така позиція Уряду УНР, особливо її останній пункт, не підштовхувала німців до співпраці з цією українською структурою.

Покладали великі сподівання на позитивне вирішення "українського питання" після початку Другої світової війни й монархісти-гетьманці під керівництвом П. Скоропадського. Однак вище політичне керівництво Німеччини вважало, що колишній гетьман не достатньо популяр-

ний в Україні, а його політичний рух приречений на зникнення [4, с. 104]. Однак слід відзначити, що на Волині гетьманці мали певний вплив, особливо на людей похилого віку і деяких кіл української інтелігенції, що засвідчували, які вони таємно розклеїли в містах Луцьку та Ковелі у травні 1942 р. [5, арк. 25–26]. Його прихильники спромоглися навесні 1943 р. організувати повстанський відділ на Кременеччині (південна Волинь) із 70 осіб, який очолив «Вишня» (Гайворонський) [6, с. 79].

Керівництво Німеччини вважало, що найреальнішою політичною силою, з якою можна співпрацювати, є Організація Українських Націоналістів, оскільки вона організаційними, ідеологічними та політичними засадами відрізнялася від інших політичних угруповань, рухів. Націоналісти виступали за незалежну Українську державу, не визнавали жодних міжнародних актів, що закріплювали розпорошеність українських земель, тому представляли інтереси значної частини українського населення.

Слід зазначити, що вище німецьке керівництво ніколи офіційно не розкривало поглядів на українське питання, а якщо й мало якісь плани щодо відродження української державності, то переносили їх на невизначений термін.

Після того, як радянський агент у травні 1938 р. вбив голову Проводу ОУН Є. Коновальця, зовнішньополітична орієнтація ОУН зазнала певних змін. Загострилися стосунки між А. Мельником і членами Крайової езекутиви на західноукраїнських землях, керівником якої був С. Бандера. Слід наголосити, що в умовах розколу і розбрату обидві ОУН продовжували втілювати в життя власні, на їх погляд, єдино правильні політичні та ідеологічні засади.

Провід ОУН(м) вважав за термінову необхідність після вступу радянських військ 17 вересня 1939 р. в Західну Україну вивести до Генерального Губернаторства якнайбільше розсконспірованих членів ОУН, яким загрожувала небезпека, іншим пропонували перейти у глибоке підпілля і провести серед місцевого населення антибільшовицько-пропагандистські заходи, за сприятливих обставин здійснювати диверсії та локальні збройні виступи в регіоні. Головні ж сили бойовиків планували вишколювати в Генеральному Губернаторстві й у випадку конфлікту між Німеччиною і СРСР використовувати їх у боротьбі з комуністичним режимом як союзу українську армію [7, с. 200].

Керівництво ОУН(б), навпаки, наполягало на негайному піднятті збройного виступу в західноукраїнському регіоні, та й у цілому в УРСР. Вони вважали, що повстання реально зможе розхитати основи більшовицького режиму, поставити світ перед фактом про бажання українського народу здобути незалежність. Бандерівці прагнули створити нестабільну ситуацію на радянсь-ко-німецькому кордоні, примусити Берлін втрутитися в події, незважаючи на підписання Пакту Ріббентропа–Молотова [8, с. 15].

Аналізуючи сучасні архівні матеріали, збірники документів, публікації провідних науковців із окресленої проблематики, можна стверджувати, що плани керівництва ОУН(б) були, м'яко кажучи, наївними. У ці роки радянська тоталітарна система залишалася досить міцною і кілька тисяч технічно відсталого озброєних бойовиків не змогли б протистояти їй, а також розраховувати на допомогу Заходу було нереально. Однак, хоча до німецького Генерального Губернаторства перейшли кілька тисяч членів ОУН, за різними оцінками, на території УРСР перебувало від 10 до 44 тисяч підпільників та їх симпатиків [8, с.15].

Незважаючи на директиви своїх центрів, місцеве націоналістичне підпілля змушене було пристосовуватися до радянської дійсності й міру можливості виконувати їх директиви. Одна частина членів ОУН намагалася проникнути в державні структури влади, вступити в комсомол, із середини розхитувати більшовицький режим. Інші здійснювали бойові акції, використовуючи захоплену в поляків у вересні 1939 р. зброю. Доволі масштабні збройні виступи українські націоналісти здійснили у жовтні–листопаді 1939 р. в м. Збараж та Кременецькому, Вишневецькому, Збаразькому повітах [7, с. 200].

Хоча виступи українських націоналістів були розрізненими і майже стихійними, провід ОУН(б) сприймав їх як сигнал, що сповіщав про назрівання революційної ситуації в регіоні та підштовхував керівництво до здійснення в низових ланках організаційних та координаційних заходів.

Активізація діяльності націоналістів закономірно занепокоїла радянські спецслужби, які розпочали контрзаходи, що проявилось у масових арештах усіх підозрюваних у причетності до націоналістичного підпілля. Більшості краян чекісти висували звинувачення в організації

"банди". Нею вважали групу з двох та більше осіб, якщо хоча одна з них мала зброю (ніж, сокира, вила, коса теж підпадали під поняття "зброя") і намір вчинити протиправні діяння [8, с. 22]. У такій ситуації багатьох сільських юнаків можна було легко зарахувати в когорту "бандитів".

До боротьби в умовах радянської дійсності самостійницькі сили значною мірою не були підготовлені, тому вони навесні 1940 р. зазнали значних втрат. Траплялися випадки, коли націоналісти живими потрапляли до рук співробітників НКВС. Так, інспектор бандерівського проводу "Максим", який перевіряв бойову готовність низових ланок підпілля в регіоні, під час допитів подав достовірні відомості про місця розташування таємних складів із зброєю і боеприпасами. Вжитивши оперативних заходів, чекісти розкрили 96 націоналістичних груп і низових організацій, арештували 1108 підпільників, вилучили 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тисяч набоїв та інше військове майно [8, с. 23].

У грудні 1940 р. органи НКВС, скориставшись зимовими умовами, що частково позбавили маневреності нелегалів, їх неможливістю перебувати в лісових масивах, розпочали операцію з "остаточного знешкодження націоналістичного підпілля".

У таких важких обставинах самостійницькі відділи змушені були прориватися через кордон на Захід у районі річок Буга і Сяну, хоча в сутичках із прикордонниками зазнавали значних втрат. Таких спроб було більше 100, 86 зафіксували прикордонники [9, с. 72].

За станом на 24 квітня 1940 р. з метою "закриття" кордону в порядку обміну населення між СРСР та Німеччиною відправлено до Генерального Губернаторства 8969 сімей (43318 осіб). Углиб Радянського Союзу вивезено 2318 сімей та відселено в східні райони Волинської області 842. Волиняни намагалися протестувати проти необґрунтованих протиправних дій сталінського тоталітарного режиму, що призвело до посилення репресій проти місцевого населення. Радянські функціонери додатково депортували з краю 1670 сімей [10, арк. 23].

У відповідь націоналісти послалили диверсії на стратегічно важливих об'єктах краю. Так, у 1940 р. на залізничному вокзалі м. Рівного старший стрілочник Тимошук свідомо прийняв пасажирський поїзд на зайняту колію, викликавши аварію. У регіоні зафіксовано 27 випадків сходження ешелонів під укіс, 7 аварій, 1360 нештатних ситуацій, що загрожувало життю людей або знищенню матеріальних цінностей [11, арк. 41]. Відбувалися постійні сутички націоналістів із працівниками силових структур, які радянлізували край. 8 лютого 1941 р. чекісти намагалися здійснити операцію з ліквідації в с. Добриводи Козинського району Рівненської області "політбанди", яка попередньо вбила дільничного міліціонера Дідулу, однак через неузгодженість дій між співробітниками НКВС бойовики зникли, поранивши міліціонера Дідуя. 8 березня 1941 р. чекісти намагалися ліквідувати в цьому ж селі бойову групу націоналістів під керівництвом "Зубача", однак мети теж не досягнули. У перестрілці був поранений оперуповноважений НКВС Фус [7, с. 36].

Однак співробітники силових структур інколи досягали значних успіхів у боротьбі з націоналістами. Наведу лише кілька прикладів: 26 травня 1941 р. в с. Гуцин Селищанського району Волинської області ліквідовано бойову групу з трьох осіб: Тенюка – помічника Ковельського окружного Проводу ОУН та бойовиків Горина і Барана. Будучи оточеними, вони дві години чинили збройний опір, однак були знешкоджені. На місці сутички у націоналістів захоплено 2 гвинтівки, 2 револьвери, гранату, націоналістичну літературу та окружний стяг ОУН. У квітні 1941 р. в результаті вдало здійсненої агентурної роботи енкаведисти ліквідували "політбанду" Миронюка з трьох осіб, яка здійснювала терористичні акти в Кременецькому районі Тернопільської області. Під час слідства чекісти дійшли до висновку, що бойовики Миронюк і Плигаль нелегально перейшли радянсько-німецький кордон і збирали розвідувальну інформацію на користь Німеччини. При операції затримано також 4 симпатики ОУН, котрі їм допомагали [7, с. 233].

Про створення силовими структурами власної агентурної мережі і проникнення її в ОУН свідчить директива УНКДБ-УНКВС у Рівненській області райвідділам НКДБ-НКВС від 28 квітня 1941 р., в якій йдеться, що є підтверджені відомості: націоналісти поширюють самостійницькі ідеї серед частини бідняцько-середняцьких верств населення. Втягують їх до своєї таємної організації, частину вишколеніших оунівців переводять на нелегальні методи боротьби, залучають до терористичних актів проти прорадянсько налаштованих громадян та протидіють колективізації, що розпочалася в регіоні. Так, у Вербському районі вони підпалили садибу голови

колгоспу, в Межирічському – ліквідували голову сільської кооперації, Козинському, Червоно-армійському районах вбиті та поранені працівники НКВС й активісти сіл. Встановлено, що на території області діяли обласний і окружний Проводи ОУН, очолювані "Роботницьким" – Клеванський район, "Соловейком" і "Березою" – Дубнівський і Млинівський райони, "Рибаком" – Дерезнянський і Костопільський райони. У директиві дана вказівка посилити агентурно-оперативну роботу зі знешкодження націоналістичного підпілля [7, с. 194–196].

Незважаючи на втрати, ОУН постійно поповнювали нові люди, котрі не були задоволені сталінським тоталітарним режимом. За даними на 15 червня 1941 р., співробітники силових структур у західних областях України поставили на облік 77 "бандгруп", в яких нараховувалося 366 особи. З них "політбанд" – 51 (274 бойовиків) і 26 кримінальних банд, які нараховували 92 особи. Найбільше їх оперувало в Тернопільській та Волинській областях [7, с. 233].

У підсумку слід відзначити, що стратегічна мета і тактичні методи боротьби самостійницьких сил за відродження незалежності України здійснювалися у неймовірно складних умовах, із чисельною нерівністю протиборствуючих. Забезпечення підпільників інструкціями та директивами своїх еміграційних центрів було, на жаль, набагато кращим, аніж зброєю, військовим спорядженням, засобами зв'язку тощо. Протириччя, що виникли всередині самостійницьких сил, згубно позначилися на подальшому розгортанні національно-визвольної боротьби. Незважаючи на конкуренцію щодо впливу на місцеве населення, різні тактичні підходи у досягненні стратегічної мети, самостійники проявили себе вмілими конспіраторами, вони зуміли здобути собі значну підтримку краян та поширити у регіоні національну ідейність. Тож, незважаючи на втрати, підійшли до початку радянсько-німецької війни з вірою в свої сили та остаточну перемогу.

#### *Список використаних джерел*

1. Зубенко А. До 20-ліття УПА // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Канада. – 1962. – № 6. – С. 47–60.
2. Чернихівський Г. Портрети пером: Статті, есе, рецензії. – Кременець–Тернопіль, 2001. – 362 с.
3. Кучер В. І. Українська еміграційна політична опозиція в контексті підготовки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 89–99.
4. Кентій А. В. Нариси історії українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – 201 с.
5. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 4.
6. Мазурок В. Самостійницький рух на Волині в 40-х на початку 50-х років ХХ століття // Дис. канд. істор. наук. – К., 2006. – 213 с.
7. Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 1. – 239 с.
8. Патриляк І. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни // ОУН і УПА: Історичні нариси. – К., 2005. – С. 15–52.
9. Ткачук А. В. Перед судом історії. Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы Второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. – К., 2000. – 179 с.
10. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1–а.
11. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 9–а.

**Valentyn Mazurok**

#### **TACTICS AND METHODOLOGY OF THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE OF UKRAINE OF THE INDEPENDENT FORCES OF VOLYN AT THE INITIAL STAGE OF THE GREAT PATRIOTIC WAR**

The article defines and provides the analysis of the main methods of the struggle for independence of Ukraine of the independent forces of Volyn at the initial stage of the Great Patriotic War.

**УДК 336.742:341.324(477) 1939/1945**

**Олег Клименко**

## **ВНУТРІШНІ ГРОШОВІ ЗНАКИ ВЕРМАХТУ ЯК ОДИН З ВАЖЛИВИХ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕЙХУ ДЛЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ Й ПОГРАБУВАННЯ ОКУПОВАНИХ КРАЇН ЄВРОПИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*У статті розкрито роль емісії грошових знаків для вермахту в економічній експлуатації та пограбуванні окупованих територій.*

Однією з характерних рис гітлерівського "нового порядку" в роки Другої світової війни є активна участь в пограбуванні окупованих країн, фінансово- банківських інституцій Рейху, в тому числі через застосування різних видів окупаційних валют. На жаль, цей винятково важливий та актуальний для вітчизняної історії соціально- економічний аспект поки що не знайшов достатнього відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

У 1967 р. радянський вчений-економіст З. Атлас вперше в СРСР подав неточну інформацію про існування поряд із білетами імперських кредитних кас з номіналами в марках ще одного виду грошових знаків без назви вартістю 1, 2, 5 та 10 рейхспфенінгів [13, с. 295]. У тому ж році в США вийшла книга Р. Тоя і Б. Меєра, де містилась більш детальні та систематизовані відомості про цю емісію, принаймні перераховані усі її номінали [1, с. 24].

У даному випадку мова йшла про маловідомі широкому загалу грошові знаки вермахту, які, на нашу думку, слід називати армійськими або військовими грошима. Аналіз та узагальнення наявних матеріалів, насамперед архівних, стосовно грошей вермахту, розкриття їх ролі в пограбуванні окупованих територій, а також використання армійських грошових знаків українськими збройними відділами, які воювали на боці фашистської Німеччини, є метою даної статті.

Грошові знаки для вермахту планувались ОКВ переважно для забезпечення внутрішнього обігу серед військовослужбовців діючої армії і осіб до них прирівняних, які постачалися товарами через інтендантські й інші армійські служби, безпосередньо в місцях розміщення військ в окупованих країнах. Їх основним завданням було запобігти нагромадженню рейхсмарок в руках населення окупованих країн.

Зокрема, в окремих регіонах України, які перебували в прифронтовій зоні, а також під румунською та угорською юрисдикцією, загарбники широко застосовували офіційно запроваджені в серпні 1942 р. "Платіжні засоби утримання німецьких збройних сил" ("Behelfszahlungsmittel für die Deutsche Wehrmacht"), які випускались однобічними купюрами вартістю 1, 5, 10, 50 рейхспфенінгів, 1 та 2 рейхсмарки [3, с. 41].

Німецький дослідник А. Пік окреслив сфери їх використання: 1)оплата т.з. маркітантських товарів та перебування в солдатських будинках; 2)оплата за перевезення військовослужбовців на батьківщину; 3)оплата дрібних заощаджень й інших додаткових економічних послуг [3, с. 41].

Постачання військ товарами на тлі загальної економічної ситуації було відносно дешевим, оскільки проводилось за рахунок трофейних, часто награбованих в українського населення товарів та майна. Тому номінали вказаних засобів утримання були штучно переоцінені в бік зниження і відповідали 1/10 фактичної вартості, за якою продавались товари. Тобто грошовий знак 1 рейхспфенінг реально коштував 10 рейхспфенінгів, а 1 рейхсмарка – 10 рейхсмарок [19, с. 30]

Німецький фахівець Д. Гофман вважав, що грошові знаки для військовослужбовців вермахту були заздалегідь надруковані до початку Другої світової війни і стали обмежено використовуватись щонайменше за рік до їх офіційного оголошення про введення їх в обіг [4, с. 116–117].

Аналогічної думки дотримувався і його співвітчизник А. Пік, який стверджував, що цей вид воєнних грошей з'явився в середині 1940 р. в Румунії, Болгарії та Франції [3, с. 41].

Не заперечував їм радянський дослідник Б. Сенілов, який вказав, що емітовані в 1940 р., згадані грошові знаки вперше з'явилися в обігу серед військовослужбовців відносно невеликого контингенту німецьких військ у Греції весною 1941 р [19, с.29-30]

Очевидно, він мав рацію, оскільки порівняно часто зустрічаються армійські бони вартістю 1, 5, 10 та 50 рейхсфенінгів, які використовувались військовослужбовцями німецького гарнізону в Салоніках. Усі вони проштемпельовані грецькою гербовою печаткою червоного кольору та німецькою печаткою фіолетового кольору. Німецькі печатки були трьох різновидів і містили такі написи: 1) "BEFEHLSABER SALONIKI-AGAIS, 7"; 2) "WERMACHTSINTEDANT BEIM BFH. GRIECHENLAND."; 3) "WERMACHTSINTEDANT BEIM BFH. GRIECHENLAND AUBENST. SALONIKI-AGAIS" [7, с. 239-240].

Інші автори причини появи й використання "Платіжних засобів утримання німецьких збройних сил" також пов'язують з перебуванням німецьких гарнізонів в Греції, Румунії, Болгарії й інших країнах. При цьому вони роблять акцент на тому, що спочатку німецьким військовослужбовцям грошове утримання виплачували частково марками імперських кредитних кас, а частково національною чи місцевою валютою країни перебування. Однак, у багатьох країнах існували обмеження щодо використання німецькими військами їх національної валюти. Доводилось виплати проводити марками імперських кредитних кас, які на практиці виконували здебільшого роль "столових грошей", що створювало проблеми для Рейхсбанку через додаткові видатки [11].

Радянський дослідник А. Алексєєв виявив ще одну причину застосування "Платіжних засобів утримання німецьких збройних сил" – спекуляція валютою, яка процвітала серед військовослужбовців вермахту. Нескладний її механізм був обумовлений відмінністю купівельної спроможності й співвідношень обмінних курсів воєнних марок і національних валют окремих окупованих країн, при яких відбувалась "втеча" банківних імпериальних кредитних кас зі Сходу на Захід, де вони цінувались дорожче. Так, до Франції їх ввозили військовослужбовці вермахту з багатьох країн для закупок за більш низькими цінами споживчих товарів та оплати послуг [12, с. 50-51].

Д. Семенюк (США) схильний вважати, що задовго до офіційного запровадження армійських грошей вермахту однофенінгові банкноти допоміжного платежу пройшли апробацію серед німецького контингенту в Бухаресті та в Софії у 1940-1941 рр [11].

І справді, однофенінгові бони за своїм дизайном, нанесеним додатковим штемпелем синього кольору у вигляді свастики, стоїть дещо особібно від серійного випуску з шести номіналів, про які мова велась вище.

Вагомим аргументом, який остаточно підтверджує факт появи армійських грошей у 1940-1941 рр., є наявність датованих їх цинкових дублікатів вартістю 5 та 10 рейхсфенінгів, котрі з невідомих причин (вірогідно з метою економії металу) не набули широкого поширення в частинах вермахту [5, с. 224].

Отже, на підставі вказаних тверджень дослідників випливає висновок, що спеціальні грошові знаки для вермахту були запроваджені з метою скорочення до мінімуму в час тотальної війни обігу банкнотів імперських кредитних кас, які, у випадку захоплення їх супротивником, могли бути використані як засіб боротьби проти Німеччини на економічному відтинку.

Слід мати на увазі, що подібні паперові грошові знаки, але іншого дизайну, на кооперативних засадах були започатковані ще в середині 30-х років і використовувались у рейхсвері та парамілітарній організації "Гітлерюгенд", які в роки Другої світової війни стали кістяком вермахту та військ СС [6, с. 109]

На боці Німеччини у 1939-1945 рр. діяв майже мільйон вояків Добровольчих з'єднань східних народів, з яких, за різними джерелами, близько 220-250 тисяч були українцями. З числа українців 35 тис. служили в охоронних батальйонах, понад 50 тис. у вермахті, 30 тис. – у військах СС, 10 тис.–у юнацьких протиповітряних формаціях Лютваффе, 15 тис. – в Абвері, 38 тис. – в УНА і понад 70 тис. в інших німецьких та її союзників частинах на різних допоміжних службах [8, с. 48; 14, с. 416, 531].

---

\* За підрахунками українського історика А. Боляновського понад 50000 з них загинули [14, с. 449].

Питання організації в добровольчих військах грошового забезпечення та використання конкретних видів валют, в тому числі й армійських грошей, залишається сьогодні найменш вивченим.

Учасники українських збройних формувань у складі вермахту з батальйонів "Нахтігаль", "Роланд" та сотні "Пума", які трактувалися німецькими властями як добровольці ("der freiwillige"), отримали через головне інтендантство сухопутних військ харчування і грошове утримання, що відповідало нормам інших відділів німецької армії [23, арк. 269].

Все це може означати лише одне, що на території Румунії в період вишколу в червні 1941 р. вояки з українських відділів "Роланд" та "Пума", з метою економії валюти Рейху, як і інші німецькі військові контингенти, вірогідно використовували в якості кишенькових грошей "Платіжні засоби утримання німецьких збройних сил".

Напередодні радянсько-німецької війни на території Німеччини військові окружні команди стали мобілізувати деяких українців (як і поляків та представників інших національностей), які трактувалися як етнічні німці-фольксдойче, у допоміжні служби. У Генерал-губернаторстві таких українців скеровували до напіввійськових охоронних загонів "Зондердінст", які підпорядковувалися поліції порядку "Орднунгполіцай". Кілька сотень українців на території Польщі також залучили до будівельних загонів німецької Служби Батьківщини ("Heimatsdienst"), підпорядкованій Службі праці Рейху-РАД ("Reichsarbeitsdienst").

Незважаючи на труднощі постачання, харчування для учасників вказаних формувань виділяли за воєнними нормами й щоденно виплачували окупаційний злотий на кишенькові витрати ("taschengeld") [14, с. 79–80].

Згодом до військово-будівельних з'єднань вермахту, зокрема в "Організацію Тодта", стали залучати на добровільній основі мешканців Східної України, яких називали "допоміжними добровольцями", скорочено "гіви" ("gilfswilligen"). Примусова ж мобілізація чоловічого населення окупованих територій до вермахту була б порушенням Законів ведення війни. Спершу "гіви" діяли у складі німецької армії неофіційно, хоча і без відповідних нормативних документів практично отримали статус вояків. Переважну більшість таких добровольців після проходження спеціальної перевірки на благонадійність застосовували для не бойових завдань (перекладачі, денщики, кухарі, водії автотранспорту, тощо). В Україні зарахування "гіви" на військову службу здійснювали комендатури тилової армійської області "Південь" через районні управи на місцях [21, арк.1, 56].

У січні 1942 р. управа Олевського району дала оголошення про прийом на роботу для транспортних організацій вермахту водіїв, механіків, автослюсарів й інших спеціалістів віком від 18 до 40 років. У разі прийняття на службу вони забезпечувалися уніформою, харчуванням, квартирою та заробітною платою у розмірі 10 рублів на день, а після шестимісячної праці – оплачуваною відпусткою [24, арк.125].

Проте, в значно більших масштабах, ніж цивільних осіб, вермахт зараховував до лав "гіви" колишніх вояків Червоної армії, які опинилися в полоні й погодилися виконувати у підрозділах вермахту другорядну роботу. Більшість з них працювала в неозброєних робітничих командах, які називалися будівельними ротами ("baukompanie").

Окремі німецькі генерали, такі як Е. Клейст, Е. Манштейн, Г. Гудеріан й інші намагалися ігнорувати накази Гітлера, які забороняли створення підрозділів з українців та росіян. Впродовж весни 1942 р. деякі створені при вермахті українські підрозділи брали участь у фронтових діях проти Червоної армії в Криму, а згодом і в бойових операціях проти радянських партизанів на Волині та Поліссі. Однак значні втрати вермахту на Східному фронті, особливо протягом весни–літа 1942 р. вимагали компенсації за рахунок нових сил та резервів. Вони і стали самим важливим аргументом для Гітлера, який під тиском військових кіл став схилитися до думки про доцільність створення з мешканців окупованих східних територій невеликих військових формувань. У наказі № 46 від 18 серпня 1942 р. "Про посилення боротьби проти бандитизму на

---

\* Гітлер категорично відхилив пропонувані йому проекти творення антибільшовицьких армій з представників народів окупованих східних територій. 23 квітня 1942 р. він заявив Гімлеру: "якщо німецький народ хоче залишитися народом-воїном, він не повинен давати зброю в руки населенню завойованих або окупованих ним територій" [18, с. 220].



Сході" фюрер пов'язував подальше створення національних формувань з наявністю "безумовно надійних добровольців, сповнених бажання воювати" [14, с. 116–118].

Ігноруючи міжнародні правові норми ведення війни, зокрема положення Женевської конвенції 1907 р., що забороняла використання однією воюючою країною громадян іншої проти її ж військ, командування вермахту на середину 1942 р. створило численні військові формування з мешканців окупованих територій, які отримали офіційний статус "власні територіальні допоміжні сили на Сході" ("landeseigene Hilfskräfte Osten"). На цей час загальна кількість "гіві" у різних підрозділах при німецьких збройних силах перевищила 100000 осіб. На серпень 1942 р. у сухопутних військах чисельність сформованих з "гіві" частин зросла настільки, що в діловій документації ОКВ для їх загального окреслення був запроваджений термін "Східні війська" ("Osttruppen"). Однак німецька нормативна база належними чином не врегулювала правові підстави вказаних підрозділів, не враховувала чи ці вояки опинилися в згаданих формуваннях добровільно, чи були мобілізовані [14, с. 116–118].

У жовтні 1942 р. для допоміжних добровольців на підставі мотивованого рапорту начальника відділу рангом не нижче командира батальйону встановлювалися диференційовані розміри щомісячного грошового утримання, які визначалися "ступенем надійності": 1-й ступінь – 30 рейхсмарок (375 рублів) – для всіх, хто взятий на службу; 2-й ступінь – 36 рейхсмарок (450 рублів) – після 6-ти місячного випробувального терміну; 3-й ступінь – 42 рейхсмарки (525 рублів) – після 12-ти місячного випробувального терміну [22, арк. 2].

Як бачимо, розміри грошового забезпечення допоміжних добровольців, які утримувалися за стандартами інших іноземних частин вермахту, були значно нижчими, ніж в основних частинах німецької армії. Однак, у зв'язку з гострим кадровим голодом для частин вермахту, інфляційними процесами, а також під впливом генерала Добровольчих з'єднань Кестрінга, підтримки рейхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга<sup>\*</sup>, в лютому 1944 р. ОКВ започаткував заходи щодо покращення соціального забезпечення східних добровольців, які були зрівняні в правах з вояками-німцями [14, с. 281–282].

Станом на 1 липня 1942 р. на усіх окупованих східних територіях було створено 97 охоронних батальйонів ("Schutzmannschaftsbataillons") скорочено "Шума" із загальною кількістю 165128 службовців охоронної служби. В межах України у різний час було створено 58 українських куренів. За офіційною німецькою статистикою у лютому 1942 р. в рейхскомісаріаті "Україна" в цих батальйонах служило 14300 осіб, в червні через активізацію радянського партизанського руху зросло до 30000. Всього ж в охоронній службі в рейхскомісаріаті та суміжних територіях нараховувалося 70757 українців [14, с. 134].

Щуцполіція забезпечувалася згідно з наказом рейхсфюрера СС Гімлера від 29 травня 1942 р. Місячне грошове утримання українського шуцмана становило 24 рейхсмарки, а батальйонзфюрера (курінного) – до 99 рейхсмарок. Одружені на додачу до цього одержували ще й гроші на утримання сім'ї в розмірі від 125 % заробітної плати для рядового (тобто в сумі із зарплатою – 54 рейхсмарки), до 45 % – для курінного (в сумі 144 рейхсмарки). Окрім того, їм видавалися продуктивні картки та преміальні марки. Однак з метою економії коштів рядові військовослужбовці цих батальйонів нерідко утримувалися за нижчими стандартами. Їх платня коливалася від 5 до 8 карбованців (1–2 рейхсмарки) на день [16, с. 800; 25, арк. 30].

Так, зараховані до охоронного батальйону №136 (Чернігівщина) восени 1942 р. отримували таку платню: особовий склад–240 карбованців на місяць, одружені шуцмани – 540, неодружені командири роїв – 340, одружені – 640, а одружені командири чот – 690 карбованців на місяць [24, арк. 4–8].

Фінансування батальйонів "Шума" в областях, підпорядкованих німецькій військовій адміністрації, відбувалося за рахунок тилових військ вермахту, тоді як створені в рейхскомісаріаті "Україна" українські охоронні курені, відповідно до розпорядження керівництва окупаційної влади, фінансувала місцева цивільна адміністрація. На підставі цих фактів логічно випливає твердження, що в прифронтових регіонах заробітна плата шуцманам частково виплачувалася

---

<sup>\*</sup> 2 червня 1943 р. вийшло розпорядження А. Розенберга, згідно з яким, починаючи з 1 червня поточного року, для сімей вояків усіх формувань Східних військ встановлено матеріальне забезпечення, що цілком відповідає забезпеченню сімей німецьких вояків [20].

грошовими знаками вермахту, а також частково радянськими карбованцями, які, в залежності від ситуації на фронтах, користувалися попитом у населення.

Для боротьби з польським рухом Опору та радянськими партизанами, оборони українських установ та населення, німці змушені були дати згоду на формування прибічниками ОУН(м) у грудні 1943 р. Українського легіону Самооборони (УЛС), який як 31-й батальйон СД перебував на повному матеріальному забезпеченні окупантів [26, арк. 117].

Щомісячне грошове утримання вояків УЛС було значно вищим, ніж шуцманів. У жовтні 1944 р. стрілець отримував 135 рейхсмарок, десятник – 162, чотовий – 243, хорунжий – 324 [14, с. 269].

Разом з тривалим формуванням української дивізії "Галичина", яке розпочалося в квітні 1943 р., у березні – червні 1944 р. у цьому дистрикті окупантами також форсовано проводився набір добровольців до українських батальйонів вермахту. В офіційному зверненні окупаційної адміністрації було сказано, що українські батальйони нічим не різняться від німецьких частин, і що добровольці мають усі права німецьких вояків, насамперед з погляду матеріального забезпечення. Під час навчання військовикам цих батальйонів обіцяли виплачувати по три окупаційних злотих на день, а після закінчення вишколу – 300 злотих (150 рейхсмарок) на місяць [20].

Поряд із 14-ою дивізією військ СС "Галичина" на середину 1944 р. чисельно невеликі українські підрозділи, або ж окремі українці, поповнили ще 12 дивізій "Ваффен- СС", серед яких були танкові дивізії № 1 "Лейбштандарте Адольф Гітлер", № 2 "Дас Рейх", № 3 "Тотенкопф", № 5 "Вікінг", № 9 "Гогенштауфен", № 10 "Фрунсберг", № 12 "Гітлерюгенд", № 18 "Хорст Вессель", добровольча кавалерійська №22 "Марія Терезія", гренадерські № 29, № 30 (російські № 1 і № 2) та № 31 "Валлоніен" [17, с. 286–288].

Вербування до 1, 2 та 3 дивізій військ СС розпочалося ще восени 1941 р. Тоді за активної участі референта СД дистрикту "Галичина" Альфреда Кольфа на Покутті та Гуцульщині було мобілізовано понад 1000 українців. Навесні 1943 р. розпочалася зініційована командиром 1-ої танкової гренадерської дивізії генерал-полковником Й. Дитріхом нова хвиля пошуку добровольців до військ СС в інших регіонах, включених до Генерал- губернаторства [17, с. 286-287].

Учасники вказаних підрозділів, як і вояки 14-ої дивізії військ СС "Галичина", нарівні з повноцінними військовослужбовцями військ СС отримували оперативний пайок ("Einsatzverpflegung") – найкраще фронтове харчування та тютюн, а також відповідне грошове утримання. Більше того, окремі офіцери української дивізії навіть мали певні пільги. Як вказував відомий діаспорний діяч та історик В. Верига, ряд старшин армії УНР були зачислені в СС "Галичину" з пониженням їх колишніх військових звань та посад. У кращому випадку їх брали командирами сотень. Однак їм оплачували грошове утримання їх колишніх рангів, тобто колишній підполковник української армії отримував платню підполковника німецької армії [15, с. 32].

Кілька сотень українців приймали участь у бойових діях німецьких військово- повітряних сил ("Luftwaffe"). Більшість з них перебувала в окремій Східній ескадрі генерала Генріха Ашенбреннера. Двадцять українських пілотів безуспішно спробували отримати від Г. Геринга дозвіл на створення українського авіаційного підрозділу [14, с. 430].

Українські пілоти, а також наші співвітчизники з інженерно- технічних служб обслуговування аеродромів з самого початку зачислення їх на службу забезпечувалися на рівні їх німецьких колег. Вони отримували частину своєї заробітної плати армійськими грошима, які отоварювали в спеціальних магазинах. Аналогічно забезпечувалися й невелика група українців, які служили у німецькому військово- морському флоті ("Kriegsmarine") і трактувалися як "помічники морського флоту" ("Marinehelfer").

У Галичині поряд із вербуванням українських чоловіків до батальйонів вермахту чи дивізій військ СС з квітня 1944 р. мало місце частково добровільне, а частково примусове рекрутування юнаків віком від 14 до 17 років до формувань ППО.

У зв'язку з несприятливим для Німеччини перебігом військових дій вже в 1943 р. стали траплятися перебої із забезпеченням окремих частин вермахту "платіжними засобами...", а також місцевою валютою, яка стрімко падала. Командування окремих німецьких гарнізонів в

Греції восени 1944 р. ці труднощі долало шляхом штемпелювання печатками вермахту італійських окупаційних грошових знаків, підвищуючи їх номінали до "захмарних величин".

На початку 1945 р. на зміну "Платіжним засобам утримання німецьких збройних сил" прийшли "Розрахункові знаки німецьких збройних сил" ("Verrechnungsscheine für die Deutsche Wehrmacht") вартістю 1, 5, 10 та 50 рейхсмарок з датою емісії 15 вересня 1944 р., які мали на меті ще більше обмежити сферу функціонування білетів імперських кредитних кас. Вони видавались військовослужбовцям вермахту та особам до них прирівняним в рамках платіжного регулювання для розрахунків при пересуванні (транзиті) військ з Німеччини за кордон і в зворотному напрямку, а також для сплати податків в країнах, у яких використання їх власної валюти обмежувалось. На них повинні були обмінюватись німецькі й інші окупаційні гроші, які до цього отримували військовослужбовці. Покидаючи Рейх, військовий персонал на території завойованих країн на ці розрахункові грошові знаки міг, у випадку необхідності, одержати за встановленим курсом окупаційні або ж місцеві гроші. Передбачалося, що розрахункові знаки могли використовуватись на закупки і в платежі тільки серед військовослужбовців німецької армії. На зворотних боках бон містилось відповідне застереження, що ці грошові знаки приймаються тільки з рук військового персоналу і обмінюються усіма касами, платіжними пунктами імперських кредитних кас, пунктами обміну, а також Імперським банком та іншими німецькими фінансовими інституціями.

На відміну від першого виду військових грошей, ці знаки за своїми номіналами відповідали при обміні їх фактичній купівельній спроможності. На території України, яка на той час вже була визволена від німецьких окупантів, вони не використовувались [3, с. 92.] Однак більшість українських військових формувань, які перебували у складі вермахту, в тому числі дивізія "СС-Галичина", послуговувались "Розрахунковими знаками німецьких збройних сил" на території Угорщини, Чехословаччини Франції, Югославії та інших країн.

Окрім вермахту, армійські грошові знаки широко застосовували і нині застосовують в багатьох іноземних арміях, насамперед в армії США, Великобританії, Данії. Американські дослідники Д. Болінг і Ф. Шван узагальнили основні риси й властивості армійських грошей, які, на їх думку, наступні:

- вони приготовлені виключно для військової організації, а не для цивільного уряду;
- використовуються, щоб заплатити військовому персоналу, який приймає участь у військових операціях за межами своєї держави ;
- перебувають в обігу за спеціальною домовленістю, тому вони не є легальними засобами платежу ні в країні перебування, ні на батьківщині;
- обмежувальні умови використання зазвичай проставляються на кожному примірнику;
- номінали армійських грошей подаються у валюті тієї країни, до армії якої належить військовий контингент за кордоном;
- емісії завжди мають хороший дизайн та друк, однак ніколи не підписуються посадовими особами [2, с. 805].

#### *Список використаних джерел*

1.R. S. Toy, B. Meyer Axis Military Currency.- Tucson, Arizona, 1967. 2. Schwan C.F. Boling J.E. World War II Remembered (history in your hands, a numismatic study). BNR Press, Port Clinton, Ohio, 1995. 3. Pick A. Papiergeld Lexikon. – München: Mosaik Verlag, 1978. 4. Hof-

---

\* У зв'язку з евакуацією німецьких військ з Греції на початку вересня 1944 р. інфляція набрала катастрофічних обертів. Щоб її приборкати, командування вермахту в провінції Трікала прийняло рішення контрмаркувати банкноти, випущені "Касою середземноморського кредиту", вартістю 1000 та 5000 драхм і підвищити їх номінальну вартість відповідно до 10 млн. та 200 млн. драхм. Для узаконення зміни номіналів на банкнотах вартістю 1000 драхм було зроблено наддрук чорного кольору "Im Auftrage, (Vollmacht) Feldkommando 1029 vom 29 september 1944" ("За дорученням польового командування 1029, 29 вересня 1944"). На банкнотах 5000 драхм також є подібна наддруківка чорного кольору, але з датою 1 жовтня 1944 р. Окрім того, на аверсі грошового знаку цієї вартості стоїть ще й печатка вермахту червоного кольору. Банкноти мають факсимільні підписи воєнного коменданта провінції Трікала Фрьольха, представника префектури цієї ж провінції та нові контрольні номери. Окупанти залишили Грецію 31 жовтня 1944 р., однак на Кріті й інших островах їх війська перебували майже до кінця війни [9, с. 119, 121].

man D. Das Notenbuch: Katalog der Deutschen Banknoten ab 1878.– Schabach, 1979. 5. W. Tril-  
lenberg. Die Ukraine heute. Ihr Geldwesen in den weltwirtschaftlichen und weltpolitischen Um-  
brüchen des letzten Sakulums.- Berlin, 2005. 6. Notaphilie 6/ Papiergeld- auktion 15 mai 1993 in  
Hamburg. 7. Rosenberg H. Die Deutschen Banknoten ab 1871 – H. Gietl Verlay and Publika-  
tionsservice GmbH Regenstau, 2001. 8. Fisher G. Soviet Opposition to Stalin: A Case Study in  
World War II.- Cambridge, Mass. (USA): Harvard University Press, 1952. 9. Grabowski H. L.  
Der besondere Geldschein Behelfsausgaben der deutschen Wehrmacht in Griechenland 1944.  
//Münzen und Papiergeld, juni 2006. 10.Verordnungsblan der Reichsminister für die besetzten  
Ostgebiete. – № 12 – Berlin. – 2 Juni 1943. 11. Semeniuk J. Nazi Germany's Blitzkrieg Currency  
(неопублікована стаття). 12. Алексеев А. М. Военная валюта. – М.: Госфиниздат, 1948. 13.  
Атлас З.В. Социалистическая денежная система. – М.: "Финансы", 1969. 14. А. Боляновсь-  
кий. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів,  
2003. 15. Верига В. Слідами батьків: нарис історії 30-го полку Дивізії "Галичина"-1-ої  
Дивізії Української Національної Армії. – Львів: Братство Колишніх Вояків 1-ої УД УНА,  
2002. 16. Дерейко І. Українські допоміжні воєнізовані формування німецької армії і поліції  
в генеральній окрузі Київ у 1941–1943 рр.//Архіви окупації 1941-1944. - Т. 1. - К., 2006. 17.  
Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій управі "Галичи-  
на" в 1943–1945 роках. – Торонто–Нью-Йорк, 1978. 18. Пикер Г. Застольные разговоры  
Гитлера. - Смоленск: Русич, 1993. 19.Сенилов Б. В. Военные деньги Второй мировой вой-  
ны. – М.: "Финансы и статистика", 1991. 20.Львівські вісті. – Ч. 135 (854). – 14 червня  
1944. 21. ЦДАВО України. – Ф. 2453. – Оп.1. – Спр. 298. 22. ЦДАВО України. – Ф. 2453. –  
Оп. 1. – Спр. 1. 23. ЦДАГО України. – Ф. 57.-Оп. 4. – Спр. 338. 24. ЦДАГО України. – Ф.  
62. – Оп. 1. – Спр. 209. 25. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 211. 26. ГДА СБ  
України, м. Тернопіль. – Спр. 240. – Т. 7.

**Oleg Klymenko**

#### THE INTERNAL MONEY DOCUMENTS OF WEHRMACHT AS ONE OF THE IMPORTANT FINANCIAL MECHANISMS OF THE REICH IN EXPLOITATION AND ROBBERING THE OCCUPATED COUNTRIES DURING WW2

The role of the emissions of money documents for Wehrmacht in the economic ex-  
ploitation and robbing the occupied territories has been researched in this article.

УДК 94 (477)

**Володимир Старка**

#### ФОРМУВАННЯ СТРУКТУР ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

*У статті розкриваються особливості формування польських підпільних органі-  
зацій на території Східної Галичини у початковий період Другої світової війни. Ав-  
тор на основі різних джерел розкриває особливості діяльності нелегальних польсь-  
ких організацій та боротьбу з ними органів НКВС.*

Кожен рік віддаляє нас від трагічних років Другої світової війни. З плином часу, відходять у  
вічність учасники та свідки тих подій, а тому наші сучасники та прийдешні покоління будуть  
змушені вивчати історію тих часів лише з підручників. Проте, чимало істориків захоплюючись

"глобальною" історією, мало уваги приділяє регіональній, і цим робить велику помилку, адже з невеликих історичних фактів і складається "глобальна".

Так, попри значну кількість публікацій про польські підпільні організації, питання їх діяльності на території Східної Галичини в означений період дослідниками подається досить побіжно. Переважно, увага акцентується на пізнішому періоді україно-польських стосунків.

За цих обставин ретельне вивчення механізму, специфіки та наслідків створення польських підпільних організацій (вересень 1939 – червень 1941 рр.) дає можливість зрозуміти подальший хід україно-польських стосунків в роки Другої світової війни.

Основне завдання автор дослідження вбачає в поданні відомої йому інформації про ті події, що містяться в різноманітних джерелах та її аналізі.

Зважаючи на специфіку досліджуваної теми питання про об'єктивне комплексне дослідження діяльності польських підпільних військово-політичних сил в Східній Галичині в роки Другої світової війни і викликане цією діяльністю українсько-польське протистояння у вітчизняній історіографії до останнього часу не розглядалося. На те була низка обставин.

По-перше, радянська історіографія активно поширювала та підтримувала міф про перемогу над нацистськими окупантами зусиллями лише Червоної армії та радянських партизанів, чим не залишила місця для розкриття внеску у перемогу над окупантами українського національного та польського не комуністичного підпілля. Про діяльність національних підпільних організацій на території Східної Галичини намагались не згадувати як радянські так і польські історики, проте, якщо уникнути інформації про них не вдавалося, то їх діяльність подавалася виключно у негативному ключі.

По-друге, дуже часто бракує документальних джерел, адже більша їх частина, через конспіративну діяльність учасників нелегальних організацій, в силу об'єктивних обставин була просто знищена. Зважаючи на це, маємо досить фрагментарні документальні відомості.

На сьогодні в розпорядження дослідників є опублікована збірка документів польського підпілля під загальною назвою "Армія Крайова в документах 1939–1945" [13]. Документи польських архівів суттєво доповнило спільне українсько-польське видання під загальною назвою "Україна – Польща в 30-40-і роки ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб", котре підготовлено зусиллями Державного архіву Служби безпеки України та Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі. Зокрема, у першому томі видання, показано масштаб діяльності польського підпілля в Західній Україні, та висвітлено методи боротьби з ним радянських органів державної безпеки [10].

Грунтовно розробкою цього питання займалися сучасні дослідники, серед яких виділимо М. Швагуляка [12, 13], І. Ільюшина [4,5], Ю. Киричука [6], Г. Мазура [16], Р. Торжецького [17], Є. Венгерського [18]. Особливої уваги заслуговує краєзнавче науково-популярне видання "Предтеча. Польський рух опору на Тернопільщині 1939–1941 рр." тернопільських дослідників О. Гайдая, Б. Хаварівського, В. Ханаса [1] в якій подані маловідомі факти діяльності польського підпілля на території Тернопільської області. Заслугою авторів є те, що вони вперше ввели в науковий обіг матеріали фондів колишнього Тернопільського обкому Компартії України та архіву управління Служби безпеки України в Тернопільській області.

Загалом історія польського підпілля на території Східної Галичини залишила для майбутніх історичних пошуків чимало запитань. Наше дослідження не претендує на загальність, автор виклав своє бачення проблеми.

1 вересня 1939 р. напад передових німецьких військових частин на польські прикордонні застави з півночі, заходу і півдня розпочав Другу світову війну. Одночасно з польськими територіями, відгомін війни відчули і українські землі Східної Галичини, які з 1921 р. перебували у складі Польської держави.

Стрімке посування німецьких моторизованих частин углиб території Польщі змусили польське командування вже в перші дні війни дати наказ про відступ на схід і в центральному напрямку. У ніч на 7 вересня польський уряд і командування залишили Варшаву і практично втратили контроль над розчленованими арміями, а вже 13 вересня німецькі війська зробили невдалу спробу захоплення м. Львова [3, с. 508].

Такий стан справ різко контрастував з бойовою риторикою польських патріотичних сил, яка звучала напередодні війни, особливо в планах "закидати німців шапками в Берліні" [8, с.

82-85]. Велика кількість відступаючого війська викликала у мирного населення стан тимчасового шоку. Далеко не бойові настрої панували і в середовищі польського війська. Як пригадував один з учасників тогочасних подій – М. Козій: "Ще добре не почалася війна, не встигли ми й воєнного пороху понюхати та побачити, як німець виглядає, а вже наші офіцери потравили голови, ніхто не знав, що йому робити. Командир нашої батареї поручик Сташевський, наказав відворот у сторону Варшави. Як почали ми відворот до Варшави, так і не зчулись, як аж за Львовом опинилися... За Варшавою настав повний безлад, полишили ми гармати, вози й коні на ласку Божу, кожен ішов, куди очі несуть, тримаючи напрямку на схід. Перемішалися з собою недобитки різних полків, але в тому часі ще були між ними старшини. Тільки резервові, професійні щезли, як дим..." [7, с. 17-18].

Поразки перших днів, ще не означали поразки у війні, і польське суспільство плекало надію що за допомогою Західних союзників ситуацію вдасться виправити.

Натомість обставини складалися не на користь Польщі. Виконуючи умови "пакту Ріббентропа–Молотова", 17 вересня 1939 р. підрозділи Червоної Армії перетнули західний кордон Польщі. Такий стрімкий розвиток подій, став повною несподіванкою для вищого польського керівництва, котре перебуваючи той час у Коломиї виявилось не готовим до ведення війни на два фронти. Головнокомандувач польського війська Е. Ридз-Смігли лише виголосив по радіо директиву не вступати в бої з більшовиками, а польські гарнізони виводити до Румунії або Угорщини [3, с. 509].

28 вересня 1939 р. в Москві укладено німецько-радянський договір про дружбу і кордони, відповідно до якого землі Східної Галичини відійшли до складу Радянського Союзу.

Радянське керівництво у спішному порядку змушене було оформити політико-правовий статус нових земель. Так, 22 жовтня 1939 р. відбулися вибори депутатів до Народних зборів Західної України. А вже 27 жовтня 1939 р. Народні Збори прийняли Декларацію про воз'єднання Західної України з Українською РСР. Як наслідок звернення, Верховна Рада СРСР 1 листопада 1939 р. і Верховна рада УРСР 15 листопада 1939 р., ухваливши відповідні закони, включила землі Західної України (в.т.ч. Східної Галичини) до складу УРСР [13, с. 16].

Такі дії Німеччини та Радянського Союзу змусили вище польське керівництво та й загалом суспільство шукати способи виходу із існуючої ситуації, оскільки польське населення загалом виявляло великий патріотизм і бажання чинити опір агресорам.

Розбудова польського підпільного руху на території Польщі та Східної Галичини проходила двома шляхами: з ініціативи еміграційного уряду та місцевого патріотично налаштованого польського населення. Основна мета діяльності підпільних організацій полягала у відновлення незалежності польської держави у кордонах до вересня 1939 р.

Перші підпільні організації на території Східної Галичини виникали з ініціативи переважно колишніх командирів польської армії. Так, однією з перших стала організація відома під назвою Польська організація боротьби за свободу (інша назва Польська організація боротьби з ворогом) котра сформувалася у Львові 17 вересня 1939 р., на чолі з генералом М. Янушайтсом, а згодом її комендантами були по черзі: генерал Мечіслав Борута-Спеховіч, полковник Єжи Добровольський та майор Зигмунд Добровольський. Дана підпільна організація діяла до початку 1940 р. [4, с. 175].

Одночасно нелегальні організації виникали в інших містах Східної Галичини. Зокрема, 16 вересня 1939 р. в м. Коломия маршал Е. Ридз-Смігла доручив майору Едмунду Голінату організувати мережі тилових диверсій другого відділу Головного штабу, для створення на її базі партизанських загонів для боротьби з німецькими військами. Згадана структура підпорядковувалася безпосередньо головнокомандувачу. Водночас в м. Станіслав (тепер Івано-Франківськ – В.С.) 17 вересня 1939 р. генерал Вацлав Стахевіч (нач. Штабу Війська Польського – В.С.) дав майору Яну Мазуркевичу наказ про створення таємної військової організації [10, с. 28]. Доля виконання цього наказу невідома, адже 19 вересня 1939 р. майор Мазуркевіч виїхав до Угорщини [1, с. 50].

Командувач КОП (Корпус Охорони Прикордоння (Польські Військові відділи, які охороняли східні кордони) – В.С.) генерал Вільгельм Орлік-Рюкеман після бою з підрозділами Червоної Армії 1 жовтня 1939 р. наказав начальнику розвідки КОП майору Болеславу Студзінському створити підпільну організацію "Захисники Польщі" [10, с. 30].

Наприкінці 1939 р. на території Східної Галичини створюються відділи підпільної організації Союз Збройної Боротьби (далі СЗБ), заснованої 13 листопада 1939 р. польським еміграційним урядом у Парижі. На території Східної Галичини ця організація створила Округ №3, до складу якого увійшли території колишніх Львівського, Станіславського, Тернопільського, та Волинського воеводства [14, с. 12].

На протязі 1939–1941 рр. перед керівництвом СЗБ у Східній Галичині стояло завдання розбудови організаційної структури, що полягала у залученні до діяльності в організації надійних людей, а також підготовці кадрів як для військової діяльності так і керівників цивільної адміністрації. Як, зазначалося в звіті генерала Токажевського генералу Сікорському: "Потрібно в першу чергу звертати увагу на якість, а не на кількість кандидатів: краще мати 200 надійних людей, ніж тисячі учасників, яким не можна довіряти"[14, с. 17, 21]. Та попри заявлену єдність, учасники СЗБ у Східній Галичині не змогли досягти єдності у своїх лавах. В другій половині грудня 1939 р. з Парижу до Львова прибув представник генералів В. Сікорського та К. Сосновського полковник Владислав Жебровський. Останній не зумів знайти спільної мови з керівником місцевого осередку СЗБ підполковником Яном Соколовським. В результаті неузгоджених дій керівних центрів організації у Варшаві та Парижі, в середовищі керівництва Округу № 3 на основі групи Владислава Жебровського створено організацію: СЗБ-1, яка до червня 1940 р. виконувала розпорядження Парижського центру. Впродовж осені 1939 р. – червня 1941 р. організацію очолювали: полковник Владислав Жебровський (грудень 1939 – квітень 1940), підполковник Владислав Котарські (квітень 1940), майор/підполковник Еміль Мачелінський (квітень 1940 р. – вересень 1941 р.)

На основі групи Яна Соколовського виникла організація СЗБ-2 підпорядкована Варшаві, керівництво якою здійснювали: підполковник Ян Соколовський (січень– березень 1940 р.), майор Зигмунд Добровольський (квітень 1940 р. – жовтень 1940 р.), підполковник Адам Пашковський (листопад 1940 р. – квітень 1941 р.) [16, с. 247]. Не було єдності в рядах і цієї організації, оскільки, навесні 1940 р., підполковник Ян Соколовський вийшов з складу СЗБ-2 і створив власну організацію "Вірні Польщі", яка в переважній більшості складалася з відставних офіцерів.

Спроба об'єднати СЗБ-1 та СЗБ-2 в єдину організацію не дала жодних результатів. Генерал Міхал Карашевіч-Токажевський, який мав очолити об'єднану організацію, при перетині німецько-радянського кордону був арештований радянськими органами державної безпеки [16, с. 10].

Незважаючи на певні організаційні розбіжності, учасники СЗБ намагалися реалізувати плани передбачені статутом організації, зокрема, збирали розвіддані про розташування радянських військових частин, проводили агітаційну роботу серед польського населення з метою піднесення бойового духу та пропагування відродження польської держави [14, с. 299]. Передбачалося проведення саботажно-диверсійних акцій. Зокрема, керівництво СЗБ на початку 1940 р. за погодженням із західними союзниками, дало наказ відділам СЗБ на території Східної Галичини знищувати ешелони з нафтопродуктами, що надходили з території Радянського Союзу до Німеччини. Згадана акція мала проводитись на території Станіславського та Тернопільського округів. В ході акції було підпалено кілька радянських військових продовольчих складів та пошкоджено залізничні мости між Тернополем і Підволочиськом, Чортковом і Гусятином [9, с. 34]. Проведення низки диверсій на радянській території спровокувала масові арешти членів обох організацій СЗБ, що в кінцевому результаті привело до того, що у червні 1941 р. відділи СЗБ стали недієздатними.

В середині вересня 1939 р. у Львові виникла Гарцарська підпільна організація, осередки якої діяли також у Тернополі та Станіславі. В грудні того ж року, після об'єднання з організацією "Сірі Лави" на чолі з Вільгельмом Слабим, продовжила діяльність під цією назвою [9, с. 176]. У першій половині 1940 р. організація припинила існування через масові арешти її учасників з боку органів НКВС [16, с. 10].

Крім організацій створених СЗБ, на теренах Східної Галичини існувала низка підпільних організацій як загальнопольського, так і регіонального значення. Зокрема, у Львові діяли "Мушкетери", "Об'єднані організації визволення Вітчизни", "Революційна спілка незалежності і свободи", "Кресові батальйони смерті", "Армія Великої Польщі", низка організацій з назвою "польська організація військова" [9, с. 178; 10, с. 33].

Треба відзначити і той факт, що одночасно із вступом Червоної Армії на територію Східної Галичини у вересні 1939 р. почали виникати невеликі підпільні групи, що не мали зв'язку з учасниками організованого підпілля. Подібні групи створювали члени польських політичних партій, громадських та молодіжних організацій. Зокрема, в інструкції генерала Сосновського від 2 січня 1940 р. зазначалося, що попри настрої апатії в середовищі польської інтелігенції, досить сильні патріотичні настрої панують серед робітників, особливо залізничників, а також в середовищі інтелігентської та робітничої молоді. Правда, далі в документі генерал зазначав, що учасники молодіжних підпільних організацій не підтримують зв'язків з учасниками організованого підпільного руху [14, с. 67].

В середині вересня 1939 р. акти спротиву носили здебільшого епізодичний характер. Як свідчать виписки з журналу штабу Східної армійської групи Червоної Армії, у м. Тернопіль 18 вересня 1939 р. з костелу було обстріляно обоз радянського військового підрозділу, в результаті якого загинуло два військовослужбовці, 19 вересня кинута гранату в групу радянських військовослужбовців у м. Монастириськ, вчинено напад на військову частину в м. Галич, в районі Чорного Лісу поблизу Збаража група з 8 осіб здійснила напад на військовослужбовців 30 кавалерійського полку, в результаті якого група була ліквідована [2, арк. 21-23].

17 вересня комендант збаразьких "Стшельців" капітан Баран та його заступник сержант Влодзімеж Станчик озброїли своїх вихованців (180 уч. – В.С.) і вирушили на Тернопіль, щоб допомогти регулярній армії. У с. Великі Бірки колону перестріли червоноармійці, швиденько роззброїли 16-17 літніх хлопчаків, декому нам'яли вуха, декого накопали і відпустили додому [1, с. 47].

З часом стихійний рух Опору почав набирати організованих форм. Патріотично налаштовані польські громадяни об'єднуються в невеликі групи з метою проведення боротьби за відновлення Польської держави. Серед основних завдань можна виділити наступні: збір зброї та розвідданих, проведення пропагандистської роботи, підготовка та проведення диверсійних актів, які набирали іноді досить серйозного характеру.

В Дрогобичі співробітники НКВС арештували 287 учасників підпільної організації, які готували напад на заклади органів державної влади та військові частини. В м. Коломия розкрито групу з 20 учасників, котра готувала диверсії, призначені на 22 жовтня 1939 р. з метою зриву виборів до Народних Зборів [10, с. 60-78].

Та найбільше вразила оперативників НКВС діяльність підпільної групи, що діяла у Львові коли було заарештовано лікаря Лешека Чарника, який за свідченням оперативників НКВС, готував біодиверсійний акт в частинах Червоної Армії. З питань практичного втілення цього задуму, він консультувався у відомих Львівських лікарів Паратинського і Янковського.

Заарештований у цій справі Георгій Ягляш підтвердив, що в Румунію направлявся кур'єр Яновський із завданням отримати в польському посольстві в Бухаресті біопрепарати та бактерії паратифної групи.

Учасник Дрогобицької підпільної групи Казимирський, під час допиту стверджував, що за наказом керівництва, мав організувати в м. Стрий лабораторію для отримання бактерій з метою їх подальшого використання у масовому масштабі серед населення.

Підтвердженням серйозності намірів польського підпілля є листівка, отримана командиром дивізії 6-ї армії, в якій зокрема було сказано: "Якщо не перестанете наш народ вбивати і вивозити, то ми почнемо з вами бактеріологічну війну. Отруїмо Вас всіх найстрашнішими хворобами"[14, с. 66].

Можливо, такі листівки працівники НКВС розцінили б як жарт, проте зважаючи на той факт, що у Львові розташовувався науково-дослідний інститут, очолюваний проф. Вайглем – розробником сировотки проти сипного тифу. Тут працювало 500 дослідників які, за словами оперативників НКВС "ніким не контролювалися". Було над чим задуматися. Тому працівники НКВС рекомендували перевести дану наукову установу, зважаючи на специфіку її діяльності, і наближеність до кордону, в більш віддалені райони Радянського Союзу.

До створення нелегальних організацій активно долучалася польська патріотично налаштована учнівська та студентська молодь. Так, в грудні 1939 р. у м. Львів колишніми учнями кадетського корпусу, вихідцями із військових родин, створено "Польську партизанську організацію", яка налічувала 30 учасників віком від 13 до 16 років на чолі з Юрієм Борови. Осно-



вна мета діяльності полягала у проведенні диверсій на радянських військових об'єктах, а також підготовці збройного повстання проти радянської влади. Для реалізації задуманого, підпільники створили розвідувальну групу, яка вивчала місця розташування військових частин, та міць проживання особового складу та офіцерів ЧА і НКВС [10, с. 40]. Групу ліквідували в березні 1940 р.

Кінець 1939 р. на Тернопільщині ознаменувався активізацією діяльності польських молодіжних організації на основі учасників "Стшельців", "Харцерів", "Соколів".

Однією з перших на Тернопіллі почала діяти молодіжна організація "Молодий Ліс" (Młody Las), яку створив Ян Руневіч – випускник І державної гімназії ім. В. Поля. З приходом радянської влади Яна Руневіча заарештували, проте йому вдалося втекти і переїхати до Львова, де він вступив до підпільної організації Служба перемоги Польщі (СЗП) (Sluzbie Zwycienstwu Polski). Згодом його направили до Тернополя, для створення відділів згаданої підпільної організації [15, с. 190]. Перший осередок цієї організації в Тернополі було започатковано в їдальні, розташованій в будинку п. Городинської по вул. Пунчерта. Поблизу цього будинку знаходилося приміщення управління мір і ваг. Звідти, колишній керівник згадуваного управління Марциновський передав підпільникам друкарську машинку. В приміщенні цього управління підпільники регулярно прослуховували передачі "Радіо Тулуза". 5 – 8 жовтня 1939 року Ян Руневіч розпочав видавати листівку "Я поляк" ("Jestem Polakiem"). Перший номер листівки був надрукований на машинці в стоматологічному кабінеті Злакевіча по вул. Качали. Другий та наступні номери писалися в приміщенні управління мір і ваг, а потім тиражувалися в кількості 50 – 100 екземплярів на гектографі, придбаному у Львові.

В своїх листівках учасники організації закликали польську гімназійну молодь виїжджати до Франції де вступати в ряди польської армії яка там формувалася.

Впродовж 1940 р. учасників цієї групи арештували співробітники НКВС.

В січні 1940 р. у м. Збараж Мечіслав Канас заснував підпільну організацію "Чорна сорочка", учасниками котрої стала в основному гімназійна молодь та члени Стшельця [15, с. 189]. Організація мала зв'язок з представниками львівської Польської організації боротьби за свободу. Завданням групи було захоплення ключових об'єктів району, а також диверсії на комунікаціях коли розпочнеться вторгнення військ союзників на територію Польщі [1, с. 81]. Співробітники органів НКВС не дали розгорнути діяльність цій організації.

В грудні 1939 р. в м. Чортків утворилася молодіжна підпільна організація. Учасники групи хотіли перейти радянсько-румунський кордон, щоб приєднатися до польської армії на території Франції, щоб боротися з німецькими військами. Для здійснення своїх планів, учасники мали підготувати збройне повстання, яке запланували на 21 січня 1940 р. відомо, що повстанням керували польські офіцери зі Львова. Акція повстанців зазнала краху, а її учасники були заарештовані органами НКВС [1, с. 69-77].

У січні 1940 р. радянські спецслужби викрили польську підпільну організацію у Борщові, на чолі якої стояв місцевий вчитель Броніслав Лещінський, а учасниками були колишні Стшельців [1, с. 78].

Весною 1940 р. на території Зборівського та Поморянського районів колишній хорунжий польської армії Чеслав Фріц розпочав роботу із створення підпільної організації, яка ставила за мету відновлення польської держави у довоєнних кордонах. На початку 1941 р. дана організація була ліквідована органами НКВС [11, с. 168].

В жовтні 1939 року було створено підпільну організацію в м. Бережани. Дана структура, створена за п'ятірковою системою, налічувала у своєму складі близько 300 учасників і підпорядковувалася проводу у Львові. Її очолювали молоді офіцери Чеслав Любельський ("Орек") і Маріян Яремівич з 51 піхотного полку. Маючи зв'язок із "Львівським центром", керівники Бережанської організації відмовилися від контактів з Тернопільським осередком. Хоча певну координацію дій здійснювали через Яна Вікарчика.

В Чорткові з 1939 року, упродовж всього періоду перебування у Східній Галичині радянської адміністрації, а потім і німецької окупації, діяла добре організована організація "Сірі Шеренги", яка була пов'язана з ПОВВ генерала Янушайтса. Комендантом "Сірих Шеренг" весь час залишався скаутський сеньйор Юзеф Опацький ("Прус"), колишній гімназійний професор. До війни він був станичним тамтешньої станиці скаутів. Організація видавала власний конспіративний часопис "Огніво". Серед завдань даної групи значилися наступні: збір інформації про дія-

льність органів НКВС, та виявлення колаборантів. Завдяки конспірації і високій дисципліні учасників організація зуміла уникнути арештів. В дослідженнях з даної тематики згадується ще одна підпільна структура – "Білий орел", створена Хевеліушем Малярським. Вона стояла на політичній платформі ПОВВ, складалася переважно з Чортківської гімназійної молоді і мала тісні організаційні зв'язки з групою військових, яку створив у Тернополі майор Кароль Дурко – офіцер 54 піхотного полку [1, с. 81-94].

Загалом польська підпільна мережа в м. Тернопіль налічувала 450 членів, і до 700 по районах. Для порівняння, в Станіславі налічувалося 500 підпільників, в Коломиї 1600, а в решті районів області 500 учасників [10, с. 58].

У міру того, як польські конспіративні організації розгортали на території Східної Галичини свою діяльність, активізували боротьбу з місцевим підпіллям і органи НКВС. Посилити боротьбу з польським підпіллям мала і співпраця з німецькими спецслужбами на території Польщі. Так, у березні 1940 р. в Кракові та на віллі "Пан Тадеуш" у Закопаному, співробітники НКВС поділилися своїм досвідом боротьби з польським підпіллям з "колегами" із гестапо [5, с. 11].

Перші арешти розпочалися у листопаді–грудні 1939 року і були спричинені втечею 18 листопада 1939 р. зі Львова до Румунії генерала Лянгнера. Тоді було заарештовано чимало польських офіцерів високого рангу, серед них були і діячі Польської організації боротьби за волю (ПОВВ) [5, с. 8].

Під цю хвилю арештів потрапило чимало представників польського підпілля нижчого рангу. У жовтні 1939 р. співробітниками Тернопільського УНКВС заарештовано учасників Тернопільського підпілля під керівництвом Юліана Войцика і Здзіслава Гіла. Завдяки оперативній діяльності органів Станіславського НКВС у жовтні 1939 була розкрита діяльність коломийського підпілля під керівництвом В'ячеслава Калити. П'ятеро учасників були засуджені до вищої міри покарання [10, с. 404-406]. Перелік арештів можна продовжувати і продовжувати.

Завершуючи аналіз діяльності польського підпілля на території Східної Галичини у 1939-1941 рр. відзначимо, що головне завдання місцевих нелегальних організацій зводилося до накопичення сил та чекання на можливий у майбутньому антинімецький, а водночас і антирадянський наступ західних союзників Польщі, коли б ці сили могли знадобитися.

Сформовані зусиллями вищого польського керівництва, та за ініціативою "низів" нелегальні організації в Східній Галичині виявилися не готовими до боротьби в умовах радянської дійсності. На це було кілька причин.

Різноманітність ініціатив, що були рівнозначними вияву загального спротиву окупантам, як і хаосу викликаного блискавичним руйнуванням Польської державності, посилювалося внаслідок поділу країни кордоном не сприяла консолідації зусиль нелегальних організацій. Часто на заваді поєднанню зусиль в боротьбі з ворогом ставали владні амбіції окремих керівників підпільних організацій.

Більшість організацій в дуже короткий час опинилися під наглядом органів НКВС, що привело до масових арештів учасників підпілля. Боротися фактично не було кому. Крім того, всі організації, особливо молодіжні, не мали відчутного впливу та достатньої соціальної бази, через що проіснували недовго і швидко були викриті органами НКВС.

Історія конспіративної діяльності поляків на території Східної Галичини в 1939 – 1941 роках є дуже непевною та заплутаною. Вона залишає багато невирішених питань та вільного місця для подальших досліджень. Лише подальша робота дослідників з новими архівними документами та їх публікація дасть можливість оцінити в повній мірі весь трагізм ситуації, в якій опинилися поляки (як, до речі, і українці) на землях Східної Галичини із вступом на них у вересні 1939 р. Червоної армії.

#### *Список використаних джерел*

1. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. – Тернопіль: Підручники&посібники, 2002. – 112 с.
2. Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-2004. – Оп. 1. – спр. 22. – арк. 7-23.
3. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів.: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мал. – С. 508.
4. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. – Том 1-2. – Варшава, 1998. – С. 154–171.
5. Ільюшин І. Протистояння АК та УПА та території

Західної України. – Київ, Пульсари, 2001. – 346 с. 6. Киричук Ю. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 2001. – Т. 6. – С. 53-74. 7. Козій М. За чужу справу. – Торонто, 1988. – 128 с. 8. Мороз В., Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-"Лопатинський". – Львів, Афіша, 2004. – 254 с. 9. Піскуновіч Г. Польське підпілля на південно-східних кресах другої Речі Посполитої у 1939–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. – Том 1-2. – Варшава, 1998. – С. 172–189. 10. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Польське підпілля 1939–1941. том 1. – Варшава-Київ, 1998. – 1039 с. 11. Ханас В. Польська підпільна організація у зборові у 1940 р. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія "Історія". – 2001. – № 12. – С. 168. 12. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1999. – Т. 4. – С. 35-38. 13. Швагуляк М. Хроніка подій в західній Україні у 1939 – 1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" – Луцьк: Карта, 2001. – Т. 5. – С. 14 -31. – С. 16. 14. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T.1. – wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970. – 584 s. 15. Blicharski C. Ternopolanie na starym ojców szlaku. – Biskupice, 1994. – 400 s. 16. Mazyr G., Wegierski J. Conspiracja Lwowska 1939–1944, "Słownik Bibliograficzny". – Krakow, 1997. – 230 s. 17. Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s. 18. Węgierski J. Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. – Kraków: ŚZŻAK, 1996. – 337 s.; 19. Węgierski J. W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1999. – 316 s.

**Volodymyr Staraka**

#### **FORMATION OF BRANCHES POLISH UNDEGROUND IN TERRITORY BY EAST GALICHINA (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)**

**In clause the features of formation of the Polish underground organizations in territory by East Galichina in the initial period of the Second World war are opened. The author on the basis of different sources opens features of activity of illegal Polish organizations and struggle with them of bodies NKVS.**

**УДК 94 (477.8) 1941/1944**

**Василь Герасимчук**

#### **БОРТЬБА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ПРОТИ УЧАСНИКІВ РУХУ ОПОРУ В ДИСТРИКТІ "ГАЛИЧИНА"**

*Охарактеризовано особливості політики нацистської окупаційної адміністрації проти учасників Руху Опору в дистрикті "Галичина", висвітлено засоби боротьби проти антинімецького підпілля.*

Важливою складовою політики німецької окупаційної адміністрації була боротьба проти учасників антинацистського Руху Опору. Її здійснювали двома методами: засобами поліційно-репресивного й агітаційно-пропагандистського впливу. Тема боротьби окупаційної адміні-

страції проти антинацистського підпілля недостатньо висвітлена у науковій літературі й тому потребує свого вивчення.

Одним із найперших заходів нової влади в дистрикті "Галичина" стало введення заборони на діяльність будь-яких політичних рухів і партій. Третьому Райху як тоталітарній державі не потрібні були будь-які неконтрольовані об'єднання, котрі змогли б теоретично і практично протистояти режимові. Так, згідно з 2 пунктом "Повідомлення" графа Подевільса від 15 липня 1941 р. для міста Тернополя будь-яка політична діяльність була заборонена [10, арк. 6].

Репресії проти учасників Руху Опору юридично закріпили в розпорядженнях органів Генерал-Губернаторства. У 6 пункті "Повідомлення" графа Подевільса йдеться: *"Дії насильства та недозволена самопоміч між цивільним населенням будуть також суджені військовим судом у тяжких випадках смертю"* [10, арк. 6].

Проте основним документом, що юридично закріплював боротьбу проти учасників Руху Опору, було "Розпорядження про боротьбу з насильницькими діями в Генерал-Губернаторстві з 31 жовтня 1939 р. зі змінами від 26 листопада 1941 р.". В ньому, зокрема, відзначено: "

*Хто вчиняє насильницьку дію проти Німецької Держави або здійснюваної в Генерал-Губернаторстві суверенної влади, карається смертю.*

*Хто вмисно пошкоджує улаштування німецьких органів влади, речі, які служать праці німецьких органів влади, або споруди публічного користування, карається смертю.*

*Хто закликає або заохочує до непослуху виданим німецькими органами влади розпорядженням чи наказам, карається смертю.*

*Хто вчиняє насильницьку дію проти німця з приводу його приналежності до німецької нації, карається смертю.*

*Хто вмисно вчиняє підпал і цим пошкоджує майно німця, карається смертю.*

*Підмовник і допомагач карається, як учинник; намагання дії карається, як доконана дія"* [8, с. 4].

Як бачимо, німецька окупаційна влада використовувала закони воєнного часу для боротьби проти диверсій, саботажу і взагалі будь-якого спротиву, прагнучи підтримувати стабільність в дистрикті.

Представників усіх гілок Руху Опору німецькі окупанти називали однаково – "бандити", які начебто загрожують добрій справі. На тих, хто співпрацює з підпіллям чи партизанським рухом чекали репресії. Так, у Львові була розміщена українською, польською і німецькою мовами "Пересторога" від 2 грудня 1943 р. трьома мовами: в якій наголошено: *"Ще раз вказується на те, що на підставі розпорядження з 2.10 1943 про охорону німецької справи відбудови карається смертю кожний, хто допомагає бандитам, парашутистам, членам повстанської організації, взагалі кожному, хто порушує німецьку справу відбудови або перешкоджає їй та їх відсобникам, або хто не доносить про них.*

*Тому людність закликається, в інтересі миру в країні та у власному інтересі не подавати допомоги вищезгаданим елементам, а навпаки затримувати їх або уможливлювати їх затримання негайним донесенням"* [1, с. 66].

Для того, щоби приборкати Рух Опору потрібно вилучити будь-яку зброю, котра могла бути використана проти окупаційної влади. Тому "Розпорядженням про посідання зброї в Генерал-Губернаторстві" від 26 листопада 1941 р. володіти зброєю ненімецькому населенню було категорично заборонено: *"Ненімець, які безправно посідають вогнепальну зброю, амуніцію, ручні гранати або вибухові засоби, караються смертю. Хто одержить відомість про те, що ненімець безправно посідає вогнепальну зброю, амуніцію, ручні гранати чи вибухові засоби, або про те, що де-небудь без відома влади є вогнепальна зброя, амуніція, ручні гранати чи вибухові речовини, яких посідач йому невідомий, карається смертю, якщо зневажає донести негайно про це владі"* [8, с. 41]. Як бачимо, відповідальність падала не лише на того, хто володів зброєю, а й на того, хто знав, але не доніс про її наявність у порушника німецьких розпоряджень.

За закликами, погрозами і попередженнями почалися репресії. 19 жовтня 1943 р. "Газеті Львівській" опубліковано розпорядження *"для боротьби з нападами на німецьку справу по реконструкції в Генеральному Губернаторстві"*. За найменшу провину передбачалася навіть смертну кару. А через кілька днів після оголошення таких драконівських законів, 24 жов-

тня за допомогою вуличних мегафонів повідомлено про взяття "десяти заручників для забезпечення дорожньої безпеки для німецького і ненімецького населення, що працюють в німецьких закладах". Серед заручників було 6 поляків і 4 українців. Перша публічна страта у Львові відбулася 4 листопада 1943 р. На Стрілецькій площі було вбито 10 осіб. Наступного дня гестапівці розстріляли ще 5 українців. Страчували людей за "систематичне ухилення від громадських робіт". 16 грудня ввечері розміщено оголошення за підписом коменданта поліції, яке повідомляло, що вирок суду засуджено на смерть 55 осіб, "за участь у заборонених організаціях, переховуванні зброї, допомозі бандам, а також за переховування євреїв". За кожен випадок нападу, як наголошено в даному оголошенні, розстрілювали 10 осіб. [11, с. 236–237].

У 1942–1944 рр. німецькі окупанти розстріляли 13 тисяч мирних людей м. Тернополя, і 3 000 осіб, переважно молоді, забрано на роботи в Німеччину [9, арк. 51]. На Львівщині нацисти знищили 760 тис. осіб, у т. ч. понад 182 тис. радянських військовополонених [4, с. 35].

Проте репресивних заходів боротьби проти учасників Руху Опору було мало, і німці добре розуміли це. Саме територія окупованої Галичини і всієї України стала ареною ідеологічної боротьби між німецькою окупаційною владою, з одного боку, і ворожим їй підпіллям – з іншого. Тому важливим родом діяльності окупаційної адміністрації була контрпропаганда. Ідеї, які закидала ворожа пропаганда потрібно було нейтралізувати іншими ідеями. В той же час для відвернення ворожої німцям агітації було оголошено здачу всіх радіоприймачів. Так, згідно зі 7 пунктом усі радіоприймачі євреїв і поляків належало віддати до міської комендатури. Цікаво, що про радіоприймачі українців нічого не згадували [10, арк. 6]. 24 грудня 1941 р. видано "Наказ про виконання радіорозпорядку в Галицькій області". Згідно з ним усіх осіб, які використовуватимуть радіоприймачі, не маючи дозволу від Німецької Східної Пошти, мали вважати "потайним слухачем і карати в'язницею не нижче 6 місяців" [8, с. 46].

Населення закликали до лояльності, дотримання порядку, сумлінної праці і здачі контингентів, а також не слухати пропаганди антинімецького підпілля. Так, 22 серпня 1943 р. УЦК, який представляв українців перед німецькою адміністрацією, звернувся зі "Закликом Українського Центрального Комітету до хліборобів з приводу жнивної кампанії". Звернення стосувалося знову ж таки добросовісної здачі "контингенту". Закликали робити це "з певною свідомістю та не слухатися лукавих підшептів, якими вороги будуть певне намагатися баламутити Вас, щоб ослаблювати фронт, щоб стягати нещастя на наших людей та шкодити нашій національній справі. Зверніть увагу на діяльність ворожих чинників та збережіть зібране збіжжя перед їхніми саботажниками" [3, с. 4].

Важливим аспектом була пропаганда проти Руху Опору: як проти українського і польського національного, так і проти радянського. Нова влада формувала демонічний образ усіх опозиційних сил до політики Третього Райху з єдиною метою – відвернути якомога більшу кількість людей від співпраці з антинімецьким Рухом Опору. Для цього використовувався весь потенціал агітаційно-пропагандистського апарату, зокрема пресу.

Так, 2 березня 1944 р. газета "До перемоги" опублікувала статтю "Лісова потвора". "Лісовою потворою" тоді називали радянський партизанський і український національний рухи. Але, незважаючи на те, що в цих рухів були протилежні ідеології, що в статті визнано, тут не зроблено ніякої різниці між ними: "Для українського села в основному байдуже, яка потвора загіздила у його лісі: інтер- чи "національна", бо результат непрошеного сусідства буває з правилами той самий: грабїж, убивства, насильство, кров і сльози". Далі автор формував думку, що діяльність "потвори" спрямована проти "...окремих людей і груп, що репрезентують конструктивну роботу і несуть історичну відповідальність за неї". Так чином, антипартизанська пропаганда окреслила своїм завданням сформуванню думку про повстанців як щонайбільших ворогів українського народу. "Лісова потвора – інтер- чи "національна" – це найбільший ворог українського народу. Лісова потвора – руйнівний чинник". І як наслідок, ворогів потрібно позбуватися, до чого і закликає дана стаття [6, с. 1]. Цікаво, що слово "національна" у даній статті взято в лапки. І це не випадково. ОУН (б), як відомо, позиціонувала себе як єдину національну силу, яка бореться за національні інтереси українського народу. Ця теза ніби спростована. Нішу виразника інтересів українського народу прагнула зайняти інша гілка ОУН – мельниківці, які виступали за тісне співробітництво з владою Райху. Ця воро-

жість між обома розгалуженнями ОУН була саме на руку окупантам, які використовували відомий принцип "Divide et impera".

У дистрикті "Галичина" став масовим український національний рух. Його охарактеризували як найбільшого ворога українського народу і приписували діячам підпілля найважчі злочини. Пропаганда проти ОУН була найінтенсивнішою саме в Галичині. На мітингу в Дрогобичі 14 лютого 1944 р. окружний староста Гергенс застерігав присутніх *"перед ворогами українського народу, що під національними гаслами будуть сіяти зневіру і розлад та намагатимуться використати це для здійснення своєї мети – повного знищення українського народу"* [7, 3]. Отже, німці оперували навіть безглуздими гаслами, що не мали під собою ніякого підґрунтя.

Українські націоналісти проводили агітацію серед населення для того, щоби зірвати мобілізаційну кампанію відправлення людей на роботи до Німеччини. Для цього поширювали достовірну інформацію про нелюдські умови праці оstarбайтерів. Завданням німецької влади було спростувати такі факти. Задля дискредитації українського національно-визвольного руху німецька влада розповсюджувала листівки. В одній із них йшлося: *"Чи знаєте ви, чому ОУН противиться виїзду робітників до Німеччини? Чи ви знаєте, з якою метою Вони проповідують всякі небилиці: що нібито в Німеччині робітники зі Сходу гинуть, голодують, що з ними жорстоко поводяться?"*

*ОУНовцям добре відомо, що ці всі слухи не відповідають дійсності, бо насправді в Німеччині робітники зі Сходу не голодують, не гинуть, і поводження з ними чемне і пристойне".*

Окупаційна пропаганда звинувачувала ОУН у намаганні перетворити народ у нерозумну масу в своїх інтересах:

*"В чому ж причина?"*

*А в тому, що ваші селяни, працюючи в Німеччині, бачуть, яка справді вона сильна. ОУНовці не хочуть, щоб ви про це знали.*

*В тому, що робітники, працюючи в Німеччині, збагачують себе знанням. ОУНовці цього не хочуть. Це мішатиме їхній обманчивій політиці, вони стратять те покірне знаряддя, яке вони потребують – темну масу.*

Німецька влада використовувала відомий принцип: "Хто не з нами – той проти нас". Тому бандерівців звинувачувала у допомозі більшовизму, у прагненні до його перемоги: *"... робітники й селяни, працюючи в Німеччині, допомагають кувати зброю для перемоги над большевизмом. Це головна причина, бо ОУН бореться за большевизм".*

Ще яскравіше говориться про начебто зв'язки ОУН з більшовиками в листівці "Слухай, український народ!". Її автори стверджували, що *"проводіть ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожадного Сталіна й його жидівських опричників... В тих тайних наказах, що скоро будуть опубліковані, ОУН означається як національно замаскована большевицька боєва частина. Вона має завдання підбурювати український народ проти німецького правління й творити хаос в заплілі".* Далі в листівці – звична формула німецької пропаганди – формула погроз і попереджень: *"УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ! Чи хочеш Ти бути гарматним м'ясом Твого власного ворога?"*

*Чи хочеш Ти тим спричинити знищення Твого народу на Волині? Чи Ти хочеш бути заплечником? Чи хочеш, щоб Твої жінки, діти і вся молодь і старці стали жертвою озвірилих людей?.."*

І, як висновок, йде заклик: *"Відречись від своїх ворогів: ОУН не може ніколи заступати національні інтереси українського народу. ОУН і большевизм – це одно, тому мусять вони бути знищені"* [5, с. 101]. Маніпулюючи антибільшовицькими настроями місцевого населення, німці прагнули дискредитувати ОУНівське підпілля.

До Галичини також доходила комуністична пропаганда. Про це опосередковано свідчить така інформація: на мітингу в Станіславі 17 лютого 1944 р. окружний староста Альбрехт закликав присутніх не слухати *"брехливих гасел большевиків"* [7, с. 3].

Завданням нацистської контрпропаганди була нейтралізація результатів української національної і радянської партизанської агітаційної роботи. У вітальному слові до добровольців дивізії "Галичина" губернатор дистрикту Вехтер відзначив: *"Вороги говорили, що німці хочуть Вас використати як гарматне м'ясо. Після кількох тижнів не вишколених кинуть Вас"*

*на фронт. Брехуни говорили ще: німці використають Вас далеко від батьківщини на півдні або на Балканах і скажуть Вам кривавитися далеко від рідного краю. Тепер маршируєте Ви гордо через Вашу тіснішу батьківщину. Ось як кричали наклепники: "Вас будуть зле харчувати й зодягати, заженуть до невірничої служби". А ось стоїте Ви перед нами здорові й сильні, як досі, чисто зодягнені й добре озброєні, як справжні горді вояки" [2, с. 4]. Як бачимо, німці намагалися шляхом контрпропаганди не дати антинацистському підпіллю зірвати заходи окупаційної влади.*

Німецька окупаційна влада була зацікавлена у тому, щоб у дистрикті існувала як політична, так і економічна стабільність для безперервної господарської експлуатації трудових та людських ресурсів. Проте антинацистське підпілля прагнуло зірвати всі заходи окупантів шляхом саботажу, диверсій і пропаганди. Тому чи не основним завданням офіційної пропаганди було не лише відвернення населення від бунтівливих настроїв, а й формування негативного ставлення до учасників Руху Опору як найстрашніших ворогів місцевого люду. Зважаючи на те, що в Галичині антинацистське підпілля діяло за трьома напрямками: (ОУН (б), польська АК і деякою мірою прорадянські сили), німецька пропаганда щодо них мала свої особливості. Вона намагалася дискредитувати український і польський національний рухи шляхом поширення чуток про їх зв'язки з комуністами, до яких місцевий люду ставився дуже вороже. Антинацистське підпілля позиціонувало як руйнівний, деструктивний чинник, який несе лише насилля й анархію і, як не парадоксально, прагне знищити український народ. З іншого боку, німецьку владу подавали як єдину силу, котра може навести лад в Галичині та є другом для місцевого люду. Зважаючи на активну агітаційну роботу українських націоналістів, прорадянського підпілля, польської АК, чи не найголовнішим завданням німецької пропаганди була контрагітація проти ворожих їй ідей, спростування чуток, інформації, яку поширювали учасники Руху Опору. В той же час пропаганда й агітація "йшли в ногу" з активними репресіями проти ворогів "німецької справи".

#### *Список використаних джерел*

1. Варягіна В., Вакулєнко Г. Народна гвардія імені І. Франка. Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942–1944 роки. – Л.: Каменяр, 1967. – 296 с.
2. Ви репрезентуєте тут український нарід // До перемоги. – 1944. – 2 берез. – Ч. 9.
3. Заклик Українського Центрального Комітету до хліборобів з приводу жнивної кампанії // Сільський господар. – 1943. – 22 серп. – Ч. 34.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область / Гол. головної колегії Тронько П. Т.; за ред. В. М. Кулаковського. – К.: Ін-т історії акад. наук УРСР, 1968. – 980 с.
5. Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія: генеза і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Частина І. Німецька окупація України. – Видання Пресового Бюро УГВР, 1946. – 50 с.
6. Лісова потвора // До перемоги. – 1943. – 2 берез. – Ч. 9.
7. Не по дорозі нам з Москвою! // До перемоги. – 1944. – 2 берез. – Ч. 9.
8. Німецькі карні приписи в Генерал-Губенаторстві. – Краків, 1942. – 56 с.
9. О положенні в г. Тернополе // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 51.
10. Повідомлення! // ДАТО. – Ф. Р-285. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6.
11. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – 446 с.

**Vasyl' Gerasymchuk**

#### **THE FIGHT OF GERMAN OCCUPATION POWER AGAINST PARTICIPANTS OF THE RESISTANCE MOVEMENT IN THE DISTRICT "HALYCHYNA"**

The author characterizes in the article peculiarities of the policy of Nazi occupation administration against the participants of the Resistance Movement in the district "Halychyna", clarifies means of struggle against anti-German secret work.

**УДК 94 (477)**

## Володимир Підлубний

### ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА БУКОВИНИ У 1945 РОЦІ

*У статті проаналізовано діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії на Буковині протягом 1945 року.*

Діяльність ОУН та УПА Буковини у 1945 р. була бурхливою, багатою на героїчні й трагічні події. Але досі вона глибоко і детально в науковій літературі не висвітлена. Були побіжні згадки про окремі епізоди, але глибокого та цільного погляду на всю сукупність подій і фактів нема. Ось чому автор вирішив присвятити діяльності ОУН та УПА протягом цього року окрему статтю.

29 грудня 1944 р. в с. Васловівці органи НКДБ розгромили Буковинський провід ОУН на чолі з Артемізією Галицькою. Тоді ж був убитий один із найактивніших членів проводу Мирослав Кіндрівський ("Боевір"), а поранена А. Г. Галицька – ("Мотря") та М. І. Гайдук – ("Федір") потрапили в полон до органів НКДБ. До того ж, втрати ОУН не обмежилися розгромом проводу. Допити "Федора" та "Мотрі", які провели слідчі, дали їм багаті відомості про підпільну мережу ОУН, її керівників, а також про боївки УПА, та їхній персональний склад.

У селах і містах області органи НКДБ почали арешти людей, яких назвали М. Гайдук і А. Галицька. Це стосувалося, насамперед, вояків УПА, а саме куреня "Перебий носа". Водночас було посилено боротьбу з боївками, які в зимовий час шукали собі прихистку в селах і влаштовували у різних місцях терористичні акції.

Так, 22 січня 1945 р. чота "Зорі" – Михайла Олексійович Вейчука зі сотні "Криги" – вела бій з підрозділами НКДБ в районі с. Багна. Загинули 7 вояків [1, арк. 39]. 28 січня у с. Череш Строжинецького району відбулася сутичка повстанців із підрозділами НКДБ загинуло 14 повстанців [2, арк. 8]. Цього ж дня у с. Черешенька Вижницького р-ну відбулася збройна сутичка повстанців з підрозділами НКДБ, в якій загинуло 2 вояки [3, арк. 40]. У січні цього ж року боївка Миколи Гавалешка ("Довбуша"), провела бій із підрозділами НКДБ у Берегометському лісі, в землянках, пристосованих і обладнаних для проживання в зимових умовах [4, арк. 60]. 18 лютого в Кибаках відбулася збройна сутичка повстанців із підрозділами НКДБ: загинуло 10 повстанців [5, арк. 67.]

Тим часом у прикарпатських селах Буковини і в Карпатах шаленів плямистий тиф. Серед стрільцтва зростало число хворих. Медичної опіки не було. В середині січня тиф поширився так, що відділи перестали діяти. В кожній сотні було від 50 до 80 хворих на тиф.

Ось як описав ситуацію "Сталь":

"У цей час майже всі сотенні і більша частина чотових були хворі. Зв'язків між відділами і військовим керівництвом не було. Залишки відділів під тиском підрозділів внутрішніх військ цілком деморалізувалися. Становище було трагічне. В кінці січня зголосилася з повинною ціла чота "Боярина". Чотовий "Микита" іде з чотою голоситися в с. Розтоки (тут йдеться про Святослава Мельничука, але його боївка була розбита у березні 1945 р. – В. П.). Чоту "Грека" більшовики розгромлюють, залишається тільки 5 стрільців. Сотенний "Палій", що перебрав рештки сотні "Криги", стрільцтво розпускає, а сам помирає від тифу. Деморалізація дійшла до того, що його власні стрільці трупа роздягають, а тіло прикидають ріщам. Сотенного "Борисенка" хворого лапають живим. Сотенного "Кригу" важко пораненого забирають до Вижниці. Чотовий "Меч" – Іван Савович Гулей в розпучі, що не може вдержати чоти, бо постійно хтось кожного дня дезертирує, хворий стріляється. При кінці січня залишається близько 20 стрільців при курінному "Перебий носі" і близько 30 стрільців при сотенному "Боевірі" з тим, що й серед цих решток трапляються захворювання на тиф" [6, арк. 363].

На початку лютого в с. Ферескулі "Сталь" зустрічався з "Туром" – Володимиром Тодорюком і "Перебийносом" – Назарієм Данилюком, радив їм розбиті відділи зібрати докупи і передислокуватися в Галичину. "Перебийніс" погодився, оскільки в Галичині було порівняно спокійніше.

Залишки куреня "Перебийноса" перейшли у Галичину в район Голови – Красноільськ. На Буковині залишилися тільки чоти "Наливайка" – 25 осіб, "Явора" – 22 бійців, "Залізняка" – 18



осіб, які переховувались дрібними групами і себе майже не проявляли. Активно діючими формуваннями були тільки боївки СБ, які в лютому–березні втратили майже половину свого складу [7, арк. 21 зв.].

На початку березня 1945 р. зазнала значних втрат і боївка "Сагайдачного" – Івана Скаріотського зі Зеленева, що діяла у Вашковецькому районі. Загін НКВД виявив її у Драчинецькому лісі в хаті лісника й жорстоко обстріляв, "Сагайдачний", "Дуб" – Фрізон Піц – станичний Драчинець, вояки УПА "Мороз" і "Ворон", були вбиті, а всі інші поранені й арештовані. Боївка перестала існувати [8, арк. 21].

*5 березня 1945 р. в землянці у Берегометьському лісі агентура органів МВС виявила чоту сотні "Боевіра" куреня "Перебийноса", яку очолював "Микита" – Святослав Мельничук. У ній було 30 осіб [9, арк. 8–12].*

Агентура доповіла про це у відповідні інстанції. Підрозділ внутрішніх військ оточив землянку і запропонував повстанцям здатись. Однак провідник СБ "Турман", ройові "Кат" і "Бистрий" відкрили рушничний вогонь. Зав'язалася перестрілка. У цьому бою було вбито 7 вояків УПА, а всі інші здалися. Підрозділ МВС захопив 2 кулемети з 13 дисками, 3 автомати, 15 гвинтівок, 2 пістолети ТТ, 2 біноклі, 20 гранат, 4000 патронів [9, арк. 17].

9 березня в Галицьких горах загинули сотенний "Боевик", чотовий "Грек" і разом із ними 7 стрільців. Після цього бою залишилося близько 20 стрільців, яких курінний "Перебийніс" долучив до куреня "Недобитого" – Юліана Матвієва.

На початку березня відбулася збройна сутичка підрозділу НКДБ із боївкою "Ката" – Іларія Курика з с. Карапчів. У результаті бою боївку ліквідували, 4 повстанці були вбиті, а 8 – арештовані [10, арк. 56–58].

Тим часом багато повстанців з'являлося з повинною. Внутрішні війська майже всюди викривали склади повстанців і забирали зброю та боеприпаси. Частина повстанців, які з'явилися з повинною, відразу ж залучили до винищувальних батальйонів.

За станом на 15 березня обласне управління НКДБ через агентуру, яка діяла в боївках, встановило, що в області є 9 боївок із кількістю людей у них від 5 до 30 осіб. Зокрема, в боївці "Юрася" було 30 осіб, "Усатого" – 14, "Білого" – 16, "Помсти" – 10, "Голуба" – 9, "Когута" – 28, "Річки" – 5, "Дуба" – 9, "Стріли" – 17 вояків [7, арк. 21 зв.].

*Насправді на середину березня боївка "Юрася", до якої приєднався "Кирило" з охоронцями, нараховувала 70 осіб. Вона почала рейд Заставнівським районом. Було проведено ряд терористичних актів, спрямованих проти голів сілрад, завідувачів клубів, уповноважених міліції та керівників державних господарств. Ці теракти мали засвідчити, що УПА діє [11, арк. 1–19].*

Обласні управління НКДБ та НКДБ йшли за боївкою "Юрася" буквально по слідах. 18 березня боївка після збройного зіткнення з чекістською групою в Колінківцях перейшла на ніч у Добринівці.

Один із учасників того бою, Ілля Іванович Мигалескул 1924 р. н. зі с. Добринівці 18 липня 1995 р. розповідав так: "Надвечір ми добралися до Добринівців і заквартирували по хатах. Але енкаведисти на ранок підготували нам новий бій. Вони оточили село, майже кожну хату, і на світланку відкрили стрілянину. Бій був розсіяний. Важко було зрозуміти, хто звідки і по кому стріляє. В результаті цього бою було багато полеглих з обох боків" [12, арк. 2–6].

За даними НКДБ, того дня було вбито 27 вояків УПА, захоплено 5, окрім того, підрозділ НКДБ здобув 16 гвинтівок, 1 автомат ППШ і 2000 боеприпасів [11, арк. 332]. "Юрасеві" з охороною вдалося втекти. Як повідомляв заступник начальника відділу боротьби з "бандитизмом" управління НКДБ в Чернівецькій області підполковник Хрустальов, 19 березня під час бою в Добринівцях упівці вбили лейтенанта держбезпеки Жернового, сержанта військ НКДБ і трьох бійців [11, арк. 276]. Як бачимо, різниця у втратах велика.

19 березня 1945 р. став трагічним днем для УПА Буковини. "Сталь" зазначив, що після цього погрому вона перестала існувати [6, арк. 362]. Та й весь період від 29 грудня 1944 р. до березня 1945 р. він назвав у своєму огляді трьома місяцями анархії, "які призвели до того, що командири боївок поробилися самовільними отаманами, які нікому не підкорялись і робили те, що вважали за доцільне" [6, арк. 362].

Одночасно з руйнівними процесами у відділах УПА тривав розклад в організаційній мережі. Одразу ж після погрому 29 грудня 1944 р. в організації, за словами Василя Савчака, "поча-

лася боротьба за керівне становище. "Петренко" – Олексій Домчук урочисто проголосив себе на могилі Мирослава Кіндзірського тимчасовим провідником Буковини і займав цю посаду до 14 січня 1945 р. Між ним і Стефанією Понич ("Оксаною") у с. Мусорівка виник конфлікт, в якому "Оксана" хотіла роззброїти "Петренка". В результаті цих зіткнень провід тимчасово перебрав "Олег", на якого тоді надзвичайно великий вплив мала Стефанія Понич. Ця відома двійка трималася до 13 березня 1945 р. "Олег", бачачи, що все котиться до повного розвалу, використав дрібний конфлікт із "Кирилом" – Кушніриком Георгієм і зрікся керівної посади. Відійшов за зв'язками до Центрального проводу, залишивши організацію напризволяще [6, арк. 362].

Інша за хронологією і змістом інформація міститься у звіті НКДБ. "У березні 1945 р. на Буковину для зміцнення керівництва ОУН через Окружний провід ОУН Городенківщини був направлений "Гриць", а з обласного Станіславського проводу – "Петро". Провідником Буковини був призначений "Олег" – до цього референт із пропаганди Городенківщини" [7, арк. 20].

Райони залишалися без керівного складу. В Путильському районі, наприклад, від 15 січня до 1 березня 1945 р. вся мережа була цілком знищена. Одних енкадебісти заарештували під час облав, інші з'явилися з повинною. На 1 березня в районі залишився тільки 1 станичний. Не кращим було становище у Вишницькому районі, де оунівська мережа теж була майже повністю паралізована [6, арк. 363].

Про гірський терен відомо, що 23 лютого "Сталь" зібрав його у складі "Черемшини", "Берії", "Марії" і "Чорної". Спільно вони вирішили, що після того, як пройдуть облоги, візьмуться до творення нової мережі, на нових засадах [6, арк. 364]. Після наради "Сталь", найімовірніше, повернувся у Галичину.

Управління НКДБ мало точні відомості, що на території тодішнього Жаб'ївського району Станіславщини з буковинців, які туди перейшли, уникаючи переслідувань внутрішніх військ НКДБ, формувалися нові буковинські боївки. На згадану вище дату там зібралися близько 130 бойовиків. Був намір підпорядкувати їх "Перебийносу" і скерувати знову на Буковину. Прибуття планували на квітень 1945 р., здебільшого в Путильський і Вишницький райони [7, арк. 21 зв.]. Зі Станіславщини на Буковину прислали пропагандистські матеріали: "Повстанець Гуцульщини", листівки "За що бореться УПА", "Універсал УГВР", звернення до червоноармійців [7, арк. 20 зв.].

"ОУН Буковини, – доповідав начальник управління НКДБ в Чернівецькій області, полковник держбезпеки Руденко наркомуну внутрішніх справ УРСР, комісарові держбезпеки 3-го рангу Рясному, – незважаючи на поразки і розгубленість, підтримувані ОУН Станіславської і Тернопільської областей, сподіваються утриматись організаційно. Вони впевнені, що весна 1945 р. принесе колосальні успіхи у здійсненні революції в Україні" [7, арк. 20].

У цьому ж спецповідомленні Руденко відзначив, що з метою остаточного розгрому оунівських підрозділів управління НКДБ на другу половину березня готувало масову операцію з ліквідації оунівського підпілля і боївок СБ. І вона для НКДБ була, можна сказати, успішною. Окрім прямих бойових дій, засідок, облав і прочісування, управління НКДБ та НКДБ широко застосовували і компрометаційні дії своєї аґентури, котра, як видно з повідомлень, добре володіла ситуацією в підрозділах УПА і навіть у її головному штабі [7, арк. 21].

Одна з диверсій була застосована для компрометації "Тура", "Перебийноса" та його дружини Луції Карличук, яка завідувала медичною частиною куреня.

Спочатку аґент НКДБ убив Луцію Карличук – дружину "Перебийноса". В убивстві звинуватили "Тура". Потім надійшли "листи" від "Аскольда", "Зеленого" та "Одарки", в яких "Тура" звинуватили як аґента ґестапо, який нібито скрізь порозоставляв своїх людей, котрі служили з ним у німецькій поліції, а "Федора" і "Мотрю" усунув із керівних посад в ОУН [7, арк. 5]. Невдовзі служба безпеки ОУН розстріляла "Тура".

У такій ситуації "Сталь" разом із провідником служби СБ "Галаганом" у кінці березня повернувся з Галичини у Прикарпаття. По дорозі вони зустріли "Скригуна", "Василя" і "Павленка", які після розгрому боївки у Добринівцях перебиралися в Галичину. Вони не мали бажання повертатися на Буковину, про що відкрито заявляли "Сталю" [6, арк. 165].

*Розуміючи неймовірно складну ситуацію, що склалася на Буковині, Василь Савчак вирішив відродити оунівську мережу. Враховуючи досвід попередників, "Сталь" почав творити вузьку організаційну мережу. Жодних боївок організувати не збирався. Та обстановка змінила його плани. Він відшукав підпільників, які поводитися конспіративно, і спробував заяви-*

*ти, що організована сила діє. Розуміючи, що це накличе на населення репресії, організував дві боївки по 10 стрільців і розпочав пропагандистсько-бойові акції. Кожна така акція викликала жорстку протидію влади. Наприклад, у Банилові над Черемошом лише прихід групи «Сталя» спричинив 5 облав і трусів у селі. Їх проводили понад 60 енкаведистів і 200 винищувачів. Поява «Сталя» зі своєю групою в Драчинцях викликала тритижневі облави і сильні труси у селі, в яких було задіяно 250 військових та винищувачів. У селі Кабин боївка «Сталя» ліквідувала другого секретаря райкому комсомолу, що спонукало органи НКДБ прочистити Станівецькі, Костинецькі та Кабинські ліси. Органи влади намагалися за всяку ціну вбити відродження національно-визвольного руху. Одночасно з виступами «Сталя» з допомогою «Марини», «Василя» і «Скригуна» тривали пошуки місцевих підпільників. Знаходили їх повільно і з великими затяжками. Але все-таки впродовж трьох тижнів «Сталь» зумів відшукати кілька десятків підпільників. Він почав творення організаційної мережі на нових засадах [6, арк. 365].*

Якщо до червня 1945 р. в обласному проводі було 7 відділів – політичний, організаційний, пропагандистський, військовий, санітарний, СБ та жіноча референтури, то після червня залишилося тільки 4: політичний, організаційний, пропагандистський і СБ. Санітарний, військовий та жіночу референтуру ліквідували. Військовий відділ ліквідували тому, що УПА була розформована на дрібні бойові групи, які передавали в розпорядження територіальних провідників. Жіночу референтуру ліквідували за вказівкою Крайового проводу, який заборонив подальше залучення жінок в ОУН. Адже жіноцтво на великій частині території області було скомпрометовано аморальною поведінкою при боївках, масовими провалами під час арештів та провокаційною діяльністю, а обласне управління НКДБ випустило спеціальну групу кур'єрок-прокаторів, яких треба було нейтралізувати [6, арк. 366].

У зв'язку зі зміною структури в Буковинському окружному проводі ОУН змінилася структура його низових ланок. Якщо до червня 1945 р. до нього належало 3 повітових проводи ОУН – Вашковецький, Чернівецький, Хотинський, то після реорганізації були створені 3 надрайонних проводи ОУН: Вашковецький, Вижницький і Чернівецький. Кожний надрайонний провід мав лише два відділи – організаційний і СБ.

Надрайонних проводи ОУН Буковини охоплювали 8 районних проводів, а саме: Вашковецький – Вашковецький, Сторожинецький і Чернівецький; Винницький – Вижницький і Путивльський; Чернівецький – Садгірський, Кіцманський і Заставнівський районні проводи ОУН.

За новою структурою в кожному районному проводі мали бути такі ж відділи, як і у надрайонних проводах. Але відсутність належних кадрів не дала змоги їх належно укомплектувати [13, арк. 84–85].

Для збереження конспірації «Сталь» увів персонально-умовний зв'язок. Повітовий провідник для зв'язку з районним свого повіту вже не мав персонального зв'язківця, як це було раніше, а зв'язувався з ним особисто вічна-віч. При зустрічі вони домовлялися, де і коли відбудеться їхня наступна зустріч, і це мало бути тільки в лісі або в полі. Якщо ж зустріч в умовлений день не відбувалася, то один із тих, хто прийшов на місце зустрічі, зобов'язаний був написати записку, в якій зазначав день, час і нове місце зустрічі. Цю записку він залишав на місці зустрічі в тайнику, заховавши її під камінь, кору дерева тощо. Щоби записка не розмокла, її вкладали в порожню гільзу або щось подібне, і більше на це місце зустрічі не виходили, а виходили на те, котре було зазначене в записці. Тоді ж ввели мертвий тайниковий зв'язок. У цьому випадку явка обох провідників одного дня і часу в певне місце була не обов'язковою. А ті, хто мав зустрітися, домовлялися між собою і в певному місці, зазвичай у лісі, влаштували тайник, через який і обмінювалися інформацією [13, арк. 86]. Тоді ж бойовикам УПА та СБ заборонили користуватися для своїх потреб мережею ОУН [13, арк. 87].

У липні «Сталь» провів звужену нараду 13 районних та повітових керівників ОУН, на якій поінформував про ситуацію і поставив завдання, що зводилися до чотирьох важливих пунктів: провести ряд терористичних акцій проти партійного і радянського активу, чим продемонструвати, що ОУН живе і діє, бореться за ССуд; рішуче боротися проти явок із повинною; відновити організаційний зв'язок між уцілілими підпільними організаціями; ростити і виховувати нові кадри за рахунок перевірених симпатиків та помічників [7, арк. 5].

На цій самій нараді «Сталь» оголосив своїм заступником «Григоренка», військовим референтом – «Петренка», виконувачем обов'язків провідника СБ – «Чумака». Він оголосив також, що в

час перебування його у Галичині убили попереднього провідника СБ Буковини "Галаґана". Постійним місцем дислокації штабу "Сталь" визначив Жаб'ївський і Коломийський райони Станіславської обл. [7, арк. 5].

На 17 липня "Сталь" намічав провести конференцію у Заставнівському районі. Але вона не відбулася, бо саме тут у ці дні обласне управління НКДБ проводило операцію з ліквідації боївки "Когута". Конференцію перенесли на перші числа серпня у Вашковецький район. Для її організації туди відрядили "Григоренка". Делегатів викликали через зв'язкових СБ. Не було впевненості, що на конференцію прибуде "Черемшина", тож за ним послали двох есбістів. На випадок відмови, його мали привести під силою зброї [7, арк. 6].

Нам не вдалося встановити, відбулася ця конференція, чи ні. Найімовірніше, що не відбулася, бо влітку 237-й і 240-й батальйони ВВ НКДБ, які перебували на Буковині, майже не мали відпочинку. Від 20 липня до 15 серпня 1945 р. ці батальйони і оперативники НКДБ провели 41 чекістсько-військову операцію та 19 прочісувань лісових масивів і населених пунктів. Унаслідок цього було вбито 10 вояків УПА, затримано 5. Із повинною з'явилося 52 особи [7, арк. 6].

На 15 серпня 1945 р. за даними обласного управління НКДБ в Чернівецькій області залишалося 4 боївки: "Тараса", "Голуба" зі 7 осіб і "Дуба" зі 20 чоловік, які діяли в Сторожинецькому й Вашковецькому районах, "Когута" – 13 осіб і "Юрася" – 8 осіб у Заставнівському та Садгірському районах; усього 48 вояків [7, арк. 10]. Небагато!

Для організаційного зміцнення ОУН обласний провід дав "Скригуну" й "Олегові" вказівку створити нові боївки з тих, хто переховувався і ухилився від служби в Червоній армії. За відмову прилучатися до боївок дезертирам загрожував розстріл. 4 серпня 1945 р. провідник боївки СБ "Скригун" вибув із тимчасового постою в села для формування боївок. А 12 серпня його й "Олега" на маршруті перехопили енкаведисти і в перестрілці вбили [7, арк. 11].

Незважаючи на значні втрати і певну розгубленість в ОУН Буковини, "Сталь" і провід у цілому намагалися деякі боївки реанімувати, а деякі – створити. Одночасно планувалися невеликі терористичні акти, котрі мали б засвідчити, що ОУН діє.

Буковинський провід ОУН у липні–серпні зумів збільшити кількість боївок із 4 до 8, а особовий склад майже подвоїти – зі 48 довести до 84 [7, арк. 16].

За два місяці 1945 р. – серпень і вересень – внутрішні війська НКДБ провели 41 бойову операцію і 19 прочісувань лісових масивів та сіл і, згідно зі звітами, вбили вояків УПА – 15, затримали – 18, з'явилися з повинною – 12, арештовано – 8, легалізовано – 3, арештовано бандпособників – 9. Як бачимо, за два місяці з боївок вибуло 54 особи. Це на 6 осіб більше, ніж за звітами обласного управління НКДБ було в них на 15 серпня 1945 р., і на 30 менше, ніж зазначено в спецповідомленні від 1 жовтня 1945 р. [7, арк. 16].

Очевидно, статистика управління була неточною. Викликає подив ще одна цифра. Якщо з боївок різними способами вилучили 54 особи, то чому ж трофейний арсенал такий мізерний: автоматів – 2, гвинтівок – 10, пістолетів – 3, обрізів – 1, гранат – 5, патронів 285? Трофеї свідчать, що озброєними могли бути лише 16 осіб [7, арк. 16]. Решта, найімовірніше, не була вояками УПА, їх просто зарахували до повстанців для більшої кількості.

1945 р. за статистикою Чернівецького обласного управління НКДБ зафіксований у таких цифрах: проведено операцій – 480; ліквідовано банд груп – 55; захоплено бандитів – 1605; з'явилося з повинною – 3164; затримано дезертирів і тих, які ухилилися від служби у Червоній армії – 4737; з'явилося з повинною дезертирів і ухильників – 7451 особа [7, арк. 1–20].

За даними НКДБ, кількість повстанців сягала 5304 особи. Але те, що вони тисячами здавалися і тисячами приходили з повинною, свідчить: не всі були готові до жорстокої, самовідданої і довготривалої боротьби за свою свободу.

Василь Савчак, будучи справжнім революціонером, зміг відродити та зберегти і вести далі Буковинську ОУН й УПА, яким вдалося боротися з тоталітарним режимом до 1952 р. Цю думку підтвердив і сам "Сталь", який у своєму "Огляді організаційно-політичної роботи" від 31 грудня 1945 р. відзначив: "Причину повного провалу УПА і організаційної сітки слід дошукуватися в допущених помилках під час їхнього творення. Це були великі будівлі, але з дешевого матеріалу. Окреме місце у звіті треба присвятити так званім солом'яним підпільникам. Вони ввійшли в підпілля тільки тому, що не хотіли іти в Червону армію" [6, арк. 65].

"Сталь" за рік керування Буковинським окружним проводом ОУН та боївками УПА показав свою високу відданість справі національно-визвольної боротьби, особисту сміливість, муж-

ність, відвагу, хоробрість і винахідливість. Він на тривалий час стабілізував керівництво проводу. Не сидів на місці, постійно рухався, намагаючись побути там, де склалася критична ситуація, щоби допомогти розв'язати її, служив прикладом стійкості та відданості для бійців і командирів УПА й провідників ОУН.

#### *Список використаних джерел*

1. Державний архів Служби Безпеки України Вижницького району Чернівецької області (далі ДАСБУ ВРЧО). – Спр. 38. 2. ДАСБУ ВРЧО. – Спр. 52. 3. ДАСБУ ВРЧО. – Спр. 62. 4. ДАСБУ ВРЧО. – Спр. 67. 5. ДАСБУ ВРЧО. – Спр. 68. 6. Галузевий державний Архів Служби безпеки України (далі ГДАСБУ) Ф.13. – Спр. № 376 Т.7. – Огляд організаційно-політичної роботи. Чернівеччина 31. 12. 1945 р. – Арк. 360–368. – 8 арк. 7. Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» (далі ЧОВ-ПВАКПУ). – Спр. 57. 8. Державний архів Служби безпеки України Чернівецької області (далі ДАСБУ ЧО). – Спр. П-6852. 9. ДАСБУ ЧО. – Спр. П-7959. 10. ДАСБУ ЧО. – Спр. П-7304. 11. ДАСБУ ЧО. – Спр. П-7055. 12. ЧОВПВАКПУ. – Спогад І. І. Мигалескула. – Спр. 28. 13. ДАСБУЧО. – Ф. 2. – Спр.322. – Т. 1. – Арк. 17. – Довідка про ліквідацію підпілля українського буржуазного націоналізму та його банд на території: Чернівецької області: Т. 1. – 126 арк.

**Volodymyr Pidlubnyy**

#### **ACTIVITY OF OUN AND UPA OF BUKOVYNA IN 1945 YEAR**

**In the article activity of Organization of the Ukrainian nationalists and Ukrainian insurgent army is analysed on Bukovyna during 1945 year.**

**УДК 9(438.32/.44:338.1)**

**Юлія Боднарчук**

#### **ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЗАКЕРЗОННЯ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ДЕПОРТАЦІЇ**

*Подана економічна характеристика становища українських господарств на Закарзонні напередодні їх виселення в УРСР та на західні польські землі у 1944–1947 рр.*

У 1944–1946 та 1947 рр. відбулися події, що назавжди позбавили етнічно-українські землі їх національного обличчя – населення. Поза національним розвитком опинилася специфічна господарська культура лемків, холмщаків, підляшуків і надсянців, яка була тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами в межах їх розселення. З огляду на це, завдання даного дослідження – відтворення економічних умов господарювання українців на Закарзонні. Дослідження економічного розвитку господарств є актуальним, оскільки перебуває у центрі соціально-економічного питання про відшкодування збитків, завданих нащадкам переселенців, які неодноразово порушували відповідне клопотання на рівні центральних виконавчих органів.

Ця робота розкриває складову об'ємного суспільно-політичного процесу: депортації українського населення з території Закарзоння у 1944–1946 рр., що стало об'єктом аналізу з боку багатьох науковців, зокрема С. Макарчука, Б. Лановика, В. Сергійчука, О. Буцько, В. Кіцака та інших.

Територія розселення українців на Закарзонні мала вагомий вплив на формування господарських особливостей, що, у свою чергу, позначилося на економічному розвитку населення, яке тут проживало. Якщо значна частина господарських особливостей кожної з локально-

етнографічних груп українців була пов'язана з географічними умовами розселення, то спільні риси залежали від політичних процесів щодо українців, ініціатором яких був польський уряд.

У міжвоєнний період соціально-економічна ситуація на західноукраїнських землях стала заручником польських державницьких інтересів. Землі, що заселяли українці, займали близько 25 % території Польщі, залишалися нерозвиненими аграрними окраїнами або внутрішніми колоніями, які постачали центральним регіонам Польщі дешеву сировину [1, с. 375]. Економічний розвиток північно-західних українських земель був тотожним до східногалицьких і залежав від їх урядового бачення в економічному розвитку Польщі.

Після початку Другої світової війни виразно проступила відмінність у подальшому розвитку розмежованих західноукраїнських територій як у політичному, так і в соціально-економічному аспектах. Незважаючи на це, залишилися основні економічні труднощі, насамперед у сільському господарстві впродовж першої половини ХХ ст. Серед них – перенаселеність сіл і крихітні земельні наділи. Остання тенденція найбільше стосувалася українських господарств на Закерзонні.

Для пом'якшення проблеми гострої нестачі землі ще у 1920-х роках із ініціативи польського уряду сейм прийняв низку законів, що були спрямовані на створення нових господарств шляхом колонізації, збільшення їх карликових розмірів до нормальних за рахунок поділу маєтків [2, с. 14]. Українці, які були здебільшого селянами, і вирішення земельного питання для них мало першочергове значення, переважно не могли придбати додаткового наділу через державну політику, що передбачала зосередження землі у власності польського населення. Отже, українським селянам ця програма дала мало користі, оскільки більшість земель відходила до польських селян та новоприбулих осадників [1, с. 375]. Керуючись принципом "великої Польщі", уряд при паюванні великої власності надавав перевагу польським осадникам із заходу, яких вербували з офіцерів та унтер-офіцерів запасу, оскільки це мало "першорядний вплив на формування польської чисельної сили на Червенській землі" [3, с. 281].

Реалізація земельної реформи і пов'язана з нею осадницька колонізація були підпорядковані основній меті – штучному збільшенню в українських селах польського населення, яке служило соціально-політичною опорою польської влади. У міжвоєнний період земельне питання залишалося невирішеним як для сільських мешканців у цілому, так і для українців зокрема.

Північно-західні землі потрапляли під осадницьку політику польського уряду дещо менше, ніж Східна Галичина і Західна Волинь, попри те, що процес осадництва розпочався у 1919 р. з Холмщини. Саме тут польським родинам надали 17 тис. га, у т. ч. землі, що належали православним церквам (Жуків Б. Нищення церков на Холмщині. – Краків, 1940. – С. 3.). Але у зв'язку з дещо вищою вартістю землі та віддаленістю від східних кордонів закерзонські землі привертати увагу уряду. На Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші боротьба з українським населенням тривала іншим методом. Тут здійснювали поступове економічне витіснення українських господарств углиб гірських, лісових масивів або на менш родючі землі. Так формували економічну різницю за національною ознакою у рівні життя населення.

Поряд із цим економічне життя в середовищі українців на Закерзонні відрізнялося за географічними особливостями їх розселення. Всі етнографічні групи українського народу: лемки, надсянці, холмщаки з підляшшаками – у господарському розвитку мали чітко виражені сільсько-господарські тенденції. Різницю становили незначні відмінності, що супроводжували розвиток кожного з етносів залежно від природно-кліматичних умов.

На Холмщині та Підляшші сільське господарство орієнтувалося на землеробство. Розвиток тваринництва був опосередкованим, викликаним потребами землеробства, а м'ясо-молочне спрямування орієнтувалося переважно на задоволення власних потреб родин. Худоба, крім м'ясо-молочних продуктів, шкіри і вовни, давала селянинові змогу збагачувати поля гноєм. Адже, наприклад, у Томашувському повіті ґрунти в основному, склалися з: 50 % – супіщаних, 20 % – чорнозему і 30 % цілком непридатних для рослинництва земель, тобто піски, болота і кам'яні породи [4, арк. 97]. У Влодавському та Білгорайському повітах ґрунти були піщано-болотисті, що також потребувало великої затрати праці на обробіток і збагачення добривами земельних наділів для отримання належного врожаю [5, арк. 3–4, 32]. Повітом із найкращими для землеробства умовами вважали Грубешувський, де ґрунти переважно були чорноземними, що на Закерзонні становило виняток, а не правило.

Уся земельна площа повітів, окрім придатних для розорювання земель, мала значний відсоток території під лісами, луками, пасовищами, що також перебували у приватній власності населення повітів. Наприклад, територія Владавського та Білгорайського повітів поділялося на ліси, які становили до 40 % загальної площі кожного з них, луки – по 10 % і орні землі – по 50 % [5, арк. 3–4, 33]. Найпридатнішим для орного землеробства був Холмський повіт, де розорали 60 % території, а ліси займали тільки 5,5 %, луки – 13 %.

У середньому на господарство у Владавському повіті припадало 3,63 га орної землі. Оскільки у повіті було чимало заможних господарів, то основна маса селянських господарств мала землі значно менше. Зі загальної кількості 1789 господарств, які мали більше 15 га землі, українське населення володіло 427 господарствами, що становило 5,9 % від усього українського населення і 1,9 % від усього населення Владавського повіту [5, арк. 31–54]. На Грубешівщині ґрунти були переважно чорноземні, й тому землезабезпечення тут становило по 3 га у середньому на господарство. У зв'язку з цим у повіті переважали дрібні та середні господарства, не більше 2 % селянських господарств можна було віднести до числа заможних, які мали 10–15 га землі [6, арк. 12–29].

До аграрної реформи, що розпочалася згідно з декретом від 6 вересня 1944 р., в Томашувському повіті 46 поміщиків володіли 8280 га орних земель [4, арк. 96]. У результаті реформи поміщицьке землекористування в повітах ліквідували, всю землю передали у приватну власність селян. У середньому на людину припадало по 1 га землі, тобто 4–5 га на родину, найбільша кількість землі на одне господарство – 25–50 га [4, арк. 121]. У той самий час реформі на Холмщині та Підляшші здійснювали за подвійними стандартами: малоземельних українців землю не наділяли, що стало приводом для посилення національної ворожнечі на соціальному ґрунті [7, арк. 7].

Дещо іншими були розміри землекористування у Надсянні, де українців проживало більшість. Так, до 1939 р. в Любачівському повіті було 9 поміщицьких маєтків, що займали по 400–500 га кожне, тоді як селяни володіли земельними наділами по 2–3 га. Після земельної реформи стан селянських господарств поліпшився, вони використовували у середньому по 4–5 га орних земель. У повіті нараховувалося близько 300 "куркульських" господарств, у кожного з яких було від 15 до 25 га. У селах Коровиця Лисова, Диків Старий, Нове Село, Коровиця Сама, Кобилиця Руська та інших, більшість становили заможні господарства, вони мали по 15–20 га землі [8, арк. 27–28, 76].

Перемишльський повіт займав 104762 га, з них орні землі – 47762 га, або 45,5 %. Основна маса селянства використовувала мало землі. У середньому на селянське господарство припадало 2,03 га, лише 0,4 % селянських господарств мали землі більше 15 га, 0,2 % її взагалі не мали [9, арк. 12–23]. Економічне забезпечення господарств українців відрізнялося залежно від частини повіту. Так, у селах північно-західних волостей Перемишльського повіту – Журовиці, Горіхівці, Стубно, Перемишльська – населення було економічно забезпеченішим, аніж у південно-західних. Тут припадало в середньому від 1 до 5 га на господарство, тобто  $\frac{3}{4}$  га на людину (див. табл. № 3), а населення сіл західних і південно-західних волостей залишалося бідним. Більшість господарств були малоземельними: мали 1–3 морґи землі на господарство [10, арк. 105] (див. табл. 4, 5).

У Ярославському повіті під орне виробництво залучили 237 600 га (60 %) землі [5, арк. 144–145]. 8138 українських господарств володіли 10977,23 га, в середньому припадало по 1,35 га посівів на господарство, решту становили інші угіддя: сінокоси, сади, ділянки лісу [5, арк. 150].

Територія повітів, що охоплювали Лемківщину, була розташована в українських Карпатах на обох схилах Східних Бескидів, чималу площу там займали ліси, а під орне землеробство використовували значно меншу площу. Так, Лісковський і Новосяндецький повіти мали тільки по 35 % орних земель, а під лісами перебувало відповідно 45,3 % і 32,5 % території, решта припадало на луки, пасовиська та незручні землі.

Значно меншими були ділянки орної землі у користуванні селянських господарств на Лемківщині. Згідно зі статистичними даними, у Горлицькому повіті густота населення на 1 кв. км становила 100 осіб, або ж на одного лемка припадало у середньому 0,75 га землі, що дорівнювало близько 3–4,5 га на родину, цю площу становили орні землі, ліси, луки, сади і городи. [11, арк. 12–14]. Унаслідок незначної кількості орних земель при переселенні була вказана кі-

лькість залишених посівів, що в середньому становили по 0,66 га на сім'ю, це було значно менше, ніж у інших повітах.

У середовищі карпатських українців на фоні нестачі орних земель зростала бідність, збільшувався надлишок робочої сили, що, в свою чергу, сприяло розвитку заможних господарств. Цим визначалася контрастність лемківських сіл, де поряд із безземельними були господарства українців, які володіли 20–50 га і більше землі, мали по кілька голів коней, великої та дрібної рогатої худоби [11, арк. 12–14]. Переважно саме заможні господарі під час переселення відмовлялися залишати нажиті місця. Так, із 705 господарств, які відмовлялися переселятися з Горлицького повіту, за інформацією районного уповноваженого з евакуації було "...кулацьких – 97, середняків – 264 господарства", решта припала на торговців, духовенство, міську та сільську інтелігенцію [11, арк. 46].

Новосяндецький повіт розташований у гірсько-лісистою регіоні Карпат. Його загальна площа становила 168268 га, в т. ч. орних земель 59 600 га (35,04 %). За даними місцевої влади, в 1945 р. у повіті було 23325 господарств, тобто на господарство припадало в середньому по 2,5 га. Землезабезпеченість характеризували наступні показники [12, арк. 3–6]:

*Таблиця 1.*

**Землезабезпеченість населення у Новосяндецькому повіті**

Кількість землі	Кількість господарств	% %
0 – 2 га	2344	10,04
2 – 5 га	7529	32,27
5 – 10 га	8914	38,21
10 – 20 га	4020	17,23
20 – 50 га	420	1,8
50 – 100 га	54	0,2
1000 і більше	44	0,18

Територія Яслівського повіту займала 81340 га, в т. ч. 51474 га (63 %) орної землі, садів і присадибних ділянок. Решта території повіту була зайнята лісами, луками і непридатними для обробки землями. Незважаючи на значний обсяг корисної землі у повіті, для українців були створені умови, за яких вони користувалися гіршими землями. Переважна більшість українських господарств витіснили у південну частину Яслівського повіту, з гірським рельєфом і незручними, кам'янистими, малопродуктивними землями. Тому господарства, розселені в цій місцевості, перебували у більш невідгодному становищі, ніж жителі середньої та північної частин повіту [12, арк. 3–6].

Середньостатистичні дані не розкривають повної картини наявності земельних наділів серед українців. Повніше це висвітлено у звітах Головного управління з евакуації, де, зокрема, зазначено, що з 122100 сімей земельні наділи залишили 101588, у кількості 461068 га, з яких орної землі було 335133, що становить у середньому по 3,3 га на господарство. Як стверджує дослідник В. Борисенко, родини середнього достатку мали 10 моргів поля (5,6 га), а заможні селяни – до 20 моргів [19, с. 105]. Отже, зі зазначеною кількістю землі господарства українців вважали бідними, а відтак нерентабельними. Крім ріллі, незначна кількість землі перебувала під сінокісними угіддями. Решта земель, що не були вказані у звіті, – це сади та ліси, вони також становили значну частину приватної власності українців на території Польщі, але не були враховані як приватна власність під час переселення.

Сади займали порівняно невелику площу, але в деяких повітах під них відводили від 1 % території на Холмщині та Підляшші, до 4 % на Лемківщині, де садівництво було допоміжним сільськогосподарським заняттям. Кількість землі під луками також відрізнялася залежно від району розселення українців. 10–13 % території виділяли під луки на Надсянні, а Лемківщина мала таких 6–7 %, що компенсували пасовиськами у Карпатах (21 %), а холмщаки та підляшшук мали для випасу худоби до 9 % території повітів.

Рельєф місцевості, природно-кліматичні умови, якість та кількість ґрунтів у господарствах впливали на показники збору врожаю, що також відрізнялися на територіальному фоні локально-етнографічних груп. На Лемківщині провідними культурами були жито, пшениця, овес, картопля. Зокрема, у Яслівському повіті – жито, пшениця, картопля. А у південних його части-



нах, ближче до кордону з Чехословаччиною, вирощували переважно ячмінь, овес, картоплю. Середній збір на землях Лемківщини був низьким. Так, урожайність пшениці не перевищувала 9 ц із гектара, жита – 10 ц, вівса – 8 ц, ячменю – 6 ц. Незважаючи на низькі врожаї, орне землеробство залишалось одним із провідних сільськогосподарських занять лемків, але було не товарним, а опосередкованим заняттям, спрямованим, як правило, для власного споживання. Однак лемки завжди відчували нестачу сільськогосподарської продукції [12, арк. 3–6].

Основними сільськогосподарськими культурами Новосяндецького повіту були овес і картопля, а в низовинах вирощували жито. У Лісовському повіті культивували переважно жито, пшеницю, овес та овочеві культури [5, арк. 55–56]. Середня врожайність була, як і в Яслівському повіті, вдвічі меншою, ніж у інших повітах Закарпаття, і становила в середньому: вівса і жита – 5–6 ц з га, картоплі 60–70 ц [13, арк. 12–23].

У Саноцькому і Кросненському повітах орні ґрунти займали відповідно 51 тис. га і 64,5 тис. га. Тут сіяли поряд із традиційними зерновими яре жито і озимий ячмінь, на  $\frac{3}{4}$  земельних наділів саджали картоплю, що давала порівняно високий урожай, а зернові – менший від середнього, лише по 8 ц з га. В значній кількості вирощували боби, у незначній – цукрові буряки [44, арк. 121–122].

Хоча у повітах Холмщини та Підляшшя ґрунти потребували систематичного їх підживлення під всі види культур, очищення від бур'янів, а також високоякісного насіння, врожайність тут була вдвічі вищою, ніж у повітах Лемківщини. На Холмщині та Підляшші вирощували здебільшого зернові, культури, а під технічні відводили невеликі ділянки. Посівні площі займали переважно житом, решту – пшеницею, ячменем, вівсом, просом, гречкою, на городах висаджували овочі та в значній кількості картоплю.

За даними Грубешувського повітового земельного управління, середня врожайність із га становила: пшениці 12–15 ц, жита – 15–17, ячменю 10–12, вівса 7–8, проса 8–10, бобових 12–14, картоплі – 100–120, цукрових буряків – 170, кормових буряків – 300 ц. Окрім того, в кожній волості певну кількість землі засівали льном, якого збирали до 15 ц із га [16, арк. 3–39; 6, арк. 12–29]. Зокрема, провідною зерновою культурою Владавського повіту було жито, яке займало 40 % посівів, решту площі відводили під пшеницю, овес і овочі, виділяючи їм по 15 % ріллі, під ячмінь, гречку та технічні культури залишали по 5 % [5, арк. 3–4].

Замостівський повіт залишався типовим сільськогосподарським районом, із добре розвинутою промисловістю для переробки сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарськими культурами були різновиди рослин, характерні для Холмщини. Крім них, вирощували хміль, буряк, топтон, що забезпечувало переробну промисловість повіту [15, арк. 5]. Значну частину Томашувського повіту займали соснові ліси (42 %), під садівництво використовували 2500 га, решта території – до 50 % була під ріллею. Найпоширенішою сільськогосподарською культурою в повіті залишалась озима пшениця, її посіви займали 30 % орних площ, а врожайність становила 15–17 ц, жито – 28 % (12–15 ц), ячмінь і овес – 12 % (15–18 ц), на решті ріллі вирощували картоплю (100–120 ц) та цукрові буряки (120–150 ц), городину.

Варто зазначити, що в деяких повітах урожайність залежала від національної складової, тобто відрізнялася в межах одного й того ж самого повіту відповідно до місць проживання українців та поляків. Оскільки українське населення було витіснене на гірші землі, то й сільськогосподарської продукції тут збирали значно менше, що видно зі середньої врожайності за волостями Владавського повіту, де переважало українське населення [5, арк. 32].

*Таблиця 2.*

**Збір сільськогосподарського врожаю за волостями Владавського повіту**

Назва волості, де проживало українське населення	Пшениця (ц з га)	Жито (ц з га)	Овес (ц з га)	Ячмінь (ц з га)	Картопля (ц з га)
Вирики	5,4	9,0	9,8	5,4	108,0
Волоська-Воля	5,5	7,3	10,4	7,6	91,8
Славутичі	7,2	8,1	7,2	8,1	72,0
Влодава	8,1	7,2	7,2	5,4	72,0
У середньому в повіті (польські та українські волості разом)	11,7	10,0	7,8	7,8	120,0

Порівняно зі згаданими повітами селяни на землях Надсяння отримували вищі врожаї деяких культур. А рівномірне розселення українців унеможливило національний аспект у якості та кількості врожаю. Зокрема, найпродуктивнішою овочевою культурою була картопля, врожайність якої досягала 120–150 ц із га. Господарство сусіднього з Томашувським Любачівського повіту було подібним за вирощуваними сільськогосподарськими культурами, але середні показники врожайності мало вищі. Найпоширенішою культурою залишалося жито, його врожайність становила 15–16 ц із га. Під цю культуру відводили 40 % розорених площ. Пшениця давала меншу врожайність – 12–14 ц, і засівали цю культуру на 23 % ріллі. Ячменем та вівсом займали 17 % (16–18 ц). Картопля була найтрудомісткішою культурою, але зі значними врожаєм – 120–130 ц із га. Решту ріллі відводили під городину [5, арк. 76].

В Ярославському повіті поряд із традиційними зерновими культурами і картоплею вирощували цукрові буряки (140 ц із га). Цьому сприяли чорноземні ґрунти, які, однак, містили чимало піску і глини, що потребувало постійного їх збагачення добривами [5, арк. 144–145]. А землі Перемишльського повіту – це гірсько-лісистий рельєф, із незручними для землеробства глиняно-кам'янистими і маловрожайними землями. Тільки незначна частина повіту: північна та північно-східна – була малолісною місцевістю з порівняно рівним рельєфом, родючими землями, але у тутешніх волостях мешкало переважно польське населення. Незважаючи на такі умови, українські селяни зі значною затратою праці на обробіток і збагачення ґрунтів досягали певних урожаїв. У селах повіту, котрі прилягали до міста, культивували овочево-городнє господарство, що забезпечувало постачання міста овочами і створювало додатковий заробіток для селян. Середня врожайність сільськогосподарських зернових культур із гектара у повіті дорівнювала: пшениці – 12 ц, жита – 10 ц, вівса та ячменю – по 8–10 ц, високим був показник картоплі – 100–150 ц [9, арк. 12–23].

Мешканці повітів Закерзоння, які займалися сільським господарством, поєднували орне землеробство з достатньо розвинутим тваринництвом. Це стосувалося переважно тих повітів, де українське населення було витіснене на менш врожайні землі, вихід із чого шукали в альтернативних видах господарювання. Зокрема, це повіти Лемківщини, повіти Влодавський та Білгорайський, частково волості Надсяння.

Співвідношення товарів орного виробництва і тваринництва у житті українських мешканців залежало від природних особливостей кожного з адміністративних районів. Перевага останнього стосувалося лемківських господарств, меншою мірою надсянців, тоді як холмщаки з підляшуканами, на відміну від жителів Влодавського та Білгорайського повітів, займалися тваринництвом лише для власних потреб.

Серед природних умов, що визначали перевагу того чи іншого виду сільського господарства, були рельєф місцевості, якість земель повіту і пов'язана з цим кількість пасовищ. Лемківщина розташована у передгір'ї Карпат на схилах Низьких Бескидів, тут, попри незначну кількість придатних пасовищ, були створені природні умови на високогірних полонинах, де випасали переважно дрібну рогату худобу – овець та кіз.

Рельєф місцевості, на якій розташований Лісовський повіт, мав гори і долини, вкриті лісами, з характерною для гірської місцевості великою кількістю мілководних річок [5, арк. 55–56]. У таких умовах сільські мешканці займалися незначним за обсягом рільництвом із порівняно розвинутим тваринництвом. У районі за станом в 1944 р. нараховувалося 2506 коней, 22325 голів великої рогатої худоби, 5860 свиней, 54 тис. кіз та овець [5, арк. 55–56]. У Яслівському повіті завдяки гірським пасовищам також розвивалося дрібне тваринництво – вівчарство [12, арк. 3–6].

Слід відзначити, що на економіку повітів, де переважало тваринництво, негативно вплинула Друга світова війна. За період німецько-фашистської окупації селянські господарства були розорені, худобу і коней забрали німецькі окупанти. Лемківські господарства у переважній більшості займалися скотарством, і в їх власності була значна кількість худоби, але після війни її поголів'я різко зменшилося. Зокрема, це було відзначено після звільнення Горлицького повіту від фашистської окупації і до початку евакуації [11, арк. 33–38]:

*Таблиця 3.*

**Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби в українських волостях**

**Горлицького повіту**

Назва гмін з	Кількість	В них осіб	Коней	ВРХ	Дрібних
--------------	-----------	------------	-------	-----	---------

переважаючим українським населенням	господарств				Тварин
Липники	344	1547	99	451	161
Сеньково	859	3768	214	1075	240
Устя-Руське	1028	4297	278	1535	821
Гладишів	993	4127	402	1728	814
Ропа	332	1403	190	311	189
Снитниця	450	1879	142	408	197
Разом	4006	17021	1325	5408	2425

Відтак у Гладишевській волості зі 1174 лемківських господарств коней залишилося тільки 664, у Сеньківській волості на 1022 господарства – 314, у волості Видинка на 498 господарств – 99 коней [16, арк. 16–55; 11, арк. 3]. Із втратою худоби господарська діяльність зменшувалась, оскільки худоба була як засобом виробництва, так і одним із основних видів, на що спрямовувало відтворюючу працю сільськогосподарське населення Лемківщини [11, арк. 12–14].

Подібно до лемківських господарств, мешканці Надсяння також поєднували рільництво з тваринництвом. У Ярославському повіті поряд із рільництвом розвивали тваринництво, кормовою базою для якого служили лісові масиви. Це було поширено, зокрема, у східній та південно-східній частинах повіту, де проживало переважно українське населення [5, арк. 45].

Тваринництвом займалися і в Перемишльському повіті. Тут північно-західні волості були економічно більш забезпечені, це відображалось як на розмірах земельних наділів, так і на поголів'ї тварин [8, арк. 105 зв.], що було характерно для Стубненської волості.

Таблиця 4.

**Економічна характеристика польських та українських господарств у Стубненській волості Перемишльського повіту**

	Разом	Українців	Поляків
Господарств	1529	1409	120
Населення	5880	5351	529
Землі (га)	4195	3846 (по 2,7 га)	349 (по 2,9 га)
Коней	1019	925 (по 0,65)	94 (по 0,78)
Корів	1930	1755 (по 1,25)	177 (по 1,5)

Населення сіл західних і південно-західних волостей було економічно біднішим. Частка безкінних господарств досягала 70–80 %, без корів залишилися кожні 3 сім'ї зі 10. Запаси продуктів, так само, як і фуражу, були обмежені, наприклад, у волості Кривча.

Таблиця 5.

**Економічна характеристика польських й українських господарств у волості Кривча Перемишльського повіту**

	Разом	В українських господарствах	У польських господарствах
Господарств	1813	1023	790
Населення	8677	4840 (по 4,73 осіб)	3837 (по 4,85 осіб)
Орної землі	4439	2458 (по 2,4 га)	1981 (по 2,5 га)
Коней	510	276 (по 0,26)	234 (по 0,29)
Корів	1413	759 (по 0,74)	654 (по 0,8)

Польське населення, котре перебувало в меншості на території Надсяння мало, як правило, вигідніше становище, що відображалось на його економічних показниках. Винятком із цього стала Дубецька волость. Вона – одна з двох волостей, де польське населення переважало за чисельністю українців. У Перемишльському повіті спостерігалось середньостатистичне погіршення його економічного становища, зокрема, за кількістю орних земель і поголів'я коней, що були найнижчими показниками серед решти повітів.

Таблиця 6.

**Економічна характеристика польських й українських господарств у Дубецькій волості  
Перемишльського повіту**

	<b>Всього</b>	<b>Українських</b>	<b>Польських</b>
господарств	2363	562	1801
Населення	12916	2802	10114
Землі	5867	1393 (по 2,4 га)	4061(по 2,25 га)
Коней	624	216 (по 0,4)	407 (по 0,22)
Корів	2528	477 (по 0,84)	1919 (по 1,06)

У Білгорайському повіті на 15 % українського населення припадала значна кількість коней, що було рідкістю в умовах післявоєнного часу, і це характеризує українські господарства як тваринницькі [5, арк. 3–4].

*Таблиця 7.*

**Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби в українських волостях Білгорайського повіту**

	<b>На 1944 р. у повіті</b>	<b>Поголів'я худоби, у власності українців</b>	<b>Співвідношення кількості худоби в українців до повіту</b>
Коней	5200	1138	21,9
ВРХ	72000	4739	6,58
Свиней	4200	475	11,3
Овець	86700	1281	1,4

До війни в Томашувському повіті було сильно розвинуте тваринництво зі спеціалізацією у свинарстві й птахівництві. Як свідчили місцеві жителі, велику кількість продукції експортували в Англію, Німеччину та інші країни. Крім того, в повіті було багато розплідників для культурного рибальства. Більшість продукції вивозили у Львів і Люблін [5, арк. 95–96].

За роки війни значно зменшилося поголів'я худоби у Влодавському повіті. Ця тенденція "вдарила" насамперед по українцях, оскільки саме їх витіснили у лісові масиви, де вони займалися тваринництвом, бо орне землеробство у цій місцевості не забезпечувало необхідного прожиткового рівня. Зокрема, значну частину худоби повіту утримували у господарствах українців [5, арк. 32].

*Таблиця 8.*

**Кількість худоби у господарствах українців у Влодавському повіті за станом на 1939 і 1944 роки.**

	<b>До 1939 р.</b>	<b>На 1944 р.</b>	<b>Поголів'я худоба, яка перебувала у власності українців</b>	<b>Співвідношення частка худоби в українців від худоби у повіті</b>
Коней	22989	11048	4453	40,3 %
ВРХ	40340	19796	9778	49,3 %
Свиней	25340	10954	5939	54,2 %
Овець	31560	10083	8468	84 %

Українці, які становили 29 % населення повіту, володіли непропорційно великою кількістю худоби, що вказує на тваринництво як основне заняття українців у Влодавському повіті, зокрема вівчарство.

Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби у Холмському повіті за станом на 1 жовтня 1945 р. становило: коней – 19072, корів – 34549, свиней – 9041, овець – 3322. Для українців найціннішими тваринами були корови, їх мали у кожному господарстві. Кількість поголів'я коней і корів свідчить про їх використання як допоміжного засобу виробництва при рільництві – основному сільськогосподарському виді. Вівчарством займались у незначних розмірах через те, що не було великих лісових масивів, які тут становили лише 5,5 % території, і вирощували овець тільки у господарствах українців, оскільки саме вони були витіснені в лісові масиви, а польське населення решти повіту займалося рільництвом [14, арк. 3–39].

*Таблиця 9.*

**Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби в українських волостях Холмського повіту**

	<b>Усього в повіті</b>	<b>Поголів'я худоби у власності українців</b>	<b>Співвідношення наявності худоби в українців до її кількості у повіті</b>
Коней	19072	4927	25,83 %
ВРХ	34549	8194	23,7 %
Свиней	9041	3269	36,15 %
Овець	3322	2981	89,73 %

Значно зменшилося поголів'я коней та ВРХ внаслідок війни і тривалого періоду німецької окупації і в Яслівському повіті. На час евакуації тут нараховувалося 3068 коней, у т. ч. в українців – лише 312 голів. У середньому в селах залишалося не більше 20 коней, що аж ніяк не забезпечувало потребу господарств у тягловій силі. Також утримували 10760 корів, зокрема 1870 українським сім'ям їх належало 1360 [12, арк. 3–6].

Сільське господарство було в основі діяльності як українських господарств, так і загалом населення повітів Закерзоння, оскільки вони перебували здебільшого на правах сировинного придатку до промислово розвинутих областей Польщі впродовж усього міжвоєнного періоду. Основною сировиною служили продукція сільського господарства, нафтові родовища, торф'яні поклади, лісоматеріали. Для більшості населення лише продукти сільськогосподарського виробництва залишалися джерелом товарного обміну. Невеликий розвиток промисловості був пов'язаний із переробкою сільськогосподарської продукції та первинною обробкою продуктів природного середовища, зокрема лісів і нафти.

На базі сільського господарства була побудована харчова промисловість, що більшою чи меншою мірою діяла в кожному з повітів. У волостях працювали заводи з переробки сільськогосподарської продукції, серед яких найбільше млинів – від 6 до 70 (в Холмському повіті) у кожному з повітів. Менше було маслозаводів, м'ясозаводів, що обмежувало товарне виробництво українських господарств, основу яких становило тваринництво. У регіонах із спеціалізацією з вирощування цукрових буряків була значна кількість цукрових заводів, а у кожному з повітів діяли заводи горілчаних виробів.

Окрім сільськогосподарської промисловості, переважно у повітових центрах були розташовані: склозаводи (Кросне і Холм), взуттєві фабрики, фабрики шевських гвіздків (м. Кросне), а також меблеві фабрики, яких у Томашеві було дві, у Білгороді також діяли швейна фабрика, завод свічок та інші. Потреби будівельної промисловості задовольняли цегельні й черепичні заводи, цементний завод, лісопилні фабрики та склозаводи.

Поряд із великими промисловими підприємствами працювали чимало дрібних ремісничих майстерень, торговельних установ. Серед власників таких закладів були українці. Відомо, що при переселенні українські родини залишили польському урядові 633 дрібних промислових та торговельних підприємств, із майном на загальну суму 1 321 778 польських злотих. У середньому кожне приміщення, в якому розташовувалося підприємство, оцінили у 2090 злотих, а площа становила 78,5 кв. м, що свідчить про їх невеликі розміри, малу кількість працівників, незначний обсяг виробництва [17, арк. 64]. Кустарні підприємства базувались, як правило, на сімейному підряді.

У Польщі розвиток українського підприємництва, зокрема на Холмщині та Підляшші, мав мізерні можливості. В деяких селах діяли кооперативи, але вони не були пов'язані між собою, не мали об'єднуючої організації. З допомогою досвідчених фахівців із Галичини та Волині в Холмі виник повітовий Союз українських кооперативів, до якого на початку 1942 р. належали 111 низових установ із 23132 працівниками. Одночасно кооперативні союзи виникли, крім загального, в Білій, Володаві, Грубешеві, Белзі, Томашеві ц Тарногороді. Першими їх осередками стали сільські низові кооперативи загальної закупівлі та збуту, які попередньо, через відсутність української організації, належали до польських "Рольнік" або "Сполем". Виникло чимало нових кооперативних спілок [18]. Так, у містах Влодавського повіту діяли кілька кооперативних організацій – "Сполем", "Рольнік", "Самопомощь хлопская" ("Селянська взаємодопомога"). Ці об'єднання працювали слабко і не забезпечували населення всім необхідним. Тому основними торговельними центрами повітів залишалися міста. Міське населення здебільшого займалося

торгівлею: скуповувало сільськогосподарську продукцію і поставляло сільському населенню предмети першої необхідності.

Значно відрізнялась організаційними засадами торговельна діяльність лемківського населення. Нерентабельність сільського господарства породжувала в умовах гірських повітів дрібну торгівлю. Нею тут займалися на постійній основі, й торгівля була переважно єдиним джерелом прибутку. Наприклад, у Горлицькому повіті цим займались у селах Лосе, Новиця, Ропа [11, арк. 33]. Їх жителі скуповували і перепродавали продукти тваринництва, а також вироби кустарних промислів, таких, як ткацтво, гончарство, вироби з дерева.

Загалом економічний стан лемківських сіл можна охарактеризувати так: у зв'язку з нестачею орних земель, їх поганою родючістю та відсутністю будь-яких інших додаткових джерел існування, а також через відсутність розвиненої промисловості, де можна було б використовувати надлишок робочих рук, лемки жили в злиднях, із яких шукали вихід лише в еміграції. Починаючи з другої половини XIX ст. і до часу повного їх виселення, серед лемків тривав на ґрунті незадовільного економічного становища еміграційний рух. Статистичні дані за 1936 р. свідчать, що з Лемківщини тільки в Південну Америку виїхали 200 тис. осіб. Окрім того, майже з кожної сім'ї хтось перебував на заробітках за кордоном, що забезпечувало їх економічний добробут [11, арк. 3–4].

Інші багатства району, такі, як лісові масиви, корисні копалини – нафта і торф, перебували у приватному та державному володіннях. Специфічна форма власності – державна була, зокрема, в Любачівському повіті. Вона відрізнялася тією особливістю, що ліси, які займали близько 50 % території району, вивели з приватного користування населення і передали у власність держави, оскільки район до німецько-радянської війни 1941 р. належав до УРСР, і всі ліси згідно з декретом про націоналізацію передали державі ще у 1939 р. [5, арк. 76]. У решті повітів населення володіло лісами на правах приватної власності.

Нафтопромисли та торф'яні промисли були розташовані вздовж лінії Карпат, тобто переважно у повітах Лемківщини. На території Горлицького повіту діяли Горлицький нафтопереробний завод із річним випуском продукції 40 тис. т. бензину. Нафтову промисловість забезпечував Горлицький завод бурильних матеріалів [11, арк. 33]. У Санокському та Лісковському повітах було по 3 нафтопромисли, у Кросненському – 5 і нафтоперегонний завод [5, арк. 76]. У Холмському повіті кустарним способом розробляли торф'яні промисли [14, арк. 3–39].

На основі сировини, яку постачали з лісу, функціонували лісопильні заводи і фабрики з переробки деревини. Їх послугами користувалося все населення, яке володіло ділянками лісу. Українці, як правило, не мали відношення до нафто- і торфопереробної та видобувної власності, серед лемків були лише нечисленні кваліфіковані робітники, яких при переселенні в УРСР спрямовували на тотожні роботи, оскільки на таких спеціалістів залишався значний попит.

Отже, українці Закарпаття були, переважно, сільськими жителями, економічне благополуччя їх господарств залежало від орного землеробства, скотарства і менше від інших занять та ремесел. Співвідношення землеробства й скотарства залишалось різним для локальних груп українського етносу Закарпаття, залежачи від природно-кліматичних умов у межах їх районів розселення.

Специфіка природно-географічних умов, а також особливості історичного і соціально-економічного розвитку народів, які проживали поблизу Карпат, протягом століть сформували своєрідну традиційну структуру господарської діяльності. Наступ польського уряду на осередки українства з метою денационалізації та асиміляції призвів до ускладнення їх економічного розвитку. В таких умовах господарська діяльність була спрямована на забезпечення життєспроможності родин за рахунок використання всіх природних ресурсів. Так, українські господарства на Лемківщині й у Надсянні через незначні площі орних земель унаслідок витіснення в гірські та лісові масиви займалися тваринництвом як основним заняттям, а землеробство було нерентабельним і трудомістким, із мізерною віддачею. Під час Другої світової війни господарства, основу яких становило тваринництво, зазнали значних втрат у кількісному складі поголів'я худоби, їх матеріальна основа була підірвана.

Локально-етнографічні групи холмшаків та підляшуків займалися рільництвом при допоміжних функціях тваринництва, за винятком українських господарств у Влодавському, Білгорайському й Холмському повітах, де українці заселяли переважно села в лісових масивах і тому займалися тваринництвом. Таким чином, переважна більшість українського сільськогос-

подарського населення у специфічних природно-кліматичних умовах займалася тваринництвом, рільництво було допоміжним заняттям, лише незначна частина українських господарств Холмщини та Підляшшя мала в основі діяльності орне виробництво.

Промисловість у цих повітах розвивалася мізерними темпами і не створювала для українців перспектив щодо змін в економіці. Основу промислового виробництва становили сільсько-господарська продукція, деревина та корисні копалини торф і нафта. Частка українців на промислових підприємствах і в торговельних закладах була незначною. Населення користувалося послугами кооперативів із переробки надлишку сільськогосподарської продукції, а також приватними підприємствами – млинами, масло- та м'ясозаводами, цукровими заводами й іншими.

#### *Список використаних джерел*

1. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – 664 с.
2. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939). – Тернопіль, 2003. – 111 с.
3. Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зіневич та інші, за ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – 424 с.
4. Пояснювальна записка до заключного звіту з евакуації українського населення з Томашувського району в Українську РСР // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 95–117.
5. Пояснювальні записки до заключних звітів районних уповноважених за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. Арк. 1–128.
6. Заключний звіт районного уповноваженого по Грубешувському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 12–29.
7. Доповідна записка про проведену роботу по евакуації українського населення із Грубешівського повіту.
8. Заключний звіт районного уповноваженого по Красноставському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–56.
9. Доповідна записка про стан евакуації в Любачівському районі // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 27–28, 76.
10. Заключний звіт районного уповноваженого по Перемишлянському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1–59.
11. Довідка про адміністративно-територіальний та національний склад Перемишльського повіту // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1–255.
12. Доповідна записка про хід евакуації і політичну ситуацію в Горлицькому районі від 5 лютого 1946 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 12–14.
13. Заключний звіт районного уповноваженого по Яслівському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка до заключного звіту по евакуації українського населення з території Яслівського повіту і коротка економічна характеристика // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1–20.
14. Заключний звіт районного уповноваженого по Ново-Сончському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка до заключного звіту про роботу по евакуації українського населення із Новосяндецького повіту Краківського воєводства в Українську РСР // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. Спр. 52. – Арк. 1–52.
15. Заключний звіт районного уповноваженого по Холмському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка по проведеній роботі у Холмському повіті за період від 13.10.1944 р. до 10.12.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1–41.
16. Заключний звіт районного уповноваженого по Замостівському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 1–22.
17. Стенограма наради при Головному уповноваженому при уряді УРСР з евакуації тов. Підгорного від 14.04.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16–55.
18. Заключний звіт про кількість залишеного майна та його оцінку від 31.12.1946 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 64.
19. Волинь і Холмщина. 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / За ред. Я. Ісаевича. – Львів, 2003. – 680 с.
20. Борисенко В. Основна господарська діяльність // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – 398 с.

**Yuliya Bodnarchuk**

**ECONOMIC STATUTE OF UKRAINIAN ECONOMIES OF ZAKERZONNYA IS IN  
EVE THEIR DEPORTATION**

Economic description of position of the Ukrainian economies is given on Zakerczonia in eve their eviction in UKRAINE and on western Polish earths in 1944–1947.

УДК 94 (477)

Володимир Кіцак

## СИСТЕМА ОПОДАТКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ В УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

*В статті розглядається система оподаткування населення Української РСР у повоєнний період. Автор розкриває вплив податкової системи на соціально-економічну адаптацію депортованих з Польщі українців на теренах УРСР.*

В 1944–1946 рр. в Польщі відбулась депортація українців, що проживали на її території в УРСР. Точна кількість депортованих невідома, проте вона коливається між 482880 і 529925 особами [21, с. 231; 20, с. 311]. Методи, якими проводилась депортація, строки її проведення, терор польських підпільних формувань, Війська Польського, а також бойові дії, що велись на теренах Закерзоння між 1944 і 1946 рр. зумовили те, що більшість із півмільйона українців, які потрапили в УРСР, приїхали лише з частиною власності або взагалі без майна.

Тому урядом УРСР був розроблений ряд заходів, що мали сприяти швидкій соціально-економічній адаптації новоприбулих, їх загосподаренню на новій землі. Податки, якими обкладались громадяни УРСР, були високими й всеохоплюючими. За їх виконанням слідували чиновники від податкових інспекторів до органів НКВС.

Тому одним із таких заходів було зменшення кількості податків та примусових позик, що ними обкладались депортовані з Польщі українці. Відповідно до постанови Ради Народних Комісарів (далі РНК) УРСР і Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України (далі ЦК КП(б)У) № 1195 від 31 липня 1945 р. всі депортовані з Польщі на територію УРСР звільнялись від обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі, від грошових податків і від платежів обов'язкового складного страхування строком на 2 роки з дня поселення їх на новому місці [14, арк. 84; 7, арк. 64; 2, арк. 102] (принагідно варто зауважити, що в XIV – XVIII ст. податкові пільги переселенцям на півдні України (так звані слободи), які надавали українські, литовські та польські магнати становили не 2, а 10 – 25 років). Проте ця постанова запізнилась, оскільки перші переселенці приїхали на територію УРСР ще наприкінці 1944 р., задовго до виходу цієї постанови, то й податки в державну скарбницю вносили вони на загальноприйнятому рівні. Й місцеве керівництво не звертало жодної уваги на те, що значна частина депортованих не має найнеобхідніших речей, а те що вдалось вивезти з Польщі досить часто доводилось обмінювати на речі першого вжитку, продукти харчування, ліки, корм худобі.

Наприклад, в більшості районів Дніпропетровської області поселенцям вручили зобов'язання про поставку державі продуктів тваринництва. Інколи доходило до абсурду. Переселенцю М.Мазуру, що прибув на територію області в травні 1945 р., вручили зобов'язання на поставки м'яса, хоча він представив документи про те, що сплатив цей податок до травня ще на території Польщі. Не зважаючи на це, райуповноважений описав у нього корову й свиню для обов'язкової здачі державі. Лише після втручання керівника відділу розселення управління при РНК УРСР по справах евакуації В.Медини була дана вказівка худобу повернути [1, арк. 10 – 11; 17, с. 552]. Проте в документах не вказується чи отримав назад переселенець свою худобу. Схожа ситуація склалася і в інших районах УРСР. Переселенці з Одещини жалілись, що податки з них стягують нарівні із іншими селянами, не дивлячись на пільги, надані урядом республіки [3, арк. 99].

Після закінчення двох років оподаткування депортованих провадилось на загальноприйнятому рівні [15, арк. 53 – 54]. Тобто ті, що приїхали зимою 1944 р. й платили податки аж до



серпня 1945 р. в 1946 р. оподатковувались знову. А якщо взяти до уваги те, що основним завданням місцевої влади було вчасно "вибивати" податки, то депортованих обклали податком, включаючи й урожай 1946 р.

1946 рік був посушливий у всій Україні, а особливо у східних областях. З гектара ріллі там збирали 2-3 ц зерна. Незважаючи на це рішенням РНК СРСР в липні 1946 р. план хлібозаготівель по УРСР збільшили з 340 до 360 млн. пудів. Керівництво республіки неодноразово зверталось до Москви із проханнями зменшити плани хлібоздачі. Після невдалої спроби зменшити хлібозаготівельний план була здійснена спроба хоч якось пом'якшити катастрофу й виконати державні плани за рахунок збільшення збору із західних областей [19, с. 327 – 328]. Тому при стягуванні податків доходило до справжнього абсурду. Зерно вибивали в будь-кого і будь-яким способом. В кінці 1946 р. переселенці Товстенського району Тернопільської області отримували на пунктах "Заготзерно" по кілька центнерів пшениці у відповідності з своїми евакуаційними документами за здане заготівельниками Червоної Армії у Польщі зерно. Але на думку місцевих чиновників, цим зерном можна було непогано підігнати показники по держпоставках. Тому селян змусили здати отримане зерно на цей же пункт "Заготзерно" за сміхотворними державними цінами (в зв'язку з голодом ринкові ціни були набагато вищими). Обурені селяни, які звикли до верховенства права у хоч не дуже прихильній до українців, та все ж правовій Польщі, звернулись по допомогу до місцевого адвоката Кротова, який направив подання Товстенському райпрокурору. Останній апелював до обласного прокурора Тищенка. Облвиконком створив спеціальну комісію, що детально розслідувала даний інцидент. Після тривалої роботи було встановлено, що "незаконного вилучення зерна з переселенців із Польщі в 1946 р. в Товстенському районі не було. При розрахунках з переселенцями окремі переселенці при отриманні з пунктів "Заготзерно" зерна на добровільних основах частину виданого їм зерна здавали на пункт "Заготзерно", за яке отримали своєчасну оплату грішми". Як результат ограбовані селяни були змушені не тільки забути про за безцінь відібране зерно, але й виплатити 840 крб. адвокату Кротову за послуги [9, арк. 4]. Ймовірно, ця сума перевищувала їх "заробіток" від продажу зерна державі. Окрім того, після отриманого прочухана районне керівництво навряд чи краще почало ставитись до переселенців. Даний випадок наочно доводить, що вирішення переселенських проблем аж ніяк не було пріоритетним завданням держави. А селяни, окрім сплати необхідних натуральних та грошових податків були змушені "добровільно" здати "лишки" зерна за "високою" державною ціною.

За тогочасною практикою стягнення податків із одноосібних господарств державні чиновники запровадили схему вирахування ймовірного прибутку, які селянське господарство отримувало від ріллі, сіножатей, худоби, пасіки. А вже від цього прибутку стягувались податки у грошовому та натуральному еквіваленті. При цьому не враховувались ні врожайність, ні погодні умови, ні кон'юнктура цін. Відповідно постанови № 808 РНК СРСР від 30 квітня 1944 року та постанови РНК УРСР № 865 від 24 липня цього ж року встановлювалися такі норми нарахування оподаткованого прибутку [4, арк. 119]:

- 800-900 крб. за гектар ріллі,
- 4000 крб. – за 1 га садка, ягідника,
- 400 крб. – за 1 га сінокошу,
- 1200-1350 крб. – за корову,
- 1000 крб. – за коня,
- 500 крб. – за вола, бика.
- 100 крб. – за рамковий вулик.

Розмір стягуваного податку визначався за наступним співвідношенням [4, арк. 119].

Розмір оподаткованого прибутку господарства на рік	Розмір податку на господарство
2 000 – 3 000	180 крб. + 8 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
3 000 – 4 000	210 крб. + 10 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
4 000 – 5 000	310 крб. + 13 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
5 000 – 6 000	440 крб. + 17 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
6 000 – 7 000	610 крб. + 22 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
7 000 – 8 000	830 крб. + 33 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.

8 000 – 10 000	1110 крб. + 35 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
10 000 – 20 000	1310 крб. + 45 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
20 000 – більше	6310 крб. + 55 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.

В 1947 р. норми дохідності, незважаючи на посуху та неврожай по всій Україні, ще підвищили. Згідно із постановою РМ УРСР від 23 серпня 1947 р. № 1391 оподатковуваний прибуток від сільськогосподарських джерел визначали за середніми нормами дохідності [11, арк. 8 – 12].

Джерело прибутку	Середні норми дохідності для Волинської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Рівненської, Львівської областей.	Середні норми дохідності для Чернівецької та Закарпатської областей.
1га ріллі	1400 крб.	500 крб.
– садка	4000	1500
– сіножаті	400	120
корова кінь	1400	500
мул	1000	500
віл	500	200
вівця, коза свиня	100	100
рамковий вулик	500	300
	100	40

Розмір податку на індивідуальне господарство у співвідношенні з розміром оподаткованого прибутку тепер визначався за таким співвідношенням [11, арк. 8 – 12]:

Розмір оподаткованого прибутку господарства на рік	Розмір податку на господарство
2 000 – 3 000	80 крб. + 5 коп. з кожного крб. понад 2 000 крб.
3 000 – 4 000	130 крб. + 7 коп. з кожного крб. понад 3 000 крб.
4 000 – 5 000	200 крб. + 10 коп. з кожного крб. понад 4 000 крб.
5 000 – 6 000	300 крб. + 14 коп. з кожного крб. понад 5 000 крб.
6 000 – 7 000	440 крб. + 19 коп. з кожного крб. понад 6 000 крб.
7 000 – 8 000	630 крб. + 25 коп. з кожного крб. понад 7 000 крб.
8 000 – 10 000	880 крб. + 32 коп. з кожного крб. понад 8 000 крб.
10 000 – 15 000	1520 крб. + 40 коп. з кожного крб. понад 10 000 крб.
15 000 – більше	3520 крб. + 50 коп. з кожного крб. понад 15 000 крб.

Оподаткування куркульських господарств йшло за цією ж системою, проте при доході до 10 000 крб. податок зростав на 50 %, понад 10 000 крб. – на 75 %, понад 15 000 крб. – на 100 %. Якщо ж взяти до уваги, що потрапити в куркулі можна було лише за наявність кінної молотарки чи жатки, використання найманої праці як відробітку за худобу, зерно чи просто за незгоду із колгоспним керівництвом, то в цю категорію нерідко попадали й переселенці [13, арк. 4].

До цього ще слід додати ставку військового податку на 1945 р. розміром від 170 до 240 крб. на душу [6, арк. 6]. А також обов'язкові страхові платежі, військові позики та інші численні прямі й непрямі податки, обов'язкові здачі державі зернових та інших продуктів. Військовий податок населення західних областей сплачувало у 1944 – 1945 рр., проте його сума навіть перебільшувала сільськогосподарський податок. Наприклад, у Тернопільській області в 1945 р. сільськогосподарського податку було стягнуто 11,191 млн. крб., а військового – 11,288 млн. В 1946 в Тернопільській області сільськогосподарські податки сягнули 21,1 млн. крб. Прибуткового податку з населення цієї області було стягнуто у 1945 р. 1,559 млн. крб., а в 1946 р. – 11,9 млн. крб. [8, арк. 42 – 45].

Окремо слід згадати обов'язкові поставки державі зернових одноосібними господарствами. Відповідно до постанови РМ СРСР №2449 від 7 липня 1947 р. "Про порайонні річні норми обов'язкових поставок зерна державі колгоспами і одноосібними селянськими господарствами по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій, Ізмаїльській і Закарпатській областях" в Тернопільській області селяни здавали таку кількість зерна (пшениці, жита, гречки, бобових):

при площі ріллі до 2 га – 100-155 кг/га;  
при площі ріллі 2-5 га – 180-250 кг/га;  
при площі ріллі більше 5 га – 280-370 кг/га [12, арк. 26 – 28].

В інших областях ця кількість варіювалась в залежності від кліматичних умов та якості ґрунтів.

Таким чином на господарство з 5-7 га землі, 0,5 га садка (куди нерідко зараховувалось обсажене деревами подвір'я), коровою, парою коней та десятком вуликів сплачувало 6-7 тисяч крб. тільки прямого сільськогосподарського податку в рік. До цього варто додати 2-3 тони зерна, та по 1-2 тисячі військового й прибуткового податків. Господарювати при такому податковому пресі було нереально. Тому селяни спершу пробували вирубати "нерентабельні" садки-ягідники, знищити пасіки, вирізати "зайву" худобу, а далі потроху продавали власне майно, обмежували власне харчування, щоб хоч якось сплатити податки.

Керівництво УРСР, як і всього Радянського Союзу було впевненим, що побудова соціалізму в Західній Україні, неможлива без ліквідації приватної власності на землю і переходу до колективного господарства на селі. Без побудови колгоспів неможливо встановити тотальний контроль над селянами, викачати в них всі продовольчі запаси. А це було жорстко необхідно з кількох причин. Хліб був необхідним як експортний продукт для відбудови зруйнованої війною країни. Хліба потребували як "братньої" допомоги новостворені соціалістичні режими Східної Європи. Врешті селян просто необхідно було позбавити хліба для того, щоб вони не могли допомагати продуктами харчування формуванням Української Повстанської Армії, що діяла в Західній Україні. Тому на колгоспників сума податку знижувалась на 25 % у відповідності до постанов РНК СРСР та УРСР в одразу після того, як Червона армія перейшла річку Збруч – квітні 1944 р. [4, арк. 119 – 120].

Колгоспи, в яких допоселені депортовані з Польщі господарства складають більше 50 %, звільнялись від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі, від грошових податків, від платежів обов'язкового складного страхування строком на 2 роки з часу вселення закерзонців на нове місце [7, арк. 64]. 15 листопада 1947 р. Тернопільський облвиконком прийняв постанову, згідно з якою у 1947 – 1948 рр. колгоспи звільнялись від перелічених податків у розмірі, що відповідає процентній кількості переселенських господарств у цьому колгоспі [10, арк. 99 – 100; 14, арк. 84].

Для стимулювання вступу людей в колгоспи постановою РМ УРСР від 17 серпня 1947 р. ставка податку на членів сільськогосподарських артільей знижувалась на 50 %. При вступі в колгосп землі й худобу, передану в колективну власність, звільняли від оподаткування. Прибутки колгоспників від овець, кіз і свиней теж не підлягали оподаткуванню [11, арк. 8 – 12]. Бажання хоча б частково звільнитись від податкового пресу було однією з основних причин вступу людей в колгоспи.

Таким чином ми можемо констатувати, що система оподаткування депортованих не сприяла швидкій соціально-економічній адаптації. Два роки з часу в'їзду в УРСР, які податки не стягувались, державні чиновники всіляко старались оминати, скоротити й чимскоріш приступити до повноцінного стягнення податків. Окрім цього, податкова пільга не поширювалась на "добровільні" позики різних типів, які місцевий актив стягував не беручи до уваги майновий стан депортованих. Після завершення дворічного пільгового періоду люди були змушені платити весь набір податків (військовий, прибутковий, натуральний та ін.), страхових платежів та різноманітних державних позик. Такий непомірний податковий прес був одним із стимулів для "добровільного" вступу в колгоспи, що до середини 1951 р. охопили понад 95 % селянських господарств [19, с. 329 – 330].

#### *Список використаних джерел*

1. Доповідна записка секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку про становище українців у Дніпропетровській області на липень 1945 р. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 11. – арк. 1-12.
2. Телеграма М.Хрушова та Д.Коротченка про зниження оподаткування депортованих. – Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – арк. 102.
3. Інформація голові Львівського облвиконкому М.Козиріву від 20 листопада

1945 р. про критичне становище переселенських сімей, що прибули з східних областей. – Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 221, Оп. 2. – Спр. 25. – арк. 99-99 зв. 4. Постанова № 341 Тернопільського облвиконкому від 5 вересня 1944 р. “Про введення місцевих і державних податків на території Тернопільської області в 1944 р.”. – Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р. 1833. – Оп. 1. – Спр. 11. – арк. 119-120. 5. Довідка про відпускі ціни на меблі та інші товари в Тернопільській області. – ДАТО. – Ф. Р. 1833.– Оп. 1, Спр. 113. – арк. 32-34. 6. Постанова № 183 Тернопільського облвиконкому від 5 березня 1945 р. “Про встановлення ставок воєнного податку для колгоспників і одноосібників по районах Тернопільської області на 1945 р. – ДАТО. – Ф. Р. 1833.– Оп. 1. – Спр. 118. – арк. 6. 7. Постанова Тернопільського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 25 серпня 1945 р. “Про звільнення від обов’язкових поставок сільськогосподарської продукції, від грошових платежів і від платежів обов’язкового складного страхування господарств, переселених з Польщі на територію Тернопільської області”. – ДАТО. – Ф.Р. 1833. – Оп. 1. – Спр. 133. – арк. 64. 8. Місцевий бюджет Тернопільської області на 1946 р. – ДАТО. – Ф.Р. 1833. – Оп. 1. – Спр. 430. – арк. 42-45. 9. Постанова № 295 Тернопільського облвиконкому і бюро обкому від 25 березня 1947 р. “Про результати розслідування за протестом прокурора Товстенського району”, ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 607, арк. 4. 10. Постанова № Б-150/33-1545 Тернопільського облвиконкому від 15 листопада 1945 р. “Про звільнення в 1947 і 1948 рр. від обов’язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі, грошових податків і платежів по обов’язковому складному страхуванню колгоспів, організованих з переселенських господарств, і колгоспів, що мають переселенські господарства”. – ДАТО. – Ф.1833. – Оп. 1. – Спр. 635. – арк. 99-100. 11. Постанова РМ УРСР № 1391 від 23 серпня 1947 р. “Про оподаткування селянських господарств по західних областях УРСР”. – ДАТО. – Ф.Р. 1833. – Оп. 1.– Спр. 778. – арк. 8-12. 12. Постанова РМ СРСР № 2449 від 7 липня 1947 р. “Про порайонні норми обов’язкових поставок зерна державі колгоспів і одноосібних селянських господарств по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій, Ізмаїльській і Закарпатській областях УРСР”. – ДАТО. – Ф.Р. 1833. – Оп. 1. – Спр. 791. – арк. 26-28. 13. Довідка про виявлення і обкладання в індивідуальному порядку куркульських господарств по Тернопільській області на 1947 р. – ДАТО. – Ф.Р. 1833. – Оп. 1. – Спр. 869. – арк.1-4. 14. Постанова № 1195 РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 31 липня 1945 р. “Про звільнення від обов’язкових поставок сільськогосподарської продукції, від грошових платежів і від платежів обов’язкового складного страхування господарств, переселених з Польщі на територію УРСР”. – ДАТО. – Ф.Р. 1833. – Оп. 4. – Спр. 36. – арк. 84. 15. Роз’яснення заступника начальника управління при РМ УРСР по справах евакуації І.Білая начальнику групи розселення при Тернопільському облвиконкомі А.Шерстюку щодо оподаткування та розрахунків з переселенцями. 7 липня 1947 р. – ДАТО. – Ф.Р. 1833. – Оп. С. 5 – Спр. 61. – арк. 53-54. 16. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либіль – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 502-546. 17. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіян “Місіонер”, 1996. – 752 с. 18. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.2. 1946 – 1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіян “Місіонер”, 1998. – 540 с. 19. Історія України. Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с. 20. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. – 466 с. 21. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. – 440 с. 22. Україна крізь віки. В 15 томах. – Т. 13. – Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – Київ: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999. – 304 с. 23. Misilo E. Wstęp // Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – Т.1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. – s. 5-16.

Volodymyr Kitsak

## SYSTEM TAXATION UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND IN UKRAINE IN A POST-WAR PERIOD

In the article the system of taxation of population of Ukrainian SSR is examined in a post-war period. An author exposes influence of the tax system on socio-economic adaptation of the Ukrainians deported from Poland on the walks of life of Ukraine.

УДК 94 (477.8) "1944/1953"

Віталій Михайлиця

## СПЕЦИФІКА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ(1944–1953)

*Розкрив основні шляхи розв'язання проблеми кадрового забезпечення культосвітніх установ, з якими зіткнулася радянська влада під час здійснення політики "радянзації" західних областей України в перші повоєнні роки (1944–1953)*

Роки першої повоєнної п'ятирічки в СРСР характерні посиленою відбудовою народного господарства та поступовим поверненням до мирного життя. Незважаючи на те, що основну увагу влада приділяла економічній сфері, швидко розвивалися та перероджувалися мистецтво і культура. Для того, щоб якнайповніше охопити населення культурною, а разом із тим і масово-політичною роботою, роз'яснити та донести до кожного важливість його внеску у виконання основоположних постанов партії та уряду, радянська влада створила в республіках мережу культурно-освітніх закладів масового типу – театрів, будинків культури, хат-читалень та сільських клубів, пересувних кіноустановок, розрахованих на задоволення мінімальних запитів населення, а також пропаганду в "ненав'язливій формі" офіційної ідеології. Це було зумовлено тим фактором, що для СРСР, держави тоталітарної за суттю, питанням життєвої ваги залишалася цілкова підконтрольність усіх сфер життя суспільства.

Надзвичайно актуальною ця програма була для Західної України – через кілька причин. По-перше, населенню даних територій радянський лад був порівняно чужим і невідомим, якщо не враховувати специфічного і далеко не вдалого "ознайомлення" з ним у 1939–1941 роках. По-друге, не менш важливий вплив на ситуацію в регіоні мала Українська Повстанська Армія, яка була джерелом постійного антирадянського опору і дестабілізації, користуючись при цьому масовою підтримкою населення. Тож перед союзним радянським керівництвом і перед його представниками на місцях стояло завдання усунути чинник УПА, насамперед позбавивши його народної підтримки з наступною "радянизацією" Західної України [1, с. 17].

Тому вже від 1945 р. сталінське керівництво намагалось якнайшвидше реалізувати свою улюблену і апробовану в попередній період триаду "індустріалізація–колективізація–культурна революція", прагнучи уніфікувати життя західноукраїнського регіону з іншими. І культурній політиці в цьому процесі відводили дуже важливу роль [2, с. 78]

Про це свідчать наступні дані. За планом повоєнної відбудови західних областей України РНК УРСР і ЦК КП(б)У своєю постановою зобов'язали комітет у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР "забезпечити, щоб у 1945 році в кожному районному центрі були клуби або будинки культури і районні бібліотеки, а в сільській місцевості – клуби або хати читальні, для чого відкрити додатково 55 районних клубів і будинків культури, 982 сільських клуби і хат-читалень і 981 бібліотеку" [3]. Масштабність та ефективність цієї акції підтверджує Постанова

ЦК КП(б)У "Про десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі": "Широко розгорнулося в західних областях культурне будівництво. Тут працюють 16 театрів, 240 районних будинків культури, 5810 сільських клубів, 1590 бібліотек" [4].

Відомо, що успіх будь-якого заходу значною мірою залежить від того, наскільки високоякісно і правильно підготовлені люди беруться за його впровадження в життя, тобто від кадрового забезпечення. На підтвердження цього можна навести слова тодішнього керівника СРСР Й. Сталіна про те, що "кадри вирішують все". Саме на цьому аспекті культурної політики радянського режиму на західноукраїнських землях варто зупинитися детальніше.

Враховуючи реалії, з якими радянська влада, прагнучи реалізувати свої плани, зіткнулася в західноукраїнському регіоні, кадрове питання можна було вирішити кількома шляхами. Проте найшвидшим і таким, який давав необхідні результати за максимально короткий проміжок часу був лише один – масове переміщення на ці території працівників необхідних спеціальностей із інших областей, і, що не менш важливо, а може й визначально, політично лояльних та ідеологічно благополучних. Адже тут вони мали стати носіями і пропагандистами соціалістичного ладу як такого. Саме таким шляхом радянське партійне керівництво і пішло. У 1940–1950-х роках комуністичний режим остаточно ліквідував традиційні політичні та громадські структури західного регіону. Влада безжалісно трощила все, що не вписувалося в тоталітарну систему. Для цього використовували військову силу, репресії. Керівництво громадськими об'єднаннями, культурницькими спілками, що залишилися, бо більшість їх ліквідували, передали людям, які приїхали з інших регіонів і в переважній більшості не знали місцевих особливостей.

Практика підозріливого ставлення до національних кадрів взагалі й до місцевих зокрема охопила не лише партійні, радянські, комсомольські та профспілкові органи, а й усю управлінську номенклатуру. Недовіра до місцевих жителів ще більше посилилася після Другої світової війни. Перевагу однозначно віддавали приїжджим. Потік кадрів у західні області нарастав, їх скеровували сюди масово, щоби не виникли проблеми з їх облаштуванням і налагодженням харчування.

Наведемо яскравий приклад: після війни директорами всіх чотирьох львівських театрів працювали приїжджі. Навіть такими специфічними регіональними колективами, як обласна філармонія й капела "Трембіта", керували надіслані працівники. Подібне відбувалось і в інших областях.

Тільки в 1945 р. зі східних областей до західних приїхало понад 35 тис. осіб, у т. ч. партійних працівників – 1337, комсомольських – 1210, торговельних та фінансових – 1191, працівників прокуратури – 185, МВС і МДБ – 3724, промисловості – 4416, сільського господарства – 4637, культури, освіти та охорони здоров'я – 16 047 осіб. Як бачимо, представництво спеціалістів гуманітарного спрямування тут чи не найбільше. До середини 1946 р. в західні області зі східних регіонів України та інших республік Радянського Союзу відряджено понад 86 тис. партійних та радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культури.

Характерно, що посади керівників обласних організацій займали тільки вихідці зі східних областей або ті, хто попередньо "пройшов школу радянського життя". Вищий адміністративний склад майже повністю переведено зі східного регіону. Водночас значну частину місцевої молоді, яка закінчувала вищі навчальні заклади, під різними приводами відправляли до східних областей України та за її межі. Недовіра до місцевих кадрів тривала аж до 1980-х років. [2, с. 77–78].

Щодо низової ланки культосвітньої роботи, то, як свідчать джерела тих часів, рушійною силою в діяльності культурно-освітніх закладів виступала молодь, котру в більшості випадків очолювали вчителі місцевих шкіл. Ці педагоги, як ми вже відзначали вище, були вихідцями здебільшого зі східних областей республіки, особливо в перші повоєнні роки. [5]. Щодо власне молодіжного середовища, то варто відзначити наступні аспекти: у довоєнний час молодь західноукраїнських областей не поспішала до нових (радянських) молодіжних структур, перебуваючи під впливом націоналістичного руху. Особливо це стосувалося сільських хлопців та дівчат. До того ж, після війни комсомольські керівні органи виявляли політичну недовіру навіть до колишніх членів Комуністичної Спілки Молоді Західної України (КСМЗУ), наслідуючи партійні органи, які ідентично ставилися до КПЗУ.

Та, незважаючи на це, у повоєнний період розпочалося відновлення старих і створення нових комсомольських структур. Однак зробити це було непросто. Попри активні зусилля, темпи формування комсомольських осередків залишалися низькими. На квітень 1946 р. не вдалося створити комсомольські організації в 493 селах Тернопільської області. У Бережанському районі з 37 сіл лише в одному була сформована комсомольська організація. У Шумському районі один осередок припадав на 31 сільську раду. Щоби прискорити формування комсомольських організацій, влада застосувала відпрацьований метод – надсилала комсомольських вожаків і молодь комсомольського віку зі східних областей. Із майже 8 тис. прийнятих до комсомолу в 1945 р. лише 3,5 тис. були місцевими [2, с. 74].

Із наведених даних стає зрозумілою і ця складова формування кадрового потенціалу культурницького руху.

У контексті окресленого питання, варто окремо зупинитися на взаємовідносинах радянської влади з місцевою нечисленною інтелігенцією, на яку спрямовували чималий ідеологічний вплив. То була спроба домогтись її лояльності, а з часом і залучити до активної співпраці, точніше, поставити на службу режимові. Це яскраво помітно на прикладі вищої школи. В 1946 р. у західних областях працювали 21 вищий навчальний заклад і 39 технікумів. Наукові кадри добирали також, як правило, зі східних і центральних областей України. А місцева наукова еліта проходила болісний процес ідеологічного перевиховання. Зокрема, науковців Львова періодично залучали до теоретичних конференцій, що відбувались у Львівському університеті, на яких вони всупереч власним переконанням змушені були брати участь у "викритті" та "розвінчуванні" ідей і висновків М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Донцова й інших "буржуазних вчених". Ідеологічні чистки стали постійним явищем і в інших навчальних закладах.

Проте не варто вважати, що єдиним шляхом розв'язання кадрової проблеми було залучення кадрів з інших регіонів республіки і країни загалом. Неможливість вирішити питання таким шляхом повністю, а також потреба у створенні лояльної до нової влади групи населення, на яку можна було б опертися в майбутньому, змушували радянську владу активно залучати до культосвітньої діяльності місцевих спеціалістів. Своєрідною базою для цього слугували люди, які з тих чи інших причин прихильно сприйняли нову владу, але таких було небагато.

Іншу частину місцевих кадрів становили працівники, яких підготували вже безпосередньо у радянських закладах освіти, і кількість цих фахівців постійно зростала [6, с. 22].

Проте навіть незважаючи на таку активну діяльність у цьому напрямку, радянській владі не вдалося протягом розглянутого періоду повністю розв'язати проблему забезпечення кадрами культосвітніх установ на місцях.

Розглянувши кількісний компонент забезпечення кадрами культосвітніх установ, варто також звернути увагу на якісні дані, тобто те, наскільки кваліфікація тих чи інших працівників відповідала посадам, які вони займали. Цікавими і промовистими щодо цього є наступні статистичні дані: серед 1061 працівника клубних установ Тернопільської області в 1948 році лише один мав вищу освіту, ще 173 – середню, 369 – "семирічну" і 463 особи – початкову. Подібна ситуація склалась і зі стажем роботи: більшість працювали менше 1 року (629 осіб), решта (337 осіб) – від одного до 5 років. Більше п'яти років стажу не мав жодний працівник [7, с. 3]. Подібна ситуація спостерігалась і в інших областях регіону.

Таким чином, намагаючись якнайшвидше долучити західноукраїнські землі до радянської системи, керівництво СРСР та УРСР вдалося, зокрема, і до форсованого культурного будівництва, насамперед через створення широкої мережі культосвітніх установ. Відчуваючи при цьому гостру нестачу кадрів і не маючи змоги відразу розв'язати цю проблему за рахунок місцевих працівників, вирішили застосувати випробуваний в інших галузях метод залучення перевірених функціонерів із центральних та східних регіонів країни. Поряд із цим влада поступово нарощувала темпи підготовки місцевих кадрів. Така політика незабаром дала свої результати, що проявились як у підвищенні загального культурного рівня місцевого населення, так і у посиленні ідеологічного тиску на нього.

#### *Список використаних джерел*

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Політична історія України. XX століття: У 6 т.: Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002)/ О. Майборода, Ю. Шаповал, О. Гарань та ін. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.
3. Нове село. – 1945. – № 4. – 1. 08.
4. Постанова ЦК

---

КП(б)У "Про десятиріччя воз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі" // Вперед. – 1949. – № 69. – 28. 08. 5. Яценко. Робота в клубі села Голошинець // Нове село. – 1945. – № 5. – 8. 08. 6. "Постановление Совета Министров УРСР и ЦК КП(б)У № 1307–87 от 20 июня 1947 года об улучшении политической и хозяйственной работы во Львовской, Тернопольской, Станиславской, Ровенской, Волинской и других западных областей" / ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 59. – Арк. 22. 7. "Статистические отчеты о работе массовых библиотек районов области за 1948 год" / ДАТО. – Ф. 3319. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 3.

**Vitaliy Mykhaylytsya**

**A SPECIFIC OF THE SKILLED PROVIDING OF CULTURAL AND EDUCATIONAL PROCESSES IS IN THE WESTERN AREAS OF UKRAINE IN THE FIRST POST-WAR YEARS (1944–1953)**

An author exposed the basic ways of decision of problem of the skilled providing of cultural and educational establishments with which Soviet power clashed during conducting of politician of "radyanizatsii" of western areas of Ukraine in the first post-war years (1944–1953).



УДК 94 (477)

Олена Горбатюк

## СТАН ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ КОЛГОСПІВ ТА РАДГОСПІВ УРСР У 50-Х РОКАХ ХХ СТ.

*В статті розглядається стан електрифікації колгоспів та радгоспів УРСР у 50-х роках ХХ століття.*

Інтенсифікація роботи агропромислового комплексу у значній мірі залежить від технічного забезпечення усіх виробничих процесів. Сучасне трудомістке виробництво неможливе без широкого застосування електроенергії для автоматизації виробничих процесів. Масштабну розбудову мережі електропостачання українського села було розпочато лише у повоєнний період. Дослідження процесу електрифікації села у зазначений період має відповісти на запитання щодо закономірностей розподілу потужностей електромережі, визначити його основні переваги та недоліки.

Темі електрифікації сільського господарства присвячено ряд праць радянської історіографії [1, 2]. Проте слід відзначити некритичне ставлення тогочасних дослідників до поставлених проблем. У зазначених роботах акцентується увага насамперед на вагомих успіхах у справі електрифікації села в радянський період вітчизняної історії, натомість автори, як правило, оминають увагою найбільші труднощі, якими супроводжувався цей складний процес.

Метою пропонованої статті є аналіз стану електрифікації сільського господарства Української РСР у 1950-х рр. Автор ставить завдання визначити основні тенденції розвитку електрифікації села, проблеми, що її супроводжували.

Великим стимулом розвитку агропромислового сектору УРСР у 1950-х рр. була його електрифікація. Досвід передових електрифікованих колгоспів і радгоспів підтвердив велику економічну ефективність електрифікації сільського господарства. Переведення на електроенергію в колгоспах стаціонарних виробничих процесів скорочувало затрати праці в продуктивному тваринництві на 50%, а в сільському господарстві загалом на 30% і більше [5, с. 248]. Зокрема, електрифікація водопостачання на тваринницькій фермі дозволяла підвищити продуктивність праці у більш ніж 160 разів. Електродоїлки давали зростання продуктивності праці у 5-6 разів. Не менш ефективним ставала електрифікація для підготовки кормів, первинної переробки молока, для внутрішньофермерського транспорту і особливо для трудомістких вантажно-розвантажувальних робіт у тваринництві. Широкого застосування набувала електроенергія у нагріванні води, інкубації, обігріву теплиць та парників. Електроенергія знаходила також застосування у процесах знищення шкідників у зерні шляхом його прогрівання високочастотним струмом [6, с. 22]. За допомогою електромоторів механізувалися такі виробничі процеси як молотьба, очистка і сортування зерна, силосування кормів, роботи в ремонтних майстернях, на млинах, на розпилуванні лісу тощо [7, с. 113].

До укрупнення (1950 р.) в Україні налічувалося 5207 електрифікованих колгоспів, тобто в 3,9 рази більше, ніж до початку Великої вітчизняної війни. Проте відсоток охоплення електрифікацією колгоспів республіки залишався досить низьким і становив лише 15,5% від загалу. Після укрупнення колгоспів кількість електрифікованих господарств збільшилася до 22,5%. В шести областях УРСР електрифікованими були лише третина колгоспів. Так, у львівській області – 30,2% колгоспів, у Київській – 32,2%, у Закарпатській – 32,69%, у Харківській – 33,6%, у Дніпропетровській – 39,4, у Сталінській – 45,5% [2, с. 21].

Через брак кам'яного вугілля та особливо мазуту масового поширення отримало спорудження мережі сільських гідроелектростанцій. На 1950 р. діяла 891 сільська ГЕС загальною потужністю 28 тис. кВт, що було більше на 3,5 рази проти довоєнного часу [9, с. 123-124].

За 1950-ті роки показники з виконання плану по сільській електрифікації не завжди виконувалися у повному обсязі. Так, у 1951 р. план виконано на 88,8%, у 1952 р. – на 92,7%, у 1953

р. – на 93,5%, у 1954 р. – на 112,4%, у 1955 р. – на 106,8%, у 1956 р. – на 109,3%, у 1957 р. – на 112,1%, у 1958 р. – на 107,5% і у 1959 р. – на 103% [3, с. 61]. Отже, починаючи із 1954 р. план по сільській електрифікації почав перевиконуватися, що пояснювалося рішеннями вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. Зокрема, було скасовано постанову, що забороняла підключення колгоспів до державних енергосистем і ліній. Якщо у 1953 р. було електрифіковано 25% колгоспів республіки, то у 1958 р. – 59,5 % [8, с. 6]. Значно краще були електрифіковані радгоспи – 95,2% від загалу [5, с. 248]. Тим не менш, темпи електрифікації українського села залишалися значно нижчими, ніж потреби сільського господарства в електроенергії.

Проте, не дивлячись на відмінні абсолютні показники звітності по електрифікації села, насправді ситуація була не настільки привабливою. Більшість колгоспів республіки було електрифіковано від дрібних електростанцій і лише третина – від державних електросистем [3, с. 135]. При цьому слід відзначити, що кількість не завжди була тотожна якості. Так, у Волинській області до 1956 р. працювало трохи більше 200 електростанцій. Проте їхнє обладнання було вже досить застарілим. Колгоспами було витрачено значні кошти на будівництво, але нові потужності так і не було добудовано. Причиною цього стала насамперед технічна й економічна необґрунтованість проектів будівництва [1, с. 22]. На Чернівецькій електростанції із шести турбогенераторів чотири були випуску 1910-1912 рр. й перебували у зношеному стані. Споживання ж електроенергії в області було в 6 разів меншим, ніж у середньому по Союзу [3, с. 101]. Із 262 колгоспів Луганської області на 1 січня 1959 р. було електрифіковано лише 101 колгосп. З них від державних енергосистем повністю електрифіковано лише 52 колгоспи, а ніші – за рахунок дрібних, малопотужних дизельних електростанцій, які не забезпечували повністю усіх потреб господарств [5, с. 77]. У Житомирській області також обладнання багатьох електричних станцій було застарілим, через що воно на довгий час виходило з ладу і простоювало в ремонтах. У зв'язку із відсутністю ремонтних бригад ремонтні обходи були досить дорогі, а їхня якість була дуже низькою [5, с. 262].

Із 7849 колгоспів, які користувалися електроенергією, 1037 не мали жодного електродвигуна, 539 – по одному електродвигуну, а 2144 – від 2 до 5 електродвигунів. На одну РТС в Україні припадало 53 електродвигуни, на один радгосп – 45 і на один електрифікований колгосп – лише 11 [5, с. 248]. У зв'язку із низьким рівнем електрифікації колгоспів спостерігався й низький рівень споживання електроенергії: один радгосп в середньому споживав 385,5 тис. кВт-годин, одна РТС – 237,6 тис. кВт-годин, в той час як один електрифікований колгосп – лише 94,6 кВт-годин [5, с. 248]. При цьому області УРСР були забезпечені електроенергією вкрай нерівномірно. Це демонструє, наприклад, порівняння рівня електрифікації Сталінської та Тернопільської областей. Так, у 1958 р. у Сталінській області на один електрифікований колгосп припадало використаних 228 тис. кВт-годин. У той самий час у Тернопільській області цей показник дорівнював лише 45 тис. кВт-годин [3, с. 135].

Складнощі із електрифікацією села полягали не в останню чергу у тому, що облаштування мереж частково покладалося на колгоспи. Так, у 1958 р. із загального об'єму будівельно-монтажних робіт по сільській електрифікації в сумі 292 млн. крб. лише 84 млн. крб. було виділено з бюджету, а інші 208 млн. крб. покладалися на рахунок колективних господарств [4, с. 21]. Між тим ще 26 вересня 1956 р. Рада Міністрів СРСР постановила, що усі матеріали і обладнання, необхідне для робіт по електрифікації колгоспів, має виділятися з державних фондів безпосередньо підрядчику. Згідно цього розпорядження Міністерство міського і сільського будівництва УРСР отримало у 1957 р. для робіт по сільській електрифікації 25,5 тис. т цементу, 6 тис. т металу та інші матеріали. Проте Держплан УРСР відмовився виділити на 1958 р. цемент, метал, ліс та інші будівельні матеріали на об'єм робіт у 208 млн. крб., які мали виконуватися за рахунок коштів колгоспів, мотивуючи це тим, що ці матеріали ним не передбачені. Таким чином, електрифікація колгоспних об'єктів згідно плану 1958 р. зовсім не була забезпечена будівельними матеріалами [4, с. 21].

Будівництво й експлуатація електростанцій колгоспами часто були незадовільними через брак будівельних матеріалів та фахівців-ремонтників. Наприклад, у довідці до ЦК КПУ „Про електрифікацію народного господарства Житомирської області” повідомлялося, що стан і рівень технічної експлуатації електричних станцій та електричних ліній, які експлуатувало „Сільенерго”, було задовільним, в той час як стан електрогосподарства, що експлуатувалося колгоспами, навпаки – незадовільним. В результаті 62 колгоспні електростанції і 725 км електричних

ліній було доведено до аварійного стану [5, с. 263]. У колгоспі ім. Фрунзе с. Мушкунці Станіславської області будівництво електростанції розпочалося у 1951 р. під керівництвом Кам'янець-Подільського „Сільенерго”, яке вже наступного року припинило свою роботу. Через відсутність спеціалістів-будівельників та брак коштів у колгоспу будівництво затягнулося до 1954 р., в результаті чого все закуплене електрообладнання поступово зіпсувалося [10, с. 3-4]. Наведені приклади дають змогу прослідкувати, що означало покладання електрифікації лише на колгоспи із їх обмеженими можливостями.

Така ситуація турбувала керівництво республіки не тільки через невиконання плану чи нестачу потужностей для розвитку аграрного сектору, але й з огляду на втрату країною привабливого іміджу за кордоном. Так, у доповіді на ім'я секретаря ЦК КПУ М.В. Підгорного вказувалося, що в Чернівцях у 5 тис. квартир на окраїнах міста досі користуються для освітлення керосиновими лампами. Між тим місто біло прикордонним і відкритим для іноземних туристів [3, с. 101]. Щодо електрифікації сільських дворів, то на 1958 р. у електрифікованих колгоспах, цей показник сягав лише 40%. Особливо мало було електрифіковано дворів колгоспників у Чернівецькій (18%), Рівненській (18%), Одеській (25%) та Тернопільській (27%) областях [5, с. 248]. Хай іноземців у неелектрифікованих селах не чекали, але інформацію щодо добробуту колгоспників у них вічно утримувати в таємниці було неможливо.

На виконання грудневого пленуму ЦК КПРС і XXI з'їзду КПРС було розроблено семирічний план сільськогосподарської електрифікації УРСР. Передбачений ним об'єм робіт може свідчити про рівень проведених робіт по електрифікації сільського господарства України на кінець 1950-х рр. Щоб електрифікувати усі радгоспи і колгоспи УРСР за заплановані сім років (1959-1965) слід було виконати величезний об'єм будівельно-монтажних робіт. Необхідно було збудувати понад 150 тис. км. ліній електропередач, біля 30 тис. дрібних на понад 300 районних трансформаторних підстанцій, встановити на виробничих процесах і культурно-побутових приміщеннях, в будинках колгоспників і в робітничих селищах радгоспів понад 5 млн. світлових точок та виконати інші роботи. Сума, потрібна для їхнього проведення, обчислювалася у 3200 млн. крб. [3, с. 59]. Плани, які передбачалося виконати у запланованій семирічці, були справді величезними. Так, для того, щоб усім колгоспам і радгоспам подати постійну електроенергію, слід було спорудити сільських ліній електропередач у 3,5 рази, а районних трансформаторних підстанцій у 5,5 рази більше, ніж їх було збудовано за усі попередні роки. Проте навіть і цей план не передбачав повної електрифікації колгоспів, а лише на 60% [3, с. 140]. Разом із цим, слід зазначити, що за даними ЦСУ на 1 січня 1959 р. в республіці нараховувалося 3200 колгоспів, у яких роботи по електрифікації навіть не починалися. Крім того, всі РТС і радгоспи, які вважалися електрифікованими, потребували розширення електрифікації і переведення на отримання електроенергії від постійних джерел [3, с. 59].

Досить складний стан із рівнем електрифікації господарств мав вирішити план електрифікації на наступну семирічку. Але у кінці 1950-х рр. він ще не набрав чіткої схеми виконання. Так, згідно семирічного плану в 1959-1960 рр. передбачалося збудувати 101 районну трансформаторну станцію. Проте Держплан виділив устаткування лише для 46 станцій [3, с. 114]. Проводів було виділено ледь більше 60%, а трансформаторів лише 50% від потреби, що давало змогу електрифікувати лише 60% колгоспів. Це призводило до того, що електроенергію отримували лише 1-2 села колгоспу, в той час як в укрупнених колгоспах налічувалося по 4-5 і більше сіл [5, с. 253].

Отже, попри вагомий зрушення у справі електрифікації колгоспів і радгоспів УРСР у 1950-х рр., її темпи і якість не задовольняли потреб агропромислового комплексу республіки. План подальшої електрифікації села потребував інтенсифікації й забезпечення потужностями досі не електрифікованих регіонів.

#### *Список використаних джерел*

1. Ілляшенко Я.Є. Волинь за 25 років. – Львів: Каменяр, 1964. – 36 с.
2. Баранов В.Т. Комплексное энергоснабжение колхозов Украины на базе местных топливных ресурсов. – К., 1954.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1506.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1036.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1287.
6. Олексенко С. Ширше застосування електроенергії в колгоспно-радгоспному виробництві // Комуніст України. – 1959. – №9.
7. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкашины, 1917-1985: Сб. документов и

матеріалов. – Днепропетровск, 1986. 8. Олексенко С.А. Електрифікація сільського господарства України за роки радянської влади. – К., 1970. 9. Литвин В.М. Україна в першому повоєнному десятилітті (196-1955). – К., 2004. 10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 122.

**Olena Horbatyuk**

**The position of elektrifikation of kollektive households and hausholds of Soviet Union at 50-th of twentieth centuru is examining in this article.**

**УДК 792:7.077(477.81) "1950/1960"**

**Галина Борейко**

## **АМАТОРСЬКИЙ ТЕАТРАЛЬНИЙ РУХ РІВНЕНЩИНИ У 50–60 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

*Розглядаються питання діяльності аматорських драматичних театрів Рівненщини у 50–60 роки ХХ століття.*

Питання дослідження функціонування і діяльності аматорських драматичних театрів в умовах нової соціокультурної реальності, може бути, значною мірою, розв'язане шляхом вивчення їх репертуару та показників діяльності.

Грунтовному аналізу аматорського театрального мистецтва в Україні присвятили свої роботи Д. Антонович, С.Чарнецький, О. Кисіль, Б. Романицький, О. Казимиров, М. Йосипенко, які бачать в аматорських театральних колективах витoki українського професійного театального мистецтва.

Проте у наукових публікаціях феномен виникнення та розвитку аматорських театральних гуртків, особливо на глибинних територіях нашої країни, вивчений ще недостатньо.

Тому, дана стаття присвячена дослідженню розвитку аматорських драматичних колективів на території Рівненщини, які набули значного поширення та популярності в 50-60 роки ХХ століття. Виходячи із зазначеного, метою даної статті є дослідження передумов розвитку аматорського театального мистецтва на території Рівненської області в 50-0 роки ХХ століття та їх вплив на формування культурного середовища регіону.

Аматорський театральний рух в Україні бере свій початок з 2-ї половини ХІХ століття. В умовах обмеження царським урядом вживання української мови, видавництва українських книжок, носіння національного одягу, дотримування українських обрядів та звичаїв, викликало в української інтелігенції захисну реакцію та сприяло піднесенню національної культури. Саме в цей час аматорський театр знаходить сприятливі умови для свого розвитку. Майже в кожному повітовому місті, містечку, великих селах, вузлових станціях виникають аматорські гуртки.

У кінці ХІХ століття поширенню діяльності аматорських колективів в Україні сприяли реформатори українського театру І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький, М. Садовський і П. Саксаганський. Відчуваючи гостру потребу в новому, актуальному репертуарі, не маючи іноді змоги дістати друкованих п'єс, аматори й самі створювали п'єси, перекладали твори російських драматургів.

Активізувався театральний аматорський рух в ХХ столітті. Це явище було характерне для всієї України загалом і для Рівненщини зокрема.

Так, розвитку аматорського театального мистецтва Рівненщини належить одне із вагомих місць і охоплює воно значну частину учасників аматорської творчості. Як зазначає Л.П. Ігнатова: "Аматорство, як одна із форм масової художньої діяльності людей завжди активно побутувало в Україні. Залучення широких верств населення до спільної творчості – один із дієвих

чинників підняття національної самосвідомості, патріотичного духу та виховання. Україна, в цьому випадку – унікальна країна. Адже, практично не маючи своєї державності, вона зуміла аматорський рух підняти до такого рівня, що забезпечила появу професійного мистецтва у різних його проявах. Іншими словами, одна вітка аматорського самовияву плавно перейшла у професійну рефлексію, друга, як народна художня творчість, існує і нині" [1, с. 45].

В свою чергу Дорогих Л. В. вважає, що "Аматорське мистецтво – це явище конкретно-історичне, невід'ємна складова частина культури певного суспільства, певного класу, певного соціокультурного середовища. Не змінюючись сутнісно, в кожну історичну добу, в кожному суспільстві, воно має свої особливості функціонування, свої форми вияву, жанрово-видовий склад" [2, с. 9].

Аматорський театральний рух Рівненщини бере свій початок з м. Острога. Так, на початку ХХ століття в Острозі діяв просвітянський аматорський гурток, активним учасником якого був Микола Шугаєвський.

28 червня 1924 року місцевою інтелігенцією в Острозі було створено Російське благодійне товариство. Головою товариства був обраний місцевий лікар Храневич Степан Ксенофонтович. Товариство мало своє приміщення по вулиці Дубенській, 51 (нині приміщення ЗАГСУ) в якому щонеділі відзначали дні російської культури. Присутні слухали доповіді, присвячені творчості видатним російським письменникам, поетам, композиторам чи художникам, після чого відбувався концерт. Дуже часто в товаристві готували вистави за п'єсами О. Островського, великою популярністю серед глядачів користувалися "Мертві душі" М. Гоголя, де роль Коробочки виконувала Н. Д. Бичковська.

В цей час з великим задоволенням дивилися діти вистави-казки "Зачарований царевич", "Пяльковий переполох", "Казка про сплячу царівну і семи богатирів", "Іван царевич на сіромовку". Всі ролі в казкових виставах виконували діти членів Російського благодійного товариства, а театральні костюми для дітей шили жінки з названого товариства.

Щорічно на Різдво відбувалися театралізовані дійства, де активними учасниками були Т. О. Папашиха та в ролі Діда Мороза – Костянтин Мокшанський.

З приходом радянської влади у вересні 1939 року Російське благодійне товариство в Острозі було закрито, але аматорська діяльність острожан не згасла, бо вони з давніх-давен шанували мистецтво театру, тому в середині вересня 1939 року при клубі було створено драматичний гурток.

Розпочалася доля Острозького аматорського драматичного театру, як згадує одна з його найстаріших актрис, Марія Дмитрівна Роцу, зразу ж після встановлення радянської влади: "З перших днів після приходу на Західні області України радянської влади, на дверях колишнього клубу пожежників (приміщення теперішнього Будинку культури) з'явилось оголошення про те, що в приміщенні цього будинку будуть організовуватись гуртки художньої самодіяльності. Оголошення було написане політруком військової частини М. І. Глазковим і відразу понад 50 учасників записались в хорівий гурток, танцювальний, народних інструментів та драматичний. Всі гуртки почали підготовку до святкування 22 річниці жовтневої революції. Участь у підготовці до свята приймали військовослужбовці військової частини. Драматичний гурток був найбільш чисельним, тому відразу почали готувати п'єсу М. Кропивницького "Дай серцю волю, заведе в неволю". Режисера не було, але працювали творчо, натхненно" [3].

Необхідно зазначити, що до складу учасників самодіяльного театру Острозького районного будинку культури входило близько 30 чоловік, люди різних професій, робітники, службовці, місцева інтелігенція і в жодного з них не було спеціальної освіти, яка була б пов'язана з театральним мистецтвом [6, с. 91–92].

В листопаді 1939 року відбувся дебют Острозького аматорського драматичного театру виставою М. Кропивницького "Дай серцю волю, заведе в неволю".

У 1939-1941 роки колективом було здійснено постановку творів І. Карпенка-Карого "Мартин Боруля", Г. Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці", М. Старицького "За двома зайцями", М. Гоголя "Майська ніч". У роки війни з німецькими окупантами театр припинив свою діяльність, а у 1944 році роботу колективу аматорського театру було відновлено. У 1946 році драматичний колектив ставив лише одноактні п'єси "Ведмідь" та "На перші гулі", так як велика частина акторів перейшла працювати в Рівненський обласний пересувний театр, який базувався в Острозі. З переїздом пересувного театру до м. Дубно в 1949 році та наданням Будинком культури його

приміщення в розпорядження Острозькому театру, драматичний колектив знову розпочав активну роботу. Режисери Н. Е. Зако-хана та Воропан ставлять ряд п'єс, які із задоволенням приймає глядач. Особливим успіхом в означений період користувалася українська опера "Запорожець за Дунаєм" Гулака-Артемівського, вистави "Сонячний будинок" Арбузова, "Шестеро любимох", які були поставлені режисером Н. Е.Закоханою, декілька вистав поставив Дмитро Ткачук.

Сама структура тодішнього Будинку культури примушувала драматичний колектив активно працювати, оскільки на кошти зароблені драмгуртком утримувався весь штат Будинку культури окрім директора та художнього керівника.

Згідно Постанови колегії Міністерства культури УРСР від 10 квітня 1959 року Острозькому драматичному театру, одному з перших в Україні, було присвоєно почесне звання "Народний самодіяльний театр". В квітні цього ж року в ознаменування цієї дати та на честь 20-річчя воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській республіці, театр здійснив постановку вистави "Багряна осінь" за п'єсою В. Собка.

В 1960 році, в новому статусі, Острозький народний театр з виставою "Ключі до щастя", став переможцем на заключному фестивалі-конкурсі народних театрів республіки, який проходив в м. Києві. В 1961 році народний самодіяльний театр став учасником огляду-конкурсу драматичних колективів на якому виступив з виставою "Весняний потік" в постановці Л. М. Заячківської. Театр значно поживавив свою роботу і почав працювати з новими силами. За рік здійснювались тричотири постановки п'єс. Існувало дві театральні трупи – українська і російська. За період з 1960 – 1969 роки були поставлені такі вистави: "Женитьба Белугина", "Кухарка", "Нечиста сила" Г. Стефанського, "У неділю рано, зілля копала" за романом О. Кобилянської, інсценізація В. Василька, "Блудний син" Е. Ренета, "Любов та ревності" Бр. Мовсесови, "Мати-наймичка" Т. Шевченка, "Трипілля" Л. Синельникова, "Незабутня Надія" Я. Майстренка, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка, "Глитай або ж павук" М. Кропивницького та багато інших.

Таблиця 1.\*

Діяльність самодіяльних народних театрів у 1960-1969 роках

	Поставлено вистав	З них		Платних	Безкоштовних	Обслужено глядачів
		На стаціонарі	На виїзді			
Рівненський російський народний театр клубу ім. 1-го Травня	170	79	91	11 4	56	48118
Дубнівський народний театр	312	63	249	29 5	17	77659
Острозький народний театр	413	124	289	34 1	72	120870

\* Дані взято з архівних документів Державного архіву Рівненської області. Фонд Рівненського обласного будинку народної творчості. Ф Р-597, оп. 1, од.зб. 146. – 184 арк.

Як видно з таблиці 1.1 за 9 років роботи Острозьким самодіяльним народним театром було здійснено 413 вистав, з них 124 вистави побачили острожани на рідних підмостках, 289 вистав було показано на виїздах по селах і містах області. При цьому театр обслужив 120870 чол.

Постановки вистав в народному театрі здійснювала Л. М. Заячківська, В. А. Попов, М. Й. Баль, А. Н. Пушкарьова, Ю. Г. Заячківський, П. П. Вінковський, а з 1964 року незмінним режисером самодіяльного театру був Є. А. Жигало. Він здійснив постановки таких п'єс, як "Київський зошит" В. Собка, "Хуртовина" І. Плахтіна, "Незабутня Надія" Я. Майстренка, "Кінотріах да Гаврила" В. Нестайло та ін. Його постановки користувалися великим успіхом у глядачів, а такі вистави, як "Нечиста сила", "Київський зошит", "Хуртовина", "Трибунал" були поставлені в м. Острозі та селах району по 20-30 разів.

Є. А. Жигадла глядач запам'ятав як здібного самодіяльного актора в комедійних і трагедійних ролях. За час творчої акторської діяльності на самодіяльній сцені він зіграв багато ролей. За плідну роботу Є. Жигало було нагороджено медаллю "За трудову відзнаку" [6, с. 148].

Окрім режисерської та акторської роботи Є. Жигadlo здійснював постійний контроль над роботою драматичних гуртків району, надавав практичну та методичну допомогу сільським колективам у доборі репертуару до фестивалів і оглядів-конкурсів. Так, в 1969 році, у період підготовки до фестивалю самодіяльного народного мистецтва режисером Є. Жигadlo було надано допомогу у здійсненні постановок вистав сільським клубам Острозького району [6, с. 149].

Дубенський самодіяльний театр виник не на пустому місці. Ще на початку 50-х років тут діяли аматорські гуртки під керівництвом Ганни Закрой, Григорія Лаймана та Панаса Бровченка, які ставили одноактні п'єси, водевілі [5, с. 81]. В 1959 році при Дубенському районному будинку культури був створений драматичний колектив. Спочатку це був невеличкий за складом драматичний гурток любителів сцени, та його робота захоплювала все нових і нових учасників. Базою колективу були і нині є працівники районного будинку культури, студенти місцевого училища культури, вчителі міста, робітники підприємств, згодом в колектив входило 40 учасників і працювали актори лише на українській мові.

Першими виставами аматорського гуртка були "Наймичка" І. Карпенка-Карого, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка, невдовзі у творчому доробку колективу з'явилися вистави "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Майська ніч" М. Гоголя, "Наталка-Полтавка" І. Котляревського, "Бондарів-на" І. Карпенка-Карого. Поряд із українською класикою здійснювались постановки вистав "Фараони" О. Коломійця, "Сильні духом" Д. Медведєва і А. Гребньова, "Барабанщиця" А. Салинського, "Мертвий бог", "Ну і діти" М. Зарудного та ряд інших вистав [5, с. 93]. Всі постановки створив, нині покійний, Заслужений працівник культури України Дмитро Олексійович Ткачук, який з дня заснування драматичного колективу був незмінним режисером театру. Вистави з успіхом проходили як в м. Дубно, так і в селах району та області. Неодноразово театр виїжджав з виставами в сусідні Тернопільську та Волинську області і скрізь вистави проходили з великим успіхом, що давало творчому колективу сил на подальші творчі пошуки.

Великою творчою удачею самодіяльних акторів була, безперечно складна в творчому і технічному відношенні, постановка героїчної драми А. Медведєва і А. Гребньова "Сильні духом" або "Це було під Ровно", яка хвилююче оповідала про незабутні подвиги партизан Рівненщини. На початку 1964 року на обласному огляді драматичних колективів вистава була визнаною кращою, а колективу присуджено перше місце. Ця вистава була відібрана на Всеукраїнський фестиваль.

Завдяки організаторським здібностям, знанням режисури, наполегливості, вмінню і любові до театрального мистецтва режисера Дмитра Ткачука та плідній праці всіх акторів, 10 червня 1964 року на республіканському фестивалі, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка за виставу Д. Медведєва і А. Гребньова "Сильні духом", в якій роль М. Кузнецова виконував Дмитро Ткачук, драматичному колективу було присвоєно почесне звання "Народний самодіяльний театр" і нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради України, Дипломом II ступеня та срібною медаллю.

Серед любителів сцени, які принесли славу народному театру були В. Векленко, Б. Нечипорук, Ю. Плакас, К. Жуковський, А. Ткачук, І. Кийко, І. Самуляк, В. Квач, М. Багель, О. Ярош, О. Прокопчук, Я. Ткачук, А. Дри-гало, Л. Лукін, Л. Анікушина, М. Антонюк, Н. Кнівець, Г. Самарський, С. Галій, П. Паріс та багато ін. [5, с. 93]. Вони терпеливо передавали свій багатий творчий досвід молоді, адже значна кількість студентів Дубенського училища культури проводила вільний час в стінах народного театру, вчили їх і тим самим самі вчилися. З кожним роком репертуар театру поповнювався новими, цікавими для глядача виставами.

В 1965 році Народним самодіяльним театром була поставлена вистава за п'єсою О. Афіногенова "Матір своїх дітей".

Слід відмітити, що у виставі О. Афіногенова "Матір своїх дітей" Дубнівського театру була задіяна значна частина студентської молоді і всі вони створили багату галерею вдалих сценічних образів. Як зазначає театральний критик М. Новосад "Особливо прозвучав В. Макляк в ролі розбещеного, капризного онука Марата, Фурсенко – як вульгарна, вередлива, настирлива теща Федора – Таїса і боязливий підлабузник Каймаков у виконанні І. Юрчука" [5, с. 39].

До святкування 50-річчя Радянської влади Дубнівський народний театр підготував виставу за п'єсою М. Зарудного "Сині роси" та виставу С. Смирнова "Люди, яких я бачив". Ці вистави складні, як в акторському виконанні так і художньому оформленні, та актори які були задіяні у виставі намагалися донести ідею твору до глядача [5, с. 64].

Щорічно народний театр приймав участь в районних, обласних, республіканських огляд-конкурсах.

В 1967 році на республіканському фестивалі в м. Києві театр знову за виставу С. Смирнова "Люди, яких я бачив", став лауреатом Всесоюзного та Республіканського фестивалю, одержав Диплом III ступеня, а п'ять самодіяльних акторів театру Б. Нечипорук, В. Латиш, Є. Атаманюк, З. Кондренко та Д. Ткачук за мистецьке виконання ролі були удостоєні звання лауреатів Всесоюзного фестивалю і нагороджені медалями лауреатів та дипломами другого і третього ступенів. В цьому ж році народний театр став Лауреат 1 Всеукраїнського огляду народної творчості [5, с.76].

Народний самодіяльний театр за всю свою діяльність нагороджувався багатьма срібними та бронзовими медалями.

Театр неодноразово ставав переможцем обласних, республіканських та всесоюзних оглядів-конкурсів, фестивалів, систематично обслуговував працівників міста та району, приймав активну участь у всіх концертах, масових заходах та святах, які проводив районний будинок культури, здійснював безкоштовні вистави в районному будинку культури та селах району.

Одним із найстаріших самодіяльних театрів Рівненщини вважається Рівненський російський самодіяльний народний драматичний театр клубу ім. 1-го травня Львівської залізничної дороги, який заснований в 1947 році. На початку створення драматичного колективу до репертуару театру входили одноактні п'єси та водевілі. Колектив учасників складався із залізничників, робітників місцевих підприємств, студентів училища, та місцевої інтелігенції, всього в драматичному гуртку, на час його створення, налічувалось 26 чоловік [4, с. 102-103].

Постановки вистав у драматичному гуртку йшли виключно російською мовою.

Репертуар гуртка 50–60-х років складався із вистав "Про особисте" В. Пістолєтова, "Блудний син" Е. Ранет, "Сибірська новела" Л. Митрофанова, "Бариня крест'янка" по повісті О. Пушкіна, "Дикарі" С. Михалкова, "Чудесний сплав" В. Кірсона, "Незвичайний випадок" В. Васильєва, "Бюро добрих послуг" Тадеуша Кожушника, "Зачарована принцеса" Т. Габбі, "Павутина" Л. Каменецький, "Вас викликає Таймир" А. Галич, К. Ісаєв, "Місяць ліворуч" Біль-Білоцерківського та інші.

В 1959 році драматичному гуртку було присвоєно звання "Народний самодіяльний драматичний театр". В різні роки режисерами театру були В. Попов, Н. Баль, А. Меремінський, Н. Мерцалов.

Поряд із названими вище самодіяльними театрами працювали і самодіяльний театр "У старому парку" Рівненського міського Будинку культури, який було створено в 1959 році, Народний самодіяльний театр Гошанського районного Будинку культури було створено у 1966 році, Народний самодіяльний театр Зорянського сільського палацу культури Рівненського району, який організований у 1950 році. В 1959 році групою аматорів було створено народний самодіяльний театр Нобельського сільського Будинку культури Зарічненського району. При Степаньському міському Будинку культури Сарненського району народний самодіяльний театр було створено в 1917 році. В 1947 році було створено самодіяльний драматичний театр Березнівського районного Будинку культури. Народний самодіяльний театр Червоноармійського районного Будинку культури було створено у 1962 році [7]. До репертуару яких увійшли п'єси українських класиків.

Проведення дослідження дозволяють зробити висновок, що у 50 – 60 роки ХХ століття аматорська театральна діяльність на території Рівненської області під час так званої "хрущовської відлиги" значно розширилася. Протягом досліджуваного періоду в Рівненській області активізувалася робота самодіяльних театральних колективів.

В означений період театри щороку ставили нові вистави, серед яких більшу частину займали п'єси українських класиків та молодих вітчизняних драматургів.

Зазначене дозволило значно активізувати театральну-просвітницьку діяльність на теренах області та прищеплювати населенню любов до української та зарубіжної драматургії. Значне зростання, на теренах області, аматорських колективів у 50–60 роки ХХ століття, зумовлене "хрущовською відлигою", дозволило в черговий раз в українській історії привернути увагу широких верств населення до славного минулого своїх предків та піднести на нову вершину народну творчість. І хоча починаючи із 70 років ХХ століття утиски з боку радянської влади на самобутню українську культуру посилювалися, фундамент закладений у шістдесяті роки став ос-



новою для відродження національних культурних традицій після здобуття Україною незалежності в 1991 році.

#### *Список використаних джерел*

1. Ігнатова Л.П. Тенденції розвитку музичної культури Волині наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: дис.... канд. мист.: 17.00.01 / Ігнатова Лариса Петрівна. – К., 2006. – 235 с.
2. Дорогих Л. В. Аматорське мистецтво як історико-культурне явище: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 17.00.01 "Теорія та історія культури" / Л. В. Дорогих. – К., 1998. – 17 с.
3. Записано автором зі слів Марії Дмитрівни Рошук, 1921 р.н., м. Острог, Рівненської області 28 листопада 2007 року Борейко Г.Д. // Архів автора.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. 597 – "Фонд Рівненського обласного Будинку народної творчості", оп. 1, од. зб. 145. – арк. 102-103.
5. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. 597 – "Фонд Рівненського обласного будинку народної творчості", оп. 1, од. зб. 147. – 117 арк.
6. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. 597 – "Фонд Рівненського обласного будинку народної творчості", Ф. 597, оп. 1, од. зб. 146. – 184 арк.
7. [www.teatramator.ru/rivnel.html](http://www.teatramator.ru/rivnel.html)

**Galyna Boreyko**

#### AMATEUR THEATRES RIVNE REGION IN 50–60 YEARS XX AGE

**In the article activity of community dramatic theatres Rivne region in 50–60 years XX age is explored.**

**УДК 94 (477)**

**Олександр Бровар**

#### **МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ВУГІЛЬНИХ ШАХТ ДОНБАСУ ВПРОДОВЖ 1951–1964 РР.**

*На основі архівних документів досліджено відродження та подальший розвиток медичного обслуговування робітників вугільних шахт Донбасу протягом 1951–1964 рр.*

В умовах побудови незалежної держави українське суспільство зіткнулося, зокрема, з проблемою налагодження системи охорони здоров'я. Численні вади системи медичного обслуговування особливо даються взнаки у промислових регіонах нашої країни, оскільки тут стан здоров'я населення значно погіршився внаслідок важких умов виробництва, поганої екологічної ситуації, поширення соціальних хвороб тощо. Не є винятком і вугільні райони Донбасу, саме тому нагальною проблемою стало вироблення методичної бази системи поліпшення тут охорони здоров'я населення. У цьому може допомогти історичний досвід порівняно близької до нас післявоєнної доби. Саме впродовж 1950–1960-х рр. закладалися підвалини тієї системи медичного обслуговування населення, яка функціонує в сучасній Україні, що зумовлює значну суспільну актуальність вивчення проблеми медичного обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу в цей період.

Попри актуальність дослідження проблеми медичного обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу в окреслений період, вона не належить до числа розроблених. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені у наукових студіях О. Кудлая [22] та М. Петровича [26], але цілісних досліджень не було.

Мета нашого дослідження – висвітлення стану медичного обслуговування працівників вугільної індустрії Донбасу впродовж 1951–1964 рр. Завдання дослідження – виявлення особливостей повоєнного відновлення системи медичного обслуговування гірників, аналіз специфіки функціонування системи лікувальних і медико–профілактичних установ вугільних районів Донбасу, розгляд заходів із лікування та профілактики професійних захворювань працівників вугільних шахт цього регіону.

За станом на 1950 р. практично завершили відновлення зруйнованої під час війни інфраструктури медичних установ. Компартийна влада за допомогою профспілкових органів розширювала систему лікувальних та лікувально–профілактичних закладів, що було зумовлено постійним припливом нової робочої сили до регіону.

У 1951 р. у вугільних районах Сталінської (нині Донецької) області функціонували 111 лікарень, а також 348 пунктів охорони здоров'я, з них 65 – лікарняних і 88 – підземних. У цьому регіоні було організовано 62 медико–санітарні частини, які об'єднали 62 лікарні, 19 лікарняних пунктів охорони здоров'я, 90 поверхневих і 58 – підземних пунктів охорони здоров'я на шахтах [14, арк. 2].

У 1954 р. на підприємствах вугільної промисловості Донбасу функціонували 119 медичних частин, у яких було 60 рентгенкабінетів, 84 фізіотерапевтичних кабінети та 90 клінікодіагностувальних лабораторій. Медичні установи Сталінської області мали 22 флюорографи – апарати для діагностики професійних захворювань шахтарів – силікозу й антракозу. У медичних закладах Ворошиловградської області (нині Луганської) було 7 таких апаратів. При підприємствах вугільної промисловості Донбасу почали у масовому порядку створювати спеціальні медичні комісії. При вступі на роботу гірники Донбасу обов'язково проходили їх. На шахтах організовували власні лікарні, амбулаторії, підземні медичні пункти, де шахтарі могли отримати першу медичну допомогу [26, с. 14].

Також при шахтах створювали інгаляторії та фотарії – установи, в яких гірники проходили процедури очищення дихальних шляхів – тут пацієнтів піддавали дії штучних сонячних променів. Очищення дихальних шляхів опромінюванням "штучним сонцем" значною мірою зміцнювало здоров'я трудівників, сприяло збільшенню видобутку вугілля та створювало умови для підвищення продуктивності праці. Спорудженням і функціонуванням інгаляторіїв та фотаріїв опікувався житлово–побутовий сектор відділу робітничих кадрів вугільного тресту. Лише на початку 1950-х рр. на вугільних шахтах Донбасу було відкрито 3 нових інгаляторії та 8 нових фотаріїв. Вживали також заходів для профілактики професійних захворювань вугільників – силікозу й антракозу [15, арк. 87, 92].

На початку 1950-х рр. у медичних установах Сталінської області, які обслуговували гірників і членів їхніх родин, почали діяти рентгенівська та фізіотерапевтична апаратура, інше сучасне і високоякісне устаткування [12, арк. 1].

Незважаючи на успіхи, варто відзначити й недоліки у медичному обслуговуванні гірників наприкінці 1940-х – у першій половині 50-х рр. Одним із найбільш суттєвих недоліків було недостатнє забезпечення медичних установ, які обслуговували шахтарів Донбасу, лікарськими кадрами. Особливо це стосувалося лікарів вузького профілю. Значна частина лікарень й інших установ були облаштовані незадовільно. Це ж стосується закладів санітарно–гігієнічного спрямування, особливо – лазень, які мали невисоку пропускну спроможність (близько 60–65 % від норми) [16, арк. 192].

На вугільних шахтах Донбасу погано вели документацію щодо захворюваності гірників [13, арк. 3]. Не забезпечували інтенсивне зниження захворюваності працівників вугільної промисловості [10, арк. 1, 3]. У шахтарських лікарнях поширеними були випадки неправильної постановки діагнозу [12, арк. 3].

У лікарнях шахтарських міст і селищ Донбасу не були дотримані нормативів Міністерства охорони здоров'я СРСР про необхідність наявності 12 лікарняних ліжок на 1 тис. осіб, які проживали у тій місцевості, де функціонувала лікарня. Зазвичай у лікарнях Донбасу було не більше 7 ліжок на 1 тис. гірників і членів їх родин [13, арк. 1].

Для вирішення питань медичного обслуговування шахтарів і вироблення системи заходів зі зниження рівня захворюваності мали проводити спільні наради страхового активу підприємств вугільної промисловості, керівників шахтоуправлінь і медичних працівників. Але такі наради збирали дуже рідко [10, арк. 1].

Для унеможливлення виникнення масових захворювань гірників у Донецькій і Луганській областях у першій половині 1950-х рр. було організовано масове щеплення працівників підприємств вугільної промисловості. Масово перевіряли санітарний стан робітничих їдалень при шахтах і у шахтарських містечках. Активізували роботу туберкульозні диспансери і санаторії [29, арк. 12].

Протягом 1950-х рр. медичні пункти масово організовували при шахтах, у т. ч. й під землею. У підземних медичних пунктах постійно чергував фельдшер. Працівники поверхневих медичних пунктів активно боролися з гнійничковими захворюваннями, що були поширені серед гірників. У цей час дещо поліпшилося медичне обслуговування шахтарів у гірницьких селищах та містах. Так, лише наприкінці 1940-х – у першій половині 1950-х рр. на спорудження нових медичних установ у шахтарському містечку Горське витратили близько 15 млн. крб. У 1951 р. у цьому місті збудували поліклініку, яка мала дванадцять лікарських кабінетів, рентгенівський кабінет і лабораторії. Наступного року здали в експлуатацію лікарню на 150 ліжок, у якій було кілька відділень. Також збудували великий пологовий будинок [21, с. 48–49]. У місті Горлівка в 1953 р. було вдвічі більше медичних установ, ніж у 1940 р. Гірників цього міста обслуговували 14 рентгенівських кабінетів, 16 бактеріологічних і 17 фізіотерапевтичних кабінетів [20, с. 76].

Варто відзначити, що у лікарняних установах Донбасу забезпечували нормальне харчування, воно було набагато кращим, ніж звичайний раціон населення цього регіону, у т. ч. й гірників. Для хворих на туберкульоз харчування було особливо посиленним: воно передбачало набагато більше м'яса, риби та жирів [17, арк. 7]. Лише у 1949 р. районні комітети профспілки вугільників отримали для організації лікувального харчування хворих вугільників від держави понад 800 тис. крб. [12, арк. 1].

Одним із найсуттєвіших недоліків системи медичного обслуговування гірників Донбасу другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. була значна нестача у лікувальних установах цього регіону необхідних медикаментів. До лікувальних установ вони надходили часто зі затримкою [7, арк. 16].

На середину 1960-х рр. у середньому на 1 тисячу населення гірницьких міст і селищ Донбасу припадало 10 лікарняних ліжок. Зокрема, у м. Червоноармійськ на тисячу осіб було 13 лікарняних ліжок, у Добропіллі – 12 ліжок, у Дзержинську – 10, а у Сніжному – 12. Це становило у середньому близько 90 % від необхідної норми. Також на тисячу осіб у цей період припадало 2 лікарі [1, с. 35, 45–47].

Від початку 1960-х рр. при вугільних шахтах почали створювати адміністративно-побутові комбінати, завданням яких було комплексне обслуговування населення. До цих комбінатів належали й лікарняний пункт, перев'язочна, інгаляторій і автоматизований фотарій. Перевагою такого комбінату передусім було те, що робітник міг отримати комплексну лікувальну та профілактичну допомогу [2, с. 4, 9].

На початку 1960-х рр. компартійна влада виділяла вже більше коштів на медичне обслуговування гірників і членів їх родин. Так, на утримання лікарні у робітничому селищі при шахтоуправлінні 17–17-біс тресту "Рутченковвугілля" щороку витрачали близько 710 тис. крб., а на функціонування водолікарні – 81 тис. крб. Лікарні у цей час діяли у практично всіх шахтарських селищах [25, с. 84, 88].

Утім, у зв'язку зі значним розширенням видобутку вугілля на Донбасі у 1950-х – на початку 1960-х рр. і суттєвим збільшенням виробничих потужностей супутніх підприємств украї погіршилась екологічна ситуація у цьому регіоні, зменшилась тривалість життя мешканців шахтарських міст і селищ. Від другої половини 1940-х рр. компартійне керівництво видавало розпорядження про забезпечення охорони навколишнього середовища у промислових містах Донбасу, однак істотних змін не сталось і на здоров'ї гірників позитивно не відобразилося [22, с. 244–245].

Профілактикою та лікуванням "професійних" захворювань опікувався у 1950-х – 1960-х рр. Донецький науково-дослідний інститут фізіології праці. Науковці цієї установи розробляли ті методики, які потім реалізовували медичні заклади Донбасу. Так, співробітники згаданого інституту виробляли рекомендації з лікування та профілактики хронічного бронхіту в тих гірників, які працювали під землею [23, с. 24]. Також НДІ фізіології праці дослідив так зване "вібраційне" захворювання, яке було поширене у забійників і прохідників вугільних шахт [3, с. 25].

Для лікування та профілактики різноманітних захворювань у шахтарів Донеччини працівники харчового відділу обласної санітарно-епідеміологічної станції і кафедри гієни харчуван-

ня Донецького медичного інституту розробили масштабну програму популяризації серед гірників раціонального харчування. Це мало не лише забезпечити працівникам вугільної промисловості гарне здоров'я, а й значною мірою підвищити їхню працездатність. Працівники згаданих установ широко пропагували серед гірників Донбасу раціональне харчування, стежили за забезпеченням повноцінного меню у шахтарських їдальнях, вживали заходів для додаткової вітамінізації їжі гірників, особливо тих, праця яких була найважчою та найшкідливішою (передусім робітників, зайнятих на підземних роботах). Особливо активно таку роботу проводили у Макіївці та Єнакієвому. Цю роботу обласна санітарно-епідеміологічна станція здійснювала спільно з медпунктами шахт, залучаючи господарські, партійні і профспілкові організації. На початку 1960-х рр. у Донецькій області провели низку лекцій і бесід із різноманітних питань раціонального харчування [24, с. 79–81].

У першій половині 1960-х рр. при медичних закладах шахтарських міст і селищ Донбасу створювали громадські ради, при яких функціонували медичні комісії, комісії громадського харчування та санітарної освіти. Члени цих комісій перевіряли діяльність санітарних постів на шахтах, допомагали санітарно-епідемічним станціям у нагляді за підприємствами харчової промисловості, стежили за озелененням гірничих міст і селищ. Лікарі та медсестри Донбасу організовували спеціальні "народні дружини", які перевіряли санітарний стан дворів, крамниць, вулиць тощо [25, с. 33–34]. Подібні обстеження здійснювали згідно з постановою Секретаріату ВЦРПС від 11 березня 1950 р. "Про проведення громадського огляду санітарного стану гуртожитків і роботи лазень, пралень та перукарень". Перший із таких оглядів відбувся у шахтарських містах і селищах Донбасу протягом квітня–вересня 1950 р. [16, арк. 55–56].

На початку 1960-х рр. було встановлено санітарно-гігієнічні норми проживання гірників у гуртожитках. Так, постільну білизну мали змінювати тричі на місяць. За дотриманням цього стежили профспілкові організації [32, арк. 3].

Розглянувши систему медичного обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу впродовж 1951–1964 рр., можна дійти до висновку, що вона була організована на порівняно високому рівні. Упродовж 1950-х – першої половини 1960-х рр. відбувся подальший розвиток сфери охорони здоров'я на Донбасі, поліпшувалося медичне обслуговування гірників. На початку 1960-х рр. система медичного обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу була вже доволі розвиненою. Однак вона все-таки не могла забезпечити високоякісне медичне обслуговування, зважаючи на значну кількість працівників на вугільних шахтах Донбасу та недостатню кількість медичного персоналу.

#### *Список використаних джерел*

1. Авласенко Ю. Г., Зотов Л. П., Радченко З. И. Научно планировать развитие сферы обслуживания шахтерских городов // Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. (Тезисы докладов и выступлений на конференции, июль 1968 года). – Донецк: Донецкий областной совет профсоюзов, 1968.
2. Административно-бытовые комбинаты угольных шахт. Сборник № 3. Материалы научно-технического совещания по вопросу совершенствования шахтных административно-бытовых комбинатов. – М.: Центральный институт технической информации угольной промышленности, 1961.
3. Басамыгина Л. Я. Вибрационная болезнь рабочих различных промышленных предприятий Донбасса // Актуальные вопросы гигиены и эпидемиологии Донбасса. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1963.
4. Державний архів Донецької області (надалі – ДАДО). – Ф. Р–326. – Оп. 1. – Спр. 1385.
5. ДАДО. – Ф. Р–326. – Оп. 2. – Спр. 1.
6. ДАДО. – Ф. Р–326. – Оп. 2. – Спр. 1100.
7. ДАДО. – Ф. Р–690. – Оп. 2. – Спр. 1.
8. ДАДО. – Ф. Р–1815. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. ДАДО. – Ф. Р–2865. – Оп. 1. – Спр. 6.
10. ДАДО. – Ф. Р–2865. – Оп. 1. – Спр. 291.
11. ДАДО. – Ф. Р–2865. – Оп. 1. – Спр. 292.
12. ДАДО. – Ф. Р–2865. – Оп. 1. – Спр. 293.
13. ДАДО. – Ф. Р–2865. – Оп. 1. – Спр. 363.
14. ДАДО. – Ф. Р–2865. – Оп. 1. – Спр. 364.
15. ДАДО. – Ф. Р–2895. – Оп. 1. – Спр. 1357.
16. ДАДО. – Ф. Р–2895. – Оп. 1. – Спр. 1360.
17. Державний архів Луганської області (надалі – ДАЛО). – Ф. Р–2457. – Оп. 1. – Спр. 2.
18. ДАЛО. – Ф. Р–2945. – Оп. 1. – Спр. 1.
19. ДАЛО. – Ф. Р–3399. – Оп. 1. – Спр. 1.
20. Забота партии и правительства о шахтерах. Сборник. – Донецк: Донецьке обласне видавництво, 1952.
21. Зенин И. Хорошо живут шахтеры. – М.: Издательство ВЦСПС "Профиздат", 1954.
22. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток

промисловості в післявоєнний період. – К.: Наукова думка, 1965. 23. Лебедева В. В., Любомудров В. Е., Навакатикян А. О. Клиника и течение хронического бронхита у подземных рабочих угольных шахт Донбасса // Актуальные вопросы гигиены и эпидемиологии Донбасса. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1963. 24. Любутова В. Е., Чистякова А. М. Опыт работы санитарной организации Донецкой области по внедрению рационального питания населения // Актуальные вопросы гигиены и эпидемиологии Донбасса. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1963. 25. Миронов В. В. Культура і побут гірників радянської України. – К.: Наукова думка, 1969. 26. Петрович Н. Г. Дальнейшее улучшение условий труда рабочих каменноугольной промышленности Донбасса (на материалах шахт Донбасса). – Автореферат на соискание к. и. н. – К.: Министерство высшего образования УССР, КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1956. 27. Социалистический Донбасс. – 1 января 1953 г. 28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (надалі – ЦДАВО України). – Ф. 4957. – Оп. 1. – Спр. 5. 29. ЦДАВО України. – Ф. 4957. – Оп. 1. – Спр. 14. 30. ЦДАВО України. – Ф. 4957. – Оп. 1. – Спр. 39. 31. ЦДАВО. – Ф. 5451. – Оп. 29. – Спр. 160. 32. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 415.

Oleksandr Brovar

#### HEALTH SERVICE OF THE WORKERS OF THE DONBASS REGION MINES DURING 1951–1964

Having based on the archive documents the article gives the results of the research on revival and further development of the health service of mining industry workers of the Donbass Region in 1951–1964.

УДК 338. 432 (477)

Неля Жулканич

#### ОСОБИСТІ ГОСПОДАРСТВА НАСЕЛЕННЯ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ (60-90-І РР. ХХ СТ.)

*В статті розглянуто питання становлення, функціонування і розвитку особистих підсобних господарств населення країни і зокрема областей Українських Карпат, здійснено аналіз аграрної політики уряду щодо присадибних господарств населення впродовж 1960-1990 рр. В статті також розкрито роль особистих підсобних господарств у вирішенні проблем продовольчого забезпечення населення.*

В історичному вимірі проблеми формування і функціонування особистих присадибних господарств населення в Радянському Союзі загалом та в Україні, зокрема, розпочалися з масовою колективізацією села. В результаті її здійснення було створено крупне суспільне виробництво, а також виникли особисті підсобні господарства колгоспників, які однак розглядалися як тимчасове, перехідне явище. Разом з тим, впродовж зазначеного періоду діяльності особистих господарств населення стимулювалось, оскільки вони сприяли нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції. Та вже на кінець 30-х р., коли карпатській області (крім Закарпаття) були приєднані до УРСР, становище змінилося.

Метою цієї статті є ретроспективний аналіз становлення, функціонування і розвитку особистих підсобних господарств (ОПГ) населення країни і зокрема областей Українських Карпат.

Питання аналізу аграрної політики уряду щодо розвитку присадибних господарств населення знайшли відображення в науковому доробку В. Беянова [6], М. Долішнього [7], А. Радченка [16], В. Шепи [19] та ін.

Травневий (1939 р.) Пленум ЦК ВКП (б) прийняв проект постанови "Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання" [6, с. 153]. Рішення щодо обмеження особистого господарства мотивувалися випадками порушень Статуту сільгоспартілі, а саме – збільшенням розмірів присадибних ділянок та передачею останніх в оренду. Процес усунення цих порушень був перерваний радянсько-німецькою війною.

В роки радянсько-німецької війни особисті підсобні господарства колгоспників, робітників та службовців, в силу складних обставин, набули широкого розвитку. Ці господарства не лише забезпечували своїх власників продуктами, а були залучені ще і до обов'язкових поставок зерна, картоплі. Вже з 1943 р. здійснювалися заходи з надання допомоги населенню у відбудові їх особистого господарства на територіях, визволених від фашистської окупації. Останнє було зумовлено значними втратами, заподіяними війною. Проте, політика держави стосовно особистих підсобних господарств населення ніколи не відзначалася послідовністю. Разом із заходами заохочення розвитку індивідуальних господарств – допомоги у придбанні худоби, виділення випасів та сінокосів – мало місце завищення податків та норм поставок продуктів із присадибних ділянок. В результаті чого це призвело до зменшення темпів розвитку індивідуальних господарств. З 1954 року були відмінені обов'язкові поставки зерна, з 1958 р. – інших сільгосп-продуктів господарствами колгоспників [6, с. 159]. Встановлювалася тверда ставка податку з однієї соті га присадибної землі. Проте, в зазначені роки одночасно були запроваджені певні необґрунтовані обмеження особистих підсобних господарств колгоспників, робітників та службовців. Загалом, рішення щодо зменшення розмірів присадибної ділянки мали право приймати тільки загальні збори колгоспників. Однак, частими були випадки, коли за рішенням правління колгоспу за невихід на роботу колгоспниць позбавляли 20 % зароблених трудоднів та зменшували присадибну ділянку до 0, 15 га., або за відмову переходити на роботу дояркою (через погіршення стану здоров'я) у колгоспниці відбирали та переорану присадибну ділянку [2, арк. 15]. За протестом прокурора такі незаконні рішення правління колгоспів скасовувалися.

З початку 60-х р. присадибна діяльність селян, за рахунок якої, зазвичай, селянські сім'ї і виживали, почала обмежуватися. Щоб змусити селян більше часу працювати у колгоспах, владні органи взяли курс на зменшення утримання кількості худоби на один двір. Вживалися заходи, скеровані на передачу особистої худоби колгоспників та працівників радгоспів у громадське господарство, обмежувалися земельні наділи. Ці дії призвели до різкого падіння подвірного виробництва м'яса, молока та іншої продукції. Однак, вже з середини 60-х р. з метою нарощування виробництва продукції продовольства в господарствах населення було знято обмеження на утримання худоби, гарантовано збереження присадибних ділянок селян.

З 1964 р. впроваджується політика певного стимулювання особистого підсобного господарства (вдвічі знижено податки з присадибних господарств – *примітка автора*). З прийняттям у 1969 р. Примірного статуту колгоспу визначалися розміри присадибних ділянок (до 0, 50 га, включаючи землю під будівлями) [6, с. 161], кількість та види худоби в селянському господарстві. Закріплені раніше за колгоспом присадибні земельні ділянки чітко відмежовувалися від суспільних. Згідно з "Примірним статутом колгоспу" члени якого могли користуватися не лише присадибною ділянкою для ведення господарства та будівництва житлового будинку, але й колгоспними пасовищами. Мали право одержувати в якості натуральних видач (продажу) не лише продукти харчування, але й корми. Із зняттям обмежень щодо діяльності підсобних господарств, кількість вирощених селянами продовольчих продуктів почала поступово збільшуватися.

Розподіл продукції підсобного господарства здійснювався таким чином: основна частина – на особисте споживання; частина реалізовувалася на колгоспному ринку або державним і кооперативним організаціям; решта – згодовувалася худобі.

В умовах існування значної кількості слабких та відсталих господарств, дохід від особистого господарства відігравав істотну роль в бюджеті колгоспної сім'ї. Тому радянське керівництво визнавало його "правомірним і об'єктивно необхідним". Дискутуючи з питань правомірності

існування ОПГ населення у рамках соціалістичної економіки, професор А. Радченко слушно зауважував (1967 р.), що продукція, вироблена в присадибному господарстві також йде на загальне споживання через продаж державі або на колгоспному ринку. Колгоспник працює на землі, яка є "всенародною власністю, він – член соціалістичного суспільства, і його праця на присадибній ділянці є складовою частиною соціалістичної системи господарювання" [16, с. 49]. Колгоспники із своїх присадибних ділянок одержували в середині 60-х р. до 40 % усього свого валового доходу. Тож, воно залишалось важливим джерелом одержання ряду натуральних продуктів і сприяло вищому рівню задоволення потреб колгоспників.

Радянські історики тривалий час підтримували міф про незначущість ролі особистого підсобного господарства в житті селян. Стверджували, що сільське населення західних областей Радянської України приблизно 2/3 своїх індивідуальних доходів одержували від праці в суспільному виробництві й лише 1/3 – від свого особистого господарства [19, с. 15]. Однак статистика свідчить, що в особистих підсобних господарствах населення утримувалося близько 21 % поголів'я продуктивної худоби та оброблялося близько 7, 7 % від загальної земельної площі орних земель. При цьому українські селяни постачали на ринок із власних присадибних ділянок "чверть загальної кількості овочевої продукції, третину м'яса, сала, молока і фруктів, більш ніж половину картоплі"[12, с. 483]. До прикладу, в Івано-Франківській області виробництво тваринницької продукції в особистих підсобних господарствах населення зросло у 1975 р. в порівнянні з 1965 р. на 7, 8 % і становило у 1975 р. 16, 5 тис. т. [13, с. 44]. До того ж, оскільки однією з особливостей господарювання в областях Українських Карпат було аграрне перенаселення та часткова зайнятість селян, колгоспники незайняті, або частково зайняті в громадському сільськогосподарському виробництві займалися в основному веденням особистого домашнього і підсобного господарства. До прикладу в Кам'янець-Бузькому, Турківському, Дрогобицькому та Нестерівському районах Львівської області частка таких селян на початок 70-х років становила відповідно – 36, 6, 19, 0, 15, 4 та 12, 3 % [7, с. 82].

Поряд з цим, значного поширення набули міфи, підтримувані зарубіжними істориками, про надзвичайну ефективність ОПГ. Нібито, завдяки їм на 3 % угідь в Україні вироблялося до 40 % сільськогосподарської продукції. Звичайно, особисті господарства населення завжди були ефективною формою господарювання, проте необхідно зважати й на те, що вони значною мірою користувалися матеріально-технічною базою громадського сільського господарства. Адже, колективні та державні сільськогосподарські підприємства забезпечували особисті господарства селян молодняком худоби, кормами, технікою за відповідним тарифом, обробляли землю селян, перевозили вирощений врожай.

Звичайно, головним джерелом забезпечення потреб країни продовольством та сільськогосподарською сировиною залишалось суспільне виробництво колгоспів та радгоспів. Однак, оскільки виробництво в цих категоріях господарств на кінець 70-х років не досягло рівня, необхідного для повного задоволення потреб населення в продукції сільського господарства, суттєвим додатковим джерелом виробництва продуктів харчування були особисті підсобні господарства колгоспників, робітників та службовців.

У зв'язку із складною продовольчою ситуацією в країні партійні та господарські органи в процесі аналізу розвитку особистих підсобних господарств населення вкотре з'ясували, що можливості індивідуального сектору використовуються недостатньо. Знову переглянути відношення держави до функціонування особистих підсобних господарств населення змусила продовольча криза. У зв'язку із нестачею державних ресурсів продовольчих товарів, у першому півріччі 1976 р. у порівнянні з першим півріччям 1975 р. ціни на колгоспних ринках зросли на всі сільгосппродукти. Індекс цін досяг 132 %. Продукція рослинництва подорожчала у 1, 5 рази в тому числі картопля – у 1, 9, цибуля – 3, 1, морква – 2, 3 рази. Ціни на м'ясо, молоко та яйця зросли відповідно на 9, 11 та 30 % [3, арк. 75]. Для покращення розвитку індивідуального сектору пропонувалося у виробничо-фінансових планах колгоспів та радгоспів ввести спеціальний розділ про розвиток особистих підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. Передбачалося фіксувати в ньому зростання поголів'я худоби в індивідуальному секторі, продаж худоби та птиці населенню, виділення відповідної кількості кормів, чітко визначати площі пасовищ та сінокосів для селянської худоби, планувати проведення комплексних агротехнічних заходів підвищення продуктивності природних угідь та присадибних ділянок. Йшлося також про збільшення виробництва і продажу населенню малогабаритного реманенту та засо-

бів "малої механізації" для підвищення продуктивності праці на присадибних ділянках. Однак, продовження отримала лише ідея розвитку кооперації між особистими підсобними господарствами населення та громадським виробництвом колгоспів та радгоспів на договірних умовах. В рамках експерименту проводився продаж населенню телят й певної кількості кормів. Найбільш перспективно співпраця між громадським та особистими господарствами здійснювалася саме в галузі відгодівлі худоби у господарствах населення, спільному виробництві телятини, свинини та м'яса птиці. Відбувалося це наступним чином: тварини передавалися із громадського стада в особисте підсобне господарство. З досягненням тваринами певної ваги, обумовленої в договорі, вони продавалися колгоспу за державними закупівельними цінами. Від такої кооперації вигравав і колгосп і селяни. Закуплене у населення молоко та вирощена за договором худоба зараховувалися колгоспам у виконання державного плану закупівель сільськогосподарської продукції; заощаджувалися засоби, адже утримання цього поголів'я худоби вимагало б додаткових тваринницьких приміщень; використовувалися трудові ресурси, які з ряду причин не брали участі у суспільному виробництві. Населення задовольняло свої потреби в продуктах харчування, до того ж високої якості, а також збільшувало свої прибутки.

Однак, як свідчать архівні матеріали, кормів що продавалися населенню для відгодівлі худоби не вистачало. В більшості господарств Карпатського регіону корми селянам, які дорощували худобу за домовленістю з колгоспами взагалі не продавалися. Це було викликано тим, що виробництво кормів в колгоспах та радгоспах забезпечувало потреби громадського тваринництва лише на 65–70 % [4, арк. 9]. За відсутності достатньої кількості кормів, пасовищ та сінокосів селяни вдалися до скуповування та згодовування худобі хлібопродуктів. Правоохоронні органи проводили профілактичну роботу з виявлення і прискання злочинів, пов'язаних з нерациональним використанням хлібопродуктів та порушеннями порядку їх реалізації населенню в торгівельній мережі. Частина порушників навіть притягувалася до кримінальної відповідальності. Лише у першому півріччі 1976 р. було виявлено 960 фактів згодовування хлібопродуктів худобі. Серед порушників був і житель с. Широке Виноградівського району Закарпатської області, який скупив у магазині 1820 кг житньої муки для згодовування худобі та птиці. В господарстві жителя Городенківського району Івано-Франківської області було вилучено 52 буханки хліба та 60 кг перлової крупи, що призначалися для згодовування худобі [3, арк. 51]. Проти них порушили кримінальні справи.

З боку селян це був, певною мірою, вимушений крок до якого їх підштовхнула сама держава. Дозволивши збільшити поголів'я худоби в особистих підсобних господарствах населення та укладати договори з колективними господарствами на дорощування худоби, держава не подбала про створення додаткових ресурсів кормів. А знаючи споконвічне бажання українського селянина ґаздувати на власному обійсті, не важко було передбачити, що він почне шукати будь який вихід із складної ситуації. Найпростіший шлях був знайдений швидко. Хлібопродукти були одними з небагатьох сільськогосподарських продуктів, якими населення було забезпечено в 70–80-х роках практично на 100 %. Однак, варто нагадати, що безперебійне постачання хліба в торгівельну мережу дорого обходилося країні, адже з 1963 р. Радянський Союз вже закуповував зерно за кордоном, сплачуючи за нього золотом. Таким чином, збільшення виробництва м'яса за рахунок "сприяння" розвитку індивідуального сектора було недешевим здобутком для держави.

Із збільшенням виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах зростало навантаження на членів сімей, негативно впливала на розвиток ОПГ відсутність засобів "малої механізації".

Незважаючи на низку перешкод, інтерес населення до розвитку особистих господарств не послаблювався. Це зумовлювалося постійними труднощами з продуктами харчування, їх низькою якістю, або повною відсутністю в торговельній мережі, що спонукало селян ще активніше займатися веденням ОПГ для забезпечення власних потреб та збільшення доходів

Проте, з врахуванням певних негараздів ведення особистих підсобних господарств носило позитивний характер, оскільки доповнювало громадський сектор виробництва продовольства та забезпечувало продуктами харчування сільське населення. На 1 січня 1980 р. в особистих підсобних господарствах населення Закарпатської області нараховувалося 125, 2 тис. голів великої рогатої худоби. Із 194 тис. дворогогосподарств 129 тис. утримували худобу. У 1979 р. сільські дворогогосподарства виробили 54 тис. т. м'яса, 172 тис. т. молока. [4, арк. 8]. У 1982 р.



підсобних господарств колгоспників та інших категорій населення налічувалося в області 233 тис., вони обробляли 41 тис га ріллі й багаторічних насаджень [19, с. 16].

Загалом, питома вага особистих підсобних господарств у валовому виробництві сільськогосподарських продуктів в Закарпатській області була значно вищою, ніж середній показник по країні. Особливо високою вона була у виробництві тваринницької продукції. В 1982 році їхня частка становила 57 % м'яса, 52 % молока та 70 % яєць. В господарствах жителів Закарпаття, в досліджуваній період, утримувалось 36 % великої рогатої худоби, в тому числі 55 % корів, 74 % свиней та 20 % овець від загальної кількості поголів'я області [8, с. 113].

В цілому, значення розвитку ОПГ населення посилювалося ще й тим, що воно базувалося в ряді випадків на використанні недоступних громадському виробництву резервів праці (пенсіонери, підлітки, матері з малолітніми дітьми) та засобів виробництва.

Про зростання ролі ОПГ в громадському виробництві свідчить визнання їх складовою частиною народногосподарського агропромислового комплексу. Про це йшлося в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про додаткові заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах населення" (1981 р.) [1, арк. 21] та в VI розділі "Основних напрямків економічного та соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року" (розділ "Розвиток агропромислового комплексу та реалізація Продовольчої програми") [14, с. 47]. Аграрна політика уряду з середини 80-х років скеровувалася на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в ОПГ. У зв'язку з цим було розроблено низку заходів із збільшення допомоги населенню у веденні ОПГ. Вони були викладені в продовольчій програмі СРСР та інших документах. Серед них: збільшення натуральної оплати праці колгоспників та працівників радгоспів зерном, плодоовочевою продукцією та кормами, покращення постачання ОПГ молодняком тварин, надання їх власникам додаткових земельних наділів для вирощування кормових культур, для випасу худоби та сінокосів, можливість утримувати поголів'я худоби, що вирощувалася згідно договорів з колгоспами та радгоспами. Для забезпечення потреб селян у сільськогосподарських продуктах передбачалося 15–20 % фактичного валового збору зерна передавати до гарантованого натурального фонду (проти 10–15 % як це було раніше). В результаті колгоспники повинні були одержувати з нього, в рахунок оплати праці, 1, 5 кг зерна за виконану в суспільному господарстві нормозміну [5, арк. 30]. Проте, у зв'язку із складною продовольчою ситуацією це рішення не виконувалося.

Господарські органи повинні були сприяти не лише створенню умов для того, щоб кожна сільська сім'я могла мати присадибну ділянку, утримувати худобу та птицю, але й сприяти зміні соціально-психологічного клімату, відношення до власників особистих приватних господарств. Це був новий етап у розвитку цієї категорії господарств. Темпи розвитку виробництва в особистому секторі подано в таблиці.

Таблиця

**Темпи зростання середньорічного обсягу валової продукції сільського господарства по категоріях господарств Української РСР (в % до 1961–1965 рр.)**

Роки	Всі категорії господарств	В тому числі :	
		Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські та інші сільськогосподарські підприємства	ОПГ
1961–1965	100	100	100
1966–1970	117	121	109
1971–1975	136	145	118
1976–1980	147	160	120
1981–1984	149	162	123

Дані таблиці свідчать про поступову, але стійку тенденцію зростання середньорічного обсягу валової продукції сільського господарства в особистих підсобних господарствах [10, с. 143].

Особисті підсобні господарства населення в порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами мали низку певних переваг. Серед них варто відзначити наступні: вони ґрунтуються на праці усіх членів сім'ї, не використані дотації держави, здебільшого виконували трудомістку працю, раціональніше використовували невеликі земельні площі та краще доглядали худобу. У власних особистих підсобних господарствах використовується здебільшого праця незайнятих у суспільному господарстві осіб: пенсіонерів, підлітків, жінок, які мають малолітніх дітей. Ця

праця, однак, займала більшу частину їхнього вільного часу. Для зайнятих у суспільному господарстві осіб вона продовжувала їх робочий день як мінімум на декілька годин. 500–800 людино-годин на рік селяни витрачали на працю в особистому підсобному господарстві й значну частину часу – на ведення домашніх робіт, від яких міські мешканці звільнені через більш розвинуте побутове обслуговування [15, с. 58].

Вітчизняна статистика недостатньо відслідковувала і виокремлювала результати діяльності особистих селянських господарств із загальної маси господарств населення. Дослідженнями підтверджено, що особисті селянські господарства як виробники сільськогосподарської продукції не належали до перспективних форм господарювання в розвинутій ринковій структурі аграрного сектора. Однак, і в період усупільненого аграрного виробництва, що передував останній аграрній реформі, особистими підсобними господарствами населення вироблялася значна частка продовольства. Наприклад, у 1971 р. володіючи 5, 6 % всіх сільськогосподарських угідь країни, господарства населення виробляли 12 % всієї товарної продукції сільськогосподарства, в тому числі 16 % продукції тваринництва [9, с. 150]. У 1982 р. в Закарпатській області налічувалося 233 тис. особистих господарств колгоспників та інших категорій населення. Вони обробляли 41 тис. га сільськогосподарських угідь [19, с. 16].

В силу природно-кліматичних, зональних особливостей регіону, найбільшого розвитку в сільськогосподарському виробництві набуло тваринництво. В господарствах закарпатців утримувалося 36 % поголів'я великої рогатої худоби, в тому числі 55 % корів, 74 % свиней і 20 % овець [19, с. 15]. В аналізованому році на відгодівлі в підсобних господарствах населення утримувалося 3634 голови великої рогатої худоби, 1520 голів свиней та 258 – овець [19, с. 16].

У 1985 р. в особистих підсобних господарствах населення Закарпаття було вироблено 62, 2 % картоплі та 31, 6 % овочів. Не зважаючи на труднощі, що мали місце в розвитку тваринницької галузі в області, в особистих підсобних господарствах населення зростала кількість голів худоби. Так, в 1985 році в господарствах населення утримувалося 130, 5 тис. голів великої рогатої худоби, в тому числі 80, 3 тис. корів, 207 тис. свиней, або відповідно на 27, 3, 7, 6 та 80, 6 % більше, ніж в 1965 році. Особливо зросла чисельність худоби в особистих підсобних господарствах населення [8, с. 80]. Постійно зростало виробництво м'яса, молока, яєць. Хоча частка продукції особистих підсобних господарств у валовому виробництві на поч. 1991 року дещо знизилась, але вона й надалі залишалась значною. Так, в середньому за п'ятирічку (1986–1990 рр.) в господарствах населення вироблялося 46, 8 % м'яса, 51, 6 – молока, 69, 0 – яєць та 21, 2 % вовни [11, с. 363].

На сьогодні особисті селянські господарства виробляють основну кількість сільськогосподарської продукції. У 2005 р. господарства населення України, маючи у своєму користуванні 35, 8 % сільськогосподарських угідь країни виробили майже четверту частину зернових культур, 21, 5 % цукрових буряків, 98, 8 – картоплі, 89, 3 – овочів та 88, 2 – плодів та ягід. Ними також вироблено 63, 2 5 м'яса та 81, 0 % молока [18, с. 152, 160, 180]. Ще вищими є показники виробництва продовольчої продукції господарствами населення в областях Українських Карпат. Володіючи 77, 7 % сільськогосподарських угідь від загальної кількості, в господарствах населення згаданих областей у 2005 р. вироблено картоплі від 98, 4 в Закарпатській до 99, 7 % в Івано-Франківській області, овочів від 94, 6 % в Івано-Франківській до 98, 2 % у Чернівецькій області та понад 90 % плодів та ягід [17, с. 537]. Вагомими показниками селянських господарств карпатських областей і у виробництві тваринницької продукції. Так, господарствами населення Закарпатської області за аналізований рік вироблено 96, 9 % м'яса і 98, 2 % молока, а у Львівській області відповідно 87, 7 та 96, 6 % [17, с. 565].

Принагідно слід зауважити, якщо в 70-80-х рр. ХХ ст. господарства населення виробляли значну частину сільгосппродукції за сприяння на той час досить міцних усупільнених господарств, то нині продукція вироблена виключно стараннями членів селянських господарств. Дослідженнями підтверджено, що питома частка продукції особистих підсобних господарств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції в областях Українських Карпат завжди була вище середньореспубліканських показників. Це зумовлювалося певними історичними особливостями розвитку регіону, працьовитістю карпатського селянина, його прагненням бути господарем, мати приватну власність. Недарма, щоб мати можливість купити омріяну ділянку власної землі, карпатські селяни в дорадянський період без вагань вирушали не лише в зако-

рдонні, але й взаєморські заробітки, і завжди поверталися до рідного краю. Придбавши клаптик ріллі карпатський селянин бережливо й раціонально ґаздував на ній.

В радянський період історії України селяни змушені були займатися розвитком особистого підсобного господарства. Оскільки купити вирощену ними ж у колгоспах та радгоспах продукцію в селі вони не могли, то прожити без нього були не взмозі. Власне підсобне господарство завжди було для колгоспників та робітників радгоспів важливим додатковим джерелом прибутку. Незважаючи на те, що неодноразово здійснювалися спроби обмеження діяльності особистих підсобних господарств селян, зокрема у другій половині 50-х років, воно продовжувало інтенсивно розвиватися. Значну частину продукції підсобних господарств селяни вирощували для власних потреб, частину продавали державі чи реалізовували на ринку.

Для населення областей Українських Карпат ведення особистого підсобного господарства було і залишається ще одним шляхом вирішення проблем аграрного перенаселення та часткової зайнятості селян.

Ретроспективний аналіз діяльності підсобних господарств населення виокремлює етапи їх становлення і розвитку. Їх діяльність заслуговує окремого дослідження. В історичній оцінці особисті підсобні господарства населення сформувалися і функціонували як залежна від громадських господарств форма виробництва в аграрній сфері, яка ґрунтувалася на державній власності на землю й особистій власності на дрібні, незначні засоби виробництва і вироблений продукт. Причина виникнення ОПС, їх тривалий період господарювання пояснюється низьким рівнем розвитку виробництва, передусім – слабка матеріально-технічна база усупільненого сільського господарства. З розгортанням земельної реформи в Україні, змінювалася структура використання сільськогосподарських угідь, селяни отримали у володіння та використання значну кількість земель. Отже, змінився юридичний і суспільний статус особистих селянських господарств. З отриманням додаткових земельних наділів, і особливо в результаті приєднання до них земельних часток вилучених у натурі з земель колективних сільськогосподарських підприємств в період їх реорганізації, а також із нових створених на їх базі, функції багатьох особистих підсобних господарств розширилися: більшу частину вирощеної продукції вони стали спрямовувати на продаж, тобто сформувалися як товарні господарства, і втратили статус підсобних. Тому, після прийняття Україною нового Земельного кодексу (2001 р.) особисті підсобні господарства цілком логічно стали називатися особистими селянськими господарствами.

Результатами дослідження підтверджено: в майбутньому основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні будуть новостворені приватно-власницькі сільськогосподарські підприємства. Однак, в міру їх становлення і розвитку, серед них істотне місце посідають селянські господарства як приватно-орендні, так і фермерські. В умовах ринкової конкуренції з обов'язковим застосування новітніх сільськогосподарських технологій, використання технічних засобів виробництва, саме вони забезпечуватимуть збільшення обсягів і підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції і в майбутньому стануть провідними формами господарювання в аграрній сфері економіки.

#### *Список використаних джерел*

1. Центральний державний архів вищих органів управління України. – Ф. Р-2. – Оп. 14. – Од. зб. 5910. – 268 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), Ф-1. – Оп. 24. – Од. зб. 6150. – 148 арк.
3. ЦДОГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Од. зб. 1404. – 237 арк.
4. ЦДОГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Од. зб. 2094. – 56 арк.
5. Державний архів Чернівецької області. – Ф. Р-4. – Оп. 9. – Од. зб. 8165. – 41 арк.
6. Белянов В. А. Личное подсобное хозяйство при социализме. – М.: Экономика, 1970. – 184 с.
7. Долішній М., Дудко О. Розвиток колгоспних промислів на Львівщині. / Економіка Радянської України. – 1972. – № 9. – С. 81–83.
8. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 1990. – 207 с.
9. Народне господарство Української РСР у 1970 році. Ювілейний статистичний довідник. – К.: Статистика, 1971. – 546 с.
10. Народне господарство Української РСР у 1984 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1985. – 406 с.
11. Народне господарство Української РСР в 1990 році. – Київ, 1991. – 496 с.
12. Новітня історія України (1900-2000): Підручник /А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с.
13. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки радянської влади. Статистичний збірник, присвячений

60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Івано-Франківськ, 1977. – 127 с. 14. Основные направления экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы и на период до 2000 года. – Москва: Правда, 1985. – 650 с. 15. Продовольственный комплекс страны / Под рук. В. П. Можина. – М.: Экономика, 1983. – 232 с. 16. Радченко А. Розподіл доходів і гарантована оплата праці в колгоспах / Економіка Радянської України. – 1967. – № 3. – С. 46–53. 17. Розвиток сільських територій України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 740 с. 18. Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К. : Консультант, 2006. – 575 с. 19. Шепя В. В. Эффективность интегрирования подсобных хозяйств населения по производству животноводческих продуктов// Повышение эффективности личного подсобного хозяйства. (Материалы заседания секции развития личного подсобного хозяйства от 13–15 1983 г.). – М., 1984. – С. 14–19.

**Nelya Zhulkanych**

#### **PERSONAL ECONOMIES OF POPULATION OF AREAS OF UKRAINIAN CARPATHIANS: BECOMING AND FUNCTIONING (1960-90 YEARS)**

**In the article the retrospective analysis of the stages of becoming and development of the personal subsidiary economies of the population of Ukraine is carried out on the whole and regions of Ukrainian Carpathians, in particular. The agrarian policy of government is examined in relation to functioning of the analysed economies, advantages and lacks of running personal house by a rural population are exposed.**

**УДК 94 (477)**

**Ярослав Секо**

#### **ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

*У статті на основі архівних матеріалів, здійснено порівняльний аналіз діяльності національних організацій Тернопільщини і Волині. Головну увагу звернено на такі проблеми як особливості їх виникнення, відносини з владою, напрями і форми діяльності, а також досягнення і прорахунки в роботі протягом 1988–1991 рр.*

Про неоднорідність динаміки й особливостей українського національного руху 1987–1991 рр. у різних регіонах УРСР написано й сказано чимало. Водночас, переважна більшість висловлених думок є занадто аксіоматичними та категоричними, їм бракує науково-методологічної розробки. Можна стверджувати, що в сучасній вітчизняній історіографії при більш-менш задовільному вивченні особливостей діяльності національних організацій у різних областях, бракує наукових розвідок порівняльного характеру. Між тим, такий дискурс сприяв би кращому осмисленню суспільно-політичних процесів в УРСР на межі 1980–1990-х рр.

У даній статті я спробую порівняти між собою участь національних організацій Тернопільщини і Волині в суспільно-політичних процесах даного періоду в межах відповідних областей. Вибір областей не випадковий, а зумовлюється кількома принциповими моментами. З одного боку, в історико-етнографічному плані ці області відносяться до різних регіонів – Галичини і Волині відповідно. Вони мають різне географічне положення – Волинська область, на відміну від Тернопільської, прикордонна, а тому для неї значно сильнішими є іноземні впливи. Не

менш важливо, що ці області не мають спільної межі, а тому зв'язки між ними не такі динамічні як між областями-сусідами. З іншого боку, Тернопіль і Луцьк були периферійними по відношенню до загально визнаних центрів національного руху – Києва і Львова, а їх вплив суспільно-політичні процеси в областях був не однаковий. Крім того, північні райони Тернопільської області (Кременецький, Ланівецький та Шумський) за своєю культурою, суспільними настроями традиційно тяжіють до Волині.

Розуміючи, що в межах статті не доречно зосереджуватися належним чином на викладі фактологічного матеріалу, порівняльний аналіз я намагатимусь провести в кількох площинах. Тим більше, що так звана подієва історія доволі непогано (хоча й не повно) висвітлена на сторінках наукових та публіцистичних видань та мемуарів громадсько-політичних діячів. По Тернопільській області варто назвати книги активних діячів крайового осередку НРУ Г. Петрука-Полика "Аура слова і борні (1984–1991)", В. Квасновського "Пробудження. 1989", Й. Шостака "Відродження держави. Тернопільщина у всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року", а також двотомник "Народний рух на Збаражчині. Історія зародження і становлення". Вивченню розвитку національного руху на Волині присвячені книги одного з найактивніших діячів крайового НРУ М. Тиского "Весна тривоги і надій" та "Історія виникнення Народного Руху України на Волині", а також ілюстрований літопис "Волинь: 90-і ХХ століття", статті В. Бортнікова.

Отже, при порівняльному аналізі діяльності національних організацій у Тернопільській та Волинській областях я зосереджуся на таких вузлових проблемах: 1) особливості виникнення національних організацій у період перебудови; 2) відносини національних сил із владою; 3) напрями та форми діяльності національних організацій; 4) досягнення і прорахунки діяльності національних організацій.

**Особливості виникнення національних організацій у період перебудови.** Дослідники національного руху відзначають пізнє включення УРСР в перебудовні процеси, пов'язуючи це з особою першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицьким. Однією з головних ознак лібералізації суспільного життя стало наростання масштабів неформального руху. Масовішим цей процес був у Волинській області. Наприкінці квітня 1988 р. там діяло близько двох тисяч клубів за інтересами і любительських об'єднань, з яких 399 громадсько-політичної спрямованості, 367 – виробничої, 283 – художньо-мистецтвознавчої. Активною роботою відзначалися об'єднання "Молоді господарі землі", "Прометей", "Глобус", "Господарочка", "Рукодільниця", "Молодий воїн", "Пошук" тощо. Художньою самодіяльністю було охоплено більше ста тисяч осіб. За ініціативою обласної комсомольської організації було створено 56 політичних дискусійних клубів, які залучили до своєї роботи більше двох тисяч юнаків і дівчат [1, арк. 123, 136]. Станом на 20 грудня 1989 р. на Тернопільщині нараховувалося лише близько тисячі любительських об'єднань і клубів за інтересами, до участі в яких залучилося майже сорок тисяч робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників, студентів, учнів технікумів і профтехучилищ, а також представники творчої інтелігенції [2, арк. 31].

Як на мене, така різниця в чисельності мала кілька пояснень. На початках неформальний рух розвивався під пильним контролем КПУ, осередки якої дуже часто ініціювали появу тих чи інших об'єднань. А ставлення до партії, а також організаційні можливості обкомів різнилися. За приблизно однакової чисельності населення, в Тернопільській області на партійному обліку стояло близько 50 тис. осіб, більшість з яких були "носіями партквитків і не більше", тоді як Волинський обком спирався на 57-тисячний загін. Окрім цього, сили ідеологічного відділу тернопільського обкому з 1987 р. суттєво відволікало наростання уніатського руху в 10-и центральних і південних районах.

З іншого боку, неформальний рух на Тернопільщині переважав у якісному плані. Вже з серпня 1988 р. у діяльності культурницьких товариств яскраво простежується посилення національного аспекту. У липні 1988 р. з'являється "Громада Подільського краю Тернопільщини", восени – товариство "Вертеп", децю пізніше – товариства "Ноосфера", "Дума", "Тернове поле", "Лемківщина", активісти котрих поступово почали займати різку позицію у відносинах із владою. 23 листопада 1988 р. Тернопільщина офіційно включилася у всеукраїнський мовний рух, після проведення в стінах педагогічного інституту установчих зборів обласного осередку Товариства української мови (ТУМ). З серпня 1988 р. з'являються перші ознаки політизації національного руху – за активної роботи Л. Горохівського починається створення обласного організації Української гелсінської спілки (УГС). Появлялося це, не в останню чергу, суспільними

настроями. За даними першого секретаря Тернопільського обкому партії В. Острожинського, на 1989 р. у області проживало більше десяти тисяч осіб причетних до діяльності ОУН і УПА, дві з половиною тисячі з котрих були засуджені за участь в націоналістичних формуваннях, більше двох тисяч "бандопосібників", та більше чотирьох тисяч спецпереселенців, значна частина яких "ідейно не роззброїлась" [3, арк.13].

Початок аналогічних національних процесів у Волинській області варто віднести на весну 1989 р. 1 березня відбулася установча конференція Луцької міської організації ТУМу (після проведення республіканських установчих зборів 11–12 лютого 1989 р.), 28 березня – установча конференція обласного "Меморіалу", 3 травня – створено Волинське Товариство Лева. Типологічно воно споріднене з тернопільським "Вертепом" і "Громадою Подільського краю". Ці товариства об'єднувало намагання відродити із забуття національні традиції й розширити сферу вжитку української мови, участь у збереженні та реконструкції пам'яток матеріальної культури, захисті навколишнього середовища тощо. Доречно відзначити, що всі ці організації виникли за прикладом львівського "Товариства Лева" й користувалися, особливо на початках, його статутом.

З появою осередків НРУ можна говорити про активну фазу політизації населення області. Тернополяни в цьому процесі виявилися значно попереду. Тернопільський крайовий осередок НРУ, що виник 24 березня 1989 р., одночасно став першою рухівською організацією на Україні. Провідна роль в цьому належала місцевим активістам Г. Петруку-Попику, М. Левицькому, Б. Бастюку, М. Куземко, Л. Крупі, О. Корнієнку, Б. Ткачику. По-суті, створення крайового осередку руху виявилось практичним продовженням лінії інтелектуалів Спілки письменників УРСР, адже тернополяни нічого кардинально нового до рухівської ідеї не привнесли, а обмежилися підтримкою опублікованої в "Літературній Україні" Програми. Проте, в даному випадку можна стверджувати, що досвід тернополян по творенню крайового осередку НРУ був повністю оригінальний, позбавлений будь-яких впливів із інших областей. Творці місцевого Руху пішли шляхом створення обласної організації "зверху – вниз", що в тих умовах було єдино можливим варіантом. Адже стихійне виникнення первинних організацій могло одразу наштовхнутися на опір партапарату, і тим самим поховати рухівську ідею в зародку. Місцеві інтелектуали зробили все можливе, аби вивести маленькі піпотетичні рухівські осередки з-під удару, стягнувши всю увагу місцевого обкому на себе. Голову обласного відділення СПУ Г. Петрука-Попика навіть було виключено з партії. Вже навколо такого організаційного ядра відбувалося нарощування рухівських структур в області. Якщо на середину 1989 р. за підрахунками партійних чиновників нараховувалося більше 300 чоловік рухівського активу, то на початку грудня 1989 р. в області зареєстровано 145 осередків, з них 86 – у Тернополі, 19 – у районних центрах, 40 – у селах. Ще близько 50 осередків значилися як такі, що не встигли до 1 грудня подати в раду протоколів установчих зборів. Всього ж крайова організація об'єднувала 4408 членів [4, с. 434]. Ці цифри суттєво змінилися після виборчої кампанії 1990 р.

Що ж до Волині, то установчий з'їзд крайового НРУ відбувся 19 серпня 1989 р. Він постфактум підтвердив зростання інтересу частини населення до нової форми організації громадян. Тут, на відміну від Тернополя, помітно кілька джерел впливу. Шахтарське місто Нововолинськ традиційно перебувало під впливом Червонограда та Сокаля Львівської області, де діяли рухівські осередки. Не випадково, наприкінці квітня 1989 р. у Нововолинську виникають перші первинні рухівські осередки. Крім цього вони з'являються у Ковелі, Горохові та Луцьку. На місцеву інтелігенцію, безумовно, впливала організаційна робота київських колег по СПУ та інших творчих спілках. Проте, безпосереднім поштовхом для створення Волинської крайової організації стали аналогічні процеси на Рівненщині, та особиста участь тамтешніх лідерів В. Червонія та М. Поровського у процесах "мітингової демократії" на Волині. Погоджуюся з М. Тиским, що виникнення Волинського крайового Руху було, насамперед, результатом діяльності місцевих сил та зростання громадянської свідомості населення, а роль Львова, Києва й Рівного зводилася до їх активізації [5, с. 70]. Однак, варто доповнити, без впливу ззовні, без прикладів успішного функціонування осередків за межами області, місцеві рухівці навряд чи могли б самостійно організуватися. Не в останню чергу про це свідчить статистика – на 1 березня 1990 р. в області налічувалося 49 первинних організацій, на обліку в яких було 988 членів [6, арк. 1–2]. Щоправда, М. Тиский подає дещо відмінні цифри – на установчому з'їзді Волинського крайового руху делегати представляли 1467 членів організації [5, с. 75].

Що ж до виникнення місцевих осередків українських політичних партій, то в обох областях цей процес мав схожі риси: відбувався "зверху – вниз", в цілому орієнтувався на протестний електорат і не враховував різні соціальні та національні уподобання, відображав кризу у взаємостосунках між місцевими лідерами національного руху, характеризувався малочисельністю й неавторитетністю партій серед населення тощо. Власне партійне будівництво суттєво відрізнялося від попереднього етапу створення альтернативних до КПРС–КПУ організацій тим, що повністю лежало в правовій площині й не вимагало активної конфронтації з владою.

**Відносини національних сил із владою.** Ставлення національних сил до влади, за деякими винятками, не можна назвати априорі конфронтаційним. Однак, неспроможність партійних структур діяти відповідно з вимогами часу, при одночасному збереженні політичної монополії, робило конфлікт неминучим. Його перші ознаки помітні в так званій "мітинговій демократії", складовою частиною котрої стали несанкціоновані, дуже часто стихійні мітинги.

На Тернопіллі вони розпочалися в травні 1989 р. Упродовж травня-вересня 1989 р. у обласному центрі відбулося чотири несанкціоновані мітинги та два вуличні походи, в яких взяло участь більше 50 тисяч осіб (за офіційною статистикою, а за підрахунками організаторів – більше 100 тисяч) прихильників та симпатиків НРУ, УГС, "Меморіалу", УГКЦ. За означений термін до відповідальності було притягнуто 32 особи, з них 24 оштрафовані (М. Куземко – 1000 крб., Л. Горохівський – 250 крб., М. Савіра – 200 крб., Ю. Тима – 100 крб., Шизномірський – 90 крб., решта – по 10, 30, 50 крб.), 8 чоловік отримали офіційні попередження [7, арк. 37]. Окрім штрафів місцева влада практикувала виклики лідерів національного руху до прокуратури, а також здійснювала індивідуальну виховну роботу з ними. Так, М. Бабій її проводив з Г.Петруком-Попиком, М. Ониськів – з М. Левицьким, М. Данильченко – з Л. Горохівським, А. Крицький – з В. Мармусом, О. Шевченко – з Л. Федчуком, В. Ковальчук – з Д. П'ясецьким тощо [8, арк.16]. Водночас партія прагнула нейтралізувати піднесення народної ініціативи, що виражалася у несанкціонованих мітингах, шляхом проведення аналогічних акцій під своєю егідою, залучаючи до цих заходів діячів національного руху. Як приклад назву санкціонований мітинг 2 вересня 1989 р. на Співочому полі в Тернополі, на якому обговорювалися проекти Закону УРСР "Про зміни і доповнення до Конституції УРСР, Закону про вибори народних депутатів України та депутатів місцевих рад". У ньому взяло участь близько 5 тисяч осіб, які стали свідками відкритих дебатів між лідерами НРУ М. Куземко, Г. Петрук-Попиком, М. Левицьким, Л. Горохівським, С. Трубичем і представниками партійної номенклатури – А. Кучеренком, В. Рибним, В. Вихрущем та іншим [9, арк. 22].

Перший несанкціонований мітинг у Луцьку відбувся 23 липня 1989 р. на Замковій площі з приводу "увічнення пам'яті жертв репресій періоду 30–40 років і початку 50-х років". Аналогічне спрямування мав пікет, проведений 26 серпня О. Гудимою біля стін Волинського обкому партії, на знак протесту проти введення в експлуатацію заводу "Іскра" без очисних споруд. Потрібно віддати належне волинським комуністам, які не пішли на різке загострення ситуації в обласному центрі, а діяли обережно. Зокрема, організувалися спільні з місцевим Рухом мітинги з актуальних питань суспільного й соціально-економічного життя. Хоча траплялися й конфузи, на зразок святкування 8 жовтня 1989 р. дня Луцька, коли проти мітингуючих використано загони "спецназу". Після початку несанкціонованих мітингів у районних центрах, влада застосовувала адміністративні покарання. Так, після проведення несанкціонованого мітингу "Уся влада – Радам", його організатори Д. Себій та І. Кравець були оштрафовані на 500 і 300 карбованців [5, с. 88]. Крім того, в місцевій пресі не стихала викривальна кампанія проти Руху.

Нова фаза протистояння в областях припала на період виборчої кампанії 1990 р. Варто відзначити, що волинські комуністи до неї підійшли креативніше від своїх тернопільських колег. Останні вибрали дуже примітивну тактику гострого протистояння. Її характерними рисами стали критика програми НРУ, посилення роботи підконтрольних засобів масової інформації, активізація пропагандистської роботи парткомів усіх рівнів. І якщо ці методи є легальними, то встановлення контролю за державними друкарнями, розмножувальною технікою, роботою листонош, агентів Держстраху, телефоністок були прямим порушенням законності на яке партія йшла свідомо, користуючись макіавеллівською тезою про виправдання засобів метою. Не цуралися парткерівники й так звані чорні PR-технології, зокрема: висунення кандидатами в депутати значної кількості претендентів з метою втягування опонентів у боротьбу з багатьма, а потім, на завершальному етапі зняття зайвих; створення видимості боротьби парт-

комів з фактами приховування товарів народного споживання, взяття ними під контроль ланцюга від виробництва товарів через бази і магазини до населення, і, таким чином, створення громадської думки про заклопотаність партії рівнем життя трудящих. З аналогічною метою підвищувалися пенсії малоімущим і пенсіонерам, а при можливості планувалося поліпшення квартирних і побутових умов військовослужбовцям, воїнам-інтернаціоналістам та учасникам Великої вітчизняної війни [10, арк. 4].

На тактику волинських комуністів суттєво вплинули демократичні процеси в сусідній Польщі. Пошуки компромісу між тамтешніми комуністами і "Солідарністю" привели до організації "круглого столу", за яким вирішувалися всі спірні питання. Цей досвід активно й ефективно використаний волинянами під час виборів та наступних подій. Перший "круглий стіл" відбувся 1 листопада 1989 р. у приміщенні луцького міськвиконкому за участі представників від НРУ, УГС, Товариства Лева, ТУМу, волинського обкому та луцького міськкому партії. На ньому обговорювали актуальні питання пов'язані з майбутніми виборами. Такий діалог став корисним для всіх його учасників. Свідченням зацікавленості з боку опозиції в такій формі співпраці стало попередження з боку Координаційної Ради крайового Руху одному з найрадикальніших своїх членів О. Гудимі, аби той нічого не робив би самостійно без згоди організації [11, арк. 60]. Влада, зі свого боку, сприяла виділенню місцевим рухівцям приміщення. Звичайно, що зняти всі протиріччя ці "круглі столи" не могли, але змогли забезпечити нормальну роботу вибраних Рад та їх виконкомів. Так, 4 квітня 1990 р. головою Луцької міської ради обрали А. Кривицького, кандидатуру котрого рекомендували як пленум Луцького міськкому партії, членом якого на той час він був, так і координаційна рада Луцької міської організації НРУ. Заступником голови, згідно домовленостей, став член НРУ О. Максимович. Загалом, як відзначає М. Тиский, тактика волинських рухівців після виборів стала двовекторною. По-перше, депутати-члени НРУ постійно і активно виступали на сесіях рад народних депутатів, вносячи й відстоюючи свої проекти рішень, переважно більшість котрих комуністи провалювали. По-друге, залишаючись у опозиції до влади, НРУ Волині продовжував організовувати мітинги, демонстрації та пікети [5, с. 111].

У результаті виборів 1990 р. волинські комуністи мали достатньо ресурсу для збереження влади. Тоді як їхні колеги на Тернопільщині зіткнулися з фактичним двовладдям у радах усіх рівнів. Свідченням неспроможності місцевого обкому контролювати ситуацію стало звернення 11 серпня до ЦК КПУ, Президії Верховної Ради України та Ради Міністрів республіки у зв'язку із загостренням суспільно-політичної обстановки в краї. Між рядками цього документу читається розгубленість і деморалізованість місцевих комуністів, відчуття хиткості власного становища перед справжнім розгулом народної стихії під керівництвом національних сил [12, арк. 43]. Втрата комуністичною партією реальної влади в Тернопільській області виявилася закономірним результатом різкоконфронтаційної лінії у відносинах із опозицією. Займаючи таку вузьку й недалекоглядну позицію, тернопільські партійці фактично спалювали мости для наступної співпраці. Не випадково ініціатива першого секретаря Тернопільського обкому І. Бойка про оголошення 1991 р. – роком громадської злагоди і миру на Тернопільщині виявилася запізнілою й не виправдала очікувань.

**Напрями та форми діяльності національних організацій.** Із самого початку в роботі національних організацій переважав культурницький напрям. Так, волинське Товариство Лева своїми основними завданнями визначило: виховання у громадян почуття спадкоємців і господарів природної та культурної спадщини народу; розширення безпосередньої участі різних груп населення в культурному будівництві та природоохоронній діяльності; сприяння патріотичному, інтернаціональному, екологічному та естетичному вихованню радянських людей, особливо молоді, формування в них почуття національної самосвідомості, громадської відповідальності за примноження загальнонаціональних надбань; підтримка громадсько значущих ініціатив, надання організаційної та фінансової допомоги в їх реалізації, вихід з ними на радянські, партійні, державні, профспілкові, комсомольські та інші органи; сприяння поширенню української мови та боротьба за її чистоту, виховання поваги до мов та культур інших народів; залучення громадян до активної праці, самоосвіти, пошукової та науково-дослідницької роботи, розвиток їх громадської активності, організаторських здібностей, культури самоврядування [13, арк. 8].



Схожі завдання мали й інші культурницькі організації Тернопілля і Волині. У відповідності з ними планувалася поточна робота. Її результати простежимо на прикладі тернопільських товариств "Вертеп" і "Громада Подільського краю Тернопільщини". Перші з них у березні 1989 р. ініціювали похід-реквієм до пам'ятника Т. Шевченку в Тернополі, на початку липня 1989 р. започаткували впорядкування могил українських січових стрільців та жертв сталінізму. Крім цього, активно займалися хоромим співом, постановкою невеличких театральних дійств, зокрема різдвяних вертепів. 30 липня 1989 р. вони першими в Тернополі, під час громадської панахиди біля могил січових стрільців, заспівали гімн "Ще не вмерла Україна". А також приймали участь у багатьох національних акціях місцевого й республіканського значення. З-поміж останніх відзначу виступ у Києві під час перепоховання тіл В. Стуса, О. Тихого та Ю. Литвина, участь у ланцюгу єднання, поїздки по шевченківським місцям, святкування 340-річчя Берестейської битви, 370-річчя Хотинської битви тощо [14, с. 39].

Учасники "Громади Подільського краю Тернопільщини" доклали зусиль до відкриття церкви в с. Біла, де колись співала С. Крушельницька, оновлювали "Меморіал УГА" на тернопільському цвинтарі, започаткували працю по увічненню пам'яті репресованого художника М. Бойчука, почали справу по поверненню Підгірянського монастиря, збирали підписи про заборону будівництва Кримської АЕС і закриття Чорнобильської АЕС, відстоювали перед партфункціонерами подільський, а не галицький характер області, приймали участь у створенні НРУ та інших громадських організацій [15, арк. 19].

Культурницька робота в обох областях мала спільні риси й здійснювалася методами реконструкції. Повсякчасно акцентувалася увага на штучному характері занепаду національної культури, зумовленого русифікаторською політикою КПСР-КПУ. У культурництві переважала пошукова діяльність – збирання фактичного матеріалу (запис фольклору, традицій, спогадів, колекціонування предметів старовини), реставрація пошкоджених і збереження вцілілих предметів мистецтва й споруд, організація акцій по прибиранню цвинтарів, встановленню хрестів, меморіальних дошок. Просвітництво здійснювалося через організацію лекцій, мистецьких вечорів, урочистих академій, національних свят по вшануванню пам'ятних дат чи видатних імен. Розмаїття форм часто приводило до ускладнення внутрішньої структури товариств, поділу на секції. Зокрема, волинське "Товариство Лева" мало дві секції – історико-екологічну й художньо-етнографічну. Втім, слід визнати, що почата культурницька робота не завжди доводилася до кінця. Причини були різні: аматорство, відсутність державного фінансування, брак ініціативи, виконавців та виконавчої дисципліни тощо.

Попри схожі риси в напрямках діяльності національних організацій варто підкреслити наявність певної специфіки, що зумовлювалася етнополітичними, соціальними та екологічними чинниками. Тернопільщина, як і вся Галичина, була втягнута в потужний рух за відродження українських національних церков, насамперед греко-католицької. Ця боротьба, окрім власне морально-духовного компоненту, сприяла інтенсифікації саме національних почуттів жителів західних областей. За дослідженням Львівського обкому КПУ в липні 1990 р., постійними учасниками релігійних свят та обрядів було 77 % опитаних. При цьому основними виступають не стільки релігійні, скільки мотиви, що засвідчують зв'язок релігійних і національних традицій та звичаїв. Так, на думку 64 % опитаних, вони брали участь у релігійних святах тому, що останні одночасно є національними святами [16, арк. 98]. Вважаю, що ці дані можна певною мірою застосувати до ситуації на Тернопільщині.

Особливо яскраво єдність релігійного та національного руху проявилася в організації мітингів-панахид. Так, 10 грудня 1989 р. у Теребовлі на могилі українських січових стрільців при сприянні УГС вперше за 43 роки здійснилася відправа за греко-католицьким обрядом священиком В. Дуткевичем; 17 грудня відбулося перепоховання десятиох воїнів УПА замордованих у 1946 р. в с. Барши Бучацького району. 30 грудня у Борщеві на могилі січових стрільців відбулася панахида, по закінченню котрої перед присутніми виступили члени УГС Я. Демидась, Є. Поважний, І. Скороход. 8, 15 та 22 квітня 1990 р. за участю члена УГС П. Маленького відбулися кілька тисячні панахиди-мітинги в селах Піщане, Вовчківці Зборівського району, Городищі Козівського, Голгоче Бережанського, а 20 травня подібний захід проведено на честь вшанування пам'яті воїнів-петлюрівців у Ланівцях [17, арк. 4].

Волинь до проголошення незалежності такого потужного релігійного руху не знала. Натомість, значно сильніше там проявлялися національні аспекти в робітничому русі, що було на-

слідком впливів із Львівської області, частково з сусідньої Польщі, а також загального піднесення робітничого руху на півдні й сході республіки. На засіданні бюро волинського обкому КПУ 30 липня 1991 р. відзначалося ускладнення ситуації в робітничому середовищі Луцька, Нововолинська й Ковеля. Вказувалося, що діяльність страйкомів і робіткомів активно координується НРУ й УРП. Зокрема, 8 червня 1991 р. у Нововолинську голови Волинських координаційних рад УРП Г. Кожевніков і НРУ О. Харченко взяли участь в установчій крайовій конференції страйкових комітетів промислових підприємств, установ і організацій.

Варто відзначити, що волинські комуністи до робітничого руху підходили диференційовано, виділяючи в ньому наявність радикального, дуже активного й ініціативного крила, робота якого координувалася із націонал-демократичними організаціями, та поміркованого. Вони заспокоювалися тим, що "у більшості випадків політичні вимоги штучно привносяться у трудові колективи, а не народжуються в них", а робітники не схильні до деструктивних дій і засуджують страйки як метод вирішення політичних проблем [18, с. 238]. До певної міри підтвердженням неоднозначностей у робітничому середовищі є лист робітника В. Готька до М. Тиского. В ньому читаємо: "Нема в нас ніякого "класу", є маса. І в цьому мене переконали і спостереження за страйками – а я був там ... у селищі (Жовтневе Нововолинського району. – Я. С.) організація (НРУ. – Я. С.) чимала, понад 70 чоловік, але більша частина є лише формальними членами. А слід сказати, що 99 % складу є саме робітники" [19, арк. 3].

На переважно аграрній Тернопільщині робітничий рух, за винятком обласного центру, не мав соціальної бази. Значно актуальнішими для Волині були й екологічні питання. Не випадково крайовим рухом було налагоджено тісні зв'язки із зеленими організаціями Рівного, Хмельницького Кузнецовська [20, арк. 76].

В окремий напрям діяльності національних сил варто віднести боротьбу за незалежність України. Власне, з другої половини 1990 р. він став визначальним, адже вирішення всіх культурницьких, соціально-економічних, екологічних, релігійних питань пов'язувалося виключно зі зміною політичного становища України. Не випадково на перше місце в національному русі виходять крайові осередки НРУ й УГС–УРП. Для обох областей, щоправда з різною інтенсивністю, характерне виразне домінування гасел національного звільнення. Саме в контексті останнього розглядалися й загально демократичні вимоги. При цьому для Тернопільщини характерне їх повне ототожнення. Провідна ідея дисидентського руху про те, що права і свободи людини не можливі без свободи нації, отримала там повне розуміння. На Волині, попри домінування цієї ж ідеї, помітні й відхилення в бік розмежування національних і демократичних вимог. Зокрема, це простежується в діяльності громадської організації "Справедливість".

**Досягнення і прорахунки в діяльності національних організацій.** Говорити про успіхи національних організацій у областях найкраще за результатами їх роботи. Індикаторами можуть слугувати результати референдуму 17 березня 1991 р. та виборів Президента України 1 грудня 1991 р. Що ж до цифр референдуму про підтримку Акту про проголошення незалежності України 1 грудня, то на них впливав не лише фактор національного руху, але й загальний стан українського суспільства після невдалого серпневого путчу. Отож, їх використання, на мою думку, є не доцільним.

Результати березневого референдуму показали зміцнення національної ідеології серед населення Тернопільщини. За збереження СРСР висловилося лише 19,3 % громадян. Найлояльнішими до радянської влади виявилися мешканці Кременецького, Ланівецького та Шумського районів (відповідно 47,2; 40,9; 48,6 %), які традиційно тяжіли до Волині. В інших районах симпатиків Союзу налічувалося від 8,8 до 22,7 %. Аналогічна картина спостерігалася і з питання республіканського референдуму, на якому жителі північних районів (відповідно 62,2; 59,9; 66,9 %) підтримали ідею суверенності, тоді як їх однодумців у інших районах було від 21,5 до 42 %. У середньому по області – 35,2 %. Голосування по питанню регіонального референдуму про вихід зі складу СРСР стало заспівом незалежності – 85,3 % жителів Тернопілля залишили в бюлетенях лаконічне "так". Найвищий відсоток зафіксовано у Тернополі – 92,3, а найнижчий (виключаючи раніше названу трійку районів, де відповідно 74,2; 72,2; 66,9 % ствердних відповідей), – у Збаразькому – 81,7 [21, с. 1].

Успіхи національних сил на Волині скромніші. 53,7 % від кількості проголосуваних висловилося за збереження СРСР, а 78 % – за виходження України в Союз на засадах Декларації про державний суверенітет. Найактивніше ідеї нового Союзу підтримали мешканці Любешівсь-

кого (81,4 %), Ратнівського (74,8 %) та Камінь-Каширського (73,2 %) районів. У той час як населення міст Ковеля (46,6 %), Луцька (43,0 %), Нововолинська (31,4 %), а також Горохівського (42,6 %), Іваничівського (40,1 %) районів висловили найменшу підтримку. Відповіді на питання республіканського референдуму мали схожу тенденцію. Жителі Любешівського, Ратнівського та Камінь-Каширського районів продемонстрували 88,9; 84,3 і 83,7 відсотків відповідно, тоді як у Горохівському, Іваничівському районах симпатиків входження України до нового Союзу було лише 70,3 і 71,2 відсотки відповідно [22, арк. 11].

Впадає у вічі загальний розрив між симпатіями населення обох областей. Водночас, важливо відзначити близькість між уподобаннями населення північних (волинських) районів Тернопільщини та відповідно південних Волинської області. Це навіть дозволяє говорити про певну закономірність спадання потужності національного руху в міру віддаленості від Львова, як інтелектуального центру, на північ.

Вище наведені цифри підтверджують електоральні настрої під час президентських виборів. За національно-демократичних кандидатів В. Чорновола, Л. Лук'яненка та І. Юхновського сумарно проголосувало 82 % населення Тернопілля і 29,5 % волинян. 61,59 % Л. Кравчука у Волинській області засвідчують, що для переважної більшості волинян процес національно-державного самовизначення проходив паралельно до еволюції українського суверенізму, а не української націонал-демократії. Високу підтримку питання республіканського референдуму також, на мою думку, варто оцінювати саме як успіх сувереністів, а не націонал-демократів.

Своєрідним показником зростання національної самосвідомості був процес зміни радянської символіки на українську національну. Тернопільські й волинські активісти національних організацій очолили цей процес. Характерно, що в обох областях використовувалася тактика "жовто-блакитних плацдармів", суть якої полягала в послідовному облаштуванні площ міст і сіл прапорами до тих пір, доки люди не звикали до них, після чого їх піднімали над радами відповідного рівня [23, арк. 57]. Успішною вона була, безумовно, на Тернопільщині. Якщо синьо-жовтий прапор замайорів над Тернополем і Луцьком майже одночасно, то демонтаж пам'ятників Леніну – символів доби, швидше розпочався саме в Тернополі. Це відбулося 8 серпня 1990 р. У Луцьку аналогічна акція відбулася лише через рік – 25 серпня 1991 р. Хоча, в цілому по областях масовий демонтаж пам'ятників розпочався лише після невдачі путчу. Так, 26 серпня Ленін "злетів" з постаменту в Чорткові, Зборові й Бережанах, 27 – у Монастирську, 28 – у Заліщиках, 29 – у Гусятині, 30 – у Скалі-Подільській, 5 вересня – у Кременці тощо [24, арк. 4].

Безумовно, що успіху апітації національних сил, яка ґрунтувалася здебільшого на критиці існуючого становища, значно сприяв об'єктивний процес падіння престижу КПРС–КПУ. За п'ятдесят років перебування при владі нею допущено чимало помилок, чим і користалися їх опоненти. Між тим саме середовище національного руху також не можна ідеалізувати. Воно мало свої вади. Як тернопільськими, так і волинськими активістами національних сил населенню були запропоновані стандартні гасла демократизації й національного відродження. На перших порах цього було достатньо, але швидке звикання до готових відповідей зі Львова й Києва, врешті-решт приводило до відмирання власного інтелектуального життя, перетворення на виконавчий пас навіть у організаційній роботі. Особливо це помітно в діяльності національних сил Волині. Не випадково один з лідерів УРП Г. Кожевніков на засіданнях координаційної ради НРУ вимагав більшої автономії, бо підпорядкування Києву "душить ініціативу і всю роботу" [25, арк. 74].

Крім цього, антикомунізм, який ішов зі Львова, об'єктивно не відповідав настроям жителів області. Голосування за Л. Кравчука це переконливо засвідчує. Місцевим лідерам забракло розуміння вузькості тої платформи, яка була ефективною тільки в Галичині. До серпня 1991 р. вони не змогли стихійний, але далеко не масовий перехід комуністів, перетворити в організований процес, забезпечивши тим самим зростання власних рядів. Тернополяни в цьому контексті виявилися гнучкішими, підтримавши ініціативу місцевих комуністів, які підписали "Відозву – 91-го". Останні вимагали виходу Компартії України зі складу КПРС, її цілковитої самостійності й трансформування в соціал-демократичну партію парламентського типу [26, с. 2]. Ця ініціатива отримала республіканський резонанс. Поява "Відозви – 91-го" була наслідком успішності в області гасел націонал-демократів. Вона засвідчила повний колапс комуністичної

ідеології, адже "Відозву" підписали, насамперед, представники місцевої еліти. Вже за кілька днів, після її опублікування в пресі, близько 700 чоловік заявили про підтримку висловлених у "Відозві" ідей.

Стихийне формування національних організацій "знизу", без належних традицій об'єктивно породжувало суперечності. З одного боку розширювався сектор громадських діячів, управлінців-лідерів різного рівня, здатних мобілізувати маси для здійснення суспільно значущих цілей, а з іншого – починався конфлікт особистостей. Вже восени 1989 р. тернопільська крайова організація НРУ опинилася перед фактом розколу. Однією з причин загострення ситуації стало намагання місцевого осередку УГС на чолі з Л. Горохівським отримати вплив на керівні органи Руху. Лише особисте втручання голови НРУ І. Драча, який запропонував запровадити в керівництві організації інститут співголів'я, зберегло єдність [27, с. 198, 225]. На Волині схожа ситуація склалася через рік. Змагання між лідерами за керівництво доповнилося боротьбою новопосталих політичних партій за прихильництво рядових членів Руху [5, с. 133]. Знову ж таки, в основі конфлікту було намагання лідерів УРП, зокрема Г. Кожевнікова, радикалізувати діяльність крайового осередку НРУ.

Порівняльний аналіз національних організацій у Тернопільській і Волинській областях, показує їх повну ідейну тотожність при різній часовій динаміці розвитку. Випередження цих процесів на Тернопіллі зумовлювалося сильнішими традиціями боротьби за українську державність, а також значно тіснішими зв'язками зі Львовом у межах Галицького регіону. Вплив останнього на Волинь також помітний, але він відзначався певною територіальною обмеженістю – лише тими районами, які належали до Львівсько-Волинського вугільного басейну. При цьому, головну роль там відігравала не стільки культурно-ментальна близькість, скільки схожість соціальних проблем. Звідси, як на мене, варто виводити ті відмінності, що мали місце у напрямках діяльності національних організацій – релігійно-культурній на Тернопіллі й сильних національних акцентах у робітничому русі Волині.

Тернопільська область є практично однорідною з точки зору впливів. Тамтешні національні організації в своїй діяльності чітко орієнтувалися на націонал-демократичні цінності, а сама націонал-демократична ідеологія здобула підтримку населення. Ситуація на Волині була кардинально іншою. При орієнтації на ту ж таки націонал-демократичну ідеологію, місцеві опозиційні структури не встигли до серпня 1991 р. забезпечити її підтримку населенням. Виняток становило лише населення Іваничівського, Горохівського районів, а також міст Нововолинська, Ковеля, де відчувався вплив зі Львова, та Луцька, де частина рухівських лідерів орієнтувалася на поміркованішу позицію київської інтелігенції. Щодо решти населення, то на мою думку, для них характерною була симпатія до курсу суверен-комуністів, який до перехоплення гасел у серпні 1991 р. виходив з принципово інших підходів у вирішенні національного питання в УРСР.

#### *Список використаних джерел*

1. Інформація про виконання постанови Політбюро ЦК Компартії України "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 8 січня 1988 р. "Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань" від 1 березня 1988 р. // Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф. 1. "Волинський обком КПУ". – Оп. 25. – Спр. 1. – 222 арк.
2. Інформація про виконання в області постанови ЦК Компартії України "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 8 січня 1988 р. "Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних угруповань" // Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. П-1 "Тернопільський обласний комітет компартії України". – Оп. 39. – Спр. 25. – 41 арк.
3. Об общественно-политической обстановке в области и задачах партийных организаций // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 3. – 195 арк.
4. Петрук-Попик Г. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросеміології життя. Очіма і серцем. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 743 с.
5. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с.
6. Список осередків НРУ Волинської області // ДАВО. – Ф. Р-3500 "Перші громадсько-політичні формування Волині періоду становлення державності України". – Оп. 1. – Спр. 3. – 79 арк.
7. Про недоліки застосування існуючого законодавства щодо протиправних дій екстремістських і антисоціалістичних елементів // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 25. – 41 арк.
8. Про

негативні зміни ідеологічної ситуації в області і невідкладні заходи по їх оздоровленню // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 27. – 38 арк. 9. Інформація про проведення санкціонованого мітингу в м. Тернополі // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 29. – 60 арк. 10. Про партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів Української РСР та місцевих рад народних депутатів // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 27. – 38 арк. 11. 4. 11. 89. Рада // ДАВО. – Ф. Р-3500. – Оп. 1. Спр. 1. – 101 арк. 12. ЦК Компартии Украины, Президиуму Верховного Совета УССР, Совету Министров УССР // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 95. – 69 арк. 13. Статут Волинського Товариства Лева // ДАВО. – Ф. Р-3500. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – 24 арк. 14. Літопис Товариства "Вертеп" за 5 років (листопад 1988 р. – листопад 1994 р.) // Духовні скарби українського народу в житті молоді (зб. статей і мат. всеукр. наук.-практ. конф. присв. 5-річчю тернопільського товариства "Вертеп", 24–25 лютого 1994 р.). – Тернопіль: Чумацький шлях, 1994. – С. 39–47. 15. Що зроблено "Громадою" за 1988–1989 рр. // ДАТО. – Ф. Р-3450 "Громада Подільського краю Тернопільщини". – Оп.1. – Спр. 4. – 19 арк. 16. Про релігійну ситуацію в області // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 62. – Од. зб. 830. – 138 арк. 17. Важливі віхи діяльності Тернопільської обласної організації Української Гельсінської Спілки – Української республіканської партії // ДАТО. – Ф. Р-3447 "Тернопільська обласна організація Української республіканської партії". – Оп. 1. – Спр. 1. – 11 арк. 18. Протокол № 9 засідання бюро Волинського обкому Компартії України від 30 липня 1991 р. // ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 1042. – 253 арк. 19. Лист В. Готька до М. Тиского // ДАВО. – Ф. 3500. – Оп. 1. – Спр. 19. – 32 арк. 20. 26 травня [1990 р.]. Обласна координаційна рада [НРУ] // ДАВО. – Ф. 3500. – Оп. 1. – Спр. 1. – 101 арк. 21. Підсумки референдуму // Вільне життя. – 1991. – 23 березня. – С. 1. 22. Інформація про роботу обласної партійної організації в зв'язку з підготовкою і проведенням референдуму СРСР та опитування населення України 17 березня 1991 р. // ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 67. – 97 арк. 23. Довідка-прогноз про відношення населення республіки до радянської державної символіки // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 831. – 98 арк. 24. Інформації про участь членів УРП у заходах, які проводилися в області // ДАТО. – Ф. Р-3447. – Оп. 1. – Спр. 4. – 75 арк. 25. 19 травня [1990]. Координаційна рада // ДАВО. – Ф. 3500. – Оп. 1. – Спр. 1. – 101 арк. 26. Відозва дев'яносто одного. До комуністів, усіх громадян Тернополя // Відродження. – 1991. – 15 червня. – С. 2. 27. Квасновський В. Пробудження. Публіцистичний нарис. Частина 1. – Тернопіль: Терно-граф, 2005. – 256 с.

Yaroslav Seko

#### COMPARATIVE DESCRIPTION OF ACTIVITY OF NATIONAL ORGANIZATIONS IN TERNOPIL AND VOLYN AREAS IN EVE PROCLAMATION FREEDOM OF UKRAINE

In the article on the basis of the archived materials, the comparative analysis of activity of national organizations of Ternopil and Volyn areas is carried out. Main attention appeal on such problems as features of their origin, relationships with power, directions and forms of activity, and also achievements and miscalculations, in-process during 1988–1991

УДК 329

**Ірина Коваленко**

## **ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ «ЗЕЛЕНОГО РУХУ» В СРСР ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЇ ЗЕЛЕНИХ УКРАЇНИ**

*У статті проаналізовано історію розвитку "зеленого руху" в СРСР та його вплив на становлення Партії зелених України, їх взаємодію в вирішенні екологічних проблем суспільства.*

Сучасний світовий «зелений рух» виник в другій половині ХХ ст. як відповідь на загострення екологічної кризи, подальшого поглиблення конфлікту між інтересами індустріального суспільства і можливостями біосфери. Проте його витoki можна побачити в природоохоронних суспільствах, що виникли в багатьох країнах, у тому числі і в Росії, і в Україні в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Природоохоронні суспільства того часу навряд чи можна було б назвати рухом і, тим більше, соціальним рухом, але певний вплив на формування ідей сучасних зелених вони поза сумнівом мали. Поглиблення кризових взаємин суспільства і природи, з одного боку, і послаблення тоталітарної системи СРСР, з іншого – викликали у кінці 1980-х рр. різкий стрибок в розвитку вітчизняного екологічного руху. З'явився потік друкованої продукції, в якій робились спроби аналізу цієї діяльності. На відміну від великої кількості нових суспільних рухів, розвиток рухів можна умовно поділити на три періоди:

Перший період – 1960–1970 рр. Для цього періоду характерна неполітизована природоохоронна діяльність груп, що полягала в боротьбі з браконьєрством, організації екологічних експедицій, ручної очистки від сміття лісів, водоймищ. Такі групи виділялись із офіційних структур, ініціювалися студентами або створювалися на базі туристичних клубів. Також ініціатива виходила від жителів тієї або іншої місцевості.

У травні 1958 р. – гурток з охорони природи створили студенти Тартуського університету в Естонії. У грудні 1960 р. в Москві виникла перша дружина охорони природи. Її ініціювали студенти біологічного факультету МДУ (Е. Славський, В. Кончін, В. Лапін). З цієї дружини розпочався один з найбільш стабільних природоохоронних рухів країни [2, с. 94–97]. У 1972 р. близько тридцяти дружин нашої країни з охорони природи об'єдналися, даючи тим самим початок найбільш стабільному природоохоронному руху країни – Руху Дружин з охорони природи (ДДОП).

Основною діяльністю ДДОП була природоохоронна робота – боротьба з браконьєрством, масовими вирубками ялинок у передноворічний сезон, збором дикорослих рослин, організація нових об'єктів (головним чином, заповідників і пам'яток природи), що охороняються, ініціація ухвал місцевої влади, скерованих на охорону окремих видів рослин і тварин. Окрім цього, рухом здійснювалися і інші програми: екологічна освіта школярів, екотуризм, екологічна пропаганда, боротьба з забрудненнями. Рух постійно розширювався і до середини 80-х років включав більше 100 дружин з охорони природи.

Для першого етапу характерною була природоохоронна діяльність, що не політизувалася – єдино можлива в умовах авторитарної держави. Екологічний рух не був особливо масовим, але відрізнявся високим рівнем професіоналізму, що, втім, природно для студентів, чия майбутня діяльність так чи інакше пов'язана з освітою, біологією, екологією. Матеріальні ресурси для здійснення своєї роботи екологічний рух черпав з державних джерел, використовуючи систему вищої освіти, комсомол, всесоюзне суспільство охорони природи, структуру природних територій, що охороняються. Проблема ресурсів взагалі не стояла перед рухом, що формально існував при вузах і ВЛКСМ. Вони були не однією формою екологічних ініціатив в той час. Наприклад, в 1982 році розпочала природоохоронну діяльність у Вінниці група із восьми осіб. Керував групою С. Коряцький. Схожа група (під керівництвом С. Пушкаря) діяла і у Тернополі. Такі ініціативи існували і у інших містах. Потрібно відмітити, що безпосередньо природоохоронна діяльність була у 60–70 роках ХХ ст. єдиною можливістю, оскільки будь-які політизовані екологічні ініціативи, якщо і виникали, неминуче потрапляли під контроль КДБ, припиняли свою діяльність [5].

Другий період 1980-х років відрізняється масовістю, різноманітністю форм діяльності, широким спектром політичних й ідеологічних напрямів у зеленому русі. Інші явища і події можна назвати найбільш значущими для розвитку цього руху в межах колишнього СРСР:

1. Вихід на початку десятиріччя на західноєвропейську політичну арену екологічних зелених партій, які завоювали симпатії багатьох людей в нашій країні своїми цілями і радикальними методами діяльності, роботою в парламентах і, що не маловажливо, запереченням традиційної політики.

2. Середина і кінець 80-х років розвитку екологічного руху викликана змінами політичного контексту, як в СРСР, так і за його межами. Не лише політичні реформи М. Горбачова, що привели до ослаблення державного контролю за суспільним рухом, але і цілий ряд інших подій викликали небувалу активізацію екологічного руху, що характеризується настанням другого етапу. Масові виступи зелених в Європі (Німеччина, Франція, Іспанія, Італія), а потім вихід на політичну арену в західноєвропейських країнах екологічних і зелених партій знайшли своїх прибічників і в Східній Європі. Прямі дії у поєднанні з роботою в парламентах, благородство цілей при запереченні традиційної політики європейських зелених завоювали симпатії багатьох людей в нашій країні.

3. Катастрофа на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 році) призвела до різкого збільшення чисельності активістів антиатомного, а разом з ним і активізації всього екологічного руху. Проблемами навколишнього середовища займалися окремі люди, і невеликі групи, то після Чорнобиля рух ставши масовим настільки, що комуністичній владі з ним прийшлося рахуватися. Офіційні повідомлення про катастрофу стали і першими проявами гласності в екологічній сфері після великого періоду замовчування тоталітарними структурами гострих проблем деградації природи. Стали виходити незалежні від державної цензури екологічні видання. Виник соціально-екологічний союз – найбільше в нашій країні об'єднання неурядових екологічних організацій. З'явився Рух за створення партії зелених (ДСПЗ) і інші еколого-політичні ініціативи. Країною прокотилася серія масових виступів в захист довкілля, більшість з яких закінчувалося перемогою екологічного руху – були зупинені небезпечні виробництва ВПК, заморожені проекти будівництва нових і розширення старих атомних електростанцій, зірвані плани спорудження гігантських каналів. Разом з екологічним рухом проблему збереження довкілля піднімали і національно-культурний, демократичний, анархістський, патріотичний, робітничий та інші рухи. Багато російських політиків, таких, як К. Гайдар, О. Попцов, Б. Немцов починали свою політичну кар'єру з екологічного руху [5, с. 2].

Третій період (початок 90-х років) розвитку екологічного руху настав також у зв'язку із зміною політичного і економічного контексту – дезінтеграцією і розпадом Радянського Союзу, економічними ринковими реформами. Для третього етапу характерні вихід екологічного руху на політичну арену, проте, в той же час і скорочення масовості руху, а також втрата ним популярності. Причина цьому не тільки екологічна криза на території колишнього СРСР. Спад охопив всі світові селені рухи. Так, партія зелених у ФРН на останніх виборах не отримала жодного місця в бундестазі, а бюджет міжнародної організації "Грінпіс" в 1991 році скоротився вдвічі. У результаті цього зелені менше орієнтувалися на громадські ініціативи і "все більше займалися лобізмом, що приводив до їх відриву від загального руху.

Багато союзних рухів в період перебудови відмовилися від екологічних гасел, багато політиків, зробивши собі кар'єру, відвернулися від зелених. В рядах Зеленої партії сталися ряд серйозних розколіїв. Все це характеризує третій етап – як період глибокої кризи екологічного руху [8, с. 53–57].

Надії зелених на те, що демократична система управління змінить пріоритети розвитку суспільства на користь природи і люди зазнали краху. Зелені отримали удар в спину від своїх колишніх союзників з антиавторитарного руху. Демократи, що прийшли до влади, вже більше не використовували популярні екологічні гасла, та і ті вже перестали бути такими. Економічна криза висунула на перший план економічні інтереси. Є. Гайдар, що почав свою політичну кар'єру в "зеленому русі", де виступав разом зі всіма проти атомної енергетики, очоливши уряд, не просто забув про свій підпис під антиатомною резолюцією, але підписав ухвалу про розширення атомної індустрії (сумнозвісні "26 нових реакторів"). Те ж саме відбувалося і на регіональному рівні влади. До спадщини "реального соціалізму" у вигляді витратної економічної інфраструктури радянського різновиду індустріалізму додалися антиекологічні аспекти ринково-

економічної системи. Суспільство все більше і більше стало орієнтуватися на споживчі інтереси. Соціальна база екологічного руху різко скоротилася. Ресурси (передусім, люди, фінанси і час) сучасного екологічного руху в колишньому СРСР були обмежені. Це відбувається з однієї причини – відсутність значної кількості вітчизняних ресурсів. Практично все, що мав сучасний екологічний рух Східної Європи, включаючи СРСР, – джерело західного походження. Західна ж допомога була обмежена і доступ до неї, зазвичай, вельми утруднений для більшості ініціатив [10, с. 27–29].

Звідси неминуча залежність базису екологічного руху від невеликої групи організацій, що монополізували ресурси. Залежність ця в значній мірі ослабляє ефективність діяльності екологічного руху. У піраміді руху можна виділити декілька рівнів: міжнародні і національні центри, крупні і дрібні регіональні центри, власне екологічні ініціативи.

Екологічний рух складався із роботи багатьох різноманітних груп, клубів, кооперативів і об'єднань. За змістом програм всіх їх можна умовно розділити на цільові та універсальні. Цільові екологічні ініціативи збирали односторонні для вирішення конкретних завдань – протесту проти будови чи експлуатації екологічно небезпечних промислових підприємств, електростанцій, військових полігонів. Цільові ініціативи взагалі існували незначний час і після вирішення поставлених завдань припинили свою діяльність [6, с. 6].

3 25 грудня 1988 році діяв рух "За атомну безпеку" (Новгород, Дзержинськ, Богородськ). 28 лютого 1989 р. виник рух "Невада Семіпалатинськ" який виступав за припинення ядерних досліджень у всьому світі. Рух був організований широкомаштабними акціями протесту, міжнародною конференцією в травні 1990 році в Алма-Аті. У результаті широкомаштабного суспільного протесту і підтримки міжнародних екологічних організацій діяльність руху привело до успіху [4].

Універсальні екологічні ініціативи прагнуть охопити весь спектр даних проблем в межах місцевості і регіону. Московська екологічна федерація об'єднувала біля 60 екологічних груп із різних районів столиці і області, займалася передусім міськими проблемами. Екологополітичний клуб "Альтернатива" – одне із найбільших екологічних об'єднань на Волзі. Екологічне об'єднання «Дельта»–Петербург було утворене 12 квітня 1988 р. Вони займалися збиранням та розповсюдженням інформації, пов'язаної з екологічними проблемами регіону, проводили акції протесту. "Дельта" виступила ініціатором міжнародних форумів "Балтика–88", "Балтика–89". Всесоюзні міжреспубліканські ініціативи займаються в основному координаційною діяльністю регіональних і місцевих організацій – шляхом створення систем інформаційного обміну між ними. На кінець 1990 році нараховувалося біля 50 об'єднань. Незважаючи на розпад СРСР, неформальні екологічні організації, які діяли в межах всієї його території, не припинили свого існування. Лише окремі колективні члени вийшли із складу соціально-екологічного союзу або "Зеленого руху", а Ліга зелених партій навіть розширила сферу діяльності. Соціально-екологічний союз виник в серпні 1987 році він мав 120 колективних і 250 індивідуальних членів в 45 містах 11 республіках. До грудня 1988 року, коли відбулася його засновницька конференція, Союз існував як рух випусників вузів – учасників дружин з охорони природи. Пізніше до них приєдналися і інші неформальні організації. Соціально-екологічний союз займався розповсюдженням екологічної інформації і досвіду природоохоронної роботи, розробкою екологічних і соціальних проектів.

"Зелений рух" було засновано на конференції в Москві в лютому 1989 р. Більше половини її активістів бере участь одночасно і у роботі Соціально-екологічного союзу [1, с. 165–166].

На території СРСР діяло небагато міжнародних екологічних ініціатив. Тоталітарна система представляла для них несприятливий ґрунт. Тільки "Грінпіс" зробив декілька спроб відкриття вітчизняного філіалу. Неформальні екологічні ініціативи міжнародного характеру виникають, зазвичай, на основі особистих контактів вітчизняних і зарубіжних активістів зеленого руху. Так, під час антиатомного семінару СРСР–ФРН у вересні 1989 році в Москві стали близькими до об'єднання антиатомні групи двох держав. У листопаді 1991 р. встановлений прямий інформаційний обмін між "Грінпіс" та "Охоронцями веселки". Ці організації випускали видання, у якому поширювали інформацію про досвід боротьби з заводами за знищення отруйних речовин. Велосипедні марші на захист Балтійського моря щороку проводила Міжнародна федерація молоді за охорону лісів.



Вступивши у 1980-ті роки в активну фазу, екологічний рух зіткнувся з ідеологічною монополією комуністів. Комуністичні настрої ніяк не сприяли розвитку екологічного мислення, тому в колі учасників руху розпочалась робота з опрацювання своїх альтернативних концепцій протиючих традиційним технологічним ідеям. Зелені не були одностайними в цьому питанні, з'явилося багато варіантів, на базі яких і стали формуватися основні течії зелених. Екоанархізм (інша назва – екоосоціалізм) – концепція, заснована на ідеях бездержавного самоуправління екологічного і вільного суспільства. Екоанархізми бачили корені кризи відносин з природою в соціальних причинах що породили індустріальну модель розвитку. У якості альтернативи екоанархісти пропонували базисно-демократичне суспільство без керування людиною над людиною і людиною над природою. Екоанархізм являв собою одну з відпрацьованих ідеологічних концепцій, його принципів дотримуються зелені Новгородського краю, Самарянський союз зелених.

Формалізація зеленого руху відбувалася вперше саме в Україні. Зелені запропонували українському суспільству – екологічні мітинги, маніфестації, виступи тощо. Асоціація "Зелений світ" першою усвідомила потужність демократичних механізмів волевиявлення та почала першою їх застосування [7, с. 50–54].

Про потужність екологічного руху свідчить Міжреспубліканська екологічна конференція асоціації "Зелений світ", що відбулася у Києві 25–26 квітня 1989 року (у 3-тю річницю Чорнобильської катастрофи). За даними архівів, на конференції були присутні представники з 17 областей України, а також з Білорусії, РРФСР, Грузії, Молдови. На конференції асоціації «Зелений світ» рекомендували українській владі припинити будівництво та експлуатацію атомних станцій, розсекретити та зробити доступною кожному громадянину інформацію щодо наслідків Чорнобильської катастрофи, що до — реальної екологічної ситуації в Україні. Тоді ж було затверджено перший проект статуту асоціації.

На установчому з'їзді асоціації "Зелений світ" (жовтень 1989 року) було проголошено необхідність створення в Україні Партії зелених України. 30 вересня 1990 року була створена Партія зелених, а зареєстрована як політична партія 24 травня 1991 року Міністерством юстиції. Вже наприкінці квітня 1990 року був ухвалений маніфест Партії зелених, в якому Партія заявляє про прагнення здобуття державної незалежності України!" [9, с. 53–57].

Отже, Зелений рух який розвивався в СРСР поклав початок формування зелених організацій, які діяли в межах всієї його території. Незважаючи на розпад СРСР, неформальні екологічні організації не припинили свого існування, вже в незалежних державах почали створюватися Партії зелених.

#### *Список використаних джерел*

1. "Зеленое движение" – одно из наиболее массовых обществен-ных политических движе-ний в современном мире, которое выступает против загрязнения окружающей среды. // Энциклопедический словарь. – М, 1994. – С. 165–166.
2. Дамье В.В. Партия "зеленых" в СССР. //Социал – полит, науки. – 1991. – № 8. – С. 94–97.
3. Глобудський О. Партія зелених України: спроба аналізу/ О. Глобуцький, Я. Павловський, О. Шевчук. – К.: Вид. Дім. "Км. Академія", 2004. С. 31–35.: ім. – (зелена бібліотека).
4. Фомичев С. Р. Зеленые. Взгляд изнутри // Полис. – 1992. – № 1–2. – С.238–245.
5. Зареєстровано ще одну партію. Партія зелених України // Рад.Україна. – 1991 – 30 травня.
6. Міщенко Ю. Проблеми України проблеми світу (Українська організація "Зелений світ" // Всесвіт. – 1990 – №6 – С. 5–10.
7. Цимбалюк А. Зелений рух в Україні. Партія зелених України // Укр. Слово. – 2001. – № 9. – 15 серпня. – С 50–54.
8. Литвин В. Асоціація "Зелений світ" і Партія Зелених України // Політика і час. – 1991. – №9. – С.53–57.
9. Партия зеленых Украины // Коммунист Украинны. – 1991. –№ 5.– С. 93–99.
10. Гарань О. В. "Слава зеленой Україні" // Гарань О. В. Від створення до багатопартійності. – К., 1992. – С. 27–29.

Iryna Kovalenko

HISTORY OF DEVELOPMENT «GREEN MOTION» TO THE USSR AND HIS INFLUENCE ON BECOMING OF PARTY OF GREEN UKRAINE

**Author of the article tries to analyse history of development of "Green motion" to the USSR and influence on becoming of Party of green Ukraine. Their cooperation in the decision of ecological problems of society.**

## **РОЗДІЛ 2**

# **ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**

УДК 94 (438)

Надія Верещагіна

## СВЯТІ РЕЛІКВІЇ У ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ, ПОЛІТИЧНОМУ ТА ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

*Визначено функції святих реліквій у різних сферах життя середньовічного суспільства. Простежено зв'язок поняття тлінності/нетлінності останків із категорією святості. Розглянуто історичний аспект формування літургійної традиції шанування святих мощей у християнській Церкві.*

Шанування святих мощей<sup>1</sup> та реліквій, що займає виняткове місце в усіх сферах життя середньовічного суспільства, сходить безпосередньо до літургійної практики ранньохристиянської Церкви і спирається на шанування мучеників, котрі прийняли смерть як наслідування пристрастей і спокупної жертви Христа: "Мучеництво не є героїзм, але жертвоне прилучення до Христа <...> Сам Христос уболіває з ними, виходить з ними на арену, вінчає їх і разом вінчається" [35, с. 225]. Найранніші приклади цього подвигу явили архідиякон Стефан (пом. 34), котрого Церква прославляє як Первомученика, єпископ Пергамський Антипа (пом. 68), одинадцять із дванадцяти апостолів та ін.

Мученицькі акти св. Ігнатія Богоносця (пом. 107 чи 115) містять найдавніші звістки про шанування мучеників: "Провівши кілька днів над його труною в співі гімнів, християни поклали і надалі оспівувати життя і страждання його" [29, вип. 1, с. 68]. У III ст. святкування набувають сформованих культових форм, що охоплюють читання життя і страждань, похвальні слова, здійснення агап (трапез любові) та євхаристію над гробницями (могилами) мучеників<sup>2</sup>. У Римській Церкві цей звичай узаконив Папа Фелікс I (269–274), який ухвалив, щоби "відповідно до давнього звичаю", літургія відбувалася не інакше, як на мощах мучеників [14, с. 268]. У Східній Церкві щорічні свята на пам'ять про мучеників установив єпископ Григорій Неокесарійський (240–280), за розпорядженням якого в храмах єпархії були розміщені мощі для богослужіння над ними в дні пам'яті святих. У календарі східнохристиянської Церкви в IV ст. вже відомий окремий день ушанування мучеників – восьмий день П'ятидесятниці. Після легалізації християнства (Міланський едикт, 312 р.) святкування пам'яті мучеників супроводжували зведенням над їхніми могилами храмів-мартирій. У римських базиліках престол містився прямо над криптою з гробницею, до якої з бічних нефів були влаштовані входи. У престолі вмонтовували ґрати, через які можна було бачити поховання, не спускаючись до склепу. Крипти могли бути виконані штучно, але звичайно престолі влаштовували над справжніми могилами мучеників. Богослов і поет св. Пруденцій (пом. 861) відзначив: "Вівтар дає святим кісткам належний їм спокій, тому що розміщені під святою трапезою, вони отримують подув небесного дарунка" [14, с. 271–272]. У Палестині підвівтарні крипти з реліквіями і мощами святих відомі з часів ім-

<sup>1</sup> Із часів діяльності першовчителів Кирила й Мефодія у церковнослов'янській мові утвердився термін "мощі", що семантично сходить до іменника "мощь" – сила і до дієслів "мочь", "мога", "можеши", котрі означають "можу", "маю силу", "могутність". Поняття "мощі" у слов'янських мовах аналогічне грецькому "λειφανα" (ліпсана) і латинському "reliquiae" (реліквія), що означає буквально "останки" [23, с. 74]. Нарівні з мощами аналогічне шанування поширюється й на меморіальні предмети, що перебували у фізичному контакті з тілом святого. Ці предмети називають реліквіями, а іноді – мощами. Так, у київському Софійському соборі в 1824 р. був улаштований "великий ковчег зі святими мощами", й у ньому серед святих: "Частина Ризи Господньої, частина Животворящого Древа" [4, с. 69].

<sup>2</sup> У римських кагакомбах євхаристії й трапези відбувалися над прахом мученика на мармуровій (кам'яній) дошці, що називалася mensa. Дошка покривала саркофаг або гробницю, виконуючи функцію фактично престольної плити. Менсу переносили з гробниці на гробницю й для зручності переміщення оснащували масивними бронзовими кільцями [14, с. 268].

ператора Юстиніана I (527–565). У Константинополі з V ст. споруджували підвітарні крипти, а до VII ст. реліквії переміщували безпосередньо під престол, що є найважливішою приналежністю християнського вівтаря<sup>1</sup>. У 393 р. собор Карфагенської Церкви наказав ставити вівтарі на пам'ять про мучеників тільки над їхніми похованнями або частками мощей. У результаті злиття поминальної практики з культом мучеників склалася богослужбова традиція здійснення літургії за наявності святих мощей.

Церковне шанування мощей спирається на новозавітне вчення "про високе призначення християнських тіл як храмів Святого Духа" (1 Кор., 6, 19) і богословське осмислення акту творіння як благого діяння Божого, в якому споконвічно міститься воля Творця щодо порятунку людини та його перетворення в майбутньому вічному житті. Мощі святих – це речовина, що вже перетворилася і наповнилася Божою благодаттю [9, с. 56]. На них "за вірою Церкви <...> незримо спочиває слава Розп'ятого" [15, Ч. 2, с. 139]. Представляючи конкретних святих, виступаючи носіями благодатних сил, умістилищем божественних енергій, вони містично зв'язують Homo religiosus із майбутнім Царством небесним. За твердженням архієпископа Константинопольського Іоанна Златоуста (397–404) святі, котрі прийняли мученицький вінець, гідні називатися "і стовпами, і скелями, і вежами, і світильниками, і тельцями" Церкви. Святитель закликав: "Будемо ж постійно приходити до них, торкатися їхніх гробниць і з вірою обіймати їхні останки", оскільки "і гробниці, і тіла святих сповнені духовної благодаті" [11, с. 623, 641]. Отець Церкви Іоанн Дамаскін (675–753), звертаючись до святих угодників, називає їх "живими храмами Божими, живими тілесними житлами Божими". Він пояснює, що їхні тіла після смерті не є мертвими, "адже, яким чином мертве тіло може творити чудеса?" [8, с. 233].

Уже в ранньохристиянський період виникла традиція розділення та дроблення мощей, яка спирається на уявлення про те, що й кожна окрема частина (частка) мощей має всю благодатну силу святого. Богословське обґрунтування цього знаходимо в бесіді Іоанна Златоуста про мучеників: "На противагу чуттєвим скарбам <...> розділення не спричиняє зменшення <...> Коли [тіла] будуть розділені між багатьма, тоді ще більш показують своє багатство. Таким є ество предметів духовних. Вони від роздрібнення збільшуються, а від розділення примножуються" [11, с. 694]. Через п'ять сторіч константинопольський єпарх і письменник Феодор Дафнопат у Слові на перенесення руки Іоанна Предтечи скаже: "Якщо вона і відділена від тіла, то все ж таки збагачена не меншою і не нижчою благодаттю <...> у кожній частині і члені святих і пречистих тіл дія Духа приходять і присутня цілою і не зменшеною" [19, с. 71].

Іконоборство (726 – 843), переслідуючи культ ікон, заперечувало і шанування реліквій. За свідченням Константинопольського патріарха Германа I (715 – 730), іконоборці викидали мощі з ковчегів і спалювали їх [7, с. 35]. Приклад цього подав ще імператор Юліан Відступник (361–363), який відшукував християнські святині, щоби знищити їх у вогні. Відстоюючи шанування святих останків, Сьомий Вселенський Собор (787) ухвалив: "Якщо чесні храми освячені без святих мощей мученицьких, визначаємо: нехай будуть покладені до них мощі <...> Якщо ж єпископ освятить храм без святих мощей, то буде вигнаний, як той, хто порушив церковні перекази" [25, с. 330].

Положення мощей у підвалини храму пов'язане з двома обрядами древньої Церкви: "Чином на заснування храму" і "Чином освячення храму". Розглянемо перший чин за "Требником" Київського митрополита Петра Могили (1632–1647), в якому узагальнена обрядова практика православної Церкви. Під час закладення храму на місці майбутнього престолу встановлюють чотирикутний камінь із зображенням хреста, під яким висікають поглиблення для мощей. Святитель, "узявши камінь своїми руками, кладе його на вапні у рів". Коли ж він бере елей для возливання його на камінь, промовляє: "Всевишній – основа цієї церкви, Бог посеред неї, і не похитнеться, допоможе їй Бог із раннього ранку". На місці майбутнього престолу встановлюють дерев'яний хрест. У церемонії бере участь клір [33, с. 53–63]. Мощі вкладали також у фундамент споруди, про що дізнаємося з повідомлення про заснування Софійського собору в Константинополі (освячений у 537 р.): "Почав цар будувати церкву: сам цар руками своїми вапно взявши і камінь і подякувавши Богові <...> почав будувати і з ним усі князі й бояри й усі худож-

<sup>1</sup> Примітивний престол, що мав вигляд мармурової дошки, покладеної на 4 стовпці, впроваджений ще у римських катакомбах. У ньому не розміщували мощей мучеників, адже вони покоїлися в стінах, навколо престолу [14, с. 269].

ники. По всьому ж підмурку розміщені святі мощі патріархів і архієреїв" [2, с. 63–66; порівн. "Требник"]. У другому випадку процедура покладення мощей відбувається відповідно до чину освячення храму: архієрей "піднімає дискос (з мощами) обома руками на голову, і, підтримуваний пресвітерами, у супроводі всього духівництва собору, з іконами та корогами, йде до нового храму й обходить його урочисто, а тим часом один зі священників окроплює святою водою зовнішні стіни <...> Відкриваються зсередини двері храму, і у вівтар прямує святий. Ставить на престол дискос, кадить фіміамом і, помазавши миром святі частки мощей, вкладає їх в антимінс і в невелику шухляду з благовонною мастикою. Він наказує поставити її на стовпець, під серединою престолу. Потім звертається до Бога, який подарував цю славу потерпілим за нього мученикам, щоб сялися по всій землі мощі їх у підмурок храмів, даючи плоди зцілень" [22, с. 312].

Візантійський чин освячення храму доіконоборчого періоду (на відміну від постіконоборчого) визначає місце покладення мощей не "під престолом", а в деякому "уготованому місці". Очевидно, до IX ст. вкладення святих мощей у престол не було обов'язковою умовою здійснення літургії. Досить було їхньої наявності поруч із престолом. На IX ст. остаточно склалася традиція вкладати мощі безпосередньо в отвір, виконаний у стовпці під престольною плитою [6, с. 51–63].

Останки мучеників і подвижників могли бути як нетлінними, так і тлінними. Як же поняття тлінності/нетлінності співвідносилось з критерієм святості покійного? Підставою для канонізації у древній Церкві були святість життя і дар чудотворіння [32, с. 677]. Останній фактично служив найважливішою ознакою святості в усі часи, бо за допомогою цього дару "демони виганяються, хвороби зникають, немічні виліковуються, сліпі прозрівають, прокажені очищаються, спокуси й скорботи припиняються" [8, с. 233]. Нетління не розглядали як обов'язкову умову канонізації, воно лише підтверджувало святість покійного. При цьому візантійські церковні автори чітко розрізняли тіла власне "нетлінні", тобто "мощі, що збереглися у вигляді цілих тіл, від незруйнованих тіл, що належали людям, які вмерли під клятвою <...> Перші – благовидні, благовонні й висохлі <...> другі – потворні, смердючі й роздуті, як барабан" [7, с. 36]. Так, у похвалі патріархові Арсенію (пом. 1273), написаній наприкінці XIV ст., йдеться про його неушкоджене тлінням тіло, що приносить зцілення. Нетлінні мощі патріарха є свідченням його святості, а роздутий труп його ворога – Михайла VIII Палеолога – результат відлучення, якому Арсеній піддав імператора [9, с. 55].

"Незруйновані" тіла грішників протиставляли не тільки нетлінним, а й зотлілим останкам святих. Саме таку тезу містить документ, написаний грецькою мовою в канцелярії Київського митрополита Феогноста (1328–1353): "Тіла відлучених не розкладаються, так відлучаються від Бога ієреєм, і стихії не сміють прийняти його [відлученого]. Тіла ж святих [розкладаються], тому що світ колись був зіпсований і в такому вигляді буде відновлений. І вони приймають нібито заставу їхньої майбутньої слави". Вважають, що текст складений у зв'язку з канонізацією в Москві попередника Феогноста митрополита Петра (пом. 1326), під час якої його мощі (очевидно, через їхню погану збереженість) не були пред'явлені привселюдно [26, с. 53, 68].

У цілому для візантійської культурно-релігійної традиції характерне однакове шанування тлінних і нетлінних останків святих<sup>1</sup>. Автор латинського рукопису XII ст., описуючи реліквії церков та монастирів Константинополя, вказав на шанування як голів і мощей, так і черепів та кісток святих [18, с. 440–454]. Мощі апостолів Андрія, Луки і Тимофія, котрі у візантійську столицю переніс імператор Констанцій у 356–357 р., були кістками, котрі містилися в невеликих ковчежцях, які патріарх, сидячи на колісниці під час урочистих церемоній, тримав на колінах [7, с. 35]. І навпаки, про шановані реліквії св. Катерини, які зберігали у Синайській обителі, відомо, що кисть правої руки великомучениці "уціліла в природному вигляді" [24, с. 173]. У палестинських монастирях також шанували нетлінні мощі святих угодників, про що довідуємося, зокрема, з повідомлень давньоруського прочанина ігумена Даниїла (поч. XII ст.). Розповідаючи про лавру св. Сави, він відзначив: "Тут лежить багато святих отців тілом яко живі" [36, с. 61]. У пізніх грецьких творах нетління фігурує як один із можливих критеріїв для канонізації до лику святих. Єрусалимський патріарх Нектарій (пом. 1674), посилаючись на практику підробки чудес, що набула поширення, вказує як на "дуже необхідну" умову прояви Богом надпри-

<sup>1</sup> Численні приклади цього див.: Голубинский, 1903. С. 34–36.

родних знамень – "нетління тіла або ж благовонний запах від кісток" [7, с. 28]. Таким чином, як і раніше, нетлінність, не будучи обов'язковим показником для канонізації, разом із пахощами і мироточінням, стала стійким критерієм, що вказував на святість особи. Нетлінню, пахощам і мироточінню приділена особлива увага в агіографічній та гімнографічній літературі.

Зупинимось на розумінні проблеми тління/нетління в афонській монастирській традиції, яка займає особливе місце у візантійській церковній практиці. Тут нетління мощей афонського ченця розглядали як ознаку його гріховності. Поховальний обряд афонських монахів добре відомий за описами очевидців ХІХ–початку ХХ ст. Святогорця ховали без труни, огортаючи тіло мантиєю. Особливо піклувалися про збереження голови, обкладаючи її камінням і накриваючи зверху плитою. Через три роки могилу розкопували. Якщо тіло ще не зотліло, то могилу знову закопували й гаряче молилися за брата. Якщо ж тіло зотліло, а кістки були чистими, просвічувались і мали особливий "медово-жовтий колір", – це свідчило про високу духовність покійного. Кістки виймали, омивали водою з вином і складали в окреме приміщення – костницю. Уздовж стін правильними рядами складали окремо великі й дрібні кістки. На черепі робили напис, цілували і клали на полицю поруч із іншими черепами [10, с. 41, 65, 68; 28, с. 105–107]. На Афоні подвижників шанували як святих за знаменням пахощів від кісток. В Афонському патерику йдеться, що у Ватопедському монастирі в 1841 р. знайшли кістки невідомого подвижника, котрі мали райський аромат. Ватопедці нарекли подвижника Євдокимом і встановили святкування на честь знаходження його мощей [7, с. 28–29]. Не слід забувати, що сказане стосується тільки афонських ченців. Негативне ставлення до незотлілих останків покійної братії святогорці пояснювали тим, "що Бог там виявляє свої чудеса, де це потрібно, тобто у світі, для підтримки благочестя, на Афоні ж у цьому немає потреби. Тут Промисел Божий залишає незмінними закони природи і не виявляє нетлінних мощей" [10, с. 68]. У цілому ж до питання тління/нетління на Афоні підходили в контексті грецької церковної традиції, чому є чимало свідчень: "Не треба думати, що афонці заперечують мощі та поклоніння мощам. Але вони розрізняють нетління, так би мовити, благодатне, яке супроводжується чудесами, іноді мироточінням і т. п., від неповного, уповільненого прийняття тіла землею. При цьому, на самому Афоні дуже багато мощей не афонських, святителів же афонських, справді немає" [10, с. 68]; "Свята Гора не тільки не відкидає, а й із особливим благоговінням шанує нетлінні тіла праведників, разючим доказом чого є наявність безлічі нетлінних мощей у монастирях і скитах [28, с. 107]; "У цей час кожен Афонський монастир має до півтора десятки, якщо не набагато більше, частин і часток різних мощей святих" [7, с. 38].

Таким чином, здається вкрай неправильною думка, що в грецькій релігійній традиції "дуже сильною була тенденція розглядати нетлінність як ознаку гріховності" [34, с. 152]. Говорити про це можна тільки в межах власне афонської практики. У цілому ж у візантійській традиції нетління служило знаком святості – на відміну від цілісності, "незруйнованості" тіл як ознаки гріховності.

На основі традиції увічнення пам'яті про мучеників і поклоніння мощам у християнському світі складається система святих місць. Для релігійної свідомості місця, освячені діяльністю, проповіддю, а ще більше – мученицькою смертю Христа, апостолів, подвижників віри, як і місця нагородження і збереження святинь, виявляються містично пов'язаними з трансцендентним початком, який дарує покров божественної благодаті вірним, котрі перебувають у цьому місці. "Місце паломництва – це в повному розумінні слова космічна реальність, деякий природний об'єкт, що усякий раз цим місцем освячується" [5, с. 141].

Значення Святого міста набув Єрусалим, який зберігає справжні свідчення подій священної історії. Колосальні "інвестиції" з боку численних прочан, у т. ч. візантійських імператорів, перетворюють Єрусалим на місце величезного зібрання святинь, центр "енергетичної активності". Ядром християнського Єрусалима назавжди залишиться архітектурний комплекс Гробу Господнього – місце поховання Христа й одночасно сакральний релікваріум Страстей Господніх. Характерним прикладом розроблення і нагородження переказів та реліквій є також церква Святих Апостолів на Сіоні – Мати всіх церков.

Другим найбільшим центром паломництва стве Рим, оскільки його катакомби зберігали тіла численних мучеників. У період гонінь християни влаштували за межами міста десятки підземних некрополів. Могили розміщували в розташованих у кілька ярусів по вертикалі нішах-локулах, у яких встановлювали гробниці. Ці цвинтарі споконвіку служили місцями поховання і

шанування християнських мучеників, а згодом стали місцями паломництва. Особлива заслуга у збереженні й "оформленні" християнських поховань належить Папі Дамасу (366–384). Він відкрив уже завалені гробниці мучеників; склав особливі написи, в яких описав їхні подвиги; щоби не зашкодити похованням, відмовився від практики зведення над ними базилік; побудував сходи, контрфорси, світлові колодезяі [3, с. 78–79].

Константинополь – нова християнська столиця, не заплямована язичницьким минулим, місто, що народилося з християнським обличчям і в християнській атмосфері, – мав гостру потребу в християнських реліквіях. Імператор Константин Великий (306–337) – засновник міста – ревно втілював у життя програму розбудови "Нового Риму", розпочавши перші кроки в напрямку збирання і нагромадження святинь. Джерела повідомляють про знамениту колону імператора: "У центрі площі Константина, на багряного кольору колоні, яка добре проглядалася звідусіль, стояла бронзова статуя <...> Кажуть, що це була статуя Аполлона <...> Великий імператор Константин, батько і володар міста, дав їй своє ім'я – ім'я самодержця Константина" [13, с. 328]. У цоколь колони були вкладені християнські реліквії: 12 кошиків із хлібинами, які благословив Христос, і святі мощі [16, с. 4]. Про шанування колони, в підмурку котрої було 12 кошиків "зі шматочками п'яти хлібів" свідчить і рукопис XII століття [18, с. 448].

Софійський собор у Константинополі був буквально заповнений святими реліквіями, про що свідчить Сказання про побудову храму святої Софії<sup>1</sup>. В одному з повідомлень йдеться про те, що знизу, всередині й зверху кам'яних і мармурових стовпів, яких у соборі було 1000, знаходилися мощі святих [2, с. 63–66]. Це підтверджує мандрівник XII ст.: мощі святих "знаходилися у вівтарі, кожній колоні, капітелях, вгорі й унизу по периметру храму, у покрівлі й у стінах" [18, с. 63, 66, 172].

Збори священних реліквій константинопольських храмів стали прикладом для створення аналогічних колекцій і в західній Церкві. "Першозразком" для формування зібрань святинь у всій Європі, у т. ч. домової папської капели Латеранського палацу в Римі, була церква Богоматері Фароської Великого палацу в Константинополі [1, с. 247]. Описуючи реліквії храмів Великого палацу, очевидець відзначив: "Мощі багатьох святих без числа <...> Шафи і скриньки наповнені мощами святих. Великий палац має великі й славні зібрання священних предметів і реліквій" [18, с. 440]. У результаті цілеспрямованої політики візантійської світської і духовної влади, яка наполегливо збирала реліквії Святої Землі і мощі святих, Константинополь перетворився на величезний релікваріум, що зміцнювало статус столиці як "Нового Єрусалима".

Особливе значення в житті середньовічної християнської спільноти мало "знайдення" (лат. *elevatio*) і перенесення (*translatio*) мощей святого, якого вшановувала дана громада. Ці акції були найважливішими з історичних подій у релігійно-культурному житті міста, що фіксують численні літературні й іконописні джерела. Знаходження і перенесення святих реліквій супроводжувалися пишними ритуалами, чільним складником яких були літії. Літії чи літанії (від грець. "ревне моління") – врочисті процесії, хресні ходи, що відбувалися до гробниць мучеників у дні вшанування пам'яті про них, при перенесенні останків, а також у випадку суспільних нещастя. Візантійська традиція літій сходиться до практики Єрусалимської Церкви, в якій були поширені заміські процесії з моліннями "радісно-урочистого характеру". Відповідно до статуту Великої Церкви – Святої Софії, літії становили помітну особливість соборного константинопольського богослужіння [29, вип. 1, с. 165–167; вип. 2, с. 163–165]. Відмітною рисою літій було виконання численних стихир і тропарів, спів яких тривав протягом усього часу руху процесії від храму до храму. У VII–XII століттях у практиці Візантійської Церкви відомий чин "Умашчення мощей". Йдеться про возливання на святі мощі мира та елею в процесі їхнього перенесення. Обмивання мощей олією належало до чину літій, тобто перенесення мощей супроводжували їх умашченням [17, с. 377–379].

Шанування святих реліквій пронизувало всі аспекти релігійного і світського життя суспільства. В Єрусалимі у IV столітті відомий обряд поклоніння та цілування дорогоцінного ковчега з дровом Чесного Хреста Господнього у Велику П'ятницю. У Константинополі після того, як імператриця Олена перенесла сюди частки дерева Хреста відомим був схожий чин поклоніння святиням [17, с. 382]. Чесний Хрест належав до найважливіших політико-релігійних символів

<sup>1</sup> Пам'ятка складена у Візантії до середини IX ст., представлена широкими грецькою та слов'янською рукописними традиціями й відома у давньоруській літературі з XII ст. [2, с. 55].



Візантійської імперії. Неперехідне значення святині підкреслювали розкішним сховищем, спеціально для нього створеним. Части реліквії візантійська дипломатія звичайно використовувала як дорогоцінний дарунок. Вони ж були вкладені у статую Константина Великого на порфіровій колоні в Константинополі, тобто, шанування імператора поєднали зі шануванням Чесного Хреста [12, с. 215–216]. У 614 р. імператор Іраклій одержав у дарунок святий Спис. Обряд поклоніння дереву Хреста змінив обрядом поклоніння новій святині [17, с. 382]. З участю реліквії проводили всі церковні ритуали. Так, десниці Іоанна Предтечи, яка охрестила Христа, "була умащуєма миром і воздвигаєма у свято Воздвиження" [19, с. 64], символічно благословляючи весь Всесвіт. Поставлення патріарха на константинопольську кафедру охоплювали обряд його благословення мощами (рукою) св. Германа<sup>1</sup> [30, с. 80–81]. У візантійських храмах ковчеги з мощами виносили під час хресних ходів і у святкові дні на великому виході літургії [7, с. 39].

Численні приклади свідчать про активну політичну й соціальну функції мощей та інших реліквій. Мощі святих, як і шановані ікони, традиційно належали до сакральної частини посагу знатних наречених. У 972 р. племінниця імператора Візантії Іоанна Цимісхія царівна Феофано вийшла заміж за спадкоємця престолу, майбутнього імператора Західної Римської імперії Оттона II (973–983). У розкішному посагу, що вона отримала нею від вінченосного родича, були багаті подарунки для Папи Римського, імператора, знатних сановників, а серед численних святинь – і мощі [27, с. 58]. Давньоруський книжник Іаков Мних, повідомляючи про одруження великого київського князя Володимира Святославича (?–1015) із порфірородною принцесою Ганною, сестрою візантійського імператора Василя II, відзначив, що до посагу візантійської нареченої нарівні з багатими дарунками належали й мощі святих [20, с. 324].

Особливе шанування святих мощей як охоронців християнської спільноти, християнського міста від зовнішнього ворога супроводжували звичаєм обносити їх уздовж фортечних укріплень міста. Іоанн Златоуст повчав: "Тіла святих охороняють місто краще всякої стіни <...> Застосовувані людьми засоби на кшталт: стіни, рови, зброя, війська <...> вороги можуть відбити за допомогою інших засобів <...> але коли місто охороняється тілами святих, то вороги <...> не в змозі протиставити нічого рівноцінного" [11, с. 742].

На Заході поширився звичай клястися на мощах святих. Меровінгські королі клялися на голові святого Мартіна, а Карл Великий (768–814), в імператорський трон якого були вставлені спеціальні шухлядки з частками мощей, узаконив цю традицію, повелівши, щоб "усі клятви приносилися або в церкві або на мощах" [21, с. 196].

Мощі й частки мощей зберігали, як правило, в зачинених і навіть запечатаних ковчегах [19, с. 64]. "Цілування" і прикладання до мощей для простих парафіян і прочан можливо було лише в дні пам'яті про святих і в храмові свята, коли релікваріуми з мощами викладали на столи чи вівтарні огорожі.

Якщо мощі – обожена плоть святого, то ікона – його зримий образ. І те й інше, відображаючи прототип, божественний архетип, наповнене божественними енергіями і є джерелом божественної благодаті. Невипадково в східному християнстві культ мощей у його оформленні та богослужбовій практиці максимально зближився з культом ікон. Священним прообразом дорогоцінних окладів ікон та ковчегів-мощовиків, як і вівтарного престолу, служив золотий покров старозавітньої скіні та золотий оклад Ковчегу Завіту, описаний у П'ятикнижжі Мойсеевому (Вих. 25: 10–11). У Візантії утвердилася традиція прикрашення ікон і мощей, обрамлення їх дорогоцінними окладами. Паломницькі записки VI ст. повідомляють, що в жіночому монастирі на Сіоні голову св. мучениці Феодоти зберігали в золотому релікваріумі, прикрашеному дорогоцінним камінням [38, с. 63]. За свідченням Стефана Новгородця, голови свв. Козьми й Даміана, які шанували у патрональній константинопольській обителі, були "дуже майстерно оковані золотом" [37, с. 41]. Ковчеги-релікварії виконували з каменю, звичайних та дорогоцінних металів, вдаючись до найрізноманітніших форм. Для обгортання ікон і мощей використовували спеціальні плати, котрі також шанували як реліквії і розбирали прочани. Мабуть, шматочки цих тканин і зберігали в давньоруських стулчастих енколпіонах [31, с. 30]. Як зазначено

<sup>1</sup> Св. Герман, патріарх Константинопольський (715–730) першим очолив боротьбу з іконоборцями. Обряд поставлення рукою Германа мав символічне значення: "Новий патріарх заявляв цим про свою приналежність до іконошанувальників і отримував посмертне благословення від свого святого попередника на Константинопольському престолі, першого борця за іконовшанування" [30, с. 79].

вище, моці разом із шанованими іконами становили сакральну частину посагу. Широко відома візантійська практика вкладання ковчежців із частками мощей в оклад чи дошку ікони. У цьому випадку самі ікони служили сакральним обрамленням мощей. Традиція поєднання культів ікон і мощей проявилася в звичаї написання іконного образу на кришці гробниці святого і зображення житійних сцен на дорогоцінних раках із святими мощами.

Таким чином, літургійна традиція шанування святих мощей сформувалась у ранньохристиянський період як результат злиття поминальної практики з культом мучеників. На основі традиції увічнення пам'яті про мучеників і поклоніння святим реліквіям склалася система святих місць. Загальноцерковне шанування святих мощей однаково поширювалося як на тлінні, так і на нетлінні останки святих. У практиці Східнохристиянської Церкви шанування святих мощей як джерел божественних енергій корелювали зі шануванням ікон. Культ святих реліквій був властивий для всіх сфер життя середньовічного суспільства: церковно-релігійної, політичної, соціальної.

#### *Список використаних джерел*

1. Баччи М. Реликвии Фаросской церкви: Взгляд с латинского Запада // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2003. – С. 247–248.
2. Белоброва О. А. Описание Софийского собора в Константинополе Николая Спафария // Древлехранилище Пушкинского дома: Материалы и исследования. – Л., 1990. – С. 54–72.
3. Беляев Л. А. Христианские древности. – М., 2002. – 574 с.
4. Болховітінів Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – 484 с.
5. Браун П. Культ святых. Его становление и роль в латинском христианстве / Пер. с англ. В. Петрова. – М., 2004. – 207 с.
6. Гайдуков Н. Отверстия для вложения мощей в престолах византийских храмов Херсонеса // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской междунауч. конф. – Ч. II. – К.–Судак, 2004. – С. 51–63.
7. Голубинский Е. История канонизации святых в русской церкви. – М., 1903. – 600 с.
8. Дамаскин Иоанн. Точное изложение православной веры. – СПб., 1894. – 272 с.
9. Живов В. Святость: Краткий словарь агиографических терминов. – М., 1994. – 110 с.
10. Зайцев Б. Афон // Литературная учеба. – Июль–август – 1990. – С. 36–74.
11. Златоуст Иоанн. Творения: В 12 т. – Т. 2. – Кн 2. – СПб., 1896. – 979 с.
12. Истмонд Э. Византийское самосознание и реликвии Честного Креста в тринадцатом веке // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2003. – С. 215–216.
13. Комнина Анна. Алексиада. – М., 1963. – 686 с.
14. Красносельцев Н. Очерки из истории христианского храма. – Казань, 1881. – 344 с.
15. Лебедев П. Наука о богослужении православной Церкви. – М., 1904. – Ч. 2. – 157 с.
16. Леонид, архимандрит. Повесть о Царьграде. – СПб., 1886. – 43 с.
17. Мусин А., диакон. Святые мощи в Древней Руси: литургические аспекты истории почитания // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2003. – С. 363–385.
18. Описание святынь Константинополя в латинской рукописи XII века // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 1996. – С. 436–463.
19. Памятное слово Феодора Дафнопата на перенесение из Антиохии досточтимой и честной руки святого славного пророка и крестителя Иоанна: Латышев В. В. Две речи Феодора Дафнопата // Православный Палестинский сборник. – СПб., 1910. – Вып. 59. – С. 57–76.
20. Память и похвала князю русскому Владимиру / Изд. подг. Н. И. Милютенко // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1.: XI–XII века. – СПб., 1997. – С. 316–327.
21. Петров В. Мир живых и святые мертвецы в раннем средневековье: Послесловие к "Культу святых" Питера Брауна // Браун П. Культ святых. Его становление и роль в латинском христианстве / Пер. с англ. В. Петрова. – М., 2004. – С. 194–207.
22. Письма о богослужении восточной католической церкви. – СПб., 1860. – 452 с.
23. Попов И. О почитании святых мощей // ЖМП. – 1997. – № 1. – С. 74–79.
24. Порфирий (Успенский). Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 г. – СПб., 1856. – 351 с.
25. Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями. – Вып. III: Правила Соборов 5–7. – М., 1912. – 400 с.
26. Приселков М., Фасмер М. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века // Известия Отделения русского языка и словесности Академии Наук. – СПб., 1916. – Т. XXI. – Кн. 1. – С. 48–70.
27. Ремизов М. Н. Византия и византийцы конца X-го века. – М., 1896. – 165 с.
28. Сергей (Симеон Веснин), иеросхимонах. Письма святогорца к друзьям своим о

святой горе Афонской. – СПб., 1850. – Ч. I. – 282 с. 29. Скабалланович М. Толковый Типикон. – Вып. 1. – 491 с. ; Вып. 2. – 336 с. – М., 1995 (репринт). 30. Соколов Пл. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века. – К., 1913. – 577 с. 31. Стерлигова И. А. Драгоценный убор древнерусских икон XI–XIV веков. – М., 2000. – 262 с. 32. Темниковский Е. Канонизация // Христианство. Энциклопедический словарь: В 3 т. – Т.1. – М., 1993. – С. 673–679. 33. Требник Петра Могилы. Перевидання з оригіналу 1646 року / Упор. А. Жуковський. – Канберра, Мюнхен, Париж, 1988. – Част. 2. – 1690 с. 34. Успенский Ф. Б. Нетленность мощей: опыт сопоставительного анализа греческой, русской и скандинавской традиций // Восточнохристианские реликвии / Ред.–сост. А. М. Лидов. – М., 2003. – С. 151–160. 35. Флоровский Г., протонерей. Догмат и история. – М., 1998. 36. Хождение игумена Даниила // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 4: XII век. – СПб., 1997. – С. 26–117. 37. Хождение Стефана Новгородца // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 6: XIV – серед. XV века. – СПб., 2000. – С. 30–41. 38. Цаффрир И. Loca Sancta и обретение реликвий в Палестине IV–VII веков: их роль в сакральной топографии и церковной архитектуре Святой Земли // Восточнохристианские реликвии / Ред.–сост. А. М. Лидов. – М., 2003. – С. 63–64.

**Nadia Vereschagina**

**УДК 94 (477)**

**Оксана Дудко**

## **АНЕКСІЯ БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ 1908 Р. І УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ГАЛИЧИНИ**

*Стаття розглядає відображення анексії Боснії і Герцеговини 1908 р. в українській суспільно-політичній думці Галичини. В дослідженні йдеться про причини зацікавлення українців міжнародними відносинами, зовнішню політику великих європейських держав періоду Боснійської кризи й реакцію на неї громадсько-політичних й інтелектуальних середовищ. Європейська криза, а особливо загострення відносин між Росією та Австро-Угорщиною, актуалізувала українську проблему, в громадській думці навіть з'явилися міркування про можливу європейську війну як один з засобів розв'язання національного питання. Автор стверджує, що міжнародні кризи в Європі мали безпосередній вплив на еволюцію ідеї самостійництва в суспільно-політичній думці українців Галичини.*

Перед українським національним рухом на початку XX ст. постала низка проблем і завдань, першочерговим з яких було питання про політичні перспективи української нації. Незважаючи на еволюцію громадської думки, у настроях і поглядах загалу української суспільності державницька ідея не була напрямою народних змагань [1, с. 6]. Скромність українських політичних вимог пояснювалася, з одного боку, вірою в стабільність політичного укладу в Центрально-Східній Європі, а, з іншого, відсутністю масового і організованого українського національного руху [2, с. 249]. Інтереси українців обмежувалися в цей час переважно внутрішньополітичними домаганнями. Міжнародний аспект у трактуванні українського питання практично ігнорувався. Нехтування міжнародним чинником у національному русі мало своє підґрунтя у провінційності української політики, превалюванні локальних інтересів над загальнонаціональними, переконанні в тому, що українське питання в Галичині – це передусім внутрішня проблема австрійської політики й першочергово повинна бути вирішена на рівні Відня. Українці не

припускали думки про можливий занепад монархії чи її розпад, а стан національного руху трактувався як ослабкий для побудови незалежної держави власними силами. Навіть декларуючи прагнення державної самостійності, українці сприймали її в межах Габсбургської політичної системи. Тільки стрімкі зміни у міжнародній політиці напередодні Першої світової війни та можливість трансформації європейського становища поширили в політичних середовищах Галичини думку про українську державність як про близьку реальність. З огляду на це, зовнішня політика великих держав стала об'єктом аналізу та особливої уваги у громадських та політичних колах Галичини, поміж міжнародних подій найбільший інтерес викликали: конфронтація між Росією та Австро-Угорщиною, політика Німеччини, загострення відносин та національні рухи на Балканах, мілітаризація великих європейських держав. Першою значущою подією, що провіщала наступний злам у системі міжнародних відносин у Європі стала криза навколо анексії Боснії та Герцеговини.

В історіографії є низка досліджень, в яких більшою чи меншою мірою аналізується вплив міжнародних відносин або зовнішньої політики великих європейських держав на українське суспільне життя напередодні Першої світової війни. Серед них праці В. Расевича [3], І. Камеєцького [4], А. Каппелера [5], О. Кураєва [6], Р. Шпорлюка [7], М. Швагуляка [8]. В роботах останніх трьох дослідників увага зосереджена на розгляді німецької політики супроти українців. Частково значення Боснійської кризи 1908 р. для українського суспільства Галичини відображено у працях, присвячених формуванню українських мілітарних організацій передодня Першої світової війни [1], [9], [10], [11]. Однак досі немає окремих досліджень, присвячених впливу європейської політики на українське суспільно-політичне життя.

Метою даної статті є спроба показати відображення міжнародних відносин в українській громадській думці та прослідкувати їх вплив на суспільно-політичні середовища українців Галичини в період Боснійської кризи 1908 року.

Питання про статус Боснії й Герцеговини виникло внаслідок спалаху молодотурецької революції [13, р. 277]. На думку міністра закордонних справ Австро-Угорщини Алоїза Еренталья, настав слушний момент для приєднання цих земель до імперії Габсбургів [14, р. 152]. Анексія не повинна була викликати міжнародного резонансу [15, р. 302]. Єдиною незадоволеною стороною могла бути Росія. Тому напередодні анексії міністри зовнішніх справ Російської та Австро-Угорської імперій – Олександр Ізвольський та Алоїз Еренталь – організували зустріч у моравському замку Бухлау з метою налагодження порозуміння на Балканах [15, р. 303].

Австрійський уряд оголосив про приєднання Боснії та Герцеговини вже 6 жовтня 1908 року. В офіційному зверненні цісаря до населення краю, зокрема йшлося: "Ми вважаємо, що прийшов момент надати жителям обох країв нове підтвердження нашої віри в їхню політичну зрілість. З метою підвищення рівня політичного життя у Боснії та Герцеговині, ми твердо вирішили надати обом землям конституційні уряди, які б відповідали суспільному становищу і загальним інтересам, а також створили правову основу для репрезентації їхніх бажань і потреб" [16].

Німеччина, яка не була повідомлена про анексію, і держави Антанти були вкрай незадоволені діями австрійського уряду. У незручне становище був поставлений О. Ізвольський, який не встиг повідомити ні царя, ні уряд про порозуміння в Бухлау, до того часу як стало відомо, що Лондон і Париж відмовили Росії у відкритті проток. У своїх спогадах відомий російський дипломат, міністр закордонних справ Російської імперії 1910–1916 рр. Сергій Сазонов характеризує період Боснійської кризи як час загострення австро-російських відносин, не виключаючи можливості воєнного протистояння між цими державами [17, с. 35–36].

Приєднання Боснії та Герцеговини спричинило справжню революцію у Балканській політиці Австро-Угорщини. Після неї вкрай погіршилися її стосунки з Сербією. Акція Відня звела нанівець надії сербів про включення Боснії та Герцеговини, в якій проживала значна кількість сербів і яку серби вважали своєю територією, у склад Сербської держави [18, р. 148]. Одразу після анексії Сербія і Чорногорія оголосили про мобілізацію, що, в свою чергу, викликало аналогічну реакцію у Австро-Угорщини [14, р. 154]. Австро-угорські війська зосередилися на кордоні з Сербією. У політичних колах Габсбургської монархії постало питання чи слід розпочинати війну з сербами і до яких політичних наслідків вона може призвести [19, с. 206]. Франція, Британія та Росія зібралися на конференцію, щоб обговорити ситуацію, що склалася. 29 лютого 1909 року Туреччина відмовилася від свого суверенітету над Боснією і Герцеговиною за ком-

пенсацію у 2,5 млн. фунтів. Однак небажання Росії та Сербії визнавати анексію не давало можливості вичерпати конфлікт. Австрія-Угорщина теж не припиняла воєнних приготувань й, загрожуючи війною, вимагала від Сербії визнання анексії. Відень підтримувала Німеччина [20, р. 115]. Російський посол в Берліні граф Ф.Д. Остен-Сакен, характеризуючи, політичну ситуацію в Німеччині, відзначав активізацію "воєнної партії" [21, с. 106]. Врешті Німеччина звернулася з ультиматумом до Росії, вимагаючи визнати приєднання Боснії та Герцеговини, а також відмовитися від скликання міжнародної конференції для вирішення Боснійського питання. Оскільки Росія не була готовою до війни, було вирішено, що вона буде дотримуватись нейтралітету у випадку збройного конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією. Позбавлена підтримки Сербія за кілька днів визнала анексію [20, р. 116]. Конфлікт було вичерпано, однак політичні наслідки Боснійської кризи сягнули Першої світової війни.

Боснійська криза була однією з перших подій європейської політики початку ХХ ст., яка викликала не тільки інтерес в українській громадськості, але зумовила появу міркувань про взаємозв'язок національного руху з міжнародними подіями.

Дискусія навколо Боснійської кризи розгорталася в кількох площинах. О одного боку розглядалися впливи анексії на внутрішнє життя монархії, а з іншого вплив Боснійської кризи на міжнародні події.

Поява нової провінції у складі Австро-Угорщини політикумом Галичини була сприйнята без особливого ентузіазму. По-перше, невизначеність нового статусу Боснії та Герцеговини перетворювала її на тягар адміністративно-бюрократичної машини, породжуючи нові труднощі для правлячих кругів [22]. По-друге, мобілізаційні процеси у війську лягли новим податковим тягарем на населення імперії, викликаючи вибухи невдоволення народів, в тому числі й українського [23]. З іншого боку, приєднання нової провінції до Австро-Угорщини створило перспективу нового обговорення питання про реформування монархії на федеративних засадах. Українці неприхильно ставилися до дуалістичного устрою, "котрий розділив народи монархії на категорії гнобителів і гноблених [...], котрий дав немов політичну правну санкцію й основу пануванню поляків над нашим народом в Галичині" [22]. З приєднанням Боснії і Герцоговини "ще рельєфніше і очевидніше, ніж перед тим, виявляється непевність дуалістичного устрою Австро-Угорщини" [22]. Нагадаємо, що Боснія і Герцеговина потрапляла під юрисдикцію монархії як цілісності і не належала безпосередньо Австрії чи Угорщині, як інші народи імперії. Українці сподівалися що питання устрою буде розглянуто в сеймі й державній раді, і вони зможуть поставити проблему "перебудови монархії з дуалістичної держави на федеративну державу автономних народів" [22]. Оскільки з внутрішнім реформуванням монархії українці пов'язували новий етап національного розвитку, актуалізуючи його, анексія ставала важливим питанням в українському суспільно-політичному житті.

Масштаби кризи виходили поза кордони Габсбурзької монархії, тому події у Європі пов'язані з анексією опинилися у фокусі української громадсько-політичної думки Галичини. Увага до Боснійської кризи перевищувала звичайну цікавість громадян імперії зовнішньою політикою своєї монархії. Заангажованість великих держав Європи породжували обговорення на тему можливості війни, яка не сходила з газетних шпальт впродовж всього конфлікту [24], [25], [26]. Матеріали преси дають змогу прослідкувати наростання конфлікту між Австрією та Сербією, зокрема мобілізацію військ обох держав [27], [28], а також демонструють українське ставлення до австрійсько-сербського протистояння. Коли Сербія, яка претендувала на боснійські території, висловила протест проти анексії, "Діло" писало: "У вістках, котрі приходять з Балкан чується загроза війни... Вибух війни не був би в сю хвилю ні для кого несподіванкою" [24]. 9 жовтня 1908 року міністр закордонних справ Австро-Угорщини Алоїз Еренталь виступив з промовою в якій наголосив, що "відношення Австро-Угорщини до всіх держав найліпше" [29]. Однак такі декларації добрих намірів громадськість сприймала скептично, оскільки факти говорили зовсім про інше. Тому вже за декілька днів після анексії газети публікували повідомлення про близьку війну з Сербією та про активне приготування до неї. Водночас у Сербії проходила невпинна воєнна агітація. Особливо активно воєнні заклики лунали з вуст спадкоємця сербського престолу князя Юрія, чорногорського князя Мірка, а також президента міністрів Сербії Николи Пашича, котрий не боявся гострих висловлювань й заявляв кореспондентам закордонної преси, що "серби мусять здобути автономію для Герцеговини, хоч би ціною війни"[25]. Заяви сербських властей викликали обурення поміж галичан як лояльних громадян імперії і ві-

рнопідданих цісаря. Не дивно, що преса особливо критично представляла активних антиавстрійських агітаторів. Найбільш негативно, з іронією та сарказмом, зображена у "Громадському голосі" постать сербського престолонаслідника, якого на шпальтах часопису називають "18-літнім смаркачиною, якому ще не вислохло молоко", підкреслюючи, що війна з Австрією не під силу економічно слабкій Сербії [30]. Однак вагомішими за заяви сербів, з точки зору українських політиків, виглядали відомості про те, що європейська спільнота готується відреагувати на кризову ситуацію і вже незабаром повинна зібратися конференція, присвячена балканським справам, перед якою будуть проведені переговори між Петербургом і Віднем, а також Австро-Угорщиною і Туреччиною [31].

Оскільки в контексті кризи не припинялися розмови про війну між Австрією та Сербією, зайшла також мова про сили сторін у можливому конфлікті. Незважаючи на критичні висловлювання щодо Сербії, радикали віддавали належне підготовці Сербії з огляду на хвилю масштабного патріотичного піднесення серед сербського населення. "Усі серби хочуть боронити свій край", – зазначали часописи [28]. Тоді як в монархії спостерігалася протилежна ситуація. Недостатнє морально-патріотичне налаштування щодо конфлікту компенсувалася постійно зростаючими видатками державної казни. Сербія могла також розраховувати на підтримку Італії, Англії, можливо, навіть Франції й Іспанії. Під натиском громадської opinii підтримку Сербії повинна надати Росія [28]. Саме тому поміж українцями лунали заклики залагодити справу мирним шляхом, які, звичайно, не мали ніякого впливу на вищі владні кола, однак висловлювали певну громадянську позицію. Націонал-демократи доводили, що перемога австро-угорської політики на Балканах великою мірою можлива тільки завдяки німецькому цісарю Вільгельму II, який заявив, що у випадку австро-сербської війни, німецька армія вирушить у негайний похід на Варшаву [32], [33].

Однак провідною ідеєю при розгляді Боснійської кризи було австрійсько-російське протистояння. Відносини між згаданими державами відігравали ключову роль в формуванні зовнішньополітичного аспекту громадсько-політичної думки українців Галичини. Ослаблення Росії після російсько-японської війни, на думку націонал-демократів, дозволило Австро-Угорщині анексувати Боснію та Герцеговину. Відень скористався втратою позицій Російської імперії на міжнародній арені й спочатку оприлюднив план побудови нової залізниці "Відень – Салоніки" (через Сараєво і Белград), а потім оголосив про анексію [34]. Зброєю Росії проти австрійської політики на Балканах стала ідеологія "неославізму" [35, с. 309–316]. Оскарження анексії Росією, проявилася у протегуванні Сербії, та зверненні до держав, які підписували Берлінський договір (як відомо, контроль Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини був затверджений статтями Берлінського трактату 1878 р.). На думку "Діла" боротьба між Росією та Австро-Угорщиною перетворилася на боротьбу між Антантою та Троїстим Союзом [34]. Радикали скептичніше ставилися до конфлікту. На думку "Громадського голосу", війна Росії в даний момент не вигідна, з огляду на недавню революцію та поразку у війні з Японією [30]. Конфлікт вдалося б залагодити одразу, якби не втрутилась Велика Британія. Після чого Туреччина оголосила бойкот австрійських товарів [30]. Позиція Туреччини видавалася досить загрозливою для Відня, особливо для австрійської фабричної промисловості: продовження бойкоту могло означати закриття великої кількості підприємств, а отже позбавлення роботи великої кількості робітників [36]. Негативний вплив турецького бойкоту австрійських товарів відзначало й "Діло" [37]. У газетних публікаціях відчувалося невдоволення вчинком Австро-Угорщини [38].

Питання "Чи буде війна?" не сходило з газетних шпальт і в 1909 році [39]. Сутички між сербськими і австрійськими військами стали постійним явищем, водночас австрійська дипломатія залагоджувала справу відшкодування Туреччині за анексію Боснії та Герцеговини [39].

Тривалість та масштабність конфлікту, а особливо австрійсько-російське протистояння викликали низку обговорень щодо майбутнього українських земель у випадку російсько-австрійської війни [40]. Така війна перетворювала українські території на терен воєнних дій. На шкоді війни особливо наголошували радикали на шпальтах "Громадського голосу". Українцям довелося б воювати зі своїми побратимами з російської України, а при несприятливому для Австро-Угорщини розвитку подій, війна могла закінчитися окупацією Галичини та Буковини російськими військами [28]. З приводу наслідків війни для українського населення Галичини відомий історик та публіцист Степан Томашівський писав: "Ми, австрійські українці, будемо тіль-

ки податковим грошем та гарматним м'ясом причинятися до піднесення політичного престижу Габсбургів та торувати на схід дорогу чесько-німецькій фабричній мандаті" [41, арк. 4].

Однак поза негативами війни як явища в українській громадсько-політичній думці з'являється міркування про можливість використання війни для українського національного руху. Протистояння між Російською та Австро-Угорською імперіями актуалізувало українське питання, перетворюючи його на міжнародну проблему. Перемога Австро-Угорщини над Росією створила б умови для об'єднання українських земель під берлом Габсбургів або й навіть уможливило створення незалежної держави. Орієнтація українського руху на Австро-Угорську монархію була пов'язана не тільки з австрофільськими настроями, які домінували поміж галицького громадянства, але з слабкістю національного руху, який не бачив перспективи самостійної діяльності на європейській арені [41, с. 21].

В контексті впливу балканських подій на українські землі заслуговує на увагу стаття Степана Томашівського "Балканські справи та Україна", написана незабаром після анексії 1908 р. У статті йшлося про місце українців у європейському конфлікті, викликаному загостренням ситуації на Балканах. С. Томашівський відзначав велике значення Балканського регіону у сучасній міжнародній політиці. Прийняття конституції у Туреччині, анексія Боснії та Герцеговини, проголошення незалежності Болгарії, які спочатку здавалися тільки формальними змінами, врешті "викликали велику бурю в дипломатичному світі, особливо справа Боснії й Герцеговини" [41, арк. 1]. Ситуація постійно загострювалася й не дозволяла зробити чіткі прогнози стосовно мирного чи збройного врегулювання ситуації на Балканах. Степан Томашівський, наголошуючи на резонансі ситуації, відзначав, що з приводу останніх подій написано "величезне море" статей, дипломатичних нот, інтерв'ю, парламентських дебат, основною тезою в яких була "проблема інтересів". Йшлося про інтереси Австро-Угорщини, Сербії, Росії, Італії, Албанії, навіть Польщі, однак "про інтереси України й українського народу певно ніхто не читав і не чув" [41, арк. 2]. Степан Томашівський твердив, що головною причиною ігнорування українського голосу в міжнародній політиці була бездержавність України: "Бездержавна нація в таких як оця хвилях не має голосу" [41, арк. 3]. Проте відсутність права голосу не означала, що сучасними подіями не потрібно цікавитись. Місце українських інтересів у Балканському конфлікті повинно знаходитись поміж інтересів сусідніх Україні держав, тобто Австро-Угорщини і Росії, адже політика цих держав мала безпосередній вплив на українські землі [41, арк. 4]. Стало зрозуміло, що українцям слід самим подбати про те, щоб майбутні події принесли користь та поступ, а не шкоду для національної справи.

Незважаючи на те, що у суспільстві ще існувало стійке переконання про важливість внутрішньополітичної діяльності для національного життя, все більше активізуються радикальніші елементи, які перспективи української державності стали пов'язувати з європейським конфліктом. Зацікавлення подіями у Європі послабилось разом з завершенням кризи. Боснійська криза не стала каталізатором формування цілісного погляду на систему європейських держав. Українське питання, яке, здавалося, вийшло на міжнародний рівень, знову перестало бути актуальною темою.

Проте одним з найважливіших наслідків впливу Боснійської кризи на українське суспільство було те, що вона сприяла роздумам над власною позицією у можливому конфлікті. Міжнародні відносини, особливо австрійсько-російське протистояння, стали предметом аналізу та обговорень й намагалися ввести українське питання в коло актуальних європейських проблем. В самій Галичині почав формуватися погляд про необхідність створення власних військових формувань на випадок воєнного конфлікту.

Боснійська криза стала однією з ключових подій на шляху до європейської війни, яка звернула увагу українцям на те, що вирішення національного питання можливе не тільки шляхом активності на внутрішньополітичній арені, але й через популяризацію українського руху серед європейських держав.

#### *Список використаних джерел*

1. "Золоті ворота". Історія січових стрільців. 1917–1919 рр. – Львів, 1937. 2. Грицак Я.Й. Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. – Частина I. – Львів, 1994. 3. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та

Археографічної комісії НТШ в Україні – Випуск II. – Львів, 1999. 4. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – № 1. 5. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1992. – Вип. 1. 6. Кураєв О. О. Український чинник в системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914). // УІЖ. – 2006. – № 1. 7. Szporluk R. The making of Modern Ukraine. The Western Dimension. // Harvard Ukrainian Studies XXV (1/2). – 2001. 8. Швагуляк М. Час надій, ілюзій і розчарувань // Політика і час. – 1996. – № 12. 9. Думін О. Історія легіону Українських січових стрільців 1914–1918 рр. – Львів, 1936. 10. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів – 1995. 11. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 років. – Львів, 2005. 12. Buszko J. Austro-Wędry w latach 1870–1914. – Warszawa – 1957. 13. Erik-Jan Zürcher. The Young Turks – Children of the Borderlands. / Ottoman Borderlands. Issues, Personalities and Political Changes. – Wiskonsin, 2003. 14. Jelavich B. The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918. – [б. м.], 1975. 15. Bridge F.R. From Sadova to Sarajevo. The Foreign Policy of Austro-Hungary, 1866–1914 / Foreign Policies of Great Powers. – Volume VI. – London, New York, 2002. 16. Francis Joseph's Proclamation of the Annexation of Bosnia and Herzegovina 6 October, 1908 // London Weekly Times. – 1908. – October 9. 17. Сазонов С.Д. Воспоминания. – Москва, 1991. 18. Okey R. Eastern Europe 1740–1985. Feudalism to Communism. – Minneapolis, 1986. 19. Тейлор Дж. Габсбурзька монархія 1809–1918 рр. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002. 20. Geiss I. German Foreign Policy, 1871–1914. / Foreign Policies of Great Powers. – Volume IX. – London, New York, 2002. 21. Fischer F. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. – Dusseldorf, 1978. 22. Нове національне питане // Діло. – 1908. – 13 жовтня. 23. Куди ми йдемо? // Громадський голос. – 1909. – 24 лютого. 24. Загроза війни // Діло. – 1908. – 6 жовтня. 25. Вісті з Сербії. // Діло. – 1908. – 15 жовтня. 26. Чи буде війна? Громадський голос. – 1909. – 28 січня. 27. Війна з Сербією. // Діло. – 1908. – 10 жовтня. 28. Війна? // Громадський голос. – 1909. – 3 березня. 29. За гранична політика Австрії // Діло. – 1908. – 9 жовтня. 30. Мир чи війна? // Громадський голос. – 1908. – 31 жовтня. 31. Європейська конференція // Діло. – 1908. – 20 листопада. 32. Послідні вісти // Громадський голос. – 1909. – 31 березня. 33. Політичний огляд // Громадський голос. – 1909. – 7 квітня. 34. 1909 рік у міжнародних відносинах // Діло – 1910. – 1 січня. 35. Мацевко І. Російський неославізм в оцінці галицьких національних демократів (1908–1914) / Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. 36. З балканських справ. // Громадський голос. – 1908. – 5 грудня. 37. Австрійсько-турецька угода. // Діло. – 1909. – 15 січня. 38. Чи буде війна? // Громадський голос. – 1908. – 23 грудня. 39. Чи буде війна? // Громадський голос. – 1909. – 28 січня. 40. Куди ми йдемо? // Громадський голос. – 1909. – 24 лютого. 41. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 368. – Оп. 1 – Спр. 6.

**Oksana Dudko**

#### ANNEXATION OF BOSNIA AND GERZEGOVINA 1908 AND UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL OPINION OF GALYCHINA

The article shows influence of Bosnia and Herzegovina annexation on the Ukrainian public thought in Galicia. The research analyses motives of Ukrainian interest in international relations during Bosnian crisis. Author investigates the reasons of actualization of Ukrainian Question at the time of international crisis and role of Ukrainian territories in Austro-Russian controversies. During this period in Ukrainian public thought appeared reflections about war between Austro-Hungary and Russia as way of realization Ukrainian national aims.



УДК 94 (438)

Елла Бистрицька

## ПИТАННЯ ПОВОЄННОГО ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН 1914–1917 РР.

*Проаналізовано основні релігійні та політичні протиріччя між урядом Росії та Ватикану, які мали місце впродовж Першої світової війни. Їх позиція значною мірою вплинула на формування повоєнної геополітичної картини світу*

Вивчення проблеми російсько-ватиканських відносин актуалізується кількома факторами: впливом Росії і Ватикану на міжнародну політику; відсутністю у сучасній українській історичній науці фундаментального дослідження з історії дипломатичних відносин цих країн; наявністю значної бази архівних і документальних матеріалів, які потрібно по-новому осмислити в контексті цих відносин. У цій статті використано вже опубліковані документи й архівні джерела, на основі яких показано полярність інтересів Росії і Ватикану, суперечливість їх відносин, що безпосередньо вплинуло на формування бачення післявоєнного облаштування світу.

Перша світова війна до краю загострила соціально-політичні й національні протиріччя у країнах, які були головними учасниками воєнних дій. У розпал війни дипломатичні відомства країн Антанти та Троїстого союзу почали активно лобювати свої національно-державні інтереси, пропонуючи ті чи інші умови підписання миру. Учасником цього процесу став Ватикан.

Турботою Бенедикта XV було збереження паритету політичних сил у Європі. Поразка у війні Австро-Угорщини, Німеччини або Росії могла стати поштовхом до нестримного розвитку національно-визвольних та комуністичних рухів народів Європи, чий права на національне самовизначення і соціальний захист не були реалізовані в мирних умовах. Але, на відміну від Австро-Угорщини та Німеччини, які шукали підтримки Ватикану, Російський уряд провокував Святий Престол некоректною політикою щодо католиків.

У 1914–1915 рр. мирні ініціативи Ватикану країни Антанти не підтримали. Вони володіли військовою ініціативою і вважали миротворчість Папи стратегічно невиправданою для себе. Воюючи угруповання, навпаки, намагалися в цей період залучити до війни Італію, яка 23 травня 1915 р. таки вступила у війну на боці країн Антанти. Рішення італійського уряду надзвичайно ускладнило становище Римської курії. Франція, Великобританія і Росія у договорі з Італією зобов'язувалися не допустити Ватикан до переговорів про післявоєнний устрій [1, с. 441]. У разі перемоги країн Антанти, договір утруднював вирішення "римського питання" (відновлення світської влади Папи і папської держави, ліквідованої у 1870 р.), а також позбавляв Св. Престол права на участь у післявоєнній мирній конференції.

Іншою малосприятливою обставиною для Ватикану була англо-франко-російська таємна угода 1915 р. про Протоки, що передбачала приєднання всієї європейської частини турецьких володінь до Російської імперії [1, с. 428]. В період Першої світової війни для багатьох політиків встановлення протекторату Росії над Константинополем видавалося справою цілком реальною. Розгортання театру воєнних дій на Галліпольському півострові дало змогу російським дипломатам уприкул наблизитися до обґрунтування практичних рекомендацій щодо облаштування анексованих у Туреччині територій [2, с. 330]. Також, пропонували зміцнити Константинопільський патріархат, ввівши представників Російської, Сербської, Болгарської і Румунської церков до Синоду. З огляду на військові успіхи союзників такі плани особливо активно розробляли у 1915 р. [3, с. 14; 4, с. 135-174].

У Ватикані були стурбовані політичними амбіціями Росії в цьому регіоні. Восени 1915 р. італійська клерикальна преса опублікувала статті, автори яких із тривогою писали про загрозу встановлення протекторату Росії над Константинополем [5, с. 136-137]. Навесні 1916 р., коли успішний наступ армії генерала Брусілова став реальною загрозою для столиці Оттоманської імперії, папські дипломати намагалися заручитися підтримкою урядів Німеччини, Англії і Франції, щоби не допустити передачі росіянам храму св. Софії у Константинополі [6, с. 24].

Предметом критики Ватикану стала конфесійна політика російської окупаційної влади у Східній Галичині. Вже у жовтні 1914 р. міністр-резидент Д. Нелідов попередив главу МЗС Росії С. Сазонова, що тему "релігійного тиску" обговорюють у ватиканських колах, і "з цього приводу буде без сумніву. . . піднятий шум" [7, Л. 4–4 об.]. У листопаді 1914 р. Бенедикт XV у приватній розмові з Д. Нелідовим "торкнувся двох питань: про православне богослужіння, яке нібито здійснюється православним духовенством в уніатських храмах Галичини, і про митрополита Шептицького" [8, Л. 20].

У грудні 1914 р. –лютому 1915 р. тема переслідувань католиків у Галичині з боку російської адміністрації не сходила зі сторінок клерикальної преси. Публікації висвітлювали здебільшого дві проблеми – "примусовий перехід у православ'я та невизнання законним існування уніатства" [9, Л. 60]. У зв'язку з пресою кампанією посланник звернувся до керівництва з проханням надіслати Місії "офіційну інформацію про вчинені у нас австро-угорські звірства, і, зокрема, про руйнування і осквернення православних і католицьких церков і про кривдження духовенства". Ці відомості планували використати для боротьби з австро-угорським впливом у Ватикані, підтримавши, таким чином, зусилля бельгійських і англійських дипломатів [9, Л. 39].

Обидві воюючі сторони використовували релігійні почуття віруючих, церковні інституції для досягнення політичних цілей та створення бажаної громадської думки як прикриття справжніх завойовницьких намірів. Російські військові органи управління за активної допомоги ієрархів проводили політику православізації населення окупованих територій. 7 вересня 1914 р. в Почаївську Лавру "на виконання покладеного на нього вказаного доручення" прибув митрополит Євлогій. Як повідомив обер-прокурор Св. Синоду В. Саблер, у грудні 1914 р. вже було відкрито 50 православних парафій [9, Л. 26]. За півроку, в травні 1915 р., обер-прокурор попросив виділити кошти на утримання 130 парафій [9, Л. 110].

Посилена православна пропаганда, яка мала поєднати релігійну практику, державну політику і забезпечити надійність тилкових структур армії, стала причиною численних конфліктів, які вийшли за межі окупованої території і набули міжнародного резонансу. Не відмовляючись від попередньої політики пропаганди православ'я, на доповнення до усних і письмових розпоряджень, генерал-губернатор Галичини граф Бобринський у січні 1915 р. підписав циркуляр, що був покликаний зменшити релігійну напругу. Циркуляр надав право призначати православних священників у католицькі парафії при голосуванні 75 % парафіян. У випадку призначення православного священика, останній зобов'язувався взаємно узгодити з греко-католицьким священиком почерговість богослужінь. Усі призначення та розв'язання конфліктних ситуацій губернатор узяв під свій контроль [9, Л. 55–56].

Намагаючись обмежити вплив духовенства, генерал-губернаторство застосовувало репресивні методи. У доповідній обер-офіцер для доручень при штабі генерал-губернатора від 18 лютого 1915 р. повідомив, що за підозрою у шпигунстві вислано 22 особи. Крім трьох, всі інші належали до чинів єзуїтів і редемптористів [9, Л. 63]. За станом на 19 лютого 1915 р. за ворожу діяльність та звинувачення у шпигунстві, було вислано, крім митрополита А. Шептицького, 20 греко-католицьких священників, 13 католицьких і 12 монахів, із них у європейську Росію – 14, у Сибір – 5 і залишено в Галичині – 26 [9, Л. 71]. У жовтні 1915 р. генерал-губернатор повідомив Міністерство закордонних справ, що його управління вислало за межі Галичини 38 священників. Губернатор не унеможлилював також випадки репресій проти священників з боку військових начальників [10, Л. 17–17 об.].

Грубий тиск на місцеве католицьке населення викликав глибоке обурення Ватикану, світової католицької спільноти і створив ілюзію успіху православної пропаганди. Російська сторона результати своєї релігійної політики оцінювала по-іншому. Представник МЗС при генерал-губернаторі Галичини вважав, що "за незначним винятком, особовий склад православного духовенства не відповідає покладеним на нього великим і відповідальним завданням". Православне духовенство значно поступалося своєю духовною і освітньою підготовкою перед католицьким. Висловлюючи особисту думку, К. Олфер'єв відзначив: "На початках і я вірив в успіх, але тепер повинен зізнатися, що помилюся; з тими силами, які є у нас на даний час, боротися з уніатами і єзуїтами, а тим більше насаджувати православ'я ми не можемо. Необхідно тимчасово утриматися від подальшої у цій справі кампанії і потурбуватися про ретельнішу підготовку для вирішення цього складного і великого завдання з тим успіхом, без упевненості в якому краще за нього не братися" [9, Л. 43, 47].

Православне духовенство очолило здебільшого громади, в яких не було священників. Мізерним відсотком "перельотів" відзначилися греко-католики. За деякими даними, лише 29 священників перейшли у православ'я [11, с. 181]. Церковна політика на зайнятих територіях була підпорядкована політичній меті приєднання Галичини, і Церкву знову використали як інструмент для реалізації цього задуму.

Політичним прагненням російського уряду в Галичині протистояли наміри Німеччини й Австро-Угорщини. На початку 1917 р. російські дипломати повідомляли, що віденський уряд перестав ініціювати вирішення українського питання. Для вноормування відносин із Росією там не бажали "дражнити Росію" [12, Л. 7]. У Німеччині, навпаки, намагалися використати прагнення українців до створення держави. Експлуатуючи національні та релігійні почуття, в таборах полонених у Раштадті, Зальцведелі та інших містах формували військові батальйони, пояснюючи, що Центральні держави вирішили домогтися у проголошенні незалежної України, незважаючи на опір Росії. Такі загони відправляли на австрійський фронт у Галичині для братання з російськими військовими щоби, "таким чином відкрити росіянам фронт для мирного прориву армії Росії" [12, Л. 13].

Іншим важливим питанням, де зіткнулися інтереси Росії, Австро-Угорщини і Німеччини, став протекторат над Польщею. 5 листопада 1916 р. з ініціативи Німеччини й Австро-Угорщини була проголошена Польська держава. В березні 1917 р. між Австрією та Німеччиною розпочалися нові переговори щодо Польщі. У травні цього ж року обидва уряди уклали між собою т. зв. "Крейцнахський" договір, згідно з яким Австро-Угорщина отримувала значні території на Балканах і Румунії, відмовляючись від кондомініуму в Польщі на користь Німеччини [13, с. 477–478].

Одночасно і російська сторона ініціювала заходи для створення Польщі як власного сателіта "під скіпетром російського царя" [14, с. 127]. На початку війни 1914 р. Росія заявила, що метою військової кампанії є визволення Польщі з-під Австрії та Німеччини, а також проголошення її незалежності під російським протекторатом. Заяву царя Миколи II підтримали лідери Антанти. В Парижі був заснований Польський Національний Комітет. У виступі в Державній Думі 22(9) лютого 1916 р. міністр іноземних справ С. Сазонов ще раз наголосив, що "об'єднання розчленованої Польщі" залишається незмінним пріоритетом Росії у цій війні [15, с. 398].

У своїх намірах російські урядові кола опиралися на польських "соціал-демократів" і партію "реалістів", які представляли інтереси здебільшого великої буржуазії, виступаючи за збереження відносин із Росією. В цьому полягав прагматичний інтерес польської буржуазії, яка оцінювала безмежні можливості російського економічного простору. В січні 1916 р. лідери партій та члени Російської Державної Думи й Польського Кола Р. Дмовський і граф К. Плятер прибули до Риму, щоб отримати підтримку своєї програми [16, Л. 12–13].

У травні 1916 р. Папа прийняв графа Велепольського (член Державної Ради) і членів Держдуми Рачковського та Ічаса [16, Л. 45]. На початку 1917 р. секретар місії Н. Бок відрекомендував держсекретарю Гаспаррі Е. Пільця, керівника "партії реалістів", яка підтримувала ідею Польщі проросійської орієнтації. Е. Пільц мав зустріч із Бенедиктом XV та неодноразово з держсекретарем і його помічниками [17, Л. 10].

Російські дипломати у звітах підкреслювали, що суттєвою складовою "польського питання" є становище Католицької церкви [16, Л. 49]. Йдучи назустріч релігійним вимогам Ватикану, можна було вимагати компенсації у політичних питаннях. У депеші від 5/18 листопада 1916 р. Н. Бок запропонував керівництву розглянути ідею залучення Ватикану до співробітництва з Росією у польському питанні. Зокрема, керуючись досвідом бельгійського і французького єпископату, залучити до актів протесту проти дій Німеччини "наш польський єпископат". На його думку, подібні заходи "...не тільки допомогли б Ватикану зайняти бажану для нас позицію у Польському питанні й протидіяти набору (в армію – Е. Б.), а й мати позитивний вплив на загальний напрямок ватиканської політики" [17, Л. 7]. В іншому звіті він висловив жаль із приводу відсутності у Ватикані постійного представництва "російських поляків" [18, Л. 8 об.].

Війна загострила соціальні протиріччя, які загрожували вибухом соціалістичних революцій у Німеччині та Росії. Відсталість російської промисловості, нерозвиненість транспорту, злочинне розкрадання державного майна ускладнили економічне становище й одночасно посилили революційні настрої. У Німеччині гостро відчували дефіцит стратегічної сировини і ресурсів

продовольства. Усі її сухопутні кордони внаслідок дій військ Росії та Італії перетворилися на лінії фронту. За таких обставин англійська блокада виявилася надзвичайно ефективною [19, с. 292].

Прагнення Німеччини припинити війну відповідало намірам ватиканського керівництва скерувати зусилля урядів на боротьбу зі соціалістичними рухами, які закликали до повалення монархічних режимів. У розмові з депутатом рейхстагу М. Ерцбергером (1915), лідером німецької католицької партії "Центр", Бенедикт XV спрогнозував, що продовження війни спровокує "соціальну революцію, якої світ ще не бачив" [20, с. 54].

У січні 1915 р. був вироблений проект формули союзних держав щодо проблеми миру [21, с. 366–367]. У пошуках посередника не останню роль відводили Ватикану. Там мали власне бачення післявоєнного облаштування світу, про що держсекретар Гаспаррі вів розмову з французьким єпископом Бодрійяром у вересні 1915 р. Воно зводилося до збереження цілісності території Франції та її позиції великої держави, незалежності Бельгії і цілісності її території. Збереження Австро-Угорської монархії передбачало територіальні поступки на користь Італії, створення Польської держави. Однак у Курії бажали обмежити вплив Росії на Балканах та не допустити до оволодіння Протоками і Константинополем. У Ватикані знали, що договори 1915 і 1916 рр. про розподіл Туреччини [22, с. 443–446] ставили під загрозу інтереси Франції у Сирії, і Англії – у Багдаді та Єгипті (Франція тільки у лютому 1917 р. ратифікувала цей договір), і вони підписали згадані угоди під тиском політичних обставин, тому намагалися налагодити тісніше співробітництво з Францією і Англією.

12 грудня 1916 р. Німеччина оприлюднила заяву про намір розпочати офіційні мирні переговори. Секретар російської місії Н. Бок проінформував свій уряд, що німецькі умови миру передбачали збереження *status quo ante* для Бельгії, Англії та Франції, нарощування територій для Італії, але значні територіальні втрати для Росії [16, Л. 166 об.].

Німецькі пропозиції країни Антанти не прийняли. Н. Бок точку зору російських урядових кіл виклав у депеші від 7 (20) грудня 1916 р.: це – "мир, який закінчує війну внічию для всіх решти і не на користь Росії. . ." Одночасно він відзначив зацікавленість значної частини впливових кіл Ватикану в припиненні війни і послабленні Росії [16, Л. 167].

Переконання Ватикану щодо ворожого ставлення російського уряду до Католицької церкви формувалося поступово і склалося не тільки внаслідок законодавчих норм та їх невідповідності сучасним умовам життя, які обмежували діяльність католиків. Головним чином, конфліктність відносин створювало небажання царського уряду знаходити компроміси, ігнорування пропозицій Курії або затягування їхнього вирішення у часі. Наприклад, меморандум 1913 р. царський уряд так і залишив без відповіді. Двозначність та непослідовність відносин позбавили Росію союзника і спонукали Ватикан до підтримки альтернативних царському, а згодом Тимчасовому урядові, сил.

Невдоволення війною дедалі більше сприяло загостренню соціально-політичних відносин у воюючих країнах. У лютому 1917 р. відрікся від престолу цар Микола II, національно-визвольні рухи похвалились у Австро-Угорщині, хвиля страйків охопила військові заводи Німеччини, в серпні піднялося повстання на флоті. Обидві сторони відчували нестачу військових ресурсів. За цих обставин ватиканська дипломатія активізувала свою посередницьку діяльність між військовими блоками, враховуючи, що таємні переговори через третіх осіб давно ініціювала дипломатія.

1 серпня 1917 р. Ватикан оприлюднив папську Ноту миру. На відміну від попередніх, цей документ містив конкретні пропозиції, що могли стати основою для підписання довготривалого миру: 1) укладення угоди про одночасне і взаємне скорочення озброєнь; 2) вільний доступ до використання міжнародних шляхів сполучень і повна свобода морів; 3) "що стосується повернення збитків і військової винагороди, то єдиним способом вирішення цього питання є визнання принципу повної і взаємної відмови від них"; 4) взаємне повернення зайнятих територій. "Таким чином, з боку Німеччини повне очищення Бельгії з її повною політичною, військовою і економічною незалежністю у відносинах з будь-якою державою; рівно ж очищення французької території; з боку інших воюючих держав подібне ж повернення німецьких колоній". У наступних пунктах у "межах справедливого і можливого" Папа пропонував вирішити територіальні претензії між Австрією та Італією, Німеччиною і Францією, а також питання "Вірменії, Балканських держав і земель, які входили до складу колишньої Держави Польської" [23, Л. 6].

Російська сторона була обурена тим, що у Ноті нема вимог до німецьких військ звільнити зайняті російські території. Російські посланник у Римі – Гірс, у Ватикані – Н. Бок, опираючись на інформації, отримані від колег–дипломатів, а також від зустрічей із офіційними особами в країнах перебування, інформували керівництво, що умови миру складали з відома Німеччини [23, Л. 8–9]. Нота миру жодним чином не ставила питання про відновлення території Російської імперії або право Тимчасового уряду вирішувати долю народів, які проживали на території колишньої імперії, незважаючи на те, що нове політичне керівництво провело ряд законів, котрі зняли обмеження для діяльності Католицької церкви в Росії [24, с. 208–212].

Віддаючи належне миротворчим ініціативам Св. Престолу й особисто Бенедикта XV, уряди Росії, Англії, Франції, Італії, США не поспішали з початком переговорного процесу. Ілюзія збагачення за рахунок приєднання чужих територій, нехтування принципами національного суверенітету примушували уряди очікувати «сприятливішого» моменту. Впродовж 1917–1918 рр. із політичної карти світу зникли три імперії: Російська (лютий 1917 р.), Австро–Угорська (11 листопада 1918 р.) і кайзерівська Німеччина Вільгельма II (9 листопада 1918 р.). Соціальні протести народних мас досягли критичної межі, що на території колишньої Російської імперії призвело до встановлення влади більшовиків.

Занегажованість політики, у чому неодноразово звинувачували Римську курію учасники військових блоків, була обумовлена її релігійними і політичними пріоритетами: збереження позицій Католицької церкви на територіях традиційного католицького віросповідання; поширення впливу на територіях православної та іншої віросповідної орієнтації; боротьба з комуністичним рухом як носієм атеїстичних ідеалів; повернення державного статусу Ватикану в межах Риму. У цьому контексті відносини між російським імперським урядом і Римською курією впродовж війни залишалися напруженими. Продовжуючи практику ігнорування ініціатив Св. Престолу, царський уряд не виконував власних обіцянок, які проголосив у Маніфесті 17 квітня 1905 р. Непослідовна політика уряду в релігійній сфері ускладнювала роботу Імператорської місії у Ватикані, завдаючи непоправної шкоди міжнародному авторитету держави. Російські дипломати намагалися пояснити недалекоглядність такої політики столичним урядовцям. У лютому 1916 р. Д. Нелідов писав міністру С. Сазонову, що недовіра Ватикану поглиблюється незмінною російською адміністративною практикою: «У питаннях єпископських призначень, на противагу іншим воюючим країнам, ми вперто обстоюємо наших попередніх кандидатів, цураючись поступок і компромісів. У сфері відносин Папи з католицьким населенням ми продовжуємо бути єдиною країною, де звернення глави католицької церкви і його акти зустрічають трудність у їх поширенні. І єдиним єпископом, позбавленим свободи у цю війну, являється митрополит Шептицький, вивезений і ув'язнений нами без надання до цього часу задовольняючих Ватикан пояснень, без пред'явлення документальних доказів його провини». Висловивши припущення, що відносини з Ватиканом і його вплив на війну в міжнародній політиці Росії не є пріоритетними, посланник зауважив, що стан, який він охарактеризував, «не тільки служить постійним предметом докору нашим союзникам французам, англійцям і бельгійцям, паралізуючи інколи їхню роботу, але і, безперечно, експлуатується нашими ворогами для антиросійської пропаганди, особливо у нейтральних країнах і серед слов'ян, які тяжіють до нас» [16, Л. 9 об. –10 об.].

Уся сукупність нерозв'язаних проблем, обумовлена дискримінацією Католицької церкви в Росії, спрямовувала Римську курію на проведення політики послаблення Російської імперії і часткової децентралізації її територій.

#### *Список використаних джерел*

1. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. – М., 1952. – 463 с.
2. Международные отношения в эпоху империализма. – Т. VIII. Ч. I. – Москва–Ленинград, 1935. – 578 с.
3. Россия и Православный Восток: Константинопольский патриархат в конце XIX в. Письма Г. П. Беглери к проф. И. Е. Троицкому 1878–1898 гг. – С-Пб., 2003. – 416 с.
4. Герд Л. А. «Наша отечественная церковь занимает первое место между всеми православными церквями». Отчет профессора И. Е. Троицкого о командировке на Восток. 1886 г. //Исторический архив. – 2001, – № 4.
5. Международные отношения в эпоху империализма. – Т. IX. – Москва–Ленинград, 1937. – 822 с.
6. Россия и Ватикан. – М., 2007. – 323 с.
7. Архив внешней политики Российской империи (далі – АВПРИ). Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162.
8. АВПРИ. Ф. 135. – Оп. 474. Д. 161.
9. АВПРИ. Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162.
10. АВПРИ. Ф.

135. – Оп. 474. Д. 371. 11. Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с. 12. АВПРИ. Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 26. 13. Константинополь и Проливы. По секретным документам б. Министерства Иностранных Дел. Под редакцией Адамова Е. А. – М., 1925. Т. 1, – 548 с. 14. Русско-польские отношения в период мировой войны. – М., 1926. – 164 с. 15. Международные отношения в эпоху империализма. Т. X. – Москва–Ленинград, 1938. – 646 с. 16. АВПРИ. Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 88. 17. АВПРИ. Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 93. 18. АВПРИ. Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 122. 19. История дипломатии. Том второй. – М., 1945. – 423 с. 20. Ердбергер М. Германия и Антанта. – М., 1923 – 358 с. 21. Международные отношения в эпоху империализма. – Т. VI. – Ч. 2. – Москва–Ленинград, 1935. – 388 с. 22. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. – М., 1952. – 463 с. 23. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 145. 24. Би-стрицька Е. Церковна політика Тимчасового уряду як чинник оптимізації російсько-ватиканських відносин //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – 371 с.

**Ella Bystriyska**

#### **QUESTION OF POST-WAR СТАНОВИЩЕ OF THE WORLD IN CONTEXT OF RUSSIAN-VATICAN RELATIONS 1914–1917**

**In the article the main religions and political contradictions between the government of Russia and Vatican in the period of Word War I are analyzed. Their stand–point influenced to a great degree the formation of geopolitical map of the world.**

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

## ДО ДИСКУСІЇ ПРО ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 1918 Р.

*У статті проаналізовано роль внутрішніх та зовнішніх чинників у становленні Другої Речі Посполитої та погляди на окреслену проблему.*

Сьогодні, в силу міжнародної ситуації, факту розгортання державності багатьох народів в умовах XXI ст., центральноевропейський дискурс набуває вагомості та привабливості. У ці листопадові дні, коли увесь світ, зокрема й Україна, відзначають особливо значимі для європейського регіону події – 90-річчя національно-державного відродження слов'ян Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), а наша країна переживає непрості процеси розбудови держави, визначення її зовнішньополітичних пріоритетів і місця у системі міжнародних відносин, актуалізуються питання суверенізації народів. І, насамперед, слов'янських. Окреслена проблематика, утримуючи сталий інтерес, привертає увагу дослідників і не вичерпує дискусійних питань. Одними з них є, власне, вага внутрішніх та зовнішніх чинників у процесі відновлення та розгортання державності. Пропонована стаття торкається викладу деяких думок з означеної проблеми щодо Польщі 1918 р.

11 листопада 1918 р. в Німеччині була повалена монархія, а представники уряду підписали перемир'я з державами Антанти, що означало завершення Першої світової війни. Центральні держави зазнали поразки. Для Польщі день, що зафіксував кінець Світової війни 1914–1918 рр., став початком відродження її незалежності [1, с. 15–16]. Остаточне обличчя відновленої Речі Посполитої визначалось у подальшому – напруженій боротьбі польського народу з усіма викликами складних повоєнних і розбудовчих буднів, на Версальській мирній конференції, що закінчилась у червні 1919 р. підписанням мирного договору [2, с. 91]. Устрій та кордони держави залежали від ряду чинників надалі.

При розгляді ключових подій відродження Польської держави і польські, й українські дослідники особливу увагу звертають на значення двох основних факторів: внутрішнього та зовнішнього [3–7]. До сьогодні історики, політологи, публіцисти по-різному тлумачать ці питання. Одні головною умовою відновлення державності вважають міжнародну кон'юнктуру, інші – акцентують на самостійних зусиллях поляків щодо звільнення. Приведемо деякі думки авторитетних учених. Так, відомий англійський дослідник польського походження Норман Дейвіс пише: "... не можна стверджувати, ніби це прагнення (відновити свою давно втрачену батьківщину – Л. А.) неодмінно було батьком сподіяного. ... Якщо історик прагне відрізнити досягнення національної незалежності в листопаді 1918 р. від дальших воєнних кампаній задля збереження й захисту тієї незалежності, він може тільки висувати, що бажання і дії польського народу – аж до останньої миті – здебільшого не мали ніякого значення" [8, с. 738]. Не менш знаний польський історик сучасності та державно-політичний діяч Томаш Наленч констатує: "В часі листопадового зриву зусиллями усього народу було усунуто загарбника і відновлено державу... Падіння трьох держав, що поділили Польщу, уможливило відродження суверенної Польщі. Однак використання сприятливої міжнародної кон'юнктури залежало від самих поляків" [4, с. 465–466]. Тривають серйозні наукові дебати між істориками і громадськими діячами стосовно переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, польського національно-визвольного руху в суверенізації Польської республіки 1918 р. У виданні "Історія Польщі 1795–1990", що було зініційоване в рамках паралельного опрацювання історії чотирьох країн (Білорусь, Литва, Польща, Україна – Л. А.) на з'їзді в Римі навесні 1990-го і з'явилося в Україні у 2007-му, авторка Ганна Дильонгова зазначає: "З національної точки зору період поневолення, що охопив 123 роки не був втраченим часом для польськості. ... Завдяки сприятливим обставинам зусилля багатьох поколінь поляків врешті-решт привели до здобуття незалежності" [5, с. 107, 108]. При цьому,

висловлюючись щодо дискусії про внутрідомінантні фактори, звертається увага, що прислухалися цій справі і органічна праця, і збройні зусилля поляків. "Саме ідея Польщі як реальності, здатної існувати незалежно від держави, відчуття зв'язку з західним християнством і впевненість у належності до Європи мали наслідком появу специфічної форми національної ідентичності", – звертають увагу відомі польські історики Міхал Тимовський, Ян Кеневич, Єжи Хольцер [9, с. 15]. Незаперечною бачиться теза про те, що ідея незалежності була спільним баченням, дією багатьох поколінь, і зрештою реалізувалася. Скептики говорять про "щасливу випадковість". Релігійно настроєним людям досягнення національної незалежності видавалося дивом.

Згідно з офіційною версією політичної пропаганди недавньої соціалістичної доби одно-значно акцентували на зовнішні умови проголошення незалежності Польщі. При цьому дослідники підкреслювали, що політичну самостійність і свободу Польська держава здобула завдяки В. Леніну і жовтневому перевороту 1917 р. Її постання пояснювали діями пролетаріату і широких народних мас [10; 11, с. 463]. Упередженість такої оцінки очевидна, а домінуюче положення про основне значення у відновленні Другої Речі Посполитої анулювання поділів Польщі, проголошене більшовиками у серпні 1918 р., з позиції часу виглядає неправдоподібно. Угоди про поділи Польщі практично скасовувалися початком Світової війни між державами влітку 1914 р., а також спробою реалізації їх нових завойовницьких планів; були перекреслені одностороннім актом від 5 листопада 1916 р.; втратили роль після підписання Брестських договорів між Центральними державами й Українською Народною Республікою (9. II. 1918 р.), а також із Радянською Росією (3. III. 1918 р.); мали здебільшого пропагандистське значення – у той час німці стояли біля Петрограда, окупували землі, від яких більшовики мали відмовитися згідно Брестського договору [12]. Не впадаючи в крайнощі, слід визнати зовнішньополітичні чинники, вагомість страйків і маніфестацій. На думку С. Кеневича, спочатку Німеччина перемогла царську Росію, Росія, у свою чергу, була повалена революцією, а сама Німеччина впала під ударами Франції, Великої Британії і США. Всі три монархії, до складу яких входили польські землі, розпалися під впливом національних революцій [12].

Відновлення Польської держави та її розвиток стали закономірним виявом довготривалої національно-визвольної боротьби польського народу; результатом Першої світової війни та корінних змін, що відбулися в Європі й у всіх імперіях, які поділили між собою польські землі. Вирішальне значення мала позиція самих поляків [13, с. 60], які були неодноразово переможені, однак не втратили чину боротьби, віри у майбутнє відродження батьківщини. Прагнення до свободи і політичної самостійності не могли бути здійсненими лише при перемозі країн-анексантів. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав, зробили можливим здобуття польської державної незалежності [14, с. 15]. Однак це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала виникнення на європейській політичній карті нових незалежних країн. Вмираючі держави були сильні традиціями, а Німеччина – ще й військовим потенціалом. Тому навіть у момент розпаду Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій поляки не змогли б розраховувати на незалежність і державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними й дипломатичними зусиллями. Можна погодитися з Р. Дмовським у тому, що першою умовою відновлення Польської держави було чітке бачення у поляків мети: "...якби не знали, яку Польщу треба збудувати, ніхто б цього у Європі не знав" [15, с. 742].

Утворення незалежної Польської держави в 1918 р. відбулось у результаті комбінованої дії об'єктивних і суб'єктивних міжнародних та внутрішніх чинників, насамперед завдяки збігові національних польських інтересів та міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни. Неабияку роль відіграли зручне географічне становище, соціально-економічний та культурно-освітній рівень людності, їх національна свідомість, історична пам'ять і політичний досвід, історико-правова спадкоємність польської державності й, врешті, поразка країн Четвертого Союзу в Світовій війні та розвиток національно-визвольних рухів на тлі загальної революційної ситуації у Європі. Важливе значення мали пропаганда і діяльність польських емігрантських кіл та утворення легіонів за кордоном, що практично започаткувало розбудову майбутніх збройних сил. Використовуючи сприятливу зовнішньополітичну ситуацію, виникли в ході Першої світової війни, різноманітні польські громадські угруповання засновували суспільно-політичні організації й союзи, формували військові загони та з'єднання, які діяли в межах, що визначили уряди держав. Не вичерпуючи усієї історичної ситуації, на формування польської нації впливали такі внутрішні чинники, як боротьба за збереження рідної мови, національно-



культурні традиції, включаючи роль католицького костелу, становлення національної еліти, виникнення та розвиток національних суспільно-політичних рухів, відмінності у баченні шляхів відновлення й розвитку своєї країни після Першої світової війни, труднощі господарського плану, зумовлені диспропорціями соціально-економічного розвитку в попередній період і Світовою війною та ін. Важливе значення мала трансформація позицій західних держав щодо розв'язання польського питання.

Відродженню польської національної державності сприяло те, що в ході війни 1914–1918 рр. склалися сприятливі геополітичні умови [16], ознаки яких почали виявлятися на зламі XIX – XX ст. Проглянемо їх. Між собою зіткнулися три держави, до складу котрих входили польські землі, що належали до протилежних таборів: Росія була однією з учасниць Антанти, Німеччина й Австро-Угорщина утворювали блок Центральних держав. Конфлікт між ними поклав кінець єдності в антипольській політиці. Остаточно перестав існувати потужний союз трьох, з яким боролися поляки. Польські політики отримали змогу прихилити населення на свій бік, що й використали обидва головні політичні табори, сформовані у той час. Як виявилось, війна була довготривала, винищувальна і виснажна для воюючих сторін. Боротьба з послабленими і до того ж ворогуючими противниками додавала сподівань на успіх.

Держави, які перебували у двох полярних блоках, намагалися залучити на свій бік поляків, спрямувати їх проти супротивника. Ця тенденція виникла відразу на початку війни і навіть ще у передвоєнний період – час наростання конфлікту, коли Німеччина, Росія, а також Австро-Угорщина розпочали, ще в 1914 р., декларувати різні обіцянки в польській справі. Насправді уряди, військове командування не збиралися їх дотримуватись, однак факт проголошення нового бачення стану польських земель створював для розв'язання польського питання сприятливішу ситуацію. Були зроблені й деякі реальні поступки, наприклад – згода на утворення польських військових відділів із національною символікою та командуванням. Почали виникати суспільно-політичні комітети, які, часто за участі польських діячів, замислювалися над розв'язанням польського питання в дусі творення національних політичних і адміністративних осередків. Вибух війни і дії країн, у складі яких перебували польські землі, пробудили активність соціуму, оживили мрії на відновлення власної державності. З перебігом часу і затягненням війни активність і надії зростали, щоб на завершальному її етапі перетворитися на самостійницький рух.

У цей час активно виявили себе польські публіцисти, розглядаючи питання майбутнього Польщі, її економіки, культури, місця в Європі. Водночас, зверталися до минулого, показуючи національно-державні традиції Речі Посполитої. Масштабно розгорнулася польська благодійницька, дипломатична і політична діяльність, у якій активну участь брали Г. Сенкевич, І. Падеревський, Р. Дмовський та багато інших політиків і діячів культури. Особливо поживався робота Польського національного комітету в Парижі [17].

Новим аспектом першочергового значення була масова мобілізація поляків до армій протилежних сторін. На відміну від попередніх воєн, у Першій світовій зіткнулися багатомільйонні війська, які діяли на широких фронтах. Щоб створити й утримувати такі збройні сили, потрібно призвати високий відсоток чоловіків. Близько 3 млн поляків перебували в арміях трьох країн-учасниць поділів Польщі. Їм дали зброю, їх вишколили з різних військових спеціальностей, створивши шанс набутти воєнного досвіду, у тому числі, частково – на різних щаблях військового командування й штабної роботи. За сприятливих умов досить такої масі людей виділитись із імперських армій, щоб стати на захист інтересів Польщі й скерувати зброю проти її ворогів. Так, власне, й сталось у 1918–1919 рр. Завдяки цьому вдалося швидко відродити регулярне польське військо. Додаткову, корисну, з точки зору національно-визвольної боротьби поляків, обстановку створювала поява при арміях, які боролись у Першій світовій, різних автономних і напіваавтономних польських національних формувань. По-різному складалась доля, та власне з них набиралися чимало солдат і командирів Війська Польського, утвореного в 1918 р.

Уряди держав, що поділили Польщу, розпочинали війну під гучними патріотичними гаслами. Наприкінці війни, у результаті революцій, режими Росії і Німеччини були повалені. Росія пережила їх дві: в лютому і жовтні 1917 р., Німеччина одну – в листопаді 1918 р. Революції захопили і Австро-Угорщину. Найрадикальнішою була жовтнева. Завдяки їй виникла цілком нова ситуація серед сторін, які вели війну (мир у Бресті, розрив Радянської Росії з Антантою), її вплив спричинив поживлення визвольної боротьби в багатьох країнах, зокрема і на польських

теренах. Їх населення отримало ще один стимул до активізації боротьби за власну незалежну державу. Поляки на території, яку анексувала Пруссія, перебували під впливом листопадової революції 1918 р. у Німеччині. Вона створила умови, що привели до великопольського повстання і трьох сілезьких виступів. Значно поживався польський визвольний рух на Повіслі, Вармії і Мазурах. Сприятливі умови для здійснення прагнення поляків здобути незалежність, які виникли в результаті Першої світової війни, а також революцій у Росії та Німеччині, посилили активність польського суспільства, його організацій, їх головних діячів у всіх сферах життя, в суспільно-політичній, дипломатичній, а також у збройній боротьбі.

Восени 1918 р. у Європі склалась особлива ситуація. Вчорашні монархії, по суті, перестали перешкоджати полякам і стримувати їх у державницьких діях, а західні країни визнали доцільність відбудови Польської держави.

Тож, Світова війна 1914–1918 рр. прискорила й загострила процес становлення польської державності, що був проявом закономірностей розвитку етнополітичних подій, історичної зумовленості її відродження. Реальними чинниками, які зумовили відновлення Польської держави, варто означити насамперед ті, котрі визначали внутрішні польські починання і рухи, та зовнішні умови, що поступово сформувалися на зламі XIX і XX ст. – розпад союзу імперій, у складі яких знаходилися польські землі, наростання конфлікту, що прогримів на початку минулого століття війною, поразка Центральних держав, революції в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині. Польське суспільство використало можливість, що виникла внаслідок важких щодо передбачення подій воєнної поразки й революцій у трьох монархіях. У цьому, власне, полягала роль внутрішнього польського фактора у поетапному процесі відновлення національної країни. На початок XX ст. на польських землях склались історичні передумови, за яких відбувалося відновлення національної державності: даліше їх перебування в складі Росії, Австро-Угорщини, Німеччини, як наслідок – посилення використання матеріальних багатств, занепад господарства, помітне погіршення соціального становища польського населення; піднесення демократичних та революційних рухів, зовнішньополітичні фактори впливу і т.д. Відсутність власної держави, прогресуюча втрата прав і свобод народу, його русифікація та онімечення, катастрофічні наслідки Першої світової війни спонукали поляків до виступу й опору, створення громадсько-політичних організацій та об'єднань, які діяли в різних верствах польського суспільства і за кордоном. У цей час активізувався національно-визвольний рух. З огляду на обставини, незалежницький рух поляків став саме тим політичним явищем, яке адекватно відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби доби Першої світової війни. Посилилась активність політичних сил, яскраво виявилась тенденція до їх згуртування, розгорнувся процес самовизначення утворених політичних осередків. Якісно новим явищем, специфічною особливістю суспільно-політичного життя додержавної доби XX ст. у поляків стали взаємовплив та взаємопроникнення національно-визвольного, робітничого й селянського рухів. Це сприяло широкомасштабності виступів, розширенню їх соціальної бази. Водночас, слід зазначити, що на завершальний етап Першої світової війни припав апогей національно-визвольного руху, учасники якого виступали під гаслами розширення політичної та економічної демократії, тим більше, що в умовах війни вводили всякого роду регламентації та обмеження. Усе це в листопаді 1918 р., коли воєнна поразка монархій, які анексували Польщу, стала неминучою, зробило можливим відбудову політичної самостійності та незалежності Польської держави. Вивчення та подальше дослідження внутрішніх та зовнішніх факторів у падінні консервативних монархій у Європі, перемозі демократій та національного самовизначення на початку XX ст. сприятиме кращому розумінню державотворчих процесів Польщі, усіх слов'янських країн ЦСЄ, з'ясуванню складних питань розвитку, що стоять перед Україною у XXI ст.

#### *Список використаних джерел*

1. Lossowski P. Dyplomacja polska 1918–1939. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2001. – 477 s. 2. O niepodległość i granice 1914–1921. – Warszawa, 1991. – 263 s. 3. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s. 4. Nałęcz T. Odzyskana niepodległość // Samsonowicz H., Tazbir J., Łepkowski T., Nałęcz T. Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 415–576. 5. Дильонгова Ганна. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 239 с. 6. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка,

2002. – 752 с. 7. Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 8. Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1080 с. 9. Тымовський М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. – М.: Издательство "Весь мир", 2004. – 544 с. 10. Селезнєв Н. А. Образование польского буржуазно-помещичьего государства (1918–1921 гг.): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1953. 11. Balcerak W. Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974. – 504 s. 12. Kieniewicz S. Historyk i świadomość narodowa. – Warszawa, 1982. 13. Алексієвєць Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 14. Czubiński A. Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998. – Т. I: Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo TERRA, 2000. – 320 s. 15. Nr 11. 1925, Warszawa. – "Zakończenie" do książki R. Dmowskiego pt. "Polityka polska i odbudowanie państwa" // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 737–747. 16. Jędruszczak T. Problemy odbudowy niepodległego Państwa Polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod. red. Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54. 17. Zamojski J. Powrót na mapę. Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1914–1919. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. – 167 s.

Lesya Alexiyevets

#### TO THE DISCUSSION ON THE INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS OF THE POLISH STATEHOOD RENEWAL IN 1918.

The paper analyses the internal and external factors of the Rich Pospolyta formation as well as the views on the problem under investigation.

УДК 94 (438)

Олександр Шама

#### ДО ПИТАННЯ ПРО СПРИЙНЯТТЯ ПРОЦЕСУ ТВОРЕННЯ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ОКРЕМИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ І РОСІЇ

*Проаналізовано свідчення представників різних політичних сил України і Росії про сприйняття ними процесу творення ІІ Речі Посполитої. Показано, що дії польських "партнерів" стосовно "червоної" і "білої" Росії, УНР і ЗУНР часто були неочікуваними і непередбачуваними.*

Коли читаєш матеріали, що стосуються історії утворення ІІ Речі Посполитої, впадає в очі обурення тих, які тією або іншою мірою вступали у відносини з поляками, "лицемірством" і "підступністю" цих останніх. Для прикладу можна навести свідчення представників деяких політичних сил України і Росії того часу.

Один з головних керівників білогвардійщини А. І. Денікін відзначив: "Ставлячись особисто з цілковитим співчуттям до відродження польської держави, я не вважав неминучі труднощі російсько-польських відносин неподоланими. І, в усякому разі, був твердо переконаний, що найближчі шляхи наші зв'язані нерозривно, оскільки доля і Польщі, і Росії перебуває в явній і фатальній залежності від тривкості радянської влади" [1, с. 96]. Щиро вважаючи, що фактор

наявності спільного смертельного ворога робить поляків та білогвардійців, так би мовити, безумовними союзниками, "збройні сили Півдня Росії" в кінці 1918 р. – на початку 1919 р. "у вищому ступені доброзичливо" ставилися до місцевих поляків щодо захисту інтересів польських громадян, їхньої реєвакації, мобілізації до польської армії, формування і забезпечення польських підрозділів. "Я переконаний, – внаголосив генерал, – що поляки, які покинули в 1918–1919 роках територію півдня, забрали зі собою непоганий спогад про край, що дав їм притулок." [1, с. 97].

У вересні 1919 р. до А. Денікіна в Таганрог прибула польська військово-економічна місія. На бенкеті, який влаштували білогвардійці, головнокомандувач "збройних сил Півдня Росії" виголосив тост "за відродження Польщі і за наш майбутній кровний союз". Реакція "союзників" була настільки зневажливою, що він був вимушений визнати: "Ніколи ще не доводилося мені до такої міри жалкувати про сказані слова" [1, с. 97]. Більше того, через кілька днів "начальник штабу місії" майор Пшездецький відверто виклав позицію польського уряду під орудою Пілсудського і Падеревського: "Нам не слід уговорюватися через страх перед більшовиками. Більшовиків ми не боїмося. Сильнішої армії, ніж наша, ніхто тепер не має. Ми можемо рухатися вперед цілком самостійно. Назад ми не підемо. Ми дійшли до (свого – О. Ш.) кордону, тепер підходимо до меж російської землі й можемо допомогти вам. Але ми бажаємо знати відразу, що нам заплатять за нашу кров, яку нам доведеться пролити за вас." [1, с. 98]. У подальших переговорах з'ясувалося, що єдина "плата", яку вимагали поляки, – це українські землі до Одеси і Києва. На це А. Денікін, зрозуміло, не міг погодитися [1, с. 100–101] і продовжував наполягати на "крайній необхідності" в обопільних інтересах негайного наступу східної польської армії до лінії верхнього Дніпра" [1, с. 99]. Та все ж таки поляки, дозволивши перекинути зі Західного на Південний фронт Радянської республіки 43 тис. багнетів і шабель, спокійно спостерігали за тим, як Червона армія громить Білу. Цього А. Денікін так і не зміг зрозуміти й, пишучи свої мемуари, визнав: "Взагалі, події і настрої тодішньої Польщі нам були мало знайомі" [1, с. 96].

Саме в час агонії Добровольчої армії (січень 1920 р.) "Головний отаман" Армії УНР С. Петлюра написав до "начальника польського панства" Ю. Пілсудського "Меморандум", в якому нагадав про те, що це він (Петлюра – О. Ш.), "не бажаючи допустити ворога України – добровольчу армію під проводом генерала Денікіна – до окупування як Кам'янця, так і інших міст на Поділлі" мав честь звернутися до пана Начальника Панства з проханням зарядити заняття опускаємим українським військом місцевостей польськими військами". Обґрунтував це своє рішення голова Директорії, по-перше, тим, що в УНР і Польщі є спільний ворог – Добровольча російська армія, котра має на меті відновлення "єдиної, неділимої Росії" в її довоєнних межах, по-друге, "співділанням на ґрунті політичному і економічно-господарському між суміжними українським і польським народами", по-третє, тим, що він чув, що "в Високій особі Пана Начальника Панства, в Польському Уряді і кращих представниках польського народу – Українська держава, український нарід і Український Уряд мають щирих прихильників самостійної, незалежної і дужої України". У зв'язку з цим "Український Уряд не мав сумніву в тому що, вступаючи на територію України по запроханню, польські військові відділи і влада вступають, як заприязнені союзники, вступають не з метою окупації і використання тимчасового неладу в шерегах оборонців України, а з метою дати українському окупанту на посідаєму українською владою територію, з метою дати українському військовій і народові позбутися наслідків анархії, кинутої в їх шерехи зрадою генерала Тарнавського". С. Петлюра і його уряд настільки довіряли "лицарській Польщі" [2, с. 198], що навіть не "знаходили потрібним детально і скрупульозно умовлятися з Польським Урядом відносно того, які стосунки мають бути між українською цивільною владою і владою польською" [2, с. 195–196].

І от після всього цього, обурювався С. Петлюра, уряд і військо УНР зазнали від "агентів польської влади" тільки "гострого відношення і поневірянь", чим були "натурально здивовані" [2, с. 197]. Зокрема, військові частини й уряди були інтерновані, а "скарбові гроші, телеграфні, телефонні апарати, авта, приладдя й часті до авт, канцелярські пишучі машини й інше" – "одбиралось" [2, с. 198]. Далі "агенти польської влади на Поділлі", зазначено в "Меморандумі", взялися до "погвалтування самостійності і незалежності України", а саме: "скасували українські уряди", "позбавили урядовців законних службових прав", "обернули Український Університет і урядову школу юнкерів" в "приватні інституції" [2, с. 199]. На всі протести урядовців УНР, наголосив С. Петлюра, "польські власті відповідали, що їм рішуче нічого не відомо про заприязне-

ність між Україною й Польщею і вони не мають жадних вказівок на те, як ставитися до українських військових і цивільних урядовців, а тому і ставляться так, як вважають за потрібне" [2, с. 196–197].

Обманувся в поляках також "творець Радянської держави" В. І. Ленін. Як свідчила знана німецька комуністка К. Цеткін, в одній зі своїх розмов із Леніним, що відбулася після укладення Ризького миру 1921 р., "вождь світового пролетаріату" сказав наступне: ". Отже, сталося те, що, можливо, мало статися. Поляки бачили в червоноармійцях не братів і визволителів, а ворогів. Поляки міркували і діяли не як належить соціалістам і революціонерам, а як націоналісти і імперіалісти. Та революція, на яку ми розраховували в Польщі, не відбулася. Робітники і селяни, обмануті Пілсудським і Дашиньським, повстали, захищаючи свого класового ворога, дозволивши, щоб наші доблесні воїни з Червоної Армії помирили з голоду, загнані в пастки, побиті до смерті". Коли він так говорив, пише К. Цеткін, "на його обличчі відобразалося невимовне страждання" [цит. за: 3].

Навіть галицькі українці, котрі, здавалось би, мали знати поляків як ніхто і глибоко їх розуміти – і ті не раз відчували себе обманутими в своїх сподіваннях. Так, провідна українська галицька газета "Діло" у вересні 1922 р. зі здивуванням і обуренням писала, що польський уряд і не збирався виконувати взятих перед Лігою Націй зобов'язань "шанувати національні і віросповідні права національних меншостей", а почав реалізувати державну політику "Польща для поляків" [4, с. 32].

Один із відомих діячів ЗУНР І. Макух не дивився на поляків як на цілість, а розрізняв їх згідно з класовим підходом: "Польських селян, ремісників та робітників я трактував нарівні з українськими, але польську шляхту я думав відділити від польського населення, а навіть її зовсім виселити з нашого краю" [5, с. 225]. Трохи згодом він закидав полякам: "Франція подарувала для Польщі цілу армію Галлера, яка замість їти бити більшовиків, вдарила на нашу армію. Вона цим вирішила пролом нашого фронту і змусила нас перейти за Збруч" [5, с. 203]. Обурювало його й те, як поляки відрекомендують українців іноземцям: французький офіцер переказав йому слова "якогось польського генерала", що, мовляв, їхати до Станіслава не варто, бо "українці – це дикий народ, який ще живе в шатрах і вбиває всіх чужинців. Станіслав – це ніяке не місто, в ньому нема домів, а тільки буди" [5, с. 217]. Нарешті, І. Макух заявив, незважаючи на те, що частини Армії УНР "перші відбили більшовиків у вирішальному місці, під Замостем", "Польща зрадила Українську Народну Республіку і, всупереч договору з квітня 1920 р., признала решту України більшовикам, забравши для себе Підляшшя, Холмщину, Полісся, значну частину Волині." [5, с. 246, 247].

Осмисливши тодішні події, І. Макух із здивуванням і навіть захопленням відзначив "політичну спритність" поляків, їх уміння прораховувати різні можливості. Аналізуючи розклад політичних сил поляків, він виділив два "протилежних табори": один (із центром у Кракові, на чолі з Ю. Пілсудським) "стояв при центральних державах", другий (зі штабом в Парижі, під орудою Р. Дмовського) – "проповідував" орієнтацію поляків на Росію, а потім – на Францію й Англію. Здавалось би, це відображає фатальний розкол суспільства, однак, робить висновок І. Макух, у випадку поляків це правило не діє: "Звичайні поляки рахували, що той один з комітетів буде переможцем, сторона якого виграє війну. Виграє Антанта, то паризький комітет буде в праві, а краківський буде зрадником польської справи. Виграють центральні держави війну, то краківський комітет буде горою, а паризький буде зрадником" [5, с. 159–160].

Таким чином, виникає враження, що ті, хто вступав у відносини з поляками в часи утвердження ними своєї держави, або, подібно до А. Денікіна, "не були ознайомлені з їхніми настроями", або зовсім не розуміли їх, перебуваючи в полоні ілюзій, а тому діючи згідно з логікою, яку поляки не визнавали.

Перша ілюзія – що наявність спільного ворога робить поляків безумовними союзниками. Як бачимо, і А. Денікін, і С. Петлюра, і ЗУНР тут жорстоко прорахувалися. Польський уряд не тільки нехтував домовленостями і укладав за спинами своїх "союзників" зрадницькі угоди, а й "безпardonно" посилав війська, призначені для боротьби з більшовиками, для розв'язання своїх "вузькополітичних" проблем.

Друга ілюзія – "шляхетський" ("лицарський") національний характер поляків. А. Денікін сподівався на "вдячність" поляків за "лицарське з ними поводження" і очікував від них, що, як "шляхтичі", вони на бенкеті, виголошуючи тости, "від серця" побратаються з білогвардійцями і

віддадуть свої життя за "єдину і неділиму". А "віроломні" поляки хотіли тільки "плати за пролиту кров" у вигляді "Польщі від моря до моря" і навіть сприяли загибелі "дворянської армії". Також С. Петлюра був настільки засліплений образом "польського лицарства", що навіть не вважав зайвим укладати з ними нормальні договори і обурюється, що з петлюрівцями поляки вчиняють "як вважають за потрібне" – тобто як із "бидлом". Це його нічому не навчило, і він послав своє військо гинути за Польську державу, а потім знову дивувався, що "поляки зрадили УНР". Нарешті, І. Макух не міг зрозуміти, як це "шляхетний поляк" (генерал!) безсовісно (позаочі!) оббрихує українців у очах "європейця" і називає їх "диким народом".

Третя ілюзія – класова солідарність трудящих-поляків і трудящих-неполяків. Тут, як бачимо, прорахувались однаково і Радянська Росія, і ЗУНР. В. І. Ленін сподівався на те, що польські робітники і селяни з хлібом–сіллю зустрінуть "доблесних воїнів" Будьонного і Тухачевського, а вони, обмануті Пілсудським і Дашинським (соціалістами, між іншим) не тільки зупинили Червону армію, а й прирекли "своїх братів по класу", котрі потрапили в полон, на мученицьку смерть від поранень, голоду і знущань. Також І. Макух, бачачи в польських селянах, ремісниках і робітниках "рівню українцям", прикро розчарований у тому, що вони разом із шляхтою громлять війська ЗУНР, а в "демократичній" II Речі Посполитій ставляться до українців, як до "бидла".

Свідчення В. Леніна та І. Макуха (досвідчених політиків) спростовують ще одну ілюзію: виявилось, що класовий підхід до аналізу польського суспільства не дає позитивних результатів, тому що ні класові відмінності, ні політичні суперечності в кінцевому рахунку не перешкодили полякам домогтися своєї основної мети – утворення власної держави.

Із позицій сьогодення всі ці особливості "польського державотворення" добре вивчені й цілком зрозумілі. Так, неможливість погодження з росіянами (байдуже, "червоними" чи "білими") випливає з "месіанізму", згідно відповідно до якого поляки розглядали себе в "подвійній місії", як окреслив ще на початку 1830-х рр. А. Міцкевич, "укріпленого табору Європи проти Росії" і "цивілізаційної школи Азії": "Поляки прийняли свою подвійну місію і залишились їй вірні, їх історія – це безперервний ряд зусиль, спрямованих на те, щоб спочатку переламати силу сарацинів і татар, які були росіянами середніх віків, а потім силу московських деспотів, спадкоємців агресивної політики халіфату і ханства" [6, с. 380–381]. До цього додалося виховане протягом XIX ст. ледь чи не "фізіологічне" презирство поляків до росіян як "істот нижчого сорту". Ось, наприклад, яким згадував "начальник" Ю. Пілсудський себе в юності: "Всі свої мрії зосереджувалися тоді навколо повстання і збройної боротьби з москалями, яких я ненавидів із усього серця, вважаючи кожного з них негідником і злодієм. Це останнє, зрештою, було цілком слухним" [7, с. 7].

Третьою складовою "месіанізму" стала концепція "великодержавної Польщі в межах 1772 року". Наприклад, комісар іноземних справ Г. Чічерін на початку лютого 1920 р. доповідав В. Леніну: "Французьке радіо з Варшави говорить про те, що Польський уряд збирається вимагати від нас незалежності України, Білорусії, Литви і Латвії. З усього видно, що Польща збирається поставити великодержавні вимоги й оточити себе кільцем васальних держав. Або ми повинні відмовитися від України, або в результаті боротьби за Україну поляки підуть на Москву" [Цит. за: 8]. Ця остання складова виділилась в окрему ідеологічну течію – "прометеїзм". Головна мета цього напрямку, – відзначила Т. Симонова, – поділ Радянської Росії, пізніше – СРСР, за національними швами, зведення території Росії до території XVI ст., а також розширення сфери політичного і економічного впливу Польщі на сході шляхом утворення федерації в складі Фінляндії, Балтійських держав, Білорусії, України, Кримської і козацької держав, союзу держав Кавказу" [8].

"Месіанізм" і "прометеїзм" був основою й для ставлення II Речі Посполитої до українців [9, с. 334], щоправда, зі суттєвим "доповненням" у вигляді "політики кресової". Саме поняття "креси", як твердить Я. Кольбушевський, утверджувалося в польській суспільно–політичній думці протягом другої половини XIX ст., і найважливішою в ньому була "ідея нерозривної єдності" литовсько–руських "українних" земель із Річчю Посполитою [10, с. 41]. Згодом ідеологема "кресів" стала невід'ємною складовою політичної програми націоналістів, котрі, як зазначила М. Топольська, трактували її в сенсі колонізації й асиміляції "автохтонного населення" [11]. Незважаючи на наявність у польському панівному класі альтернативних поглядів на розвиток II Речі Посполитої [12; 13, с. 237], а також її зовнішньо-демократичну форму, саме націоналісти-

чна доктрина в цілому визначила ставлення поляків до національних меншин. "Польща стала унітарною державою, – відзначила Л. Мілякова, – що послідовно відмовляла своїм національним меншостям у праві на територіальну і культурну автономію" [14].

Тепер щодо особливостей польського соціалістичного руху. Ю. Пілсудський визнав: "Я назвав себе соціалістом в 1884 р. Кажу – назвав, тому що це зовсім не означало набуття мною незламних і усталених переконань про істинність соціалістичної ідеї" [7, с. 5]. Якщо спочатку для нього соціалізм був "модою", то згодом набув виразно націоналістичного забарвлення і був повністю підпорядкований ідеї утворення незалежної держави. Ось як польський автор охарактеризував погляди якогось Т. Катенбах – "типового польського соціаліста": "Як і багатьох інших, його шлях до незалежності розпочався в організаціях, що мали виразне соціалістичне походження, однак його соціалізм був, як він сам пише, "в стилі Жеромського". Жеромського турбувала тільки справа польського робітника. Катенбах любив "Червоний Прапор" або "На барикади, люду робочий", оскільки це були пісні, що співали польські робітники, яких він бачив у колонах, які виступали проти російських окупантів. Доля робітників інших країн була йому цілковито чужа: "Особливо я не міг змусити себе відчувати симпатію до робітника німецького або російського" [15]. Схожу думку висловлюють і сучасні польські історики: "Рано оформлена польська національна ідентичність зберігала привабливість для людей найрізноманітнішого походження, які прагнули до просування по соціальних сходах, і забезпечувала продовження асиміляційних процесів аж до минулого століття. Однак одночасно з цим "польськість" почали дедалі чіткіше сприймати як загрозу для українців, білорусів, литовців і євреїв, що мало наслідком посилення їхніх національних почуттів і наростання конфліктних ситуацій" [17, с. 15–16].

Усе це, як випливає із свідчень А. Денікіна, С. Петлюри, В. Леніна та І. Макуха, виявилось для них цілковито неочікуваним. Пояснень цього можна навести кілька. По-перше, всі вони керувались у своїй "польській політиці" не реальними знаннями, а власними уявленнями про поляків та їхні наміри. По-друге, не слід відкидати й того зовнішнього "блиску і витонченості", яким польську культуру уявляли зовнішні спостерігачі. Ю. Пілсудський відверто говорив про те, що культура служить "для прикриття наготи суспільних факторів" [7, с. 13], а отже, її також слід використовувати для реалізації політичних цілей. По-третє, польський соціалістичний рух доволі рано був підпорядкований цілком націоналістичній політиці, тому класово-інтернаціоналістичні постулати для аналізу умонастроїв польського суспільства не тільки не надавались, а й перешкоджали більш-менш адекватному їх зрозумінню.

Звичайно, характеризуючи процес становлення II Речі Посполитої, слід згадати і про ті сили, для яких політика молодшої держави була зрозумілою від самого початку – це правлячі кола Франції, Великобританії і США. Як показали Ю. Дьяков і Т. Бушуєва, саме держави-переможці наділили Польщу особливою, ключовою функцією і спонукали її перетворення в "опорний пункт як французької, так і англосаксонської системи Версаль", що мав не тільки "сторожити" Німеччину на сході, а й "перешкоджати прориву Радянської Росії в Центральну Європу" [16, с. 32].

Підсумовуючи, слід ствердити, що успіх у процесі утворення II Речі Посполитої, крім інших факторів, був зумовлений і тим, що польське суспільство виробило цілковито новий підхід до політичних відносин, базований на підпорядкуванні всіх суспільно-політичних сил вищій меті – утворенню національної держави, який виявився цілковито неочікуваним для сусідніх народів.

#### *Список використаних джерел*

1. Деникин А. И. Поход на Москву ("Очерки русской смуты"). – К.: Воениздат, 1990. – 288 с.
2. Петлюра С. В. Меморандум до Юзефа Пілсудського: Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К.: Дніпро, 1993. – С. 194–205.
3. Nowak J. R. Jak uratowaliśmy Europę // [http://www.polonica.net/jak\\_uratowalismy\\_Europe.htm](http://www.polonica.net/jak_uratowalismy_Europe.htm)
4. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939). – Тернопіль, 2002. – 184 с.
5. Макух І. На народній службі: Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.
6. Mickiewicz A. [Grabież bibliotek] // *Dzieła wszystkie*. – Warszawa, 1936. – Т. 7. – 535 s.
7. Józef Piłsudski o sobie. Z pism, rozkazów i przemówień komendanta / Zebra. i wyd. Z. Zygmuntowicz. – Warszawa–Lwów: Panteon Polski, 1929. – 128 s. // Reprint z oryginału. – Warszawa: Omnipress, 1989.
8. Симонова Т. М. "Прометеизм" во внешней политике Польши. 1919–1924 гг. // Новая и Новейшая история. –

2002. – № 4 // <http://vivovoco.rsl.ru/vv/journal/newshist/poland.htm> 9. Историография истории Украинской ССР / Ред. колл. И. С. Хмель (отв. ред.), Н. Н. Варварцев, А. В. Лихолат и др. – Киев: Наукова думка, 1986. – 555 с. 10. Kolbuszewski J. Kresy. — Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1997. — 256 s. 11. Topolska M. B. Kresy – pomiędzy faktami a legendą // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białoruś // KAMUNIKAT. org 12. Репринцев В. Украина в польских внешнеполитических доктринах // Украинская государственность в XX веке (Историко–политологический анализ) / Рук. авт. колл. А. Дергачёв – Киев: Політична думка, 1996 // <http://litopys.org.ua/ukrxxr/a08.htm> 13. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. – К.: Генеза, 1994. – 368 с. 14. Милякова Л. Б. Разработка концепций моноэтнического государства в Польше (1918–1947 гг.) // Саратовский государственный университет. Славянский сборник (вып. 6) // [http://www.sgu.ru/faculties/historical/sc.publication/vseob.hist./slavyanskiy\\_sbornik/milyakova.php](http://www.sgu.ru/faculties/historical/sc.publication/vseob.hist./slavyanskiy_sbornik/milyakova.php) 15. Roman Maciej. Tadeusz Katelbach – typowy przedstawiciel swojego pokolenia // Prawica polska. Pismo społeczno–polityczne. – № 18 // [http://www.prawicapolska.pl/pp/18/pp18\\_07b.shtml](http://www.prawicapolska.pl/pp/18/pp18_07b.shtml) 16. Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы. – М., 1992. 17. Тымовский М., Кеневич Я. Хольцер Е. История Польши / Пер. с польск. – М.: Весь Мир, 2004. – 544 с.

**Alexander Shama**

#### TO THE QUESTION ON PERCEPTION OF PROCESS OF CREATION OF II POLISH REPUBLIC DIFFERENT POLITICAL FORCES OF UKRAINE AND RUSSIA

Certificates of representatives of different political forces of Ukraine and Russia on perception by them of process of creation of II Polish Republic are analyzed. It is shown, that for "red" and "white" Russia, UNR and ZUNR actions of Polish "partners" frequently were unexpected and unforeseen.

УДК 351.853 + 94 (477.8)

**Наталія Заставецька**

#### ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І ТОВАРИСТВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1930-ТІ РР.)

*Проаналізовано діяльність польських громадських організацій і товариств у сфері збереження пам'яток історії та культури краю в міжвоєнний період.*

Історико-культурна спадщина – один із основних чинників самовизначення нації, тому питання, пов'язані з її збереженням, нерідко є засобом впливу на суспільну свідомість із боку конкретних осіб, політичних сил і навіть держави. Закономірно, що дослідження історичного зрізу пам'яткоохоронної проблематики вирізняються значною актуальністю.

Із урахуванням характеру становища західноукраїнських земель у міжвоєнний період привертає увагу діяльність на так званих "східних окраїнах" польських громадських організацій і товариств, зокрема у сфері збереження пам'яток історії та культури. Науковий доробок дослідників із даної теми незначний. Серед основних – публікації польських істориків Є. Капвона [16], С. Османа [22] А. Яновського [15] та вітчизняних – Н. Кінд-Войток [1–2], В. Парація [6], О. Петровського [7–8] й ін. При цьому розстановка акцентів у роботах учених зміщена на окремі аспекти проблеми, як от діяльність Подільського товариства туристично–краєзнавчого у Те-



рнополі (поглиблено вивчали Є. Капвон, В. Парацій) чи Польського товариства краєзнавчого на теренах Другої Речі Посполитої (А. Яновський, С. Осман). Наукові пошуки О. Петровського та Н. Кінд–Войтук звужені територіально: перші – межами Східної Галичини, другі – Волині. Історіографічний огляд підводить до потреби комплексного й узагальненого дослідження проблематики. Тому мета нашої роботи – проаналізувати діяльність польських громадських організацій і товариств на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. у сфері збереження пам'яток історії та культури.

Відповідно до окресленої мети виділено такі завдання: виокремити та обґрунтувати загальні тенденції функціонування польських громадських організацій і товариств на території Західної України у міжвоєнний період; проаналізувати пам'яткоохоронний аспект діяльності визначених осередків; показати значення роботи таких об'єднань в охороні старовини краю.

Після Першої світової війни та відродження Другої Речі Посполитої особливого поживлення набув процес утворення та відновлення різного роду польських організацій, зокрема й на захоплених українських землях. Так, наприклад, у 1920–1930-і рр. тільки у Львові нараховувалося близько 100 товариств різного спрямування [24, с. 366]. Однак збереження старовини безпосередньо стосувалося до мали здебільшого краєзнавчо-туристичної, науково-історичної, культурно-освітньої та суспільно-політичної організації. Їх діяльність частково визначали політичні реалії розвитку держави та програмні засади правлячих партій. Нагадаємо, що як ендеки, так і пілсудчики вважали Західну Україну споконвічною польською землею. У ставленні до "українського питання" перші пропонували програму національної, а другі – державної асиміляції, основним завданням якої було, за умови збереження національності, сформувати у "меншин" свідоме почуття приналежності до польської держави [3, с. 121].

Цілеспрямованість внутрішньої та зовнішньої політики Другої Речі Посполитої стала своєрідним поштовхом до розгортання туристично-краєзнавчого руху. Діяльність польських товариств даного спрямування на західноукраїнських землях, поряд із стимулюванням економічного і культурного розвитку регіону, мала на меті сприяти розчиненню останнього у кордонах відновленої держави. До завдань таких осередків належало здебільшого визначення історичної цінності окремого краю та пропаганда локальної культури його населення. Ендецькі ідеологи зводили українців у Польщі до рівня окремих етнічних груп – гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо, а не частини великого народу, здатного до самостійного державотворення. Широкого розмаху набирали так звані гуцульський і лемківський регіоналізми. На думку військової верхівки, їх полонізація, з огляду на розташування у важкодоступних гірських районах і притаманний консерватизм, вирізнялася проблематичністю. Тому поляки застосовували тактику відокремлення цих етнічних груп і протиставлення їх українському національному організмові. Таку мету мало, зокрема, Товариство приятелів Гуцульщини, утворене в 1933 р. у гірських районах Станіславівського воєводства [3, с. 124]. Для її реалізації об'єднання використовувало краєзнавчо-туристичну і пам'яткоохоронну діяльність, підвалинами якої визначили культ самотності гуцулів. Науково-дослідну роботу з археології, історії, культури та етнографії провадили діючі у межах товариства Коло наукове та Комісія з "охорони свойщини" [39, арк. 9–9 зв.]. В рамках статуту було ініційовано організацію наукової станції та музею у Жаб'ї [38, арк. 16–17 зв.; 40, арк. 19–25 зв.].

Із 1925 р. розпочало роботу Подільське товариство туристично-краєзнавче (ПТТК) у Тернополі (початкова назва – Воєводське товариство туристично-краєзнавче [11, арк. 1]) – перше на Поділлі та п'яте за організаційними показниками й авторитетом у всій Речі Посполитій [16]. Ініціатива заснування належала референтові туристики Тернопільського воєводського уряду Т. Кунзеку. Першим головою обрали старосту Р. Коньцовіча, а з 1930-х рр. його посадові обов'язки передано Т. Кунзеку [11, арк. 1; 20]. Передбачалося, що новостворена організація сприятиме пізнанню краю, збереженню його пам'яток, культурному розвитку населення та економічному збагаченню земель [6, с. 174–175; 20]. До основних завдань належали: збирання і популяризація краєзнавчих матеріалів; нагромадження пам'яток і закладання місцевих краєзнавчих музеїв; виголошення доповідей, читання лекцій, організація конференцій, пропаганда через пресу, зокрема й власне друковане видання; утворення на теренах воєводства відділів для підтримки діяльності товариства; організація і проведення краєзнавчих та регіональних виставок; видання карт, путівників, альбомів, фотографій, проспектів, брошур, плакатів тощо;

опіка над пам'ятками історії та культури; налагодження співпраці з подібного роду закордонними товариствами [8, с. 112; 16].

У діяльності ПТТК можна виділити кілька етапів. Організаційний – етап пошуку форм та методів роботи – тривав із 1925 р. до 1928 р. й умовно закінчився виданням "Путівника по воеводстві Тернопільському". У книзі акумульований перший досвід товариства не тільки у справі організації туристичного руху, а й у проведенні обліку та реєстрації пам'яток [21]. Було утворено 16 повітових відділень, а саме у Борщеві, Заліщиках, Золочеві, Тереховлі, Перемишлянах, Бучачі, Чорткові, Підгайцях, Бережанах, Зборові, Копичинцях, Радехові, Збаражі, Скалаті, Бродах і Кам'янці. Кількість членів у Тернопільському осередку становила 182 осіб, а у філіях – понад 300 осіб [9, арк. 1–1 зв.; 11, арк. 1; 16]. На рівні з провідними польськими товариствами ПТТК брало участь в організації Зв'язку польських товариств туристичних, ставши згодом його повноправним членом.

Наступний етап хронологічно об'єднав два звітних періоди – 1928–1930 рр. та 1930–1931 рр. – і вирізнявся реорганізаційними змінами й активізацією діяльності (на загальних зборах ПТТК у 1930 р. змінено значну частину статуту; кількість краєзнавців зросла до 1038 осіб [16]). У 1928 р. Тернопільське воеводське управління наділило осередок функціями Товариства опіки над пам'ятками минулого, що стало підставою для створення у рамках відділу спеціальної секції з охорони та консервації пам'яток [11, арк. 2]. Активну діяльність зі збереження старовини розгорнули повітові представництва. Так, стараннями Борщівської філії відновлено місцевий замок, Золочівської – ініційовано акцію опіки над старовиною, у т. ч. й замком короля Яна Собеського, Тереховлянської – законсервовано окремі об'єкти у місті, Перемишлянської – здійснено інвентаризацію пам'яток, Бучацької – їх реєстрацію, Підгаєцької – придбано фотоапарат для документування стану пам'яток [16], Заліщицької – впорядковано ряд придорожніх хрестів, зруйнованих під час війни [6, с. 176; 10, арк. 1 зв.].

Плідною була робота ПТТК й у сфері музейного будівництва. На базі зібраних під час експозицій предметів старовини з 1929 р. почав діяти краєзнавчий музей у Заліщиках [10, арк. 1–1 зв.], готували матеріали для Зборівського регіонального музею, планували відкриття таких установ у Бережанах, Бучачі, Перемишлянах та Золочеві [16]. Польські краєзнавці негативно оцінювали інтенсивний розвиток українського музейного руху на теренах, вбачаючи у ньому небезпеку для майбутнього Другої Речі Посполитої. Відтак, форсували розв'язання проблеми функціонування воеводського краєзнавчого музею [25, арк. 4–5; 26, арк. 1].

Популяризуючи край та його пам'ятки, члени товариства публікували статті у провідних періодичних виданнях Варшави, Кракова та Львова. Вийшла з друку низка книг із цінною інформацією про об'єкти історико-культурної спадщини воеводства, їх пам'яткову цінність і вагу для прийдешніх поколінь. Серед таких – "Монографія повіту Золочівського" (1928 р.), "Історія міста Золочева" (1929 р.), "Путівник по Заліщиках і південно-східній частині воеводства" (1929 р.), брошура Т. Кунзека "Наше Поділля", альбом "Замки Поділля", проспект "Огляньте Поділля" (польською, французькою та німецькою мовами) (1930–1931 рр.) [6, с. 175; 16].

Економічна криза в державі та, як наслідок, спад зацікавлення туризмом негативно позначилися на діяльності ПТТК. Цей етап тривав із 1931 р. до 1934 р. Попри зменшення кількості членів, товариство намагалось адекватно реагувати на ситуацію й організовувати діяльність таким чином, щоби не втратити провідних позицій у регіоні. Його представники плідно працювали на міжнародному форумі в рамках з'їзду Асоціації слов'янських товариств туристичних у Львові (1932 р.) і вже через рік ініціювали проведення в Олеську краєзнавчого з'їзду, який став значним кроком до консолідації польського краєзнавчо-туристичного руху. Делегація ПТТК брала участь у роботі Зв'язку польських товариств туристичних, а у 1933 р. на спеціальне запрошення, – у з'їзді Польського товариства краєзнавчого. Провідною ідеєю останнього було об'єднання всіх польських краєзнавчо-туристичних організацій під керівництвом ПТТК [16]. Показовим у цьому напрямку стало входження в організацію Волинського товариства краєзнавчого та опіки над пам'ятками минулого і, як результат, утворення Волинського воеводського округу ПТТК [23]. Шукаючи шляхів виходу з кризи, до злиття схилились і подільські краєзнавці [16, 22]. З обговорення цього питання розпочався четвертий етап діяльності товариства – етап реанімації та відродження (1934–1939 рр.).

7 жовтня 1934 р. у Тернополі відбувся перший З'їзд керівників і делегатів відділів та кіл ПТТК. Серед основних питань – дискусія з приводу можливого злиття товариств [46]. Її безо-

середні результати для нас, на жаль, недоступні. Втім, із аналізу матеріалів можемо зробити висновок, що ПТТК так і залишилося самостійною одиницею польського туристично-краєзнавчого руху. Для оптимізації діяльності було встановлено правила автономної роботи відділень, уточнено механізм співпраці з центральним осередком. У 1936 р. утворено окрему Секцію кіл краєзнавчих молоді шкільної з покликанням формувати мережу філій ПТТК при закладах освіти.

У практиці збереження пам'яток товариство продовжувало розробляти визначені напрямки. Перший – пропаганди та популяризації – підсилено виданнями: "Збараж в минулому і сучасності", "Путівник по Бережанах і околицях", "Путівник по Скалаті і повіті", "Земля Подільська" Т. Кунзека [18] та "10-ліття Восводства Тернопільського". В межах напрямку реставрації та консервації розпочато роботи над замковими спорудами у Кудринцях, Чорткові, Кривчі та Олеську. Продовжували збирати предмети старовини центральний та провінційні повітові музеї [11, арк. 2, 4; 13; 29, арк. 3–3 зв.].

На кінець 1938 р. структура Подільського товариства туристично-краєзнавчого була такою: основний відділ у Тернополі, який охоплював центральне управління та 11 секцій, і 22 повітових відділення (15 із них діяли активно, 4 – недостатньо ефективно, а 3 були повністю бездіяльними) [8, с. 113; 16].

Подібним організаційно та функціонально було засноване в 1927 р. у Луцьку Волинське товариство краєзнавче та опіки над пам'ятками минулого [1, с. 12]. Визначені статутом завдання полягали у збиранні, опрацюванні та популяризації краєзнавчих матеріалів, організації дослідження й збереження об'єктів історико-культурної спадщини воєводства. Серед засобів досягнення – інвентаризація та фотографування пам'яток, креслення планів; нагромадження предметів старовини та відкриття музеїв; консервація пам'яток археології, історії та мистецтва; придбання у власність замків, палаців, каплиць; організація публічних виставок і лекцій для пропаганди цінностей краю [36, арк. 7–7 зв.].

Товариство мало центральне відділення у м. Луцьку й місцеві повітові філії. Головою обрало Ф. Ксієнжопольського. Уже на кінець 1931 р. нараховувалося 313 членів організації (180 – у Луцьку, 20 – у Дубно, 43 – у Костополі, 22 – у Ковелі, 28 – у Кременці, 20 – у Сарнах) [33, арк. 1].

Серед перших пам'яткоохоронних кроків товариства варто виділити формування реєстру пам'яток Волині, проведення рятувальних робіт на руїнах замків у Тайкурах Здолбунівського повіту і Козині Дубненського повіту, консервацію замку Любарта та руїн вірменського костелу в Луцьку, організацію двох краєзнавчих виставок, роботу в Окружній комісії консерваторській, проведення краєзнавчих екскурсій для огляду пам'яток та виховання пошани до них [17, арк. 1; 33, арк. 2–3, 5; 41; 42, арк. 3; 43, арк. 3].

Значну роль у практиці збереження рухомих пам'яток відводили музеєві, котрий заснувало Волинське товариство краєзнавче та опіки над пам'ятками минулого у 1929 р. в Луцьку [12, с. 276]. Він став не тільки спеціалізованою центральною установою воєводства, а й сподвижником та координатором музейництва краю. Лише за 1931 р. музей відвідало 1450 осіб, серед яких – міністр робіт публічних генерал Нойгебауер та міністр реформ земельних Козловський [32, арк. 6].

Як уже було зазначено, у 1933 р. Волинське товариство краєзнавче та опіки над пам'ятками минулого органічно влилось у Польське товариство краєзнавче (ПТК). Останнє вирізнялося глибокими пам'яткознавчими традиціями та широкою організаційною базою. Крім збирання краєзнавчих матеріалів та їх популяризації, об'єднання формувало завдання досліджувати, збирати та інвентаризувати пам'ятки, комплектувати збірки, ініціювати заснування музеїв та опікуватись їх діяльністю, пропагувати ідею збереження історико-культурної спадщини і на її основі доводити неподільність українського та польського етносів. Загальнопольський характер організації забезпечували завдяки функціонуванню мережі осередків на всій території Другої Речі Посполитої, зокрема на захоплених українських землях [14, арк. 1; 15; 30–31].

Із 1935 р. в Луцьку почало діяти Волинське товариство приятелів наук (ВТПН). До його безпосередніх обов'язків належала координація діяльності наукових установ воєводства. Разом із тим, товариство проводило історико-краєзнавчі дослідження Волині, збирало експонати для поповнення колекцій польських музеїв [1, с. 12; 2].

Першим із таких під патронат товариства перейшов Волинський музей у Луцьку. Його функціонуванням, зокрема, та збереженням старовини, загалом, займалася спеціалізована секція музейно-бібліотечної комісії ВТПН [12]. Завдяки численним розвідкам та експедиціям товариства фонди музею періодично поповнялися цінними предметами з археології, історії, етнографії краю [44, с. 290]. Інтенсивний процес збору матеріалів, з одного боку, та недостатність фінансування для розширення установи – з іншого, призвели зрештою до перевантаження музею [12, с. 297]. Аналогічна ситуація спостерігалася також в інших музейних осередках регіону. Наростання негативних тенденцій викликало занепокоєння польських наукових кіл. Свою позицію в дискусії про перспективи функціонування даної галузі охорони пам'яток виклав провідний археолог, хранитель Волинського музею Я. Фіцтке. Дослідник визнавав за доцільне створення і налагодження ефективної роботи у краї ряду музейних установ із обов'язковою їх спеціалізацією. Для подолання кризових явищ повітові музеї мали бути насамперед пам'яткоохоронними: цікавитись усіма видами пам'яток, але не всіма поповнювати власні колекції. При цьому керівну роль відводили музеєві Волинського товариства приятелів наук у Луцьку, який мав би не централізувати музейний рух у краї, а лише узгоджувати плани роботи закладів, визначати спрямування окремих музеїв, усувати зайву конкуренцію у зборі матеріалів, надавати методичну допомогу і налагоджувати співпрацю з урядовими інституціями і громадськими організаціями [4].

Товариство приятелів Музею регіонального землі Дубненської, засноване у 1937 р. окреслило як мету сприяння поживленню музейного і науково-дослідницького руху краю. Об'єднання опікувалося діяльністю музею, збирало експонати, підтримувало акції з охорони пам'яток Волині [35, арк. 1].

Своєрідні прояви збереження історико-культурної спадщини (насамперед, пропаганда та популяризація) характерні для ряду польських наукових громадських організацій і товариств. Серед останніх відзначимо Товариство історичне, Товариство любителів минулого Львова, Товариство дослідження історії оборони Львова і воєводств південно-східних тощо [24; 37, арк. 2].

Окремий аспект охорони культурної спадщини представлений діяльністю організацій і товариств із збереження так званих "пам'яток воєнної історії" – впорядкування могил польських воїнів, які загинули у боях Першої світової війни, збирання матеріальних свідчень про події, передання їх у музеї, спорудження пам'ятників тощо. Провідними серед таких об'єднань були "Польське товариство опіки над могилами героїв" [28, 34] та "Спілка оборонців Львова 1918–1919 рр." [7, с. 297].

Отже, функціонування польських громадських організацій і товариств на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. було тісно пов'язане з основними векторами внутрішньої політики уряду. В основу пам'яткоохоронної діяльності установ влада поклала державну потребу ідеологічного обґрунтування історико-культурної спадщини. Представники польської наукової еліти трактували пам'ятки Західної України як набуток власної історії та культури і на цій підставі пропагували невід'ємність краю від Другої Речі Посполитої. Практичні кроки у сфері збереження пам'яток, із одного боку, сприяли порятунку ряду архітектурних споруд регіону (замків, палаців, костелів, каплиць тощо), виявленню та музеєфікації численних рухомих предметів старовини, а з іншого – збіднювали українську історико-культурну спадщину через вилучення цінних експонатів і передавання їх у центральні польські музеї. В цілому ж, досвід пам'яткоохоронної діяльності польських громадських організацій і товариств на західноукраїнських землях є актуальним для сучасного українського пам'яткознавства й потребує подальшого вивчення.

#### *Список використаних джерел*

1. Кінд-Войтюк Н. Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920-х–1930-х роках // Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – 20 с.
2. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 р.) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 5. – С. 136–140.
3. Комар В. Л. "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120–128.
4. Манько М. Ян Фіцтке про перспективи

розвитку музейної справи на Волині напередодні другої світової війни // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали I науково-практичної конференції присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16-17 червня 1994 року. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 9. 5. Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині в 1921 – 1939 рр. // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16-17 червня 1994 року. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 7. 6. Парацій В. Подільське туристично-краєзнавче товариство (1925–1939рр.): аспекти краєзнавчої і пам'яткоохоронної діяльності // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції 19 листопада 2004 р. / Відпов. ред. Я. Малик. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 171–179. 7. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 295–299. 8. Петровський О. М. Взаємодія органів влади та громадських організацій на території Східної Галичини з питань охорони пам'яток історії та культури (1921 – 1939 рр.) // Сторінки історії. – К., 2006. – Вип. 23. – С. 111–117. 9. Do Wydziału Wojewódzkiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego przy Urzędzie Wojewódzkim w Tarnopolu. Zbaraz (13. 01. 1926) // Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1 арк. 10. Do Zarządu Wojewodskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu. Sprawozdanie oddziału Zaleszczyckiego za rok 1928 // ДАТО. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 3. – 5 арк. 11. Dziesięciolecie istnienia i działalności Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego (1935) // ДАТО. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 6. – 8 арк. 12. Fitzke J. Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku // Ziemia. – 1937. – № 11–12. – S. 276–279. 13. Imponujący dorobek Podolskiego Tow. Tur.-Kraj. // Wiadomości turystyczne. – 1939. – 20 czerwca. – S. 8. 14. Inwentaryzacja przedmiotów i zabytków krajoznawczych // Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 18. – 20 арк. 15. Janowski A. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze // Ziemia. – 1927. – № 11. – S. 180–182. 16. Kapłon J. Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Zarys dziejów // [http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx\\_podole](http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_podole) 17. Komunikat (б/д) // Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 241. – 1 арк. 18. Kunzek T. Ziemia Podolska. Opis krajoznawczo-turystyczny województwa Tarnopolskiego z 26 ilustracjami i marką. – Tarnopol: Nakładem sekcji popierania turystyki Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu; drukarnia Podolska, 1935 r. – 48 s. 19. Muzeum Wołyńskie w Łucku (Zamek Lubarta, w r. 1931) // Ziemia. – 1932. – № 10, 11, 12. – S. 279. 20. Organizacja T-wa Krajoznawczego w Tarnopolu // Głos Polski. – 1925. – 19 lipca. – S. 4. 21. Orłowicz M. Przewodnik po Województwie Tarnopolskiem // Ziemia. – 1928. – № 17. – S. 279. 22. Osman S. Krzemieniec na kartach historii Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // [http://khit.pttk.pl/teksty/krzemieniec\\_na\\_kartach.pdf](http://khit.pttk.pl/teksty/krzemieniec_na_kartach.pdf) 23. Pamiętając o kresach // [http://khit.pttk.pl/teksty/pamietajac\\_o\\_kresach.pdf](http://khit.pttk.pl/teksty/pamietajac_o_kresach.pdf) 24. Pisulińska J. Historycy i historia w lwowskich towarzystwach naukowych okresu międzywojennego // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. V. / Red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2007. – S. 366–385. 25. Podolskie Tow. Turystyczno-Krajoznawcze do Ministra Pracy i Opieki Społecznej w Warszawie (12. 05. 1930) // ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 859. – 10 арк. 26. Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze do p. Wojewody w Tarnopolu (5. 05. 1930) // ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 859. – 10 арк. 27. Sprawozdanie oddziału Zaleszczyckiego Wojewódzkiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu za rok 1929 // ДАТО. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 3. – 5 арк. 28. Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Opieki nad grobami Bohaterów (Towarzystwa Polskiego żałobnego krzyża) za rok 1925. – Lwów: Drukarnia Stanisława Küblera, 1925. – 31 s. 29. Sprawozdanie Widziału Centralnego Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od 1.09.1935 r. Do 31. 08. 1936 r. // ДАТО. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 8. – 6 арк. 30.

Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r. // Ziemia. – 1936. – № 6. – S. 275–284. 31. Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // Ziemia. – 1939. – № 5–6. – S. 181–199. 32. Sprawozdanie za rok 1931 z działalności Muzeum Wołyńskie w Łucku (Zamek Lubarta) // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 8. – Спр. 707. – 10 арк. 33. Sprawozdanie Zarządu Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości z działalności za rok 1931 (12. 04. 1932) // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 8. – Спр. 707. – 10 арк. 34. Statut "Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów" (24. 06. 1925) // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9 а. – Спр. 112. – 7 арк. 35. Statut Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Regionalnego Ziemi Dubieńskiej w Dubnie (1937) // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9 а. – Спр. 581. – 8 арк. 36. Statut Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości (1931) // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1842. – 12 арк. 37. Towarzystwo Badania Historji Obrony Lwowa i Województw Południowo–Wschodnich do Urzędu Wojewódzkiego (25. 01. 1932) // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 238. – 2 арк. 38. Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyzny do Wojewódzkiego Komitetu Funduszu pracy w Stanisławowie (27. 09. 1934) // Державний архів Івано–Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 370. – Оп. 1. – Спр. 18. – 25 арк. 39. Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyzny. Ekspozytura Zarządu Głównego w Stanisławowie (1938) // ДАІФО. – Ф. 2 cz. – Оп. 1. – Спр. 1552. – 40 арк. 40. Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyzny. Projekt organizacji Stacji Naukowej i Muzeum Huculskiego w Żabjem (1935) // ДАІФО. – Ф. 370. – Оп. 1. – Спр. 18. – 25 арк. 41. Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku // Ziemia. – 1928. – № 12. – S. 187. 42. Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami Przeszłości (1929) // ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1 т.1. – Спр. 3337. – 6 арк. 43. Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami Przeszłości do Pana Architekta Rejonowego w Łucku (18.02.1931) // ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 24. – Спр. 7. – 38 арк. 44. Wołyńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w r. 1937 // Ziemia. – 1937. – № 11–12. – S. 289–290. 45. Z Oddziału Woł. Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Krzemieńcu // Życie krzemienieckie. – 1933. – № 8 (sierpień). – S. 349. 46. Zjazd delegatów oddziałów i kół Podolskiego Towarzystwa Turystyczno–Krajoznawczego // Głos Polski. – 1934. – 21 października. – S. 2–3.

**Nataliya Zastavetska**

#### **SIGHTSAVING ASPECT OF THE ACTIVITIES OF THE POLISH PUBLIC ORGANIZATIONS AND COMMUNITIES IN WESTERN UKRAINE (1920–1930-TH)**

**In this article we analyzed the activities of the polish public organizations and communities in the sphere of saving sights of history and culture in Western Ukraine in the period between wars.**

УДК 94 (438)

Ірина Лазнева

## УКРАЇНА–БРАЗИЛІЯ: СПІВПРАЦЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТ.

*Проаналізовані основні перспективні напрямки українсько-бразильського співробітництва в економічній сфері та їх реалізацію, наведено огляд нормативних документів, що регулюють відносини між двома країнами у зазначеній сфері, проаналізовані показники торговельно-економічних відносин, розглянуті основні проблеми, що стримують розвиток економічної співпраці двох країн.*

Відновлення незалежності Української держави створило передумови для всебічного розвитку міжнародних контактів із країнами Латинської Америки, зокрема з Бразилією. Активна політика двох сторін, спрямована на встановлення взаємовигідних економічних зв'язків після відновлення незалежності Української держави, дає позитивні результати. Однак потенціал двостороннього економічного співробітництва України з Бразилією ще недосить вивчено, в той час як слід враховувати, що Бразилія – один із основних економічних партнерів України на латиноамериканському континенті. Тому метою даної статті є аналіз основних етапів становлення та розвитку економічних відносин між Україною і Бразилією, визначення пріоритетних напрямків економічної співпраці й аналіз факторів, що стримують їх розвиток. Адже саме Бразилія, на думку автора, може стати для України воротами на ємний латиноамериканський ринок.

В українській історіографії, а також у літературі зі суміжних із темою статті наукових дисциплін (політологія, міжнародні відносини, економіка України, статистика) нема спеціальних досліджень торговельно-економічного співробітництва України та Бразилії на межі ХХ–ХХІ ст., нема цілісного викладу цього аспекту й у працях, тема яких сформульована ширше, як, наприклад кандидатська дисертація українського дослідника А. Бредихіна [1].

Деякі проблеми взаємин між двома країнами розглянуті в наукових працях А. Бредихіна, В. Кириченка, В. Красильчука, В. Чабаного, С. Проскуркіна [2]. У цілому слід зазначити, що автори даних досліджень проаналізували тільки окремі напрями економічного співробітництва між Україною та Бразилією, акцентуючи увагу здебільшого на визначенні можливих перспективних ніш для українських товаровиробників на бразильському ринку, водночас ігноруючи аналіз сучасного стану економічних відносин із визначенням досягнутих та втрачених можливостей. У деяких працях українських експертів містяться кількісні дані з того чи іншого року, інформація про причини змін обсягів двосторонньої торгівлі між Україною та Бразилією [3]. Звичайно, найповніше, хоча все таки не в повному обсязі, цю інформацію подано в українських статистичних джерелах.

Після розпаду СРСР і проголошення у 1991 р. державної незалежності України, були встановлені дипломатичні відносини між Федеративною Республікою Бразилія та Україною, але головні напрями і перспективи економічного співробітництва між двома країнами були визначені значно пізніше. Лише у жовтні 1995 р. під час офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Бразилії з метою інтенсифікації двосторонніх відносин і поліпшення розвитку товарообміну між країнами була підписана угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Бразилія про торговельно-економічне співробітництво, що визначала основні напрями та форми співпраці обох держав.

Зокрема в статті 7 окреслені наступні форми співробітництва між країнами: взаємодія між суб'єктами економічного співробітництва, між малими та середніми підприємствами; обмін економічною та юридичною інформацією; створення спільних підприємств; співробітництво між фінансовими установами; візити, контакти та діяльність, спрямована на поліпшення співробітництва між представниками підприємств і економічних організацій, а також створення відповідних механізмів та установ; участь у ярмарках і виставках, семінарах та конференціях, які

проводять на територіях кожної зі Сторін, технічна допомога та консультативні послуги; обмін торговельними делегаціями і взаємними візитами підприємців [4, арк. 2].

На початку 1990-х років із приходом до влади в Бразилії Уряду Ф. Кардозу створилися позитивні умови для поживлення двосторонньої економічної співпраці між нашими країнами. Позитивно оцінювали можливості розбудови двосторонніх економічних відносин у рамках підготовки до першого офіційного візиту Президента України до Бразилії також політику інших країн. У цьому контексті доречно навести висловлювання посла Болгарії в Бразилії Ч. Ніколова, який у бесіді з О. Ніконенком, тимчасовим повіреним у справах України в Бразилії, зазначив: "...активне зовнішньоекономічне "пробудження" Бразилії, що відбувається з приходом до влади Уряду Ф. Кардозу, мотивує пошук бразильським капіталом нових ринків для вітчизняної продукції. В цьому плані налагодження плідного діалогу на урядовому рівні між Україною та Бразилією з урахуванням домовленостей, які будуть досягнуті в ході візиту Президента Л. Кучми, вже в ближчій перспективі може дати позитивні результати для обох сторін. Крім того нинішня "президентська команда" на чолі з Ф. Е. Кардозу в своїй більшості складається з прагматиків-економістів, що дає підстави сподіватися на швидкий розвиток українсько-бразильських зв'язків, з огляду на великий потенціал України, в тому числі у високотехнологічних галузях" [5, арк. 4].

Ще в 1995 р. під час переговорів із представниками ділових кіл штатів, Парана, Ріо-де-Жанейро та Сан-Пауло, проведених у рамках офіційного візиту Президента України до Бразилії, були визначені пріоритетні напрямки економічного співробітництва між двома країнами. Серед них – авіакосмічна й авіаційна промисловість, гірничорудна промисловість та чорна металургія, енергетика і нафтогазова промисловість, енергетичне машинобудування, хімічна промисловість, телекомунікаційний сектор, агропромисловий комплекс та харчова промисловість.

Від 1999 р. між країнами підписано низку міжурядових документів, що регулюють співробітництво в мирному використанні космосу, зокрема передбачають насамперед комерційні запуски штучних супутників землі з бразильського космодрому Алкантара. Згідно з Договором про довготермінове співробітництво у використанні українського ракетносія "Циклон-4" на пусковому центрі Алкантара, підписаного Сторонами у жовтні 2003 р. українська сторона відповідальна за розроблення та інтеграцію КРК "Циклон-4" на космодромі Алкантара, виготовлення ракетносія "Циклон-4", а також спеціального механічного й електричного допоміжного устаткування, необхідного для підготовки та пуску ракетносія; бразильська сторона буде розробляти, виготовляти і забезпечувати будівництво споруд, загальнопромислового наземного допоміжного устаткування, а також надавати послуги пускового центру щодо пусків ракетносія "Циклон-4". Розробником "Циклон-4" є ДКБ "Південне" (м. Дніпропетровськ), серійно виготовлятимуть ракетносії ВО "Південний машинобудівний завод" (м. Дніпропетровськ), окрім того, систему керування для "Циклон-4" розробляє ВАТ "Хартрон" (м. Харків) [6, арк. 8]. Для інтенсифікації співробітництва з реалізації проекту в 2003 р. було створено спільне українсько-бразильське підприємство "Alcantara-Cyclone-Space" (м. Сан-Пауло), що відповідає за створення та експлуатацію наземного комплексу "Циклон-4" на пусковому центрі Алкантара. Незважаючи на те, що перший запуск ракети "Циклон-4" був запланований на 2007 р., через певні обставини, пов'язані з фінансуванням проекту, цього не сталося й досі.

Обидві країни мають значний потенціал енергетичного сектору економіки і спільну зацікавленість у розвитку традиційних взаємозв'язків між представниками енергетичної сфери. У 2002 р. між Кабінетом Міністрів України та Урядом Федеративної Республіки Бразилія були підписані Угода та Протокол про співробітництво в галузі енергетичного машинобудування.

Інтерес до співробітництва з українськими підприємствами енергетичного і машинобудівного комплексів викликаний реалізацією так званої "енергетичної дипломатії" Федеративної Республіки Бразилія, головною метою якої є створення сприятливих умов для подолання нинішньої кризи в електроенергетиці й налагодження довготермінового співробітництва в енергетичній галузі з новими партнерами, зокрема, Україною, РФ, Іраном, насамперед, щодо залучення в Бразилію новітніх технологій і альтернативних постачальників. Передбачено через спільні масштабні проекти в енергетиці надати нового імпульсу розбудові всього комплексу двосторонніх торговельно-економічних відносин із цими країнами.



У 1997 р. низці українських державних та приватних підприємств було запропоновано взяти участь у реалізації проекту будівництва газопроводу Болівія–Бразилія, загальна вартість якого становила 4,5 млрд. дол. США [7, арк. 3]. Однак, попри всі домовленості урядових структур обох країн і заходи щодо оформлення участі в тендері, підприємства, які претендували на участь у цьому проекті, через свою некомпетентність, а подекуди безпринципність і пряму халатність провалили всі міжнародні тендери. Так, об'єднання "Мотор–Січ" (м. Запоріжжя) та Сумське об'єднання ім. Фрунзе, які виграли тендер на постачання для згаданого проекту турбін на загальну суму контракту близько 10 млн. дол. США, так і не підписали контракт із бразильською стороною, оскільки представник української делегації, який не володів жодною з іноземних мов в обсязі, достатньому для обговорення умов контракту, не зміг узгодити з бразильською стороною остаточну ціну. Ще прикрішим випадком є скандальний провал "Новомосковського трубного заводу" на тендері з постачання труб. Делегація зазначеного підприємства запізнилася на призначену годину і, незважаючи на заперечення з боку організаторів, намагалася прорватися до зали засідання, застосовуючи силу. Інша група українських підприємств взагалі не змогла взяти участь у тендері, попри дворічну підготовку, оскільки банк "Україна" своєчасно не оформив фінансові гарантії [8, арк. 125–126].

У жовтні 1997 р. ДПЗД "Укрінтеренерго" підписало угоду з бразильською компанією "Копел", якою передбачено проектування та будівництво ряду ГЕС і ТЕС у Бразилії. У 1999 р. в Бразилії (м. Куритиба, штат Парана) відкрито представництво ДПЗД "Укрінтеренерго" для роботи в інтересах підприємств паливно-енергетичного та енергомашинобудівного комплексів України на ринку не тільки Бразилії, а й сусідніх країн Південної Америки [9, арк. 137]. Але відсутність державної підтримки зовнішньоекономічної діяльності, вади в законодавстві, нестача навіть мінімальних коштів для інвестицій та інші проблеми стримують організацію постійної роботи представництва. Налагоджені поставки українського енергетичного обладнання об'єднання "Турбоатом". Таким чином, Україна має хороші перспективи участі в здійсненні Бразильського національного електроенергетичного плану-2015, розробленого на 1993–2015 рр. Він передбачає побудову ряду ГЕС, мереж електропередач при капіталовкладеннях у сумі 100–150 млн. дол.

Слід активно використовувати той факт, що українське підприємство вперше виграло міжнародний тендер на території Бразилії: ВАТ "Запоріжтрансформатор" став переможцем конкурсу на постачання до цієї країни електротехнічного обладнання на загальну суму понад 15 млн. дол. При цьому слід зазначити, що конкурентами українського підприємства були всесвітньо відомі компанії в галузі виробництва електротехнічного обладнання – "АББ" та "Шнайдер" [10, арк. 40].

Як засвідчив візит до Бразилії в червні 1998 р. урядової делегації (міністри промислової політики та енергетики), а також переговори з керівництвом відомств економічного блоку уряду Бразилії під час візитів Міністра закордонних справ України, делегації Верховної Ради та урядової делегації на чолі з Державним секретарем Мінпромполітики В. Падалком, нині склалися сприятливі умови для розгортання нового етапу розвитку двостороннього співробітництва, який має відзначитися більш рішучим переходом від обміну думками та ідеями до практичної реалізації довготермінових спільних проектів, входження і закріплення на бразильському ринку продукції підприємств України енергетичного та машинобудівельного комплексу, поставок в Україну високотехнологічного телекомунікаційного обладнання бразильських підприємств. Важливим проривом у галузі телекомунікацій стало підписання довготермінового контракту між бразильською філією транснаціональної корпорації "Еріксон" з українськими підприємствами – "Оптіма Телеком" (на суму 12 млн. дол. США – поставка головного комутаторного центру зв'язку) та СП DCCU (30 млн. дол. США – поставка базового радіоустаткування). При цьому потенційний "портфель замовлень" бразильської філії корпорації "Еріксон" для України становить 450 млн. дол. США і розрахований на перспективу (10–15 років) [11, арк. 18].

Окрім того, великі перспективи співпраці та експорту в Бразилію українських літаків. Що стосується хімічної продукції, то Бразилія поряд із Індією та Китаєм належить до основних покупців українських добрив. Зважаючи на те, що Україна забезпечує потреби Бразилії у сировині (компонентних матеріалах) для виробництва мінеральних добрив (15 % усього імпорту карбаміду Бразилії припадає на поставки з України), актуальне є вивчення можливостей продов-

ження технологічного ланцюга в напрямку створення спільних підприємств із виготовлення готових до вживання добрив.

Є певна зацікавленість бразильських підприємств у використанні потужностей українських нафтопереробних підприємств для переробки нафти-сирцю, яку б поставляла компанія "Петробраз" на умовах "Tolling". Беручи до уваги той факт, що Бразилія володіє унікальними технологіями видобутку нафти з надглибоких свердловин на морському шельфі та успішно експлуатує найбільшу в світі нафтову свердловину в морській економічній зоні, є можливість співробітництва у напрямку пошуку та експлуатації нафтогазових родовищ на українському шельфі Чорного моря. Для реалізації цього проекту в січні 2002 р. представники Кабінету Міністрів України та Уряду Федеративної Республіки Бразилія підписали Протокол про співробітництво у галузі видобутку нафти й газу. Підписання Протоколу мало наступні цілі: започаткувати співробітництво в галузі розвідки, видобутку та подальшої комерціалізації вуглеводного палива на шельфі Чорного й Азовського морів, маючи на меті, крім інших аспектів, передачу технологій та підготовку кадрів; створити спільну робочу комісію на рівні керівників відповідних міністерств, для організації та координації робіт, що здійснюватимуть у рамках домовленостей згідно з Протоколом [12, арк. 1].

Федеративна Республіка Бразилія поряд із іншими країнами Південного Конусу є одним із основних торговельно-економічних партнерів України на латиноамериканському континенті. У серпні 1996 р. в рамках святкування 5-ї річниці Незалежності України у м. Куритиба, столиці штату Парана, було відкрито перше в Латинській Америці Генеральне консульство України. Одними з основних завдань Генконсульства, яке охоплює своєю діяльністю ще 2 бразильських штати, стали розбудова двостороннього торгово-економічного співробітництва, а також забезпечення виходу вітчизняної продукції на економічний простір сусідніх із Бразилією держав, враховуючи, що Парана – це бразильські ворота до Спільного ринку країн Південного Конусу (МЕРКОСУР), членами якого є також Аргентина, Уругвай, Парагвай.

Згідно з даними Державного комітету статистики України, в першій половині XXI ст. спостерігався динамічний розвиток торговельно-економічного співробітництва України і Бразилії. Показовим є суттєве збільшення взаємного товарообігу з 46,0 млн. дол. США у 1994 р. (український експорт – 11,4 млн. дол.) до 169,1 млн. дол. у 2000 р. (український експорт – 75,2 млн. дол.) та 422,5 млн. дол. у 2005 р. (український експорт – 110,0 млн. дол.). Однак слід зауважити, що найбільший обсяг товарообігу між нашими країнами був у 2003 р. – 538,4 млн. дол. при обсязі українського експорту 177,9 млн. дол. [13, с. 55].

Окрім традиційних товарів, що становлять основу двостороннього товарообігу (добрива, продукція металургійного комплексу та хімічної промисловості – з України; боксити, кава, тютюн – із Бразилії), товарну номенклатуру протягом 2003 р. становили електричне обладнання, насоси, запасні частини до двигунів, синтетичні алмази, колагени – в українському експорті, а також інсектициди, медичне обладнання, інструменти, біноклі – в бразильському експорті.

Наочним підтвердженням позитивної тенденції зростання у двосторонній торгівлі частки продукції з умістом доданої вартості є скорочення в структурі українського експорту частки традиційного українського товару – карбаміду (з 69,94 % до 33,06 %) з одночасним розширенням кількості товарних позицій до 52 з 16, серед яких переважна більшість припадає на готову продукцію, у т. ч. високотехнологічні вироби (плати для комп'ютерів, оптичні прилади, скловолокно, електроустаткування, картриджі для принтерів тощо). Аналогічні процеси диверсифікації структури торгівлі і у бразильському імпорті в Україну: частка трьох основних товарних позицій, на які традиційно припадало більше 95 % загального обсягу імпорту з Бразилії, а саме кави, бокситів і тютюну, протягом зазначеного періоду зменшилася до 80 %. Натомість його номенклатура поповнилася такими товарами, як деталі та комплектуючі до мобільних телефонів, складні фармпрепарати на основі антибіотиків, холодильники та морозильні камери тощо. Розширюючи торговельно-економічні контакти з Бразилією, слід пам'ятати, що вона за обсягом промислового виробництва належить до першої десятки країн світу, за випуском суден займає третє місце, тракторів – п'яте, літаків – шосте, сталі та озброєнь – сьоме, автомобілів та металообробного обладнання – десяте. В Бразилії є попит на українські турбіни, трансформатори, гідротурбіни [14, с. 57].

Слід наголосити на тому, що важливе місце в торговельно-економічному співробітництві України і Бразилії займали торгово-промислові палати обох країн. Угода про співробітництво

між торгово-промисловою палатою України і Національною конфедерацією промисловості Бразилії була підписана в квітні 1996 р. під час візиту представників ділових кіл України до Бразилії. Установлення зв'язків ТПП обох країн дало змогу зробити внесок у сприяння взаємним економічним інтересам. Їх діяльність не тільки виявила зростання зацікавленості ділових кіл у поглибленні зв'язків та розширенні інвестиційних програм, а й висвітлила проблеми, що виникли у повсякденних ділових відносинах.

Згідно з інформаційною довідкою Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України, про торговельно-економічні відносини України з Бразилією, інвестиційне співробітництво в період, що ми розглядаємо, не розвивалося. Хоча таке співробітництво між двома країнами могло б внести позитивний внесок у розвиток економічних зв'язків, сприяло б вирішенню низки економічних проблем в Україні. Причини практично відсутності бразильських інвестицій в економіці України полягали у недосконалості, а головне – нестабільності законодавчої бази у сфері захисту іноземних інвестицій, невизначеності системи тлумачення і застосування цих законів та норм, невирішеності питання власності на землю, в частих і суперечливих змінах у податковій політиці, в непрозорості процесу отримання урядових гарантій при здійсненні окремих інвестиційних проєктів. Але відсутність практичних кроків не означає безперспективності цього вектора відносин. Сприяти залученню капіталовкладень може спільна зацікавленість у залученні інвестицій. Капіталовкладення можуть бути спрямовані в такі галузі української економіки, як: машинобудування, металургія; в свою чергу, Україна має можливість інвестувати в енергетичний комплекс та сільське господарство Бразилії. Доцільним було б підписання між Україною і Бразилією міжурядової Угоди про сприяння та взаємний захист інвестицій на зразок Угод, що Україна підписала з Аргентиною та Чилі ще під час першого офіційного візиту Президента України Л. Кучми до цих країн у 1995 р. На нашу думку, залученню бразильських інвестицій в українську економіку сприяла б участь українських фахівців у міжнародному семінарі з питань розвитку нових фінансових ринків, який щорічно проводять на базі Фондової біржі у Сан-Пауло.

Незважаючи на певні досягнення в сфері економічного співробітництва між нашими країнами та створення відповідної нормативно-правової бази, ряд негативних чинників гальмував розвиток співробітництва і потребував виправлення становища. Так, процес підготовки та прийняття нормативно-правової бази двостороннього співробітництва, зокрема, і законодавчої бази, що регулювала економічні процеси в Україні, загалом, відбувався дуже повільно. Позитивні напрямки були б вагомішими, якби прискорити процес прийняття законодавчої бази двосторонніх відносин, активізувати політичне співробітництво на різних рівнях та діяльність окремих робочих груп, комісій для вирішення конкретних питань, що виникають у ході співпраці.

Також негативним чинником стало зменшення зацікавленості до України після початкового періоду значного ентузіазму, що було викликано насамперед реаліями розвитку української економіки – нестабільністю, інфляцією та іншими негативними явищами, які сукупно визначили незадовільність підприємницького клімату в Україні. Крім того, головною вадою для розвитку торговельних відносин між Україною та Бразилією є практична відсутність договірних і практичних зв'язків між українськими та бразильськими банками. Наявність різного стану економік України та Бразилії об'єктивно впливала на вирішення обширного кола питань співробітництва і призвела до неузгодженості у процесі їх втілення у життя. Тому деякі проєкти, що були намічені на початковому етапі співпраці, не вдалося реалізувати.

#### *Список використаних джерел*

1. Бредихин А. В. Политическое и торгово-экономическое сотрудничество Украины с Латинской Америкой (1994–1997): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Донецкий гос. ун-т. – Донецк, 1999. – 190 л. 2. Кириченко В. Від малапомітної присутності – до експансії // Політика і час. – 2001. – № 3. – С. 27–32; Красильчук В. Ступінь відкритості і темпи зростання. Що треба, щоб закріпитись на бразильському ринку // Політика і час. – 1998. – № 7. – С. 43–49; Чабанний В. Україна–Бразилія: інноваційний вектор співробітництва // Персонал. – 2004. – № 11. – С. 80–85. 3. Богаєвський Ю. Дійсно перспективний партнер // Політика і час. – 2002. – № 2. – С. 13–16; Бегма В. Україна на латиноамериканському ринку // Обзор украинского рынка. – 1999. – № 12. – С. 35–41. 4. Управління державного архіву

---

МЗС України (далі – УДА МЗС України). – Ф. 2 “Міжнародні договори”. – Оп. 6. – Спр. 942. 5. УДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 103. – Спр. 2/035. 6. УДА МЗС України. – Ф. 2 “Міжнародні договори”. – Оп. 6. – Спр. 3496. 7. УДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 103. – Спр. 16/142. 8. УДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8986/200. 9. УДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 11520. 10. УДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 11519/114. 11. УДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 11519. 12. УДА МЗС України. – Ф. 2 “Міжнародні договори”. – Оп. 6. – Спр. 2693. 13. Зовнішня торгівля України. Стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К. – 2006. – 121 с. 14. Бредихін А. Ретроспектива торговельно-економічної співпраці України з Латинською Америкою // Схід. – 1999. – № 1–2 (25–26). – С. 55–59.

**Iryna Lazneva**

**UKRAINE-BRAZIL: A COLLABORATION IS IN AN ECONOMIC SPHERE ON  
VERGE OF XX–XXI CENTURIES**

**In the article author is fulfilling the analyze of main perspective directions of Ukraine-Brazilian cooperation in economic area and its practical implementation, presenting the review of normative documents that control relations between two countries in the above mentioned area, analyzing the activities of foreign trade relations and main problems that restrain their evolution.**

---

## **РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ**

УДК 94 (477)

Володимир Кондратюк, Ніна Гапонюк

**ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ І КУЛЬТУРИ**

*Стаття присвячена проблемі заснування і діяльності товариства "Просвіта" в Галичині. Акцентовано увагу на книговиданні товариства в період з 1868 по 1939 рр.*

У грудні цього року виповнюється 140 років з часу заснування у Львові славетного освітньо-культурного товариства "Просвіта". Славетного тому, що за період свого існування з кінця 1868 року по кінець 1939 року, тобто за 71 рік діяльності, здійснила колосальну роботу з національного виховання як галичан, буковинців і закарпатців, так і українців Наддніпрянщини, на яку після 1905 року поширила свій вплив "Просвіта".

Нагадаємо, що хвиля національно-демократичних революцій, відома під назвою "Весна народів", яка прокотилась Європою, в тому числі й західноукраїнськими землями, в 1848-1849 рр., пробудила від тривалої сплячки більші і менші етнічні спільноти, переважно в складі імперій і самостійних унітарних держав, збудила у них прагнення до самостійного державницького життя. Інтелектуальні еліти цих етнічних спільнот шлях до здійснення цих задумів вбачали в самоусвідомленні кожної такої спільноти себе єдиним народом, зі спільною історією, власними мовою, культурою, традиціями, зі спільною сферою духовного життя.

Повсюдно поставало питання: як, якими організаційними формами розгорнути широку просвітницьку роботу серед співгромадян, як охопити всі без винятку верстви населення? Галицькі народовці обрали таку форму громадсько-просвітницької діяльності, як товариство "Просвіта" – чітко централізовану організацію з центром у Львові і широким розгалуженням в усі боки – через повітові центри, міста і містечка, аж до окремих сільських громад.

Слід зазначити, що на час заснування у Львові Товариства "Просвіта" галичани вже мали певний власний досвід просвітньої діяльності. У 1787 році при Львівському університеті був заснований Руський (український) інститут, що готував священиків, які знали б українську мову. За час існування Інститут випустив чимало фахівців, які працювали серед гуцї народу. Тут слід назвати найяскравіші постаті цієї плеяди: доктора філософії, фізика Івана Земенчика, блискучого фахівця з теоретичної і практичної філософії професора Петра Лодія, відомого українського вченого-мовознавця Івана Лаврівського та ін [7] Коротким, але яскравим і насиченим (1815-1817) був період першого українського просвітницького Товариства, створеного з ініціативи видатного українського славіста і лінгвіста Івана Могильницького в літописному Перемишлі [7].

Наступним етапом у галицькому просвітництві, що мав і має загальноукраїнське значення, була діяльність з початку 30-х років XIX ст. "Руської Трійці" (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), видання ними у Будапешті живою українською мовою альманаху "Русалка Дністровая". Цим виданням молоді семінаристи вперше заманіфестували перед світом наявність на велетенському просторі "від Сяну до Дону" єдиного українського народу, що має природне право на культурно-літературну і політичну незалежність.

Органічним продовженням діяльності "Руської Трійці" стала започаткована у 1847 році у Львові, за прикладом південних слов'ян, Галицько-Руська Матиця, програмним завданням якої була "культурно-просвітня праця серед українського населення".

Нові часи і нові суспільні обставини висунули в 60-х роках XIX століття якісно нові завдання до масових просвітніх рухів по всій Європі. У руслі нових вимог 1867 року чеські просвітители заснували у Празі Товариство "Матиця люду", а поляки в Кракові – "Товариство приятелів освіти люду" з філією у Львові [9]. Це спонукало до дії й українців.

Ідею створення масового українського просвітницького товариства висунув отець Степан Качала на сторінках газети "Слово" [6]. Її підхопила очолювана А.Вахнянином народовецька

студентська молодь. На початку 1868 року було створено організаційний комітет з числа авторитетних у Галичині людей, переважно професорів гімназії й учительської семінарії. Після розробки і затвердження проекту статуту у владних органах було отримано дозвіл на створення товариства.

Установчі збори відбулися у Львові 8 грудня 1868 року. Вони обрали Виділ товариства (керівний орган), до якого увійшли професори академічної гімназії Олександр Борковський, Омелян Огоновський та Юліян Романчук, професор учительської семінарії Омелян Партицький, студент університету Іван Комарницький, урядовці Михайло Коссак та Корнило Сушкевич, докторант права Максим Михалюк, художник і письменник Корнило Устинович [1] Члени Виділу були не лише визнаними моральними авторитетами в галицькому суспільстві, а й людьми діла, знавцями видавничої справи, книгодрукування, фінансів, більшість з них була наділена необхідними у такій справі організаторськими якостями, що дозволило відразу поставити справу на солідну практичну основу, наповнити її як культурно-просвітницьким, так і політичним змістом.

З приводу керівних кадрів Виділу Кость Левицький пише: "... у 1870-1880 рр. "Просвіта", побіч культурно-освітньої діяльності відіграла також керівну роль у громадському і політичному житті, завдяки тому, що членами її Головної Управи були тодішні українські галицькі політичні діячі. Вони ініціювали і спів діяли у намаганнях погодження українців з поляками, народо-вців з москвофілами, висилали петиції в справі заснування українських шкіл і викладання української мови в школах" [8].

На першому засіданні Виділу секретарями було обрано О.Партицького і Ю.Романчука, майбутнього голову галицької репрезентації в австрійському парламенті. На цих двох функціонерів покладався великий обсяг організаційно-технічної роботи, з яким вони в кінцевому підсумку успішно справились. Згідно Статуту, Виділ складався із двох секцій. Одна мала займатися справами народної освіти, друга – етнографічними науками. Першим дорученням Виділу секретаріату була підготовка відозви, в якій роз'яснювалася мета новоствореного Товариства і яка мала б сприяти залученню нових членів до участі в просвітницькій праці. [2] З цього організаційно-технічного заходу розпочалася багаторічна і різнопланова громадсько-просвітня діяльність Товариства.

З перших кроків свого існування "Просвіта" визначилася як суто українська національна інституція, яка прагнула бути незалежною, загальнонародною організацією. Про це, зокрема, свідчить такий факт. На другому засіданні Проводу 11 лютого 1869 року О.Партицький повідомив, що до нього звернувся секретар краківського "Товариства приятелів освіти люду" з пропозицією співпраці. Товариству "Просвіта" пропонувалося ввійти на правах автономії до складу польської просвітницької організації. З цього питання Провід прийняв принципову ухвалу, за якою без уповноваження Загальних зборів Товариство не повинно входити в ближчі стосунки з іноземними організаціями і виступає проти будь-яких дій, спрямованих на порушення незалежності [3].

У 1874 році зусиллями секретаріату було вироблено чітку структуру Виділу: він був поділений на дві секції – адміністративну і редакційну. У першу секцію входили: скарбник, контролери, два економі і один член Управи, який мав займатися організацією філій і агенцій Товариства; контролер зобов'язувався не рідше як тричі на рік визначати стан продажу книжок. Засідання адміністративної секції мали відбуватися щотижня. Обов'язковим був щомісячний звіт Виділу про грошовий та книжковий обіг.

До редакційної секції входили п'ять інших членів Виділу, один з них призначався генеральним кореспондентом (вів листування з членами Товариства і авторами), решта – займалися аналізом і оцінкою рукописів. Засідання редакційної секції також мали відбуватися раз на тиждень. У повному складі Виділ збирався двічі на місяць і заслуховував звіт секретаря про виконання попередніх ухвал Виділу. На засіданнях Управи розглядалися лише термінові справи, всі інші скеровувались в одну із секцій. Їхні керівники повинні були повідомляти на засіданнях секцій ухвали і пропозиції голові Товариства та його заступників. Останній, за день до збору проводу мав інформувати про це всіх членів Виділу. Прийняті ухвали Управи передбачалось публікувати у "Правді" (одним з її редакторів був О.Партицький), а також вивішувати на дошці оголошень в канцелярії. Згодом ці положення були доповнені пунктом, згідно з яким адмініст-

ративна секція мала складати і річний бюджет. Також один член Виділу мав наглядати за крамницею і канцелярією [4].

Отже, на шостому році свого існування українському національному культурно-просвітньому Товариству "Просвіта" вдалось остаточно визначити перспективу свого подальшого розвитку, виробити стійкий і сталий алгоритм свого функціонування. У відповідності з цим було окреслено два основні завдання: розширення мережі національних освітніх організацій та створення масиву української просвітньої літератури для всіх верств українців, передусім для молоді. Уже у 1875 році в селі Бортниках на Львівщині була відкрита перша філія Товариства "Просвіта", незабаром такі філії, вкупі з бібліотеками і читальнями "Просвіти", покрили терени всієї Західної України.

Щодо книжково видавничої діяльності, то з початків свого функціонування Товариство концентрує увагу на шкільництві – нашвидкуруч, літографським способом випускаючи підручники для потреб єдиної на той час української гімназії, заснованої 1867/1868 року. 26 травня 1870 року Виділ Товариства створив окрему комісію, що повинна була скласти номенклатуру навчальних книг для середньої школи з українською мовою викладання. З 1871 року міністерство освіти, у відповідь на клопотання проводу Товариства, зобов'язується виплачувати гонорари їх авторам. В результаті за перші вісім років (1869-1876) з друку виходить 24 підручники (з них 21 для школи), авторами і перекладачами яких стали вчителі А.Вахнянин, І.Верхратський, О.Дейницький, В.Ільницький, О.Калужняцький, К.Лучаківський, О.Огоновський, О.Партицький, М.Полянський, Ю.Романчук, А.Шанковський [5].

Паралельно з виданням підручників для школярів Товариство опікується літературою для батьків – випускає серію невеликих, доступних для читання і зрозуміння книжечок під загальною назвою "Зоря". Вийшло сім випусків цієї серії, шість з них під назвою "Зоря: читаночка для сільських людей", адресувались селянам, сьомий – "селянам і міщанам". Отже, охоплювалася переважна більшість української суспільності [11]. В цьому ж ряду стоять такі видані "Просвітою" збірники, як "Мотиль", "Ластівка", "Вінок", "Нива", "Веснянка". Серед українців вони називались "народні читанки" або "складанки". За цільовим спрямуванням це були універсальні збірники: вони публікували все, що могло знадобитися читачеві, переважно селянинові, у звичних для нього життєвих обставинах. [5, С.7] "Читаночки для сільських людей" користувалися надзвичайною популярністю серед українського населення краю.

Серед численних видань "Просвіти" слід назвати налагодження регулярного випуску тематичних альманахів: "Жіноча доля", "Богданова слава", "Квітка", "Рідний зільник", "Левада", "Рідна стріха" та ін., а також широкого спектру краєзнавчої літератури, календарів-щорічників "Просвіти", яких вийшло 60.

Слід тут згадати і масив пісенного фольклору, підготовленого до друку А.Вахнянином і О.Партицьким, який їм не вдалося видати окремою книжкою в "Просвіті". Цей матеріал був виланий до Києва, де його творчо використав М.Бучинський, який працював у "Юго-Западном отделе русского географического общества", єдиний на той час установі в Росії, де допускались публікації про Україну і українців. [10] Подібних свідчень творчо-ділових контактів Львова і Києва було чимало.

Не можна оминати підготовку і видання коштом "Просвіти" "Народного молитвеника о. О.Стефановича". ця книжечка була в Галичині такою ж популярною, як і "Читаночки для сільських людей".

Окремий масив просвітньої літератури засвідчує жанрове різноманіття національного книгодрукування – популярні видання, передусім науково-популярні. В репертуарі "Просвіти" вони становлять 275 назв. Переважна більшість з них побачили світ в ХХ столітті. На думку дослідниці Л.Головатої, зразками популярної просвітнянської літератури є, наприклад, подорожній нарис М.Рудницького "Місто контрастів: Вражіння з Лондону" (1929), а також книги І.Раковського "Про землю, сонце і звізди: Популярна астрономія" (1909) та "Утворення світу" (1931), Ю.Левицького "Техніка у світовій війні: Популярний опис різних воєнних знарядів" (1918), О.Цинкаловського "Княжий город Володимир: Популярно-науковий нарис" (1935), І.Крип'якевича "Історичні проходи по Львові" (1932) – усі вони призначалися для серйознішої самоосвіти. Окремі науково-популярні праці характеризувалися поглибленим викладом предмету. До таких належать "Кирило-методієвське братство" М.Возняка (1921), "Начерк історії українського мистецтва" М.Голубця (1922), "Антропологічні прикмети українського народу"



Р.Єндика (1934), "Сільське господарство Галицько-Волинських земель" Є.Храпливого (1936) [5, с. 9–10]

Підвищенню ефективності просвітньої роботи, зміцненню зв'язків центру з периферією сприяло заснування у 1877 році друкованого органу Товариства газети "Письмо з Просвіти". Редагували її досвідчені видавці і відомі галицькі журналісти, члени Віділу Товариства А.Вахнянин і О.Партицький. Інформаційне поле "Просвіти" доповнювали "Просвітні листки" – невеличкі книжечки, в яких публікувались передруки матеріалів з календарів – річників і з газети "Письмо з Просвіти".

Надзвичайно популярний серед галичан був видаваний "Просвітою" ілюстрований науковий журнал (щомісячник) "Життя і знання", який виходив з 1927 по 1939 рік. Письменник В.Трипачук так оцінює цей часопис: "Важко оцінити значення цього видання в піднесенні освітнього рівня, поінформованості з різних галузей знань західних українців. Але особлива його роль у піднесенні і утриманні патріотичного національного духу. Журнал з числа в число публікував матеріали з давньої історії Руси-України, з доби Козаччини, національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, широко висвітлював події національно-визвольних змагань українців 1917-1921 років, наполегливо пропагував українську національну ідею та ідею соборності всіх етнічних українських земель" [12].

У процесі своєї видавничої діяльності "Просвіта" налагодила випуск серійних видань у формі окремих тематичних "бібліотек". Книжки таких "бібліотек" були популярними не лише в Західній Україні і в Австро-Угорщині, а й на Наддніпрянщині і далі на просторах Російської імперії. Назвемо за порядком усі ці просвітнянські "бібліотеки": "Бібліотека "Життя і знання" (1927-1935), "Господарська бібліотека товариства "Просвіта" у Львові (1908-1914), "Загальна бібліотека "Просвіти" (1920–1926), "З фундації ім. С.Дубравського" (1895-1908), "Історична бібліотека "Просвіти" (1877-1937), "Народне музичне видавництво товариства "Просвіта" (1935-1940), "Народна бібліотека "Просвіти" (1920-1930), "Науково-популярна бібліотека "Просвіти" (1934-1939), "Підручна освітня бібліотека" (1938), "Руська письменність" ("Українське письменство") (1904-1928), "Театральна бібліотека "Просвіти" (1938), Фонд "Учітєся, брати мої" (1921-1939) [11, с. 579].

Важко на західноукраїнських землях знайти такий куток, куди б не долітало слово "Просвіти". В найвіддаленіші карпатські, волинські, поліські села і хутори несли його активісти Товариства – сільські парохі, вчителі, землеміри, адвокати, прості селяни. Надзвичайно багато в просвітньому русі зробила галицька молодь, передусім у боротьбі з таким суспільним злом і лихом як пияцтво батьків, неадекватне поводження їх у сім'ях, як суцільне тютюнопаління.

Ліквідована більшовицьким режимом 1939 р., "Просвіта" відродилася у 1988 р. під новою назвою як Львівське Товариство української мови ім. Т.Шевченка "Просвіта". Відзначаючи 140-річчя створення Товариства "Просвіта" у Львові, варта було б уважно ще раз приглянутись до цього феномена української духовності і культури. Поза сумнівом, багато повчального і корисного можемо взяти звідти для нашого такого нетривкого, такого хиткого сьогодення.

#### *Список використаних джерел*

1. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 348, оп. 1, спр. 7628. – Арк. 2. 2. ЦДІАЛ. – Ф. 348, оп. 1, спр. 7628. – Арк. 4-5. 3. ЦДІАЛ. – Ф. 348, оп. 1, спр. 7628. – Арк. 5-6. 4. ЦДІАЛ. – Ф. 514, оп. 1, од. зб. 105. – Арк. 1. 5. Головата Л. Вступ // Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868-1939. – Львів, 1996. – С. 5-6. 6. Качала С. Изъ Шельпакъ. Поглядъ на sprawy русско-народныи, в началиъ года 1868 // Слово. 1868. № 1; Качала С. Изъ Шельпакъ. Ещѣ о русско-народномъ обществѣ // Слово. 1868. № 2. 7. Комаринець Т. До передісторії просвітницького руху в Україні // Нарис історії "Просвіти" / Р.Іванчук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – С. 10-14 (232 с.). 8. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 на підставі споминів. – Львів, 1926. – С. 80. (89 с.). 9. Мельник І. Виникнення товариства "Просвіта" як української народовської просвітницької організації // Нарис історії "Просвіти" / Р.Іванчук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – С. 15-17. 10. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта". – Львів, 1932. – С. 30. (130 с.). 11. Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868-1939. – Львів, 1996. – С. . 26-27; 28; 40; 58. 12. Трипачук В.М. Село Дністрик

біля витоків Дністра: Нарис історії села. – Львів, 2003. – С. 51. (151 с.).

Volodymyr Kondratyuk, Nina Haponyuk

## FENOMEN OF UKRAINE SUN END CULTURE

The article is dedicated to the problem foundation and activity of society "Prosvita" in Halychyna. The attention is focused on publishing action society in 1868-1939.

УДК 902.03

Надія Зьомко

## БІБЛІЙНА АРХЕОЛОГІЯ: ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

*Проаналізовано основні етапи генезису біблійної археології як наукової дисципліни. Розкрито основні передумови виникнення, становлення, розвитку, методологічні засади та перспективи біблійної археології, як наукової галузі.*

Історія біблійної археології – це історія досліджень Священного Писання, перевірена на практиці. Якщо в XVIII та першій половині XIX століття скептицизм із приводу історичності Старого і Нового Завітів досягнув свого апогею, то археологічні відкриття другої половини XIX і всього XX століття підтвердили реальність імен і місць, згаданих у Писанні. Біблійна археологія – це дисципліна, що розвивається. Її нерідко критикують за консерватизм та однобокість, але їй не можна дорікнути в непрофесіоналізмі. Оскільки методологічно біблійна археологія нічим не відрізняється від суміжних напрямів у науці, то нема підстав піддавати її досягнення сумніву з погляду якості робіт. А визначеність висновків, як і в будь-якій іншій науці, перевіряється часом.

Будь-яка наукова дисципліна у своєму розвитку проходить ряд етапів, що тією чи іншою мірою визначають якість її подальшого розвитку, фіксують досягнення, дають змогу проаналізувати помилки. Біблійна археологія започаткувалась у конфесійному середовищі. Більшість фахівців були викладачами духовних навчальних закладів, а засоби на дослідження давали семінарії та церковні інститути [7, с. 3]. Методологічні підходи, пов'язані з визначенням хронологічних та географічних меж що до проблеми походження людини і розвитку цивілізації в кінцевому підсумку формують еволюціоністську чи креаціоністську світоглядні позиції.

Деякі дослідники на основі різних критеріїв зробили спроби подати періодизацію як біблійної археології, так і розвитку біблеїстики. Сьогодні загальноприйнятою у розвитку біблійної археології вважають періодизацію, що охоплює чотири періоди. Перших два становлять емпіричний етап формування наукової дисципліни, третій та четвертий періоди – це етап оформлення біблійної археології як окремої галузі археологічної науки.

Передумови виникнення наукових досліджень у сфері біблійної археології сягають IV ст. За легендою, першим біблійним археологом була Олена, мати Костянтина Великого. Вона прибула в Єрусалим у 326 р., щоб відшукати залишки хреста. При розкопках, розпочатих із її ініціативи на місці Голгофи, були знайдені три хрести. У XII ст. рабин із Іспанії Бенджамін із Тедела, подорожуючи Месопотамією у пошуках слідів Вавилонської вежі, відшукав руїни Ниневії [1, с. 10]. Проте тільки XVI ст. можна вважати тим вихідним пунктом, із якого започаткувалась біблійна археологія і розпочинається **перший етап** у її розвитку та становленні як наукової галузі, й триватиме він до початку XIX ст.

На цей період у Палестинській археології були задіяні археологічні школи кількох держав. Найраннішими установами, які збирали старожитності та намагались їх охороняти, були фра-

нцисканські установи, зокрема, товариство "Варта Святої Землі". Вони розпочали роботу з фіксації і публікації пам'яток у XVI–XVII ст. До них приєднався чернечий орден домініканців. Якщо францисканці були, здебільшого, італійцями, то за спиною ордену святого Домініка стояв французький уряд. Тобто, ці два ордени і наукові установи, які вони створили, – італійський Францисканський центр, а також Біблійна й археологічна школа в Єрусалимі – склали кістяк католицької археології у Святій Землі [1, с. 12].

Цей період може вважатись першим етапом пізнання біблійних країн. Він характеризується пошуками, оглядом і описом пам'яток Месопотамії та Сирійсько-Палестинського регіону, в окремих випадках ідентифікацією міст, збором та іноді систематизацією колекцій. До цього ж етапу можуть бути віднесені роботи французьких вчених і художників під час наполеонівської експедиції 1798–1801 рр. у Єгипті [3, с. 4]. Це емпіричний етап досліджень, оскільки в основі його лежали здогади і бажання віднайти ту чи іншу пам'ятку, яка мала ритуальне, чи культове значення. Відповідно, знайдених пам'яток інтерпретували з таких самих позицій. Основну роль дослідників на початку етапу відігравали випадкові особи, як правило, без спеціальних знань і навичок.

**Другий етап** у розвитку біблійної археології охопив більшу частину XIX та початок XX ст. [5, с. 17–19]. Археологічні дослідження у Святій Землі тісно пов'язані із розвитком політичних відносин європейських держав і Туреччини. Спочатку це були протиріччя напередодні Кримської війни (1853–1856), коли йшлося про боротьбу за гегемонію у Східному Середземномор'ї. Слідом за поразкою Росії головною темою в близькосхідній політиці стала боротьба спочатку Англії, Франції та німецької держави за вплив в Оттоманській імперії, згодом – за свою частку при її поділі. Перипетії цього протистояння на різних етапах привели до розвитку нових засобів комунікації, розширення прав консулатів і селтлментів, дедалі більшої свободи досліджень – топографічних, етнографічних, і, не в останню чергу, археологічних [1, с. 15].

Як окрема дослідницька тема, археологія біблійної історії мала й інші стимули. Вона виникла у зв'язку з необхідністю верифікувати Священну історію і поставити описувані в ній події на ґрунт реальних фактів після того, як ці події стали об'єктом атак раннього дарвінізму. Але її розвитку допомагало прагнення перебрати турботу про Святі місця, які посилено пропагували в Європі, Америці та Росії [1, с. 16].

У науці вирішальне значення для переходу до цього етапу пізнання старожитностей і формування археології Близького Сходу мало розшифрування єгипетської ієрогліфіки (Ж. Шамполіон, 1822) і клинопису Ірану та Месопотамії (Г. Гротенфенд, 1802; Е. Бюрнуером і К. Лассеном, 1836; Г. Роулінсон, 1857). Вона створила можливість пов'язати матеріальні свідчення з письмовими джерелами, ідентифікувати і датувати окремі пам'ятки [3, с. 4].

Генрі Роулінсон 1835 р., за допомогою методів порівняння та зіставлення, розшифрував вавилонську мову, що дало змогу в майбутньому вивчати та досліджувати писемні пам'ятки, котрі проливали світло на історію вавилонян, які в період свого розквіту здійснили величезний вплив на всю Месопотамію. Тому вивчення вавилонської мови мало значення для дослідження історії племен і народів, які зазнали впливу Вавилону [3, с. 56].

Із середини XIX ст., коли в біблійних країнах Близького Сходу розпочалися систематичні археологічні дослідження, перед біблійною археологією стояло два завдання: по-перше, польові експедиції та розкопки для відкриття нових артефактів; по-друге, осмислення знайдених артефактів у співвідношенні з оповіданням Священного Писання [10, с. 119].

У цей період до Італійського Францисканського центру та Біблійної і археологічної школи в Єрусалимі приєдналися два протестантські угруповання – англійський Фонд досліджень Палестини, створений у 1865 р. в Лондоні, й американські центри, кілька спроб створити які здійснювали у 1840-х роках, і увінчалось створенням Американських Шкіл Досліджень Сходу. Якщо католицькі місії були єдині за науковим підходом до погляди британців і американців досить розрізнялися. За спиною археологів із США стояв релігійний фундаменталізм, вони опиралися на приватні фонди та пожертвування. Їх мета була менш політизованою, але підхід до апологетики Біблії залишавсь украй ригористичним [1, с. 11].

Лондонський Фонд досліджень Палестини –секуляризованіший, хоча формально також перебував під патронатом Англійської церкви. Його створювали для систематичного дослідження археології, топографії, геології, фізичної географії, природної історії, звичаїв і характеру Святої Землі, описаної в Біблії [1, с. 12].

На цей період припадає початок цілеспрямованих, масштабних розкопок палестинських пам'яток. У 1867 р. англійський офіцер Ч. Уоррен розпочав широкі розкопки в Єрусалимі та Єрихоні. Але відсутність методики й еталонів датування конкретних шарів, будівель і груп масового матеріалу, насамперед кераміки, призвели до незадовільних результатів: храмові приношення періоду Ірода Великого (I ст. до н. е.) приписані Соломонові (X ст. до н. е.), а фортецю Маккавеїв Телль ель-фул (II ст. до н. е.) віднесено до періоду Хрестових походів.

Британський археолог Генрі Леярд віднайшов старовинне місто Ніневію, яке заснував Німрод. В одній із палат Ашшурбанапала була бібліотека, що належала цьому монархові. У ній знайдено 22000 клинописних табличок, які передано Британському Музеєві. У той самий період відкрито замок Саргана, і в його руїнах віднайдено записи про перемоги Ассирії над царством десяти поколінь Ізраїлю. Таблички з Ніневії разом із тими, що знайдено в замку Саргона, сприяли археологам у започаткуванні нової науки – Ассиріології [2, с. 3].

У 1890 р. почали створення наукової методики польової археології. Це пов'язано з ім'ям англійського археолога Фліндерса Пітрі, який розробив методику вивчення багатозарових поселень і принципи аналізу керамічного матеріалу для визначення відносної хронології. Ф. Пітрі вперше випробував метод систематизації всіх видів знахідок, і, насамперед, визначення комплексів кераміки, що відповідають конкретним періодам в історії міст. Таким чином, було закладено основи загальної стратиграфічної методики роботи на теллях, опублікованої в 1891 р. у його книзі "Телль ель-хесі/Ллахів". Метод себе виправдав у ході розкопок, що здійснив американський археолог Ф. Блісс у Південно-Західній Палестині, на Телль ель-хесі. У рамках робіт за кошти згаданого фонду в 1892–93 рр. цей дослідник створив першу версію керамічної хронології Палестини (опублікована 1894 р. під назвою "Пагорб багатьох міст") [1, с. 11-12].

Слід зазначити роль, яку з початку цього етапу археологічних досліджень Палестини відіграли Російське імператорське православне Палестинське товариство, засноване в 1882 р., й функціонуюча з 1849 р. Російська духовна місія в Палестині. У 1859 р. на ділянках землі у Єрусалимі, які придбав російський консул, були зроблені пробні розкопки, що засвідчили залишки древніх стін та візантійських арок. Далі тут працювали західні вчені: англієць К. Вільсон, француз М. Де Воге та Ш. Клермон-Ганно [5, с. 115].

Основна заслуга російської дореволюційної школи біблійної археології полягала у переосмисленні артефактів, які відкрили західні вчені, через призму біблійних писань і нагромадженої бази письмових джерел. Саме такої методології дотримувались у роботах професори духовних академій А. Олесницький, В. Рибинський, І. Троїцький, А. Лопухін [10, с. 128].

Варто відзначити, що в галузі польової археології пріоритети належали Месопотамії. Археологічні експедиції спонсорували великі музеї (Британський музей, Лувр), у розрахунок на відкриття нових пам'яток давнього мистецтва, якими володіли Єгипет і Месопотамія. У Палестині ж не варто було очікувати знахідок численних статуй і рельєфів. Окрім того, в писемних пам'ятках Єгипту та Месопотамії (папіруси, монументальні написи, клинописні документи) вчені сподівалися знайти підтвердження біблійної традиції. В той час, як у Палестині знахідки писемних пам'яток були рідкісним явищем (за винятком написів римського періоду) [5, с. 125].

На даному етапі виділяється період, що тривав із кінця XIX ст. до Першої світової війни. У Палестині ці роки відзначені розкопками як ізраїльських та іудейських, так і ранніших міст та некрополів [5, с. 126–127].

Серед біблійних пам'яток Месопотамії, досліджених на цьому етапі, – широкомасштабні вісімнадцятирічні розкопки Вавилону, які здійснив Роберт Кольдевей. Вони дали змогу відтворити історичну топографію, загальне планування, фортифікації, палацові, храмові, житлові комплекси міста. Розгорнуто польові дослідження ряду міст Межиріччя – шумерських, аккадських, асирійських (Гірсу, Урук, Ніппур, Німруд, Ніневія) [5, с. 126-127].

Отже, період розвитку біблійної археології, який охоплює початок XIX ст. – 1914 р. характерний значними досягненнями у загальній археології, епіграфії, топографії та методології. Ці відкриття і нововведення дали змогу підняти дослідження у близькосхідному регіоні на новий рівень, вивести їх із площини релігійно-фундаменталістської та політичної на істинно наукову висоту.

На цьому етапі фахівці розпочинають систематичні археологічні дослідження, які передбачали не тільки віднайдення артефактів, що стосуються Священного Писання, а й переосмислення та нову інтерпретацію вже відомих досліджень за допомогою нових методів і засобів.

**Третій етап** археологічних досліджень Сирійсько-Палестинського регіону і Месопотамії припадає на двадцятиліття між двома світовими війнами. Він характерний систематизацією робіт в обох регіонах, зростанням їхнього масштабу та методичного рівня, різким розширенням хронологічного діапазону.

У 1900–1910-х роках у палестинський період вступили німецькі вчені. Їхнє Товариство вивчення Палестини, за прямого фінансування з боку кайзера, з 1903 р. розпочало розкопки древнього Мегіддо (Телль ель Мутеселлім), якими керували Шумахер за участі Дж. Бенцінгера. Група австрійських учених на чолі з Е. Селліном у 1907–1911 рр. розпочала роботу на Телль ес-Султані (древній Єрихон); його праця "Єрихон", що вийшла у 1913 р., – перша повна публікація звіту з точними планами, фотографіями та описом стратиграфії (хоча й із помилками в керамічній типології) [1, с. 13].

У 1925 р. Східний інститут при Чиказькому університеті продовжив дослідження Мегіддо (Телль ель Мутеселлім), що проводилися, це дало змогу простежити історію міста з X до IV ст. до н. е. Між 1926 і 1929 роками датська експедиція, під орудою Х. Кьяерса, проводила розкопки Силоаму, культового центру Ізраїлю періоду Суддів.

На даному етапі розпочалася діяльність американського вченого Вільяма Олбрайта. Археолог і лінгвіст-семітолог, він здійснив великий вклад у польові дослідження найдавніших міст Палестини та в історичну інтерпретацію їхніх матеріалів, у лінгвістичне визначення ряду груп населення ареалу. За кілька десятиліть його роботи у Святій Землі він і представники школи, що створив В. Олбрайт, провели розкопки ряду найважливіших пам'яток (Дебіра, Вефіля, Беф-Цура, Телль Бейт Мірсіма, Вефсаміса, Телль ен-насбеа). Також В. Олбрайт започаткував дослідженню малих міст та сільських поселень, значно розширивши інформативність археологічних матеріалів для висвітлення біблійних сюжетів [5, с. 135].

Таким чином, саме в третій період (1918–1939) свого розвитку біблійна археологія вийшла на теоретичний рівень. Цьому сприяла праця плеяди видатних дослідників, зокрема Вільяма Фоксвелла Олбрайта, Ернеста Райта, Нельсона Глюка, Леонардо Вуллі, Християна Кьяерса та інших. Саме вони теоретико-методологічно обґрунтували певні аспекти біблійної археології.

У Палестині та Месопотамії археологічні дослідження розвивалися ретроспективно, розкриваючи древніші культурні шари. Особливо чітко це виявляється сьогодні, на **четвертому етапі**, що розпочався ще під час Другої світової війни і триває досі. Надалі підвищення активності, масштабу і якісного рівня робіт привело в обох регіонах до важливих відкриттів [5, с. 137].

Утворення держави Ізраїль посприяло систематизації та збільшенню масштабів археологічних досліджень, що охопили всю країну. Діяльність таких корифеїв біблійної археології, як В. Олбрайт, К. Кеньон, значною мірою обумовила формування ізраїльської наукової школи та великої групи кваліфікованих фахівців, серед котрих І. Ядін, Б. Мазар, Я. Аароні, Н. Авігад. Поєднання активності закордонних експедицій з підготовкою національних кадрів характерно для Сирії, Лівану, Йорданії, Іраку. Все це визначає результативність археологічних досліджень на Близькому Сході, охоплюючи, біблійну археологію. Саме на цьому етапі здійснили і продовжують значні розкопки Єрусалиму, Асора, Лахіша, Арада, Мегіддо, Самарії, Гезера, Телль елю-фарі, Гаю, Сіхема, Гвеона. У 1950-х роках британський археолог Кетлін Кеньон відновила дослідження Єрихона. Завдяки вдосконаленню методики розкопок вона зуміла виправити помилки попередників і датувати основні етапи життя міста [5, с. 138].

Західні експедиції та йорданські вчені активізували дослідження на території Йорданії. Вони охопили ряд послідовних періодів найдавнішої історії – від палеоліту до пам'яток Едома та Моава [8, с. 312].

Одним із значних відкриттів стали знахідки у 1947–1965 рр. рукописів Мертвого моря (Кумран, печери Вади Мураббат). Їх – понад 40 тисяч фрагментів і вони охоплюють період від III ст. до н. е. до VIII ст. до н. е. [10, с. 121–122].

У західній польовій археології останнього півстоліття змінилася методологія археологічних досліджень – почали використовувати комплексний підхід. Відійшов час дослідників-одинаків першої половини XX століття. Нинішній підхід припускає, що археологічні розкопки проводять великі групи вчених різного профілю: фахівці зі стратиграфії, географії, геології, кліматології, палеоботаніки, палеозоології, антропології, історії техніки та комп'ютерної технології, без якої неможливо опрацювати величезну кількість зібраних даних [10, с. 2–3].

Фінансування таких заходів сьогодні релігійним організаціям не під силу. Тому спонсорами виступають великі університети і державні міністерства та відомства. Зворотню стороною комплексного підходу є його переважно фактологічні завдання – експедиції покликані точно та всебічно зафіксувати процес проведених розкопок у всіх деталях, але при цьому не окреслюють мету і завдання, пов'язані з біблійною тематикою.

Такий поворот подій підштовхнув деяких західних вчених передчасно заявити про "смерть біблійної археології". Проте варто говорити тільки про звільнення біблійної археології від обов'язку невідмінного пошуку нових артефактів, що дало змогу біблійним археологам зосередитися на аналізі фактичного матеріалу [4, с. 96].

Утвердженню погляду на біблійну археологію як переважно теоретичну дисципліну сприяють і зміни наприкінці ХХ ст. у сфері загальної археології. Запропоновано диференціювати процес польових розкопок й аналітичного осмислення знайдених артефактів і побудови на їхній основі цілісних картин древніх епох. Фактично, уже виник такий напрямок у загальній археології як теоретична археологія, що має на меті, на відміну від польової, займатися тільки аналітичними завданнями. Тому й біблійну археологію можна вважати аналітичною біблійно-богословською дисципліною [10, с. 123].

Отож, на ІV етапі (1940 – донині) своєї еволюції біблійна археологія розвивалася під впливом тих наукових факторів та відкриттів, що розпочалися після закінчення Другої світової війни і тривають до сьогодні. Це, зокрема, використання комп'ютерних технологій у різних галузях науки та урізноманітнення методичних прийомів. Попри те, складне геополітичне становище Близькосхідного регіону, боротьба за сфери впливу між європейськими країнами і США, активність ісламських фундаменталістів, арабський чинник значно ускладнюють роботу вчених та дослідників, Проблема полягає також у нестачі коштів, необхідних для досліджень.

Таким чином, проходячи у розвитку ряд якісних етапів, біблійна археологія здійснила значні напрацювання, результати яких пояснюють принципи і закони розвитку матеріальної і духовної культури людства.

Виникнення біблійної археології не було спланованим, воно закономірне, оскільки кожній людині притаманний потяг до історії, пошук у ній сакрального змісту. Тому не дивно, що ця ідея набула поширення насамперед, у конфесійному середовищі, а далі її підхопили професійні історики й археологи. За результатами їхньої діяльності у розвитку біблійної археології виділяють ряд етапів: перший охопив XVI–XIX ст. і був початком наукових спроб дослідити Біблію. Другий період – це більша частина XIX ст. до Першої світової війни, для нього характерні поєднання археології з іншими науковими дисциплінами, а розкопки стали системними. Третій – припав на міжвоєнний період, тоді ж заклали методичні основи біблійної археології. Четвертий етап розпочався у ході Другої світової війни і триває сьогодні, характерний постійним залученням до археологічних досліджень найновіших даних широкого спектру наукових дисциплін.

#### *Список використаних джерел*

1. Беляев Л. А. Палестинская археология в конце XIX–начале XX в.: православная, католическая и реформатская версии: Доклад в рамках международной церковно-научной конференции "Православная Византия и латинский Запад". – Издание Паломнического центра Московского Патриархата, Москва, 2005. – С. 10–17.
2. Біблійна археологія. – 2006. Available: <http://www.mesogaia-sarmatia.narod.ru/gulyaev01.htm>.
3. Опарин А. А. Древние города и Библейская археология. – Харьков: Факт, 1997. – 85 с.
4. Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. – М.: Наука, 1991. – С. 85–117.
5. Райт Дж. Э. Библейская археология. – Philadelphia, 1960. – 315 с.
6. Рол Д. Генезис цивилизации. Откуда мы произошли... – М.: Эксмо, 2002. – 480 с.
7. Хазони Д. Память в руинах // Окна. – 2004. – 18 марта. – С. 3–12.
8. Церен Э. Библейские холмы. – СПб.: Литература, 2002. – 512 с.
9. Шредер Дж. Л. Шесть дней Творения и Большой Взрыв. Поиски гармонии между современной наукой и Библией. – М., Иерусалим: ДААТ / Знание, 2002. – С. 122–285.
10. Юревич Д. Археологические открытия последних 50 лет, важные для изучения Священного Писания // Христианское чтение. – 2005. – № 25. – С. 119–138.

---

**BIBLICAL ARCHEOLOGY: THE QUESTIONS FROM THE HISTORY**

In the article the main stages of development the biblical archeology as the branch of science is shown. The main prerequisites of rise, development, methodologies and perspectives biblical archeology as the branch of science.

УДК 94(477.43/44)

**Лілія Іваневич**

### **ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ**

*Стаття присвячена проблемі визначення історико-географічних та історико-етнографічних меж дослідження народної вишивки українців Поділля – складової традиційної народно-побутової культури.*

Багатогранність народної вишивки завжди була невичерпним джерелом історико-етнографічних досліджень вітчизняних науковців і залишається досі цікавою. Адже не лише кожний регіон володів певними характерними елементами мистецтва вишивкарства, а й різні населені пункти в одному регіоні відрізнялися між собою стильовими відмінностями вишивки, кольоровою гамою, переважаючими орнаментальними сюжетами тощо. З огляду на це для того, щоб дослідити народну вишивку українців Подільського краю як рідної авторів місцевості, потрібно встановити історико-географічні та історико-етнографічні межі роботи, враховуючи порівняно часті зміни адміністративно-територіального поділу Поділля в процесі всього історичного розвитку України.

Окремі аспекти проблеми становлення українського регіону – Поділля в історико-географічному й історико-етнографічному контекстах вивчали такі науковці Я. Дашкевич [1], М. Дмитрієнко [2], О. Білецька [3], І. Рибак [4], В. Прокопчук [5], В. Олуйко, П. Слободянюк і М. Баюк [6] та інші. Тому ми в рамках історико-етнографічного дослідження народної вишивки українців Поділля, визначаючи територіальні межі наукової роботи, окреслили кордони Поділля з часу його виникнення, багатьох розподілів між різними державами й до сучасності.

Встановлюючи особливості історичних умов виникнення Поділля як окремої історико-географічної, історико-етнографічної й адміністративної території, варто визначити хронологічну межу вживання цього макротопоніму. Назва землі, яка охоплювала велику частину місцевості вздовж Дністра та Південного Бугу – Поділля вперше трапляється в першій половині XIV ст. [7]. Конкретнішу дату народження Поділля, а саме 50-ті рр. XIV ст., подали хроніки італійського дослідника Маттео Віллани та польського історика Яна Длугоша [3, с. 69]. Назву "Подільська земля" знаходимо в грамоті князя Олександра Коріатовича Смотрицькому домініканському монастиреві від 1375 р. [5, с. 15].

Важливе значення має також походження назви Поділля, що допомагає з'ясувати певні обставини формування даного регіону. Найпоширенішою є версія, відповідно до якої Подільська земля отримала назву завдяки особливостям свого географічного розташування. Адже на Поділлі рельєф місцевості знижується, й таким чином цей регіон є, так би мовити, низом, долом або подолом. Цю теорію підтверджують свідчення посла Венеціанської республіки в Персію Амброджіо Контаріні та польського письменника й єпископа Марціна Кромера, котрі називали Поділля Нижньою Руссю, тобто "країною, що розташована по долу" (по низу) [3, с. 70]. Також на користь даної версії свідчить трактування Поділля в офіційних актах XIV ст. як "країни долин" [4, с. 11].

Виникненню історико-географічної території Поділля, звичайно ж, передували певні адміністративно-територіальні одиниці, однією з найдавніших із яких стала Болохівська земля з

центром у м. Болохів, що була розташована, як вважають одні історики (В. Якубовський [8], І. Рибак [9]) поблизу м. Шепетівка Хмельницької області, а на думку інших (Є. Сіцінського [10], О. Білецької [3, с. 71]) – біля м. Любар Житомирської області. Болохівська земля, яка відома ще з часів феодальної роздробленості Київської Русі, у XI–XII ст. виокремилася на північній межі Лісостепу та Полісся в удільну Болохівську державу, займаючи порубіжний кордон Київського і Галицько-Волинського князівства й охоплюючи межиріччя Південного Бугу, Случі, Тетерева та північно-східну частину Побужжя з центром Меджибіж. Український історик Є. Сіцінський у рукописній праці "Болоховское княжество (1150–1257)" відзначив нижній хронологічний рубіж її існування 50-и рр. XII ст. [10, с. 19–20].

Наступною територією, хронологічно молодшою від окресленого сегменту майбутнього Поділля в XIII ст. було Пониззя, яке розміщувалося в гирлі лівих приток Дністра – річок Серета, Збруча, Смотрича та Ушиці й охоплювало міста Студеницю (нині с. Студениця), Ушицю (нині с. Стара Ушиця), Каліус (нині с. Калюс), Бакоту (нині с. Бакота) – всі нині Хмельницької обл., Микулин на Сереті та Кучельмин. По лінії приблизно сучасних м. Бар – с. Солобківці – м. Гусятин пролягала північна межа Пониззя. 1226 роком датована перша літописна згадка про Пониззя, яке згодом цілком увійшло до Поділля і становило лише малий відсоток його місцевості на південному заході [4, с. 13].

Окрім Болохівської землі та Пониззя, до Поділля була введена повністю виокремлена в XVI ст. територія – Брацлавщина (землі колишньої Прославі), яка обмежувалася на півдні й сході татарським степом із межею по річках Савранка, Кодима і Синюха; на заході – Подільським воеводством із центром у м. Кам'янець, (нині Кам'янець-Подільський) та межею по р. Мурафа; на півночі – Київським воеводством із межею по р. Рось. Центром Брацлавщини було місто давньоруського походження – Брацлав (сучасне м. Брацлав Вінницької обл.), розташоване на р. Південний Буг [1, с. 23].

За межами згаданих субрегіонів Поділля належала колишня територія Руського князівства – найзахідніша частина історичного подільського краю, що формувався з умовним центром в укріпленому пункті Язловець на березі р. Ольхивець (притоки р. Стрипа). Згідно з розвідками сучасного українського дослідника О. Мальченка, Язловець (тепер с. Язловець Буцацького р-ну Тернопільської обл.) існував як прикордонне місто Поділля в 30-х рр. XV ст. Взагалі територію, що починається від річки Стрипи, далі переходить на другий бік річки Збруч та тягнеться між Дністром і Богом аж на південь від м. Балта, історики називають "Галицьким" Поділлям [11]. Хоча інші вчені початком "Галицького" Поділля вважають східні міста сучасної Львівської (Бібрка, Броди, Золочів, Перемишляни, Ходорів) та північні міста Івано-Франківської областей (Рогатин) і практично повністю вводять до галицького Поділля Тернопільську область, окрім Кременецького району – історичної Волині [12, с. 2131].

Південний ареал Поділля ще в 1442 р. становила частина Північного Причорномор'я. Розширення Подільського краю на півдні почалося за часів правління литовського князя Вітовта й польських королів Владислава-Ягайла, Владислава Варненчика і Казимира Ягайловича. Завдяки їм до середини XV ст. кордони Поділля сягали Чорного моря. У джерелах XIV ст. трпляються назви подільських міст: Бакота, Божський, Брацлав, Вінниця, Звенигород, Кам'янець, Меджибож, Місто Святого Івана, Скала, Смотрич, Червоногород, Черкаси. Нові назви зафіксовані з першої половини XV ст. – Вітовтовий Брід, Дашев, Зіньков, Каравул, Качибей (або Казубінов, Качакенов Маяк, Хаджибев Маяк), Летичев, Саврань, Сатанов, Синя Вода, Хмельник, Чорнигород, Язловець [3, с. 84–87].

За правління князів Коріатовичів упродовж 1363–1393 рр. Подільський край охоплював тільки межиріччя Смотричу й Ушиці. Першою столицею Поділля, згідно з дослідженнями українського історика Є. Сіцінського, було місто Смотрич, допоки не розвинувся Кам'янець-Подільський [13, с. 12]. До кінця XIV ст. кордони Поділля розширилися на заході до р. Стрипа з містом Червоноград і на сході – до Брацлава. З другої половини XIV ст. Поділля – вже сформований історико-географічний та історико-етнографічний регіон, адже факт визнання краю в офіційних історичних документах свідчить про те, що його місцеве населення певним чином самоідентифікувалося [3, с. 92]. Згідно з актом передачі Поділля 12 червня 1395 р. польським королем Ягайлом Краківському воеводі Спитку кордони подільської землі пролягали на сході від Брацлава до Дністра, на заході – до річки Стрипи, на півдні – по Дністру, на півночі – по річці Південний Буг [5, с. 15].



У 1434 р. Поділля належало до складу Польського королівства – у вигляді Подільського воєводства, яке поділялося на три повіти – Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський. У 1569 р. на Поділлі створили ще Брацлавське воєводство, що охоплювало Брацлавський, Вінницький та Звенигородський повіти. За часів козаччини подільський край відповідно до Бучацької угоди 1672 р. опинився під владою Туреччини. За Османської імперії до 1699 р. територію Поділля поділяли на адміністративно-територіальні одиниці – Барський, Кам'янецький, Меджибізький і Язловецький санджаки. Упродовж 1699–1772 рр. – до першого розподілу Речі Посполитої кордони Поділля практично не зазнали значних змін [14, с. 152–153].

Внаслідок першого (1772), другого (1793) та третього (1795) поділів Польщі Західне Поділля, а саме Червоноградський повіт, передали у володіння Австро-Угорщини, а північно-західне і південно-східне – Російській імперії. У результаті новоствореної Подільська губернія після 1797–1804 рр. була поділена на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський [4, с. 12]. У цих рамках губернія охоплювала значно меншу частину земель, що належали до історичного Поділля XIV–XV ст. Варто також зазначити, що Кам'янецький, Летичівський, Проскурівський та Ушицький повіти займали більшу частину території сучасної Хмельницької області. Наступні адміністративно-територіальні зміни відбулися під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і за радянських часів.

Таким чином, формування Поділля як історико-етнографічного та історико-географічного регіону було тривалим і складним процесом, що супроводжувався перерозподілами земель на цій території України. То ж не дарма знаний український географ і демограф В. Кубійович відзначив, що назва "Поділля" не стосувалася точно визначеної території, адже Поділля ніколи було однією адміністративно-територіальною одиницею [12, с. 2131].

Подільський історик другої половини XIX ст. М. Симашкевич, вивчаючи подільський край, наголошував, що його політичні кордони постійно змінювалися оскільки впродовж багатьох століть Поділля ставало здобиччю то татар, то литовців, то поляків [15].

Досліджуючи кордони Подільської землі до 1434 р. на основі літописних згадок, М. Молчановський підкреслив, що вони лише приблизно визначають територію, яку після вигнання татар його сучасники називали Поділлям [16].

Український етнограф Ф. Вовк розділяв Поділля на галицьке, куди відносив Рогатин, Золочів, Бережани, Терехівку, Заліщики, Зборів, і руське – Кам'янець-Подільський, Проскурів, Бар, Вінниця, Брацлав, Могилів, Дубоссари [17].

Видатний представник українського національного відродження початку XX ст. Н. Григорієв у праці "Поділля. Географічно-історичний нарис" (1919) зазначив, що Поділля – це західна частина України, яка межує на півночі з Волинню, на північному сході з Київщиною, на сході річками Синюхою, Кодимою та Ягорликом – із Херсонщиною, на півдні рікою Дністром з Бессарабією, а на заході річкою Збручем – із Галичиною [18, с. 17].

Вивчаючи кордони давньої Подільської землі та колишньої Подільської губернії, історик і протоієрей Є. Сіцінський у "Нарисах з історії Поділля" (1927) виділив Західне Поділля, яке, на його думку, займало лівий берег Дністра від р. Стрипи до р. Лядової або ще далі – до р. Мурафи та Східне Поділля, котре простягалось по верхній течії Південного Бугу й по правих та лівих його "допливах" і тягнулось до Київського князівства [19].

Аналіз минулих досліджень подільського краю відображає значний спектр різних поглядів на кордони цього регіону. Тому не дивно, що українських вчених і досі турбує проблема історико-географічних меж Поділля, яка залишається відкритою.

Із одного боку, деякі історики та географи, зокрема відомий історик І. Винокур, стверджували, що територія Поділля поширюється на південну частину Волино-Подільської височини, землі лісостепового Південного Побужжя та Подністров'я, охоплює сучасну Вінницьку область, південну частину Хмельницької між річками Дністер і Случ, придністровські райони Чернівецької області та східну частину Тернопільської області по річку Серет [20].

Науковці Я. Жупанський, В. Круль, В. Джаман вважали, що до Поділля належить сучасна Хмельницька область без Білогірського, Ізяславського, Полонського, Славутського, Теофіпольського та Шепетівського районів; Вінницька – без Іллінецького, Козятинського, Липовецького, Оратівського та Погребищенського районів; Гайворонський, Голованівський та Ульянов-

ський райони Кіровоградської області; Балтський, Кодимський і Савранський райони Одеської області [21].

Окрім цього, подільські вчені Ю. Земський і В. Дячок відносили до Поділля Кривоозерський район Миколаївської та Христинський район Черкаської областей [22, с. 76, 105], а В. Кубійович – Борщівський, Буцацький, Заліщицький та Чортківський райони Тернопільської області [12, с. 2140, 2141]. Названі райони Тернопільщини більшість українських істориків й етнографів ще називали Глухим Поділлям, або Глухим Кутом, зокрема, так вважає З. Грушевич [23].

Професор С. Макарчик найменував Поділля історико-етнографічним районом, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я й охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської і суміжну з ними на півдні – частину Чернівецької (крім Путивльського, Сторожинецького та південної частини Вижницького районів), на заході – частини Івано-Франківської і Львівської областей. Він умовно розділив Поділля на Східне, Західне та Буковинське [24, с. 135–136].

На думку вченого С. Павлюка, Поділля – історико-етнографічний район, що займає головно басейн межиріччя Південного Бугу та лівобережного Середнього Подністров'я – це лише більша частина Вінницької, Хмельницької, Тернопільська та суміжна з нею на півдні частина Чернівецької областей. Хоча він також виділив Опілля як окремий етнографічний район [25, с. 63–65].

Народознавець Г. Лозко до Подільської губернії ввів територію між Південним Бугом та Дністром, а саме: Вінницьку область, південь Хмельницької і Житомирської, північ Одеської, східні частини Чернівецької й Тернопільської областей [26, с. 106].

Етнограф А. Данилюк, окреслюючи кордони Західного Поділля, відносив до нього більшу частину Тернопільської області. Крім Бережанського, Монастириського та Підгаєцького районів – це Опілля і Лановецького, Кременецького та Шумського районів – це Волинь. Таким чином, кордон між Опіллям і Поділлям дослідник провів між річками Стрипа й Коропець [27, с. 3–6].

Подільський науковець С. Гальчак у монографічній праці, присвяченій дослідженню клімату Поділля, під терміном Поділля виділив територію сучасних Вінницької та Хмельницької областей. На переконання автора, переважно ця окреслена територія зберегла подільську крайову топонімію, адже вона була складовою частиною Поділля протягом усього періоду його існування [28, с. 11–15].

Відома дослідниця подільської народної вишивки Л. Булгакова-Ситник, взявши за головний критерій переважання елементів подільської вишивки в її основних типологічних рисах, окреслила межі Поділля за лінією контурів сучасних адміністративних кордонів Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей. Окрім цього, науковець підкреслила, що свідомо залишила поза увагою вишивку Буковинського Поділля, придністровських районів Покуття, Балтського району Одеської області й південних районів Київщини, адже вважає, що матеріали з цих територій сьогодні потрібно розглядати у контексті вишивки Буковини, Покуття, Полісся, Півдня чи Придніпров'я або порубіжних зон [29, с. 6–7].

Вітчизняні вчені Т. Кара-Васильєва та А. Чорноморець, вивчаючи українську народну вишивку, умовно поділили Поділля на Західне, Східне Поділля та Подністров'я. Описуючи характерні особливості вишивки Західного Поділля, вони ввели до нього Борщівський, Буцацький, Заліщицький, Гусятинський, Монастириський і Чортківський райони Тернопільської області. Окрім цього дослідниці виокремили Буковинське Поділля, до якого зарахували Новоселицький, Заставнівський, Кіцманський, Хотинський, Кельменецький та Сокирянський райони Чернівецької області [30, с. 92–99].

Враховуючи історію виокремлення території Поділля, починаючи від Болохівської землі, Пониззя, Подільської землі, Подільського воєводства та до Подільської губернії, окреслимо кордони цього етнографічного регіону приблизно по річках і на заході – Стрипа, на півдні – Дністер, на сході – Ятрань, на північному сході – Ягорлик, Кодима і Синюха, на півночі – Случ. Таким чином, ми використовуватимемо у подальших історико-етнографічних дослідженнях Поділля, враховуючи наукові обґрунтування досліджуваної проблеми матеріали з наступних районів областей, Хмельницької – Вінковоцький, Волочиський, Городоцький, Деражнянський, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Красилівський, Лeticівський, Новоушицький, Старокостянтинівський, Старосинявський, Хмельницький, Чемеровецький та Ярмолинецький; Вінниць-

кої – всі райони; Тернопільської – Борщівський, Бучацький, Заліщицький та Чортківський; Чернівецької – Заставнівський, Хотинський, Кельменецький і Сокирянський; Кіровоградської – Гайворонський, Голованівський та Ульяновський; Одеської – Балтський, Кодимський і Савранський; Миколаївської – Кривоозерський; Черкаської – Христинівський.

*Список використаних джерел*

1. Дашкевич Я. Територія і межі історичного Поділля (XII–XVIII ст.) // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико–краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С. 23–24.
2. Дмитрієнко М. Кордони України на зламі XVIII – XX століть // УК. – 2004. – № 238. – 14 грудня.
3. Білецька О. Поділля на зламі XIX–XU ст.: до витоків формування історичної області: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.
4. Рибак І. Дивокрай Поділлям називався // Хмельниччина: Дивокрай. Науково–краєзнавче видання. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – № 1–2. – С. 11–12.
5. Прокопчук В. З історії адміністративно–територіального устрою Поділля // Хмельниччина: Дивокрай. Науково–краєзнавче видання. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – № 1–2. – С. 13–17.
6. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. – Монографія / Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І. / За заг. ред. Смоля В. А., Слободянюка П. Я. – Хмельницький, 2005. – 364 с.
7. Е. К. Подольская земля // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. – CD–RV 1. – 2002.
8. Якубовский В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 144 с.
9. Рибак І. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодні. – Кам'янець-Подільський: Абетка–НОВА, 2002. – С. 16.
10. Сіцінський Є. Болохівське князівство (1150–1257) // Передм. та упоряд. А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2004. – 23 с.
11. Кузеля З. Племянний розподіл і етнографічні групи // Енциклопедія Українознавства–І. – К.: Фірма "Віпол", 1994. – Т. 1. – С. 198–199.
12. Кубійович В. Поділля // Енциклопедія Українознавства–II. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 6. – С. 2131–2145.
13. Євфимій Сіцінський. Смотрицький замок / Передм. та упоряд. А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2003. – 22 с.
14. Трубочанінов С. Історична географія України: Курс лекцій. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 192 с.
15. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. – Каменец-Подольский, 1875–1876. – Вып. 1–2. – С. 5.
16. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. преимущественно по летописям // Киевская старина. – 1898. – Т. 17. – 20 с.
17. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. II. – Отд. 4. – С. 455–647.
18. Григоріів Н. Я. Поділля. Географічно-історичний нарис / Вступні статті О. Сухобокової. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 92 с. + карта.
19. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч. I. – 20 с.
20. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. – К., 1985. – С. 4.
21. Жупанський Я. І., Круль В. П., Джаман В. О. До питання про межі Поділля // Проблеми етнографічної, фольклорної і соціальної географії Поділля. Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 126.
22. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.
23. Грушевич Зіновій. Глухе Поділля. Допись етнографічна 1879 року // Літопис Борщівщини. Історико–краєзн. збірник. – Вип. 1. – Борщів, 1992. – С. 32–33.
24. Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. проф. С. А. Макарчика. – Вид. 2–ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
25. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка; Передмова М. Г. Жулинського. – 3-те вид., випр. – К.: Знання, 2006. – 568 с.
26. Лозко Г. С. Українське народознавство. – 3-є вид., доповнене та перероблене. – К.: Вид-во "АртЕк", 2006. – 472 с.
27. Данилюк А. З глини, дерева і соломи: Пам'ятки народної архітектури Західного Поділля. – Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 2003. – 96 с.
28. Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропогенезі). – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – 368 с.
29. Булгакова–Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етногр. аспект / Ред. О. М. Козакевич. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.
30. Кара-Васильєва Т., Чорноморець А. Українська вишивка. – Київ: Либідь, 2002. – 160 с.

Lilia Ivanevich

## THE PROBLEM OF DESIGNATION THE TERRITORIAL BORDER OF THE INVESTIGATION OF NATIONAL EMBROIDERIES OF UKRAINIAN PEOPLE FROM PODILLYA

The article is dedicated to problem of designation the history-geographic and history-ethnographic frameworks of the investigation of national embroideries of Ukrainian people from Podillya – the constituent (compound) of national traditional and popular culture.

УДК 94(477 8):283/289 "1946"

Наталія Концур

## ЛЬВІВСЬКИЙ "СОБОР" 1946 Р. І ПРОБЛЕМИ ВИЖИВАННЯ ГРЕКО-КАТОЛИКІВ

*Зроблено спробу проаналізувати, як владні структури ліквідували УГКЦ в Західній Україні, розробили заходи щодо ліквідації впливу цієї Церкви на західноукраїнське населення та відображено репресії щодо непокірних греко-католиків.*

Проблема національної церкви вже тривалий час хвилює передову інтелігенцію нашого народу. Традиційно прийнято вважати, що найближчим ментальності українців є православ'я, відхід від нього і зміну обряду вважали національним відступництвом. Тому стає зрозумілим, чому українське православне громадянство ставилося до греко-католицької церкви як до інституції, що була покликана поступово асимілювати та денаціоналізувати українців Галичини. Цю думку постійно культивувала московська православна ієрархія, яку підтримував радянський державний апарат. У 1946 р. ці сили здобули, здавалося, остаточну перемогу, фактично ліквідувавши рішеннями Львівського собору Українську Греко-Католицьку Церкву, затаврувавши її як зрадника і ворога власного народу.

На початку 1946 р. ініціативна група, посилаючись на бажання віруючих і духовенства, порушила перед Урядом УРСР клопотання про дозвіл скликати Собор Греко-Католицької Церкви. Керівник групи Г. Костельник, надіслав на ім'я голови Львівського облвиконкому М. Козирева листа, в якому попросив дозволу провести Собор 7–10 березня 1946 року. Такий дозвіл уряд дав, оскільки, за словами П. Ходченка, "рух за возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Руською Православною Церквою став масовим і підтримувався, навіть до вирішення цього питання на Соборі, всіма без винятку віруючими й більшістю духовенства..." [2, арк. 72].

Звичайно, твердження про повну підтримку руху, тим більше "всіма без винятку віруючими", не відповідало дійсності. Більша частина віруючих поставилася до пропозиції ініціативної групи насторожено, а то й вороже. Те саме можна сказати про священиків: чимало з них, незважаючи на примус і тиск, не відступали від своєї віри, про що свідчать довгі списки священиків, які відмовилися подати заяви про приєднання до ініціативної групи.

Але, попри такий стан речей і відсутність широкої підтримки серед населення та віруючих, скликання Собору призначили на 8 березня 1946 р. Перед цим, у лютому 1946 р., делегація греко-католицького духовенства відвідала митрополита Київського і Галицького Іоанна. Під час перебування делегації в Києві висвятили на єпископів РПЦ А. Пельвецького та М. Мельника. Таким чином, у кінці лютого РПЦ була адміністративним шляхом оформлена в Західній Україні. Це стало останнім кроком у підготовці Львівського собору. Залишалось тільки

канонічно оформити РПЦ у Західній Україні, хоча за логікою цей процес мав відбуватися навпаки.

Собор розпочався 8 березня 1946 р. Відбувався він у храмі св. Юра у Львові. На нього прибули 214 священників і 19 мирян, які представляли 997 священників [9, с. 612], котрі "подали особисті заяви про бажання вийти з унії та возз'єднатись з Православною Церквою" [4, с. 94].

Собор відкривсь о 10 годині ранку. Із вступним словом виступив о. Г. Костельник, який запропонував, "...щоб наш собор вирішив зліквідувати постанови Брестського собору 1596 р., відректись від унії з Римом, ...повернутись до святої Православної Церкви..." [3, с. 74–75]. Під час обговорення даної пропозиції всі делегати підтримали Костельника. Лише о. Влесюк запропонував, щоби "нинішній Собор вважати підготовчим етапом" [3, с. 43]. Але його пропозицію відкинули члени Президії Собору.

Далі одноголосним рішенням було прийнято постанову Собору, яка складалась із 4-х пунктів: 1) анулювати постанови Брестської унії 1596 р.; 2) відірватися від Римської Церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри; 4) возз'єднатись із Всеруською Православною Церквою в Радянському Союзі [5, с. 367–368]. Таким чином, уже в перший день Собору всі основні й найважливіші рішення були прийняті. Наступних два дні Собору були чистою формальністю.

При аналізі його діяльності виникає питання канонічності та легітимності. На нашу думку, Львівський собор 1946 р. можна з впевненістю трактувати як нелегітимний. Адже, згідно з канонами східних Церков, інша Церква не має права втручатись у внутрішні справи іншої Церкви. Тим більше, що ця інша Церква була навіть не православною, а католицькою. Всі присутні на Соборі священники були вже православними, оскільки такими вони вважались вже з часу подання заяви про входження до ініціативної групи. Крім того, на Соборі не було жодного греко-католицького єпископа. Вся вища греко-католицька ієрархія у цей час опинилась уже в сталінських концтаборах. А присутні ж на Соборі єпископи А. Пельвецький та М. Мельник, як відомо, напередодні Собору прийняли православ'я. На основі цього ми можемо трактувати Собор швидше православним, а не як греко-католицьким.

Таким чином, акція, котру розпочали ініціативна група і органи НКДБ–МВС у 1945 році, незважаючи на вагомий опір віруючих і духовенства, закінчилась проголошенням "самоліквідації" УГКЦ. Проте державній владі так і не вдалося повністю асимілювати УГКЦ в радянську комуністичну систему.

Опір поширенню православ'я мав різні форми. Частина священників, які приєдналися до ініціативної групи, все ж канонічно не оформили свій перехід. Поширеним було явище, коли, не бажаючи зрікатися віри, представники духовенства залишали церковну службу і переходили до світського життя. Про це свідчить, зокрема, зменшення кількості церков. Лише у Львівській області їх зменшилось із 533 до 269 [8, с. 348]. Священники, не бажаючи миритися з таким становищем, залишили свої парафії. Полишені храми потрапляли в розряд так званих "незарєєстрованих" церков, із характерною для них підпільною відправою греко-католицьких обрядів.

Ураховуючи ситуацію, що склалася, державні органи спланували ряд заходів для ліквідації впливу УГКЦ на західноукраїнське населення. Вони, зокрема, передбачали: виселення греко-католицьких священників та їх сімей із колишніх парафіяльних будинків і стягнення боргу за житло від лютого 1946 р. до дня виселення; виклик священників до райвиконкому і попередження їх про заборону проводити служби Божі в церквах та вдома; встановлення для священників високих податків; введення обмежень при прийманні на роботу колишніх греко-католицьких священників. Окрім перерахованих, планували і заходи органів держбезпеки, що передбачали прями розправи з непокірними священниками.

У документах, що виявив В. Сергійчук описано один із типових терористичних актів щодо сім'ї греко-католицького священника Неміловича зі с. Унятичі Дрогобицького району Львівської області. Увечері 25 жовтня 1947 р. в його оселю ввірвалися перевдягнуті члени спецзагону МДБ під командою лейтенанта Лебедева. Як відзначив анонімний очевидець подій, вони "...розстріляли... сім'ю Німіловичів, а саме о. Федора й його дружину Ольгу та служницю Ірину і наймита... В час цієї мgb-ської орпї була ранена важко в живіт 13-літня дочка вищезгаданої наймички Ірини" [6, с. 13]. Поранену дівчину було доставлено в лікарню у Дрогобичі. Але трагедія на цьому не закінчилась. Її кульмінаційна точка настала тоді, коли лейтенант Лебедев

довідався, що є живий свідок його кривавої акції. Йому було не до душі те, що свідок говорить правду. І дівчину отруїли в лікарні [6, с. 14].

Репресії були найефективнішим засобом для боротьби з греко-католиками. Лише до 1957 р., як відзначав Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов, із 590 греко-католицьких священників, які відмовилися від возз'єднання, 344 були арештовані. Із них назад повернулися тільки 264 – завдяки хрущовським реформам [7, с. 117]. Як відзначив І. Винниченко, за час нищення УГКЦ було репресовано 10 єпископів, 1400 священників та біля 800 монахів. Таку ціну заплатила УГКЦ за відмову від добровільної самоліквідації [7, с.117].

Одночасно тривала і "культурно-атеїстична робота". З 14 листопада 1946 р. розпочалася кампанія перевірки релігійної літератури, що зберігалася при церквах і монастирях, на предмет виявлення антирадянських, націоналістичних за змістом видань. Так, лише у Станіславській області до квітня 1947 р. було перевірено 97 культових споруд і вилучено 254 примірники "шкідливої літератури" [1, арк. 29–30].

Збереженню УГКЦ в катакомбах сприяли і заходи репресованої греко-католицької ієрархії. Зокрема, митрополит Йосиф Сліпий у складних умовах заслання надсилав кліру та вірним пастирські листи, які розповсюджували у краї. Так, із нагоди Різдва 1947 р. він звертався до всіх греко-католиків із закликом стійко витримати переслідування влади, залишатися вірними батьківській вірі та Церкві. Разом із митрополитом відбували заслання 50 священників УГКЦ. Митрополит показував їм приклади стійкості духу, читав лекції з історії Церкви, теології, готував праці в підпіллі. Репресовані священники продовжували діяти навіть на засланні.

Широкомасштабними силовими і пропагандистськими акціями владі вдалося повернути до православ'я близько 4 млн. греко-католиків, 1124 священники і передати РПЦ близько 2500 церков Західної України [10, с. 554]. До 1950 р. радянська влада ліквідувала всі п'ять греко-католицьких єпархій і дві апостольські адміністрації, ув'язнила всіх владик. Із греко-католицьких єпископів на волі залишився лише Іван Бучко, якого у 1945 р. папа іменував екзархом та апостольським візитатором для українців-католиків у Західній Європі.

Таким чином, метою зміцнення радянської влади у Західній Україні в післявоєнний період державні органи розпочали широкомасштабні акції щодо ліквідації УГКЦ. Кульмінаційною точкою цієї політики став Львівський церковний собор 1946 р. Формально він поставив крапку на діяльності Української Греко-Католицької Церкви. Але фактично процес ліквідації УГКЦ затягнувся на довгі роки й так і не був ніколи повністю завершений.

#### *Список використаних джерел*

1. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф.Р-388. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 29–30.
2. ДАІФО. – Ф.Р-389. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 72.
3. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви 8–10 березня 1946 року у Львові. – Львів, 1946. – 176 с.
4. Львівський церковний собор: Документи і матеріали. – К.: Вид-ня Патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. – 216 с.
5. Правда про унію: Документи і матеріали. – Львів, 1981. – 448 с.
6. Сергійчук В. Нескорена церква. (Українська Греко-Католицька Церква у XX столітті. Документальні дані про священників, у т. ч. про Й.Сліпого)/ Людина і світ. – 1995. – № 3–4. – С. 9–14.
7. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 рр.// Сучасність – 1995. – № 5. – С. 113–128.
8. Волошин Ю. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви// Визвольний шлях. – 1996. – Кн. 3. – С. 335–349.
9. Історія релігії в Україні / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 736 с.
10. Марчук В. Українська греко-католицька церква в 1946–1987 роках// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 550–562.

Nataliya Kontsur

#### LVIV "MEETING" IN 1946 AND THE PROBLEM OF SURVIVING OF GREEK CATHOLIC

The author makes an attempt to analyze the fact of the UGCC abolition by the authority structures in Western Ukraine. The article defines the events of abolition of the

UGCC influence on the population of Western Ukraine and depicts the repressions towards disobedient greek-catholics.

УДК 930.2 (477. 83 / 86)

Олег Єгрешій

## ДИДАКТИЧНО-ХРИСТИЯНСЬКІ МОТИВИ ПРИВАТНИХ ЛИСТІВ ПІДПІЛЬНОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО СВЯЩЕНИКА ЯРОСЛАВА СІРЕЦЬКОГО

*У науковій статті автор звернув увагу на дидактично-християнські мотиви приватного листування греко-католицького священика Ярослава Сірецького.*

Однією з ключових проблем, що постають перед нинішнім суспільством є, на наш погляд, проблема дегуманізації, втрата індивідуальної ідентичності, "сокровенності" особи. Масова культура, що наповнює повсякдення людини початку ХХІ ст., призводить до своєрідного уподібнення людей між собою, формує "нового героя нового часу", що заради гедоністичного способу життя, легкого заробітку нерідко відмовляється від багаторічних традицій, цінностей, що формувалися століттями. До слова, нівеляцію традицій у сучасних умовах констатували автори історико-культурологічного видання "Прикарпаття спадщина віків: пам'ятки природи, історії, культури, етнографії" на чолі з головним редактором Миколою Кугутяком. Авторський колектив цією книгою намагався саме привернути увагу суспільства до тисячолітніх культурних надбань наших краян [4].

Вважаємо, що частково деструктивну роль у цих тенденціях відіграють засоби масової інформації, що виступають у ролі своєрідного вихователя, "спрямовувача" молодих людей. У вирі нинішнього надінтенсивного життя, іноді складається враження, що людина просто не має часу на те, аби "поглянути назад", прочитати книгу про історичне минуле батьківщини, про спосіб життя своїх предків, їх усталені традиції тощо. Це начебто видається другорядним, чимось "із репертуару ретро", таким, що може в чомусь навіть зашкодити репутації, іміджу сучасної, ділової, прагматичної людини, котра живе в умовах ринку. Словом, відома теза "історія – вчителька життя" в сучасних умовах начебто втратила будь-який сенс, що особливо помітно у молодих людей. Вважаємо, що це становить серйозну небезпеку втрати своєї ідентичності, руйнації архетипів історичного минулого. У таких умовах, помітно зростає інтерес до дидактичної історії – історії, яка передусім вчить.

У цій розробці ми торкнемося однієї зі засадничих ознак галицькоукраїнського суспільства, яка складалася впродовж століть – релігійності. Адже ніхто не заперечуватиме, що віра в Бога, дотримання норм християнської моралі у повсякденні для багатьох поколінь українців були загальноприйнятими і такими, які в жодному випадку не можна піддавати ревізії і сумнівам. Симптоматично, що на Синоді Української Греко-католицької Церкви, що відбувся 2–9 вересня 2008 р. в Брюховичах біля Львова, питанню секуляризації та релігійного індивідуалізму сучасного українського суспільства відвели особливу роль. Наводили уривки з енцикліки папи Римського Івана-Павла II – "Redemptoris Missio", де йшлося про євангелізацію в сучасних умовах, залучення до неї не лише священнослужителів, а й широкого кола суспільства, особливо тих людей, котрі можуть більшою чи меншою мірою впливати на народні маси. Пріоритетними євангелізаційними принципами проголошено: свідчення, проповідництво, інкультурацію, "наповнення християнською вірою повсякденного життя" та діалог [3, с. 1]. На нашу думку, науковці-історики через екскурси в історичне минуле, акцентуючи увагу передусім на повчальних сюжетах релігійно-церковного життя, спроможні принаймні якоюсь мірою реалізувати окреслене.

Крім того, вважаємо, що такі наукові й науково-публіцистичні розробки на релігійну проблематику мають право на існування, перебувають у руслі найновіших тенденцій історичної

науки нинішньої доби. Адже не секрет, що протягом останніх років у середовищі науковців гуманітарного спрямування помітно зріс інтерес до вивчення історичної людини, досліджень життя суспільства в усіх його проявах, антропологізації історії тощо [1]. Разом із тим, нині вітчизняні наукові видання публікують інформацію про вивчення долі не лише видатних осіб, а й пересічних людей. Так, наприклад, у Києві 5 червня 2008 р. відбулася наукова конференція "Великі і "малі" українці: особа в історії та сучасності". В науковій доповіді директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. Вернадського Володимир Попик відзначив потребу ширшого вивчення життєдіяльності саме "малих" українців. А провідний науковий співробітник цього ж інституту Світлана Ляшко на прикладі вивчення життєдіяльності українського вченого і громадського діяча І. Забеліна переконливо аргументувала, що "життя людини глибше, ніж його життєпис".

До того ж, таке окреслення проблеми не звужує, не спрощує дослідження, а навпаки – розширює й урізноманітнює його. Наприклад, українська дослідниця Ольга Коляструк, котра є автором низки статей, зокрема методологічних, про історію повсякденності, зауважила, що історикам варто скеровувати дослідження на способи життя й екстремального виживання людей в умовах війн, революцій, терору, голоду тощо [6, с. 180].

Ще один український історик повсякденності Олександр Удуд переконує, що історія повсякденності – це, насамперед, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя [9, с. 383]. Інший відомий український історик – Віталій Підгаєцький, котрий оперує терміном "мікроісторія", вважає, що мікроісторія – це не розглядання дрібниць, а розглядання у подробицях. Свою увагу, підсумовує вчений, мікроісторія звертає саме на дослідження унікальних об'єктів..., які можливо "роздивитися" лише на фоні масових явищ і процесів [8, с. 368].

Звичайно, щоби регенерувати життя "непримітних" чи "малих" людей минулого, варто з особливою увагою ставитися до джерел особистого походження – приватних листів, щоденників, нотаток для пам'яті тощо. Для історії повсякденності це, безумовно, незамінні історичні пам'ятки, бо згадані першоджерела, на думку вже згаданої Ольги Коляструк, здатні "вихопити з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються", і тому їх не беруть до уваги при аналізі [7].

Як уже було зазначено, в пору також звернути увагу на особливий напрям історичних знань – "дидактичну історію". Переконані, що належить активніше звертатися до історичного минулого з метою використання позитивного досвіду життєдіяльності наших предків. Іншими словами, сучасному поколінню українців, на нашу думку, варто більше вчитись у минулих поколіннях, а це дещо урізноманітнює пошукову роботу дослідників. Робота в річищі окресленого напрямку потребує, так би мовити, "цілеспрямованого" відбору фактичного матеріалу з прицілом під певний "повчальний сюжет".

У цьому ключі пізнавальними можуть бути дослідження повсякденного життя греко-католицьких священиків, котрі після Львівського собору 1946 р. не підписали православ'я, а й надалі здійснювали активну душпастирську роботу, що через дуже несприятливу тогочасну суспільно-політичну обстановку безпідставно нині сприймають як подвижництво. Таких священиків іноді називали "пуграми", тобто підпільними українськими греко-католиками (*від перших чотирьох літер*). Щоправда, видається, що цей термін не є усталеним і загальнозживаним. Додамо також, що у своїй розвідці ми оперлися на приватні листи підпільного греко-католицького священика Ярослава Сірецького, адресовані його родині: батькові – також греко-католицькому священикові, Антону Сірецькому, матері – Софії Сірецькій, старшому братові – Любомирові, юристу за фахом, та молодшій сестрі Марії. Їх у травні 1950 р. депортували радянські органи влади на Далекий Схід. Збереглося листування, що й становить основу джерельної бази нашого дослідження. Попри певну одноплановість, ці першоджерела мають велике пізнавальне значення, оскільки дають змогу реконструювати повсякденне життя як цього "пугра" (будемо послуговуватися таким терміном), так і його родичів спецпереселенців. До того ж, згадані історичні джерела будуть опубліковані вперше. У цій розвідці акцентуватимемо на окремих сентенціях християнського змісту, котрі, на нашу думку, мають виразне дидактичне повчальне забарвлення та яскраво ілюструють багатий внутрішній світ, глибоку християнську



віру цього священика як окремого представника підпільної Греко-Католицької Церкви. Додамо, що йтиметься про листування тільки впродовж двох років – 1950 і 1951.

"Прошу не забувати, – читаємо в одному з листів, – яку величезну вартість має терпіння терпеливо перенесене і без спротиву Божій Волі, а ще терпіння за св. Божу справу!! Коби Бог поміг не змарнувати тої нагоди, яка не кожному дається" [1, арк. 12]. Гортаючи листи Я. Сіренського, відчуваєш, що для цієї людини терпіння має якусь особливу вагу, що життя в терпіннях, свого роду, удосконалюють людину, наближують її до осягнення надважливих християнських істин. На цю думку наштовхують наступні авторські тези, що трапляються у листах. "Я в своїй скромній голові розрізняю два основних види терпінь. Як покуту – винагороджуюче, та друге ... заслугуюче, яким можна виєднати в Бога прямо недосяжних ласк дух. (духовних – О. Є.) та матер. (матеріальних – О. Є.) для себе, ближніх живих та в чистилищі, для Церкви, народу ... Коли б я був певний, що моє терпіння другого роду, тоді ніяк не годиться йому противитись, ані лякатися його, хоч би було від найтяжчого ворога, чи свого найближчого. А коли воно першого роду, тоді вже ніяк не годиться йому противитись, а не зате дуже треба боятися, що в міру нових провин покута не буде ані меншати, ані кінчитися тоді, як ми це собі у своїх головах оглядаємо! .. Ось пару думок для "академічних" розважань" [1, арк. 23]. Ніхто не заперечуватиме, що у нашому повсякденні натрапляємо на різноманітні терпіння, страждання, іноді кривди. Очевидно, не варто перейматися, так би мовити, мотивами, природою цих терпінь, бо це не є і ніколи не було в компетенції вірян, але застановлятися над сприйняттям та ставленням до цих переживань і терпінь, на наш погляд, все ж варто. Адже від конкретної людини залежить, чи окремі прикросці озлоблять її, чи, навпаки – зміцнять у вірі.

У іншому листі читаємо: "Не перестаю у своїх молитвах згадувати Вас та поручати Божій опіці у кожній Сл. Б. (Службі Божій – О. Є.) Ви щасливіші та більшу нагороду відберете, бо більше терпите!" [1, арк. 19 зв.].

Листи виразно засвідчують глибоку віру священнослужителя. Складається враження, що головна мета "пугра" – "віддання себе" в руки Божого провидіння, сповнення на ньому Божої волі. Це нібито буде запорукою його душевного спокою, миру, гармонії. Саме так трактуємо наступні висловлювання священнослужителя у листі від 19 квітня 1951 р.: "... Але не за символікою його ясної радісної перемоги над силами темряви, а за голосним і таким авторитетним підтвердженням тої правди, що так, як Бога не вб'є ніхто ніколи, так ніколи не вб'є ніхто Божої правди та його найсвятішої Волі!! ... Тому хай Бог і його святі обітниці потішають Тебе (Лист адресований рідному братові Ярослава – Любомирові – О. Є.) та й договорять те, чого я тепер не можу сказати так із-за своєї немочи, як ще чомусь ... Хто витерпить до кінця, той таки буде! ... От саме того видержання, доброго християнського видержання під хрестом до кінця бажаю тобі дуже щиро з цілого серця!" [2, арк. 60 зв.].

Листи дуже добре передають ментальність післявоєнної доби. Адже ідеться про людей, які виховувалися в період Другої Речі Посполитої, тобто час, коли між християнськими формою та змістом не було такої катастрофічної різниці, котра спостерігається в сучасних умовах. Відчувається, що християнські цінності становили дієву основу життя священників тієї пори.

Визначальну роль у збереженні внутрішнього спокою священнослужитель відводить молитві. Так, в одному з його листів ідеться: "Лише треба цілковито та з найбільшим довір'ям здатися на Божу Волю та якнайбільше молитися! Коби то люди зрозуміли, як дуже до молитви потрібна надія та чиста невинна душа..." [1, арк. 19]. Видається, що в сучасних умовах більшість людей недооцінюють поважну роль молитов, уважаючи їх ознакою слабкості, несучасності, невідповідності сучасним реаліям повсякдення тощо. Разом із тим, молитва, на наш погляд, навпаки – є ознакою сили, свідченням того, що насправді віруюча людина не долає життєві труднощі сама, а може опертися на всемогутнього Бога.

Вражають сповнені великої довіри до Божого Провидіння такі рядки: "Моліться якнайбільше ... Страхи та розпуку лишім для тих, що не знають, або забули слова св. Ап. Павла, що "всьо можу в укріплюючій мене Ісусі..." [1, арк. 47]. Або ж: "Лиш безнадії прошу не піддаватися та чорним думкам!" [1, арк. 24].

Читаючи листи священика, його окремі нотатки для пам'яті мимоволі ловиш себе на думці, що повсякденне життя цього "пугра" було сповнене великих небезпек, різноманітних прикросців та негараздів. Склалося враження, що священик постійно жив із "задньою" думкою про свій можливий арешт, про постійні переслідування із боку радянських спецслужб підпіль-

них греко-католицьких священиків. Принаймні, на такі думки наштовхують наступні його слова: "Прошу молитися, щоби поряд всіх прикостей та хрестів мати силу й терпець ще й той двигати на своїх плечах!! Писав би якусь "психологічну" повість, або бодай щоденник, коби більше часу і спроби! Спостерігати такі явища збоку, мабуть, навіть інтересно, але бути грачем у тій страшній аномальній грі ще більше, ніж страшніше!" [2, арк. 24 зв.].

Звісно, що людям, котрі живуть на початку XXI ст. доволі важко цілісно відобразити етос (стиль життя), ментальність, збагнути цінності людей далекої післявоєнної пори. Очевидно, що й приватні листи неспроможні цілковито відобразити епоху. Тим більше, що йдеться радше про особистісний індивідуальний вимір, а не широкий зріз. Однак такі "вилазки" в історичне минуле, на нашу думку, є як ніколи доречними. Вони допомагають відтворити дещо призабуті істини, що ще кілька десятиліть тому були, по суті, загальноприйнятими.

Наостанок пропонуємо дуже промовисті рядки підпільного душпастиря: "В першу чергу як найбільше ласки Божої та повного віддання Себе Божій Волі у всім – і найбільшим, і найдрібнішим. Нехай терплячий і триумфуючий Ісус Христос навчить і допоможе мужньо пройти ту страшну дорогу та гідно і добре заслужено зустрінути кращі дні!!" [2, арк. 60 зв.].

Розуміємо, що стиль викладу статті, який ми запропонували, не належить до традиційних – історично-наукових, рясніє численними цитатами, найпевніше, не завжди обґрунтованими авторськими розміркованнями, але ми прагнули виокремити найзнаковіші сентенції цього підпільного священнослужителя, сентенції, що мають, на наш погляд, виразне дидактичне наповнення. Через те прагнули якомога більше зберегти "пряму мову", де іноді навіть пауза у вигляді трьох крапок чи знак оклику мають велике значення.

У жодному разі не хочемо бути ментором, але чомусь жевріє думка, що подібні християнські сентенції, котрі нині сприймаються як щось доволі далеке і "екзотичне", мають в сучасних умовах серйозне значення. Наважимося на припущення, що іноді змістовна, впору запропонована фраза може докорінно змінити мислення людини, а отже, до певної міри і її життя. Щоправда, знову ж таки, аж ніяк не претендуємо на категоричність висловлювань.

#### *Список використаних джерел*

1. Приватний архів родини Сірецьких. – Ф 1. – Оп. 1. – Спр. 35 (Листи Сірецького Ярослава Антоновича Сірецькому Антону Маркеловичу, Сірецькій Софії Володимирівні, Сірецькому Любомиру Антоновичу, Сірецькій Марії Антонівні 20 липня 1950–30 грудня 1950 рр.). – Арк. 1–83.
2. Там само, спр. 36 (Листи Сірецького Ярослава Антоновича .... За 1951 р.). – Арк. 1–164.
3. Підсумки Синоду УГКЦ // Нова зоря. – 2008. – № 37. – 19 вересня.
4. Прикарпаття спадщина віків: пам'ятки природи, історії, культури, етнографії: Історико-культурологічне видання. Автор ідеї та гол. ред. Микола Кугутяк. – Львів: "Манускрипт-Львів". – 2006. – 567 с.
5. Алексієвець М. Українська історична біографістика: нове бачення. / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – № 2. – С. 4–6.
6. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 174–184.
7. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145–153.
8. Підгаєцький В. Мікроісторія: варіант окреслення пізнавального простору у прикладенні до історії України XX ст. Матеріали У конгресу МАУ. – 2005. – С. 368–371.
9. Удод О. Методологічні проблеми історії повсякденності. Матеріали V конгресу МАУ. – 2005. – С. 381–385.

**Oleh Egreshiy**

#### **THE DIDACTIC-CHRISTIAN REASONS OF PRIVATE CORRESPONDENCE OF GREEK-CATHOLIC PRIEST YAROSLAV SIRETSKIY**

**In the scientific article the author paid attention to the didactic-christian reasons of Greek-Catholic priest Yaroslav Siretskiy's private correspondence.**

УДК 168 522

Марія Левенець

**ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ**

*Стаття присвячена актуальній в умовах сучасної моделі освіти у ВУЗах проблемі міждисциплінарного зв'язку між такими дисциплінами – всесвітня історія мистецтв, світова культура, країнознавство, всесвітня історія, музеї світу. Підкреслено необхідність супроводу більшості зазначених курсів візуальним рядом, обов'язковою є зміна багатьох навчальних програм, спрямованих на інтеграцію деяких елементів курсів, акцентовано на проблемах, що виникають у зв'язку зі скороченням академічних годин, що виділяють студентам на вивчення дисциплін.*

Актуальність теми дослідження в тому, що культурологічна освіта у ВУЗах України переживає сьогодні важку ситуацію, пов'язану з формуванням нових стратегій і моделей розвитку як усієї української, так і культурологічної освіти, основу якої становлять принципи глобалізації й регіоналізації; інтеграції та диверсифікованості освітніх структур, уніфікації напрямків і спеціальностей підготовки фахівців, інноваційності технологій навчання. У цих умовах особливо актуальним є вивчення особливостей культурологічної освіти в регіонах як основи розвитку всієї української освіти.

Мета дослідження базована на тому, щоби, враховуючи актуальність теми, на основі об'єктивного аналізу наукових праць культурологів подати характеристику, дослідження й аналіз різних моделей культурологічної освіти. Основні завдання полягають у тому, щоби дослідити та проаналізувати сучасні моделі культурологічної освіти, їх місце і роль у вищому навчальному закладі. Окреслена проблема лише поверхово висвітлена у спеціальній літературі.

Виникнення культурології має загальну історичну підставу. Вона сформувалась як особлива інтегральна й міждисциплінарна наука в умовах кризи культури. Однак, розвиваючись у взаємодії різних наук про культуру (історія культури, філософія культури, культурна антропологія, психологія культури й ін.), культурологія в ХХ столітті дедалі більше почала виконувати не стільки наукову, скільки гуманістичну функцію, показуючи, що руйнування культури, в остаточному підсумку, призводить і до зникнення людини. Цей фактор розвитку культурології почав із особливою гостротою позначатися в другій половині ХХ століття, коли культура стала системоутворюючою в розвитку суспільства, що було пов'язано з виникненням процесів глобалізації, мультикультуральності й, головне, можливості загибелі всього людства. З цього погляду культурологічна освіта стає частиною загального процесу збереження й розвитку культури, у якому вирішується доля як людини так і суспільства.

У сучасній теорії й практиці освіти чітко простежується тенденція не тільки пошуків нових підходів до її організації, а й розроблення її культурних особливостей і механізмів, адекватних сучасній культурі й науці.

Проектуючи образ випускника ВНЗ, більшість учених єдині в тому, що це – людина культури, вільна, гуманна, духовна й творча особистість, яка варіативно мислить, здатна орієнтуватися в соціокультурному середовищі, прагне до творчої самореалізації й саморозвитку в сучасному просторі культури.

Усе це спонукає дослідників до проектування освіти, розроблення інноваційних підходів і моделей, що максимально відповідали б новому типові культури.

На основі аналізу теоретичних і практичних розробок вітчизняної і закордонної педагогіки ми виділили основні моделі культурологічної освіти, котрі розглядають як парадигмальні підходи до розуміння її сутності. Необхідно відзначити, що такий поділ чітко простежується тільки в теорії: у практичних програмах підготовки майбутніх фахівців, поєднується, як правило кілька підходів.

Культурно-історична модель культурологічної освіти (О. Щолокова, І. Відт, А. Чурін-Русов, Е. Ямбург та ін.) становить тріадичну систему "культура–освіта–історія", що змінила культурну

макромодель, котру протягом попередніх десятиліть структурувалася за схемою: наука – виробництво – освіта.

Аналізуючи різні типи культурних епох (архаїчну, індустріальну й постіндустріальну), І. Відт пропонував повідні освітні моделі: традиційну, інструктивну й креативну. Педагог звертає увагу на те, що модель освіти повинна відповідати тій культурі, якій вона служить [4]. Представлена модель, відзначає Е. А. Ямбург, "тому й культурна, що передає наступним поколінням постійні величини культури, а історична, тому що показує їхню живу пульсацію в реальних цивілізаційних обставинах" [9, с. 6].

Збагачення культурного досвіду майбутніх фахівців у рамках представленої моделі відбувається шляхом освоєння культури різних історичних і регіональних типів, особливостей духовного світовідчуття певного періоду розвитку людства. Справжня культура жадає від людини вмінь вслухуватися, вчитуватися, вдивлятися в світ, вступати в діалог із сьогоденням і минулим, бачити й розуміти глибинні спадкоємні зв'язки.

Культуротворча модель культурологічної освіти (А. Валицька, І. Зязюн, М. Лещенко, ін.) базована на поданні про те, що освітня система відображає не соціальну стратифікацію й не структуру суспільного виробництва, а простір культури, відповідаючи його змісту та формам у своїх основних змістовно-структурних параметрах. Культуру розглядають як людський спосіб життєдіяльності, духовно-матеріальне середовище перебування людини, освіту – як процес становлення творчої особистості в природосоціокультурному середовищі [3].

Творча особистість у заявленій моделі розвивається шляхом цілеспрямованого впливу на інтелектуальну й емоційно-почуттєву сферу людини.

Діяльність викладача спрямована на зміну колишніх, "пасивних" механізмів спілкування й залучення студентів у активну навчальну діяльність за допомогою використання нетрадиційних форм лекційних і семінарських занять, створення для всіх студентів можливості виражати вільно свої думки, коли фантазія й уява не мають меж. Ефективними формами, що стимулюють творчу діяльність студентів, у цьому контексті є залучення їх до виконання ряду завдань, що спонукають до розвитку їхніх особистісних здатностей. У нашому досвіді такими є:

робота з оригінальними текстами філософів, культурологів;

авторсько-креативне озвучування фрагмента тексту – студентам необхідно продовжити логіку оригіналу;

творчий диспут – зіставлення кількох точок зору на розглянуту культурологічну проблему;

робота з "деформованими тестами";

опорні конспекти – наочні конструкції інформації, в яких знання відображені у логічно-компактній формі.

Емоційно наповнити роботу з опорними конспектами, котрі розроблені студентами, допомагають дидактичні ігри: КВК, "Пантоміма" й інші.

Аналіз результатів виконання творчих завдань дає змогу розробляти різні прийоми педагогічного керівництва, що реалізують індивідуально-гуманний підхід при формуванні креативності й особистісних установок майбутніх фахівців на творчість. При цьому процес розвитку їхніх творчих здібностей постійно активізується пошуком і впровадженням інноваційних нестандартних творчих завдань.

Культурно-антропологічна модель культурологічної освіти (Б. Бім-Бад, Г. Корнетів, Е. Шевнюк та ін.) представлена триєдністю складових: по-перше, основною ідеєю про людину (цілісним концептуальним людинознавством); по-друге, новою антропологічною діяльністю та її технологіями; по-третє, духовно-орієнтованими взаєминами між студентами й викладачами.

Людина утворюється, відзначив, зокрема, Г. Корнетів, "розпредмечуючи втілені в культурі сутнісні людські сили й одночасно опредмечуючи себе в нових культурних об'єктах. Саме подвійний процес опредмечування-розпредмечування й лежить в основі освіти, він розкриває механізм того, як людина творить культуру, відтворюючи й змінюючи її, а культура творить саму людину. Цей процес дає змогу не тільки виявити нерозривний зв'язок освіти й культури, а й ставить за необхідність особливо акцентувати увагу на активній ролі людини, котра утворюється у знаходженні власного образу".

Культурологічне навчання студентів у цьому контексті розглядають як процес і результат освоєння системи понять про "самопочуття" людини в різних типах історичних і регіональних

культур, і це навчання забезпечує самовизначення особистості в культурно-освітньому просторі.

Антропологічна проблематика займає центральне місце в підручнику "Культурологія" Е. Шевнюк. Автор розглядає культурологічну освіту не тільки як процес і результат збагачення особистості різноплановою інформацією про світовий культурний процес, а й як умову культурної самореалізації й саморозвитку студента, формування його культурної самосвідомості [8]. Це принципово важливо для професійного розвитку студента, а також для його особистісної здатності адаптуватися до швидко мінливого природного, соціально-економічного й культурного середовища, динамічних змін у всіх сферах громадського життя.

Діалогічна модель культурологічної освіти (В. Біблер, П. Брук й ін.) базована на основних категоріях бахтинської концепції – культура, самодетермінація, особистість, діалог, текст – та їхньої інтерпретації, яку здійснив В. Біблером.

Діалог у своїй змістоформуючій спрямованості – це не питально-відповідальна й навіть не евристична бесіда, а зустріч позицій за сутнісними проблемами, в обговоренні яких проявляють, уточнюють, доповнюють, збагачують й змінюють погляди, інтереси, мотиви, які в тому або іншому ступені визначають особистість [1]. М. Бахтін, стверджуючи загальність діалогу й діалогізму людської свідомості та життя, наголосив на широкому спектрі проявів позицій учасників діалогу.

Розглядаючи діалог у культуротворчому аспекті, В. Біблер підкреслив, що "культура є форма одночасного буття й спілкування людей різних – минулих, сучасних і майбутніх культур, форма діалогу й взаємопородження цих культур, форма самодетермінації індивіда, форма вільного вирішення своєї долі у свідомості її історичної й загальної відповідальності" [2, с. 38].

Теоретики діалогічної моделі культурологічної освіти її мету вбачають у розвитку в студента не тільки здатності сприймати та розуміти інші точки зору, а й вступати у діалог з ними, конструювати власну суб'єктно-особистісну позицію, проникати в спосіб мислення й відчуття вченого, мислителя, розширювати свій діапазон бачення й так знаходити цілісність світогляду.

Важливим компонентом поданої моделі є, на наш погляд, вирішення питання про співвідношення національної та світової культури в змісті культурологічної освіти. Національну культуру розглянуто як освітній простір, у якому національний духовний досвід є складовою частиною світової культури.

Культурно-синергетична модель культурологічної освіти (М. Каган, Е. Князева та ін.) розглядає культуру як умову самоорганізації й саморозвитку особистості. Аналізуючи точки дотику синергетики й культурології, М. Каган відзначив: "Визначивши свій предмет поняттям "процеси самоорганізації", синергетика тим самим конкретизує діалектичну ідею "саморозвитку"; якщо колись це поняття застосовувалося до буття "абсолютного духу" або абсолютної ж матерії – природи (щодо яких усі інші процеси мимовільні й тому детерміновані ззовні), то синергетика стверджує, що еволюція кожної динамічної системи, незалежно від її масштабу, є її саморухом, тобто безпосередньо управляється внутрішніми, іманентними цій системі силами, і лише "у другу чергу" реагує на вплив середовища. ...казане означає, що, визнаючи культуру самостійним утворенням, що відрізняється не тільки від природи, а й від суспільства, її розвиток варто вивчати не як автоматичне проходження з розвитку суспільства, ...а як саморух, саморозвиток. Виходячи з цього, завдання культурології полягає в тому, щоби виявити ті внутрішньокультурні сили, які управляють динамікою культури" [5].

Розглядаючи синергетичний підхід до освіти, Е. Князева характеризувала процес навчання як "нелінійну ситуацію відкритого діалогу, прямого і зворотного зв'язку, влучення (у результаті вирішення проблемних ситуацій) в один самоузгоджений темпосвіт... Це навчання, що стимулює власні, можливо, ще не виявлені, сховані лінії розвитку...Це спосіб відкриття реальності, пошуку шляхів у майбутнє" [6].

Таким чином, розглянута модель перебуває в початковій стадії розроблення, стаття пропонує лише окремі аспекти її застосування у практиці вищої школи. Подальші дослідження можуть спростувати її або ж, навпаки, додати нового змісту. За нашим переконанням, кожна зі згаданих моделей займає своє місце в педагогічній теорії і практиці сьогоденної вищої школи. Тому пошук оптимальної моделі культурологічної освіти – триває.

#### *Список використаних джерел*

1. Батракова С. Н. Педагогическое общение как диалог в культуре // Педагогика. – 2002. –

№ 4. – С. 27–33. 2. Библер В. С. Культура. Диалог культур (Опыт определения) // Вопросы философии. – 1989. – № 6. – С. 31–42. 3. Валицкая А. П. Культуротворческая школа: концепция и модель образовательного процесса // Педагогика. – 1998. – № 4. – С. 12–19. 4. Видт И. Е. Культурологическая интерпретация эволюции образовательных моделей // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 32–37. 5. Каган М. С. Синергетика и культурология // [http://sky.kuban.ru/socio\\_etno/iphrRAS/miffs/knyazel.htm](http://sky.kuban.ru/socio_etno/iphrRAS/miffs/knyazel.htm). 7. Корнетов Г. Б. Педагогические парадигмы базовых моделей образования: Учебное пособие (электронная версия) // <http://www.oim.ru/vibor.asp?type=8>. 8. Шевнюк О. Л. Культурология: Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2006. – 353 с. 9. Ямбург Е. А. Контуры культурно-исторической педагогики // Педагогика. – 2004. – № 1. – С. 3–10.

**Maria Levenets**

#### SEARCH OF OPTIMUM MODEL OF CULTURAL UROLOGICAL FORMATION

The article is devoted to actual in conditions of modern model of education in high school problem of an interdisciplinary connection between some disciplines – a world arts history, world culture, regional geography, a world history, museums of the world.

УДК 379.85(100)(477)

**Назар Сушко**

#### СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ

*Ця стаття присвячена дослідженню основних тенденцій розвитку міжнародного і вітчизняного туризму із застосуванням необхідних шляхів розширення участі України в міжнародному туризмі.*

Розвиток сучасного туризму обумовлений необхідністю розвитку міжнародних зв'язків як в світі бізнесу, так і в світі культури. Зростання кількості ділових поїздок і культурних обмінів сприяє все більшому впливу туризму на економіку як великих, так і малих держав. Недаремно ВТО проголосило XXI ст. століттям туризму.

В економіці окремої країни міжнародний туризм може стати одним із головних джерел валютних надходжень і рушієм економічного зростання. Як, наприклад, це відбулося в Кенії, Танзанії, Єгипті, Марокко, Тунісі, Мадагаскарі або Маврикії. Коли туризм розвивається гармонічно з іншими галузями соціально-економічного комплексу, то він сприяє диверсифікації економіки і росту зайнятості, що, в свою чергу, веде до зростання доходів населення і добробуту нації в цілому.

Місце і роль туризму в світовій економіці порівнюється з нафтовидобувною і автомобілебудівною промисловістю. Відомо, що перша займає 14% в світовому експорті, а друга – 11%, і 6% від світового експорту послуг. На цей показник впливають як об'єктивні фактори – клімат, культура, політичне становище в країні, так і суб'єктивні, пов'язані з візами, документами, структурами туристичного сектору і т.д.

В науковій літературі України розглядалися шляхи розвитку міжнародного та внутрішнього туризму. В працях українських учених таких, як Стамболов М.Д., Прейгер Д.К., Малярчук І.А., Грицик М.В. були проаналізовані окремі аспекти розвитку міжнародного туризму на Україні.

Але недосконале законодавство, політична нестабільність, демографічні зміни потребують постійного вивчення цієї проблеми.

Метою цієї статті є виявлення і всебічний аналіз процесів, що відбувались у становленні міжнародного і внутрішнього туризму в Україні за часів незалежності.

Відповідно до поставленої мети передбачалося реалізувати такі завдання:

розглянути форми реалізації норм в міжнародному туристичному праві;

проаналізувати роботу міжнародних туристичних організацій;

виявити позитивні тенденції в розвитку як міжнародного так і внутрішнього туризму;

проаналізувати найбільш вигідні туристичні маршрути.

Туристсько-рекреаційний потенціал України складається із виїзного та внутрішнього туризму, є перспективи розвитку як сільського (зеленого), так і молодіжного туризму.

Розвиток молодіжного туризму неможливий без підтримки органів державної влади. Постійне державне фінансування є необхідним і для розробки мережі екскурсійних маршрутів, і для рекламно-інформаційного забезпечення історико-культурних пам'яток шляхом їх представлення на міжнародних туристично-виставкових заходах і включення до різноманітних туристичних каталогів України. Держава може використовувати засоби для заохочування молоді до пізнання рідного краю та участі в розбудові туризму в Україні [1].

Розвиток туризму, в тому числі міжнародного, неможливий без дотримання правил і норм співпраці міжнародних і національних організацій. Мова йде про принципи і норми міжнародного туристичного права, суб'єктами якого є державні і міжнародні організації.

Міжнародне туристичне право базується на міжнародних договорах і угодах на двосторонній основі, котрі регулюють ділову практику. Міжнародне право, формулюючи власні норми, аналізує також національне законодавство держав в області туризму і судові рішення про питання міжнародного туристичного права.

Сьогодні серед нових форм реалізації норм в міжнародному туристському праві можна назвати міжнародні конвенції і декларації міжнародних організацій, акти міжнародних конференцій і міжнародних організацій, які складають основу уніфікації норм міжнародного туристського права та визначають механізм міжнародного правового регулювання.

На базі міжнародних правових законів функціонують міжнародні організації, створені з метою сприяння ефективній діяльності туристичних фірм. В міжнародному туризмі діють також неурядові спеціалізовані організації, які займаються розробкою типових контрактів, стандартів для готелів і ресторанів. Предметом їх піклування є також погодження стандартів транспортних засобів і тарифів на перевезення туристів. Вони ведуть роботу по спрощенню прикордонних та інших формальностей в туризмі і уніфікації туристичних послуг, в тому числі реклами і інформації. Це – федерації, асоціації, союзи, ради і різні комітети, які займаються туризмом.

Залежно від їх цілей і функцій вони бувають п'яти типів:

Спеціалізовані міжурядові організації;

Організації системи ООН;

Міжурядові організації, що не входять в ООН;

Міжнародні неурядові організації в області туризму і перевезень;

Регіональні неурядові організації.

Крім того, кожна держава, яка має туристичний ресурс, розробляє власні правила та норми, які регулюють туризм, тобто створює свою законодавчу базу, котра б забезпечувала права людини на здійснення подорожей, захист інтересів туристів та їх безпеки, і сприяла б зміцненню партнерських відносин між суб'єктами туристського бізнесу.

До компетенції державного регулювання відноситься також захист навколишнього середовища, різні процедури, пов'язані з ліцензуванням і стандартизацією в туристській індустрії, а також створення гарантійних туристських фондів, податкового регулювання, надання кредитів і податкових пільг турагентським і туроператорським фірмам, які здійснюють міжнародні операції. Держава встановлює види і рівні компенсації за ненадання фірмами оголошених туристських послуг, визначає дії туристських фірм при виникненні надзвичайних ситуацій, а також сприяє розвитку ділового туризму та ін [2].

Закон України «Про туризм» визначає сутність туризму як тимчасовий виїзд без здійснення оплачуваної діяльності в місті перебування. Турист, згідно цього закону, є особою, яка здійснює подорож Україною або до іншої країни з незабороненою законом метою на термін від 24

годин до одного року. Стаття 4 цього закону визначає організаційні форми туризму – міжнародний і внутрішній. До міжнародного належать в'їзний туризм (подорожі в межах України осіб, які постійно не проживають на її території) та виїзний (подорожі громадян України та осіб, які постійно проживають на території України, до іншої країни). Внутрішній туризм означає подорожі в межах території України громадян України та осіб, які постійно проживають на її території [3].

З урахуванням тенденцій світового та вітчизняного туристичного процесу будується стратегія розвитку Черкащини. Розвитком туристичної сфери заради зростання туристичних потоків активно займається місцева влада, а саме: будується та реконструюється туристична інфраструктура, готелі, заклади громадського харчування, реставруються історико-культурні пам'ятки [4].

І економічні, і соціально-політичні умови і в нашій країні, і в світі змінюються на очах. Відповідно, і організаційні, і правові засади туристичної діяльності порівняно з недавнім минулим суттєво змінилися.

Українська республіканська рада з туризму й екскурсій, «Інтурист» та Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» на початку 90-х років ХХ ст. були провідними організаціями в Україні, так як активно займалися внутрішнім і міжнародним туризмом.

Саме в цей період українському республіканському бюро «Супутник» підпорядковувалось 44 бюро в різних областях України, зокрема і в Черкаській області. На діяльність саме цієї організації припадало 80% обсягу діяльності внутрішнього молодіжного туризму, крім того, активувалась екскурсійна робота на території Черкащини.

В цей час туризм, хоча став і масовим явищем, і важливим засобом виховання молоді (круїзи, рейси дружби та ін), належної ролі в економіці України в цілому і Черкащини, зокрема, не відігравав [1].

Серед причин негативних тенденцій в розвитку міжнародного туризму слід назвати і невідповідність його світовим стандартам, і відсутність скоординованої системи дій по просуванню туристичного продукту на світовий ринок. Певну роль відігравав ускладнений процес паспортно-візових та митних процедур при перетині кордону України і ціни в готелях і в транспорті.

Позитивні тенденції в розвитку туризму починають давати про себе знати з 2000 р., коли загальний обсяг туристичних потоків в Україні починає зростати, зростає також виконавча дисципліна туристичних підприємств [5].

Певний поштовх розвитку туризму надала Перша всесвітня конференція «Туризм як впливова сила збереження миру», що проходила в 1998 р. в Ванкувері (Канада), делегатами якої були представники 65 країн світу. Саме на цій конференції закликали до пропаганди і поширення мирного туризму як гаранта миру і безпеки. Це визначення туризму і було закріплено в понятті «Кредо мирного мандрівника».

Подорожі та туризм, задовольняючи потреби туристів, підвищують і якість життя корінного населення. Як було показано вище, 10% виробленого у світі валового продукту, близько 35% світової торгівлі послугами і майже 11% світових інвестицій припадає на цю галузь [6]. Після прийняття процедури паспортно-візового оформлення документів для іноземних туристів відбулося збільшення іноземного туристичного потоку [7].

За даними звіту Міжнародної ради з подорожей і туризму (World Travel and Tourism Council), в 2004 р. у сфері подорожей і туризму безпосередньо працювало майже 73,7 млн осіб, або 2,8% зайнятих у світовому господарстві, а у суміжних з туризмом галузях – ще близько 215 млн осіб (8,1% працездатного населення планети). За кількістю зайнятих у цій сфері лідирують Китай, Індія, США, Індонезія, Японія, Бразилія, Росія, Німеччина, Іспанія і Франція. Очікується, що зайнятість у зазначених сферах світового господарства до 2014 р. сягне 8,6% працездатного населення Землі [8].

Є сподівання, що державна політика сприяння цій галузі економіки приведе до розвитку іноземного туризму в Україні і збільшенню іноземного туристичного потоку. З цієї ж метою і заради просування національного туристичного продукту на світовому ринку Україна бере участь у дванадцяти міжнародних туристичних заходах закордоном: у Австрії, Великій Британії, Іспанії, Ізраїлі, Латвії, Італії, Чеській Республіці, Німеччині, Російській Федерації, Республіці Білорусь тощо.



Проводяться виставкові заходи державного та регіонального значення: прес-тури для провідних українських і російських журналістів; круглі столи, прес-клуби, семінари та наради з представниками засобів масової інформації, керівниками туристичних та готельних підприємств, створено Інтернет-сторінку Державної служби туризму і курортів. ([www.tourism.gov.ua](http://www.tourism.gov.ua) – примітка автора).

Проте поки що складові власного туристичного потенціалу Україна використовує не в повній мірі, хоча країна розташована на перехресті шляхів між Європою і Азією, Північчю і Півднем, має важливі залізничні й автомобільні магістралі, порти, найвищий, в цілому, в Європі коефіцієнт транзитності, володіє розгалуженою мережею туристично-рекреаційної туристичної інфраструктури.

Найбільшим попитом користуються курорти України, значну частину яких зосереджено на узбережжях Чорного і Азовського морів та в Карпатах, у громадян колишніх республік СРСР (до речі з 623 закладів Криму – 63 російські, білоруські та узбецькі) [9].

В Україні готельно-туристична база доволі велика, є туристично-рекреаційні послуги, які відповідають міжнародним вимогам, наприклад, оцінка готельного господарства в 2004 р. показала, що серед 682 готелів п'ятизіркових – 1, чотиризіркових – 18, тризіркових – 55. Дві зірки – 56 готелів, а одна зірка – 21. 531 готель не має ні якої категорії. Слід зазначити, що зірковість або беззірковість не єдині вимоги, яким повинні відповідати сучасні заклади розміщення. Якість наданих послуг залежить також від дозвільної діяльності, яка повинна задовольняти високі потреби сучасних іноземних туристів [10].

Серед проблем розвитку міжнародного туризму не можна не вказати і на повільні темпи зростання інвестицій, і на невідповідність туристичних закладів міжнародним стандартам, і на недостатній розвиток сервісу та інформаційної інфраструктури в зонах автомобільних шляхів та міжнародних транспортних коридорів та інше.

Головними напрямками, які окреслено в керівних документах на різних рівнях управління у сфері туризму, можна вважати: по-перше – становлення туризму як високорентабельної галузі економіки; по-друге – формування конкурентоспроможного вітчизняного туристичного продукту, що сприятиме активізації участі України в міжнародному поділі праці і отриманню провідних позицій на світовому ринку туристичних послуг.

Однак, зосередження уваги переважно на економічних та зовнішньоекономічних компонентах суттєво звужує туризм як соціально-політичне явище, яке дає можливість задовольняти потреби туристів із врахуванням інтересів регіону, що їх приймає. Мова йде про те, щоб економічні, соціальні та естетичні потреби задовольнялися без порушення життєзабезпечення всього біологічного різноманіття та екології [11]. Державну політику у сфері туризму потрібно скорегувати згідно з документами ВТО, рекомендаціями Ради Європи з метою сприяння як соціально-економічному зростанню України, так і створенню передумов для прийняття її світовим співтовариством як рівноправного партнера.

Активізація міжнародного співробітництва може здійснюватися шляхом укладання міжурядових угод і угод між спеціалізованими, національними та іноземними органами управління туризму і участю в роботі відповідних міжнародних організацій. На сьогодні такі угоди укладено з 28 країнами, серед яких, зокрема, угоди про можливість розширення безвізового режиму за обміном туристичними групами, створення і просування на світовому ринку спільних туристичних продуктів та ін. [6].

Розвиток міжнародного туристичного співробітництва здійснюється Державною службою туризму і курортів шляхом цілеспрямованого та системного створення сприятливого для розвитку туризму середовища і інтеграції нашої країни у європейську спільноту. За умови розбудови відповідної правової бази міжнародного співробітництва і укладення міжурядових і міжвідомчих угод про співробітництво в галузі туризму діяльність Державної служби туризму і курортів з реалізації державної туристичної політики буде реальною, а не формальною.

Станом на 1 січня 2007 р. Державною службою туризму і курортів за результатами проведеної роботи укладено 44 міжурядові та міжвідомчі угоди про співробітництво в галузі туризму, в тому числі 12 – з країнами ЄС. Проекти таких угод розроблено з понад 20 країнами світу, зокрема, з Алжиром, Аргентиною, Іспанією, Тунісом, Францією та ін. Це для України перспективні туристичні ринки, тому переговорний процес з їх укладання активно ведеться.

Розширюється співробітництво на двосторонньому рівні через проведення на щорічній основі засідань 13 міжвідомчих робочих груп та участі України у роботі 68 міждержавних комісій з країнами, де є правова база такого співробітництва. Також в стані реалізації знаходяться понад 10 міждержавних та інших програм і протоколів довгострокового та середньострокового співробітництва в галузі туризму [9].

В рамках розвитку двостороннього туристичного співробітництва ведеться також конструктивний діалог щодо забезпечення стабільних туристичних потоків та обсягів туристичних обмінів з керівниками таких країн як Австрія, Болгарія, Росія, Туреччина, Франція та ін., які вважаються лідерами світового туризму.

У 1997 р. Україна стала Дійсним членом Всесвітньої туристичної організації (ЮНАТО), що значно розширює її можливості в міжнародній туристичній діяльності. Багатостороннє співробітництво розвивається також у форматі Ради з туризму СНД, яку Україна очолювала в 1993 – 1996 рр. і в 2000 – 2005 рр.

Поглиблення євроінтеграційного напрямку в значній мірі залежить від адаптування туристичного законодавства нашої країни до відповідних директив і стандартів ЄС, держави якого є генераторами туристичних ринків для України. Такої гармонізації потребує вся система стандартизації та сертифікації підприємств туристичної та курортної сфери, розташованої в Україні. Це може спростити механізми залучення фінансової та технічної допомоги з боку ЄС, необхідної для реалізації туристичних проєктів як на державному, так і на регіональному рівнях, в різних його галузях, не кажучи вже про позитивний туристичний імідж України на європейському ринку.

Створенню спільного поля європейського туризму сприяє вступ України в Європейську туристичну комісію, членом якої наша держава є з 18 жовтня 2005 р. Це має стратегічне значення з огляду на можливості використання механізмів ЄС, просування українського турпродукту на європейський ринок, розвиток в'їзного туризму і взагалі зміцнення авторитету держави серед європейської спільноти.

Додаткового імпульсу розвитку потужного туристичного та курортно-рекреаційного потенціалу України додає гармонізація законодавства України з іншими актами ЄС. Це, насамперед, стосується Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18 листопада 2003 р. № 1282–IV та Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення дотримання законодавства під час надання послуг іноземцям та особам без громадянства» від 17 грудня 2002 р. № 1136.

Незважаючи на те, що Держтуризмкурортів постійно працює щодо забезпечення права українських громадян на вільні подорожі та свободу пересувань відповідно до документів ООН щодо туризму і Загальної декларації прав людини, Хартії туризму, Глобального етичного кодексу, організація туристичних подорожей українських туристів за кордон є далеко не бездоганною. Проблема оформлення віз громадянам України, здійснення відповідної акредитації туристичних підприємств у консульствах іноземних держав, як і раніше, залишається надзвичайно гострою. Серед основних чинників, що перешкоджають процесу надання туристичних віз українським громадянам, є побоювання держав щодо нелегальних мігрантів, але реально обмежуються не потоки нелегальних мігрантів, а цивілізовані туристичні потоки. Не викликає сумніву, що такий стан справ дискримінує права українських туристів, порушуючи одне з основоположних прав людини на вільну подорож та свободу пересувань, проголошене в 1948 р. Загальною декларацією прав людини. Вихід, напевно, полягає в тісній співпраці з закордонними установами та консульствами країн–членів Шенгенської угоди, в конкретних заходах виконавчої влади України щодо іноземних дипломатичних представництв, які б забезпечили прозорість схеми роботи іноземних консульств з туристичними фірмами [9].

Ця проблема викликала необхідність розробки Закону України «Про захист прав споживачів». Також, з метою реалізації державної політики у сфері культури і туризму, було проведено, за сприяння МКТ та КМДА І–у Міжнародну конференцію «Готельний бізнес України. Інвестиції. Будівництво. Управління» 7 квітня 2006 р. в Києві.

Щоб вивести український туризм на міжнародний ринок, потрібно вдосконалення всіх складових цієї сфери; і туристичної інфраструктури, і нормативно-правової бази, і умов для міжнародного в'їзного і виїзного туризму, і інформаційного забезпечення, в тому числі реклам-

ної діяльності, і підвищення кваліфікації туристичних кадрів, і проведення наукових досліджень у сфері туризму [9].

Вдосконалення готельної, транспортної, торговельної інфраструктур та інших ресурсів туристського ринку ведуть до подальшої політичної, соціальної і фінансової інтеграції багатьох країн, що, в свою чергу, забезпечує безпеку туристів під час подорожі, охорону і дбайливе використання навколишнього середовища. Це стосується не тільки розвинених країн, а й тих країн, що розвиваються. Все це свідчить, що світовий туризм має величезний потенціал і, як наслідок, захоплюючи перспективи попиту на міжнародний туризм.

Ринкові відносини викликають конкуренцію, чим покращують туристичні послуги, проте потребують державної підтримки і регулювання, яке, однак, повинно бути в розумних межах, так як значна кількість законів може мати зворотній ефект у вигляді підвищення цін, обмеження асортименту і зниження інновацій у галузі міжнародного туризму.

До перспективних напрямків розвитку туризму можна віднести індустрію гостинності, зокрема створення клубних міні-готелів, котрі пропонують сервіс готелів вищого класу і привілеї для заможних клієнтів. Хоча подібні готелі обслуговують, головним чином, ділових людей, а не масових туристів, їх розвиток в Україні сприятиме загальному розвитку туризму, збільшенню робочих місць і підвищенню іміджу країни, в якій є місця елітного п'ятизіркового обслуговування. Згідно прогнозів, в Україні доходи від готельно-туристичних послуг підвищуватимуться прискореними темпами і зростуть з 445 млрд. доларів (1998 р.) до приблизно 2 трлн. доларів у 2020 р.

Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму виступила ініціатором впровадження сільського туризму, розпочавши у співпраці з науковцями і державними органами роботу над програмою його розвитку. Для цього аналізуються дані з різних регіонів країни. Цей аналіз використовується для консультативної допомоги різним регіонам країни щодо відпочинку на селі, реклами зеленого туризму, складання каталогів приватних садиб, тим більше, що садиби сільського зеленого туризму розташовано на всій території України [12].

У більшості країн світу зелений туризм розглядається як невід'ємна складова всього соціально-економічного комплексу розвитку села. Україна не є виключенням. Але для цього потрібні скоординовані стосунки між суб'єктами зеленого туризму, добре продумана система оподаткування, тарифів на житло і послуги. Поки що все це є далеким від досконалості. Основними проблемами сільського зеленого туризму є також низький рівень комфорту, конкуренція з боку сусідніх країн і низький рівень маркетингу, без якого успішний розвиток і розширення стійкої діяльності щодо в'їзного туризму неможливий. З допомогою сучасного маркетингу є можливість якісно визначити туристичний продукт, інвентаризувати ресурси, провести ретельний аналіз ринку, розробити рекламні матеріали, залучити необхідних фахівців для налагодження міжнародних контактів і виходження в світовий туристичний ринок [12].

З довідки про динаміку туристичних потоків в Україні за 2007 р., яка складена за даними Адміністрації Держприкордонслужби: Україну відвідало 23,1 млн. в'їзних (іноземних туристів), що на 4,2 млн. осіб (тобто на 22%) більше ніж за 2006 р.

Значне збільшення туристичного потоку відбулось за рахунок туристів, які відвідали Україну з приватною метою, що становить 89% від загального потоку іноземних туристів та складає 20620,3 тисяч осіб, що на 4,0 млн. більше ніж в 2006 р. Це збільшення відбулось за рахунок таких країн: Росія на 593,9 тис осіб або на 10%, Молдова – на 994,1 тисяч осіб або на 34%, Білорусь – на 797,2 тисячі або на 46%, Узбекистан – на 30,8 тис. осіб або на 77%, Румунія – на 672,8 тисяч або на 207%, Словаччина – на 197,5 тисячі або на 47%. Крім того, зростання туристичного потоку ще відбулося за рахунок службових поїздок, що становлять 7% від загального туристичного потоку і складають 1511,6 тис. осіб, що на 251,6 тис. осіб більше ніж в 2006 року. Погіршилися показники обсягів в'їзного потоку з службовою метою. Загальна кількість їх складає 941,1 тис. осіб, що становить 4% від загальної кількості іноземних туристів. Їх кількість зменшилася на 100, 3 тис. осіб, або на 10%.

При цьому структура в'їзного турпоточку за країнами походження складає: країни СНД – 14,5 млн. осіб, що становить 63% від загального потоку, відбулося зростання на 22% або на 2,7 млн. осіб; країни ЄС – 7,1 млн. осіб, що становить 31%, зростання на 13% або на 787,1 тисячі осіб та інші країни – 1,5 млн., що становить 6%, зростання на 96% або на 724,9 тисячі осіб.

В 2007 р. до 10 основних країн в'їзного туризму в Україну, що складають 95% від загального в'їзного потоку туристів, відносяться: Росія (31%), Польща (19%), Молдова (17%), Білорусь (13%), Угорщина (5%), Румунія (4%), Словаччина (3%), Німеччина (1%), США (1%) і Узбекистан (0,3%) [5].

Підводячи підсумки слід зазначити, що на Україні і зокрема на Черкащині проводиться робота щодо розвитку туристичної сфери. Місцева влада активно займається реконструкцією туристичної інфраструктури, реставруються історико-культурні пам'ятки, будуються нові готелі та заклади громадського харчування. Крім цього державна політика сприяє цій галузі економіки. Прийняття процедури паспортно-візового оформлення документів сприяло збільшенню іноземного туристичного потоку.

Серед проблем розвитку міжнародного туризму слід зазначити повільні темпи зростання інвестицій, невідповідність туристичних закладів міжнародним стандартам, недостатній розвиток сервісу та інформаційної інфраструктури. Крім того вдосконалення потребує вся система стандартизації та сертифікації підприємств туристичної та курортної сфери України. Важливим елементом розвитку як внутрішнього так і міжнародного туризму є підготовка кваліфікованих туристичних кадрів, які б не тільки володіли досконалими знаннями з історії і культури країни а і були б провідними спеціалістами в сфері управління та регулювання туристичної галузі.

#### *Список використаних джерел*

1. <http://www.sputnik.ck.ua>
2. Герчикова И. Н. Деловая этика и регулирование международной коммерческой практики. – М.: Издательство «Консалтбанкир», 2002. – 576 с.
3. Туристична діяльність. Нормативна база./ Роїна О.М. – К.: КНТ, 2005. – 448 с.
4. Биржаков М. Б. Введение в туризм/ Национальная академия туризма – 3-е изд. – М.; СПб.: Невский Фонд, 2002. – 318 с.
5. <http://www.tourism.gov.ua>
6. Д. К. Прейгер, І. А. Малярчук Міжнародний туризм в Україні як форма розвитку інтеграційних комунікацій // Стратегічна панорама. – 2005. – №3. – С.96–106.
7. Туризм в Україні – 2002: статистичний бюлетень. К:2003. – 40 с.
8. Світовий туризм іде вгору // Урядовий кур'єр. – 2004. – 24 липня.
9. Прощай, візо! // Голос України. – 2005. – 12 липня.
10. The tourism industry. A report for the world summit on sustainable development Johannesburg, September 2002. Compiled by WTTC, IFTO, IHRA, ICC, facilitated by UNEP (Division of Technology, Industry & Economics), WTO. – 2001.
11. <http://www.greentour.com.ua>
12. Годфри Харрис, Кеннет М. Кац. Стимулювання міжнародного туризму в ХХІ веке. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 237с.

**This article is devoted to the studies of basic tendencies of the international and national tourism development and the application of appropriate steps for extensive participation of Ukraine in the international tourism.**

## **РОЗДІЛ 4. НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ВИЩОЇ ШКОЛИ**

УДК 94 (477)

Леонід Кравчук

## РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

*У статті здійснено аналіз ролі громадянських інституцій в утворенні національних та демократичних цінностей на сучасному етапі.*

Здобуття Україною незалежності, докорінні політичні зміни і соціально-економічні перетворення визначальним чином вплинули на розвиток громадянського суспільства в Україні. Ці процеси не віддільні від загального контексту національного державотворення, його здобутків і проблем.

В сучасному українському державотворенні проблема впровадження ефективного державного управління та його співвідношення з місцевим самоврядуванням є одним із ключових питань.

Історичною практикою підтверджено, що безпосередні творці матеріальних благ – трудящі маси – постійно виявляють прагнення брати конкретну і практичну участь у різних видах політичної діяльності, що дає їм змогу турбуватись про власний добробут не лише засобами продуктивної праці у сфері матеріального виробництва, а й за допомогою участі в акціях впливу на діяльність суспільних верст у прийнятті ними соціально значущих рішень. Звідси випливає, що політика, в опосередкованому її сприйнятті, є загальнолюдським рухом до утвердження вищих соціальних цінностей. Соціальна дійсність відкинула всі спроби розмежувати народ і політику чи позбавити народ політики або поставити політику над народом: поки в соціумі зберігатиметься потреба у прийнятті та реалізації владних рішень, доти зберігатиметься потреба участі народних мас у політичних процесах, бо всі владні рішення, що приймаються соціальними верхами, стосуються соціальних низів і реалізуються саме соціальними низами безпосередньо. Тому на даному етапі розвитку цивілізації людство аж ніяк не може відмовитись від політизації відносин у будь-якій сфері. Неспроможність відмовитись від політизації відносин не означає абсолютизації політики, бо всі відносини, зв'язки і взаємодії у сфері політики мають фундаментальну основу, яка регламентує всі параметри політичної діяльності і виступає певним обмежувачем політики. Такою основою виступає єдність духовного і державного начал: духовним началом є національна ідея, яка полягає у формуванні та знищенні національної державності, котра зрозуміло, виступає державним началом.

Саме національна ідея (з політичного погляду) є об'єктивним підґрунтям загального політичного зв'язку і взаємо узгоджених дій всіх елементів політичної, економічної і соціальної структур соціуму, а в конкретному політичному контексті – це орієнтир цільових інтересів національної спільноти, гарантія державної суверенності нації, а відтак і еволюційного входження у світовий цивілізаційний простір. Національна ідея як політичне явище не є ідеологічним штампом: у політичному розумінні вона виступає фундаментальним гарантом узгодження і гуманізації різних соціальних інтересів, які можуть реалізуватися тільки на її основі. Зауважимо: лише на основі узгодження інтересів можливо здійснювати вплив на іншого суб'єкта політичного процесу (в даному випадку маємо на увазі громадські інституції та місцеві органи влади і самоврядування); при відсутності основи для узгодження інтересів можливою стає лише конфронтація, а відносини переростають у конфлікт, тобто набудуть деструктивних форм. Тому цікава для нас проблема "громадянин – влада" може бути вирішеною лише у форматі національної політики, яка організує український соціум у єдину соціальну спільноту (за стратегічними інтересами), внутрішні суперечності (в тактичних інтересах) якої лише означатимуть наявність джерел поступального розвитку [2, с. 21]. В реалізації національної ідеї мають брати участь всі громадяни країни, до якої б етнічної спільноти вони не належали, в якому б соціаль-

ному статусі не перебували – управлінця чи члена громадської інституції: тільки об'єднання на основі стратегічної ідеї та мобілізація засобом стратегічного інтересу створюють умови для конструктивних взаємовпливів та позитивної взаємозалежності.

Проблематика національної ідеї є важливою для вирішення як загальнодержавних, так і локальних завдань, досягнення загальнонаціональних і вузько регіональних цілей. Бо національна ідея – це ідея нації і кожного її представника, в якій відображене своє місце і роль у світовій чи регіональній історії, бачення свого власного історичного буття та власного впливу (чи участі) на історичні процеси. У сучасній Україні силою обставин проблематика національної ідеї актуалізована вибором історичної перспективи: "Схід – Захід", "Росія – Європа". Згаданий вибір розставляє акценти не тільки в системі національних відносин, а й у всіх інших сферах українського соціуму, в тому числі, в системі відносин "громадянин – влада", тобто, чи будуть відносини громадських інституцій з органами влади складатись за європейським взірцем, чи в них залишиться притаманний донині азійський елемент ігнорування прагнень громадських "низів", дистанціювання влади від позиції вимог громадських інституцій різного рівня, форм та характеру діяльності.

Ігнорувати проблематику національної ідеї при вирішенні різномасштабних соціальних завдань означає прирівняти український соціум на системні поразки і народження все нових і нових суперечностей. Бо на всіх щаблях нашого суспільства – економічному, політичному, культурному, психологічному – існують глибокі суперечності, які прогнозують нашу спільному по всіх вертикалях – адміністративно-владній, політико-ідеологічній, соціально-економічній, духовно-культурній – від центру і до окремого містечка чи села – і такі суперечності сучасна політична думка "загнали" в тріаду "ліві – центристи – праві", кожен з елементів якої намагається виграти битву з іншими, але далеко не через вирішення наявних суперечностей, а через подолання політичного опонента. То в цій ситуації тільки національна ідея здатна спрямувати (не об'єднати формально організаційно!) діяльність і "лівих", і "правих", і "центристів" на вирішення соціальних завдань і розв'язання суперечностей як на загальнонаціональному, так і на локальному (місцевому) рівнях – і конкурувати між собою в якості та ефективності вирішенню цих завдань і розв'язання таких суперечностей, чим "завойовувати" авторитет серед громадян, довіру населення і підтримку електорату.

Це стане можливим за умови, що теоретично й ідеологічно поняття української політичної нації буде сприйматись на всіх рівнях – від села до столиці, від громадянина до президента, від Сходу до Заходу – як єдність корінного українського народу з іноетнічним населенням країни (національними меншинами, етнічними спільнотами, етнічними групами), що означатиме: всі громадяни України – українці, котрі за своїм походженням поділяються на етнічних українців (власне українців) і на українців того чи іншого етнічного походження, як от, "українець російського походження", "українець єврейського походження" і т.п. Тільки так накреслиться перспектива органічної консолідації українського суспільства – творення справжньої історичної спільноти [1, с. 20], здатної зорганізувати діяльність політико-владних структур в інтересах національної держави в цілому, та кожної її складової зокрема, та спроможної створити умови для ефективного впливу громадських "низів" на українські "верхи".

Вивчаючи проблему "громадянин – влада" під кутом зору впливу громадських інституцій на органи влади, в тому числі, і на місцях, не можна не враховувати і можливостей національного характеру, адже існує такий раціональний підхід в поясненні минулих і сучасних проблем українського народу – пояснити історичну долю і сучасний стан народу особливостями і специфікою його натури. Наукова аналітика стверджує, що серцевиною українського характеру є кордоцентризм, тобто переважання художнього сприйняття і мислення над конструктивним раціоналізмом, споглядання – наддієво, внутрішньої людини над зовнішньою. Це – аксіома нашої духовності, яку мусимо врахувати, коли говоримо про стан і перспективи нації [1, 41], особливо, коли йдеться про сферу громадсько-політичних впливів. Бо духовність – не значна і вагома культурна перевага, однак, вона програє у протистоянні з практицизмом політичного світу. А тому толерантність, яку вносить духовність у систему "громадянин – влада", не повинна переростати в покірливість, якої вимагає політико-владна вертикаль, – це одна з умов, за яких вплив громади на владу буде не тільки можливим, а й результативним.

На даний час в Україні утворилися необхідні позитивні умови для реалізації національної ідеї, для продуктивної самореалізації кращих рис українського національного характеру, але

необхідно констатувати, що і національна ідея, і український національний характер перебувають "в стані нереалізованих можливостей" [2, с. 73]. Для реалізації таких можливостей потрібна сильна політика як послідовний рух від дійсності, котра за своєю суттю є вже реалізованою можливістю, до іншої можливості, котру всіма наявними засобами необхідно перетворити у дійсність. Тоді українське суспільство існуватиме як єдина система відносин, в якій забезпечений загальний взаємозв'язок і визначальна взаємодія всіх його елементів – центрального і локальних, управлінського і громадянського, політичного і громадського. Підкреслимо, що в цьому аспекті такий загальногромадський, загальнополітичний і загальноправовий документ як Конституція України зможе безпосередньо регулювати життя українського суспільства тільки як загальна система норм, що містить національну ідею як духовно-впорядковуючий, управлінський вплив загального зв'язку та взаємодії на основі власного існування та розвитку українства як політичної нації [2, с. 21]. Окрім цього (і на цій основі!) законодавці повинні не просто створювати закони для управління суспільством і його структурними елементами, а відображати в державних актах об'єктивні потреби суспільства, різних верств населення і конкретної особи – тоді з'являються об'єктивно правові умови для збереження і зміцнення системності соціуму та раціоналізації та оптимізації зв'язків між його елементами, а також вертикальних і горизонтальних взаємовпливів. Причём, такі взаємозв'язки, взаємовимови і взаємозалежності повинні посилювати системність структури, а не послаблювати, тим більше, не руйнувати її.

Варто звернути увагу на наступний аспект, що важливо при дослідженні проблеми впливу громадських інституцій на органи влади: політична системність – це система функціональних зв'язків, у якій зміна положення і поведінка всіх її елементів залежить від кількох основних, тобто провідних за своїм значенням у системі і силою та ефективністю свого впливу на інші елементи чи підсистеми. В умовах політичної демократії – а Україна в тій чи іншій мірі такими умовами володіє – такими елементами виступають: держава як перший елемент системи, партія – другий елемент, політично організована соціальна структура або громадська інституція як третій елемент. Зрозуміло, що найпотужнішим джерелом живлення і збереження політичної системності суспільства виступає держава, більше того, чим складнішим є період розвитку країни, то більшою є потреба у зміцненні державного елемента політичної системності як основного джерела живлення і забезпечення стабільності всієї системи [2, с. 47]. А відтак, в такий період – саме такий період проходить Україна – особливо важливими є зв'язки громадських інституцій з державними структурами, і саме в цей період надзвичайно важливо, щоб такі зв'язки носили конструктивний характер, а взаємовпливи були ефективними в питаннях вирішення соціальних та політичних проблем. В цій же площині вкрай необхідним буде налагодження взаємозв'язків і з партійно-політичними структурами, як надзвичайно дієвим і впливовим суб'єктом політичних відносин. Гармонізація і конструктивність взаємин у триаді "державна влада – партійна структура – громадська інституція" створює продуктивні умови для реального вирішення всього комплексу соціальних проблем, оскільки поза цією триадою більш потужних учасників "політичної гри" в офіційному форматі немає.

#### *Список використаних джерел*

1. Бадзьо Юрій. Національна ідея і національне питання. – К.: Смолоскип, 2000. – 52 с.
2. Гаєвський Б.А. Філософія політики. – К.: Вища школа, 2005. – 158 с.
3. Актуальні проблеми управління територіями в Україні (Матер. наук. – практ. конф. 26–27 лист. 1992 р. – К.: 1993.
4. Абетка української політики. Довідник (Кер. автор. колект. М. Толянка. – К.: Смолоскип, 2000. – 268 с.
5. Кроки до громадянського суспільства. Пост майданове громадянське суспільство України: уроки для країни і світу (Науковий альманах. За ред. Рубцева В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. – К.: Укр. Всесв. Конфр. Рада, 2006–300 с.
6. Кульчицький Станіслав. Українська революція 2004 р. – К.: 2005. – 368 с.

**Leonid Kravchuk**

#### **ROLE OF PUBLIC IN CREATION OF NATIONAL AND DEMOCRATIC VALUES IN A NEWEST PERIOD OF THE UKRAINIAN STATE**



In the article the analysis of role of civil instituciy in formation of nacional and democratic values is carried out on the modern stage.

УДК 378(4Укр)

Михайло Парінов

## ЧИ ВСЕ ТАКЕ ВЖЕ НОВАТОРСЬКЕ, ДО ЧОГО МИ ПРАГНЕМО?

*У статті на прикладі курсу історії України розглядаються проблеми методики викладання соціо-гуманітарних дисциплін в технічному вузі при впровадженні кредитно-модульної системи відповідно до Болонського процесу підготовки фахівців в умовах євроінтеграції. Стверджуються позитивні досягнення, беруться під сумнів деякі нововведення в організації і методиці викладання соціо-гуманітарних курсів і на основі власного досвіду вносяться пропозиції щодо його подальшого вдосконалення.*

Сьогодні, мабуть, найчастіше вживаними в повсякденні у вищій школі при обговоренні практики підготовки фахівців є словосполучення "Болонський процес" та "кредитно-модульна система". Їх згадують на засіданнях вчених рад університетів, академій, інститутів, кафедр, у робочих розмовах у різного рівня кабінетах й просто серед викладачів. Виникли ці поняття порівняно недавно, коли ряд провідних університетів й освітніх відомств європейських країн, орієнтуючись на євроінтеграцію й всесвітню глобалізацію, прийняли конвенцію про реформування та розвиток вищої освіти на основі загальних принципів і з урахуванням зростаючих потреб у висококваліфікованих фахівцях. Підписали документ у м. Болонья (Італія), де, до речі, розташований найстаріший в Європі університет (заснований в XI столітті). Від цього й пішла назва явища.

І ось уже кілька років на різних рівнях триває жваве обговорення проблеми. В Україні, як і в інших країнах, видано чимало літератури з цих питань [1]. Ґрунтовно аналізували проблему, зокрема, наприкінці 2007 р. у Страсбурзі (Франція) на настановчій конференції "Нові виклики європейській вищій освіті – подолання складнощів у глобалізованому суспільстві", де представники 46 країн визначили стратегію забезпечення якості вищої освіти на період до і після 2010 р., підвищення її конкурентноспроможності та виведення на перше місце у світовій освітній системі [2].

Питання актуалізується тим, що в умовах вільного світового ринку робочої сили Європа відчуває сьогодні помітний дефіцит висококваліфікованих працівників. За даними Єврокомісії, частка їх на європейських підприємствах становить лише 0,9 %, тоді як, наприклад, в Австралії цей показник дорівнює 9,9 %, в Канаді – 7,7 % [3]. Отже, це загальноєвропейська нагальна проблема. Розв'язання її вбачають, по-перше, шляхом припливу кваліфікованих фахівців із країн, що не належать до Євросоюзу, по-друге, і це головне, вдосконалюючи й розширюючи підготовку власних кадрів.

Ураховуючи загальну тенденцію України до євроінтеграції, всі структури нашої системи підготовки кадрів для народного господарства, від ВНЗ до Міністерства освіти й науки, уважно стежать за цими процесами, обговорюють їх із позицій розв'язання власних проблем. Так, зокрема, Міністерство освіти й науки України в 2004 р. провело в Харкові Всеукраїнську нараду ректорів вищих технічних навчальних закладів [4]. Від 2005 р., коли Україна підписала документ про входження її в Болонський процес, ця робота набула офіційного й планомірного характеру. Але обговорення й, що головне, практичне розв'язання конкретних проблем відбуваються на рівні поки що лише керівництва, про що свідчить згадана вище нарада в Харкові, де ректори торкалися, зокрема, частки й місця гуманітарної освіти в технічних ВНЗ. А до викладачів справа поки що майже не доходить.

Тим часом, сьогодні виникає багато складнощів на рівні саме педагогічної практики кафедр і, власне, викладачів. Ми вже торкалися деяких з них, а саме, якщо конкретно, питань проміжного й підсумкового контролю за знаннями студентів із історії України в умовах кредитно-модульної системи на початковому етапі її впровадження [5]. Це були переважно роздуми в ході перших спроб змінити методiku лише однієї складової навчального процесу, а саме, контролю знань студентів. Але час минає, і виникли нові питання, що турбують викладачів кафедр. Розглянемо деякі з них.

На перший погляд, вони є нібито суто місцевими, мають, так би мовити, українське забарвлення, але разом із тим торкаються специфіки державного життя України в умовах входження її в Європу й тому не можуть бути проігноровані, що, до речі, визначено й у документах Болонського процесу, де підкреслено, що "кожна країна-учасниця повинна зберігати національну палітру, самобутність та надбання у змісті освіти і підготовці фахівців з вищою освітою" [2].

Тож розглянемо деякі з цих питань. Раніше, до впровадження в навчальну практику кредитно-модульної системи (а це, нагадаємо, одна зі складових Болонського процесу), в технічному ВНЗ історію України першокурсники вивчали протягом семестру (першого або другого). Це 8 або 9 лекцій та 17 чи 18 семінарів, тобто 50–54 академічні години. В цілому, якщо врахувати екзаменаційну сесію, 5 місяців студенти так чи інакше займалися історією своєї Батьківщини. Декларували (і це фіксували в календарно-тематичних планах за потоками, у розкладах занять, індивідуальних планах викладачів), що молоді люди мали щотижня виділяти не менше трьох годин на самостійну роботу з історії (підготовку до семінарів, написання рефератів, доповідей або повідомлень на науково-практичні конференції і т. п.). Згідно з цим й кафедра історії планувала роботу викладачів. У структурі кафедри мала навчально-методичний кабінет із необхідною літературою. Штат його – 5–6 лаборантів, працював він 6 днів на тиждень, із 9 до 19 год. Викладачі чергували в ньому як консультанти. І читальний зал, до речі, ніколи не залишався порожнім, за день у ньому бувало 100–150 студентів.

Тепер згідно з кредитно-модульною системою історію України в технічному ВНЗ викладають не протягом семестру, а лише два місяці. Це, як правило, 4 лекції та 17 або 18 семінарів, у цілому – 42 або 44 години. Наприкінці, протягом тижня – рейтинговий контроль, фактично – екзамен. Таким чином, аудиторний час значно скоротився. Передбачалося, що його компенсують часом, який виділяють на самостійну роботу студентів. Але, на жаль, цього не відбулося. Тому, що вона, ця самостійна робота, не була організована, точніше, можливості її помітно звужилися. Справа в тому, що навчально-методичний кабінет на кафедрі ліквідували (лаборантів скоротили, літературу забрала бібліотека). В бібліотеці ж читальний зал як працював с 10 до 16 год., так і працює. Як кажуть, куди бідному студенту податися після занять, щоби підготуватися, наприклад, до семінару з історії. (До речі, в деяких університетах на Заході читальні працюють навіть цілодобово). Придбати навчальну літературу самостійно далеко не всі молоді люди спроможні, та її не так уже й просто знайти: кіосків нема, книгарень в місті – одна-дві, й обрахувався. Виникає питання: як же студенти вивчають курс історії України? Викладачі кафедри щотижня проводять консультації, навчально-методичні заняття. Але кафедра стикається й у цьому з деякими труднощами. Справа в тому, що оскільки такі заняття не планують у масштабі факультету, то далеко не всі студенти можуть на них прийти; часто викладачеві не просто знайти для цього вільну аудиторію.

Тоді резонне запитання: в чому ж має проявлятися самостійність студентів при вивченні курсу? Практично вона виглядає так: молода людина самотужки читає підручник, часто ще шкільний, або випадково у когось придбаний, не цікавлячись, хто й коли його написав. У результаті, на семінарах викладачі часто-густо чують від студентів застарілі трактування історичних явищ, стикаються з елементарним невіглаством. Дуже прикро буде, якщо це стане складовою в поглядах людини на наступне життя.

І ще про один наслідок цієї перебудови. Колись, до переходу на кредитно-модульну систему, фактично майже півроку молоді люди так чи інакше були причетними до питань історії своєї Батьківщини. Поступово це ставало звичкою, складовою їх повсякденного життя. Так виховували патріотів, у всякому разі, академічне навчання сприяло цьому вихованню. Дворазове ж скорочення аудиторного часу на цей предмет викликає у молодих людей зневагу до нього, а разом із тим і до його змісту, як до чогось, що не має суттєвого значення для майбутнього фахівця. Формується примітивне уявлення про прошарок суто технічних працівників як про "тех-

нарів", а не як про носіїв духовності нації. Тоді інколи й чує викладач-історик від студента: "А навіщо мені ваша історія, коли я керуватиму робітниками, які цеглу кладуть або траншеї риють". Але, до речі, цей майбутній фахівець буде займатися не тільки тим, а й керувати суспільством, працювати у виконавчій владі – від селища до столиці, засідати в радах, від селищної до Верховної й т. д., де ой як потрібне знання життя свого народу від сивої старини до сьогодні.

Інколи від організаторів кредитно-модульної системи можна почути, що нібито так званий метод занурення в предмет шляхом скорочення часу на його вивчення дає позитивний ефект. Сумнівна ця точка зору. Епізодичність явища, будь-якої справи, навіть їх буденність рідко коли сприяють тому, що вони закладаються в характер, в душу людини. Вони й залишаються в пам'яті як щось другорядне, як епізоди, або, точніше, не залишаються зовсім, а забуваються. Отже, історія рідної країни стає для фахівця чимось другорядним. Прикро це, а точніше сказати, навіть небезпечно в умовах, коли Україна як самостійна держава тільки-но утверджується.

Із упровадженням кредитно-модульної системи відбулися суттєві зміни й в організації контролю за знаннями студентів. Нагадаємо, раніше його здійснювали двічі за семестр, тобто протягом курсу: в середині семестру (так званий проміжний контроль) й наприкінці його, в екзаменаційну сесію (підсумковий контроль). Тепер проміжного контролю фактично нема, в усякому разі, деканати факультетів та дирекції інститутів ним не опікуються і він залишається справою лише кафедри. До того ж, акцент у визначенні якості студентських знань курсу остаточно перемістився з екзамену на семінари. До речі, в той час у пресі та в повсякденні наполегливо проводили кампанію всілякої компрометації екзаменаційних сесій у студентів як формальності, а тепер, мовляв, нібито цей формалізм усунуто, й студенти систематично, рівно, без стресів учитимуться. Ні, екзамени як форма роботи не ліквідовані зовсім, їх проводять. Але проводять значною мірою формально, й стосуються вони далеко не всіх студентів. Справа в тому, що за показниками навчання студента на семінарах виводять середньоарифметичну оцінку. І якщо вона не менша 4-х балів (за дванадцятибальною системою) й задовольняє студента, викладач зобов'язаний поставити її у відомості як остаточну. З одного боку, така методика, безумовно, корисна, бо вона стимулює студентів систематично готуватися до семінарів, тобто послідовно вивчати програмний матеріал. Разом із тим, формалізує навчальний процес, робить його процесом боротьби студентів за бали. На заняттях молоді люди часто опікуються не стільки надбанням нових знань, розумінням складних процесів історії, скільки тим, які бали вони заробили, чи не "обрахував" їх викладач. Саме на цьому ґрунті, а не у сфері трактувань історичного процесу інколи виникають суперечки, образи. Студенти швидко пристосовуються до особливостей навчання у ВНЗ, методики практичних занять, виявляючи в них слабкості, які фактично не залежать від викладача, кафедри й навіть ректорату. Це, насамперед, велика чисельність групи – не менше 25 студентів. За 80–90 хвилин заняття не можна перевірити знання їх усіх. Викладач встигає надати слово максимум 12–15. Серед них багато тих, хто бажає виступити, тягне руку, отже не можна їм не надати слова, бо ображатимуться. А результат такий – багато хто вибірково готується лише з окремих питань, виступають найбільш, м'яко кажучи, сміливі, а сором'язливі мовчать. Так створюється не зовсім правдива картина вивчення теми в тій чи іншій групі. Але ж, повторюємо, на основі таким чином отриманих балів виставляють остаточні оцінки з предмета. Сумно визнавати, але вони часто не відображають істинне становище. Кафедра, безумовно, намагається вдосконалювати в таких умовах методику навчального процесу: викладачі влаштовують диспути, самостійні письмові роботи, бліц-опитування, щотижневі навчально-консультативні заняття, що, до речі, безумовно, збільшує навантаження на викладача, яке це далеко не завжди враховують у його загальному робочому часі.

Щоби подолати таку методичну слабкість, треба, на нашу думку, скоротити чисельність студентів у групі не менш як удвічі. Але це вже не в компетенції ВНЗ, бо потребує суттєвого збільшення штату викладачів. (До речі, в університетах Європи, які працюють у рамках Болонського процесу, наскільки нам відомо (правда, про це якось не прийнято говорити), чисельне співвідношення викладацького складу й студентства в два рази відрізняється у бік більшості викладачів, ніж в Україні). Тому, мабуть, це питання треба вирішувати не стільки викладачам (не заперечуємо, і від них багато чого залежить), скільки Міністерству освіти й науки, в цілому уряді.

Наголосимо, що при нинішній методиці підсумкового контролю знань студентів значна частина їх (за нашою практикою, не менше половини) уникає екзамену. Але екзамен, що вже не кажіть, як ви не налаштовані на критичне становлення до традиційної методики навчання, є доброю складовою засвоєння навчального матеріалу, бо спонукає студента систематизувати нагромаджені за багато часу знання, виявити зв'язки між темами, проблемами, теоретичними положеннями, осмислити курс у комплексі, щось повторити, ще раз почитати. Недарма кажуть, повторення – мати навчання.

Таке наше новаторство, коли, як кажуть студенти, вони автоматом отримують остаточні оцінки за курс, породжує ще й наступний негатив: у визначенні цих оцінок визначальну роль починають грати серед викладачів асистенти і значною мірою відсторонюються найкваліфікованіші фахівці – доценти й професори, які читають курс, але в багатьох групах не ведуть семінарські заняття.

Тому, на наш погляд, варто було б повернутися в цьому до традиційної методики. Безумовно, підвищення ролі семінарів у визначенні знань студентів потрібно зберегти. Однак незалежно від рейтингової оцінки, отриманої за підсумками навчання, зобов'язати всіх студентів складати екзамен. Остаточна ж оцінка має бути, на нашу думку, середньоарифметичним показником семінарів й екзамену. Від екзамену можна звільняти лише тих студентів, у яких рейтингова оцінка за підсумками показників, що вони отримали ними на семінарах, – 10–12 балів. Екзамен має приймати лектор, тобто ведучий викладач курсу.

Ми вже не говоримо про підсумковий контроль, до речі, таких курсів, як культурологія і соціологія. Протягом останнього часу цей контроль за ними проводять фактично формально, на основі такої інформації, як відвідування студентами лекцій (потоки по 100–125 осіб), та здійснюють якість побіжне, поверхове опитування, або написання самостійної роботи на потоці. Індивідуальні зустрічі студентів із лектором розкладом майже не передбачені. Так обов'язкові курси перетворюються фактично на публічні лекції з поширення знань.

І ще про одне новаторство, яке в ході впровадження кредитно-модульної системи стало вже повсякденною практикою – тестовий контроль, тестовий екзамен. У цілому це, безумовно, крок уперед у методиці навчання у вищій школі. Тестування сприяє економії часу викладачів й студентів, забезпечує контроль знань значно більшого обсягу, ніж традиційний екзамен. Але, на наш погляд, не варто абсолютизувати цей спосіб контролю, особливо при підсумках. Тестування – не універсальна методика, особливо це стосується гуманітарних дисциплін, у т. ч. історії України. Сумніваємося, що за допомогою тестів можна перевірити, наприклад, спроможність людини доводити свою точку зору, аналізувати щось, критикувати якийсь позиції, узагальнювати, словом, демонструвати творчий підхід до предмета обговорення. В історичній науці, зокрема, в історії України, особливо сьогодні, на перехідному етапі розвитку нашої країни, таких проблем дуже багато. А для майбутнього фахівця, командира виробництва, в якому підлеглі бачитимуть не тільки суто професіонала, технаря, а й ерудовану в проблемах життя суспільства людину, краще потрібно вміти глибоко орієнтуватись в них. І не по-обивательськи, а згідно з наукою.

Тому, вводячи тестування як одну з форм контролю знань переважно документального, фактичного матеріалу (в курсі історії України його дуже багато), варто, на нашу думку, залишити й традиційні екзамени у формі вільної, усної відповіді студента на питання, розмови його з викладачем, надаючи при цьому молодій людині право відстоювати свою точку зору, аргументувати її. При цьому безумовно, що традиційну форму екзамену можна, навіть треба, модернізувати. Наприклад, викладач із одного питання одночасно може вести бесіду не з одним студентом, а з двома-трьома, дозволяти їм інколи звертатися до навчальних посібників, цитувати щось, порівнювати різні точки зору і т. д. Можна, врешті-решт, вибачити студентів, що він забув якийсь документальний матеріал, інколи куди важливіше буває його наукове ставлення до історичного процесу або конкретного явища.

Отже, входячи у Болонський процес підготовки фахівців, впроваджуючи кредитно-модульну систему навчання в ВНЗ, зокрема, при викладанні історії України як однієї з провідних гуманітарних дисциплін, збагачуючись досвідом наших західних колег, ми не можемо безоглядно відмовлятися від свого національного, перевіреного історією досвіду підготовки інженерів. В умовах духовної кризи у нашому суспільстві на перехідному етапі від тоталітаризму до демократичного способу життя краще важливо вдосконалювати, а не скорочувати гуманітарну

освіту майбутніх технічних фахівців народного господарства. Це одна з найважливіших складових не тільки суто духовного, а й економічного розвитку країни. На наш погляд, варто було би розглянути питання організації гуманітарної освіти в технічних ВНЗ на спеціальних всеукраїнському, а то й міжнародному (європейському) форумах зацікавлених осіб – від працівників міністерств, навчальних закладів до викладачів.

#### *Список використаних джерел*

1. Болонский процесс: нарастающая динамика и многообразие (документы международных форумов и мнения европейских экспертов). – Москва, 2002. – 408 с.; Байбенко В. И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы. – Москва, 2003. – 127 с.; Вища освіта України і Болонський процес. За ред В. Г. Кременя. Авторський колектив: М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубенко, І. І. Бабін. – Тернопіль, 2004. – 384 с.; Болонський процес – пошук общности европейских систем высшего образования (проект TUNING). – Москва, 2006. – 210 с. 2. Шинкарук Василь: "Якість освіти є справою міжнародного авторитету країни" // Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2007. – № 238 (4238). – 18 груд. – С. 13. 3. Одобрив "голубую карту" // Вечерний Донецьк. – 2007. – №181 (862). – 8 декаб. – С. 3. 4. Всеукраїнська нарада ректорів вищих технічних навчальних закладів "Вища технічна освіта України і Болонський процес" – Харків, 17–18 березня, 2004 р. // Вища школа. – 2004. – № 5–6. 5. Парінов М. П. Богуславська В. Г., Василенко Л. О. Про деякі особливості проміжного і підсумкового контролю знань студентів з історії України в умовах кредитно-модульної системи // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – Вип. 2006. – 1(57). Проблеми соціально-гуманітарних наук. – Макіївка. – 2006. – С. 87–90.

**M. Parinov**

#### **ALL SUCH ALREADY INNOVATIVE, WHAT DO WE ASPIRE TO?**

This article is searched about the problems of studying of social humanitarian sciences in the technical high schools. It is lighted on the example of studying the Ukrainian history accounting the implication of credit modular system according the Bologna process of formation of specialists in the conditions of European integration. It is implicated the positive innovations and it is criticized some of them in the field of organization and methodic of studying of social humanitarian sciences. Based on its own experience it is made propositions concern its perspective modification.

## **РОЗДІЛ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ**

УДК 94 (478)

Олександр Лисенко

## ІСТОРІОПИСАННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК НАУКОВЕ І СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

*У статті проаналізовано основні тенденції в історичній науці щодо періоду Другої світової війни.*

Певно, тільки у пострадянських державах історіографія війни так і не змогла позбутись обтяжливих пут соціального замовлення. Покликані в комуністичні часи обслуговувати певну ідеологічну нішу, історики і донині відчують прагнення певних політичних сил тримати їх за приручених інтерпретаторів власних версій війни. Науковці не просто пручаються, а дозволяють собі продукування нових концепцій, принципові заперечення на адресу сталінської візії історичного процесу. Все це не викликало б тривоги і сприймалося б як ознака демократизації суспільства, якби вчених не звинувачували у зневажанні ветеранів і пам'яті про полеглих, а також у багатьох інших "гріхах". Старше покоління, сповнене ностальгією за соціалістичними цінностями, підпало під суцільний контроль лівих сил, які вміло (80-річна практика "промивання мізків" не забута!) маніпулюють свідомістю людей, консервують у ній віджилі стереотипи і схеми, міфологеми й ідеологеми 60-річної давності. Водночас, молодша частина українців, яка ще якихось 15 років тому тотально захоплювалася читанням книжок, через економічні та політичні негаразди трансформувалася в апатичну масу. Нинішня ж молодь практично перестала читати серйозну літературу, хіба що це пов'язане з професійними обов'язками. Наслідок – невідрадана картина: зіткане і добротро розписане пензлями радянських майстрів від пропаганди полотно історичної пам'яті порвалося, місцями зітліло, а всі спроби його латати виглядають недолуго, як у відомому біблійному сюжеті про нові латки на зношеному одязі й молоде вино у старих міхах.

Під керівництвом і невсипущим наглядом компартійної верхівки радянські історики, літератори, кіномитці, художники, композитори й архітектори витворили "Великий міф війни", що поєднував у собі величезний креативний виховний і мобілізаційний потенціал із відвертою фальсифікацією та містифікацією. Пластична ідеологічна хірургія надала подіями війни романтично-глюрифікованого вигляду, що не лише цілковито звільняло керівництво країни від відповідальності за злочинно недбалі кроки й спричинені з його вини жахливі за масштабами жертви, й, навпаки, давало йому моральні дивіденди та політичний капітал.

Нині суцї правонаступники КПРС в Україні воліють, щоби суспільство і надалі сприймало той період, немов у рожевому летаргічному сні. Тому всіх, хто хоче його розбудити, вони шельмують, як святотатців.

Та вже перше, що з'ясувалося невдовзі після розпаду Радянського Союзу, шокувало і викликало суцільний спротив комуністів: виявляється, український народ мав свою Другу світову війну, а українці воювали й у Війську Польському, і в Червоній армії, і в чехословацькому корпусі Л. Свободи й американських збройних силах, французькому іноземному Легіоні, УПА, РОА, дивізії СС "Галичина", різних колаборантських і партизанських формуваннях. Щоби скласти це розмаїття в загальне панно, з'ясувати місце та роль кожного компонента, був потрібен час. Майже десятиліття пішло на виявлення, нагромадження й опрацювання нових джерел та документальних масивів, які до того залишалися поза межами досяжності. Та навіть у той час поряд із екстенсивним прирощенням знань траплялися спроби концептуального осмислення воєнної доби.

1991 р. "Український історичний журнал" опублікував статтю професора М. Ковалю "1941–1945 роки. Україна". Вже її назва, позбавлена необхідних донедавна ідеологічних атрибутів, засвідчувала прагнення відійти від попередніх традицій історіописання. Попри те, що центральному матеріалу становили описи бойових дій, учений дав нові оцінки й іншим явищам і по-

діям: евакуації людських та сировинних ресурсів, радянському антинацистському рухові Опору, українському самостійницькому рухові, командно-адміністративній системі на чолі з Комуністичною партією, причинам колаборації. Згодом із-під пера провідного українського фахівця з історії Другої вийшли дві брошури: "України у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; та "Україна, 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. К., 1995), в яких нові підходи набули розвитку й деталізації. Визначаючи "вузькі місця" у дослідженні цієї тематики, М. Коваль закликав до її історіософського осмислення. Для подолання воєнно-політичної домінанти запропонував звернутися до відкинутих радянською історіографією національно-релігійного, демографічного, кліматичного та інших факторів війни, переглянути засоби інтерпретації ролі особи в історичних перипетіях, олюднити історію, показавши справжні інтереси, переживання, мотивацію різних груп населення. Піддаючи сумніву одну з центральних тез радянської історіографії про "всенародний характер партизанського руху в Україні у 1941–1944 рр.", він наголосив, що ця "аксіома" не підтверджується ні з демографічної, ні з соціальної, ні з етнічної точки зору. 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників в Україні – це директивна цифра, впроваджена вольовим рішенням керівництва республіки.

Згадані праці М. Ковалю розвінчують усталені на той час стереотипи про несподіваність нападу Німеччини на СРСР, "превентивну війну" та інші. Логіка аналізу причини неготовності СРСР до воєнних подій, низької боєздатності його Збройних Сил знімає будь-які сумніви стосовно морально-психологічної кризи Червоної армії, що стала наслідком внутрішньополітичних метастазів у суспільстві. Чи не вперше в пострадянській літературі подана неупереджена оцінка українсько-єврейських стосунків і Голокосту.

М. Коваль заклав основи нового теоретичного дизайну, що став орієнтиром для багатьох дослідників Другої світової війни. Індекс цитування його книги "Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.), що вийшла 1999 р. в серії "Україна крізь віки", та інших його публікацій залишається недосяжним і донині.

Та все ж головним здобутком історика є те, що він одним із перших в Україні рельєфно артикулював необхідність україноцентричних підходів до висвітлення подій воєнної доби. Цей факт став ще й виявом громадської позиції, оскільки в цей час окремі історики, котрі залишилися в "ідеологічних окопах", у доволі агресивних формах обстоювали своє монопольне право на абсолютну істину, "правду історії". Незважаючи на те, що Україна стала незалежно державою, а суспільство жадібно робило ковтки свободи та демократизації, зіткнення нової парадигми і старого міфу війни нагадувало сутичку Давида з Голіафом. Адепти сталінської версії війни обрали шлях інституційного закріплення своїх позицій, створивши центр "Правди історії" й перетворивши боротьбу з "новаторами" на один із основних напрямів роботи Ради ветеранів, яку очолювали комуністи.

У нову фразу це протистояння вступило під час підготовки й виконання унікального мега-проекту "Книга Пам'яті України". Вже на стадії вироблення концепції керівництво Головної редакційної колегії прагнуло нав'язати науковцям, яких залучили до написання тексту, власне бачення. Врешті-решт історики зуміли відстояти точку зору, згідно з якою "Книга Пам'яті України" має стати не черговим перевиданням історії Великої Вітчизняної війни, а комплексним дослідженням долі народу України в період Другої світової війни. Завершальний том серії під назвою "Безсмертя" (К., 2000 р.) став (до певної міри) рубіжним. Попри явні рудименти і "вроджені плями" радянської доби, фундаментальне видання поряд із іншими працями лягло наріжним каменем у будову сучасної історіографії, засвідчило незворотність нових тенденцій у системному дослідженні війни.

Найзапеклішими полями зіткнень стали вересневі події 1939 р., діяльність ОУН та УПА, проблема відповідальності керівництва СРСР за поразки і втрати у війні. Саме в той час актувалося питання про "ціну перемоги", котру історики оцінювали як невиправдано високу. Оприлюднені ініціативи групи російських дослідників на чолі з генералом Г. Кривошеєвим дані про неповторні втрати радянських військ (8 млн. 668 тис. осіб), що стали офіційною статистикою, не задовольнили дослідників. Було піддано сумніву й кількість втрат цивільного населення. Водночас дослідники зуміли встановити (хоча і доволі наближено) число громадян України, котрі воювали у Червоній армії (від 6 до 7 млн. осіб замість 4,5 млн. у радянських джерелах). Загальні людські втрати України оцінювали у 8–10 млн., а демографічні – 13,5 млн.



осіб. Пошукові зусилля в цьому напрямі сприяли активізації віктимологічних досліджень, орієнтованих на вивчення долі й поведінки жертв війни.

У зв'язку з виходом книг В. Суворова (Резуна) виник науковий напрям, пов'язаний із пошуком відповіді на питання: хто став призвідником війни, якими були передвоєнні плани сторін, чи готувався Сталін до превентивної війни та інші. Найкваліфікованишим опонентом Суворова став той самий М. Коваль, який навів свої аргументи проти міфу про превентивну війну Гітлера [1, с. 13–18].

Водночас дослідник наголосив на тому, що катастрофа 1941 р. – "найголовніша криза сталінського режиму", який, незважаючи на потужний ВПК й мілітаризацію країн, виявився неспроможним забезпечити належну боєздатність збройних сил.

Детальніше кризові явища в державі розглянуті й у публікаціях В. Гриневича. Вивчаючи політико-ідеологічне наповнення такого феномену, як "радянський патріотизм, специфіка політичних настроїв воїнів Червоної армії у вересневому поході 1939 р. в Польщу, під час "Зимової війни" з Фінляндією, а також вступу на територію Бессарабії та Південної Буковини, на початковому етапі німецько-радянської війни", дослідник простежив вияви масового дефетизму і дезерції, порушення військової дисципліни, що дало йому підстави зробити висновок про нелояльність значної частини населення України щодо більшовицької системи [2].

У працях В. Гриневича також комплексно висвітлені національна політика Кремля в роки війни, міжнародні стосунки в армії. Аналіз ідеологічних маркерів і практичних кроків Сталіна в напрямі творення імперії на засадах російської національної ідеї дав дослідникові підстави схарактеризувати цю політику як "націоналістичний НЕП".

Зацікавлення науковців проблематикою, пов'язаною з національною політикою сталінського й гітлерівського режимів, міжетнічних відносин у період війни проявилось у проведенні циклу Всеукраїнських наукових конференцій, об'єднаних темою "Друга світова війна і доля народів України". Організаторами форумів під егідою Державного комітету України в справах національностей та міграції стали два академічних інститути – історії України та політичних і етнонаціональних досліджень, а також Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного яру й український центр вивчення історії Голокосту. Конференції – зразок толерантних дискусій довкола гострих і делікатних етнічних питань, що стосуються практично кожної національної групи, яка мешкала в Україні у період війни. Крім суто теоретичної полеміки учасники конференцій намагаються формувати відповідні громадську думку і ставлення влади до цих проблем. Так, під час другої конференції (2006 р.) науковці обговорили й подали до розгляду вищих органів влади концепцію створення та діяльності заповідника "Бабин Яр", який вважається інтернаціональним меморіалом і символом Голокосту водночас.

Оскільки зайшла мова про Голокост, доцільно висловити кілька думок із приводу історіографії цієї теми. Останнім часом в Україні захищено дисертації, присвячені регіональним аспектам втілення нацистської політики "остаточного розв'язання єврейського питання", опубліковано сотні книг, спогадів, збірників документів, статей. Час від часу й без того висока напруга довкола цієї проблематики зростає внаслідок різних інсинуацій та непродуманих заяв політиків. На думку В. Нахмановича, сучасні єврейська й німецька історіографії перебувають під впливом англо-американського міфу про Другу світову війну, в якій "добродесні сили демократії переборили злочинний тоталітарний режим", і звернуто увагу на такі наслідки цього впливу: "По-перше, поза увагою дослідників мають залишатися питання відповідальності союзних держав за Голокост, як наслідок відмови до і під час війни прийняти єврейських біженців з Німеччини і окупованих нею країн, так і ігнорування закликів до знищення нацистських таборів смерті. Це також приводить до замовчування проблеми відповідальності радянського режиму за знищення єврейського населення України внаслідок відсутності своєчасного інформування і організованої евакуації.

По-друге, до "ворожого стану" автоматично зараховуються всі ті структури і навіть народи, які під час війни намагались вирішити проблеми свого національного самовизначення або у співпраці з німцями, або навіть не співпрацюючи з німцями, протистояти у збройній боротьбі силам союзників... Для історії євреїв в Україні це надає можливість і навіть потурає бажанню звинуватити український національно-визвольний рух як відповідальний либонь чи не за всі антиєврейські акції" [3, с. 23]. Очевидно, українсько-єврейські стосунки під час війни мають

стати предметом інтелектуальної атаки на зразок того, як це зробили польські й українські вчені.

Одна з політичних тенденцій сучасної історіографії – спроби окреслення "українського питання" у передвоєнний і воєнний час, з'ясування ролі й місця українців у подіях Другої світової війни, їх внеску в перемогу над нацизмом, наслідків воєнного лихоліття для народу України. Ці проблеми розглянуті у монографіях загального плану, авторами яких виступили П. Брицький, В. Кучер і П. Чернега, В. Литвин, брошури "Україні в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни", відповідних розділах 4-го тому "Політичної історії України", що написав В. Коваль. Незважаючи на спротив представників "старої школи", міжнародні події, зовнішньополітичні та військові акції Москви отримують об'єктивну, неупереджену, документально підкріплену оцінку [4].

Та проблема кордонів і повоєнного устрою світу є лише одним із сегментів міжнаціональних відносин та міжнародних зв'язків України. При цьому не буде великим перебільшенням твердження про те, що одними з найскладніших у роки війни виявилися польсько-українські стосунки. В Україні сплеск пошукових зусиль у цій тематичній ніші припав на кінець 1990-х років–2003 р., що було спричинено наближенням 60-річчя трагічних подій на Волині. Справді титанічна робота польських та українських вчених, їх прагнення, незважаючи на суттєві розбіжності в стартових оцінках, почути аргументи один одного, обопільна терплячість і коректність дали змогу пригасити поодинокі спалахи політичних спекуляцій довкола цієї тематики. Видання 10 томів матеріалів зустрічей українських і польських колег заклали підвалини глибокого, неодномірного, стереоскопічного трактування цих подій, а унікальний українсько-польський проект "Польща та Україна у тридцятих сорокових роках ХХ століття" заклав потужну джерельну базу під майбутні дослідження. Якщо впродовж 1990–2003 р. в Україні опубліковано понад 700 праць [5] про українсько-польські стосунки, то після цього кількісні параметри, що характеризують зацікавленість науковців даною темою, різко зменшилися. Але й донині є підстави говорити про два напрямки досліджень: "поміrkований", який представляє І. Іллюшин, й "апологетичний" (В. Сергійчук). Можна лише прогнозувати, що проблема дедалі більше зміщуватиметься в суто наукове русло, а її емоційне сприйняття заступлять зважені дослідницькі підходи. Те саме хочу побажати тим, хто вивчає польсько-український трансфер 1944–1946 рр. та інші примусові міграційні акції, базовані на етнічних засадах.

Емансипація історичної науки дала змогу взятися за опрацювання найбільш дражливого для сучасного суспільства теми, пов'язаної з діяльністю ОУН та УПА. Фактично вона визначає вододіл, який проходить між тими, хто позитивно і негативно ставиться до ОУН. Попри те, що лише від 1998 до 2002 р. опубліковано близько 1400 праць із даної проблематики, широка громадська думка формується під впливом не наукової літератури, а політизованих засобів масової інформації, а отже, швидше на емоційних оцінках, аніж на власних висновках, ґрунтованих на документах. Дотепер склалися три підходи в науковій і науково-популярній літературі: одні автори засуджують діяльність самостійницьких сил, інші героїзують і романтизують борців за Українську соборну суверенну державу, треті намагаються зорієнтуватись у хитросплетіннях політики і дипломатії, державницьких намірів й особистих амбіцій, викликаних військовими обставинами насильства та нічим не виправданою жорстокості.

Під егідою робочої групи на чолі з проф. С. Кульчицьким підготовлено кілька десятків серйозних наукових видань, узагальнюючі нариси "Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія" (К., 2005), а також збірник документів у 6-и томах, 2 з яких уже вийшли друком. Окрім того, робоча група у 2006 р. підготувала історичний висновок про діяльність ОУН і УПА, який взято до уваги при підготовці низки Указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів. Тепер – слово за юристами, які свого часу одночасно з істориками отримали завдання підготувати правовий висновок.

Конфронтацію в суспільстві довкола суперечливих, дихотомічних сторінок минулого значною мірою пояснює традиційна для радянської епохи експлуатація образу ворога чи образу "чужого", "іншого". Вся історія більшовицької системи переконує в тому, що пошук і боротьба з "ворогами" (дійсними та уявними) перетворилися на внутрішній рушій, мобілізаційний і керівний важіль, яким уміло користувалася кремлівська верхівка. "Чорно-білий" підхід у ставленні до "інших" майже на генетичному рівні закріпився у людей старшого покоління, став способом думання і моделлю поведінки. Нині цю особливість масової свідомості людей, які так і не роз-

прощалися з "розвиненим соціалізмом", використовують у своїх вузькопартійних інтересах ліві сили. Натомість у науковій літературі неухильно формується відмінна тенденція, що демонструє прагнення відмовитися від демонізації образу "іншого", розглядати мотиви його дій і самі дії в детермінованому історичним контекстом інтер'єрі, а також беззастережного, безапеляційного "вболівання" за "своїх". Поступово змінюється в бік скорочення номенклатура "чужих", що засвідчує істотну, принципову за змістом еволюцію цінностей.

У радянській літературі "по той бік" ідеологічного фронту перебували релігійні інституції, яким настійливо пророкували швидкий крах. Зняття ідеологічних шлюзів породило бум довкола цієї тематики, і дотепер в Україні захищено десятки дисертацій, написано сотні книг про церкву [6]. Щоправда, спільною рисою більшості цих праць є прагнення показати відносини між церквою та державою, політику влади у сфері релігії, репресії щодо духовенства і т. п. В той самий час на периферії дослідницького інтересу залишаються жива тканина повсякденного релігійного життя, соціальне служіння церкви, добродійні акції, функціонування монастирів тощо. Та навіть за згаданих недоліків, які виправить час, слід зазначити: завдяки історикам відбулася моральна реабілітація церкви, стверджено її роль як особливої громадянської інституції, опорного духовного стрижня, що перебував у постійній (незрідка латентній) опозиції до тоталітарних режимів. Можливо, в цьому можна побачити захоплення церквою, її романтизацію, що особливо властиво авторам, які мають духовне завдання.

Однією з несучих конструкцій комуністичного "міфу війни" є міфологема про "всенародний характер" боротьби у ворожому тилу. "Гра" цифрами, які директивно "спустили" історикам керівники республіки, розпочалася відразу по війні й донині кількісний вираз реального внеску радянських партизанів та підпільників не усталений, а число учасників антинацистського руху Опору зменшилося з офіційних 500 тис. до 90 тис. В останніх 15 років зафіксовано зменшення інтересу до цієї тематики. Помітні й гідні уваги публікації можна порахувати пальцях однієї руки: це книги А. Чайковського, Є. Горбунова, Ю. Котляра і М. Шитюка, А. Кентія та В. Лозицького [7]. При цьому лише три видання, підготовлені в ЦДАГО України, відповідають усім критеріям об'єктивного наукового дослідження і подають антинацистську боротьбу радянських "народних месників" у всіх її вимірах, неупереджено і на широкому корпусі критично осмислених джерел.

Імператив "переваги радянського військового мистецтва" не дав змоги відтворити реальну картину бойових дій на німецько-радянському фронті. Некритична глорифікація й урапатріотичні настрої воєнних і перших повоєнних років були законсервовані й підтримувані за допомогою багатотомних фоліантів, автори яких прославляли радянське військово мистецтво. Причин поразок чи низької боєздатності Червоної армії, а також того, як досягали перемог, у тогочасній літературі годі й шукати.

Здавалося б, у 1990-ті роки українські історики отримали шанс виправити становище. Однак з'ясувалося, що зробити це нелегко. Практично всі масиви документів із цієї теми зберігаються в Архіві Міністерства оборони Російської Федерації, до того ж далеко не всі з них видаються дослідникам із України. По-друге, поступова атомізація і розпорошення воєнно-історичних досліджень останнім часом переросли в їх фактичну ліквідацію у зв'язку з масовим виходом у запас перспективних науковців з кандидатськими і докторськими науковими ступенями з Національної академії оборони України. А без спеціальних знань у галузі оперативного мистецтва, стратегічного планування, особливостей застосування різних родів військ кваліфіковано проаналізувати "баталістику" неможливо. Саме цим пояснюється незначний доробок українських науковців у цьому секторі досліджень [8].

Натомість заборонену до цього часу тему військового полону активно розробляють А. Чайковський, О. Потильчак, О. Карпов, Д. Алексеева-Процюк [9] та інші. Щоправда, всі вони висвітлюють обставини, які супроводжували перебування у радянському полоні військовослужбовців армій супротивника та інтернованих. Лише невеличка монографія В. Короля присвячена полоненим червоноармійцям [10].

До найбільш контроверсійних та політично гострих належить феномен колаборації. Якщо не рахувати заангажовані публікації в жанрі провокативної публіцистики, то, крім відомої праці російського вченого М. Семиряги [11], на пострадянському просторі донедавна не було солідних досліджень цієї проблематики. Зайве нагадування про політичні замовлення, які час від часу збуджують громадську думку. А от про джерельну базу з цієї теми слід сказати [12]. Практично всі, хто тим чи іншим способом співпрацював із окупантами, пройшли через сито переві-

рок радянських служб і були суворо покарані б – від заслання до розстрілу. Уникнути відповідальності зуміли одиниці. Отже, колізії з правовою і моральною сатисфакцією нема. Однак є проблема дефініцій, а отже, й визначення справжніх об'єктів судових переслідувань і морального цькування. Ще один парадокс нашої дійсності полягає в тому, що ми оцінюємо дії тих, хто жив на окупованій території України, згідно з юридичними нормами, виробленими ще в 1942–1945 р., не вдаючись у деталі цих документів, (що, до речі, чітко визначали "зрадника батьківщини" і вказували на обтяжуючі обставини), наголошуємо на тому, що сучасне суспільство має трактувати проблему співпраці місцевого населення зі займанцями зі сучасних цивілізаційних позицій, не виправдовуючи при цьому тих, хто вчинив злочини проти людства. Певно, ті праці, що вже вийшли в Україні [13], дадуть змогу поглибити наші знання й уявлення, поставити надійні перешкоди на шляху інсинуацій та спекуляцій довкола цієї дражливої теми.

Окупаційний режим і в доперестроєві часи відзначався підвищеним інтересом науковців. Але, працюючи на контрастних характеристиках сталінського й гітлерівського режимів, радянські історики заповнили (до того ж, під різким ідеологічним "соусом") лише деякі сторінки окупації. Сучасні дослідники взялися до широкого кола питань, що охоплюють функціонування адміністративного апарату, допоміжної та охоронної поліції, заходи в аграрній, культурно-освітній, релігійній сферах [14]. Інтенсивну роботу здійснюють кілька наукових центрів, насамперед щодо фіксації усних спогадів учасників війни, зокрема т. зв. "остарбайтерів" [15]. У 2006 р. з цією метою створено "Асоціацію усної історії", в рамках якої реалізують кілька проєктів. Значно менше вивчені промислова політика окупаційних властей, їх заходи у соціальній сфері й охороні здоров'я, стратегії вживання і побут цивільного населення під займанцями, демографічні та міграційні процеси. Значний пізнавальний потенціал є на напрямках, пов'язаних із життєдіяльністю великих соціальних груп, станів, а також тимчасових макро- і мікрокорпорацій, що склалися саме під впливом воєнних подій. Перші кроки у цьому руслі зробили вчені, які підготували монографії з історії селянства, робітництва, дітей та підлітків воєнної доби [16].

Здавалося б, про відбудовні роботи в Україні написано так багато, що цю тему можна вважати вичерпаною. Однак з'ясувалося, що і тут є ресурс у вигляді проблематики працевикористання військовополонених та інтернованих, примусових мобілізацій цивільного населення з інших регіонів республіки, компенсації виробничих потужностей, техніки, сировини, евакуйованих на схід. Окрема проблема, що стосується практичної площини, – реституція культурно-історичних цінностей, вивезених із України [17].

Як бачимо, історичне полотно, окреслене періодом Другої світової війни, залишається полем ідеологічного протистояння, що потребує від професійних істориків підвищеної відповідальності перед суспільством за результати досліджень.

#### *Список використаних джерел*

1. Коваль М. В. 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті. // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. Част. І. – С. 13–18.
2. Політична історія України. У 6-ти томах. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – с. 63–128; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. – Т. 2. / Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. / Радянський проєкт для України. – К., 2004.
3. Нахманович В. Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України. – К., 2005. – С. 23.
4. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) – К., 2004; Литвин В. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; Муковський І. Т., Дубина О. К., Лисенко О. Є. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни / Навчальний посібник. – К., 1999; Політична історія України. – Т. 4. – С. 15–62; 439–555.
5. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни і вітчизняній історіографії / Бібліографічний покажчик. – К., Івано-Франківськ, 2003.
6. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни вересень 1939 – вересень 1945): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Полтава, 1997; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946. – К., 1998 та ін.
7. Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 мовою документів, очима свідків).

– К., 1994; Україна партизанська / Упор. А. Кентій. / – К., 1995; Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К., 2005; Від Полісся до Карпат / Упор. А. В.Кентій, В. С.Лозицький. – К., 2005; Горбуров Є., Котляр Ю., Шитюк М. Рух. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917–1944. – Херсон, 2003. 8. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997; Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000; Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. – К., 2001. 9. Чайковський А. Плен. За чужие и свои грехи. – К., 2005; Потильчак О. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. 10. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках – К., 2002. 11. Семиряга М. И. Коллаборационизм. – М., 2000. 12. Документи, що розкривають цю сторінку війни, зберігають у переважній більшості в галузевих архівах спеціальних служб. В архіві СБ України дослідникам видають слідчі спроби тільки тих репресованих, яких реабілітовано. Узагальнюючі, аналітичні матеріали, а також документи, що можуть бути використані для дискредитації, не розтаємничують. 13. Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. – Львів, 2000; Його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) – Львів, 2003; Шайкан В. О. 14. "Архіви окупації. 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – К., 2006. 15. "То була неволя...". 16. "Історія українського селянства /Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К., 2006; Г. М. Голиш. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. 17. Кот С. Українські культурні цінності в Росії і проблема повернення в контексті історії та права. – К., 1996.

УДК 930.22

**Валентина Бездрабко**

## **ІСТОРІЯ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА У КОНТЕКСТІ ДІЛОВОДНИХ І АРХІВНИХ ПРОЦЕСІВ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РР.**

*Висвітлено історію утвердження вітчизняного документознавства у 1960-х – на початку 1970-х рр. на тлі змістових і формівних зрушень в організації роботи з документами у діловодстві й архівістиці. Визначено роль діловодства й архівної справи в еволюції документознавства.*

Протягом останнього часу виняткове і звичайне, особливе і загальне в історії документознавства як науки й навчальної дисципліни дедалі відчутніше привертає увагу дослідників. Вони звертаються здебільшого до теоретичних, науково-практичних питань, розв'язання яких є запорукою модерного розвитку документознавства. Проте історичні дослідження залишаються на маргінесі інтересів науковців. Відтак звернення до історії науки є актуальним питанням її сьогодення.

В умовах тривання дискусії щодо змісту сучасного документознавства заслуговує на пріоритет увага до початкового періоду розвитку документознавства, зокрема чинники його становлення. Серед таких, на думку більшості дослідників історії документознавства, починаючи від його основоположника – К. Мітяєва (1902–1969), є формування Єдиної державної системи діловодства (далі – ЄДСД), котра продукувала супутні важливі теми, пов'язані з історією, теорією документа, організацією роботи з ним [38, с. 28; 56]. Незважаючи на загальне визнання впливу ЄДСД на розвиток науки, тема залишається недостатньо представленою в українській історіографії документознавства. Проте такі дослідження проливають світло на основні сюже-

тні лінії розгортання класичного документознавства, що провокує виявлення інтересу до історії його походження і становлення.

Справедливим є твердження про те, що до 1990-х рр. "ця дисципліна в УРСР фактично не розвивалася, не було підготовки висококваліфікованих кадрів, відсутні ради захисту дисертацій, а єдиними позитивними фактами у цій галузі були публікації з питань теорії і практики справочництва на сторінках журналу "Архіви України" та діяльність Республіканського організаційно-методичного кабінету з діловодства, що функціонував при Головархіві України" [38, с. 29]. Утім, "набирання обертів" інтересу до документознавства в Україні впродовж 1960–1980 рр. і привело до сутнісних зрушень у його розвитку на межі ХХ–ХХІ ст. Відтак студювання основних дослідницьких напрямів науки відкриє джерела наповнення її змісту, частку участі у цьому українських дослідників.

Класичним постулатом стало твердження про народження документознавства у лоні діловодства й архівної справи. Лише поцінувавши основні тенденції їх розвитку, взаємодії і залежності, можна з'ясувати, які історичні факти, події, явища стали визначальними для документознавства в другій половині ХХ ст. Відзначимо, найсуттєвішою рисою побутування діловодства й архівної справи в окреслений проміжок часу було кардинальне реформування організації роботи з документами, створення нормативно-методичної бази їх функціонування. Досвід попередніх років істотно вплинув на утвердження ідеї розроблення державної системи діловодства, а також – внесення змін і доповнень у практику архівної справи [4]. Виразною спробою повернути увагу фахівців до проблеми реформування діловодства "під завершення" першої половини ХХ ст. часто називають службову записку О. Жуковської – досвідченого працівника Всесоюзного державного інституту техніки управління (далі – Інститут техніки управління) (1926–1932) [40, с. 7]. Творчий доробок дослідниці складається не тільки з результатів участі у підготовці колективних розробок Інституту техніки управління чи публікацій у фаховій періодиці, а й оригінальних самостійних досліджень, як-от "Делопроеизводство в учреждениях" ("Діловодство в установах", 1947) [30]. Цілком виважено, проаналізувавши стан тодішнього діловодства, О. Жуковська вказала на основні недоліки його форми та змісту, а саме – відсутність "сукупності принципів, що надають ... цілісність і єдність [системам документування], загальної системи обліку документів, ... низький технічний рівень контролю за їх виконанням", недостатня організація зберігання виконаних документів у виконавців, "як і, зазвичай, неналежна обізнаність із питаннями класифікації, термінів зберігання", ... низький рівень підготовки канцелярських працівників, ... обмаль літератури з питань діловодства ..." [40, с. 7–8], називаючи головними причинами подібного відсутність "єдиного документа, регламентуючого основні стадії роботи з діловодства", а також "керівного центру з науково-дослідним апаратом і виробничою базою, котрий міг би "забезпечити теоретичні розвідки, практичне їх втілення у життя, розроблення й виготовлення предметів, засобів організації й механізації конторської праці і їх серійний випуск" [40, с. 7].

Мусуючи тему причетності діловодства до управління, його успішності й результативності, досліджуючи методичні засади реалізації першочергового завдання – уніфікації діловодних процесів, окреслені автори роблять спроби сконструювати загальну схему втілення ідеї в життя. Питання знаходить обговорення на шпальтах періодичних видань і серед учасників конференцій, окреслюючи основні засоби і шляхи розроблення ЄДСД [34, с. 127]. Серед таких окрім достатнього матеріального забезпечення та фінансування, ще й наявність висококваліфікованих фахівців і ґрунтового науково-методичного забезпечення реорганізації діловодства. Утверджується глибоке переконання у необхідності одночасного вжиття заходів, спрямованих на практику організації роботи з документами в службі діловодства й архіві установи. Треба сказати, що зв'язок між діловодством й архівною справою – явище добре відоме, і його теоретично обґрунтовувало не одне покоління науковців, починаючи з ХІХ ст. Зважаючи на це, впродовж 1950–1960-х рр. уряд прийняв низку постанов, що закріпили відповідальність архівів за нормативно-методичне забезпечення діловодства в установах. Одним із перших таких документів стала постанова Ради Міністрів СРСР "О мерах об упрядоченню режима хранения и лучшего использования архивных материалов министерств и ведомств" ("Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств") від 07 лютого 1956 р. № 246, згідно з якою архівні установи зобов'язалися

впорядковувати організацію роботи відомчих архівів, режим зберігання документів і кращого їх використання [60].

Логічним продовженням союзної постанови та її модифікацією до конкретних умов став республіканський документ із подібною назвою – "Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР" від 18 квітня 1956 р. № 408 [67], головний зміст якого зводився до суворих приписів, адресованих міністерствам, відомствам, облвиконкомам республіки, з категоричною вимогою впорядкувати протягом 1956–1957 рр. функціонування відомчих архівів установ (далі – відомчі архіви). Практична реалізація завдань, визначених урядовими постановами, започаткувала нові форми роботи Архівного управління УРСР, міністерств та відомств, які відповідали за ведення архівної справи в установах, що перебували в їх підпорядкуванні. Особливого поширення набули громадські огляди державних та відомчих архівів, що, безперечно, сприяло поліпшенню їхньої діяльності [10; 25; 26; 45]. Такі заходи визначили найпроблемніші ділянки у прикладному сегменті архівної справи, спільному пошуку найприйнятніших пропозицій для усунення недоліків у організації роботи з документами, для поширення передового досвіду розв'язання першочергових проблем галузі.

Потреба налагодити роботу відомчих архівів спонукала до пришвидшення розроблення основних положень їх функціонування, які б регламентували складання номенклатур справ, формування справ у поточному діловодстві, впорядкування документів перед передаванням їх до архіву, приймання архівом установи документів, їх обліку, експертизи наукової і практичної цінності, здавання документів архівом установи на державне зберігання та інші процеси. І вже у 1956 р. наказом Міністерства внутрішніх справ СРСР були затверджені "Правила роботи архівов учреждений, організацій и предприятий" ("Правила роботи архівів установ, організацій та підприємств") [64]. Визначені таким способом суттєві зміни в діяльності архівних установ потребували доповнення та перероблення чинного "Положение о Государственном архивном фонде СССР" ("Положення про Державний архівний фонд СРСР") (далі – "Положення") (1941) [34, с. 131; 40, с. 6; 55, с. 183–184]. Осучаснене "Положення" було ухвалено 13 серпня 1958 р., за чим опублікована відповідна постанова Ради Міністрів УРСР, що затвердила мережу державних архівів України [65]. Згідно з "Положенням" зростала компетентність архівів як науково-дослідних установ, зміцніли їх статус і роль у суспільстві й державі. У зв'язку з цим, цілком вмотивованим та підпорядкованим постановам центру виглядає крок до розширення повноважень головного виконавчого органу архівної галузі – Головархіву СРСР, а також республіканських архівних управлінь<sup>1</sup>.

Відповідно до "Положення про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР" (1961) [66, с. 23–26] управлінню надали такі права: а) перевіряти організацію документальної частини поточного діловодства й діяльність архівів міністерств та відомств УРСР і давати обов'язкові для виконання вказівки щодо поліпшення функціонування архівів; б) отримувати від установ, організацій і підприємств відомості з питань роботи архівів і організації документальної частини поточного діловодства; в) створювати міжвідомчі комісії, скликати конференції, наради з питань теорії, практики і техніки архівної справи та організації документальної частини поточного діловодства; г) видавати наукову, науково-популярну, довідкову, навчальну літературу, фахові періодичні видання. Таким чином, повноваження Архівного управління УРСР цілком давали змогу пропагувати й проводити науково-дослідну роботу, пов'язану з вивченням, узагальненням та поширенням "передового досвіду вітчизняних і зарубіжних установ у галузі архівної справи, археографії та організації документальної частини поточного діловодства" [66, с. 24].

Намагання вибудувати паритетні зносини між керівним органом і керованими чітко окреслило коло обов'язків управління, серед яких: наукове та організаційно-методичне керування державними, відомчими архівами; контроль за виконанням державними архівами, архівами міністерств та відомств УРСР урядових постанов і розпоряджень із питань розвитку архівної справи; розроблення та видання правил, інструкцій, інших методичних посібників, що регулюють порядок концентрації, науково-технічної обробки, опису, обліку, зберігання й організації використання документів Державного архівного фонду СРСР (далі – ДАФ); проведення експе-

<sup>1</sup> У червні 1960 р. Архівне управління УРСР було вилучено зі системи МВС УРСР, затим управління введено в систему Ради Міністрів УРСР

ртизи наукової і практичної цінності документів [66, с. 23–26]. Посилення вимог щодо постановки документальної частини діловодства і роботи архівів установ призвело згодом до оновлення змісту "Положення". Головною "сюжетною лінією" документа було твердження про цілісність і неперервність роботи з документами у діловодстві та в архіві як процесу, а відтак – чітке підпорядкування діловодних операцій вимогам архівного комплектування, зберігання, користування документами.

Отже, впродовж другої половини 1950-х рр. на законодавчо-нормативному рівні закріпили сприйняття архівної галузі відповідальною за стан діловодства в міністерствах, відомствах та підпорядкованих їм установах. Фактично це було початком нового періоду в історії архівістики, що ознаменувався не лише посиленням централізації архівної системи, а й інтенсивною апробацією ідеї перетворення архівів на потужні науково-дослідні установи різнопланового спрямування, передусім – виконання практичних завдань діловодства й архівознавства. Справжнім випробуванням дієздатності архівних установ як науково-дослідних стала їх участь у розробленні ЄДСД.

Настав час колективних дискусій і розв'язань проблеми. Обговорення ідеї ЄДСД на Всесоюзній нараді архівних працівників (1958), яку скликав Головархів СРСР, переконало її учасників у необхідності якнайшвидшої практичної реалізації задуму [34, с. 127]. Важливою віхою в історії ЄДСД стала Всесоюзна нарада з питань механізації праці інженерно-технічних працівників і працівників адміністративно-управлінського апарату (Москва, 1960). Серед ухвали зібрання натрапляємо на так само актуальні рішення ще від часу Першої всесоюзної міжгалузевої наради з оргтехніки (1941), а саме – створення державного науково-дослідного інституту з організації і механізації документування, покликаного зайнятися розробленням ЄДСД, стандартів із уніфікації основних видів документації (передусім управлінської); студювання основних етапів комплексної механізації діловодства й архівів; відкриття в Московському державному історико-архівному інституті (далі – МДІАІ) факультету організації та механізації діловодства; активізація висвітлення питань "теорії і практики архівної справи, організації поточного діловодства, техніки управління, узагальнення і розповсюдження передового досвіду в цій справі" [12, с. 445–448] на сторінках "Вопросов архивоведения" ("Питання архівознавства") [34, с. 128–129].

Показовою стала дискусія між учасниками наради, що торкалася питання профілізації пропонованого науково-дослідного інституту. Так, представники Державного комітету Ради Міністрів СРСР із питань праці й заробітної плати висловилися за відкриття науково-дослідного інституту організації і техніки управління, а делеговані від Головархіву СРСР обстоювали ініціативу створення такої інституції, котра перебрала б зобов'язання розробити єдині принципи діловодства і "документального господарства", стандартизації та уніфікації управлінських документів, теоретичної проблематики архівної справи тощо [12, с. 125]. Безперечно, позиція Головархіву СРСР була так само резонною, як і Держкомітету СРСР із питань праці й заробітної плати. Актуалізація на рівні установ різних аспектів підвищення ефективності управління й раціональної організації діловодства відображає радше не відмінність підходів, а усвідомлення нерозривності їх розв'язання.

Тема розвитку діловодства на модерних засадах була популярною на двох республіканських конференціях із архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін (1961, 1965)<sup>1</sup>. Особливо докладно питання раціоналізації діловодства, організації управлінської праці на науковій основі розглянуті на Другій республіканській науково-теоретичній конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, яку організували Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР спільно з Інститутом історії Академії наук УРСР та Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка, що відбулася 1–4 червня 1965 р. [27, с. 3]. У її роботі взяли участь представники вищих навчальних закладів, архівних установ, академічних структур – Інститут історії АН УРСР, Інститут мовознавства АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Інститут історії партії ЦК Компартії України, а також Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР, республіканських архівних управлінь, Генеральної дирекції державних архівів Польщі, Архівного управління Чехословаччини. Учасникам представницького форуму

<sup>1</sup> Усього таких конференцій відбулося три, остання за часом із них – у 1968 р. Проте питання діловодства на конференції практично не розглядали.



було запропоновано 43 доповіді, 18 із них – для тих, хто працював у секції "Архівознавство, діловодство". Найбільше зацікавлення викликали виступи М. Савченка, К. Тищенка, М. Міссермана [49; 73], які актуалізували питання модернізації, вдосконалення управлінської праці та діловодства, загальної класифікації документів, створення відомчих класифікаторів, розроблення нормативної бази діловодства, дальшої механізації й автоматизації управлінської праці. Одностайно підтримана була ініціатива заснування науково-дослідного центру, який би вирішував справи, пов'язані зі завданнями науки управління, ефективного поєднання архівної справи та діловодства [12, с. 3].

Намагання поліпшити ситуацію в архівній справі й діловодстві також стало головним чинником проведення загальних зборів працівників діловодних служб і архівів в установах м. Києва, що відбулися 10 лютого 1966 р. Констатація у виступах учасників зібрання повсюдних фактів на зразок "відсутність зв'язку між діловодною службою й архівами", "нерідко міністерства і відомства республіки не підготовлені передавати на державне зберігання документи", "кожна установа має свою систему обліку та організації роботи з документами", "відсутність організаційної техніки, канцелярського обладнання в установах", "недостатньо кваліфікованих кадрів, добре обізнаних із нормативно-методичною базою" тощо виразно підкреслили загальні галузеві проблеми та їх серйозність, звернули увагу на потребу невідкладного вирішення [95]. Отже, публічна апробація ідеї ЄДСД, реформування діяльності архівних установ наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. підготувала ґрунт для наступних кроків до перетворення задуму в реальність.

Певну роль у закріпленні діловодних досліджень у переліку пріоритетних завдань для архівних установ відіграла Міжвідомча комісія з діловодства при Головархіві СРСР (1959–1963), до якої належали висококваліфіковані фахівці, досвідчені практики – Г. Бєлов, Б. Вейзе, Б. Гольцев, О. Жуковська, К. Міт'яєв та ін. І хоча комісія не зуміла вирішити нагальних масштабних питань організації діловодства, проте колективні обговорення насущних проблем сприяли виробленню оптимального варіанта їх розв'язання.

Вагоме значення в успішному починанні реформуваних діловодної сфери має фахове видання – журнал "Архіви України" (до 1965 р. – "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР"). На черговому засіданні методичної ради Архівного управління УРСР від 01 листопада 1966 р. було ухвалено рішення про введення в періодичному виданні спеціального розділу, присвяченого організації поточного діловодства, а опікуватися ним доручили відділу відомчих архівів та організації діловодства [86]. Часопис став місцем "заочної зустрічі" теоретиків і практиків галузі, обміну передового досвіду з методики діловодних процесів, зокрема розроблення типових і примірних номенклатур справ, інструкцій із діловодства, унормування вимог до складання й оформлення документів, експертизи їх цінності, контролю за діловодством із боку архівних установ та інших не менш актуальних питань. Праці З. Бондаренка, В. Герасименка, О. Гомонова, П. Злобіна, С. Міщенко, М. Савченка та ін. дослідників були сконцентровані на проблемі впорядкування загалом усіх процесів діловодства й архівної справи [6; 9; 13–24; 32; 39; 46; 54; 57; 58; 62; 69; 70; 73; 77–80].

У 1960-х рр. знову активно заговорили про відсутність висококваліфікованих фахівців, здатних забезпечити реалізацію найсміливіших реорганізаційних заходів у діловодстві й архівній справі. Це призвело до загострення кадрового питання, що остаточно переконало тих, хто вболівав за справу, в необхідності фундаментальнішої підготовки фахівців галузі. Відтак 1964 р. в МДІАІ почав діяти факультет державного діловодства [74, с. 124–125], якому випало на тривалий час стати провідним осередком розвитку документознавства як навчальної дисципліни у Союзі РСР. Відкриття нового факультету викликало розростання галузевої кафедральної мережі. Кількісне збільшення кафедр відбивало логічну диференціацію спеціальності. Кафедра державного діловодства перестала уособлювати весь однойменний факультет, проте продовжувала мати "чіткий науковий профіль", за нею, як відзначила Т. Кузнєцова, "залишився взаємопов'язаний цикл документознавчих дисциплін" [36, с. 5]. Програми з документознавства й адміністративного діловодства К. Міт'яєва, навчальні посібники, хрестоматії з адміністративної документації Л. Вартаняна, К. Міт'яєва, Я. Лівшиця, О. Маліткова, Д. Сольського, В. Цикуліна, наукової організації управлінської праці М. Андрущенко, Л. Качаліної, Г. Слезінгера й інші досягнення першого десятиліття функціонування факультету державного діловодства МДІАІ [2; 8; 34; 35; 42; 44; 53; 75] увійшли в історію документознавства як найва-

гомії здобутки періоду його становлення. Основним змістом більшості праць цих та інших дослідників 1960–1970-х рр. стало узагальнення теоретичної й практичної спадщини діловодства, а витворені у цих рамках висновки реально явили точку опори для становлення документознавства.

В Україні вирішення кадрового питання обмежалося відкриттям при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) постійно діючих тримісячних курсів підвищення кваліфікації працівників діловодного апарату міністерств, відомств та установ республіки, "навчальне" опікування якими доручили на кафедрі архівознавства та допоміжних історичних дисциплін (далі – кафедра) [101]. Метою функціонування курсів, на думку тодішнього начальника Архівного управління УРСР С. Пількевича, мала стати підготовка "кваліфікованих працівників діловодства згідно з новими завданнями в галузі удосконалення праці управлінського апарату, раціоналізації діловодства, впровадження сучасних засобів механізації діловодства і розмноження документації, ознайомлення слухачів із передовою організацією роботи канцелярій і основними напрямками створення єдиної державної системи діловодства" [81].

Із архівних документів, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, довідемося про докладний план-проспект реалізації задуму [81, 5–5 зв.]. Так, згідно з ним, передбачали, що перший набір слухачів курсів без відриву від виробництва буде проведено у вересні–листопаді 1964 р. Планували, що заняття проводитимуться на базі Київського університету ввечері, двічі на тиждень, загальним тижневим обсягом – 8 лекційних годин. Для викладання лекцій із діловодства, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, інших предметів, які ввійшли до навчального плану, пропонували залучити кращих фахівців Архівного управління УРСР, "досвідчених практичних працівників діловодства міністерств і відомств" [81, с. 5], професорсько-викладацький склад кафедри. Крім аудиторних занять, передбачали відвідування канцелярій, архівів міністерств та відомств, а також науководослідних інституцій "для ознайомлення з новітньою документаційною технікою і передовим досвідом" [81, с. 5]. Після закінчення курсів слухачі отримували довідки встановленої форми зі зазначенням їх кваліфікації – "діловод", "організатор діловодства" [81, с. 5 зв.].

Із огляду на мету функціонування курсів і профіль підготовки фахівців кафедра вибудувала навчальний план, що охоплював цикл спеціальних історичних дисциплін (архівознавство, теорія і практика архівної справи, історія державних установ, архівне будівництво в СРСР) та прикладних курсів, пов'язаних із документуванням і процесами роботи з документами, як-то машинопис, стенографія, діловодство, організація управлінської праці й пошуку інформації. Із часом перелік дисциплін змінювався, проте незмінно залишався коротким через обмежену тривалість навчання. Курси стали серйозним опертям для апробації новітніх технологій у галузі діловодства, вивчення вітчизняної галузевої нормативно-правової бази, поширення фундаментальних документознавчих ідей у сфері організації управління тощо. Саме це дає підстави розглядати їх провісником входження документознавства у систему вищої освіти в Україні.

Майже за рік, від жовтня 1964 р. до червня 1965 р., курси закінчили 112 осіб, які отримали офіційні посвідчення про засвоєння програми з діловодства [82]. Усього ж за двадцять років функціонування курсів (до 1985 р.) відбулося 59 повноцінних наборів на навчання, що уможливило підвищення кваліфікації майже 3 тисяч керівних працівників сфери діловодства міністерств, відомств, установ республіки. Відтак досвід Київського університету в розбудові документознавчої освіти залишиться в історії науки першим, який винятково позитивно вплинув на становлення документознавства як навчальної дисципліни. Безперечно, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відіграла важливу роль у розбудові документознавчої освіти в середовищі історичної науки, а залучення додаткових джерел дасть змогу конкретизувати досягнення колективу на ниві її зміцнення.

Також, зважаючи на серйозну потребу підготовки середньої ланки працівників діловодних служб, велику зацікавленість у цьому архівних установ, Міністерство вищої і середньої освіти УРСР видало й розіслало обласним відділам народної освіти "Навчальні плани і програми середньої загальноосвітньої та робочої політехнічної школи з виробничим навчанням. Підготовка референта з діловодства", розроблені спільно з Архівним управлінням УРСР [99]. Забезпечен-

ня викладання на належному навчально-методичному рівні довіряли висококваліфікованих архівістам.

Отже, впродовж 1960-х рр. відбувалося конституювання основних інститутів документознавства – засобів комунікації (конференції, наради, семінари), "часописної науки", освітніх, наукових закладів. На загальносоюзному рівні процеси інституціоналізації протікали активніше і були продуктивнішими, ніж у республіках. Проте сутнісна ознака розвитку будь-якої науки – неізолюваність, відкритість спонукали до тісної взаємодії центру з осередками республіканського підпорядкування, а їх співпраця, обмін досвідом і зацікавленість у виконанні нагальних практичних завдань у галузі діловодства й архівної справи виявились ефективними.

Істотним імпульсом утвердження новітніх тенденцій розвитку діловодства й архівної справи стали схвалені науковою радою Головархіву СРСР 23 квітня 1963 р. "*Основные правила постановки документальной части делопроизводства и работы архивов учреждений, организации и предприятий СССР*" ("*Основні правила постановки документальної частини діловодства і роботи архівів установ, організацій і підприємств СРСР*") [61] (далі – "*Основні правила*"), що змінили існуючі від 1956 р. [64]. Серед їх укладачів – представники Головархіву СРСР, працівники центральних державних та відомчих архівів Союзу РСР, знані у сфері архівістики та діловодства особи, а саме – О. Алішева, З. Бондаренко, Н. Виноградова, А. Єлпатьєвський, О. Жарова, З. Калишевич, М. Козлова, В. Мамонов, М. Мурахіна, А. Сокова, Д. Сольський, Л. Смоктунович, І. Строумова, Д. Тебекін, О. Усов, В. Цаплін. Незмінними консультантами розробників Основних правил виступили науковці МДІАІ – З. Крайська, К. Мітєєв, К. Рудельсон, В. Цикулін, М. Шобухов та ін.

"*Основні правила*" визначили зміст і порядок діловодства в архівних установах, експертизу наукової і практичної цінності документів, їх підготовки до передачі в архів установи й організації його роботи. Суттєвою відмінністю "*Основних правил*" 1963 р. стало визнання єдності діловодних й архівних процесів, оскільки "робота установ, організацій і підприємств з документами як у діловодстві, так і в архіві становить єдиний процес" [61, с. 3]. Документ вирізняється чіткішою регламентацією проведення експертизи цінності документів і забезпечення їх збереження, рекомендаціями щодо врізноманітнення довідкового апарату, зокрема запровадження предметного, тематичного й систематичного каталогів.

"*Основні правила*" містили вимоги до оформлювання документів, їх обліку, класифікації, проведення експертизи цінності, створення довідкового апарату і т. д., які актуалізували питання теорії діловодства, тобто управлінського документознавства. Істотною властивістю "*Основних правил*" став модернізований підхід до "постановки документальної частини діловодства", "поліпшення роботи з документами не тільки в архівах установ ..., а й безпосередньо в діловодстві" [40, с. 11]. Нерідко ознайомлюємось із міркуваннями серед колег, що це був чи не перший випадок значного розгляду "документальної частини діловодства", у т. ч. вимог "для поліпшення роботи з документами не тільки в архівах установ ..., а й безпосередньо у діловодстві" [40, с. 11]. При цьому під терміном "документальна частина діловодства" розуміли "обсяг робіт зі службовими документами від їх створення (одержання) до передачі в архів, у т. ч. оформлення, облік, класифікацію документів, формування справ, експертизу наукової і практичної цінності документальних матеріалів" [40, с. 11]. "*Основні правила*" відіграли важливу роль, будучи різновидом узагальнень величезного емпіричного матеріалу, і стали органічним каталізатором упевненого утвердження прихильності до позитивного проектування діловодства й архівної справи через призму документаційного забезпечення управління.

Коментуючи зміст "*Основних правил*", слід сказати також: помітною рисою є вкраплення термінологічних сюжетів, що з історичної, історіографічної точки зору вкрай важливо, оскільки помітно зчитується позиція МДІАІ і Головархіву СРСР щодо окреслення змісту основоположних для діловодства й архівістики понять. Такими є "документальні матеріали", "документ", "постановка документальної частини діловодства", "номенклатура справ", "класифікація документів", "схема класифікації документів", "експертиза наукової і практичної цінності документальних матеріалів", "документальний фонд" та ін., визначення яких цікаві для вивчення питання історії документознавчої термінології. Розуміння "постановки документальної частини діловодства" як "організації роботи установи з документами від їх створення (одержання) до здачі в архів, що охоплює: оформлення документів, їх облік і створення обліково-довідкового апарату до них, класифікацію й індексацію документів, складання номенклатур та формування справ, а

також експертизу наукової, практичної цінності й підготовку до здачі в архів установи" [61, с. 10] унаочнює усталеність позиції розробників у стосунку необхідності цілісного сприйняття діловодних і архівних процесів, комплексного їх вивчення, яке й відбувалося на теренах науки, котра народжувалася – управлінського чи традиційного документознавства.

Важливим поштовхом до створення ЄДСД, на думку майже всіх дослідників історії документознавства, стала постанова Ради Міністрів СРСР "О мерах по улучшению архивного дела в СССР" ("Про заходи з поліпшення архівної справи в СРСР") від 25 липня 1963 р. № 829 й аналогічної постанови Ради Міністрів УРСР від 27 вересня 1963 р. № 1107, що окреслила перед керівниками міністерств та відомств, архівними установами завдання поліпшити до 1965 р. організацію діловодства та діяльності архівів різних рівнів підпорядкування [102].

Для керування цією роботою у масштабах республіки в Архівному управлінні УРСР створили відділ відомчих архівів та організації діловодства (далі – відділ) (1963) [103], першим керівником якого був знаний архівіст із багаторічним стажем, історик за освітою М. Міссерман (1923–?) [63]. Відділові доручили надзвичайно важливе завдання – стати потужним організаційно-методичним центром "із надання допомоги міністерствам і відомствам щодо вдосконалення діловодства згідно з принципами ЄДСД" [92]. Маючи неабиякий організаторський хист, М. Міссерман швидко налагодив ефективне функціонування відділу, апробуючи різні форми роботи, з метою визначення найоптимальніших із них для реалізації постанови Ради Міністрів УРСР 1963 р. Уже на початку січня 1964 р. відбулося перше обговорення у відділі проекту ЄДСД і конкретних пропозицій щодо його вдосконалення, зокрема докладнішого висвітлення документування та роботи з документами на кожному етапі їх "життєвого циклу" [83]. Масовими заходами, що організовував відділ, упродовж 1960–1980 рр. стали комплексні перевірки стану діловодства в міністерствах, відомствах та підпорядкованих їм установах. З'ясування в "польових умовах" реальної ситуації з діловодством і архівною справою дало змогу чіткіше окреслити коло проблем, а вивчення передового досвіду – відкрити перспективний шлях їх розв'язання. Практичні досягнення відділу були узагальнені й відображені у тематичних дослідженнях, оприлюднених на сторінках "Архівів України", чи відкладені у фондах ЦДАВО України [84].

Окрім відділу відомчих архівів та організації діловодства Архівного управління УРСР, серйозними дослідженнями у сфері діловодства займався відділ наукової організації управлінської праці та діловодства відділення наукової організації управління народним господарством Науково-дослідного економічного інституту Держплану УРСР [100]. Йому належить розроблення одного з найвдаліших прикладів відомчого класифікатора управлінської документації, інструкції з діловодства, бланків установ тощо.

Однією з форм організації співпраці архівістів на ниві поліпшення стану діловодства виявилися госпрозрахункові відділи державних архівів (далі – госпрозрахункові відділи), що були безпосередньо підпорядковані відділу відомчих архівів та організації діловодства Архівного управління УРСР. Згідно з "Положением о хозяйственном отделе государственного архива" ("Положення про госпрозрахунковий відділ державного архіву") такі відділи створювали на підставі директивного листа Архівного управління при Раді Міністрів СРСР № 2 / 2041-Я від 10 червня 1963 р. та відповідно до наказу Міністерства фінансів УРСР № 26 від 11 березня 1967 р. [89] Серед завдань відділу були окреслені: а) експертиза наукової цінності й науково-технічна обробка документів; б) створення довідкового апарату до архівних фондів (у т. ч. каталогів); в) здійснення заходів щодо вдосконалення діловодства (розроблення та складання інструкцій із діловодства, номенклатур справ, схем класифікації документів); г) тематичне виявлення документів у фондах державних архівів; г) складання переліків документів; д) виготовлення копій архівних документів [89, с. 3]. Поширеним був внутрішній поділ відділу на структурні одиниці – бригади, що пояснювалося величезними обсягами робіт, що мали виконати архівні працівники. Критерієм організації діяльності бригад виступила вузька спеціалізація колективу – поділ праці відповідно до кваліфікації кожного члена бригади [89, с. 3 зв.].

Після тривалого дискутування доцільності, нормативів і загальних засад функціонування госпрозрахункових відділів [89, с. 3] наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 27 червня 1969 р. № 20 було затверджено нормативно-методичні документи з організації цих підрозділів архівних установ республіки та тимчасові єдині розцінки на види робіт із науково-технічної обробки документальних матеріалів установ і підприємств. Це, зокрема,

"Положення про госпрозрахунковий відділ державного архіву", "Тимчасові єдині розцінки та нормативи на роботу по науково-технічній обробці документальних матеріалів, які виконуються архівними установами УРСР на госпрозрахункових засадах", "Методичні вказівки по організації планування роботи, здійсненню обліку і контролю за виконанням планів і звітності госпрозрахункових відділів державних архівів Української РСР" [89, с. 2]. Остаточне "укомплектування" нормативно-методичної бази діяльності госпрозрахункових відділів стало сигналом для початку їх активної діяльності. Курс на розростання мережі госпрозрахункових підрозділів архівів привів до того, що на початку 1970 р. у них налічувалося майже 500 осіб, які впродовж 1966–1970 рр. опрацювали більше 10,5 млн. справ [91]. У квітні 1971 р., на куцовой нараді архівних працівників у м. Києві О. Мітоков із задоволенням констатував, що організація впорядкування документів установ силами працівників таких відділів повністю виправдала себе, оскільки "це дозволило поліпшити якість відбору документів на державне зберігання, створило умови для планомірного комплектування державних архівів" [90]. Заходи, що вжили госпрозрахункові відділи, привели до систематизації за короткий термін величезного масиву документів [90].

Треба відзначити, що діяльність госпрозрахункових відділів була суворо контрольованою і передбачала щоквартальні, піврічні та річні звіти. Типова відомість про діяльність госпрозрахункового відділу державного архіву складалася з таких пунктів: кількість упорядкованих справ (постійного, тимчасового зберігання, з особового складу), складання номенклатури справ, кількість справ, переданих на знищення, кількість справ, переданих у державний архів на постійне зберігання, інші види робіт, що виконувала група [93]. Окрім внутрішніх перевірок діяльності цих підрозділів, що проявлялось у суворій підзвітності органам вищого адміністративного підпорядкування, були ще й зовнішні подібні заходи, якими опікувався відділ відомчих архівів та організації діловодства Архівного управління УРСР. Неодноразовим результатом таких перевірок ставали резолюції з типовим набором рекомендацій: "поліпшення якості роботи, ... посилення контролю", "зміни відповідно до методичних вказівок щодо організації роботи госпрозрахункових підрозділів, планування і обліку", "щомісячний аналіз виконання норм вироблення, виробничого та фінансового планів", "зміцнення методичної роботи і створення методичних посібників із упорядкування документів установи" тощо [94]. За кожною з них проступало прагнення підвищити продуктивність праці, спрямованої не тільки на впорядкування архівів установ, а й зміну діловодства, відповідно до вимог ЄДСД.

Госпрозрахункові відділи цілком виправдали себе у справі впорядкування діловодства. І через більш ніж десятирічне доведення доцільності існування згідно з "П'ятирічним планом розвитку архівної справи в Українській РСР на 1981–1985 рр." здобули право на розширення обсягів робіт, що вони виконували [85]. Практичні вміння і навички, які напрацювали госпрозрахункові відділи й узагальнили науковці, безперечно, сприяли становленню теорії діловодства, а отже, й управлінського документознавства.

Після зафіксування створення ЄДСД у п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР на 1966–1970 рр. проблемою зайнялися впритул. Співвиконавцями ЄДСД стали Головархів СРСР, Державний комітет із координації науково-дослідницьких робіт СРСР, Державний комітет Ради Міністрів СРСР із питань праці й заробітної плати, Центральне статистичне управління СРСР, Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР і Державний комітет із приладобудування, засобів автоматизації і систем управління при Державному плані СРСР [34, с. 132], кожен із яких був відповідальним за конкретну ділянку праці у ході формування Єдиної державної системи діловодства. Головархів СРСР зобов'язувався визначити основні етапи роботи з документами, починаючи від моменту їх створення (отримання) і закінчуючи передачею в архів [34, с. 132].

Усвідомлення необхідності комплексного здійснення заходів і вироблення найоптимальнішої моделі побудови та функціонування діловодної служби й архіву потребувало колективних зусиль. Тому співпраця Головархіву СРСР із республіканськими архівними управліннями виглядає актом консолідації зусиль, спрямованих на подолання розбіжностей в організації діловодства й архівів у регіонах, конкретних відомствах тощо [97]. Поширеними випадками є вивчення специфіки нормативних документів, як-от інструкцій із діловодства, номенклатур справ, переліків типових документів окремих установ певних категорій, відомств, міністерств із метою розроблення нормативних і методичних документів загальносоюзного значення. Програми до-

слідження стану та специфіки організації документальної частини діловодства в центральних установах СРСР, союзних республік, що розробив відділ відомчих архівів та організації діловодства Головархіву СРСР, на думку О. Загорецької, яскраво демонстрували найактуальніші на той час проблеми організації галузі, а розгорнуті виклади результатів адресних обстежень ведення діловодства, коментарів і пропозицій щодо проектів нормативних і методичних документів доводили виправданість такої практики [31, с. 63].

Стан вітчизняного діловодства аналізували шляхом історичної ретроспекції, компаративного вивчення зарубіжного досвіду. При цьому категорично відмовлялися від дещо хибного, звуженого ставлення до діловодства і його складових як лише до практичної сфери суспільної діяльності. Всупереч узвичасному поглядові, що дослідження діловодства є потрібними рівно настільки, наскільки це може розв'язати актуальні потреби практики роботи з документами, дослідники ВНДІДАС твердили, що теоретичні розробки є необхідною умовою для самого документального забезпечення управління, оскільки теорія виявляє характерні "стосунки", зв'язки між його складовими, проливаючи при цьому світло на віднайдення раціональних рішень прикладних завдань. Так, студіювання нагромадженого практичного матеріалу розкрило перспективність уніфікації документів за такими напрямками: 1) зведення до єдиної форми номіналів існуючих видів та різновидів документів, 2) їх зовнішньої будови, структури, 3) оформлювання і процедури документування, 4) трафаретизація текстів, 5) оптимізація мови і стилю [40, с. 20]. Паралельно до пошуків відповіді на потреби практики опубліковано серйозні теоретичні викладки, що дало змогу відмітити важливе значення розроблення ЄДСД для теорії діловодства, а отже, управлінського документознавства, адже "1960-і рр. можна справедливо вважати початком нового етапу у розвитку *теорії стандартизації і уніфікації* (підкреслено – *Авт.*)" [76, с. 38].

Найбільшою теоретичною проблемою початкового етапу розроблення ЄДСД стало неоднозначне тлумачення терміну "діловодство". Попри множину наявних визначень у контексті обговорення нового державного проекту найпоширенішим було пояснення його як "канцелярської праці з документами", "своєрідної форми управління". Урешті-решт "перемогло" визначення діловодства як форми управлінської праці [5; 7; 11; 33; 50–52; 43 та ін.], а отже, питання оформлювання документів, їх реєстрація, облік, контроль за виконанням, складання номенклатури і формування справ, підготовку документів до зберігання, власне, їх зберігання *значеннєво* відмежували цю сферу практичної діяльності від інших і стали ключовими для розробників ЄДСД.

Вагомим проміжним результатом розроблення ЄДСД науковці називали "*Матеріали к Единой государственной системе делопроизводства*" ("*Матеріали до Єдиної державної системи діловодства*", 1964), а також – "*Разделы Единой государственной системы делопроизводства*" ("*Розділи Єдиної системи діловодства*", 1965), що містили виклад принципів технологічних положень реалізації намічених завдань. Детальний аналіз цих документів доводить усвідомлення масштабності заходів щодо формування ЄДСД, спрямованих на уніфікацію і стандартизацію документів; раціональну організацію документообігу та поточне зберігання документів (оформлювання й проходження службових документів, їх реєстрація, довідково-інформаційний пошук і контроль за виконанням, а також формування документів у справі, забезпечення належних умов зберігання та користування документами); нормування й організацію праці кадрового персоналу і, зрештою, механізацію ділових процесів [37, с. 102]. Безперечно, пошуки оптимальних пропозицій для виконання окреслених завдань потребували серйозного наукового їх студіювання у профільних галузевих інституціях.

Важливу роль у розробленні методичних, нормативно-правових засад складання ЄДСД відіграв Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (ВНДІДАС), функційне призначення якого від часу заснування полягало, передусім, у дослідженні теоретичних і практичних завдань документознавства й архівознавства, розробленні документальних інформаційно-пошукових систем [41, с. 48]. Для оперативного вирішення багатьох питань при інституті було організовано науково-методичну секцію з проблем ЄДСД (1967), у творчому доробку якої відображені результати роботи документознавців над методичними, теоретичними, організаційними аспектами реалізації проекту. Найбільшу увагу учасники секції приділяли змісту і правовим основам забезпечення ЄДСД, науковим засадам організації ділових служб, проектуванню типових переліків документів із термінами зберігання, класифікації управлінських документів тощо [40, с. 20].

Зростаючий інтерес до питань удосконалення діловодства викликав опублікування *"Методической программы исследования делопроизводства в министерствах и ведомствах"* (*"Методична програма дослідження діловодства в міністерствах і відомствах"*, 1967) [47], що запропонував інститут, а згодом, на основі критичного опрацювання проектів інших учасників творення ЄДСД, зокрема *"Руководящих материалов по основам организации делопроизводства"* (*"Керуючі матеріали з основ організації діловодства"*, 1969), *"Основ организации труда делопроизводственного персонала"* (*"Основи організації діловодного персоналу"*, 1970) – цілісний звід основних положень ЄДСД. Балансуючи на межі діловодства, документознавства, науки управління, державного права, теорії інформації, економічної науки, прикладного мовознавства й інших наукових дисциплін, співробітники ВНДІДАС визначили вихідні позиції теоретичної частини державної системи діловодства. Оцінюючи різні точки зору щодо її практичної значущості, відзначимо бажану для установ уніфікацію робіт із проектування раціональних систем діловодства, всіх процесів, пов'язаних зі створенням документів і сферою їх функціонування [34, с. 134].

Значною мірою саме науковцям інституту належать серйозні розвідки щодо тлумачення діловодства, які справили вирішальний вплив на визначення змісту ЄДСД. За спостереженнями О. Малітікова, завдяки працям ВНДІДАС утверджували переконання в тому, що діловодство – це "повний цикл операцій, починаючи від процесу створення чи отримання документів і завершуючи передачею закінчених справ у архів установи. Разом із тим, під "діловодством" розуміють сукупність методів і прийомів роботи з документами" [34, с. 18]. Розгортання науково-методичних, теоретико-прикладних досліджень, що проводили у межах інститутських програм, демонстрували виокремлення у діловодстві двох етапів: 1) документування управлінської діяльності й 2) організацію побіжно утворених документів [34, с. 18]. Наполегливі вивчення документальних процесів в управлінні призвели до усталення розуміння документування як створення і виконання документів у ході оперативної діяльності установи, зовнішнім виявом якого є документообіг [34, с. 18]. Щодо організації документів, то її тлумачили як їх реєстрацію, групування у справи, підготовку до архівного зберігання та супутні "допоміжні операції, що забезпечують збереження і користування документами з оперативно-довідковою метою" [34, с. 19]. Практичні й теоретичні студіювання діловодства здійснювали шляхом глибокого, комплексного дослідження документального забезпечення управління в окремих установах різного підпорядкування – галузевих і державних. При цьому мали єдину мету – виявити спільне для діяльності всіх установ у сфері діловодства, з'ясувати можливості, межі й масштаби його системного упорядкування на загальній раціональній основі [34, с. 19].

Тісна співпраця науковців ВНДІДАС зі співвиконавцями ЄДСД дала змогу скласти і методично скоригувати структуру і регламентуючий типові для всіх установ операції з документами зміст загальнодержавної системи діловодства, а розгорнутий *"План-перспектив основних положень Єдиної державної системи делопроизводства для учреждений, организаций и предприятий СССР"* (*"План-перспектив основних положень Єдиної державної системи діловодства для установ, організацій і підприємств СРСР"*, 1969) установив схему її майбутнього подання. Загальні положення, підготовка управлінських документів, організація документообігу, постановка допоміжних операцій із документами, основи організації праці відповідного персоналу, механізація й автоматизація діловодних операцій – такі основні тематичні блоки *"Плану-перспекту"*, що підтверджують ставлення до діловодства як сукупності заходів, спрямованих на забезпечення успішного протікання документальних процесів на рівні установи (між установами) і держави.

Новий етап розвитку ЄДСД в Україні розпочався з часу, коли прийняття Урядом УРСР прийняв постанову *"Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки"* (1970) [68]. Посилене опікування поліпшенням організації діловодства на найвищому виконавчому рівні засвідчило зростання його значущості для успішного здійснення управлінських процесів. Головним виконавцем ухваленого документа проголосили Архівне управління УРСР, а відтак саме воно виступило організатором основних дій, спрямованих на з'ясування рівня нормативно-методичного обґрунтування та розвиненості документального забезпечення управління, наявності прогресивної практики раціоналізації діловодства на місцях.

План підпорядкованих цій меті заходів, що розробило Архівне управління, складався з різних форм дослідження стану керування діловодством і роботою архівів міністерств, відомств та інших установ республіки. Серед актів 1971–1975 рр.: налагодження постійних консультацій із боку фахівців управління для укладачів нормативних документів (передусім, інструкцій із діловодства, примірних номенклатур справ, переліків типових документів тощо) стосовно ведення діловодства й архівної справи в установах, розроблення методичних рекомендацій щодо їх написання, проведення різномасштабних оглядів документальної частини діловодства та роботи архівів установ, організацій, підприємств тощо [96]. Одним із найважливіших результатів цих заходів стало формування системи теоретичних ідей стосовно уніфікації документів, їх класифікації, зв'язків між діловодством і архівістикою.

Нагадаємо, ці та інші організаційні, науково-методичні, нормативно-правові акти в сфері діловодства й архівної справи 1960-х рр. відбувались у руслі формування ЄДСД та Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації (далі – УСОРД), що завершилося впровадженням їх у дію. Конкретними супутніми розробками стала серія затверджених у 1969–1970-х рр. державних стандартів на управлінську документацію, що регламентували загальні вимоги до стандартизації документів, їх форми, типову структуру управлінської документації, окремих її видів (довідка, положення, протокол, рішення та ін.) [71, с. 11].

Наприкінці 1970 р. група розробників ЄДСД завершила роботу над проектом, після чого його надіслали до урядів республік для обговорення рівня уніфікації діловодних процесів, ступеня раціональності організації роботи з документами в установах [87]. Провідником активного обговорення в республіканському масштабі стало Управління справами при Раді Міністрів УРСР. Найбільше зауважень до проекту ЄДСД від установ УРСР надійшло з Архівного управління республіки, Президії АН УРСР, Міністерства охорони здоров'я УРСР, Міністерства фінансів УРСР, Державного комітету народного контролю УРСР [88]. Незважаючи на розмаїття пропозицій і зауважень, більшість із них стосувалась уточнення термінології та чіткішого визначення змісту діловодних процедур. Урешті-решт багатостороння апробація окремих позицій проекту "*Основных положений Единой государственной системы делопроизводства*" ("*Основних положень Єдиної державної системи діловодства*"<sup>1</sup>), (далі – "*Основні положення*") завершилася його схваленням і затвердженням на засіданні Державного комітету Ради Міністрів СРСР з науки і техніки 4 вересня 1973 р. [28].

Значний внесок у формування ЄДСД належить Головархіву СРСР, Державному комітету Ради Міністрів СРСР із питань праці і заробітної плати, Державному комітету стандартів Ради Міністрів СРСР, Академія наук СРСР, Міністерству приладобудування, засобів автоматизації і систем управління, ВНДІДАС, іншим галузевим інституціям, зокрема Інституту держави й права АН СРСР, Всесоюзному науково-дослідному інституту стандартизації, Всесоюзному інституту класифікації, індексації й кодування інформації, Всесоюзному науково-дослідному інституту праці, Всесоюзному науково-дослідному інституту організаційної техніки. Серед розробників – відомі вчені, основоположники наукових шкіл і напрямів, зокрема в архівістиці, документознавстві, інформатиці: В. Автократов, В. Банасюкевич, А. Єлпатьєвський, В. Токарев, Б. Кремер, М. Лихачов, О. Малітков, А. Сокова, А. Райхцаум, В. Снедкова, Ю. Тихомиров, К. Якушев та ін. Узагальнення досвіду, тривалі консультації, обговорення й апробації проміжних варіантів ЄДСД стали запорукою успішної реалізації грандіозного проекту загальнодержавного масштабу. Основні положення ЄДСД впроваджували згідно з "*Методическими указаниями по применению основных положений Единой государственной системы делопроизводства*" ("*Методичні вказівки із застосування основних положень Єдиної державної системи діловодства*" (1974) [48].

Отже, "*Основні положення*" ЄДСД – це систематизований звід правил, нормативів, рекомендацій щодо організації діловодства, починаючи з моменту створення або надходження документів і до передавання їх в архів. Головне призначення ЄДСД – запровадження уніфікованих, раціонально виважених методів ведення діловодства, визначення єдиного порядку документування управлінської діяльності і забезпечення сучасної організації діловодних служб [1].

<sup>1</sup> Під "діловодством" розробники ЄДСД розуміли діяльність апарату управління, що охоплює питання документування й організації роботи з документами в процесі здійснення управлінських функцій. Див., наприкл.: *Единая государственная система делопроизводства (Основные положения)*. – М., 1974. – С. 6.



"Основні положення" ЄДСД установи мали застосовувати вибірково, залежно від зарахування їх до однієї з чотирьох категорій: I категорія – установи з обсягом документообігу понад 100 000 документів на рік; II – від 25 000 до 100 000; III – від 10 000 до 25 000; IV – до 10 000 документів на рік [48, с. 7]. Не належачи до документів, обов'язкових для виконання за природою жанру, "Основні положення" ЄДСД були рекомендаційними. Однак це не перешкодило якнайширшому їх розповсюдженню і відчутній стабілізації діловодної й архівної сфери функціонування документів згідно з єдиними вимогами їх організації. Разом із системою державних стандартів ЄДСД судилося стати необхідним важелем розвитку діловодства, зокрема процедури підготовки і проходження різних видів, структур та функцій управлінської документації. Яскраве підтвердження цього – зміст "Основних положень" ЄДСД, що охоплює правові основи документоутворення, основні положення механізації діловодства, функційні обов'язки і посадові характеристики працівників діловодних служб тощо.

Структурно "Основні положення" складаються із загальної частини, тематичних розділів та додатків зі зразками оформлювання документів і нормативних актів [48, с. 119–120]. Так, перший розділ ЄДСД передбачав: установа порядку підготовки й видання організаційно-розпорядчої документації; правила уніфікації, трафаретизації й способи оптимальної організації проходження документів; методику створення карткової форми обліково-довідкового апарату, застосування перфокарт і перфострічок за виконанням документів. Другий розділ містив основні положення ЄДСД, присвячені організації праці діловодного персоналу, а третій – рекомендації щодо механізації праці з документами. Для втілення планованого комплексу заходів передбачали потужне матеріально-технічне забезпечення реалізації проекту, підготовку різного рівня кваліфікації фахівців із діловодства, документознавства, архівознавства, короткотривалих семінарів тощо [48, с. 4–5]. Комплексний підхід до виконання завдань, окреслених перед розробниками, потребував вирішення супутніх технічних, організаційних, економічних, правових питань.

"Основні положення" встановили загальні для всіх установ правила складання номенклатур та формування справ, експертизи наукової і практичної цінності документів, їх відбору на державне зберігання чи для знищення, а також єдину методику оформлювання, опису й забезпечення збереженості справ, закінчених у діловодстві. Особливу увагу в "Основних положеннях", на думку старшого інспектора відділу відомчих архівів та організації діловодства Головархіву УРСР О. Гомонова, було приділено організації контролю за виконанням документів, що розглядали як засіб підвищення ефективності й забезпечення ритмічності роботи управлінського апарату [24, с. 67].

Узагальнення апробованих досягнень діловодної практики стосувалися також визначення вимог щодо складу видів та різновидів документів, потрібних і достатніх для діяльності певної установи; встановлення основних принципів діловодної і юридичної необхідності створення документів; упорядкування практики застосування документів різних видів; уніфікації формулярів та структур текстів документів, їх трафаретизації; оптимізації мови й стилю службових документів. Згідно з класифікатором діяльності установи (у т. ч. структурних підрозділів) визначала склад її документації, призначення окремих видів, а також відповідність документів компетенції установи і правовим актам. "Основні положення" чітко вказували на чинники впорядкування шляхів проходження документопотоків в установах, уніфікації та регламентації руху документів як важливої умови раціональної організації діловодства.

Крім того, "Основні положення" встановили вимоги щодо організації та розподілу праці діловодного апарату, схеми канцелярії, переліку функційних обов'язків її працівників із перспективою забезпечення найефективнішої діяльності всього апарату управління, устаткування робочих місць і розміщення службових приміщень, деталізувала вимоги до робочих місць, загальної культури праці.

Якщо поцінувати зусилля величезного колективу розробників і співвиконавців проекту "Основних положень", усіх рецензентів та консультантів, практиків діловодства й архівної справи, котрі поетапно випробовували дієвість і доцільність окремих положень документа, вочевидь розкриються колосального обсягу дослідження, що не тільки сприяли нарощуванню практичної частини діловодства, а й виробленню його теорії. Це дає змогу погодитися з В. Автократовим у тому, що "в рамках ЄДСД склалося багато компонентів науки, яка розвивалася, – "документознавства" [98]. Звід фундаментальних теоретичних положень, що визначали

й регламентували організацію діловодства в управлінській сфері, доповнили методикою введення ЄДСД, конкретизацією окремих моментів удосконалення справочинства. В основі загальних і конкретних варіантів впровадження єдиної системи діловодства знаходимо *уніфікацію всіх процесів*. Уніфікація підготовки, оформлювання, проходження документів, їх реєстрації, інформаційного пошуку, контролю за виконанням, підготовки до наступного зберігання і користування, забезпечувала діловодній системі зв'язність у загальнодержавному масштабі.

"*Основні положення*" стали метapidґрунтям діловодства, запропонувавши таку його модель, у якій усі інші нормативно-правові акти документаційного забезпечення управління мають основу і набувають практичного значення та легітимності. Впровадження ЄДСД стало провістям нового етапу розвитку діловодства, осмислення його теоретичних аспектів, але вже у межах класичного документознавства. "Завоювання" наукового простору документознавчими дослідженнями відбулося завдяки розвою широкої науково-дослідницької праці, що передувала спочатку прийняттю "*Основних положень*", а потім – циклу стандартів, присвячених уніфікованим документаційним системам [3, с. 98–100].

Таким чином, розвиток документознавства протягом досліджуваного проміжку часу нерозривно пов'язаний із діловодними й архівними процесами, відзначеними серйозними змістовими зрушеннями й трансформаціями організації практики роботи з документами. Розв'язання науково-технологічних проблем потребувало нового, високоякісного осмислення ролі документа в суспільстві, побудови оптимальної моделі його функціонування (у динамічному й статичному станах) у загальнодержавному масштабі та на рівні установи. Це спричинило розвій теоретичних праць із діловодства й архівної справи, що й ознаменувало становлення вітчизняного документознавства.

#### *Список використаних джерел*

1. Автократов В. Н., Кремер Б. И., Курантов А. П., Лихачёв М. Т. Об основных положениях Единой государственной системы делопроизводства // Советские архивы. – 1973. – № 4. – С. 35–43.
2. Андрущенко М. Д. Рационализация работы с документами в учреждениях. – М.: Экономика, 1968. – 208 с.
3. Бездрабко В. В. Управлінське документознавство: Навч. посіб. Вид. 2-е зі змінами і доповненнями. – К., 2006. – 208 с.
4. Бездрабко В. В. Діловодство у переддень народження документознавства: особливості побутування та вплив на еволюцію науки про документ // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 88. Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МАГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 156–165.
5. Белов Г. Делопроизводство и деловитость // Известия. – 1968. – 25 марта, № 71 (15770).
6. Бондаренко З. Складання номенклатур і формування справ у поточному діловодстві // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1961. – № 4. – С. 3–12.
7. Бондаренко З. В. Основные проблемы делопроизводства на современном этапе и задачи архивных органов // Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – М., 1965. – Т. II. – С. 134–135.
8. Вартанян Л. И., Лившиц Я. З., Митяев К. Г., Цикулин В. А. Делопроизводство. – М., 1964. – 208 с.
9. Взірцева номенклатура справ правління райспоживспілки // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 47–52.
10. Вилков М. Громадські інспектори у відомчих архівах. (Тернопіль) // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1961. – № 6. – С. 112.
11. Волков С. Делопроизводство и руководство // Известия. – 1968. – 30 июля, № 177 (15876).
12. Вопросы механизации инженерного и управленческого труда. Материалы Всесоюз. совещания по вопросам механизации труда инж. -техн. работников и работников адм.-управленческого аппарата, состоявшегося в Москве 20–25 июня 1960 г. – М.: Госстатиздат, 1961. – 668 с.
13. Галакав В., Фельзер А. Усунути хиби в оформленні документів у поточному діловодстві // Архіви України. – 1966. – № 5. – С. 12–17.
14. Герасименко В. Номенклатура справ районних та міських відділів народної освіти // Архіви України. – 1965. – № 6. – С. 25–29.
15. Голуб М. Про покращення і удосконалення діловодства в радянському державному апараті // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1962. – № 3. – С. 104.
16. Гомонов О. Взірцева номенклатура справ обласного відділу комунального господарства // Архіви України. – 1966. – № 6. – С. 43–59.
17. Гомонов О. Довідка службового характеру // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 45–46.
18. Гомонов О. Оформлення службової документації // Архіви України. – 1967. – № 5. – С. 67–70.
19. Гомонов О. Про оформлення

акта // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 62–64. 20. Гомонов О. Про оформлення постанов і рішень // Архіви України. – 1967. – № 6. – С. 48–49. 21. Гомонов О. Про складання і оформлення доповідної записки // Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 56–57. 22. Гомонов О. Республіканський огляд стану діловодства і архівів системи установ соцзабезпечення // Архіви України. – 1969. – № 4. – С. 98. 23. Гомонов О. Складання та оформлення довідки з особового складу // Архіви України. – 1968. – № 6. – С. 62–63. 24. Гомонов О. М. Основні положення Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. – 1974. – № 2. – С. 67. 25. Громадські огляди відомчих архівів. (Хмельницький) // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1962. – № 2. – С. 101–102. 26. Громадські огляди відомчих архівів. (Чернівці) // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1962. – № 2. – С. 102. 27. Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 3–7. 28. Единая государственная система делопроизводства: Основные положения / Главархив СССР. – М., 1974. – 128 с. 29. Жихаревич И. Инженер или референт // Известия. – 1968. – 7 августа, № 183 (15882). 30. Жуковская О. Д. Делопроизводство в учреждениях. – М., 1947. – 182 с. 31. Загорецька О. М. Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ–на початку ХХІ століття: дис. ...к. і. н. 07. 00. 10 / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2005. – 194 с. 32. Злобін П. Поліпшення і вдосконалення діловодства в радянському державному і господарському апараті // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1962. – № 3. – С. 56–60. 33. Ирин А. НОТ в делопроизводстве // Социалистический труд. – 1968. – № 4. – С. 24–31. 34. История делопроизводства в СССР: учеб. пособие / МГИАИ; Под ред. Я. З. Лившица и В. А. Цикулина. – М., 1974. – 169 с. 35. Качалина Л. Н. Организация работы аппарата учреждений. – М.: Экономика, 1970. – 207 с. 36. Кузнецова Т. В. Кафедре документо-ведения – 40 лет // Делопроизводство. – 2000. – № 2. – С. 3–7. 37. Кузнецова Т. В., Подольская И. А. Разработка методик рационализации делопроизводства в 1960–1970-х гг. // Делопроизводство. – 2003. – № 4. – С. 100–103. 38. Кулешов С. Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи. – К.: ДАКККіМ, 2000. – 163 с. 39. Лавіш В. Більше уваги діловодству в установах // Архіви України. – 1965. – № 6. – С. 29–31. 40. Малитиков А. С. Некоторые вопросы организации и содержания научной работы в области ЕГСД // Труды ВНИИДАД. – 1973. – Т. 2. – С. 7–27. 41. Малитиков А. С. Перспективы и ближайшие задачи ВНИИДАД // Советские архивы. – 1967. – № 4. – С. 48–53. 42. Малитиков А. С. Руководство по делопроизводству. – М., 1969. – 216 с. 43. Малитиков А. С., Сольский Д. И. К вопросу о научной организации делопроизводства // Бюллетень ГК КНИР СССР. – 1964. – № 11. – С. 35–34. 44. Малитиков А. С., Сольский Д. И. Руководство по делопроизводству: 2-е изд. – М.: Экономика, 1972. – 294 с. 45. Малкіель С. Громадський огляд районних та відомчих архівів Сумської області // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1958. – № 3. – С. 106–109. 46. Малкіель С., Сахно А. Що показала перевірка діловодства в обласних установах // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1960. – № 4. – С. 38–39. 47. Методическая программа исследования делопроизводства в министерствах и ведомствах // Труды ВНИИДАД. – 1970. – Т. 1. 48. Методические указания по применению основных положений Единой государственной системы делопроизводства. – М., 1974. 49. Миссерман М. А. К вопросу о создании единой государственной системы делопроизводства // Друга республіканська наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Секція: Архівознавство та діловодство. – К., 1965. – С. 104–115. 50. Митяев К. Г. Классификация документов в делопроизводстве советских учреждений // Вопр. архивоведения. – 1961. – № 1. – С. 11–20. 51. Митяев К. Г. Переписка в советских учреждениях // Вопр. архивоведения. – 1960. – № 7. – С. 32–40. 52. Митяев К. Г. Упорядочение делопроизводства – одно из важнейших средств совершенствования управления // Правовые проблемы науки управления. – М., 1966. – С. 42–46. 53. Митяев К. Г., Митяева Е. К. Административная документация (делопроизводство) в советских учреждениях / Под ред. М. Л. Вайса. – 2-е изд., доп. – Ташкент: Узбекистан, 1968. – 228 с. 54. Місерман М., Савченко М. Деякі питання наукової організації поточного діловодства в установах УРСР // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1961. – № 6. – С. 6–12. 55. Мітюков О. Г. Радянське архівне

будівництво на Україні: 1917–1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 272 с. 56. Мітяєв К. Основні напрями розробки Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 18–24. 57. Міщенко С. Номенклатура справ проектних інститутів // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1965. – № 1. – С. 16–22. 58. Міщенко С. Сучасні засоби розмноження документів // Архіви України. – 1966. – № 2. – С. 29–34. 59. Новиков І. Коэффициент деловитости // Известия. – 1968. – 29 августа, № 203 (15902). 60. О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств: постановление Совета Министров СССР от 7 февраля 1956 г. № 246 // Информ. бюл. ГАУ МВД СССР. – М., 1956. – № 1. – С. 3–5. 61. Основные правила постановки документальной части делопроизводства и работы архивов учреждений, организаций и предприятий СССР. – М.: Изд-во Министерства коммунального хозяйства РСФСР, 1963. – 86 с. 62. Петрова Л. Методика визначення рівня механізації діловодства // Архіви України. – 1968. – № 6. – С. 58–62. 63. Портнова Т. Міссерман Михайло Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довідник / Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 410–411. 64. Правила работы архивов учреждений, организаций и предприятий / ГАУ МВД СССР. – М., 1956. – 70 с. 65. Про затвердження мережі центральних, обласних, міських і районних державних архівів Української РСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 4 жовтня 1958 р. № 1418 // ЗІПР УРСР. – 1958. – № 11. – Ст. 203. – С. 28–44. 66. Про затвердження Положення про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 09 вересня 1961 р. № 1292 // ЗІПР УРСР. – 1961. – № 9. – Ст. 114. – С. 23–26. 67. Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 р. № 408 // ЗІПР УРСР. – 1956. – № 7–8. – Ст. 73. – С. 21–22. 68. Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки: постанова Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. № 301 // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 3–5. 69. Рубан Г. За дальше удосконалення стилю роботи державного і господарського апарату // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1964. – № 5. – С. 17–21. 70. Рубан Г., Савченко М. Стан діловодства Уккранднаргоспу та шляхи його поліпшення // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1965. – № 2. – С. 6–15. 71. Руководство по делопроизводству (пособие для служащих) / Под ред. А. С. Малитикова и Д. И. Сольского. – М.: Экономика, 1972. – С. 11. 72. Савченко М. Удосконалювати діловодство в установах і на підприємствах // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1963. – № 1. – С. 10–15. 73. Савченко М. Г. Деякі питання раціоналізації і удосконалення управлінської праці та діловодства в радянських установах // Друга республіканська наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Секція: Архівознавство та діловодство. – К., 1965. – С. 75–84. 74. Сборник законодательных актов по делопроизводству (1917–1979). – М., 1979. – 478 с. 75. Слезингер Г. Э. Рациональная организация и механизация управленческого труда. – М.: Экономика, 1966. – 248 с. 76. Сокова А. Н., Горелов В. А. К вопросу об определении понятий “унификация” и “стандартизация” документов // Труды ВНИИДАД. – 1973. – Т. 2. – С. 21–44. 77. Суботіна І. Складання номенклатур справ в установах Кримської області // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1960. – № 3. – С. 30–31. 78. Сусло Т. Типова номенклатура справ науково-дослідних інститутів // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1964. – № 5. – С. 22–26. 79. Тимошенко Г. Організацію діловодства – на наукову основу // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 53–55. 80. Тодосіна О. Підсумки огляду архівів і стану діловодства республіканських міністерств та відомств // Наук. -інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1966. – № 3. – С. 15–19. 81. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі –ЦДАВО України). – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 1780. – Арк. 5. 82. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 1839. – Арк. 142. 83. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 1859. – Арк. 3–13. 84. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2537а. – Арк. 26. 85. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2869. – Арк. 104. 86. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2881. – Арк. 99–100. 87. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 13. – Спр. 4451. – Арк. 2–155. 88. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 13. – Спр. 4451. – Арк. 225–226, 237–245,

250–257, 259–260. 89. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2184. – Арк. 2. 90. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2309. – Арк. 221. 91. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2310. – Арк. 181. 92. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2310. – Арк. 48. 93. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2331. – Арк. 2–3. 94. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2885. – Арк. 19. 95. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 1860. – Арк. 266. 96. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2229. – Арк. 12–13. 97. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2312. – Арк. 49. 98. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2310. – Арк. 96. 99. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 1780. – Арк. 81. 100. ЦДАВО України. – Ф. 14, по. 2. – Спр. 1941. – Арк. 1–2. 101. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2453. – Арк. 160. 102. ЦДАВО України. – Ф. 14, по. 2. – Спр. 1860. – Арк. 298. 103. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 1675. – Арк. 5.

**Valentyna Bezdrabko**

#### **THE HISTORY OF DOCUMENT STUDIES IN THE CONTEXT OF OFFICE MANAGEMENT AND ARCHIVE PROCESSES IN THE 1960S – EARLY 1970S.**

The article outlines the history of domestic document studies' development in the 1960s – early 1970s against the background of content and form changes in the document and office management, and archive studies. The role of office management and archive studies in the document studies' evolution is defined.

**УДК 94 (477)**

**Микола Москалюк**

#### **АНАЛІЗ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕРобНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

*Проаналізовано архівні джерела, що стосуються переробної промисловості Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.*

Критичний аналіз архівних документів дає змогу не тільки повніше, а й по-новому оцінити комплекс питань, пов'язаних із розвитком переробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Уривчастість, а в багатьох випадках і повна відсутність друкованих джерел змусили звернути особливу увагу на матеріали, що зберігаються у центральних та обласних архівах. Використання цих матеріалів дає змогу не тільки уточнити і поповнити дані друкованих джерел, а й висвітлити питання, про які досі в історичній літературі були лише загальні уявлення або глухі й непевні згадки.

Слід відзначити, що джерельною базою нашого дослідження даної проблеми послужили матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Хмельницької області, Державного архіву Чернігівської області.

Багато матеріалів про соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зберігаються у фондах Центрального державного історичного

архіву України у м. Києві, зокрема, дуже важливим є фонд 442 – "Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора". Тут містяться матеріали з історії соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України протягом XIX ст. Матеріали, що стосуються переробної промисловості, містять щорічні звіти і статистичні рапорти губернаторів, зібрані й систематизовані завдяки губернським статистичним комітетам та губернським правлінням. Ці матеріали дають змогу додатково уточнити питання про кількість промислових підприємств, вартість їх продукції, число робітників. Варто зауважити: даний фонд цінний для нас тим, що в ньому міститься дуже багато корисної інформації про стан харчової промисловості на Правобережній Україні в зазначений період, зокрема, про це можна дізнатись із листувань та звітів київського, подільського та волинського генерал-губернаторів. Також із даних звітів дуже часто можна простежити динаміку зростання та розвитку переробної промисловості. У даному фонді неодноразово трапляється інформація про роль харчової промисловості в Правобережній Україні, також є дуже багато статистичних даних щодо даної промисловості в Україні взагалі та Правобережній зокрема.

У фонді 574 "Канцелярія старшого фабричного інспектора Київського губернії" та фонді 575 "Канцелярія київського окружного інспектора" зберігаються відомості про фабрики і заводи м. Києва, київської та інших українських губерній, наведено дуже багато статистичних даних щодо підприємств, подано їхні списки.

У фонді 707 "Управління київського учбового округу" є цінна інформація щодо навчальних закладів губернії, які готували фахівців у різних галузях переробної промисловості й народного господарства.

Фонд 730 "Київське відділення російського технічного товариства" дає нам відомості про училища, які готували спеціалістів, даючи їм технічну освіту.

Цінним для даної проблематики дослідження є також фонд 830 "Терещенко – землевласник і цукрозаводчик", де зберігають інформацію про цю видатну родину, наведені дані про її меценатську та добродійну діяльність.

Потрібно також згадати наступні фонди, цінні для нашої теми дослідження, зокрема Ф. 1191 "Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора", Ф. 2090 "Окружний фабричний інспектор харківського округу".

Корисними для даної теми дослідження є матеріали, що збереглися в Державному архіві м. Києва, зокрема Ф. 93 "Київське художнє училище", Ф. 94 "Київське 1-е комерційне училище" та Ф. 183 "Київське 2-е комерційне училище", в яких наведена статистична інформація про кількість закладів та учнів, які готувалися для роботи на підприємствах м. Києва, предмети, що вивчалися в училищах, наведені дані про витрати грошових коштів, котрі належали даним закладам.

У Ф. 163 "Київська міська управа" та Ф. 164 "Київський міський сирітський суд" наведені дані про торговельні заклади м. Києва, їхню діяльність та різні торгові операції, які проводились на ринку в той період.

Значний конкретний матеріал із історії переробної промисловості, транспорту, землеробства містять фонди обласних архівів, зокрема, Київського та Хмельницького (фонди канцелярій губернаторів, губернських правлінь, повітових казначейств, губернських статистичних комітетів та ін.).

Деякі матеріали є у Державному архіві Київської області, зокрема у Ф. 1643 "Звіти про обороти київської контори державного банку". На жаль, інші фонди, що характеризують промисловий розвиток Київської губернії, в архіві з різних причин недоступні.

Цінними для нашого дослідження виявилися матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, що характеризують розвиток промисловості, зокрема Ф. 11 "Канцелярія катеринославського губернатора", Ф. 463 "Дніпровський завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства", Ф. 692 "Акціонерне товариство Ландварівського дротяноцвяхового заводу братів Фрумкіних", Ф. 838 "Управління розробками залізних рудень на зручних землях Кривого Рогу, орендованих Брянським акціонерним товариством". Дані фонди характеризують переважно становище і розвиток важкої промисловості Катеринославської губернії протягом досліджуваного періоду.

Окрему цінність досліджуваної проблематики становлять матеріали, що є у Державному архіві Житомирської області. Зокрема, такі фонди: Ф. 67 "Волинське губернське управління",

де збереглися огляди Волинської губернії за різний період розвитку; Ф. 70 "Канцелярія волинського губернатора" містить річні звіти губернатора; Ф. 118 "Волинська казенна палата".

Багатющий матеріал для даної теми дослідження можна почерпнути у Ф. 120 "Волинське губернське акцизне управління", що стосується виробництва і продажу цукрової та винокурної промисловості, опису цукрових і винокурних заводів губернії.

Також потрібно відзначити і Ф. 187 "Волинське товариство хмелярства". Даний фонд цінний тим, що містить протоколи зібрань хмелярів Волині, ярмаркової комісії, матеріал відносно внутрішньої та зовнішньої торгівлі хмелем на Волині та за її межами.

Досліджуючи цукрову промисловість Волинської губернії потрібно звернути увагу на Ф. 323 "Товариство Іванківського цукрового заводу" та Ф. 575 "Коровинецький цукровий завод Терещенка", які містять багато цінної і потрібної інформації у плані дослідження даної галузі переробної промисловості у губернії.

Ф. 352 "Урядовий агроном Волинської губернії" зберігає інформацію про стан та розвиток хмелярства на Волині на початку ХХ ст.

Окрему цінність для нашого дослідження становлять матеріали Державного архіву Одеської області, які за своїм характером є досить різноманітними. Зокрема, особливу цінність становлять матеріали, які збереглися у таких фондах: Ф. 2 "Канцелярія одеського градоначальника", Ф. 3 "Головний статистичний комітет Новоросійського краю", Ф. 5 "Управління тимчасового одеського генерал-губернатора", Ф. 16 "Одеська міська управа", Ф. 33 "Херсонське губернське акцизне управління", Ф. 42 "Канцелярія опікуна одеського учбового округу", Ф. 99 "Одеський тамошний інспектор", Ф. 147 "А. А. Скальковський", Ф. 274 "Одеський міський статистичний комітет", Ф. Р – 1220 "Одеський губсовнаргосп" і Ф. 150 "А. І. Маркевич".

Цінними для нашого дослідження виявилися матеріали, зібрані у Державному архіві Полтавської області. Хоча кількість фондів і справ за темою нашого дослідження невелика, проте зібраний матеріал детально віддзеркалює переробну промисловість Полтавської губернії протягом досліджуваного періоду. Зокрема, варто відзначити Ф. 83 "Канцелярія полтавського цивільного губернатора", в якому містяться річні звіти губернатора, наведені дані про кількість робітників на підприємствах губернії. Потрібно звернути увагу і на Ф. 716 "Полтавське губернське акцизне управління", де є дані про торгівлю на території Полтавської губернії, акцизні збори, наведені дані про винокурну і тютюнову промисловість губернії. У Ф. 837 "Миргородська художньо-промислова школа ім. М. В. Гоголя" і у Ф. 851 "Пирятинська сільська навчальна ремісничка майстерня" містяться дані про кількість учнів у даних навчальних закладах, статут й успішність учнів шкіл, перелік дисциплін, що вивчали у школах, і важливість названих закладів у контексті розвитку переробної промисловості в Україні. Про важливість Ф. 951 "Акціонерне промислове товариство механічних заводів "Лільпоп, Рау і Левенштейн" свідчать дані, що стосуються характеристики та інформації про технічне обладнання промислових підприємств губернії, кількість і доставку технічного обладнання й сировини на підприємства.

Особливу цінність становлять матеріали, що можна проаналізувати у Державному архіві Харківської області. В цьому контексті варто назвати фонди, що відображають розвиток переробної промисловості Харківської губернії, зокрема Ф. 3 "Канцелярія харківського губернатора", Ф. 45 "Харківська міська управа", Ф. 304 "Харківська губернська земська управа", Ф. 308 "Вовчанська повітова земська управа", Ф. 532 "Харківська парова олійниця і фабрика фарб товариства Григорія Бочарова", Ф. 750 "Харківська тютюнова фабрика Бураса П.", Ф. 751 "Харківська тютюнова фабрика товариства на паях братів Кальфа".

Важливі матеріали зберігають у Державному архіві Хмельницької області, де зібрані дані про розвиток на Поділлі переробної промисловості, зокрема харчової промисловості. Подільська губернія була однією з найрозвинутіших у промисловому відношенні губерній у Правобережній Україні. Документи, що характеризують переробну промисловість Поділля, зберігають у фонді 226 "Подільська казенна палата" і Ф. 228 "Канцелярія подільського губернатора". Тут містяться річні звіти Подільського губернатора про переробну промисловість губернії, в основному цукрову, винокурну та борошномельну, техніко-економічні характеристики підприємств, зведені таблиці про чисельність робітників і службовців у промисловості, наведені дані про забезпечення сировиною різних галузей переробної промисловості, реалізацію продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, зростання продуктивності праці, звіти про раціоналізацію виробництва й режим економії і багато інших цінних документів та матеріалів другої половини

XIX–початку XX ст. Статистичні дані у переважній більшості достовірні. Ці матеріали значно допомогли висвітлити багато важливих питань, які стосуються переробної промисловості Подільської губернії протягом зазначеного періоду.

Окрему цінність становлять матеріали Державного архіву Чернігівської області. Серед фондів, що проливають світло на розвиток переробної промисловості у Чернігівській губернії протягом зазначеного періоду, варто виокремити Ф. 127 "Чернігівське губернське правління", Ф. 128 "Канцелярія чернігівського цивільного губернатора", Ф. 138 "Чернігівське губернське акцизне управління", Ф. 154 "Чернігівський губернський статистичний комітет" та Ф. 1000 "Правління товариства Носівсько-Козарського цукрового заводу", завдяки яким у результаті використання збереженого тут матеріалу, поліпшено висвітлення проблеми розвитку переробної промисловості, зокрема, на Чернігівщині.

В обласних архівах у згаданих фондах містяться загальні матеріали, що стосуються переробної промисловості та сільського господарства губерній, а також описи окремих промислових підприємств за галузями – це дає змогу конкретизувати й уточнити подібні дані, що містяться в загальних статистичних оглядах і зведеннях.

Слід відзначити, що в обласних архівах збереглися малодосліджені та невідомі досі матеріали про діяльність товариств і монополістичних об'єднань. Документи дають змогу розглянути акціонерні компанії і монополістичні об'єднання, так би мовити, зі середини простежити механізми їхніх дій. Дослідники протягом останнього часу вивчали діяльність акціонерних компаній різних галузей переробної промисловості, проте вона залишається ще не сповна дослідженою.

Особливість матеріалів цієї групи, що характеризує зародження та розвиток монополізації у переробній промисловості, полягає в тому, що їх зберігають по різних архівах і фондах.

Із фондів промислових підприємств і поміщицьких маєтків досліджені матеріали, що характеризують динаміку торгівлі галузями переробної промисловості та відображають процеси товарно-грошових відносин, наймання робітників, поширення нових техніки і технологій, вплив синдикату на розвиток виробництва та ряд інших аспектів досліджуваної проблеми.

Серед документальних матеріалів Центрального державного історичного архіву в м. Києві та обласних архівів України є і щорічні звіти й статистичні рапорти губернаторів, різні статистичні відомості, які зібрали губернські статистичні комітети та губернські правління, статистичні економічні описи повітів, поточне листування міських, повітових, губернських та центральних органів влади і багато документів іншого характеру. З цих матеріалів довідуємося про численний склад класів, станів і окремих груп населення, про кількість промислових підприємств, а інколи й про вартість їх продукції та число зайнятих на них робітників, про кількість ярмарків і суми торгового обороту на них. Разом із цим, у звітах губернаторів коротко охарактеризовані окремі галузі господарства, визначена їх роль в економіці губернії.

Проте в обласних державних архівах найважливіші матеріали з досліджуваної проблематики зберігаються у фондах губернаторів. Тут є всі розпорядження центральних органів влади, листування губернаторів із державними установами, донесення і повідомлення повітових правників та їх помічників, чиновників для особливих доручень при губернаторах, важливі повідомлення фабричних інспекторів губерній, прокурорів окружних судів, матеріали різних комісій, які перевіряли промислові підприємства, листування і висновки у зв'язку зі заявами і скаргами робітників про пригнічення їх із боку власників фабрик та заводів і т. д.

Звичайно, відомості, наведені в річних звітах губернаторів і матеріалах губернських статистичних комітетів, подібно до багатьох статистичних матеріалів друкованих джерел, потребують значного доповнення, ретельної перевірки і уточнення шляхом зіставлення їх із даними з інших джерел. Ось хоча б відомості щорічних губернських звітів про кількість підприємств переробної промисловості. В одні з них потрапляли під гучною назвою "фабрик" і "заводів" різні дрібні й найдрібніші, в т. ч. ремісницькі, підприємства, а в інші – тільки значніші, до того ж, діючі. Те саме можна сказати й про "поточність" даних, наведених у звітах губернаторів про кількість ярмарків. Адже наукові принципи статистики не застосовували, часто губернські звіти вводили в число ярмарків не тільки дрібні ярмарки, а й торги, в окремих випадках – лише середні та великі ярмарки. Все це зобов'язує дослідників критично ставитися до тогочасного статистичного матеріалу.



Але, незважаючи на всі недоліки тогочасної статистики, на основі архівних та друкованих джерел можна детально висвітлити розвиток переробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX–на початку XX ст.

Вивчення архівних витоків про розвиток переробної промисловості у другій половині XIX–на початку XX ст. показує, що багато згаданих фактів із досліджуваної проблеми зовсім не відображені в архівних документах. У тих матеріалах, які збереглися, враховуючи те, що їх склали повітові виправники, поліцейські, офіцери окремого корпусу жандармів та інші, розвиток промисловості часто перекоханий, що ускладнює відтворення загальної картини промислового розвитку та переробної промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX–на початку XX ст.

Відсутність або втрата значної частини документів у багатьох обласних архівах України ускладнили роботу автора над досліджуваною проблематикою і позбавили можливості однаковою мірою висвітлити промисловий розвиток Наддніпрянщини за окремих галузях переробної промисловості у губерніях і в Україні у цілому.

На жаль, не всі документи і матеріали збереглися в однаковій кількості. Деякі фонди складаються з 2–5 справ. Частина справ була загублена під час німецько-фашистської окупації України, що значно ускладнило дослідницьку роботу.

Доречно зауважити, що архівні матеріали цього періоду потребують сумлінного підходу, це стосується, зокрема, статистичних даних. У другій половині XIX–на початку XX ст. не було виробленої єдиної системи статистичної звітності, а звідси неточності й розбіжності у висвітленні становища переробної промисловості протягом досліджуваного періоду. На жаль, у нашій науці ще не вироблено єдиного критерію до аналізу цих даних. Так, дуже часто трапляються дані у берківцях, пудах, десятинах, фунтах та ін. Не було чіткості у фізичних обсягах тощо.

Важливими є також різні видання офіційної статистики. При цьому ми виходили з того, що статистичними джерелами періоду капіталізму є лише статистичні видання і документальні матеріали, що лягли в їх основу, тобто первісні дані статистичного обліку і початкове опрацювання цих даних, а також їх наступні зведення (таблиці). Всі ці публікації можна згрупувати в такій послідовності:

1) загальноросійські статистичні зведення відомості, збірники, огляди і довідники, присвячені висвітленню економіки (промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі, фінансів) за певні роки: історико-статистичні огляди переробної промисловості; зведення даних про фабрично-заводську промисловість, що видавав департамент торгівлі й мануфактур;

2) збірники та огляди галузевих статистичних матеріалів: щорічники переробної промисловості; покажчики підприємств за окремими галузями;

3) губернські та повітові статистичні матеріали, зібрання, довідники.

Усі розглянуті види документальних публікацій мають важливе значення для дослідника, оскільки містять великий зведений матеріал і систематизований статистичний матеріал, що охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст.

Широко використовувані друковані джерела, у т. ч. тогочасні журнали й газети, а також велику кількість документальних матеріалів центральних і обласних архівів. Друковані джерела, що мають велику цінність для досліджуваної проблематики, можна розподілити на такі основні групи: 1) статистичні й статистично-географічні описи окремих намісництв і губерній України; 2) загальні статистичні описи Росії; 3) збірники загальних і галузевих відомостей про Росію; 4) огляди окремих галузей народного господарства, міст тощо; 5) тематичні збірники матеріалів; 6) збірники законодавчих актів; 7) описи подорожей; 8) матеріали і документи, опубліковані в періодичних та епізодичних виданнях; 9) тогочасні журнали й газети.

Із газет широко використані "Губернские ведомости", що виходили у губернських центрах України (від 1838 р.). Вони мали дві частини – офіційну і неофіційну. Першу заповнювали різними наказами і розпорядженнями центральних органів влади та місцевої адміністрації, оголошеннями про призначення та посади й нагороди місцевих урядовців, публічні торги і т. д. У неофіційній частині друкували матеріали й документи з історії краю, поточні статистичні відомості, огляди місцевої промисловості, сільського господарства і торгівлі. З усіх "Губернських ведомостей" найбільше такого матеріалу друкували полтавські, чернігівські та київські.

Варто зауважити, що важливе значення для вивчення переробної промисловості мали опубліковані документи й матеріали. Серед них варто відзначити надзвичайно важливі джерела, котрі містять корисну інформацію щодо переробної промисловості та які ми широко використовували – це огляди Волинської, Київської та Подільської губерній.

У даному контексті окрему цінність становлять пам'ятні книжки Волинської губернії за різний період, де є дуже багато статистичних даних щодо промислового розвитку губернії та опис фабрично-заводської переробної промисловості губернії протягом досліджуваного періоду.

Варто також згадати в цьому плані й статуті різних товариств цукрових заводів Подільської губернії та різні звіти і баланси губернії за певні періоди її розвитку.

Також до цієї когорти слід віднести огляди Одеського градоначальства за різні періоди, додатки до звіту Одеського градоначальника і статистико-економічні огляди Одеського повіту.

У цих джерелах дуже багато уваги приділено взаємозв'язку промисловості та сільського господарства, багато уваги сконцентровано на практичних питаннях, у т. ч. стану сільського господарства. Тут знаходимо дані про всі галузі харчової промисловості за повітами, можна простежити взаємозв'язки і взаємовідносини між промисловим виробництвом та сільським господарством у напрямку забезпечення останнього сировиною. Цінними є дані за повітами про посіви і збирання врожаю різних технічних культур, що були аміщені в таблицях за певний період, даючи змогу простежити конкуренцію між окремими землевласниками в посівах технічних культур і полегшуючи розуміння причин розвитку або занепаду переробної промисловості.

Велику цінність має матеріал про переробну промисловість, що міститься у періодичній пресі початку XX століття, зокрема, у вісниках цукрової промисловості. Тут можна почерпнути дуже багато корисної інформації, вона стосується здебільшого торгівлі, а саме наведені детальні дані про вивезення цукру за кордон. Проте і це цінне джерело має недоліки. Так, дані про вивезення цукру за кордон наведені в дуже вузьких географічних межах ринку збуту даної продукції.

Отже, головні недоліки дореволюційної статистики фабрично-заводських підприємств у Росії полягали у: 1) відсутності "правильно поставлених промислових переписів", які б повторювалися через певні проміжки часу; 2) розробленні фабрично-заводської статистики між різними відомствами, кожне з яких застосовувало свої прийоми реєстрації підприємств; 3) тому що переписи проводили не спеціалістами, а фабриканти самі відповідали на запитальні листи.

Залучаючи широке коло першоджерельних матеріалів та спеціальну історичну, економічну літературу, можна дослідити зростання переробної промисловості та роль її у розвитку товарного виробництва в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX–на початку XX ст., простежити процес проникнення товарно-рошових і капіталістичних відносин у переробну промисловість, а також висвітлити питання про розвиток в Україні ярмаркової, базарної і постійної торгівлі, визначити місце України у зовнішній торгівлі Росії і з'ясувати ряд інших питань. Це дасть змогу всебічно показати тогочасну Наддніпрянську Україну в контексті її розвитку, вивчити зміцнення економічних зв'язків між Україною та Центральною Росією, які відіграли велику роль у подальшому розвитку продуктивних сил всієї країни і особливо у розвитку продуктивних сил й переробної промисловості Наддніпрянщини.

Таким чином, джерельна база з даної проблеми, що збереглася до наших днів, цілком достатня для дослідження проблеми розвитку переробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX на початку XX ст. у всіх її аспектах.

**Mykola Moskalyuk**

#### **THE ANALYSIS OF ARCHIVES IN THE CONTENT OF RESEARCH OF REFINED INDUSTRY OF NADDNIPRANSKA UKRAINE IN THE SECOND HALF XIX – AT THE BEGGINING OF XX CENTURIES**

**Archives resources have analyzed at the issue, which combining with refined industry of Naddnipranska Ukraine in second half of XIX – of the beginning of XX centuries.**



УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

## НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

*Авторка подає історіографію проблеми постаті І. Горбачевського, його громадсько-політичної і наукової діяльності.*

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналій видатних громадсько-політичних діячів, чиї імена в умовах панування в Україні однопартійної тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень. До цих "забутих" діячів належить й Іван Горбачевський.

При написанні статті авторка окреслила основну мету та завдання вивчення, опрацювання і систематизації відповідної історіографії проблеми.

Аналіз української і зарубіжної історіографії теми дає змогу умовно поділити її на три основних періоди: перший – це прижиттєві публікації про І. Горбачевського; другий – становлення історіографії з цієї проблеми у так звану соціалістичну добу; й, нарешті, третій – датовані 1991–2005 рр. історичні дослідження сучасних українських і зарубіжних дослідників життя та діяльності І. Горбачевського.

Наукова і громадсько-політична діяльність ученого, незважаючи на вперше окреслену проблему комплексного дослідження, в окремих проявах й аспектах неодноразово ставала об'єктом вивчення за його життя та праці в загальному континуумі розвитку світової науки. Творча спадщина українця зацікавила науковців і громадськість ще наприкінці XIX – на початку 40-х років XX століття, після виходу в світ його перших наукових праць. Перший період, коли автори досліджень аналізували прижиттєві публікації про І. Горбачевського, а також ті, що надруковані відразу після його смерті, характерний відгуками та рецензіями, переважно зарубіжних авторів, на окремі видання і найважливіші праці вченого, а також оцінюванням у цілому наукової діяльності І. Горбачевського. Саме тоді побачили світ праці сучасників І. Горбачевського, витримані здебільшого в рецензійному, довідково-інформативному, науково-популярному чи публіцистичному стилях. По суті, ніхто зі сучасників І. Горбачевського глибоко не аналізував науковий доробок ученого. Відтак перші публікації про нього були здебільшого біографічними, а оцінка його наукових відкриттів, із одного боку, свідчила лише про пошанування його таланту, визнання високого професійного рівня, з іншого – містила цінні відомості, необхідні для аналізу наукової спадщини вченого, написання його повної творчої біографії. Перші праці заклали підґрунтя історіографії проблеми. Переважно позитивна оцінка творчих здобутків І. Горбачевського свідчить про публічне визнання дослідника в тодішніх європейських наукових колах як авторитетного експериментатора й теоретика в галузі лікарської хімії і біохімії, громадського діяча.

Чільне місце у розвідках першого періоду займає праця визначного чеського вченого Е. Форманека [83]. У ній подано основні відомості про життя і наукову діяльність І. Горбачевського з нагоди його 70-літнього ювілею, окреслено коло проблем, що науковець намагався розв'язати в своїх працях. Е. Форманек загострив питання про необхідність вивчення наукової спадщини українського вченого й громадсько-політичного діяча. Ще тоді дослідники підкресливали винятково важливу роль І. Горбачевського в розвитку чеської науки та культури. Серед робіт, присвячених окремим сферам діяльності вченого, привертають увагу дослідження Д. Антоновича [1], Ю. Добриловського [55], І. Кандяка [58], І. Раковського [77]. Однією з перших праць, де подано ширшу біографічну інформацію про І. Горбачевського, стала стаття І. Кандяка "Іван Горбачевський", опублікована в "Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ" [58]. У ній висвітлені історія життя вченого й окремі напрямки його наукової діяльності.

Статтю доповнено описом наукових праць, що вирізняється високим рівнем інформативності. Однак у роботі недостатньо охарактеризовані аспекти громадсько-політичної праці І. Горбачевського.

Аналіз історичної і науково-популярної літератури першого періоду дає підстави стверджувати, що творча спадщина І. Горбачевського не була предметом системних досліджень, які синтезовано відображали б внесок ученого у розвиток світової науки та культури. У названих публікаціях автори опосередковано торкалися переважно окремих сторінок біографії І. Горбачевського, його науково-педагогічної і громадської діяльності. Однак тут є цінний фактичний матеріал, необхідний для ґрунтовного аналізу життєвого та творчого шляху вченого.

Другий період, протягом якого аналізували публікації про життя і творчу діяльність І. Горбачевського в так звану соціалістичну добу, характерний відсутністю системного підходу. Справжнього повернення до вивчення І. Горбачевського як ученого та громадсько-політичного діяча, до всебічного аналізу його наукової спадщини не відбулося. У радянський час, коли історична наука перетворилася на прислужницю тоталітарної влади, дослідження життя і творчості І. Горбачевського практично припинили. Хоча, звичайно, нема підстав стверджувати, що дослідники в цей час не зверталися до згаданої проблематики. Праці, а найчастіше маленькі розвідки, присвячені безпосередньо науковим розробкам І. Горбачевського, залишалися поодинокими. Вивчення творчого спадку вченого було визначене жорсткими рамками вкрай спрощеного класового підходу й марксистсько-ленінської методології, у межах яких автори подавали про І. Горбачевського скупі, поверхові довідкові відомості, переважно в довідково-енциклопедичних виданнях [46; 48–51].

Певним винятком стала біографічна праця Я. Баб'юка "Академік АН УРСР Іван Горбачевський", до 20-річчя від дня смерті академіка надрукована в "Українському біохімічному журналі" [2]. Тут наведено дані здебільшого про наукові дослідження вченого, відзначено, що І. Горбачевський "твердо стояв на матеріалістичних позиціях" і працями завдав "удару ідеалістичним теоріям" у біології та біохімії. Можна тільки припустити, що без цієї марксистсько-ідеологічної прив'язки спогад про І. Горбачевського в 1962 р. не побачив би світу. А загалом спомин Я. Баб'юка об'єктивний, він опублікований у час "хрущовської відлиги". У "Лікарському віснику" була також видрукувана стаття Я. Баб'юка [3], в якій здійснено важливі кроки на шляху до складання біографічного покажчика наукової спадщини професора І. Горбачевського і подано хронологічний список праць про нього. Чільне місце в науково-дослідних розвідках Я. Баб'юка займає його некролог про І. Горбачевського [4], що є важливим джерелом вивчення життєдіяльності й творчих надбань вченого.

Упродовж другого періоду становлення історіографії з проблем внеску І. Горбачевського в розвиток національної і світової культури й науки та його громадсько-просвітницької діяльності ці питання епізодично розглянули в науково-популярних статтях і краєзнавчих розвідках І. Герета [14], М. Гончаренко [43], Г. Конопелько [61], В. Короткоручко [62], М. Шляхтиченко [88] та ін. У працях згаданих дослідників здійснена спроба вийти за рамки офіційної доктрини і, на відміну від своїх попередників, глибше й об'єктивніше оцінити творчу спадщину І. Горбачевського. Автори в малочисельних публікаціях радянського часу переважно, на жаль, применшували роль і місце науковця у духовній історії України, його внесок у розвиток світової культури й науки. Положення та висновки дослідників переповнені властивою для всієї радянської історіографії зайвою політизацією і намаганням засудити ті погляди І. Горбачевського, що не відповідали марксистським теоретично-методологічним засадам. Другий етап (40-і–80-і рр. ХХ ст.) є найменш плідним у згаданому напрямку. В цей час ім'я Івана Горбачевського фактично замовчували, а його наукову та громадсько-просвітницьку діяльність не вивчали. Різноманітні заборони радянського уряду щодо відродження національної культури й науки призвели до згортання досліджень життєвого та творчого шляху вченого. Разом із тим оцінки напрацьовані цього періоду в розвитку історичної науки з даної проблематики залишаються певною спробою історіографічного осмислення життєдіяльності І. Горбачевського у вітчизняній історіографії.

Третій період – студії українських і зарубіжних дослідників посткомуністичної доби – варто охарактеризувати як якісно новий у вивченні наукової творчості й громадсько-політичної діяльності І. Горбачевського, хоча в кількісному відношенні він є також незначним. У сучасній національній історіографії, яка веде свій відлік від часу здобуття Україною незалежності, спостерігаємо відродження справжнього наукового та пізнавального інтересу до видатних історичних

осіб. Велика кількість, різноманітність, змістовність нині доступного для науковців документального матеріалу в архівних і бібліотечних фондах України й зарубіжних країн, а також свобода творчого поступу сприяють тому, щоби вдатися до поглибленого теоретичного розгляду означеної проблематики.

Із лібералізацією радянського режиму в період перебудови, вже наприкінці 1980-х років, у науково-популярній періодиці опубліковано чимало статей, присвячених висвітленню життєвого та творчого шляху І. Горбачевського, що послужило поштовхом для подальших досліджень. Проте в той час продовжувала залишатися традиція звернення до постаті вченого в його ювілейні роки. У періодичних і довідкових виданнях низку праць про творчу спадщину І. Горбачевського опублікували М. Василега-Дерибас, Б. Грищук, Р. Лещук [9–11], Я. Гонський [29–42], Ю. Ковальков [59–60], Л. Савків [80–81], М. Шот [89–91] та ін. У них знаходимо конкретний фактичний матеріал із питань наукових зацікавлень і громадсько-політичної та просвітницької діяльності вченого.

Деякі сучасні науковці залучали рідкісні й унікальні документи архівів, музеїв та бібліотек із метою внести новизну в дослідження. У цьому зв'язку виокремимо дослідження І. Головацького [15–28], який оприлюднив нові факти про творчу та громадсько-просвітницьку діяльність І. Горбачевського, а також увів до наукового обігу його маловідомі рукописні праці. Вагомим внеском у історіографію дослідження стала монографічна праця І. Головацького "Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис" [20]. У ній він обґрунтував, що І. Горбачевський невтомною науковою працею, участю у багатьох європейських інституціях, громадсько-суспільною активністю зробив неоціненний внесок у скарбницю духовного життя українського суспільства та світової культури й науки. У названій праці автор виділив п'ять основних періодів у житті й діяльності І. Горбачевського. Авторитетною є думка І. Головацького і про наукову школу вченого. У 2005 р. вийшла в світ ще одна праця І. Головацького "Іван Горбачевський" [22], де подано наукові праці І. Горбачевського українською та німецькою мовами; листи вченого українським ученим, політикам і громадським діячам; світлини; документи та матеріали І. Горбачевського; публікації про науковця. У даній роботі автор робить цілком аргументовані висновки про те, що академік І. Горбачевський був титаном праці, великим патріотом України, подвижником науки.

Серед публікацій останнього часу варто назвати працю Я. Гонського "Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях" [36], в якій наведені цікаві біографічні дані, маловідомі факти з життя І. Горбачевського та його науково-педагогічної і громадсько-політичної діяльності, а також вміщено спогади професорів і вихованців Українського вільного університету в Празі. Крім цього, в нарисі опубліковано листи Івана Горбачевського до брата Антона, вперше простежено родо-від Горбачевських.

Однак, згадані праці містять здебільшого опосередковані твердження та інформацію, є науково-популярними, розкривають тільки окремі епізоди життя і творчої діяльності І. Горбачевського, недостатньо аналізують його наукові здобутки, педагогічну, а також громадсько-політичну діяльність. У цілому в цих дослідженнях тема "Науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність Івана Горбачевського" не досліджена комплексно і концептуально, в повному обсязі й належним чином.

Із найновіших публікацій про І. Горбачевського відзначимо науково-публіцистичні статті П. Бубнія і Ю. Ковалькова [6–7], В. Бурми [8], В. Вериги [13], В. Гродецької [54], О. Ліберного [72], С. Рудої [78], В. Рудого [79], Є. Топінки [82], М. Чуби [84] та ін. У них автори висвітлюють окремі аспекти біографії, наукову спадщину, громадсько-суспільну діяльність вченого. На жаль, більшість із цих статей, що містять цінну інформацію з досліджуваної теми, є переважно загальними, науково-популярними, їм притаманні вузькість джерельної бази й недостатнє використання архівних документів і матеріалів.

Серед робіт, присвячених окремим напрямкам діяльності І. Горбачевського, привертають увагу дослідження М. Подільчака "Академік Іван Горбачевський – видатний український вчений" [74], "Вагомий внесок у світову науку" [75] та "Видатний український вчений і громадський діяч" [76]. У названих науково-популярних статтях містяться деякі цінні матеріали для висвітлення окремих питань наукової та громадсько-політичної діяльності вченого. Цікаві біографічні дані, факти з життя І. Горбачевського знаходимо в наукових розвідках і публіцистичних статтях О. Юркевич "Геніальний вчений, великий патріот, гідна людина" [92], "Іван Горбачевський –

дійсний член НТШ" [93], "Іван Горбачевський – український вчений світової слави" [94] й "Український вчений світової слави" [95].

Певні оцінки багатогранної наукової і громадсько-політичної діяльності І. Горбачевського зробив відомий український дослідник В. Шендеровський у публікаціях "Він був першим міністром охорони здоров'я у світі" [85], "Він належав до когорти славетних українців" [86], "Іван Пулюй і сучасність" [87].

Невеликі за обсягом біографічні дані вміщено в сучасній довідково-публіцистичній літературі. Це, зокрема, книги: "Енциклопедія українознавства: словникова частина" [44], "Енциклопедія історії України" [45], "Провідники духовності в Україні: довідник" [47], "Довідник з історії України" [56], "Тернопільський Енциклопедичний Словник" [73] та інші загальні енциклопедично-довідкові видання, в яких автори висвітлили основні етапи життя і науково-педагогічної та громадсько-політичної діяльності І. Горбачевського.

Поглиблюють і збагачують знання про І. Горбачевського як великого українського вченого й знаного громадсько-політичного діяча праці дослідників із української діаспори. Про окремі творчі надбання І. Горбачевського, а саме як засновника школи біохіміків, йдеться у дослідженні С. Березовського [5]. Він глибоко й детально проаналізував наукові роботи вченого, ґрунтовно оцінивши його внесок в українську та світову науку. Науковець І. Вергун охарактеризував педагогічну діяльність І. Горбачевського [12]. Дослідження, безпосередньо присвячені хроніці життя І. Горбачевського, вийшли з-під пера Ю. Гривняка [52–53]. У його працях опубліковано нові матеріали і документи щодо окремих сторінок біографії та науково-творчих надбань вченого. Ґрунтовний життєписно-бібліографічний нарис М. Зайцева [57] можна вважати найважливішим із присвячених висвітленню життя і діяльності І. Горбачевського.

У дослідженнях за окресленими темами посильну участь брала авторка цієї статті, наукові публікації якої побачили світ у 2004–2007 рр. і стосуються насамперед науково-педагогічної та громадсько-політичної діяльності І. Горбачевського [63–71].

Таким чином, наукова думка невпинно рухається у бік розширення знань про науково-педагогічну і громадсько-політичну діяльність І. Горбачевського, зростає інтерес дослідників та широкої громадськості до цих питань. Разом із тим історіографічний аналіз дає підставу зробити висновок, що тема наукової і громадської діяльності І. Горбачевського досі не була предметом спеціального комплексного дослідження. Дослідження містять лише опосередковані твердження та інформацію, що розкриває переважно окремі епізоди життя і творчої праці вченого та деякі аспекти його наукового доробку. До кінця 1980-х рр. джерела й матеріали про І. Горбачевського, його діяльність залишалися практично недоступними для дослідників в Україні. У радянській історіографії знаходимо однобічну оцінку І. Горбачевського як "націоналістичного фальсифікатора", "буржуазно-націоналістичного псевдовченого". Більшість джерел, які містять інформацію з проблеми, що ми досліджуємо, є загальними, науково-популярними, їм властиві вузькість джерельної бази, недостатнє використання документальних матеріалів. При цьому зазначимо, що необхідність дослідження місця і ролі І. Горбачевського в духовній історії України кінця ХІХ–першої половини ХХ ст. продиктована станом вивчення окресленої теми та потребами сучасного національно-державного й культурно-духовного відродження України.

#### *Список використаних джерел*

1. Антонович Д. Ювілей проф. д-ра Івана Горбачевського // Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1934. – Ч. 5. – С. 9–10.
2. Баб'юк Я. Академік АН УРСР Іван Горбачевський // Український біохімічний журнал. – К., 1962. – Т. XXXIV, № 4. – С. 633–635.
3. Баб'юк Я. Хронологія наукового поступу проф. І. Горбачевського. Хронологічний список праць академіка І. Горбачевського та праць про нього // Лікарський вісник. – 1970. – Січ. – Ч. 56. – С. 42–44.
4. Баб'юк Я. Некролог пам'яті Івана Горбачевського // Біохімія. – 1962. – Т. 27, № 1. – С. 572.
5. Березовський С. Ян Горбачевський – один из основателей биохимии // Советское здравоохранение. – 1970. – № 6. – С. 75–76.
6. Бубній П., Ковальков Ю. "Говорити всюди рідною мовою, допомагати бідним учням..." // Дзеркало тижня. – 2004. – 22–28 трав. – С. 13.
7. Бубній П., Ковальков Ю. Чудовий син великого народу // Вільне життя. – 2004. – 18 трав. – С. 3.
8. Бурма В. Перший не тільки між своїх, а й між чужих // Вільне життя. – 2004. – 5 черв. – С. 1.
9. Василега-Дерибас М., Гришук Б. Апостол правди і науки // Вільне життя. – 1994. – 17 трав. – С. 3.
10. Василега-Дерибас М., Гришук

- Б. Апостол правди і науки // Тернопілля '98, '99: Регіональний річник. – Тернопіль, 2002. – Кн. 4. – С. 276–277. 11. Василега-Дерибас М., Лешух Р. Апостол правди і науки // Народне здоров'я. – 2004. – Трав. – С. 7–8. 12. Вергун І. Професор д-р Іван Горбачевський – вчений і людина // Статті: бюлетені – науково-інформаційні часописи УТГІ. – Дюнкерк, 2000. – С. 25. 13. Верига В. “Нехай не гасне світ науки” // Українське слово. – 2004. – 26 трав.–1 черв. – С. 12. 14. Герета І. Двоє з енциклопедії: Вони прославили Надзбруччя // Ровесник. – 1967. – 19 листоп. – С. 4. 15. Головацький І. Академік Горбачевський // За вільну Україну. – 1993. – 11 трав. – Ч. 55. – С. 2. 16. Головацький І. Біохімік академік Іван Горбачевський. Життя та діяльність // Український біохімічний журнал. – 2004. – № 2. – С. 133–137. 17. Головацький І. Видатна постать української і світової науки // Вісник НТШ. – 2004. – Ч. 31. – С. 36–37. 18. Головацький І. Видатні вчені чинять славним у світі ім'я українське // Просвіта. – 1994. – Трав. – Вип. 10. – С. 6. 19. Головацький І. Іван Горбачевський – вчений, організатор науки, громадянин // Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. – Львів, 1992. – С. 105–109. 20. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ, 1995. – 125 с. 21. Головацький І. Іван Горбачевський // Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898–1998 / За ред. С. Яреми. – Тернопіль, Львів, 1998. – С. 655–656 // ДАТО. – Ф. 3466 (Хаварівський Богдан Васильович – педагог, архівіст, митець, громадський діяч). – Оп. 1. – Спр. 204. – 2 арк. 22. Головацький І. Іван Горбачевський. – Львів: НТШ, 2005. – 292 с. 23. Головацький І. Наукова конференція на честь ювілею академіка Івана Горбачевського // Вісник НТШ. – 1994. – Ч. 10–11. – С. 27. 24. Головацький І. Прага вшанувала академіка Івана Горбачевського // За вільну Україну. – 1994. – 20 жовт. – С. 4. 25. Головацький І. Причинки до історії деяких видатних наукових відкриттів українських учених із хімії та біології // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 1999. – С. 97–100. 26. Головацький І. Товариство та Музей визвольної боротьби України в Празі // Вісник НТШ. – 1993. – Ч. 5. – С. 11–12. 27. Головацький І. Українець зі світовим іменем // Дзвін. – 2004. – № 10. – С. 155–158. 28. Головацький І. ЮНЕСКО вшановує пам'ять видатного українського вченого академіка Івана Горбачевського // За вільну Україну. – 2004. – 8 лип. – С. 6. 29. Гонський Я. Академік, міністр, парламентарій // Медична академія. – 2001. – № 10. – С. 10. 30. Гонський Я. Брати Іван та Антін Горбачевські // Збірник праць Тернопільського міського осередку Наукового товариства ім. Шевченка. – Тернопіль, 2004. – Т. 1. – С. 188–193. 31. Гонський Я. Брати Іван та Антін Горбачевські // Медична академія. – 2004. – 7 лют. – С. 7. 32. Гонський Я. Видатний українець // <http://m-l.com.ua/issues.php?aid=277> 33. Гонський Я. Зірки повертаються // Західна Україна. – 1992. – 12–18 лип. – С. 11. 34. Гонський Я. Іван Горбачевський – визначний вчений України і Чехословаччини // Матеріали наукової конференції “Україна і світова наука”. – Тернопіль, 1993. – С. 21–26. 35. Гонський Я. Іван Горбачевський – наша гордість і слава // Свобода. – 1992. – 30 квіт. – С. 6. 36. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 184 с. 37. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах співвітчизників та іноземців // Медична академія. – 2004. – 6 берез. – С. 7; 20 берез. – С. 6; 9 квіт. – С. 8; 24 квіт. – С. 8; 6 трав. – С. 8. 38. Гонський Я. Івану Яковичу Горбачевському – 145 // Медична академія. – 1999. – 30 трав. – С. 6 // ДАТО. – Ф. 3466 (Хаварівський Богдан Васильович – педагог, архівіст, митець, громадський діяч). – Оп. 1. – Спр. 205. – 1 арк. 39. Гонський Я. Родовід Горбачевських // Медична академія. – 2004. – 22 трав. – С. 8. 40. Гонський Я. Учений, міністр, парламентарій, патріот // Медична академія. – 2004. – 26 лют. – С. 8–9. 41. Гонський Я. Шлях у світ починався у Зарубинцях // Українське слово. – 2004. – 7–13 квіт. – С. 14. 42. Гонський Я., Губський Ю. Академік Іван Горбачевський: 60 років із часу смерті та 120 років від часу синтезу сечової кислоти // Медична хімія. – 2002. – Т. 4, № 4. – С. 96–97. 43. Гончаренко М. Академік Іван Горбачевський // Лікарський вісник. – 1970. – Січ. – Ч. 56. – С. 37–42. 44. Горбачевський Іван // Енциклопедія українознавства: словникова частина / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 411. 45. Горбачевський Іван Якович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 2. – С. 159. 46. Горбачевський Іван Якович // Історія Академії наук Української РСР. –



- К., 1982. – С. 673. 47. Горбачевський Іван Якович // Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І. Кураса – К.: Вища школа, 2003. – С. 392–393. 48. Горбачевський Іван Якович // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 3. – С. 365. 49. Горбачевський Іван Якович // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1979. – Т. 3. – С. 106. 50. Горбачевський Іван Якович // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1980. – Т. 3. – С. 99. 51. Горбачевський Іван Якович // Український Радянський Енциклопедичний Словник: В 3 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986. – Т. 1. – С. 431. 52. Гривняк Ю. Видатний вчений // Альманах "Гомону України". – Торонто, 1980. – С. 102–105. 53. Гривняк Ю. Видатний вчений // Наша культура. – Варшава, 1979. – Трав. – № 5. – С. 10–11. 54. Гродецька В. Ювілей видатного вченого // Експрес. – 2004. – 21–23 трав. – С. 11. 55. Добриловський Ю. 80-ліття проф. д-ра Івана Горбачевського // Лікарський вісник. – Львів, 1934. – 20 лип. – Ч. 3. – С. 73–76. 56. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 57. Зайцев М. Іван Горбачевський // Збаражчина: збірник статей, матеріалів і споминів. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1980. – С. 511–519 // ДАТО. – Ф. 3466 (Хаварівський Богдан Васильович – педагог, архівіст, митець, громадський діяч). – Оп. 1. – Спр. 202. – 6 арк. 58. Кандяк І. Іван Горбачевський. – Львів, 1930. – 18 с. // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, Т. 28–29. 59. Ковальков Ю. Перша ластівка до ювілею Івана Горбачевського // Медична академія. – 2004. – 22 трав. – С. 1. 60. Ковальков Ю. Перша ластівка до ювілею Івана Горбачевського // Свобода. – 2004. – 15 трав. – С. 1. 61. Конопелько Г. Науковець, педагог, людина // Ровесник. – 1979. – 8 верес. – С. 3. 62. Короткоручко В. Іван Горбачевський // Український біохімічний журнал. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1954. – Т. XXVI, № 2. – С. 209–212. 63. Лахманюк Т. "Віденський" період життя та діяльності Івана Яковича Горбачевського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 1. – С. 108–113. 64. Лахманюк Т. Геніальний український вчений – Іван Якович Горбачевський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 2. – С. 62–65. 65. Лахманюк Т. Іван Горбачевський – наш видатний земляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 34–37. 66. Лахманюк Т. Іван Горбачевський і Наукове товариство ім. Шевченка // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 183–190. 67. Лахманюк Т. Іван Якович Горбачевський і таємне товариство "Громада" // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 7. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. – С. 3–5. 68. Лахманюк Т. Іван Якович Горбачевський і українське студентське товариство "Січ" у Відні // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 3. – С. 99–101. 69. Лахманюк Т. Науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність Івана Горбачевського // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 89–100. 70. Лахманюк Т. Педагогічна діяльність Івана Яковича Горбачевського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – С. 118–121. 71. Лахманюк Т. Формування Івана Горбачевського як особистості, науковця та громадського діяча // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання". Чернівці, 28–29 травня 2005 р. – Чернівці: Вид-во "Прут", 2005. – С. 372–377. 72. Ліберний О. Його пам'ятає і вшановує Європа // Свобода. – 2004. – 12 черв. – С. 4. 73. Мельничук Б. Горбачевський Іван Якович // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: Збруч,

2004. – Т. 1. А–Й. – С. 393. 74. Подільчак М. Академік Іван Горбачевський – видатний український вчений // Агаліт. Український історико-медичний журнал. – 1998. – № 9–10. – С. 51–53. 75. Подільчак М. Вагомий внесок у світову науку // Народне здоров'я. – 1994. – Черв. – № 9. – С. 4. 76. Подільчак М. Видатний український вчений і громадський діяч // Лікарська справа. – 1996. – № 10–12. – С. 169–171. 77. Раковський І. Іван Горбачевський // Назустріч. – Львів, 1934. – 1. VI. – Ч. 11. – С. 3–4. 78. Руда С. 150-річчя від дня народження І. Я. Горбачевського // Наука та наукознавство. – 2004. – № 3. – С. 172–174. 79. Рудий В. Хімік-синтетик Іван Горбачевський // Українознавство: Календар-щорічник 2004. – К., 2003. – С. 182–185. 80. Савків Л. Іван Горбачевський: з Україною в серці // Свобода. – 2002. – 18 трав. – С. 1. 81. Савків Л. Труди і дні Івана Горбачевського // Свобода. – 2004. – 15 трав. – С. 3. 82. Топінка Є. В Празі пам'ятають українця Івана Горбачевського // Вісник НТШ. – 2004. – Ч. 32. – С. 16–17. 83. Форманек Е. Семидесятиліття проф. д-ра Івана Горбачевського // Український медичний вісник. – 1924. – Ч. 3–4. – С. 5–10. 84. Чуба М. Видатний вчений, хімік, біолог, фізіолог і громадсько-політичний діяч // Освітнянин. – 2004. – № 2. – С. 26–27. 85. Шендеровський В. Він був першим міністром охорони здоров'я у світі // Нехай не гасне світ науки. – К.: Рада, 2003. – С. 60–66. 86. Шендеровський В. Він належав до когорти славетних українців // Ваше здоров'я. – 1996. – 4–10 трав. – № 19. – С. 10. 87. Шендеровський В. Іван Пулюй і сучасність // Українське слово. – 1994. – № 50. – С. 7. 88. Шляхтиченко М. Професор, доктор Іван Горбачевський // Лікарський вісник. – 1958. – Ч. 9. – С. 7–13. 89. Шот М. Видатний українець // Медична академія. – 2004. – 7 лют. – С. 6. 90. Шот М. Міжнародний рік академіка Горбачевського // Урядовий кур'єр. – 2004. – 12 трав. – С. 13. 91. Шот М. Повернувся додому пам'ятником // Урядовий кур'єр. – 2004. – 12 черв. – С. 5. 92. Юркевич О. Геніальний вчений, великий патріот, гідна людина // Народне здоров'я. – 1994. – Черв. – № 9. – С. 2. 93. Юркевич О. Іван Горбачевський – дійсний член НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура. – Львів: Світ, 1990. – С. 120–121. 94. Юркевич О. Іван Горбачевський – український вчений світової слави // Визвольний шлях. – 1993. – № 6. – С. 706–713. 95. Юркевич О. Український вчений світової слави // Аксиоми для нащадків. – Львів, 1991. – С. 152–160 // ДАТО. – Ф. 3466 (Хаварівський Богдан Васильович – педагог, архівіст, митець, громадський діяч). – Оп. 1. – Спр. 203. – 5 арк.

**Tetjana Lahmanjuk**

#### SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND PUBLIC-POLITICAL ACTIVITY OF IVAN GORBACHEVSKY: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article presents the historiography of the problem of I. Gorbachevsky and its social-and-political and scientific activity.

**УДК 94 (478)**

**Ігор Петрій**

#### ХАРАКТЕРИСТИКА МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ПОБУТУ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ ЧАСУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Проаналізовано комплекс мемуарних джерел, що містять інформацію до історії повсякденного життя регіону у 1914–1918 рр. Подано коротку характеристику змі-*

*сту джерел та осіб, які були їхніми авторами, зроблено спробу класифікації цих джерел.*

Перша світова війна 1914–1918 рр. була, як відомо, однією з найважливіших подій ХХ століття. Протягом більшої частини цього періоду Східна Галичина залишалася театром воєнних дій або прифронтовою зоною, тому зрозуміло, що життя мешканців регіону зазнало ґрунтовних змін, які й зумовили створення численних пам'яток мемуарної літератури – щоденників та спогадів. Вони містять інформацію до історії бойових дій у Східній Галичині та до історії повсякденного життя періоду війни. У цій статті розглянемо комплекс мемуарних джерел, у яких ідеться про побут та повсякденне життя Східної Галичини воєнного часу.

Найбільш висвітленими у мемуарних джерелах подіями початку війни стали арешти неблагоннадійних осіб, які розпочали за розпорядженням намісника Галичини Вітольда Коритовського. До таких відносили передусім українців, які дотримувалися москвофільських поглядів [1, с. 306]. Звинувачуваних у шпигунстві евакуювали вглиб Австро-Угорської імперії, де було організовано концентраційні табори. Найвідомішими з них стали Терезієнштадт у Моравії та особливо Талергоф біля Грацу, який заклали на місці аеродрому. Згодом, у міжвоєнний період, галицькі москвофіли створили своєрідний культ мартирології Талергофу, організувавши у 1923 р. Талергофський комітет, який видав чотири випуски "Талергофського альманаху" зі спогадами колишніх в'язнів [2]. Частину матеріалів було надруковано раніше, в 1914–1915 рр. у москвофільському виданні "Прикарпатская Русь", частина надійшла до комітету після війни. Спогади, що стосуються історії Східної Галичини, містяться у першому з них, який вийшов друком 1924 р. Оригінальні тексти спогадів, що автори надсилали для публікації в "Талергофском альманахе", зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові [3].

Саме москвофіли доклали найбільше зусиль для дослідження історії репресій у Галичині під час Першої світової війни. Однак слід зауважити, що в багатьох спогадах відчувається упередженість до представників інших національностей та політичних таборів і необ'єктивність – як наслідок міркування деяких авторів про "єдиний російський народ" та розцінювання українського національно-демократичного руху як "сепаратистського" і "мазепинського", який завадив Російській імперії у справі "збирання споконвічно російських земель" [4, с. 9].

Слід зауважити, що авторами матеріалів "Талергофського альманаха" стали представники різних верств населення: радний суду Теофіл Копистянський із Коломиї [4, с. 74–76], доктор медицини Володимир Антоневич [4, с. 84–85], залізничний чиновник Ілля Гошовський зі Станіславова [4, с. 146–147], селяни Михайло Звірко, Олексій Гамало, Павло Кухар та Федір Грінка [4, с. 35–36, 56, 59–60, 69]. Однак слід зауважити, що найбільшу кількість спогадів, опублікованих в "Альманахе", подали греко-католицькі священики: зокрема о. Григорій Качала зі с. Лісники Бережанського повіту [4, с. 33–35], о. Теофіл Соневіцький із с. Тудорів Гусятинського повіту [4, с. 43–45], о. Володимир Венгринович із с. Креців Добромільського повіту [4, с. 45–47], о. Генріх Полянський із с. Тарнава Добромільського повіту [4, с. 47–49], о. Іван Винницький із с. Залісці Дрогобицького повіту [4, с. 53–55], о. Іван Козак із с. Підгірки Тлумацького повіту [4, с. 62–63] та ін. Це можна пояснити не лише високим рівнем грамотності та творчих навиків у духовенства порівняно зі загалом мешканців регіону, а й тим, що перед початком Першої світової війни чимало греко-католицьких священиків дотримувалися москвофільських поглядів, через що і стали жертвами репресій.

Відомі також спогади осіб, які не належали до москвофілів, однак також потерпіли від дій австро-угорської адміністрації. Зокрема – автором книги спогадів "Талергоф: Спогади і документи" був Василь Маковський, кандидат нотаріату з Бучача, якого заарештували у Станіславському повіті [5]. Обставини свого арешту, суду та етапування до Львова і далі до Талергофу описав і о. прелат Ісидор Дольницький [6, с. 122–135]. Однак чи не найвідомішим українським діячем, який зазнав репресій і залишив про це згадку в спогадах, був Осип Назарук [7, с. 4–5]. Щоправда, обставини свого арешту О. Назарук згадав лише мимохідь, а детальнішої розповіді про події, що передували його арешту, не виявлено.

У міжвоєнний період світ також побачили спогади авторів, яких репресії австро-угорської адміністрації не стосувалися безпосередньо, однак які володіли інформацією про те, як відбувалися ці заходи. Роман Дмоховський, судовий радник із Перемишля, описав обставини розправи австро-угорських військових над 46 особами, яких заарештували за звинуваченням у

москвофільстві й етапували через Перемишль [8, с. 1]. А о. Франц Рабій (його нарис, імовірно, через помилку редакційної колеги видали під прізвиськом Габій) описав репресивні заходи проти неблагонадійних осіб, розгорнуті на початку війни в Самборі [9, с. 4–5].

Хоча чимало людей полишили Східну Галичину перед загрозою наступу російських військ, маємо порівняно велику кількість щоденників та спогадів осіб, які мешкали в різних населених пунктах Східної Галичини і пережили російську окупацію. Деякі з цих пам'яток побачили світ ще протягом війни. Так, на початку 1915 р. у Відні було надруковано анонімну брошуру про події у Львові часу російської окупації [10, с. 1]. Дещо згодом стало відомим прізвисько її автора – Зелінський [11, с. 161]; можливо, йдеться про львівського журналіста Владислава Зелінського. Невдовзі з'явилися й мемуарно-аналітичні праці Богдана Януша [12] та Станіслава Россовського [13]. Безперечно, їхня поява мала й ідеологічний підтекст, адже виокремлення негативних сторін супротивника у воєнний час було для австро-угорської адміністрації невід'ємним чинником формування суспільної думки. До того ж, на зміст цих праць, без сумніву, впливала військова цензура. Зокрема, у книзі Б. Януша було вилучено тексти промови одного з чільників галицького москвофільства Володимира Дудикевича та телеграми генерал-губернатора Галичини Георгія Бобрінського до російського імператора [12, с. 150, 151]. Іншим прикладом діяльності цензури є згадка у спогадах директора гімназії в Бучачі Антонія Севінського про те, що нотатки, які він надіслав 1916 р. для публікації у львівській газеті "Kurjer Lwowski", було конфісковано [14, с. 7].

Деякі автори у щоденниках та спогадах розглядали події російської окупації в загальному контексті подій Першої світової війни. Серед матеріалів, опублікованих ще під час Першої світової війни, слід виділити щоденник мешканки Перемишля графині Ілкі Кюнігль-Еренбург, виданий під псевдонімом Й. фон Міхаельсбург 1915 р. в Ляйпцігу [15; 16, с. 153–176]. Це джерело висвітлює події серпня 1914 – червня 1915 рр. і описує життя Перемишля часу облоги та перебування міста під російською юрисдикцією. Дещо згодом, у 1920 р., вийшли друком спогади римо-католицького священика Юзефа Ватулевича, в яких ідеться про історію с. Фельштин (тепер – с. Скелівка Старосамбірського району Львівської області) [17]. Іншим опублікованим джерелом є спогади польського історика Маріана Тировича, який під час Першої світової війни був підлітком і мешкав у Львові [18; 19].

Публікація мемуарних джерел до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни та їх ввведення у науковий обіг триває й досі. У 1994 р. видано щоденник Гелени Яблонської, в якому йдеться про події в Перемишлі у серпні 1914 – вересні 1915 рр. [20]. У 2005 р. опубліковано щоденник польської суспільної діячки, представниці львівської інтелігенції Зофії Романовичуви за 1859–1930 рр., в якому є інформація і про побут Львова 1914–1918 рр. [21, с. 252–288]. З україномовних джерел до історії тогочасних подій у східногалицькій провінції згадаємо виданий у 2000 р. парафіяльний літопис с. Вільки Мазовецькі (тепер – с. Волиця Жовківського району Львівської області), автором якого був греко-католицький священик о. Льонгін Тустановський [22].

Поки що не опубліковано щоденник перекладача і банківського службовця Ярослава Пеньонжека-Одровонжа, фрагмент якого стосується 1914–1918 рр. [23, арк. 91–133], та спогади директора гімназії в Бучачі Антонія Севінського [14].

Відомі також опубліковані україномовні спогади, що вийшли друком під час війни. Так, опис арештів українських діячів, проведених проти ночі 18 лютого 1915 р., знаходимо в опублікованих у 1916 р. спогадах Богдана Барвінського, який на початок Першої світової війни був дійсним членом НТШ і працівником бібліотеки Львівського університету [24]. Облаву російської жандармерії та своє подальше перебування у в'язниці описав і Осип Партика [25, с. 144–153]. Припускаємо, що автором цього нариса був греко-католицький священик, громадський діяч і письменник Йосип Застирець, який використовував схожий псевдонім – "Осип Партицький" [26, с. 302]. Версія про авторство Й. Застирця видається правдоподібною тому, що під час окупації він перебував у Східній Галичині, і його справді заарештували.

У 1916 р. анонімно опубліковано спогади особи з оточення Андрея Шептицького про перші дні російської окупації, інтернування митрополита та його вивезення до Києва [27, с. 26–42]. Згідно зі збірником "Українська мемуаристика 1914–1924", який уклав Іван Калинович, автором цих спогадів був ректор Греко-католицької духовної семінарії о. Йосип Боцян [28, с. 6].

Побут галицької провінції у нарисах, опублікованих протягом 1916–1917 рр., описали Наталія Кобринська [29, с. 69–75] і Василь Михайленко [30, с. 68–73], хоча щодо достовірності другого нарису, в якому висвітлено розправу російських військових над німецьким колоністом, також є певні застереження. Передусім, населеного пункту Батьківці, про який йдеться у нарисі, в Східній Галичині не було; втім, проаналізувавши контекст, можна припустити, що йдеться про село Братківці (тепер – Тисменицького району Івано-Франківської області), однак питання про причини такої конспірації автора залишається нез'ясованим [30, с. 68–69]. Історію Греко-Католицької Церкви у Теревовельському деканаті протягом російської окупації 1914–1917 рр. описав о. Платон Карпинський [31, с. 345–348].

Значна кількість польських спогадів про російську окупацію Галичини видрукувана у міжвоєнний період, при цьому оцінки подій були зваженішими, ніж у публікаціях австрійського часу. Щодо історії Львова, то слід виділити праці Юзефа Бялині Холодецького [32; 33], Станіслава Мацішевського [34] та колишнього віце-президента Крайового суду Станіслава Пжилуського [35]. Нарис про історію Теревовлі періоду російської окупації написав філолог і публіцист Казімеж Міссона [36]. Хоча автор мешкав у Теревовлі лише з 1929 р., при підготовці праці він послуговувався спогадами очевидців подій – урядовця магістрату Казімежа Круковського, директора загальної школи Леона Обмінського та інших [36, с. 2]. Про події, які в 1914–1915 рр. відбувалися навколо Львівського університету, написав професор медицини Адольф Бек, який у 1914 р. був його проректором, а в час окупації виконував обов'язки ректора [37].

Із україномовних мемуарних пам'яток про період російської окупації, що вийшли після завершення Першої світової війни, виокремимо спогади Степана Федака та Володимира Охримовича, котрі присвячені головно перебуванню в засланні (обох авторів вивезли у червні 1915 р. як заручників) [38, с. 189–205; 39, с. 76–91]. У 1937 р. в газеті "Діло" надруковано спогади Костянтини Малицької про перебування у Львові під час окупації, арешт у грудні 1914 р. і заслання до Росії [40, с. 3–4; 41, с. 7–8]. У 1934 р. Ярослав Курдидик, син колишнього пароха с. Покропивна (тепер – Козівського району Тернопільської області) Петра Курдидика, опублікував спогади про події часу російської окупації в рідному селі [42, с. 15–23].

Із часом тема Першої світової війни, зокрема російської окупації Галичини, втратила актуальність, однак опублікування мемуарних пам'яток тривало, головно в Польщі та в середовищі української діаспори у США і Канаді. Так, певну увагу подіям Першої світової війни приділив Василь Чернявський у статті про історію Збаража [43, с. 499–502]. Михайло Чемний описав події часу війни, що відбувались у Тисменицькому повіті й зокрема в селі Хом'яківка (тепер – Тисменицького району Івано-Франківської області) [44, с. 41–65]. Тогочасні події у Самборі детально описано у спогадах Андрія Чайковського "Вісім місяців під медвежою лабою", надрукованих 1916 р. у газеті "Свобода", які, однак, залишилися незавершеними [45]. У них йдеться про різні аспекти життя городян Самбора протягом осені 1914–весни 1915 рр. Епізодичні згадки про ці події містяться і в автобіографії сина А. Чайковського, Миколи [46, с. 62]. Опубліковані спогади польських авторів описують головно події російської окупації, що відбувались у Львові. Йдеться насамперед про спогади Станіслава Грабського [47, с. 245–276] й Александра Чоловського [48, с. 77–80; 49, арк. 1–4], котрі брали активну участь у політичних і суспільних подіях періоду російської окупації Галичини.

Варто зазначити, що чимало пам'яток діаристики і мемуаристики, які стосуються історії Львова у 1914–1915 рр., залишаються неопублікованими. Більшість із них належать перу польських авторів. Це, зокрема, щоденники письменника Юліуша Старкеля [50] та президента Крайового суду в Стрию графа Владзімежа Русоцького за вересень 1914–червень 1915 рр. [51]. Утім, щодо правильності встановлення авторства останнього джерела маємо певні застереження. Так, автор щоденника згадує про аудієнцію своєї матері у генерал-губернатора Галичини Г. Бобрінського [51, арк. 21 зв.–22]. Однак відомо, що мати В. Русоцького, Теодора Венцль, померла у 1897 р. [52, с. 59].

Також згаданому періоду присвячено щоденникові записи невідомого автора, ймовірно, викладача однієї із львівських гімназій [53]. З періоду 1914–1915 рр. відомі й щоденники професора Львівського університету Броніслава Дембінського [54] і публіциста Маріана Більського [55], однак порівняно зі згаданими вище джерелами у них приділено менше уваги суспільним подіям, натомість значно більше – особистим переживанням. У випадку з М. Більським це пов'язано, найімовірніше, з його замкнутим способом життя, спричиненим хворобою. З анало-

гічних україномовних джерел до історії Львова відомий багатий інформацією щоденник етнографа і громадського діяча Володимира Шухевича за серпень–грудень 1914 р. [56].

Спогади, що у 1940–1950-х рр. написали колишні мешканці Львова – племінник Б. Дембінського Станіслав Беньковський [57, арк. 115–127] та Генрик Кальварийський [58, арк. 120–136], також містять відомості про події, які відбувалися в місті протягом окресленого періоду.

Із неопублікованих джерел про побут провінції під час російської окупації найінформативнішими є щоденник українського адвоката і публіциста Ієроніма Калитовського, котрий охоплює події серпня–жовтня 1914 р. у Стрию [59], й автобіографічна повість депутата австрійського парламенту Тимотея Старуха, в якій йдеться про події 1914–1915 рр. у Бережанах та Ліському повіті [60, арк. 77–101]. Є комплекс джерел до історії місцевостей, російська присутність в яких протривала без перерв до 1917 р.: крім уже згаданих опублікованих нарисів К. Міссони та В. Чернявського, це щоденник Міхала Школьного про події 1914–1917 рр. у Будзанові (тепер – с. Буданів Теребовлянського району Тернопільської області) [61] та спогади Міхала Банаха, який перед Першою світовою війною навчався у львівській гімназії, однак під час війни мешкав у Копичинцях (тепер – Гусятинського району Тернопільської області) [62, с. 41–47]. Інформацію про події у Самборі, крім уже згаданих спогадів А. Чайковського й автобіографії М. Чайковського, знаходимо у спогадах польського вчителя Віктора Баліцького [63, с. 658–674]. Згадки про обставини перебування російських військ у Хирові (тепер – Старосамбірського району Львівської області) – у подорожніх нотатках священника Блажея Бляйера, якого згодом беатифіковано католицькою Церквою [64]. Опис подій на заході регіону є у спогадах Івана Зайця, який у 1904–1918 рр. був парафіяльним священником с. Смільник (тепер – Підкарпатське воєводство, Польща) [65, арк. 1–8], спогадах Юзефа Капусцінського, мешканця с. Липники (тепер – Мостиського району Львівської області) [66, с. 124–142] і в нотатках Стефана Третьєра, в яких йдеться про стан маєтку в с. Ляшки Королівські (тепер – с. Ляшки Підкарпатського воєводства, Польща) [67].

Окрім пам'яток мемуарної літератури, створених мешканцями Східної Галичини, інформацію до історії окресленого періоду містять спогади росіян, які перебували в Галичині. Це, зокрема, спомини генерал-майора жандармерії, начальника імператорської палацової охорони Алексея Спірідовіча [68] та митрополита Євлогія (Георгієвського), призначеного восени 1914 р. керуючим церковними справами на окупованих територіях [69]. Із відмінних від попередніх авторів ідеологічних позицій написано спогади Дмитра Дорошенка "Мої спомини про недавнє минуле", перша частина яких стосується Східної Галичини [70]. У спогадах він критикував офіційну ідеологію Російської імперії, дотримуючись натомість проукраїнської точки зору. Поінформованість Д. Дорошенка про події в регіоні була високою, оскільки в цей час він часто бував у Галичині як уповноважений Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті, а в 1917 р. став крайовим комісаром Галичини і Буковини.

Інтерес викликає і фрагмент щоденника галицького москвофіла на прізвище Копистянський, який восени 1914 р. працював у російській адміністрації [71]. На підставі змісту щоденника можна припустити, що йдеться про Адріана Копистянського, котрий працював перекладачем при начальникові Станіславівського повіту [72, с. 5]. Це джерело є поодиноким прикладом щоденника, написаного місцевим мешканцем, який, однак, поділяв офіційну ідеологію Російської імперії.

Події, що відбувались у Східній Галичині під австрійською юрисдикцією після 1915 р., висвітлені в мемуарних джерелах епізодично. Крім згаданих щоденників З. Романовичуни та Я. Пеньонжека-Одровонжа, інформація про події в краї є у щоденнику польської поетеси Марилі Вольської, який хронологічно охоплює майже весь воєнний період, однак найбільше інформації містить про події 1915–1916 рр., не маючи, однак, відомостей про події часу окупації [73]; мешканки Любліна, письменниці Луції Горновської, яка кілька разів відвідувала Львів протягом цього періоду [74]; та депутата райхсрату, делегата Кола Польського, доцента Львівського університету Александра Рачинського [75, арк. 82–100; 76, арк. 13, 101–105]. На епізодичні згадки про побут Львова 1915 р. натрапляємо і в нарисі Андрія Чайковського "15 літ тому (Пам'яті Ф. Федорцева)", опублікованому в 1930 р. [77, с. 196–198]. Також певні відомості про цей період знаходимо у спогадах Броніслава Лотоцького, що, правда, вони уривчасті з огляду на вік автора – на початок Першої світової війни йому було лише сім років [78, арк. 5–11].

Таким чином, комплекс мемуарних джерел до історії повсякденного життя Східної Галичини у 1914–1918 рр. є досить обширним і тематично різноманітним. Інформація, подана у цих джерелах, докладніше висвітлює побут регіону часу російської окупації, що можна пояснити великою кількістю нових вражень, які могли викликати в авторів потребу самоаналізу та літературного самовираження. Дещо менше пам'яток мемуарної літератури стосується часу австрійської присутності у Східній Галичині, особливо періоду після 1915 р. Авторами мемуарних джерел, що містять інформацію до історії побуту регіону, були представники різних соціальних верств, однак кількісну перевагу серед них мали представники інтелігенції, особи, які здобули вищу освіту, а подекуди й докторський ступінь (І. Калитовський, Б. Дембінський, В. Антоневич). Також широко представлені щоденники й спогади греко- і римо-католицьких священників, учнівської та студентської молоді. Таким чином, можна стверджувати, що комплекс мемуарних пам'яток окресленого періоду, незважаючи на своє географічне і тематичне різноманіття, далеко не сповна відображає думки і погляди населення Східної Галичини.

#### *Список використаних джерел*

1. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львів: історичні нариси / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів, 1996. – С. 304–324.
2. Талергофській альманахъ: Пропамятная книга австрійських жестокостей, изуверствъ и насилій надъ карпаторусскимъ народомъ во время всемірної війны 1914–1917 гг. – Вып. I. – Львовъ, 1924; Вып. II. – Львовъ, 1925; Вып. III. – Львовъ, 1930; Вып. IV. – Львовъ, 1932.
3. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 147. – Центральний Талергофський комітет у Львові. – Оп. 1. – Спр. 22–34.
4. Талергофській альманахъ. Пропамятная книга австрійських жестокостей, изуверствъ и насилій надъ карпаторусскимъ народомъ во время всемірної війны 1914–1917 гг. – Вып. I. – Львовъ, 1924.
5. Маковський В. Талергоф: Спогади і документи. – Львів, 1934.
6. Дольницький І., о. Из минулих днів // Християнський календар Місіонаря на 1924 рік. – Жовква, 1923. – С. 122–135.
7. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, oddział rękopisów (далі – ZNiO, OR). – Sygn. акс. 22/81.
8. Дмоховський Р. Памяти 46 мучеників. В 7-літну річницю їх смерти // Український вістник. – Львів, 1921. – 15 вересня. – С. 1.
9. Габій Ф., о. Арештування "москвофілів" в Самборі 1914 року // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 9. – С. 4–5.
10. [Zieliński.] Lwów po inwazyi rosyjskiej. Wrzesień–grudzień 1914. Opowiadanie naoczego świadka. – Wien, [1915].
11. Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących. – T. 2. Pseudonimy i kryptonimy od L–Ż / Oprac. A. Bar. – Kraków, 1936.
12. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915). – Lwów, 1915.
13. Rossowski S. Lwów podczas inwazyi. – Lwów, 1916.
14. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛННБ НАНУ, ВР). – Ф. 5. – Осолінські. – Од. зб. 5253.
15. Michaelsburg J. v. Im belagerten Przemyśl. Tagebuchblätter aus großer Zeit. – Leipzig, 1915.
16. Pietraszek E. Wspomnienia hrabiny Ilki Kunigl-Ehrenburg z oblężenia Przemyśla w latach 1914–1915 // Studia Przemyskie. – Tom 2. – Przemyśl, 2004. – S. 153–176.
17. Watulewicz J., ks. Z pamiętników proboszcza łac. w Felsztynie, skreślonych w latach wojny światowej 1914–1919. – Przemyśl, 1920.
18. Tyrowicz M. W poszukiwaniu siebie... Wspomnienia i refleksje [1901–1980]. – T. 1: Pod lwowskim niebem. – Lublin, 1988.
19. ZNiO, OR. – Sygn. 15586/II/1.
20. Jabłońska z Seifertów H. Dziennik z oblężonego Przemyśla 1914–1915 / Do druku przygotowała i wstępem poprzediła H. Imbs. – Przemyśl, 1994.
21. Romanowiczówna Z. Dziennik lwowski 1842–1930. – Tom 2. 1888–1930 / Z autografu wydał, komentarzami, biogramami i wstępem opatrzył Z. Sudolski. – Warszawa, 2005.
22. Тустановський Л., о., Тустановський К., о., Жигало С., о. Парафіяльний літопис села Волиця. – Львів, 2000.
23. Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddział rękopisów (далі – BN, OR). – Sygn. акс. 7189.
24. Барвінський Б. В московській тюрмі. (В річницю масового ув'язнення Українців в ніч 17. на 18. лютого 1915 р.) // Українське слово. – Львів, 1916. – № 45–48.
25. Партика О. [Застирець Й.] Спомини з часів російського наїзду // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік 1916. – [Львів], 1916. – С. 144–153.
26. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XIX ст.). – Київ, 1969.
27. 3 днів московського наїзду (Записки з вересня 1914 р.) // Нива. – Львів, 1916. – № 1. – С. 26–42.

28. Українська мемуаристика 1914–1924: Бібліографічний реєстр / Зібр. І. Калинович. – Львів, 1925. 29. Кобринська Н. Тихий куток // Український ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1917. – Львів, 1917. – С. 69–75. 30. Михайленко В. "Асвабодітелі" // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік 1916. – [Львів], 1916. – С. 68–73. 31. К [арпинський] П. Наше духовенство і церков в часі російської інвазії в Теревовельськiм деканаті. (Спомини) // Нива. – Львів, 1917. – № 11. – С. 345–348. 32. Chołodecki J. B. Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914–1918. – Lwów, 1919. 33. Chołodecki J. B. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. – Lwów, 1930. 34. Maciszewski S. Rosjanie we Lwowie. Szkic z niedawniej przeszłości. – Lwów, 1926. 35. Przyłuski S. Wspomnienia z rosyjskiej okupacji. Rok 1914–15. – Lwów, 1926. 36. Missona K. Moskale w Trembowli 1914–1917. – Trembowla, 1932. 37. Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie podczas inwazji rosyjskiej w roku 1914/15. – Lwów, 1935. 38. Федак С. Мої спомини // Український ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1918. – Львів, 1917. – С. 189–205. 39. Охримович В. Зі Львова на Ангари. (Спомини) // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на переступний рік 1920. – Львів, 1919. – С. 76–91. 40. Малицька К. На хвилях світової війни: 1. Львів за російської окупації // Діло. – Львів, 1937. – 27 березня. – С. 3–4. 41. Малицька К. На хвилях світової війни: 2. У тюрмі і в дорозі на заслання // Діло. – Львів, 1937. – 28 березня. – С. 7–8. 42. Курдидик Я. З історії подільського села (1914–1917) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. – Львів, 1933. – С. 15–23. 43. Чернявський В. Наш Збараж // Збаражчина: Збірник споминів, статей і матеріалів (НТШ. – Український Архів. – Т. XVII). – Торонто, [1964]. – С. 471–549. 44. Чемний М. Потоптані мрії. – Детройт, 1969. 45. Свобода. – Львів, 1916. – Ч. 10, 12–15, 18–22. – 4, 18, 25 березня, 1, 8, 29 квітня, 6, 13, 20, 27 травня. 46. Чайковський М. [Автобіографія] // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Т. 3. – Львів, 2002. С. 13–88. 47. Grabski S. Pamiętniki: W 2 t. / Do druku przygotował i wstępem opatrzył W. Stankiewicz. – Т. 1. – Warszawa, 1989. 48. Czołowski A. Wspomnienia z okresu I wojny światowej / Teraz będzie Polska. Wybór z pamiętników z okresu I wojny światowej / Wstęp, opracowanie i przypisy A. Rosnera. – Warszawa, 1988. – S. 77–80. 49. BN, OR. – Sygn. II. 5560. 50. ZNiO, OR. – Sygn. 12196/I. 51. ЦДІА України у Львові. – Ф. 694. – Колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини в період Першої світової війни. – Оп. 1. – Спр. 10. 52. Lenczewski T. Russoccy herbu Zadora: Zarys monografii rodu. – Warszawa, 2005. 53. ЛННБ НАНУ, ВР. – Ф. 9. – Окремі надходження. – Од зб. 921. 54. ZNiO, OR. – Sygn. 13168/II. 55. ZNiO, OR. – Sygn. 7247/I. 56. ЦДІА України у Львові. – Ф. 735. – Володимир Шухевич. – Оп. 1. – Спр. 2. 57. ZNiO, OR. – Sygn. 13546/II/1. 58. ZNiO, OR. – Sygn. 13539/II. 59. ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 1399–1400. 60. Там само. – Спр. 2227. 61. ZNiO, OR. – Sygn. 15514/I. 62. ZNiO, OR. – Sygn. 15587/II. – Т. 1. – Vol. 1. 63. ZNiO, OR. – Sygn. 13254/I. 64. ЦДІА України у Львові. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 6–7. 65. Там само. – Ф. 779. – Редакція газети "Діло", м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 49. 66. ZNiO, OR. – Sygn. 13155/II. 67. ЦДІА України у Львові. – Ф. 836. – Третери. – Оп. 1. – Спр. 1080. 68. Спиридович А. И. Великая война и Февральская революция (1914–1917): Воспоминания. – Минск, 2004. 69. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни: Воспоминания. – Москва, 1994. 70. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Частина перша. Галицька руїна 1914–1917 років. – Львів, 1923. 71. ЛННБ НАНУ, ВР. – Ф. 9. – Окремі надходження. – Од зб. 2025. 72. Прикарпатская Русь. – Львовъ, 1914. – № 1451. – 25 октября (7 ноября). 73. BN, OR. – Sygn. акс. 15273. 74. BN, OR. – Sygn. 10425 III. 75. ZNiO, OR. – Sygn. 16191/I/1. 76. ZNiO, OR. – Sygn. 16191/I/2. 77. Чайковський А. 15 літ тому (Пам'яті Ф. Федорцева) // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – У 3 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 196–198. 78. ZNiO, OR. – Sygn. 15428/II/1.



---

## THE CHARACTERISTIC OF MEMOIR SOURCES TO THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN EASTERN HALYCHYNA DURING THE WORLD WAR ONE

The article deals with the complex of memoir sources, which contain the information about the everyday life of the region in 1914–1918. The article contains the brief characteristic of the content of these sources and of their authors, the attempt of the classification of these sources is made.

УДК 94 (478)

**Василь Міщанин**

## ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО АГРАРНУ ПОЛІТИКУ НА ЗАКАРПАТТІ В 1944–1950 РР.

*На основі використання нових архівних матеріалів досліджується процес формування і реалізації аграрної політики на Закарпатті в 1944–1950 рр.*

Аграрна політика на Закарпатті у перші повоєнні роки була саме тим ключовим важелем, який кардинально змінив систему суспільних відносин і соціально-економічне обличчя краю. Сільське господарство – домінуюча галузь виробництва та головний об'єктивний системотворчий чинник розвитку місцевої економіки, соціальної, демографічної і просторово-поселенської структури Закарпаття в 1944–1950 рр. – стало основною сферою, з якої у щойно возз'єднаному з Україною регіоні внаслідок політично-примусових методів місцевих комуністів і центральних компартійно-державних органів СРСР та УРСР розгорнулося цілеспрямоване насадження радянської моделі політичних і соціально-економічних відносин, господарювання й адміністративно-директивного управління. Селянство краю було відчужене від землі й закріпачене колгоспно-радгоспним ладом. Розпочалися руйнація вікових традицій, культури і моральних цінностей закарпатського села, його пролетаризація і маргіналізація. Комуністична політика в аграрному секторі була складовою частиною процесу прискореної радянзації Закарпаття у перші повоєнні роки.

Впродовж незначного за тривалістю історичного періоду закарпатське село пережило два радикальних перевороту. Спочатку – земельну реформу 1944–1945 рр., що тимчасово створила масу середніх і дрібних приватних власників – хазяїв землі. І відразу ж потім – колективізацію 1946–1950 рр., яка ліквідувала такого хазяїна. Необхідно підкреслити, що аграрну політику на Закарпатті протягом завершального етапу Другої світової війни і перших повоєнних років, формували і здійснювали у дещо відмінних умовах існування квазідержавного утворення – Закарпатська Україна в 1944–1945 рр., де формально ще існувало підґрунтя для самостійного реформування з боку нової влади земельних та інших аграрних відносин, а потім у Закарпатській області в 1946–1950 рр. – складовій адміністративно-територіальній одиниці України, де самостійність дій обласних та місцевих органів влади у сфері аграрної політики була майже унеможливлена.

Глибокий науковий аналіз процесу формування і реалізації повоєнної політики аграрних перетворень на Закарпатті та об'єктивна оцінка її результатів потребують ретельного вивчення й значного розширення кола джерел для неупередженого дослідження проблеми. Такий підхід дає змогу аргументовано переглянути деякі стереотипи переважно ідеологічно заангажованих робіт із історії аграрних відносин і партійно-державної політики в сфері сільського господарства радянського періоду. А тому залучення документів, насамперед із місцевих архівів, дасть змогу пролити світло на ряд проблем із історії краю досліджуваного періоду.

Джерела з історії повоєнної аграрної політики на Закарпатті необхідно виділити в кілька основних груп. При цьому групування варто здійснювати не тільки за традиційним підходом – неопубліковані або опубліковані джерела, а й для збереження логіки історичного взаємозв'язку

подій, явищ і процесів – за змістом і хронологією чи етапами аграрної політики. Разом із тим важливо визначити серед загального масиву джерел групи документів, що характеризують становлення і функціонування механізму реалізації прийнятих політичних рішень із перетворень в аграрному секторі у період 1944–1950 рр.

Наш аналіз публікацій із теми дослідження засвідчив, що історію аграрних перетворень і політики колективізації на Закарпатті у 1946–1950 рр. в українській історіографії 50–80-х років ХХ ст. та новітнього часу (з 1991 р.) вивчалася переважно на базі обмеженого кола документальних матеріалів із фондів центральних і регіональних архівів України. Основний масив документів із історії аграрної політики і розвитку сільського господарства краю, зберігається, зрозуміло, в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО). Та, по суті, рідко коли навіть кваліфіковані спеціалісти з проблеми хоча б побіжно вивчали більшість фондів цього архіву, що стосуються найважливіших аспектів досліджуваної теми. Вони проявляли своєрідний прагматизм, сконцентрувавшись на детальному аналізі переважно лише двох фондів ДАЗО: П-1 – "Закарпатський обком Комуністичної партії України" та Р-195 – "Закарпатський обласний виконавчий комітет". Справді, тут зберігають сотні документів про аграрні перетворення на Закарпатті протягом досліджуваного періоду, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення, накази та інструкції партійних і радянських органів 1946–1950 рр. Менше, але все ж використовували для висвітлення проблеми і документи з фонду П-4 – "Центральний комітет КПЗУ", де міститься 255 справ із партійними і державними документами Закарпатської України 1944–1945 рр.

Зазвичай в історичних роботах радянського періоду з повоєнної аграрної проблематики їх автори цими документальними підбірками і вичерпували для себе архівно-джерельну базу. Таку практику зберігають, на жаль, і в деяких сучасних історичних дослідженнях. Поза увагою професійних істориків залишається величезна маса документального матеріалу з інших фондів ДАЗО. Навіть більше, ретельно ознайомившись із архівними збірками, можемо з упевненістю стверджувати, що значну частину і компартійних фондів, які стосуються, у даному випадку, повосенних аграрних проблем, зовсім не опрацювали вчені-історики. А основна маса документів ще ніколи не була введена до наукового обігу.

Необхідно підкреслити той факт, що у ДАЗО зберігається понад 1600 фондів із позначкою "П" (партійні) – документів компартійних і комсомольських організацій – від регіонального до первинного рівня. Матеріали у партійних фондах ДАЗО погруповано наступним чином:

на рівні районів –

а) документи окружних комітетів компартії за 1945 р., наприклад: Свалявський райком Компартії України (1946–1991 рр.) – Фонд (далі – Ф.) П-6; Свалявський окружний комітет партії (1945 р.) – Ф. П-7; Свалявський райком ЛКСМУ (1946–1991 рр.) – Ф. П-8; Берегівський райком Компартії України (1946–1991 рр.) – Ф. П-15; Берегівський окружний комітет партії (1945 р.) – Ф. П-16; Берегівський райком ЛКСМУ (1946–1991 рр.) – Ф. П-17.-; Міжгірський райком Компартії України (1946–1991 рр.) – Ф. П-22; Міжгірський окружний комітет партії (1945 р.) – Ф. П-23; Міжгірський райком ЛКСМУ (1946–1991 рр.) – Ф. П-24.;

б) документи районних комітетів компартії (та, як правило, і райкомів ЛКСМУ) за 1946–1991 рр.; на рівні первинних партійних організацій, зокрема, колгоспів – з 1945–1946 рр. і до дня припинення існування, реорганізації чи злиття з іншою артілью (але максимально – до 1989 р.), наприклад: Первинна парторганізація колгоспу "Новая жизнь" с. Кошелево Хустського району (1945–1960 рр.) – Ф. П-44; Партком колгоспу "Іскра" с. Угля Тячівського району (1945–1976 рр.) – Ф. П-113; Первинна парторганізація колгоспу ім. Кірова с. Нижній Студений Міжгірського району (1946–1989 рр.) – Ф. П-228; Первинна парторганізація колгоспу "Більшовик" с. Синевирська Поляна Міжгірського району (1945–1953 рр.) – Ф. П-235; Партком колгоспу "Авангард" с. Яворово Ужгородського району (1945–1989 рр.) – Ф. П-1620.

На районному і місцевому рівнях, як засвідчують реєстраційні записи в ДАЗО, основну частину документального компартійного матеріалу вчені не проаналізували і в наукових роботах не використали. Тому й нині варто говорити лише про початок вивчення і використання архівної джерельної бази аграрної політики, в т. ч. земельної реформи і політики колективізації на Закарпатті протягом перших повоєнних років.

Майже зовсім поза увагою істориків залишаються документи з фондів обласних органів державної виконавчої влади, які безпосередньо організовували реалізацію державної аграрної

політики. Зокрема, тільки частково у наукових публікаціях використаний матеріал з фонду ДАЗО Р-179 – Обласне управління сільського господарства. Як відзначено у передмові до Опису 1 Фонду Р-179, наказом Міністерства землеробства УРСР від 26 січня 1946 р. в Закарпатській області було створено Обласний земельний відділ, а в округах – окружні відділи сільського господарства. Надалі, згідно з наказом № 8–471 Міністерства сільського господарства УРСР від 5 квітня 1947 р. сформовано Обласне управління сільського господарства, структура і функції якого були значно розширені. Крім іншого, в ньому утворили нові структурні одиниці – організаційно-колгоспний відділ і управління машинно-тракторних станцій (МТС). Із-поміж документів фонду Р-179, що ми проаналізували, на особливу увагу заслуговують: План відновлення і розвитку сільського господарства області, затверджений постановою Ради Міністрів УРСР від 20 березня 1947 р. [1], План заходів з підйому сільського господарства Закарпатської області на 1947–1950 рр. [2], довідки про зростання кількості колгоспів у 1946–1948 рр. та їх економічний стан [3], два томи документів про хід колективізації в області у 1948 р. за округами [4], блок підготовчих матеріалів 1950 р. з укрупнення колгоспів та їх планів роботи на 1950–1955 рр. [5] та інші. Крім того, у фонді Р-179 в окремий опис "1 а" виділено матеріали, які раніше зберігали за спеціальним режимом. Значна частина цих документів стосувалася військово-оборонних питань [6].

У цілому також недослідженим залишається дуже важливий матеріал із вирішення земельного питання у Закарпатській області в перші повоєнні роки, що міститься у фонді Р-329 – Відділ землеустрою Закарпатського обласного управління сільського господарства (1946–1955 рр.). Особливий інтерес із цієї збірки становлять щорічні звіти про розподіл землі за угіддями і землекористувачами за станом зазвичай на 1 листопада поточного року, за 1946–1950 рр. [7]. Є такі звіти з деяких районів (округів) [8]. Тут містяться також важливі документальні дані про кількість одноосібних господарств та примусову ліквідацію хутірських поселень [9]. Документи з цього фонду засвідчують, що ще в 1947 р. складали списки поміщицьких (куркульських) господарств Закарпаття [10].

Джерельний матеріал із фондів ДАЗО з проблематики дослідження можна також згрупувати за тематичним принципом. У цьому контексті чіткіше видно основні напрями і механізми реалізації аграрної політики на Закарпатті у 1944–1950 рр. Проілюструємо це на прикладі партійно-державної політики у сфері сільського господарства другої половини 1940 років.

Аналіз загального масиву архівних документів засвідчує, що майже в кожному з фондів ДАЗО є наступні тематичні блоки матеріалів щодо механізмів формування і реалізації аграрної політики.

По-перше, документи центральних та республіканських партійно-радянських органів, які визначали і директивно встановлювали головні завдання аграрної політики в СРСР, Україні та в регіонах, у т. ч. на Закарпатті. Зокрема, у фонді П-1 окремими справами виділено постанови та директивні листи ЦК КП(б)У і Ради Міністрів України з питань сільського господарства [11]. Відповідно, як зворотний зв'язок, тут такі містяться інформації Закарпатського обкому партії до центральних партійних органів про виконання їх рішень із аграрних питань [12].

По-друге, директивні матеріали обласних партійних і державних органів районним (окружним) партійним та виконавчим комітетам із аграрних питань й інформації з місць про виконання директив [13].

Окрім того, ще одне тематичне групування архівних матеріалів можна здійснити за видами і напрямками партійно-політичної роботи: 1) документи з економічної політики й аграрно-виробничих питань; 2) ідеологічна й агітаційно-пропагандистська робота на селі; 3) організаційно-партійна і кадрова робота.

Як бачимо, навіть із характеристики невеликої кількості перерахованих вище фондів ДАЗО, котрі не опрацювали вчені, джерельна база вивчення проблем повосенної аграрної політики на Закарпатті може бути набагато ширшою. Тому самообмеження досліджень з історії закарпатського села другої половини 1940–1950-х років тільки узагальненими фондами П-1 і Р-195 не має логіки та об'єктивних підстав.

### *Список використаних джерел*

1. План восстановления и развития сельского хозяйства области, утверждённый постановлением Совета Министров УССР (20. 03. 47 г.) // Ф. Р-179. – Оп. 1. – Спр. 52. – А. 1–7. 2. План мероприятий по выполнению постановления февральского 1947 г. Пленума ЦК ВКП(б) по вопросу подъёма сельского хозяйства в послевоенный период по области на 1947–1950 гг. // Ф. Р-179. – Оп. 1.

– Спр. 66. – А. 1–16. 3. Справка и сведения о количестве и росте колхозов за 1946–1948 гг. экономические данные по ним и учет использованных земель по округам области (1. 09.–22. 11. 1948 г.) // Ф. Р-179.– Оп. 1. – Спр. 198. – А. 1–5. 4. Отчеты и информации о ходе коллективизации колхозов и экономические данные в разрезе округов за 1948 год. –Т. I. (28. 01.–30. 08. 1948 г.) // Ф. Р-179.– Оп. 1. – Спр. 203. – А. 1–145; Отчеты и информации о ходе коллективизации колхозов и экономические данные в разрезе округов за 1948 год. –Т. II. (1. 09.–12. 12. 1948 г.) // Ф. Р-179.– Оп. 1. – Спр. 204. – А. 1–55. 5. Информации, отчеты о ходе коллективизации крестьянских хозяйств, укрупнении колхозов за 1950 год (20.04.–1.12.1950 г.) //Ф. Р-179.– Оп. 1.– Спр. 582.– А. 1–45; Документы (протоколы, справки, акты и другие) о проверке хозяйственной деятельности и ходе укрупнения колхозов по области за 1950 год (15. 04. 1950–10. 06. 1951 гг.) //Ф. Р-179.– Оп. 1.– Спр. 583.– А. 1–206. 6. Переписка с исполнительным комитетом областного Совета депутатов трудящихся с воинскими частями о выделении участков, сельскохозяйственных угодий, бывших монастырских земель в г. Мукачеве для спецнадобности, о проверке лошадей на сап и другим сельскохозяйственным вопросам (25. 01.–24. 10. 1946 г.) // Ф. Р-179.– Оп. 1 “а”.– Спр. 1.– А. 1–18; Документы (постановления, решения, карты, планы–схемы и переписка) о выделении земель по округам области под военные полигоны, лагеря и стрельбища и другие военные цели (13. 03.–21. 12. 1946 г.) // Ф. Р-179.– Оп. 1 “а”.–Спр. 4.– А. 1–52; Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям по Закарпатской области за 1946 год // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 16.– А. 1–15; Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям по Закарпатской области за 1947 год // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 47.– А. 1–70. Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям на 1 ноября 1948 года. – Т. I. // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 73.– А. 1–59; Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям на 1 ноября 1948 года. – Т. II. // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 74.– А. 1–63 ; Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям по Закарпатской области на 1 ноября 1949 года // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 108.– А. 1–92; Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям по Закарпатской области на 1 ноября 1950 года // Ф. Р-329.–Оп. 1.–Спр. 142.– А. 1–105. 7. Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям по Воловскому округу за 1947 год // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 50.– А. 1–26; Отчет о распределении земли по угодьям и землепользователям по Воловскому округу на 1 ноября 1948 года // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 78.– А. 1–24. 8. Сводные ведомости единичных дворов и хуторов по Закарпатской области за 1950 год // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 132.– А. 1–400; Документы о сселении хуторских хозяйств с общественной земли колхозов (постановления, планы, ведомости и др.) за 1950 год // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 133.– А. 1–229. 9. Списки помещичьих хозяйств в Закарпатской области за 1947 год // Ф. Р-329.– Оп. 1.– Спр. 34.– А. 1–6. 10. Директивные письма ЦК КП(б)Украины по вопросам сельского хозяйства (5. 02. 48 г. – 28. 11. 48 г.) // Ф. П-1.– Оп. 1.– Спр. 595.– А. 1–49; Постановления Совета Министров СССР по вопросам сельского хозяйства (16. 01. 48 г. – 17. 12. 48 г.) // Ф. П-1.– Оп. 1.–Спр. 596.– А. 1–121. 11. Информации, справки, отчеты обкома партии о ходе выполнения постановлений ЦК КП(б) Украины по вопросам сельского хозяйства (21. 01. 48 г. – 25. 09. 48 г.) // Ф. П-1.–Оп. 1.–Спр. 616.– А. 1–59; Информации, докладные записки обкома партии ЦК КП(б)У по вопросам сельского хозяйства (21. 01. 48 г. – 25. 11. 48 г.) // Ф. П-1.– Оп. 1.– Спр. 618.– А. 1–123; Переписка обкома партии с Советом Министров УССР по вопросам сельского хозяйства (1. 04. 48 г. – 28. 12. 48 г.) // Ф. П-1.– Оп. 1.– Спр. 618.– А. 1–123; Информации справки работников отдела сельского хозяйства о ходе выполнения постановлений ЦК КП(б)У по вопросам сельского хозяйства (6. 03. 48 г. – 11. 11. 48 г.) // Ф. П-1.– Оп. 1.– Спр. 772.– А. 1–60. 12. Директивные письма обкома партии окружкомам по вопросам сельского хозяйства (2. 02. 48 г. – 31. 12. 48 г.) // Ф. П-1.– Оп. 1.– Спр. 774.– А. 1–19; Информации Перечинского, Раховского, Севлюшского, Тячевского окружкомов партии по вопросам сельского хозяйства (19.04.48 г. – 22.06.48 г.) // Ф. П-1.– Оп. 1.– Спр. 776.– А. 1–7.

**Vasyl Mishchanyn**

**DOCUMENTS OF RECORD OFFICE TRANSCARPATHTIA AREAS ABOUT  
AGRARIAN POLICY IN TRANSCARPATHTIA IN 1944-1950**

The processes of formation and realization of agrarian policy in Transcarpathia during 1944-1950 are investigated in the article.

УДК 94 (478)

Олег Полянський

## “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ” В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ І ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

*У статті здійснена спроба з’ясувати закономірності та особливості функціонування навчального предмета “Історія України” як наукової і навчальної дисципліни в умовах процесів глобалізації.*

Метою статті є спроба з’ясувати закономірності та особливості функціонування навчального предмета “Історія України” як наукової і навчальної дисципліни в умовах процесів глобалізації й агресивного поширення ідей ліберального космополітизму та яку роль у протидії цим націокультурним чинникам відіграють історична пам’ять, історична традиція, історична свідомість, історичні знання. Як впливають вони на формування етнічної й національної свідомості? Чи справді історична наука і формування національної свідомості не повинні мати нічого спільного? Чи національна парадигма сковає та обмежує розвиток історичної науки?

Аналізуючи ці проблеми, дослідники зазначають, що історична пам’ять – це своєрідний духовний потенціал народу, а історична традиція є духовним світоглядним оснащенням спільноти, яка намагається себе усвідомити та ідентифікувати. Тому історична пам’ять – це основа для історичної свідомості тої чи іншої спільноти, на базі якої формується національна свідомість. Варто відзначити, що в українському контексті взаємозв’язок історичної пам’яті й національної свідомості суттєво не відрізняється від загальноєвропейських тенденцій, а наші певні особливості були зумовлені східноєвропейськими постімперськими реаліями. “Вони виявлялися, – відзначив В. Масненко, – передусім у своєрідній сакралізації історичної традиції (вазі релігійного компонента в історичній свідомості), особливому поєднанні міфологічного та наукового складників у процесі націотворення..., надмірно загостреній увазі до самотності власного історичного процесу, особливо до його державницької складової” [1, с. 62].

Щодо глобалізаційних викликів і постмодерністських інтерпретацій цікавими є роздуми Г. Касьянова, який зазначив, що українські історики відчувають тиск двох дискурсів – модерністського та постмодерністського. Модерністський дискурс в історіографії передбачає створення такого історичного нарративу, в центрі якого – національна традиція, наголос на історичній тягlostі, лінійності розвитку тощо. В західній історіографії цей дискурс було реалізовано у відповідний час, а Україні доводиться здійснювати його з великим запізненням і вже в епоху глобалізації. “А вона, – наголосив Г. Касьянов, – з її транснаціональними тенденціями створює в інтелектуальному просторі інший дискурс – постмодерністський, який не може не впливати на істориків, навіть якщо вони цього не усвідомлюють. Він суперечить концепції “національної” чи “націоналізованої” історії і вимагає зовсім інших концептуальних підходів до писання того, що ми називаємо історією України” [2, с. 21].

Практично модерністський дискурс був спрямований на створення національної історії (“національної парадигми”), а постмодерністський – транснаціональної, фактично космополітичної. Історіографічний канон, якого дотримуються представники першого напрямку, необхідною складовою має національний історичний міф, тобто систему уявлень про національне минуле, знакові історичні символи, “які мають стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності” [3, с. 65].

Оскільки в постмодерній історіографії поняття національного міфу вживають здебільшого в негативному сенсі, слухними видаються міркування І. Гирича, який під національним міфом ро-

зуміє ту головну ідею, що лежить в ідейній основі суспільно-державного розвитку України. Кожна національна варіація міфу, зазначив він, лягла в основу національної ідеї, а науковим виразом національної ідеї ставали національні історіографії [4, с. 47, 49].

Сьогодні приход нових ідей та теорій в історичну науку дозують і тенденційно спрямовують певні зацікавлені лібералістські середовища: різні політичні центри, фонди, наукові інституції, які прагнуть витворити єдиний космополітичний лібералістський простір. Цей своєрідний "імперіалізм без імперій" прагне підпорядкувати собі народи і території через внутрішній розклад, перетворення народу в масу без етнічної і національної свідомості, без традицій та коренів – у так зване безнаціональне суспільство, яке легко визискувати економічно. Як наголошують дослідники, найефективнішим і найбільш випробуваним засобом його утвердження й поширення в світі є космополітизм і зовні приваблива риторика про вищість прав людини над правами нації, про перевагу універсального ("інтернаціонального") над національно-етнічним, а в Україні – настирливе переконування українців, які становлять понад сімдесят відсотків населення, у тому, що в теперішньому державному будівництві "національна ідея не спрацювала", тому треба формувати не "етнічну", а "політичну націю". Насправді ж йдеться про те, щоб в Україні не було української нації [5, с. 8, 52–53].

Ідеологія космополітичного лібералізму (постмодернізму) фактично зводиться, по суті, до таких основних постулатів: 1) звільнення людини від будь-яких форм релігійності (послідовна дехристиянізація Заходу вже завершується); 2) космополітизм, який передбачає знецінення й аберацію поняття нації; 3) уведення принципу суб'єктивного егоїзму і тотального релятивізму, що загалом призводить до загальної хаотизації та девальвації громадянських і духовно-моральних ідеалів та вартостей; 4) мультикультуралізм, який є лише формою і методом руйнації органічних, традиційних національних культур; 5) практицизм, що продовжує теорії англійського утилітаризму і французького соціалізму XVIII ст. і стає ментальною основою існування "масового суспільства", а це в засаді паралізує морально духовне зростання соціуму, оскільки він атомізується і стає пасивним об'єктом для маніпуляцій за допомогою ЗМІ [5, с. 9].

Зважаючи на те, що українська історіографія протягом сторіч розвивалася в несприятливих умовах іноземної окупації, зокрема польської та російсько-радянської, й унаслідок цього змушена була розв'язувати проблеми, що часто виходили поза рамки власне історіографії, перед сучасною історичною наукою теж постають непрості виклики. Адже після того, як В. Антонович і М. Грушевський зі своїми історичними школами наприкінці XIX–на початку XX століття вивели українську історичну науку на рівень тогочасних стандартів позитивістської історіографії, в подальшому, через утвердження в УРСР так званих марксистських і ленінсько-сталінських інтерпретацій історичного процесу, українська історична наука надовго випала з провідних тенденцій світової історіографії. Модерні та постмодерні історичні школи, як от "школа Анналів", фактично не справили суттєвого впливу на розвиток української радянської історіографії, й вона надалі розвивалася в прокрустовому ложі марксистсько-ленінських догм. Українська історична наука на еміграції, внаслідок об'єктивних та суб'єктивних причин, вирішувала специфічні завдання, хоча завдяки їй українська історіографія зберегла власне національне обличчя і в особі своїх талановитих представників гідно представляла її на світовому рівні.

Розпад СРСР й проголошення незалежності України поставили перед українською історичною наукою та дидактикою нові виклики. По-перше, виникла потреба модернізації концепції "Історії України" відповідно до світових стандартів історичної науки. По-друге, модернізація концепції потребувала вдосконалення не лише методології дослідження, а й методики викладання "Історії України".

Ці серйозні наукові проблеми повинні мали розв'язати ті кадри істориків, котрі як вчені та викладачі сформувалися в радянську епоху. Варто зауважити, що в той період працювали історики, які намагались у рамках існуючої системи творити об'єктивно наукові праці, досліджувати ті проблеми вітчизняної історії, що замовчувала або фальсифікувала офіційна радянська історіографія. До них треба віднести насамперед Михайла Брайчевського, Олену Апанович, Олену Компан, Ярослава Дзиру, Ярослава Дашкевича та ін. Разом із ними історичну свідомість нації формували праці Івана Дзюби, зокрема "Інтернаціоналізм чи русифікація", самвидавські есеї Валентина Мороза: "Серед снігів", "Хроніка Опору", "Мойсей і Датан", роботи Юрія Бадзя "Право жити", Михайла Осадчого "Більмо", В'ячеслава Чорновола "Лихо з розуму", Євгена Сверстюка "Собор у ристуванні" й ін.

Із падінням комуністичної "залізної завіси" в Україні почали масово публікувати історичні дослідження української діаспори – праці Дмитра Дорошенка, Наталії Полонської-Василенко, Оresta Субтельного, Аркадія Жуковського, Романа Шпорлюка, Василя Вериги. Перевидавали книги Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, Олександри Єфименко, Івана Крип'якевича. Дослідникам відкрилися недоступні раніше архівосховища, почали публікувати джерела з найважливіших і водночас сфальсифікованих раніше проблем української історії: Українські Січові Стрільці, Українська національна революція 1917–1921 рр., голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр., ОУН та УПА тощо, тобто створилися об'єктивні передумови для комплексного наукового вивчення історії України. Але заважали суб'єктивні фактори – небажання керівництва держави належним чином фінансувати історичні дослідження, догматичне мислення керівництва академічної науки, зокрема гуманітарного профілю, ідеологічні прокомуністичні симпатії частини вчених та викладачів для яких єдиним достовірним історичним джерелом залишається "Короткий курс історії ВКП(б)", та ін.

Отже, так звана "історична спільнота", тобто "цех істориків", нині є вкрай різноманітне, щоб не сказати "різношерсте", середовище, з різною науковою підготовкою, партійною приналежністю, ідеологічними симпатіями тощо. Зокрема, численну і впливову групу істориків становлять колишні дослідники й викладачі "Історії КПРС", які волею обставин змушені були перекваліфікуватися в дослідників та викладачів "Історії України". Вони принесли сюди не тільки ненаукову методологію досліджень, а й хибну методику викладання. Частина з них і досі залишилася в полоні комуністичних стереотипів і, відповідно, як "вчені" та "викладачі" не просто компрометують історичну науку, а й своїми "працями" та "викладанням" шкодять їй. Звичайно, серед них є окремі професійні історики, але це швидше виняток із правил, а не закономірність.

Другу групу "історичної спільноти" становлять ті історики, які, маючи добротну наукову підготовку, в умовах незалежності отримали, так би мовити, "друге дихання" й плідно працюють над різними проблемами вітчизняної історії. Це кваліфіковані спеціалісти, які є авторами солідних наукових праць, поважними викладачами, котрі використовують різні методології дослідження та методики викладання.

До третьої групи "історичного цеху" належать історики, які отримали освіту в Україні, завдяки знанню іноземних мов продовжили навчання за кордоном й нині у історичних дослідженнях та викладанні використовують західні методики, зокрема є прихильниками так званого постмодерного дискурсу в історіографії. Відома ще одна група "істориків", які є авторами новітніх історичних міфів, наприклад щодо проблем етногенезу українського народу, виникнення його державності та деяких інших, але їх "наукова" продукція, на щастя, користується попитом лише в обмеженого кола читачів. На таку особливість української історичної науки (зауважимо, що мова не про різні методологічні школи, а про невисоку якість значної частини робіт українських істориків) звертають увагу відомі дослідники Ярослав Дашкевич і Ярослав Грицак. Вони наголошують на важкій спадщині минулої епохи і породжених нею численних проблемах: "Такої суміші заізоляваності, спривіциалізованості та численних табу, які стосувались не лише сучасної, але й давнішої історії, не можна знайти у жодній іншій історіографії, хіба що в білоруській" [8, с. 63]. "Більшість істориків радянської школи, що зараз живуть і працюють в Україні, зреклася старої ідеології і перефарбувалася в нові кольори. Колишні історики КПРС стали фахівцями з політичної історії України, завзяті критики Грушевського оголошують себе прихильниками його народницької схеми, борці з "буржуазним націоналізмом" займаються історією національно-визвольних змагань" [9, с. 5]. Ярослав Грицак виокремив чотири неоднакові групи дослідників: старших істориків радянського періоду, котрі сприйняли нові "правила гри"; старших істориків позитивістського плану; старших істориків, які зорієнтувалися на західну історіографію; молодих дослідників, котрі здобули освіту за кордоном.

Ярослав Дашкевич визначив такі групи істориків: 1) ті, які не беруть участі в наукових дослідженнях, при можливостях їх блокують, займаються фіктивною науково-організаційною роботою, імітацією науки; 2) формально займаються історичними дослідженнями, маскуючи москвоцентризм гучними фразами, не змінюючи, однак, суті тенденції; 3) поверхово переключилися з вульгарно-соціологічної термінології на національну чи навіть націоналістичну, відповідно переписуючи роботи, але без будь-якої здатності займатись оригінальними історичними дослідженнями; 4) повноцінно перейшли на нові рейки досліджень для сумлінного вивчення історичного минулого; 5) молоді історики, котрі взяли за вивчення сучасної методики досліджень і зверну-

лися безпосередньо до джерел; 6) "історики", котрі умовно підходять під таку професію – сучасні міфотворці, відповідно ідеологічно закомплексовані (в дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму) або просто психічно хворі [7, с. 56].

В іншій роботі він звернув увагу також на те, що історичну науку "заливає ультрапатріотична і локально патріотична хвиля дилетантизму і безвідповідальності, явної і грубої фальсифікації на урапатріотичні мотиви... Істориками стали доктори фізико-математичних, біологічних та технічних наук..., журналісти, публіцисти, поети, письменники..., просто спекулянти і аферисти" [6, с. 10–11]. Зауважимо, що ці характеристики стосуються стану історичної науки середини 1990-х рр. ХХ ст.

А на зламі ХХ і ХХІ століть багато істориків почали говорити про "кризу історіографії" як галузі наукового знання в сучасній Україні. Вони висловлюють тривогу з приводу "відставання" української історичної науки від світової, сприйняття поширення в суспільстві застарілої романтизованої візії історії України, яка не відповідає умовам кінця ХХ ст. і робить "ведмежу послугу" формуванню сучасного громадянського суспільства. Нарешті, "полегшені" вимоги до наукової історичної продукції (пов'язані, зокрема, зі зниженням рівня фахової критики, намаганнями окремих дослідників компенсувати нестачу знань і навичок патріотичними гаслами. Недостатньо фахова підготовка істориків у багатьох університетах України (нерідко через нестачу коштів, слабку матеріальну базу, застарілі підходи до організації і програм навчання та ін.) нег'ативно позначається як на історичній продукції, так і формуванні суспільної свідомості. Погоджуючись загалом із критичною оцінкою сучасного стану української історичної науки, дозволимо собі засумніватися в такому твердженні шановного автора: "Націо- (державно-) центрична спрямованість української історіографії "вириває" історію України зі світового (європейського) контексту і залишає її на узбіччі сучасної наукової думки" [10, с. 46].

Л. Зашкільняк вважає, що: "однією з головних вад сучасної вітчизняної історіографії є загрозово мала кількість фахових істориків, здатних проводити дослідження і викладати історію на рівні кращих зразків світової історичної думки, істориків, які добре орієнтуються в основних компонентах історичних студій, знають світову наукову літературу, опанували й використовують на практиці нові методи і технології здобуття і поширення історичних знань" [11, с. 14].

У цьому контексті слушною є теза Г. Касьянова, який говорить теж про кризу світової історичної науки. Але при цьому він зазначив: "Методологічну кризу у світовій історіографії великою мірою породили надлишок методологій і доведений до абсолюту (радше абсурду – О. П.) методологічний плюралізм. Певний час криза полягала у надмірі можливостей для вибору. В останні роки до цього додалася широкомасштабна інтелектуальна агресія постмодернізму, котра руйнує фундаментальні, класичні уявлення про історію. Український варіант кризи – методологічний вакуум, який заповнюється не переосмисленням надбань світової історіографії, а "поверненням до джерел вітчизняної" [2, с. 20].

Аналізуючи стан, проблеми та перспективи української історичної науки, слід сказати, що сьогодні вона зосереджена в таких центрах: 1) у системі Національної академії наук України, де функціонує ряд інститутів історичного профілю, зокрема Інститут історії України, Інститут українознавства, Інститут археографії та ін; 2) це так звана університетська історична наука, яка зосереджена на історичних факультетах власне давніх класичних університетів, насамперед Київського, Львівського, Дніпропетровського, Чернівецького; 3) історична дидактика та наука в нещодавно відкритих історичних факультетах колишніх педінститутів, які здебільшого останнім часом здобули статус університетів; 4) історична наука в нових університетах – Києво-Могилянській академії, Українському католицькому університеті; Інституті історичних досліджень при ЛНУ; 5) історична наука в рамках Наукового товариства ім. Т. Шевченка; 6) історична наука в історичних та історико-краєзнавчих музеях; 7) історичні студії в різних громадських інституціях. Рівень наукових досліджень та викладання у них настільки різний, наскільки різною є кваліфікація вчених та викладачів цих структур.

Варто зазначити, що окрему групу істориків становлять учені, котрі отримали наукові ступені поза Україною, наприклад у Центральноєвропейському університеті (Будапешт), або пройшли стажування у численних програмах обміну фонду Сороса, Фулбрайта та ін. Окремо треба сказати про історичні інституції української діаспори, зокрема Український Вільний Університет, НТШ в Європі та Америці, Українську Вільну Академію Наук. Окрім того, дослідження з історії України



ведуть в Українському науковому інституті Гарвардського університету, Канадському інституті українських студій та багатьох зарубіжних університетах.

Оскільки діяльність останніх потребує окремого дослідження, зупинимось на аналізі наукової продукції вітчизняних вчених. Протягом останнього десятиріччя ХХ століття в Україні, як і в цілому пострадянському просторі, – зазначив Я. Грицак, – співіснували три основні способи писання і викладання історії: 1) старий радянський; 2) новий національний, що в багатьох випадках продовжує традиції дорадянської історіографії; 3) найновіший, що радикально заперечує радянську схему, але водночас ставить під сумнів наукову вартість національної парадигми: "У будь-якому разі, національна парадигма звузила дослідницьку перспективу"; "Панування національної парадигми у пострадянських українських історичних працях іде у парі з домінуванням того типу позитивізму зразка ХІХ століття, який так нищівно критикували історики школи "Анналів" [8, с. 54, 57, 66].

Деякі учасники Міжнародної наукової конференції "Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти", що відбулась у Львові в 2001 р., теж визнали слушною думку, що сама собою "національна система історіописання віддаляє історичну інтерпретацію від багатоманітності і різнобарвності реального минулого" [11, с. 10].

Але, враховуючи різноманітні методології історичних досліджень, український історик, образно кажучи, все ж має дивитися на українську історію українськими очима, бо, як писав І. Франко: "Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або ж хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації" [12, с. 79].

У цьому контексті нам видаються цікавими і слухними роздуми відомої дослідниці Наталії Яковенко, яка наголошує, що "декларуючи своє палке прагнення інтегруватися до "справжньої Європи", ми хоч не хоч мусимо спершу зліпити до купи те, що нам хотілося би примістити на малі європейського мультикультуралізму – свою українську ідентичність. Отже, наша провінційна та немолода *magistra vitae* має спершу навчити нас національного, і на те немає ради" [13, с. 13].

В іншій своїй роботі вона акцентує: "...Не менш скептично я оцінюю шанси історіографії, що свідомо очищає себе від "національного": така операція перетворює її на мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріалу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого "національного" маршруту" [14, с. 9].

Що ж пропонують замість "національної парадигми" та майже лайливого "позитивізму"? Яка нова методологія історичних досліджень? У сучасній українській історичній науці виник новий напрям, представники якого заявляють, що після утворення незалежної України "виник теоретичний вакуум, який без особливих зусиль був заповнений переважно позитивістськими (і романтичними) схемами кінця ХІХ–початку ХХ ст." і "українську історіографію не зачепили головні теоретичні дискусії ХХ ст.", "в результаті... українські історики опинилися перед лицем дуже серйозних викликів щодо створення модерної історіографії, маючи у своєму розпорядженні лише до-модерні дослідницькі засоби".

"Попри те, – відзначив Я. Грицак, – що офіційний істеблшмент пробує накинути нову офіційну схему, побудовану на суміші радянської та національної парадигми, ці спроби приречені на невдачу через наявність критичної маси незалежних істориків, незалежних інституцій та незалежних видань. Вони розвінчують офіційну схему, виявляють її досить низькі академічні стандарти і не тільки декларативно виступають за повноцінну інтеграцію української історіографії у світову науку, а й намагаються зреалізувати це завдання у своїх конкретних дослідженнях. Власне, наявність цього середовища робить спектр української історіографії максимально широким і повноцінним. І це можна вважати головним здобутком тих змін, які сталися в Україні після 1991" [8, с. 67].

"Незалежні історики", "незалежні інституції", незалежні видання" в своїх історичних дослідженнях використовують здебільшого методологію постмодернізму, що заперечує пізнавальні можливості історії. Для модерніста джерельне свідчення про певний феномен є підтвердженням того, що в минулому щось справді відбулося; він формулює свої висновки на підставі джерел і прихованих за ними "слідів" історичної реальності, тобто впевнений, що реконструює минуле. "З погляду постмодерніста, – твердить Н. Яковенко, – те "саме свідчення вказує не на саме мину-

ле, а на його інтерпретацію". Автори- постмодерністи "вбачають в історіографічному дискурсі... не "реконструкцію минулого", а процес його "конструювання... Із цього випливає, що історик, власне, "творить" минуле сам, а історична наука, отже, постає як безмежне поле конструювань того, що колись відбувалося" [15, с. 222, 223].

Досліджуючи сучасну світову історіографію, Л. Зашкільняк акцентує, що історичні знання є продуктом свідомої інтелектуальної діяльності людей, створеним за певними моделями-взірцями, що називають парадигмами. Суб'єктивність історичних знань, попри те, що історик застосовує наукові методи і теорії, залишається завжди значною [16, с. 3, 9–10].

На цю особливість звернули увагу й представники відомої "школи Анналів". Аналіз історіографічної практики останніх десятиріч, зазначають її історики, схиляє до думки про те, що історик сам "конструює" досліджувані об'єкти ("історичні факти"), і це у підсумку завжди залишається суб'єктивним баченням минулого. Воно може бути більш або менш близьким до минулої реальності, але ніколи не тотожним їй. Відомий французький історик Ж. Ле Гофф недавно заявив: "Історики не можуть бути цілком об'єктивними. Історія за своєю природою породжує емоції. Історія, за винятком безспірних фактів, ґрунтується передусім на інтерпретації і, до певної міри, допускає існування багатьох істин" [10, с. 41].

Отже, оскільки історичні джерела, зокрема писемні, це продукт людської діяльності, а історичні знання – суб'єктивні та є результатом інтерпретацій і тлумачень істориків, тобто процесом, який ніколи не закінчується й залишається відкритим для подальших досліджень та пізнання, то не варто робити категоричних висновків і ставити остаточну крапку при вивченні тих чи інших періодів та проблем історії України. Тому постмодернізм, як і інші методології, – не панацея для остаточного розв'язання всіх проблем історичної науки, постпозитивізм і національна парадигма не є перешкодою для її розвитку.

#### *Список використаних джерел*

1. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5.
2. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – 2002. – Число 54.
3. Касьянов Г. "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
4. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. – К., 2000.
5. Іванишин П. Печать духу: національно-екзистенціальна Франкіана. – Дрогобич, 2006.
6. Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка // Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993.
7. Дашкевич Я. Дорогами української Клію: Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1996.– Вип. 8.
8. Грицак Я. Українська історіографія 1991–2001: десятиліття змін // Україна модерна. – 2005. – Число 9.
9. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 2000.
10. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
11. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти // Україна модерна. – 2005. – Число 9.
12. Франко І. Поза межами можливого // Політологія. Кінець ХІХ – перша пол. ХХ ст.: Хрестоматія. – Львів, 1996.
13. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2002. – Число 62.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.
15. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007.
16. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007.

**In the article realizable attempt to find out conformities to law and features of functioning of educational object "History of Ukraine" as scientific and educational discipline in the conditions of processes of globalization.**

розділ 6.

## РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**Микола Алексієвець, Ярослав Секо**

**РЕЦ.: КРІЛЬ М. М. ІСТОРІЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ  
(КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.): НАВЧ. ПОСІБ. – К.: ЗНАННЯ,  
2008. – 284 С.**

Центральноевропейська проблематика на сьогодні є однією із найактуальніших тем у літературно-мистецькому та науковому житті України. Навіяна, значною мірою, ззовні візіями М. Кундери, Ч. Мілоша, Д. Конрада та інших центральноевропейських інтелектуалів у 1980-х рр., вона знайшла відгук у середовищі українських літераторів. Пафос окремішності, підкреслена позиційність до безжалісної опозиції «Схід – Захід», що позбавляє малі народи права на існування в історії, стилістична витонченість у постановці проблеми та провокаційність, що живить дух постмодерну – все це витворило інтелектуальну привабливість центральноевропейському дискурсу.

Втім, годі вважати його виключно мистецькою витівкою. Ще з 1930-х рр. чеські, польські та угорські дослідники обґрунтовували унікальність даного регіону, схожість долі його народів у ході історичного розвитку, їх ментальну близькість та багато в чому спільні успіхи й поразки. Розрив цієї традиції після закінчення Другої світової війни був викликаний не стільки концептуальними, скільки ідеологічними мотивами. Отож, не дивно, що в момент кризи марксистсько-ленінської парадигми історичного розвитку, в середовищі центральноевропейських інтелектуалів розпочинається повернення до призабутих ідей. Зокрема, це помітно в роботах польського історика О. Галецького, угорця Є. Сюча. Справжній розквіт даних ідей припадає на 1990-і р., що зумовлювалося загальним станом ейфорії після вдалих антикомуністичних революцій у країнах цього регіону, і початком пошуку нової ідентичності. Останнє проявлялося в зміні просторово-геополітичних орієнтацій. На зміну «Східній Європі» прийшов центральноевропейський дискурс. Варто відзначити, що даний дискурс відіграв надзвичайно важливу, стимулюючу роль для чеського, словацького, польського, угорського народів. Однак, останнім часом він перебуває в певній кризі, що пов'язано з наявністю сильного конкуруючого проекту у вигляді Європейського союзу. Ідея об'єднаної Європи своєю привабливістю витісняє регіональну центральноевропейську ідентичність.

В українському науковому вжитку фактично з самого початку закріпився дещо інший термін – «Центрально-Східна Європа». Це зумовлювалося намаганням вписати у вищеозначений контекст Україну. Така велика європейська держава явно не вміщувалася у концепт «Центральної Європи» ні територіально, ні ментально, ні геополітично. Гіпотетично, лише історичні західноукраїнські землі могли претендувати на місце в «Центральній Європі». Однак, погодитися на це українські інтелектуали безперечно не могли, адже в такому разі розкол України був би ще загрозливішим, аніж це показано в доволі песимістичному дослідженні С. Хантінгтона. Тому й залишалось максимально розширити географічні межі «Центрально-Східної Європи».

З точки зору первісної ідеї, це, за визначенням О. Гнатюк, було «своєрідним поняттєвим гібридом» [1, с. 284]. Однак, з точки зору історичного аналізу дане розширення приховувало значний дослідницький потенціал, особливо в зрізі ХХ ст. Маємо на увазі серйозні наративи з посттоталітарних чи постколоніальних студій, або ж такий цікавий домен як відносини «центр – периферія» тощо. Більше того, створилися хороші умови для дослідження «іншої» Європи – регіону все ще мало дослідженого і все ще не відомого. На думку американського вченого П. Вандіча «Центрально-Східна Європа – доволі непопулярний регіон. Вона майже не зацікавлює нікого, окрім фахівців; її історія здається складною і заплутаною. Регіон уявляють конгломератом проблемних народів із чудернацькими іменами. Історія Центрально-Східної Європи не настільки екзотична, щоби збудити цікавість, і не настільки знайома, щоби полегшити розуміння» [2, с. 15].

З цим важко не погодитися, адже рівень знань про країни даного регіону в пересічного українця вельми низький. І це при тому, що чимало українців так чи інакше пов'язані з цими країнами. Відповідно, існує значне зацікавлення у серйозних наукових дослідженнях, які б розкрили основні віхи політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. Особливо, це

актуально щодо історії останніх десятиліть. Калейдоскопічні зміни, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя настільки стрімкі, що людська пам'ять не здатна їх чітко зберегти, структурувати, осмислити. В стрімкому потоці інформації, за заголовками газетних передовиць, телевізійними репортажами чи коментарями в Інтернеті, губляться не лише окремі люди, але й народи, а подекуди й цілі континенти. Маємо на увазі не спорадичні дайджести про події (як правило стихійні лиха, трагедії чи перевороти), а ґрунтовний аналіз того, що відбувається в різних куточках земної кулі. У зв'язку з цим констатуються й зміни у структурі знань сучасної людини. Їх вибірковість просто дивує. Розширення горизонтів здійснюється за рахунок глибини. Не випадково, логічною тенденцією стає розрив між науковими знаннями і рівнем їх затребуваності широкими верствами суспільства. Наукові роботи виявляються затребуваними невеликою когортою фахівців, а отже, мало впливають на формування громадської думки. В цьому криються відомі небезпеки. На цьому виріс феномен популярності постмодерну серед масового читача. Відповідно, перед науковцями стоїть важлива проблема – повернутися обличчям до читача, зробити свої дослідження стилістично доступними, максимально аргументованими (аби не зійти до елементарної профанації), по можливості лаконічними і при цьому науково достовірними.

Саме такими рисами позитивно відзначається нова праця відомого українського славіста, професора Львівського національного університету Михайла Кріля «Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)». У її основі закладено цикл лекцій, що протягом останнього десятиріччя читається студентам вищеназваного навчального закладу. Тривала робота з молодіжною аудиторією дозволила автору, не розриваючи з академічною манерою викладу матеріалу, виробити надзвичайно продуктивний стиль у якому лаконічність підкреслює головне і відкидає зайве, простота не переобтяжує важкими дефініціями, а ерудиція дозволяє охопити різні сфери суспільного життя.

Виходячи з того, що головною метою даного посібника є подання інформації щодо особливостей трансформаційних процесів у країнах Центрально-Східної Європи, зорієнтування читача на самостійний пошук відповідей, а також популяризація наукових досліджень для широкого загалу, автор обрав країнознавчий принцип подачі матеріалу. Таким чином, маємо окремі статті по Албанії, Білорусі, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Греції, Естонії, Латвії, Литві, Македонії, Молдові, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччині, Словенії, Угорщині, Хорватії, Чехії, Чорногорії, а також – по лужицьким сербам. Кожна стаття супроводжується довідковою інформацією, яка розкриває особливості території і кордону, населення, державного ладу і вищих органів влади, адміністративно-територіального поділу, державних символів та загальнодержавних свят тощо.

Виклад основного матеріалу також чітко структурований. Послідовно розкриваються особливості суспільно-політичного становища, економіки, зовнішньої політики, подекуди – культури, освіти, науки, релігійних відносин. У разі потреби автор розширює структуру, акцентуючи увагу на конкретних проблемах як от ситуація навколо Косово, статусу Придністров'я в складі Молдови тощо. Значний обсяг матеріалу присвячено стану двосторонніх відносин вищеназваних країн із Україною, вказано на здобутки, проблеми та перспективи співпраці.

Коротко зупинимось на аналізі концептуальних засад дослідника. Відправною точкою для нього стали успішні антикомуністичні революції, що зруйнували старі авторитарні моделі й надали поштовх для демократичних змін. У цьому контексті розглядаються особливості формування багатопартійності, шляхи приходу опозиції до влади, наслідки падіння комуністичних режимів, державно-територіальні зміни. Започатковані трансформаційні процеси автор намагається простежити в наступних напрямках: демократизація державного управління і формування громадянського суспільства, перехід до ринкової економіки, також європейська і евроатлантична інтеграція. Складність і неоднозначність цих процесів у різних країнах змусила автора вдатися до пояснення їх специфіки розвитку. Позитивна оцінка трансформаційних процесів, а також їх результатів у окремих країнах (Греція, Чехія, Польща, Словаччина, Угорщина, країни Прибалтики, меншою мірою Болгарія і Румунія), і аналогічне порівняння з «проблемними» країнами регіону дозволяє автору однозначно висловитися на користь європейської інтеграції. А екстраполяція цих висновків на ситуацію в Україні, та чітке усвідомлення належності України до «Центрально-Східної Європи» показують бажану для автора магістраль розвитку.

Аналіз вченим основних віх сучасного розвитку цих країн показує виправданість запропонованого регіонального підходу. Хоча він і не позбавлений певних недоліків. Зокрема, над ним аж надто тяжіє привид території. Адже, із запропонованого автором переліку країн по цілому ряду критеріїв випадають Білорусь і Греція. По-друге, є всі підстави говорити про специфічність розвитку балканських країн і виділяти їх у окремий Південно-Східний регіон [3, с. 9].

Втім, у даному випадку варто ще раз зосередитися на позитивах навчального посібника, який дає панорамну картину надзвичайно цікавого і такого близького для України регіону. Читач, можливо з подивом для себе, побачить у багатьох подіях парафрази відомих йому українських реалій. Знайде відповіді на ті питання, що ставить сьогодні. Але головне в іншому – пізнання себе не можливе без порівняння з оточуючим світом, багато в чому близькому, але, все ж відмінному. «Історія країн Центрально-Східної Європи» М. Кріля буде корисним путівником для всіх тих, хто намагається самостійно зорієнтуватися у вирі подій цього регіону, а також з'ясувати для себе складні цивілізаційні питання, що стоять перед Україною.

*Список використаних джерел.*

1. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
2. Вандич П. Ціна свободи. Історія країн Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. – К.: Критика, 2004. – 264 с.
3. Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен / Под ред. А. А. Язьковой. – М.: Весь мир, 2007. – 352 с.

---

**ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ**

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "ПРОСВІТА" В  
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ  
(ДО 140-РІЧЧЯ З ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ)**

## ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бармак Микола** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бездрабко Валентина** – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.
- Бистрицька Елла** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Боднарчук Юлія** – здобувач Тернопільського національного економічного університету.
- Борейко Галина** – старший викладач Рівненського державного гуманітарного університету.
- Бровар Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.
- Великочий Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Верещагіна Надія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.
- Гапонюк Ніна** – кандидат історичних наук, доцент Львівського лісотехнічного університету.
- Герасимчук Василь** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гуржій Олександр** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії середніх віків і нового раннього часу НАН України, заслужений діяч науки і техніки України.
- Дацків Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Добровольська В.А.** – Херсонський національний технічний університет
- Дудко Оксана** – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Єгрешій Олег** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Заставецька Наталія** – аспірантка кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зьомко Надія** – аспірантка кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Жулканич Неля** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та філософії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
- Іваневич Лілія** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Хмельницького інституту конструювання моделювання швейних виробів.
- Івашук Володимир** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Ілин Любомир** – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.



- Кіцак Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клименко Олег** – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Тернопільської області.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кобута Лариса** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.
- Коваленко Ірина** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Кондратюк Володимир** – доктор історичних наук, професор, Львівського лісотехнічного університету.
- Концур Наталія** – асистент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного університету нафти і газу.
- Кравчук Леонід** – кандидат історичних наук, перший заступник голови Кременецької районної державної адміністрації
- Кудактін Олег** – пошукувач кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені Михайла Драгоманова.
- Лазнева Ірина** – аспірантка кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.
- Лахманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Левенець Марія** – асистент кафедри філософії та економічної теорії Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.
- Лисенко Олександр** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни НАН України, заслужений діяч науки і техніки України.
- Левицький Віталій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри промислового маркетингу Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Лозовий Віталій** – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.
- Лубкович Наталія** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Луговий Богдан** – асистент кафедри суспільних дисциплін відокремленого структурного підрозділу Національного аграрного університету “Бережанський агротехнічний інститут”, пошукувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мазурок Валентин** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Михайлиця Віталій** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Москалюк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Парінов Михайло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і політології Донбаської національної академії будівництва і архітектури.
- Петрій Ігор** – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Підлубний Володимир** – здобувач Чернвецького національного університету імені Юрія Федьковича.

- 
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сколуб Максим** – викладач кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- Скрипник Людмила** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Соловей Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сушко Назар** – старший викладач кафедри туризму СУЕМ
- Уніят Віктор** – науковий редактор "Тернопільського Енциклопедичного Словника", здобувач кафедри нової та новітньої історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Цубенко Валерія** – кандидат історичних наук, викладач Одеського державного економічного університету.
- Шама Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Шологон Лілія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

## ЗМІСТ

<b>Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ .....</b>	<b>3</b>
Олександр Гуржій	
<b>КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ПРИ ВИСВІТЛЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ. ....</b>	<b>4</b>
Людмила Скрипник	
<b>ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ 1709 Р. ДЛЯ ГЕТЬМАНЩИНИ .....</b>	<b>12</b>
Микола Бармак	
<b>ТРАНСФОРМАЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ. ....</b>	<b>16</b>
Богдан Луговий	
<b>ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕХОДУ КОНФІСКОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ У ДЕПАРТАМЕНТ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ .....</b>	<b>22</b>
Валерія Цубенко	
<b>ДИНАМІКА СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1837–1857) .....</b>	<b>26</b>
Віталій Левицький	
<b>СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНА РЕФОРМА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ XIX СТ. ....</b>	<b>33</b>
Любомир Іллін	
<b>УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЙМОВОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ВИРІШЕННІ БЮДЖЕТНИХ ТА ПОДАТКОВИХ ПИТАНЬ ПРОТЯГОМ ТРЕТЬОЇ КАДЕНЦІЇ КРАЙОВОГО СЕЙМУ 1870–1876 РР. ....</b>	<b>39</b>
Лариса Ярославська	
<b>РОЗВИТОК ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ .....</b>	<b>43</b>
Лілія Шологон	
<b>СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗВІТИ ЯК ДжЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ОСВІТЬОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ....</b>	<b>48</b>
Вікторія Добровольська	
<b>НАВЧАННЯ В ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ .....</b>	<b>54</b>
Наталія Лубкович	
<b>ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО .....</b>	<b>59</b>
Віктор Уніят	
<b>ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НИКИФОРА ГРНЯКА .....</b>	<b>64</b>
Іван Зуляк	
<b>ЮВІЛЕЇ “ПРОСВІТИ” ЯК ОДНА З ФОРМ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (ДО 140-РІЧЧЯ З ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ “ПРОСВІТИ”) .....</b>	<b>70</b>
Андрій Кліш	
<b>ПОСТАТЬ КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО НА ТЛІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У 20-ТІ РОКИ XX СТ. (ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВЧЕНОГО) .....</b>	<b>83</b>
Лариса Кобута	
<b>В. ЛЕВИНСЬКИЙ ПРО ІДЕЙНИЙ ВПЛИВ М. ДРАГОМАНОВА НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ .....</b>	<b>90</b>
Ігор Дацків	
<b>РОЗБУДОВА ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. ....</b>	<b>93</b>
Віталій Лозовий	
<b>СВІДОМІСНІ СТЕРЕОТИПИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА І ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ПІСЛЯ ТРЕТЬОГО УНІВЕРСАЛУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ .....</b>	<b>99</b>
Володимир Великочий	
<b>ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ЗУНР .....</b>	<b>104</b>
Олександр Соловей	
<b>ВОЛИНСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ Й ГОЛОДОМОРУ В УРСР (КІНЕЦЬ 20-Х – 30-ТІ РР. XX СТ.) .....</b>	<b>114</b>

Олег Кудактін НАЦІОНАЛЬНІ СЕКЦІЇ І РАДА НАЦМЕНШИН ПРИ НАРОДНОМУ КОМІСАРІАТІ ОСВІТИ УСРР: ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	119
Володимир Івашук ІНФОРМАЦІЙНА КАМПАНІЯ ПОЛТЕМІГРАНТСЬКОГО ЧАСОПІСУ "ЗА УКРАЇНУ!" У ЛЬВОВІ В АКЦІЯХ ПРОТЕСТУ ПРОТИ ГОЛОДУ В УРСР В 1933 РОЦІ .....	125
Валентин Мазурок МЕТОДИ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ САМОСТІЙНИЦЬКИХ СИЛ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	130
Олег Клименко ВНУТРІШНІ ГРОШОВІ ЗНАКИ ВЕРМАХТУ ЯК ОДИН З ВАЖЛИВИХ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕЙХУ ДЛЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ Й ПОГРАБУВАННЯ ОКУПОВАНИХ КРАЇН ЄВРОПИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	134
Володимир Старка ФОРМУВАННЯ СТРУКТУР ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.).....	140
Василь Герасимчук БОРОТЬБА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ПРОТИ УЧАСНИКІВ РУХУ ОПОРУ В ДИСТРИКТІ "ГАЛИЧНИНА" .....	147
Володимир Підлубний ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА БУКОВИНИ У 1945 РОЦІ .....	152
Юлія Боднарчук ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЗАКЕРЗОННЯ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ДЕПОРТАЦІЇ .....	157
Володимир Кіцак СИСТЕМА ОПОДАТКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ В УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	168
Віталій Михайлищя СПЕЦИФІКА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТОСВІТНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944–1953) .....	173
Олена Горбатюк СТАН ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ КОЛГОСПІВ ТА РАДГОСПІВ УРСР У 50-Х РОКАХ ХХ СТ. ....	177
Галина Борейко АМАТОРСЬКИЙ ТЕАТРАЛЬНИЙ РУХ РІВНЕНЩИНИ У 50–60 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	180
Олександр Бровар МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ВУГІЛЬНИХ ШАХТ ДОНБАСУ ВПРОДОВЖ 1951–1964 РР. ....	185
Неля Жулканич ОСОБИСТІ ГОСПОДАРСТВА НАСЕЛЕННЯ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ (60–90-І РР. ХХ СТ.) .....	189
Ярослав Секо ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ .....	196
Ірина Коваленко ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ "ЗЕЛЕНОГО РУХУ" В СРСР ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЇ ЗЕЛЕНИХ УКРАЇНИ .....	206
<b>Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....</b>	<b>211</b>
Надія Верещагіна СВЯТІ РЕЛІКВІЇ У ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ, ПОЛІТИЧНОМУ ТА ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ.....	212
Оксана Дудко АНЕКСІЯ БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ 1908 Р. І УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ГАЛИЧНИНИ.....	219

Елла Бистрицька	
ПИТАННЯ ПОВОЄННОГО ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН 1914–1917 РР. ....	225
Леся Алексієвець	
ДО ДИСКУСІЇ ПРО ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 1918 Р. ....	231
Олександр Шама	
ДО ПИТАННЯ ПРО СПРИЙНЯТТЯ ПРОЦЕСУ ТВОРЕННЯ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ОКРЕМИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ І РОСІЇ ....	235
Наталія Заставецька	
ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І ТОВАРИСТВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1930-ті рр.) ....	240
Ірина Лазнева	
УКРАЇНА–БРАЗИЛІЯ: СПІВПРАЦЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТ. ....	247
<b>Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ .....</b>	<b>253</b>
Володимир Кондратюк, Ніна Гапонюк	
ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ І КУЛЬТУРИ .....	254
Надія Зьомко	
БІБЛІЙНА АРХЕОЛОГІЯ: ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ .....	258
Лілія Іваневич	
ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ .....	263
Наталія Конгур	
ЛЬВІВСЬКИЙ "СОБОР" 1946 Р. І ПРОБЛЕМИ ВИЖИВАННЯ ГРЕКО-КАТОЛІКІВ .....	268
Олег Єрешій	
ДИДАКТИЧНО-ХРИСТІЯНСЬКІ МОТИВИ ПРИВАТНИХ ЛИСТІВ ПІДПІЛЬНОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО СВЯЩЕНИКА ЯРОСЛАВА СІРЕЦЬКОГО .....	271
Марія Левенець	
ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ .....	275
Назар Сушко	
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ .....	278
<b>Розділ 4. НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ВИЩОЇ ШКОЛИ .....</b>	<b>285</b>
Леонід Кравчук	
РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ .....	286
Михайло Парінов	
ЧИ ВСЕ ТАКЕ ВЖЕ НОВАТОРСЬКЕ, ДО ЧОГО МИ ПРАГНЕМО? .....	289
<b>Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ .....</b>	<b>294</b>
Олександр Лисенко	
ІСТОРІОПИСАННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК НАУКОВЕ І СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ .....	295
Валентина Бездрабко	
ІСТОРІЯ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА У КОНТЕКСТІ ДІЛОВОДНИХ І АРХІВНИХ ПРОЦЕСІВ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РР. ....	301
Микола Москалюк	
АНАЛІЗ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ДДНПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ....	317
Тетяна Лахманюк	
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ .....	324

Ігор Петрій	
ХАРАКТЕРИСТИКА МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ПОБУТУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ЧАСУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ .....	330
Василь Міщанин	
ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО АГРАРНУ ПОЛТИКУ НА ЗАКАРПАТТІ В 1944–1950 РР. ....	337
Олег Полянський	
“ІСТОРІЯ УКРАЇНИ” В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ І ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ .....	341
<b>Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ .....</b>	<b>347</b>
Микола Алексієвець, Ярослав Секо	
РЕЦ.: КРІЛЬ М. М. ІСТОРІЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.): НАВЧ. ПОСІБ. – К.: ЗНАННЯ, 2008. – 284 С. ....	348
<b>ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ .....</b>	<b>351</b>
МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ПРОСВІТА” В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ДО 140-РІЧЧЯ З ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ) .....	351
<b>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ .....</b>	<b>352</b>

УДК 93  
ББК 63  
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – 360 с.

Комп'ютерний набір та  
оформлення: Юрій Древніцький

Видрук оригінал-макету  
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"  
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка  
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а  
Тел. (0352) 53–59–01



---

Здано до складання 20.11.2008 р. Підписано до друку 26.11.2008 р. Формат 60×84/18.  
Папір друкарський. Умовних аркушів 37. Обліково-видавничих аркушів 46,3.  
Замовлення 186. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

## Увага

- I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:
- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec97, Strishynec2000. Де 97 і 2000 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
  - ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
  - ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
  - ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
  - ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)
- II. Вимоги до оформлення друкованих праць:
1. Формат сторінки А4.
  2. Поля 2х2х3х1.
  3. Шрифт Times New Roman, Arial.
  4. Величина шрифту – 14.
  5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
  6. Абзац: 1, 25 см.
  7. Рядків на сторінці – 29–30.
  8. Символів на рядок – 65–70.
  9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
  10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
  11. Ініціали (Алексівець М. М.; М. М. Алексівець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14, с. 23]") ставляться непереносимі пробіли.
  12. Посилання на список використаних джерел: [12, с. 56–57; 14, с. 23], [14, с. 23], [14, арк. 23],
    - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
    - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
    - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
    - ✓ "." ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
    - ✓ ";" – між номерами сторінок;
    - ✓ "," – між порядковими номерами різних джерел.
  13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
    - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
    - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
    - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
    - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
    - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
    - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.